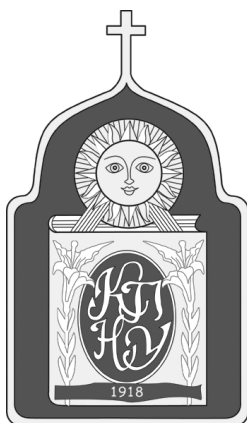

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

4-5 квітня 2018 року

Випуск 17

Том 1

Кам'янець-Подільський
2018

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 14575-3546 ПР від 11.11.2008 р.

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, протокол № 4 від 26 квітня 2018 року.

Рецензенти:

Брицький П. П., доктор історичних наук, професор;
Бріцин В. М., доктор філологічних наук, професор;
Гапан С. В., доктор біологічних наук, професор;
Кокур О. М., доктор психологічних наук, професор;
Мазур Н. А., доктор економічних наук, професор;
Самойленко В. Г., доктор фізико-математичних наук, професор;
Терещук Г. В., доктор педагогічних наук, професор.

Редакційна колегія тому:

Копилов С. А., доктор історичних наук, професор (*голова*);
Конет І. М., доктор фізико-математичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Білик Р. М., кандидат педагогічних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор;
Бахмат Н. В., доктор педагогічних наук, доцент;
Боднарчук Т. Л., кандидат економічних наук, старший викладач;
Вержиковська О. М., кандидат педагогічних наук, доцент;
Вонсович С. Г., доктор політичних наук, доцент;
Гаврилов О. В., кандидат психологічних наук, доцент;
Газін В. В., кандидат історичних наук, доцент;
Газін В. П., доктор історичних наук, професор;
Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент;
Дуткевич Т. В., кандидат психологічних наук, професор;
Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор;
Лабунець В. М., доктор педагогічних наук, професор;
Мельник Л. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Миронова С. П., доктор педагогічних наук, професор;
Найчук А. В., кандидат філософських наук, доцент;
Онуфрієва Л. А., кандидат психологічних наук, доцент;
Печенюк М. А., кандидат педагогічних наук, професор;
Стівак В. І., кандидат психологічних наук, доцент;
Степанков В. С., доктор історичних наук, професор;
Стрельбицький П. А., кандидат економічних наук, доцент;
Ткачук В. В., кандидат економічних наук, доцент;
Урсу Н. О., доктор мистецтвознавства, професор;
Федьков О. М., доктор історичних наук, доцент;
Філішок А. Г., доктор історичних наук, професор;
Яропуд З. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Яцишина І. В., доктор економічних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка :
Н34 збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів :
у 3-х томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, 2018. — Вип. 17. — Т. 1. — 224 с.

У збірнику вміщено доповіді та повідомлення науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів, виголошені на звітній науковій конференції за підсумками науково-дослідної роботи у 2017 році. Представлено матеріали роботи секцій історичних наук, економічних дисциплін, корекційної та соціальної педагогіки і психології, мистецьких дисциплін.

Адресується науковцям, учителям і студентам.

УДК 378.4(082)
ББК 74.58я431

УДК 343.322(=112.2)(47+57)«19»

*В. І. Адамовський, кандидат історичних наук***КЛЕЙМО ЗРАДНИЦТВА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СРСР**

У статті висвітлюється трагічна доля німецького населення країни, яке підозрювалося у диверсії та шпигунстві на користь Німеччини під час Другої світової війни. Наслідком таких підозр стала депортація німецького населення та перебування спецпереселенців в «трудових арміях».

Досліджується процес зняття звинувачення з німецького народу у співробітництві німецьким окупантам та повернення німецьких сімей до їх колишніх осель.

Ключові слова: німецьке населення, зрадники, диверсія, депортація, реабілітація, повернення.

Трагедію кримських татар певною мірою розділили і інші народи, які населяли Кримський півострів. Вже наприкінці 30-х років розпочалися масові гоніння на німців. Оскільки за пактом Молотова-Рибентропа західні кордони СРСР дещо змістилися, на порядок денний постало питання щодо необхідності нової зачистки кордонів. На практиці діяльність в даному напрямку набрала значно ширших масштабів, які торкнулися долі німецького населення цілого ряду регіонів країни.

Загалом, проблематика німецького населення СРСР широко досліджується рядом авторів сучасності. Так, політико-правовий статус російських німців в постсталінському СРСР та їх репатріацію досліджували Шадт А.А. та Герман А.А. Соціально-політичну характеристику німецького населення висвітлює Конєв Е.В., а питаннями етнографії, демографії та статистики Смірнова Т.Б., Бобилєва С.І., Лаптев Ю.Н., Віль Ю.А. та інші [1].

Метою статті є дослідження процесів депортації та реабілітації німців СРСР в ХХ ст.

З вторгненням німецьких військ на територію СРСР кампанія проти німецького населення набрала своїх нових обертів. 28 серпня 1941 року Президія Верховної Ради ухвалила указ про переселення німців, що проживають в районах Поволжя.

В ньому зокрема говорилося: «Згідно з достовірними відомостями, отриманими військовими організаціями, серед німецького населення наявні тисячі і тисячі диверсантів та шпигунів, які за сигналом, поданим з Німеччини, повинні провести вибухи в районах, заселених німцями Поволжя. Про наявність кількості диверсантів і шпигунів серед німців Поволжя жоден з німців, проживаючих в районах Поволжя, не повідомив радянським органам. Це означає, що німецьке населення районів Поволжя приховує наявність серед них ворогів радянського народу і радянської влади» [2].

Аналогічним чином аргументувалась акція щодо німців Криму. В серпні 1941 року з території півострова було депортовано близько 50 – 60 тис. етнічних німців [3].

Більш точну статистику подає доповідна записка вищих посадових осіб радянських спецслужб Б.З. Кобулова та І.О. Серова на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії від 22 квітня 1944 року. В ній, зокрема, говорилося: «На 1 квітня 1940 року... було вислано 62 тис. німців» [4].

До липня 1944 року в процесі «зачисток» лише з Криму було виселено більше тисячі німців [5].

Якщо депортації початку 40-х років мали хоча б якусь формальну логіку, то аналогічні заходи здійснені в Криму у 1944 році виглядали зовсім безпідставними. Причому не було взято до уваги, що німці виявили виняткову мужність і героїзм в боротьбі з фашизмом. Зокрема, звання Героя Радянського Союзу були удостоєнні лейтенант Вольдемар Венцель, рядові Петро Міллер, Міхаель Генкель, генерал-майор Сергій Волкенштейн, командир 34-ї механізованої

бригади 2-ї танкової армії, а потім командир партизанської бригади, який воював під Ленінградом і Калініном, полковник Микола Охман, колишній завідувачий відділом райкому комсомолу, який воював в партизанському загоні в Пінській області Білоруської ССР, Едуард Ердманн [5, с. 341].

Події 1944 року стали органічним продовженням трагедії німецького населення в СРСР. В цьому переконує «Довідка відділу спецпоселень НКВС СРСР про німців виселених в 1941-1945 років» В ній зазначалося: «Всього за цей період було виселено 1209430 німців, з них дорослих – 799 667. За рішенням уряду виселялись 846340 чол. (дорослих – 560112 чол.), репатрійованих – 203796 чол. (дорослих 134014 чол.), мобілізованих – 48001 (дорослих – 35555 чол.). Значна частина переселялась в Казахську РСР – 444005 чол. (з них дорослих – 288933 чол.), за рішенням уряду 333775 чол. (дорослих 220643 чол.). Бурят-Монгольську АРСР було переселено німців – 3402 чол., з них за рішенням уряду – 2131 чол. (дорослих – 1298 чол.) [5, с. 69-70].

Надзвичайно складним було перебування німецьких спецпереселенців в «трудових арміях». Про це серед іншого свідчить німець-спецпоселенець А.Е. Айрії. В своїх спогадах він писав: «Не було за нами конкретної провини, крім національності, однак незважаючи на це, більшість з нас було відправлено в так звані «трудармії», за колочий дріт. В силу цих указів ми повинні були після всіх пережитих нами страждань, немалих жертв, могили яких невідомі, на довгі роки стати спецпереселенцями і жити в жорстких громадянських організаціях» [6].

В жорно політичних репресій потрапили також німці – громадяни СРСР, які були репатрійовані влітку – восени з європейських країн. Звертаючись 20 вересня 1945 року з листом до народного комісара внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії, керівництво радянських спецслужб з цього приводу висловлювало свої пропозиції.

В листі заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.В. Чернишова відзначалося: «На територію Української СРСР прибуло з-за кордону в порядку репатріації 2214 чоловік німців – громадян СРСР. Вважали б за доцільне переселити їх в місця поселення німців, зокрема в Комі АРСР та в Молотовську обл., і використовувати на роботі в місцевій промисловості» [2, с. 380].

Схвалені нормативні акти були відмінені лише 13 грудня 1955 року. Однак останнє зовсім не означало надання дозволу німецькому населенню повернутися до місць їх компактного проживання в Криму. Не вирішував ці питання і Указ Президії Верховної Ради СРСР, яким були зняті звинувачення з німецького народу у співробітництві німецьким окупантам. В ньому засвідчувалося: «... Насправді у роки Великої Вітчизняної війни переважна більшість німецького населення своєю працею сприяла перемозі Радянського Союзу проти фашистської Німеччини, а в післявоєнні роки активно бере участь в комуністич-

ному будівництві» [7]. Декларативність складеного документу не викликає ніякого сумніву. Його прийняття було викликано тим, що підтримувати міф стосовно зрадництва німецького народу в умовах існування зорієнтованої на СРСР німецької держави було нерозумним і нереальним.

Вказаними обставинами намагалися скористатися члени «Ініціативної групи» комуністів, комсомольців і безпартійних. В січні 1965 року 13 її членів звернулися з петицією на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР А.І. Мікояна з проханням дозволити німецьким сім'ям повернутися до їх колишніх осель [5, с.674-675]. Проте на той час ця проблема так і не була позитивно вирішена. В 60-80 роках, хоча питання щодо повернення німців певною мірою втратило свою соціальну загостреність, воно не було доведено до завершення. Лише в кінці 80 на початку 90-х років проблема облаштування німецького населення підійшла до свого практичного вирішення. Зокрема, вона активно обговорювалась на вищому державному рівні між Україною та Федеративною Республікою Німеччини. Враховуючи наявні реалії Президент України Л.М. Кравчук взяв на себе зобов'язання особисто опікуватись процесом облаштування німецького населення, створення для них нормальних умов для національно-культурного розвитку. Певні зобов'язання взяли на себе урядові і громадські організації ФРН, які прийняли рішення стосовно фінансування визначених програм.

Широкий резонанс мало прийняття цілого ряду документів російськими законодавчими і виконавчими органами, в тому числі постанова «Про заходи щодо подальшої реабілітації російських німців в зв'язку з 60-річчям початку їх насильницького переселення». В цьому документі Дума запропонувала Президенту Росії вибачитись перед російськими німцями «за сваволлю і багатолітнє обмеження в правах» [5, с. 674-675].

Водночас, схвалені документи не вирішили всіх проблем російських німців. В цьому переконує інтерв'ю голови Асоціації об'єднань «Міжнародний союз німецької культури» і редактора «Московської німецької газети» Генріха Мартенса, оприлюднена ним після з'їзду «Федеральної національної культурної автономії» в серпні 2001 року. Для достовірності вважали б за необхідність дати окремі витримки згаданого інтерв'ю:

– «З'їзд, приурочений як ви самі сказали, до 60-ї річниці з дня ліквідації Республіки німців Поволжя. По-вашому, чи є серед російських німців ті, хто відчуває ностальгію за тими часами, коли у німців Росії була власна республіка?

– Я вважаю, що так. Але це, в основному, люди старшого покоління.

– А як ви думаєте, наскільки вірогідне відтворення такої автономії?

На нашу думку, на сьогоднішній день це малоімовірно – щоб не сказати неймовірно.

– А як ви це пояснюєте?

– Є декілька причин. Перша причина: створити знову автономію – це коштує великих коштів. Виникає питання: – хто буде платити? Німецька сторона – навряд чи. Що стосується Російської держави, то тут є інші, більш важливі питання. Друге: для того щоб створити автономію, туди повинні будуть їхати люди. Я не думаю, що багато російських німців на сьогоднішній день захотіли б переїхати в автономію. Якесь кількість так. Та багато навряд чи. Третє: є правовий аспект. Закон «Про реабілітацію репресованих народів», який був прийнятий в 1991 році, по частині територіальній реабілітації не функціонує фактично, а для того, щоб створити республіку необхідно проводити референдуми на місцях і отримати більшість голосів місцевого населення. Цей шлях, безумовно, законний, але мені здається що він малоімовірний. А що таке нині існуюча в Росії німецька культурна автономія і чи може вона виконувати завдання територіальної автономії? – Ні, роль територіальної автономії вона, безумовно, не зможе виконати, оскільки фактично в Росії автономія, яка існує, – це громадська організація. Вона діє в рамках Закону «Про громадські

об'єднання» і згідно зі статтею 1 Закону «Про національно-культурні автономії». Власних фінансових ресурсів в неї немає. Підтримка з боку держави незначна, а для створення територіальної автономії повинен бути зовсім інший рівень відповідальності, інший рівень підходу. Ну і потім, інститут НКА тільки створився і фактично він не функціонує так, як потрібно.

– То чи можуть німці зв'язувати своє майбутнє в Росії з культурною, а не з територіальною автономією? Тим паче, що і німецькі політики намагаються обмежити наплив російських німців до Німеччини?

– Російські німці можуть зв'язувати своє майбутнє в Росії зі знанням німецької мови і зі знанням німецької культури. Чи буде організація, куди вони входять, називатися національною культурною автономією або якимось поіншому, це, я вважаю, не настільки важливим. І врешті, десятки і навіть сотні тисяч людей не входять ні до яких організацій і все ж знають німецьку мову, намагаються вивчити німецьку культуру. Тому, безумовно, на сьогоднішній день, я так вбачаю, єдино реальним вивчення культури і вивчення мови.

– Як ви оцінюєте політику сучасного керівництва Росії стосовно російських німців в порівнянні з політикою минулого керівництва?

– Для того щоб оцінити необхідні якість кроки, які можна потім співвідносити. Я думаю, що сучасне російське керівництво зайняте зараз іншими проблемами. І я не можу цього засуджувати внаслідок складного становища в Чечні, проблем з економічним розвитком. Уряду доводиться зараз вирішувати в першу чергу ці питання. Що стосується вирішення проблем російських німців, то цим традиційно займалася Міжурядова російсько-німецька комісія. Мені здається, що зараз рівень підходу до вирішення проблем російських німців знизився.

– Значить якщо щось і змінилось з приходом нового керівництва, то в гірший бік?

– Ні. Це не можна пов'язувати напряму з приходом нового керівництва, Путіна, просто в цілому проблема російських німців вийшла з фокусу російсько-німецьких стосунків. Проблема підтримки російських німців тут, в Росії, вже не така актуальна, як це було раніше для Німеччини, але і російський уряд приділяє цьому меншу увагу.

Допустивши задовге цитування керівника однієї з наймасовіших німецьких організацій, ми ставили перед собою конкретну мету – провести аналогію з розв'язанням тих проблем, які в зазначеному плані постали перед Україною. Навіть на перший погляд можна помітити їх принципову схожість. Зокрема, вже на початкових етапах почали давати реальні збої започатковані на міждержавному рівні на початку 90-х років спроби облаштувати німецькі сім'ї на території Криму, південних областей України нашої вихулась на цілий ряд факторів, які на цей час виявились нездоланними. Йдеться, в першу чергу, про зростання міграційних настроїв серед німецького населення, яке відверто не бажає формувати і облаштовувати своє господарство на Півдні України з нульового циклу. По-друге, далася взнаки інертність місцевих владних структур, які не поспішають використати кошти державного бюджету України та інвестиції німецьких урядових, комерційних, громадських організацій та фондів. В кінцевому своєму результаті воно призвело до нераціональної витрати коштів, що викликало незадоволення німецьких партнерів.

Повільно вирішується питання залучення німецького населення Криму до формування місцевих органів влади, управління та самоврядування. Сумне враження справили, зокрема, Закон Автономної Республіки Крим «Про вибори Верховної Ради Криму» від 14 жовтня 1993 року, внаслідок якого представникам німецького народу, депортованого з Криму в 1944 році, було видано лише один мандат на вибори до законодавчої влади автономії [8].

Долати суттєві труднощі в реалізації німецьких національно – культурних питань доводиться і в інших республіках колишнього СРСР. В Казахстані ними практично опікується єдина громадська організація «Wiedergeburt»,

яка має свої відділення на рівні областей Казахстану. За участю Товариства в Казахстані розроблена, затверджена і діє Державна програма підтримки і розвитку німецького етносу. За гуманітарно-фінансової підтримки уряду Німеччини здійснюються різноманітні проекти в сферах культурній, освітній, соціальній, надається необхідна допомога в правових питаннях, питаннях еміграції. Причому характерно, як доводять соціологічні дослідження активу товариства «Wiedergeburt», ще еміграційні настрої німецького населення істотно йдуть на спад [9].

Певні зусилля в цьому напрямку докладає керівництво та громадські організації Азербайджану. Починаючи з 2001 року тут вшановується пам'ять представників німецького населення, які були депортовані з місць їх компактного проживання. Аналізуючи позицію керівництва Азербайджану, можна перекоонатися в тому, що вже найближчим часом Президентом і урядом зазначеної країни будуть прийняті необхідні правові документи, розроблені відповідні заходи, які сприятимуть національно-культурному відродженню німецького населення [10].

Звичайно, найважчим є його матеріально-технічне забезпечення. Наприклад, Російська Федерація в процесі реалізації прийнятого в 1991 році Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій» в 1997-1998 роках не змогла виконати взятих на себе зобов'язань. За вказаний період Кабінетом Міністрів РФ на зазначені цілі, передбачені в законі, не додала 810 млн. крб.

Розв'язанню поставлених питань певною мірою перешкоджають праві сили, які до цього часу зберегли вироблені сталінізмом в свідомості радянських людей аморальні за своїм змістом, історично необгрунтовані ідеї. Їх позицію повністю доводить дискусія в Державній Думі Росії між депутатами А.М. Макашовим та В.Ю. Зоряним на вечірньому пленарному засіданні 19 жовтня 1999 року. Йшлося про досить часткове питання щодо надання пільг та матеріальне забезпечення дітей тих, хто загинув в сталінських в'язницях та таборах. Дозволимо собі часткове цитування зазначеного засідання.

«Головує Перший заступник Голови Державної Думи Б.Ю. Кузнєцов.

Головуючий. Доповідь закінчена. Чи є питання до Володимира Юрійовича Зоріна?

Депутат Макашов.

Макашов А.М. Скажіть, чи входять до цього числа бандерівці, власівці, діти чеченців, що підіймали в тилу Червоної Армії повстання, особи що входили до калмицьких загонів в степах, а також кримські татари? Входять вони сюди і чи називаються вони репресованими?...

Зорін В.Ю. Я Вам доповідаю, що загальна кількість цих дітей <репресованих – авт.>, про яких ви запитуете, кілька сотень, сто або двісті чоловік, за нашими відомостями. А кого це стосується? ... Це, звичайно, депортовані народи, як і було. Я перераховувати можу: це кримські татари, російські німці, греки, болгары, ще раз хочу підкреслити, молдавани та інші. Це ті наші російські громадяни, стосовно яких в нових державах СНД відповідно закони не прийняті. І виходить, що на одних це розповсюджується, а інші, що перебувають в такому ж становищі, під цей закон не підпадають [11, с. 34].

Інші депутати (І. Ждакаєв) взагалі пропонували відставити на другий план проблему репресованих народів [11, с. 34].

Було б невірним вважати, що подібні тенденції не мали свого ствердження і в Україні, коли окремі кола або вважають, що політичні репресії мають своє історичне і політичне обгрунтування, або ж схиляються до думки щодо необхідності відійти від розв'язання цього питання на певний, більш тривалий, час.

Список використаних джерел:

1. Немецкое население в постсталинском СССР, в странах СНГ и Балтии (1956–2000 гг.). Москва: АОО «Международный союз немецкой культуры», 2003. – 440 с.
2. Ауман В.А., Чеботарева В.Г. История российских немцев в документах. Том II. Москва: Международный институт гуманитарных программ, 1995. С. 89.
3. В Крыму готовятся к 58-й годовщине депортации крымских татар с полуострова. *Сегодня*, 2002. 10 мая.
4. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. С.131.
5. Айсфельд А., Бруль В. Немцы России: Энциклопедия. Т. 1. Москва, 2002. С. 701.
6. Там само. С. 341.
7. Там само. С. 69-70.
8. Из воспоминаний спецпоселенца А.Э. Айриха. *Огонек*, 1988. № 32. С. 4.
9. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. С.76.
10. Ауман В.А., Чеботарева В.Г. История российских немцев в документах. Том II. Москва: Международный институт гуманитарных программ, 1995. С. 380.
11. В Крыму готовятся к 58-й годовщине депортации крымских татар с полуострова. *Сегодня*, 2002. 10 мая.
12. Айсфельд А., Бруль В. Немцы России: Энциклопедия. Т. 1. Москва, 2002. С. 674-675.
13. Там само.
14. Кримські ретроспективи і результати нинішніх виборів в контексті кримськотатарського питання. *Український незалежний центр політичних досліджень*. 2002. № 21/269. С. 35.
15. Програма підтримки німецького меньшинства Казахстан. *Немецкий Дом*. Алма-Аты, 2001. С. 1-16.
16. Програма підтримки німецького меньшинства Казахстан. *Немецкий Дом*. Алма-Аты, 2001. С. 1-16.
17. Стенограмма вечернего пленарного заседания Госдумы 19 октября 1999 года. *Вестник Государственной Думы*, 2002. № 2. С. 33.
18. Там само. С. 34.

The article highlights the tragic fate of the German population, who was suspected of sabotage and espionage in favour of Germany during the Second World War. The consequence of such suspicions was the deportation of the German population and the presence of special settlers in the "labour armies".

The process of removing allegations against the German people in cooperation with the German occupiers and the return of German families to their former homes is being researched.

Key words: German population, traitors, sabotage, deportation, rehabilitation, return.

Отримано: 10.04.2018

Д. С. Бабюк, аспірант

РОЛЬ ЮЗЕФА КОРДИША У СТАНОВЛЕННІ ФОТОГРАФІЧНОЇ СПРАВИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

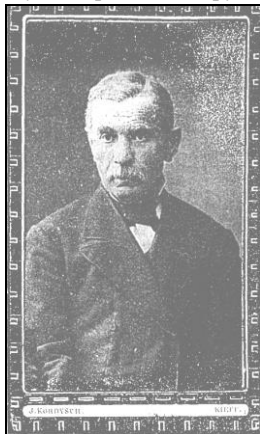
У статті проаналізовано життєвий шлях фотографа Юзефа Кордиша та його творчий доробок у фотографічній справі. Висвітлено його професійну зацікавленість у розвитку останньої, зокрема влаштування фотографічного павільйону в Кам'янці-Подільському, створення фотографічних альбомів із зображенням видів міста Кам'янця-Подільського, окремих фотографій видів міста Кам'янця та кабінетної фотографії із зображенням місцевих жителів.

Ключові слова: Юзеф Кордиш, фотографія, альбом, фотопавільйон, Кам'янець-Подільський.

Дослідження творчого доробку фотографа Юзефа (Йосипа) Кордиша (1824-1896 рр.) демонструє вагомість його спадку в розвитку фотографічної справи у Правобережній Україні, зокрема в Кам'янці-Подільському. Його життя і діяльність фрагментарно висвітлювали С. Єсюнін, І. Підгурний, Г. Плутецька, Ю. Гаштецький і О. Попов, М. Петров, О. Будзей, Д. Бабюк, але розпорошеність джерельної бази щодо творчості Ю. Кордиша по різних архівах і приватних колекціях не дозволяла відтворити цілісної картини його діяльності, а відтак був втрачений один із сегментів культурного життя Правобережної України другої половини ХІХ ст.

Метою статті є висвітлення на підставі опублікованих та неопублікованих документів, зокрема атрибутованих фотографій, творчого доробку Ю. Кордиша, визначення його ролі в культурному житті Правобережної України, зокрема, міста Кам'янця-Подільського.

Ю. Кордиш (мал. 1) народився у 1824 р. Достеменно невідомо, де він здобув освіту. Ю. Кордиш став дійсним членом Південно-Західного відділу Імператорського географічного товариства, яке об'єднувало істориків, географів, економістів, метеорологів, картографів, філологів-фольклористів та ін. Його фотографію вважали однією з кращих. У Кам'янці-Подільському його фотографічна майстерня знаходилась по вул. Петропавлівській (сьогодні Татарська), неподалік від театру [5]. У Києві вона знаходилась по вул. Володимирській, в будинку Тамари навпроти театру, а пізніше на Хрещатику в будинку Скловського [1]. Фотографії Ю. Кордиша увійшли до «Альбому костюмів Росії». У 1870-ті рр. він видав «Етнографический альбом Малороссии Йосипа Кордыша», у 1875 р. – альбом руських типів.

Мал. 1. Юзеф (Йосип) Кордиш

Фотографічну діяльність Ю. Кордиш розпочав в Одесі у 1850-х рр., а згодом переніс свою майстерню до Кам'янця-Подільського [2]. Натомість польські джерела стверджують, що саме Кам'янець-Подільський став першим містом, де Ю. Кордиш відкрив свою першу фотографічну майстерню [7, с. 112]. 2 грудня 1853 р. він просить дозволу на встановлення в Кам'янці-Подільському скляного павільйону для облаштування його під фотографічну майстерню (мал. 2) [3].

Ю. Кордиш розумів, які величезні можливості відкриває фотографія як інструмент науки. Нам відомі його численні фотографії видів міста Кам'янця-Подільського та портретні знімки, виконані у його кам'янецькому ательє. На жаль, більш детальна інформація про його діяльність у

Кам'янці-Подільському відсутня. Як зазначав дослідник історичної топографії Кам'янця-Подільського М. Петров, фотографії Кам'янця, зроблені Юзефом Кордишем в 1860-х роках, мають особливу цінність.

Мал. 2. Фотографічна майстерня

Роботи Ю. Кордиша, зроблені 1865 р. в місті Кам'янці-Подільському, зберігалися у місцевого красзнавця О. Прусевича, який в 1907-1915 рр. працював головним зберігачем Кам'янець-Подільського давньосховища. Останній використав їх при написанні свого історико-топографічного нариса "Кам'янець-Подільський", виданого в 1915 р. польською мовою [8, с. 2]. На одній із фотографій Ю. Кордиша зафіксовано велику башту Святої Анни на західній стороні Замкового мосту зі сторони Старого замку. У 1876 році для розширення дороги її розібрали, тому пізніші фотографії уже не могли її зафіксувати.

Як згадував Ю. Кордиш, фотографічна справа у Кам'янці йшла погано, натомість з'явилась велика кількість фотографів-аматорів, що тільки шкодило справі [6, с. 119]. У 1868 р. Ю. Кордиш перебрався до Києва, де відкрив нове ательє паралельно із Кам'янецькою філією, залишивши останню під керівництвом свого помічника В. Загорського [1], який за кілька років керування студією збанкрутував. У 1871 р. Ю. Кордиш продає нерентабельну філію М. Грейму в розстрочку за 1200 рублів [6, с. 84].

Саме Ю. Кордиш активно знайомив М. Грейма з азамі фотографії та підшукував йому гарних спеціалістів, про що свідчить зміст їхнього листування. 14 лютого 1871 р. Ю. Кордиш писав до М. Грейма: «Шановний пане! До передачі Пану закладу залишаю у Кам'янці П. Яворського, свого родича. Цінуйте його, бо він того вартий. Він буде знімати і буде Пану добрим порадиником у фотографії, бо добре з цим ознайомлений. Хоч Пан і робить значні кроки у фотографії, треба остаточно розв'язатися зі своєю коханою друкарнею (як відомо, Грейм в 1856-1872 рр. був директором губернської друкарні [4]) і цілими днями займатись фотографією, аби самому все добре знати і не особливо покладатися на помічників. Для поважного керівника закладу кінче необхідно все добре знати самому» [6, с. 145]. В іншому листі Ю. Кордиш пише: «Завжди однак маю велику надію, що в Пана піде цей інтерес краще, ніж у пана Загорського. Дай то Бог. Обіцяю завжди пану допомагати як помічників, так і ретушерів підшукувати. Приятель і слуга Юзеф Кордиш» [6, с. 145].

Ю. Кордиш був одружений з Леоною з дому Шевал'є-Шиффельгольд [7, с. 237]. Його похресницею була старша донька М. Грейма Модеста [7, с. 229], яку Ю. Кордиш, також як і її батька, вчив техніці фотографії [6, с. 203]. Помер Ю. Кордиш 21 липня 1896 р. від туберкульозу, поховавши перед цим свою дружину і сина [6, с. 208].

Отже, Ю. Кордиш був одним із перших, хто започаткував фотографічну справу у Кам'янці-Подільському і став найкращим у своїй галузі. Він також розгледів талант майбутнього майстра фотографії М. Грейма, якому продав свою фотографічну студію у Кам'янці-Подільському, постійно підшукував йому вчителів, навчав його та активно листувався з ним аж до своєї смерті.

Фотографії, які Ю. Кордиш виконав у Кам'янці-Подільському, є цінним історіографічним джерелом для збереження та реставрації історичного середовища. Колекція фотографій Ю. Кордиша може бути використана як ілюстративний матеріал до мистецьких та історичних видань, а також для дослідження історії архітектури окремих будівель та забудови міста в цілому.

Список використаних джерел:

1. Бабюк Д. Фотографії Йосипа Кордиша [Електронний ресурс]. URL: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/664.html> – Назва з екрану.
2. Будзей О. Піонери кам'янецької фотографії [Електронний ресурс]. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/3382/> – Назва з екрану.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 397. – 2 арк.

4. Осетрова Г. Вулиця Карла Маркса, 12. *Прапор Жовтня*, 1986. 28 грудня. – С. 3.
5. Biblioteka Narodowa. Sygn: F.89048/W [Електронний ресурс]. URL: <https://polona.pl/item/kobieta-niezidentyfikowana,NzYyMTQzNjA/1/#info:metadata> – Назва з екрану.
6. Garztecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Greimie z Kamiencia. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1972. 407 с.
7. Garztecki J., Plutecka G. Fotografowie nietypowi. Kraków, 1987. 254 с.
8. Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski: szkic historyczny. Warszawa: Nakł. Księgarni Leona Jdzikowskiego, 1915. 128 с.

The article analyses the life path of the photographer Jozef Kordysh and his creative work in photographic affairs. His professional interest in the development of the latter, in particular the arrangement of a photographic pavilion in Kamianets-Podilskyi, was created, the creation of photographic albums depicting the types of the city of Kamianets-Podilskyi, some photographs of the city of Kamianets and a cabinet photograph depicting the locals.

Key words: Jozef Kordysh, photo, album, photo-pavilion, Kamianets-Podilskyi.

Отримано: 10.04.2018

УДК 930:004.65:378.4(477.63):070

В. В. Баглай, аспірант

ІСТОРИЧНІ БАЗИ ДАНИХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАТИКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮЛЕТЕНЯ АСОЦІАЦІЇ «ІСТОРІЯ І КОМП'ЮТЕР»)

У статті за публікаціями в «Інформаційному бюлетені асоціації «Історія і комп'ютер» охарактеризовано історичні бази даних створені представниками дніпропетровської школи історичної інформатики.

Ключові слова: історична інформатика, історичні бази даних, Інформаційний бюлетень асоціації «Історія і комп'ютер», дніпропетровська школа.

Досліджуючи напрямки розвитку історичної інформатики у світі на етапі її становлення П. Доорн [1, с. 17; 6, с. 70] беззаперечно пальму першості віддав створенню історичних баз даних, які створювались незважаючи на примітивні технічні можливості того часу та відсутність відповідних програмних середовищ. Водночас створення історичних баз даних дотепер залишається провідним вектором розвитку історичної інформатики. З-поміж українських вчених-кліометристів значний досвід створення історичних баз даних акумульований представниками дніпропетровської школи історичної інформатики. Їх внесок у розробку історичних баз даних можна простежити на основі аналізу публікацій у найбільш цитованому періодичному виданні в галузі історичної інформатики на пострадянському просторі – журналі «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» [12]. До 10-го номеру інформаційний бюлетень виходив спочатку як видавництво Комісії по застосуванню математичних методів і ЕОМ в історичних дослідженнях при відділенні історії АН СРСР/РАН (1990-1993 рр., № 1-7), згодом як спільне видавництво Комісії і Асоціації «Історія і комп'ютер», а починаючи вже з № 10 (квітень 1994 р.) виходить під сучасною назвою [13].

На сторінках перших номерів журналу зустрічаємо інформацію про дослідження дніпропетровських вчених. Зокрема в 2 номері розміщено повідомлення про здобутки у царині історичної інформатики В. Підгаєцького, який запропонував та апробував методику комплексного застосування методів багатовимірного статистичного аналізу для вивчення масових джерел, та окреслив перспективи її подальшого використання для вирішення подібних завдань з іншими багатовимірними об'єктами дослідження [14, с. 2]. У 8 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» опубліковано тези доповіді Ю. Свяця, який розповів про реалізацію принципів інфологічного підходу при створенні баз даних для вивчення соціально-економічної структури селянських господарств України в роки непу: інтерпретував і адаптував загальнонаукові принципи проектування баз даних до створення конкретної

баз даних, основну увагу при цьому приділив опису алгоритму інформаційно-логічного (інфологічного) етапу створення, який дозволяє реалізувати принцип системності при зображенні предметної області [8, с. 73]. Серед перших практичних розробок дніпропетровських вчених історична база даних створена для дослідження селянських господарств України в період непу [2].

У 17 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» Ю. Святець розглянув базу даних як динамічну інформаційну модель предметної області історичного дослідження при цьому акцентуючи увагу на одній з головних властивостей бази – повторному використанню керуючись доктриною циклів Х. Борхеса [16, с. 8]. У цьому ж номері журналу за 1996 рік О. Шевченко описала процес створення реляційної бази даних «Історіографія голодомору 1932-1933 рр. в Україні». Дослідницький файл містить 85 записів з 23 полів, кожне з яких має: номер запису; автора; назву; вихідні дані; жанр публікації [18, с. 73]. Автор дійшла до висновку, що створення даної бази і застосування контент-аналізу до історичного дослідження дозволило вирішити такі дослідницькі завдання: 1) виявити аспекти проблеми, які вже досліджені; 2) джерела, використані авторами; 3) методи, застосовані авторами; 4) конкретні результати їх робіт [18, с. 74-75].

Спроба створення історичної бази даних С. Білозерским та І. Пелех в спеціальному середовищі СУБД Kleiiv представлена на сторінках 21 номеру журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» [3, с. 8]. Ними було описано технології і методологію створення бази даних «КанДеп», яка являла собою структурований текст, як зазначили розробники, – повнотекстова система, що дозволяє здійснювати контент-аналіз як формально-кількісними, так математично-статистичними методами. В 23 номері журналу в колективній статті разом з Ю. Свяцем автори висвітили роботу з даною системою, зокрема акцентували увагу на принципах перетворення повнотекстової системи в статистичний масив даних та його подальшого статистичного аналізу з поетапною деталізацією [4, с. 123].

В тому ж таки 23 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» в 1998 році Ю. Святець та В. Дмитрієва продемонстрували інформаційні можливості повнотекстової бази даних «Систематичний звід постанов Катеринославського губернського земського зібрання. 1866-1913 рр.», виконаної в рамках проекту INTAS під назвою «Технологія, навички і ресурси для істориків колишнього Радянського Союзу» в співпраці науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського університету з Лейденським університетом (Rijks Universiteit Leiden) і Нідерландським історичним архівом даних (Netherlands Historical Data Archive), де одним із завдань була розробка структури (системи маркерів) і створення повнотекстової бази [5, с. 21-24]. Повнотекстова база, виконана в форматі загальновідомої системи TAST, що являє собою певний набір можливостей аналізу джерела: пошук необхідного фрагмента тексту за ключовим словом, розподіл вживання його по всьому тексті, взаємозв'язок його з іншими словами тощо.

У 32 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» Л. Жеребцова опублікувала результати створення бази даних «Мито» [10, с. 93-95]. База даних акумулювала податки, які збиралися на території українських земель в XIV – середині XVII ст., що входили до складу Великого князівства Литовського і Польщі в зазначений період. Джерельна база дослідження складається переважно з активих документів, в яких є дані про різні види податків: Литовська Метрика (книги записів, публічних справ, судейських справ), Волинської Метрики, збірника документів «Торгівля в Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина».

Перші результати удосконалення версії бази даних «Мито» Л.Ю. Жеребцова опублікувала в 34 номері журналу. Нова версія отримала назву повнотекстової інформаційно-пошукової системи «Мито». Метою даної розробки було відображення різноманітності податків на основі архівних і опублікованих комплексів джерел. Класифіковано джерела за декількома принципами і критеріями, оскільки інформація про види податків, методи оподаткування, їх еволюцію містяться в різних видах документів [9, с.173].

У цьому ж номері журналу Ю. Святець охарактеризував технологічний аспект проєктування інформаційно-пошукової системи, виділивши такі етапи: 1) дослідження і аналіз існуючих інформаційних систем з метою виділення необхідного і достатнього об'єму інформації для вирішення досліджуваних задач; 2) вибір методів, що здатні забезпечити інформаційні запити користувачів, визначення меж інформаційної системи, режимів її функціонування; 3) визначення вмісту і структури бази даних інформаційної системи; 4) визначення технічної основи функціонування інформаційної системи; 5) проєктування технологічних процесів обробки даних, які забезпечують отримання необхідної інформації в відповідних режимах (регламентному, запитальному, діалоговому); 6) вирішення питань організаційного характеру забезпечення функціонування інформаційної системи. Саму ж комп'ютерну інформаційну базу складають дані опублікованих матеріалів вибіркових переписів селянських домогосподарств України за 1922–1926 рр. [15, с. 183].

Презентувавши в 35 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» 2007 року базу даних «Мито», як один з методів вивчення структурованих джерел Л. Жеребцова застосувала більш складну організацію даних з урахуванням специфіки використаних джерел [9, с. 12]. Використання об'єктно-орієнтованого підходу до створення бази даних, дозволив уникнути зайвої концентрації на самих видах податків або на джерелах їх дослідження. Джерела, що використовуються для даної бази, мають чітку внутрішню структуру, тому досить зручні для відображення в форматі баз даних.

Продовженням роботи з базою даних «Мито» стало створення електронного ресурсу з історії митної служби Великого князівства Литовського представленого в 36 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» 2010 року [11, с. 65]. В даному номері також Г. Дубовик і Ю. Святець анонсували створення бази даних

«Козацькі Компюти», при створенні якої основну увагу було сконцентровано на відображенні даних козацьких компютів і ревізій [7, с. 62]. Головна складність проєктування – різна структура інформації в різні роки навіть для одного і того ж полку компюти і ревізії, схилила до варіанту створення повнотекстової бази, але все таки розробники обрали кращий варіант – створення реляційної бази даних. Створення даної бази є частиною історико-демографічного дослідження динаміки населення майже за століття.

Отже, дніпропетровські вчені створили низку різноманітних баз даних. Окрім з них еволюціонували до повноцінних інформаційно-пошукових систем та відіграли значну роль не лише для конкретних історичних досліджень, а й загалом сприяли розвитку історичної інформатики в Україні.

Список використаних джерел:

1. Boonstra O., Breure L., Doorn P. Past, present and future of historical information science. *Netherlands Institute for Scientific Information and Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences. Historical Social Research. Historische Sozialforschung*. Amsterdam. 2004 Vol. 10, № 5 P. 4-132
2. Баглай В.В. «Філософ історичної інформатики»: штрихи до наукової біографії В.В. Підгаєцького. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична. Кам'янець-Подільський*, 2017. Вип. XIII. С. 76–83.
3. Белозерский С.В., Пелех И.Р. Технологические и методологические аспекты проектирования просопографической базы данных "КАНДЕП". *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Минск. 1997. № 21. С. 7-9.
4. Белозерский С.В., Пелех И.Р., Святець Ю.А. Политический образ кандидата в депутаты Верховного Совета Украины от Днепропетровской области. Статистический анализ просопографической базы данных «КАНДЕП». *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 1998. № 23. С. 123-124.
5. Дмитриева В.А., Святець Ю.А. Полнотекстовая база данных «Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг.». *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 1998. № 23. С. 21-24.
6. Доорн П. Я и моя база данных: движение к концу направления «история и компьютеринг»? *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 1995. № 13. С. 48-78.
7. Дубовик Г.В., Святець Ю.А. Просопографическая база данных «Козацкие компюты». *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2010. № 36. С. 62-63.
8. Жеребцова Л.Ю. База данных «Мито» как один из методов изучения структурированных источников. *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2007. № 35. С. 12-13.
9. Жеребцова Л.Ю. Полнотекстовая информационно-поисковая система "МЫТО". *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2006. № 34. С. 173-174.
10. Жеребцова Л.Ю. Создание базы данных «Мито». *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2004. № 32. С. 93-95.
11. Жеребцова Л.Ю. Создание электронного ресурса по истории таможенной службы Великого княжества Литовского (на примере базы данных "МЫТО"). *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2010. № 36. С. 65-66.
12. Ідентифікаційний номер міжнародної реєстрації 2226-9142 в Міжнародному центрі ISSN в Парижі. URL: <http://www.issn.org/understanding-the-issn/assignment-rules/issn-manual/> (дата звернення: 15.11.2017)
13. Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер». URL: <http://www.aik-sng.ru/content/информационный-бюллетень-аик> (дата звернення: 15.11.2017).
14. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы НЭПа: опыт применения многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг. *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 1991. № 2. С. 2.

15. Святец Ю.А. Информационная система «Выборочные переписи крестьянских хозяйств Украины. 1922-1926»: технологический аспект. *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 2006. № 34. С. 183-184.
16. Святец Ю.А. Реализация принципов инфологического подхода при создании базы данных для изучения социально-экономической структуры крестьянских хозяйств Украины в годы нэпа. *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Минск. 1993. № 8. С. 8.
17. Святец Ю.А. База данных как динамическая информационная модель предметной области исторического исследования. *Журнал «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. Москва. 1996. № 17. С. 71-73.
18. Шевченко Е.И. Вариант построения и анализа базы данных по историографии голодомора 1932-1933 гг. *Журнал «Ин-*

формационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». Москва. 1996. № 17. С. 73-75.

The article describes the experience of creating historical databases by the representatives of the Dnipropetrovsk School of Historical Informatics and, at the same time, reveals the source significance of the journal "Informational Bulletin of the Association "History and Computing" for the study of the development of historical informatics in Ukraine. The characteristic of historical databases of each author is given and their improvement is observed.

Key words: Association "History and Computer", Information bulletin of the Association "History and Computer", historical databases, historical informatics, Dnipropetrovsk school.

Отримано: 10.04.2018

УДК 331.5:334

Т. В. Білецька, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ

У статті розкрито поняття соціального капіталу, визначено основні його характеристики. Зафіксовано умови формування соціального капіталу в сучасному суспільстві. Виявлено окремі аспекти соціальних розбіжностей між чоловіками та жінками, які відіграють ключову роль при гендерному вимірі соціального капіталу.

Ключові слова: гендер, соціальний капітал, соціальний статус, соціальні інститути.

В сучасній науковій літературі розгляд проблеми соціального капіталу здійснюється усе частіше. Останнє можемо пояснити процесами демократизації суспільства, що детермінували зміну ціннісних орієнтацій. Відповідальність громадянина, формування почуттів соціальної довіри, потреба в соціальній реалізації і т. д. стають значимими компонентами людського буття, що впливають як на соціальні інститути, так і на відносини, що формуються в соціумі. Виникає причинно-наслідковий зв'язок між демократичними інститутами і демократичними цінностями. Останні ж сприяють розвитку потенціалу людини, що дозволяє розширити її соціальний капітал. Враховуючи складність, багатогранність даного феномену потребують більш глибокого осмислення його сутнісні характеристики, серед яких і гендерні аспекти.

Даний термін у науковий обіг запровадив П. Бурд'є статті «Форми капіталу» (1983 р.). В основі його трактування соціальний капітал – це сукупність соціальних зв'язків, що виступають ресурсом для отримання вигоди та є продуктом суспільного виробництва, матеріальних, класових практик, засобом досягнення групової солідарності. При цьому дослідник підкреслював, що соціальний капітал є не стільки причиною економічних інтересів та зисків, скільки проявом соціально-економічних умов, груповим ресурсом, тому не може бути оціненим на індивідуальному рівні [1, с. 112].

Деякі аспекти даного феномену розглядали у своїх роботах А. Токвіль, М. Вебер, Е. Дюркгейм. Пізніше, дещо інше бачення сутності соціального капіталу представив у статті «Соціальний капітал у виробництві людського капіталу» Дж. Колман. Він доводить, що соціальний капітал формується вільним, раціональним індивідом для досягнення власних цілей і є ресурсом соціальних взаємин, що полегшує дії їх учасників, шляхом формування взаємної довіри, взаємних зобов'язань і очікувань, встановлення соціальних норм, утворення асоціацій [2, с. 122].

Послідовники Дж. Колмана розглядають соціальний капітал як атрибут індивіда, що дозволяє йому отримати певні переваги в досягненні життєвих цілей, кар'єрі, доступу до інформації тощо.

Посилення інтересу до даної проблеми спровокували праці Р. Патнема, який запропонував трьохфакторну модель соціального капіталу: взаємність, довіра та соціальні зв'язки. Перші дві складові є соціально-психологічними атрибутами свідомості індивіда, що дозволило досліднику вимірювати соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів таких як: інтенсивність і сила контактів, членство в громадських об'єднаннях, електоральна актив-

ність, задоволеність взаєминами, відчуття безпеки, довіра до різних соціальних груп та інституцій [3, с. 65].

Сучасні дослідники підкреслюють, що вирішальну роль у формуванні розбіжностей в соціальному положенні і поведінці людей відіграє не біологічна стать. А ті соціальні і культурні умови, в яких функціонує соціум. Соціальні розбіжності між чоловіками і жінками розглядаються як культурно сконструйовані, тобто гендерні.

Е. Гідденс відзначав: «Розмежування статті і гендеру є фундаментальними, так як більшість розбіжностей між чоловіками і жінками зумовлені причинами, які не є біологічними за своєю суттю. Якщо стать індивіда біологічно детермінована, то рід (гендер) є культурний і соціально заданим. Таким чином існує дві статті (чоловіча і жіноча) і два роди (чоловічий і жіночий) [4, с. 78].

Сутність гендерної методології полягає не лише в фіксації різниці в статусах, ролях чи інших аспектах життя чоловіків і жінок, а в оцінці влади і домінування, що закріплюються в суспільстві через гендерні ролі та відносини. Такий підхід дозволяє по-новому подивитися на проблему соціального капіталу.

Під соціальним капіталом зазвичай прийнято розуміти здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на засадах свого членства в певній соціальній сітці чи більш широкій соціальній структурі. Здатність до накопичення соціального капіталу не є індивідуальною характеристикою особистості, вона є особливістю тієї мережі відносин, яку вибудовує індивід. Тобто, соціальний капітал є продуктом залучення індивіда в соціальну структуру.

З соціологічної точки зору, соціальний капітал часто розглядають як інститут, відносини і норми, що формують якісну та кількісну соціальну взаємодію в соціумі. При гендерному вимірі соціального капіталу варто враховувати положення чоловіків і жінок в суспільстві, їх вплив на процеси соціального розвитку. Водночас поділ за ознакою статті, здійснює істотний вплив на положення жінки в суспільстві, на її соціальний статус і професійно-трудова та сімейну реалізацію. Вважаємо, що існують суттєві протиріччя між гендерною рівністю, що проголошується на інституціональному рівні (формально рівний доступ до освіти, зайнятості, політичних прав тощо) і тією нерівністю, що досі зберігається та проявляється в сфері сім'ї та праці.

Численні дослідження західних соціологів фіксують, що жінки володіють меншим соціальним капіталом, ніж чоловіки. Соціальні мережі жінок менші за розмірами, вони включають більше родичів і менше статусних осіб, що мають доступ до ресурсів та влади. В цьому сенсі жіночі соціальні сітки менш інструментальні, вони меншою мірою спри-

ють досягненню суспільного положення, але забезпечують більш міцну соціальну підтримку. Особливо ці сітки зменшуються під час відпустки пор догляду за дитиною [5].

Водночас, аналізуючи результати соціологічних досліджень в Україні, можемо зробити висновок, що розбіжності в соціальному капіталі за ознакою статті в нашому суспільстві є незначними, а за деякими критеріями, наприклад, за рівнем освіти, жінки володіють більшим соціальним капіталом, ніж чоловіки.

Ми відстоюємо позицію, що саме жінки є головними акумуляторами соціального капіталу, так як вони є одночасно демографічним і трудовим (економічним) потенціалом країни. І важливо роль при цьому відіграє репродуктивна функція жінок.

Але так як гендерні розбіжності є соціально і культурно сконструйованими, то це дозволяє зробити припущення, що базисом для нерівності соціального капіталу виступає дискримінація за ознакою статті. Наприклад, репродуктивна роль жінок часто є основою для їх професійної дискримінації на ринку праці.

На думку С. Моор, статус жінки в суспільстві – це інтегральний показник, який відображає особливості соціально-політичного устрою держави, його економічного розвитку, методів управління, правових установок, рівня культури і суспільної самосвідомості. Соціальне самопочуття жінок залежить від значної кількості соціальних факторів. Але, в першу чергу, її суспільний комфорт визначається оптимальним співвідношенням ролевих функцій матері, дружини і працівника [6, с. 4].

Жінка повинна займати належне місце в суспільній системі і соціально-трудої сфері, її внесок в соціальний капітал є досить вагомим. Саме тому, політика держави повинна бути орієнтована на реалізацію рівних трудових і сімейних можливостей як для чоловіків, так і для жінок.

Отже, соціальні розбіжності між жінками і чоловіками, які не можна ігнорувати в умовах сучасного суспільства, відіграють значиму роль у гендерних вимірюваннях соціального капіталу. Складність і суперечливість підходів до виміру соціального капіталу засвідчують актуальність і необхідність його подальшого вивчення в нових соціально-економічних та соціокультурних реаліях.

Список використаних джерел:

1. Бурдьє П. Социология политики: пер. с фр. / сост. общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва: Логос, 1993. 336 с.
2. Коулман Д. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121-139.
3. Патнэм Р. Характеристики социальной организации, включающие сети, нормы и социальное доверие, которые способствуют координации и кооперации в интересах общественной цели. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital / Journal of Democracy*. 1995. January. P. 65-78.
4. Гидденс Э. Социология. Москва: УРСС, 2005. 632 с.
5. Сивуха С. Гендерное измерение социального капитала. URL: http://gender.undp.by/gender_research14.html.
6. Моор С.М. Женщина на пороге 21 века: гендерные исследования социально-экономических проблем: монография. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 1999. 244 с.

In the article the concept of social capital is disclosed, its main characteristics are determined. The conditions of the formation of social capital in modern society have been recorded. Some aspects of social differences between men and women that play a key role in the gender dimension of social capital are identified.

Key words: gender, social capital, social status, social institutions.

Отримано: 10.04.2018

УДК 94(437+437.6)«1918»

І. І. Боровець, кандидат історичних наук

ПІТСБУРЗЬКА ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1918 РОКУ

У статті проаналізовано історичні умови проголошення, зміст та суперечливі інтерпретації декларації представників чеської та словацької еміграції у США, підписаної у травні 1918 року в американському Пітсбургу.

Ключові слова: декларація, Чехо-словацька держава, самоврядування, зміст, інтерпретація.

Завершальний період Першої світової війни ознаменувався активізацією національно-визвольних рухів у Центрально-Східній Європі. Одним з важливих питань було створення держави чехів та словаків, проект якої виношували керівники емігрантського Чехо-словацького національного комітету Т. Масарик, Е. Бенеш та М.Р. Штефанік. Навесні 1918 р., коли країни Антанти остаточно відкинули варіант сепаратного договору з Австро-Угорщиною, дані політичні ідеї стали набувати практичного виміру. Важливим документом, що у загальних рамкових рисах визначав засади співжиття чехів і словаків у спільній державі, стала так звана Пітсбурзька угода, підписана у США 30-31 травня 1918 року [6, с. 485; 1, с. 30].

Її підписантами стали 29 осіб, що представляли емігрантські організації в США – Словацьку Лігу, Чеські Національні Збори, Союз Чеських католиків. Серед них був і майбутній президент Чехословаччини Т.Г. Масарик в офіційному статусі голови Чехо-словацької національної ради, який волею випадку в цей час перебував з візитом у США [7]. Результатом обговорення стало формулювання шести порівняно коротких пунктів підсумкового документу:

1) схвалюємо політичну програму, що прагне до об'єднання чехів і словаків в самостійну державу з Чеських Земель та Словаччини;

2) Словаччина буде мати свою власну адміністрацію, свій снем та свої суди;

3) словацька мова буде офіційною мовою в школі, управлінні та громадському житті загалом;

4) Чехо-словацька держава буде республікою. Її Конституція буде демократичною;

5) організація співпраці чехів та словаків в Сполучених Штатах, за потреби та згідно зміни ситуації, у спільному погодженні буде поглиблена та врегульована;

6) докладні постанови про організацію чехо-словацької держави залишаємо звільненим чехам та словакам та їх законним представникам [6].

Оригінал документу в 1938, 1991, 2008 рр. привозили у Словаччину. 2007 р. він був переданий американському історичному музею в штаті Пенсильванія (Heiz Museum). У червні 2018 р. у черговий раз планується привезти оригінал Пітсбурзької угоди в Словацьку Республіку для публічної експозиції [5].

Найперше слід зазначити, що термін угода фактично не відповідає змісту даного документу, адже у ньому не йдеться про двосторонні зобов'язання чехів та словаків, а лише про гарантії для словацької сторони. Чіткого механізму взаємодії між ними у документі не вказується, а лише прокламуються добрі наміри більш сильнішої чеської сторони враховувати інтереси слабшого партнера. Тобто Пітсбурзька угода є по суті політичною декларацією.

Важливим моментом є те, що словацькі та чеські представники вбачали у положеннях декларації різний політичний акцент. Якщо для перших це було де-факто забезпечення автономії, то другі мислили більш вузькими рамками адміністративного самоврядування. З цього приводу сучасний український богеміст О. Кравчук слушно зазначає: «В угоді саме поняття автономії не згадувалося, а права, обіцяні словакам, більше нагадували широке самоврядування, якими користувалися чеські землі у Австро-Угорщині» [1, с. 41]. При тому, що й сучасний словацький

історик П. Мулік інтерпретує пропонуваній документом державний устрій як «асиметричний автономізм» [4, с. 33], все ж констатуємо відсутність самого терміну «автономія» у змісті Пітсбурзької декларації.

Адепти словацької автономії на користь своєї аргументації вказували форму написання назви спільної держави у Пітсбурзькій декларації. Дійсно, дефіс-сполучник у назві «чехо-словацький» начебто демонструє рівноправність сторін. Однак це було, знову ж таки, зовнішньою граматичною формою, яка не підкріплювалася конкретними політичними зобов'язаннями сторін.

Пізніше Масарик заявляв, що Пітсбурзьку декларацію слід вважати документом лише винятково історичного, а не політичного значення, адже згідно її двох останніх параграфів, подробиці організації держави могли змінюватися та їх мали визначати пізніше законні представники чехів та словаків [2, с. 83; 3, с. 32]. Президент мав на увазі роботу установчих Національних Зборів, які 29 лютого 1920 р. затвердили конституцію республіки [7], що легітимізувала централізм в питаннях державного устрою та ліквідувала у офіційній назві спільної держави згадуваний дефіс-сполучник. Проте такі висловлювання явно дисонували з усними запевненнями Масарика, що «у Словаччині політичне керівництво, школи, суди та все інше буде словацьким». У даному випадку можна говорити про недотримання ним обіцянок, хоча саме він виступав за «моральну політику».

Іншим запереченням були чеські відмовки, що документ був дійсний лише в американських умовах, адже його підписували громадяни США. Більше того, лунали заяви, що декларація незаконна, адже не відповідає нормативно-правовим приписам, чинним на той час у США [4, с. 88-89]. Однак всі ці резонні формальні політичні аргументи не можуть заперечити реальність, що чехи не виконали своїх моральних зобов'язань перед словаками, а тому останні домагалися реалізації своїх прагнень в майбутньому.

Таким чином, зміст Пітсбурзької декларації, як і попередньої Клівлендської 1915 р., демонструє політичну наївність представників словацьких емігрантів, які довірилися загальним обіцянкам чехів щодо забезпечення своїх інтересів у спільній державі. З іншого боку, такий висновок

впливає вже з ретроспективного аналізу подальших політичних подій у Європі та утвореній Чехословаччині. Станом же на травень 1918 р. навіть така форма заявки словаків на міжнародній арені щодо своєї національно-політичної ідентичності була величезним прогресивним кроком вперед і не могла оцінюватися інакше, як позитивно.

Список використаних джерел:

1. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. 248 с.
2. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 1 / [отв. ред. В.В. Марьина]. Москва: Наука, 2005. 453 с.
3. Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. 168 с.
4. Autonomía Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkovej akadémie v Žiline dňa 4. októbra 2013 / Zostavili Martin Lacko a Peter Ivánek. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2014. 132 s.
5. Original Pittsburskej dohody pride na Slovensko v júni . URL: <https://domov.sme.sk/c/20835078/original-pittsburskej-dohody-pride-na-slovensko-v-juni.html?ref=av-left> (дата звернення: 12.03.2018 р.).
6. Pittsburská dohoda. Československá dohoda uzavretá v Pittsburghu, Pa., dňa 30. máje 1918. *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. I.* / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 1998. S. 485-487.
7. Rychlík J. Pittsburská dohoda a česko-slovenské vzťahy. 19. září 2013 14:14. URL: http://www.pwf.cz/rubriky/festival-v-pittsburghu/cesta-dvou-narodu/jan-rychlik-pittsburska-dohoda-a-cesko-slovenske-vztahy_9892.html (дата звернення: 12.03.2018 р.).

The author of the article analysed the historical terms of proclamation, content and contradictory interpretations of declaration, signed in May, 1918 in American Pittsburgh by representatives of Czech and Slovakia emigration in USA.

Key words: declaration, Czech-Slovakia state, self-government, content, interpretation.

Отримано: 10.04.2018

УДК 930.1:94(477)(092):94(477)«1649»

В. В. Верстюк, старший викладач

ЛОЇВСЬКА БИТВА 1649 Р. В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

У статті охарактеризовано внесок М. Костомарова в дослідження воєнних дій 1649 р. на теренах ВКЛ. Зокрема, проаналізовано дії повстанських загонів та з'ясовано інтерпретацію історика основних віх битви під Лосвом.

Ключові слова: Б. Хмельницький, ВКЛ, Литва, Лоїв, загін, підрозділ, табір, кіннота, розвідка, фланг.

На сьогодні українська історична наука, на жаль, не може похвалитися наявністю спеціального історичного дослідження, присвяченого висвітленню воєнних дій на теренах ВКЛ влітку 1649 рр. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у працях О. Апанович [1], Д. Бантиш-Каменського [2], В. Голобуцького [3], М. Грушевського [4], І. Крип'якевича [7], С. Леп'явка [8], В. Липинського [9], М. Маркевича [10], Ю. Мищика [11; 12], В. Смоля, В. Степанкова [14; 15; 16] та інших авторів. Але одним із перших в українській історіографії вписати ці події в контекст національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. спромігся М. Костомаров [5; 6].

Як стверджував Миколи Івановича, на початку літа 1649 р. головні сили ВКЛ були сконцентровані в районі м. Річиця. Їм протистояли козаки Чернігівського полку, яких очолював «молодий, відважний козак Стецько Подобайло» [6, с. 382]. Він обрав гарне місце, щоб перестріти ворога: «межиріччя Дніпра і Сожі, оточене непрохідними болотами» [6, с. 382]. За наказом козацького полковника було збудовано табір на північний-схід від м. Лосва [6, с. 382].

У другій декаді липня 1649 р. головні сили литовців на чолі з польним гетьманом ВКЛ Я. Радзівілом вийшли із Річиці у напрямі на Лоїв. Литовська піхота, яку очолював В. Гонсевський, плыла по Дніпру у човнах. Кіннота та арти-

лерія пересувалася правим берегом. Польний гетьман, прибувши на місце, розпочав воєнні дії проти С. Побобайла. За наказом Я. Радзівіла також було направлено два сильних загоны з Лосва на Брагин для збору інформації [6, с. 383].

Б. Хмельницький не мав точних відомостей про стан справ у Білорусії, але усвідомлював усю небезпеку удару литовських військ на Київ. До того ж у війську, яке влітку 1649 р. брало участь у воєнних діях на території Західної України, ширилися чутки про передислокацію військ ВКЛ, що знижувало моральний дух козаків та покозаченого посіпльства; почастішали випадки дезертирства. Більшість із них були вихідцями із Лівобережжя, тому переживали за свої родини та сім'ї, які залишилися фактично без захисту [6, с. 383]. Б. Хмельницький вирішив послати до Білорусії «свого задушевного товариша», київського полковника М. Кричевського, який служив гетьману «не через приязнь, не через вигоду, а через любов до Русі» [6, с. 383]. М. Костомаров явно завищив чисельність козацького експедиційного корпусу, вказавши цифру «тридцять тисяч руських» [6, с. 383]. Разом з тим, історик правильно відмітив, що козакам бракувало гармат і боєприпасів, тому головну ставку було зроблено на маневрову боротьбу [6, с. 383].

Переправившись через р. Прип'ять, київський полковник М. Кричевський здійснив марш на Річицю. Звідти він

вирушив до Лоева. Йому вдалося непомітно наблизитися до литовського табору, але ворожі фуражири випадково викрили його місцерозташування. Це дало змогу Я. Радзівілу підготуватися до битви, що в значній мірі визначило її подальший результат [6, с. 383].

Бойові дії, як стверджував Микола Іванович, розпочали козаки*. Історик у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) писав: «Ліве крило атакуючих відкинула литовська кіннота під керівництвом Ходоровського, Неверовського та Гонсевського... М. Кричевський бачив, що литовська кіннота віддалася від свого табору, тому швидко висунув праве крило свого війська, щоб перекрити їй шлях відступу...» [6, с. 383-384]. Дослідник тут припустився чергової помилки, оскільки переплутав місцями праве і ліве крило козацького війська; насправді праве крило відступило до лісу, а ліве крило, перейшовши у контрнаступ, мало відрізати литовську кінноту від табору [9, с. 411; 14, с. 113]. В останній момент литовське військо врятували підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони раптово вдарили по козаках, в лавах яких почався безлад. Потрапивши під удар з обох боків, українське військо відійшло до лісу. Микола Іванович, підводячи підсумки цього етапу битви, констатував: «Цей успіх дорого коштував литовцям; багато було вбитих, багато поранених і, в числі останніх, В. Гонсевський: куля потрапила йому в ногу, друга в груди, але обладунок врятував його» [6, с. 384].

У ситуації, що склалася, М. Кричевський видав наказ збудувати укріплений табір у лісі та очікувати на підхід С. Подобайла. Але той зазнав поразки, тому не зміг надати допомоги [6, с. 384]. Історика дивував той факт, що козаки за лічені хвилини зуміли спорудити у лісі табір, використавши для цього вози, землю, дерево та тіла убитих воїнів. Я. Радзівіл неодноразово кидав підрозділи німецької піхоти, литовських гусар та слуг в атаку, але всі спроби захопити козацькі позиції були відбиті. Обидві сторони зазнали великих втрат [6, с. 384].

Литовський гетьман видав наказ припинити штурм. Козаки вночі залишили табір. Вони забрали із собою пораненого М. Кричевського, але київський полковник наказав залишити його на полі бою. Будучи шляхтичем, справжнім аристократом духу, він винив себе у поразці, у загибелі тисяч козаків, тому прагнув померти [6, с. 384]. М. Костомаров з цього приводу написав наступне: «Напівмертвого Кричевського литовці привезли до табору. Він був настільки хоробрим, що всі литовські пани ставилися до нього з повагою... Я. Радзівіл поспівчував йому і просив, щоб він не боявся; але русин лише кинув на нього презирливий погляд, відвернувся і почав битися головою в дерево, і так помер...» [6, с. 385].

Незважаючи на поразку, українським військам під командуванням полковника М. Кричевського вдалося все-таки виконати головне завдання – не допустити появи литовського війська на українських землях, оскільки б це кардинально змінило хід Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), явно не на користь Б. Хмельницького. До того ж в серпні 1649 р., як тільки Я. Радзівіл «закінчив кровопролитну війну, перемога в якій далася дорогою ціною», населення південного регіону ВКЛ знову піднялося на боротьбу [6, с. 385].

Підводячи підсумки варто зупинитися на наступному: по-перше, М. Костомаров одним із перших в українській історіографії спробував проаналізувати хід бойових дій на литовському фронті влітку 1649 рр.; по-друге, відтворив, правда, із значними помилками, хід Лоївської битви; по-третє, правильно розглянув події під Лоевом в контексті Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), оскільки ці військові операції були тісно пов'язані між со-

бою і відбувалися синхронно; по-четверте, передав характер і вдачу козацьких полковників – С. Подобайла та М. Кричевського.

Список використаних джерел:

1. Апанович О.М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 33-45.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. 656 с.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 8. 856 с.
5. Костомаров М.І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький. *Костомаров М.І. Галерея портретів: Біограф. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку* / [упоряд. і перед. В.О. Замлинського]; пер. з рос. М.М. Ілляш; худож. С.К. Семендяєв. Київ: Веселка, 1993. С. 124-162.
6. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: в 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. Москва: Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. 768 с.
7. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. 408 с.
8. Леп'як С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. *Історія Українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.* 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 326-342.
9. Липинський В. Твори / [за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича]. Філадельфія-Пенсильванія, 1980. Т. 2. ХСVIII + 637 + [1] с.
10. Маркевич М. Історія Малоросії / відп. ред. і автор передм. Ю.С. Шемшученко. Примітки О.В. Кресіна. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. XVI; 664 с.
11. Мицик Ю. Битва під Лоевом. *Albaruthenica*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. С. 150-158.
12. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
13. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ, 2009. 306 с.
14. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
15. Степанков В. Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки). *Ukraine Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 153-161.
16. Степанков В. Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.). *Ukraine Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. I. С. 89-96.

The article characterizes M. Kostomarov's contribution in the investigation of the military actions during the 1649 on the territory of the Great Principality of Lithuania. Especially the actions of insurrectional movement are analysed. Besides the historian's interpretation of the main landmarks of the battle near Loev is clarified.

Key words: B. Khmelnytskyi, Great Principality of Lithuania, Lithuania, Loev, detachment, subdivision, camp, cavalry, intelligence service, flank.

Отримано: 10.04.2018

* Варто зазначити, що М. Костомаров не назвав точної дати Лоївської битви у жодному з чотирьох видань монографії «Богдан Хмельницький».

ЧУТКА ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Проаналізовано чутку як засіб політичної комунікації та фактор формування громадської думки. Охарактеризовано мету та способи поширення чуток. Окреслено причини виникнення політичних чуток. Узагальнено ефективні форми боротьби з чутками в політологічній практиці.

Ключові слова: чутка, політична чутка, плітка, дезінформація, профілактика, протидія, «пробна куля».

Сучасне суспільство особливо зацікавлене у розповсюдженні чуток. В умовах сьогодення вони доволі успішно використовуються в інформаційних війнах. Актуальними є і в політологічній практиці. Адже громадська думка, ставлення до політики, політичних подій, виборів та виборчого процесу формуються не лише за рахунок існування офіційної інформації, а й за рахунок такого явища, як чутки. Загалом чутка – це інформація про політичні події.

Чутки активно вивчалися спецслужбами різних країн. Значну увагу приділяли їм у період Другої світової війни США та Німеччина. Саме в цей період розпочалося активне дослідження чуток. Розроблялися методи їх використання у пропаганді, агітації та інформаційній війні. Довіра до чуток за радянських часів в умовах інформаційного голодування була заснована на тому, що вони фігурували джерелом інформації.

Найчастіше політичні чутки поширюють з метою дезінформування громадськості, утвердження авторитету чи бажання попередити про небезпеку окремі верстви населення тощо.

Механізми поширення чуток на академічному рівні вивчали в ЦРУ, Пентагоні та в спецпідрозділах американської армії. Такого ж типу робота проводилася і в Радянському Союзі [6, с. 90].

Відомі фахівці Г. Олпорт і Л. Постман трактували чутку як специфічне чи зловбодене висловлення думки, передане від людини до людини, зазвичай за допомогою усного мовлення, без надання надійних стандартів достовірності.

Американські фахівці з маркетингу М. Зальцман, А. Мататій, Е. О'Рейлі переконані, що природні зв'язки є найбільш ефективними засобами залучення уваги людей, факторами впливу на їх свідомість. Саме на цьому ґрунті, на їх думку, і виникає маркетинг чуток [3, с. 8, 9.]. Особливого розвитку цей вид маркетингу набув у політичній сфері. За даними російського дослідника О.Н. Тарасова, до 80% політиків різного рівня поглинає інформацію, що отримана неофіційно [8, с. 138].

Про специфічні риси маркетингу чуток кореспонденту «Великого міста» Д. Белової розповів глава петербурзького PR-агентства «Духовна спадщина» А. Вуйма [4, с. 98]. Політехнолог навіз низку прикладів спеціально організованих чуток. Чутки використовуються в політичних цілях і спрямовуються на вчинення протестних дій (масових заворушень, страйків), вигідних для однієї з політичних сил.

Причин виникнення політичних чуток існує багато, але основними з них є дефіцит надійної інформації щодо суспільно-політичного життя, низька комунікативна культура спілкування. Характерною особливістю політичних чуток (як і чуток взагалі) є те, що вони усно передаються від суб'єкта до суб'єкта, а тому значною мірою впливають на психіку людей. Таким чином, їм довіряють більше, ніж об'єктивній інформації.

Згідно буденного підходу до пояснення чуток, найчастіше вони ототожнюються з плітками. Проте чутки, зважаючи на брак інформації, не завжди відіграють позитивну роль, зокрема в політичному процесі. Фахівці у галузі психології, соціології, політології вважають, що основними засобами профілактики чуток можуть бути: підтримка високого рівня об'єктивної інформованості громадян про проблеми життя суспільства, ведення роз'яснювальної роботи щодо спростування вже існуючих чуток та інші заходи [9, с. 777.]

Феномен чутки має низку характерних рис та особливостей, які, на думку відомих дослідників Б. Дубініна та А. Толстих, виокремлюють їх серед інших інформаційних жанрів повідомлень. По-перше, вона має порівняно висо-

кий ступінь узагальненості, що відрізняє чутку від плітки, дезінформації. По-друге, вона зберігає прив'язку до часу та середовища свого виникнення. По-третє, чутка пов'язана зі свіжою новиною, тому протистоїть легенді, анекдоту тощо. По-четверте, чутка є свідомо неофіційною, а тому протистоїть офіційній інформації [2, с. 79].

Чутка – це один з каналів формування масових настроїв і думок, управління поведінкою великих спільнот. Тому їх доволі часто використовують як політичну технологію. Іноді метою запуску чуток урядовими структурами, депутатським лобі, політичними силами в якості «пробної кулі» є з'ясування реакції населення на своєрідний політичний блеф. Залежно від суспільних настроїв плануються майбутні дії. У період виборчих кампаній в якості носія контрпропаганди чутки можуть суттєво посилити приховані стереотипи і уявлення електорату. Чутки використовуються протидіями сторонами у військових конфліктах. Наприклад, у рамках військового конфлікту армії схильні перебільшувати свою міць і дієздатність. Звичайно, успішне вирішення конфлікту навряд чи забезпечать тільки чутки, оскільки існують більш дієві інформаційні механізми та політичні засоби [5].

Іноді ефективність чуток обумовлюється самою формою комунікації «із вуст у уста». В процесі передачі інформації (чутки) її метою є особисте утвердження та підвищення свого позиціонування [7, с. 398].

Політична практика накопичила значний досвід протидії такому маніпулятивному фактору політичного впливу як чутка. Тому боротьба з чутками реалізується успішно у двох формах: профілактика та протидія. Профілактика – це «гра на випередження». Основними засобами цієї форми боротьби з чутками є:

- уникнення шляхом політичних компромісів конфліктних ситуацій у суспільстві, ескалації настроїв страху, тривоги, невизначеності;
- своєчасне, інформування суспільства з актуальних питань;
- налагодження системи зворотного зв'язку від аудиторії до джерела інформації, підтримка ефективного керівництва на всіх рівнях;
- адекватне і своєчасне реагування на потреби і запити людей;
- створення такого емоційного середовища, яке виключало б можливість розповсюдження чуток, навіть у тому випадку, якщо вони провокуються навмисно [1].

Протидія – здійснення заходів, направлених на зниження поширюваності, впливовості, живучості чуток, зменшення довіри до них. Ця форма протидії чуткам реалізується такими засобами та прийомами, як:

- швидке оприлюднення офіційної точки зору, яка суперечить суті і змісту чутки;
- заповнення інформаційного вакууму переконливою інформацією з достовірних джерел;
- швидка реакція на проблемну ситуацію, усунення чинників, що викликають чутку;
- інформування про появу анонімного ворога, який поширює чутки;
- спростування самої чутки тощо [4, с. 87].

Отже, політичні чутки є важливим чинником формування громадської думки. Іноді вони сприяють стабілізації, чи навпаки, дестабілізації суспільства, виступають ефективним інструментом знеславлення політичних лідерів (партій) або підвищення їх авторитету та репутації.

Проте найкращим засобом позбавлення від чуток може бути успішне проведення заходів щодо їх спростування, надання певної інформації щодо окремих питань, організація нарад за участю дійових осіб, неформальних лідерів, виразників громадської думки і інших впливових осіб з метою обговорення і прояснення ситуації. Та все ж найефективнішим способом припинення чуток є збір і поширення достовірної інформації.

Список використаних джерел:

1. Бойко О. Чутка як інструмент політичного маніпулювання. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26863/26-Boyko.pdf?sequence=1>
2. Дубинин Б.В., Толстых А.В. Слухи как социально-психологический феномен. *Вопросы психологи.* 1993. № 3. С. 79.
3. Зальцман М., Мататия А., О'Рейли Э. Пусть о вас заговорят: как формировать спрос с помощью молвы. Москва, 2007. 224 с.
4. Зражевська Н.І. Комунікаційні технології: лекції. Черкаси: Брама-Україна, 2010. 224 с.
5. Мельник Г.С. Міфи в політичній комунікації. *Міф і міфотворчість в міждисциплінарній науковій парадигмі*: матл. Все-ріс. наук.-практ. конф. з міжнар. участю 5 березня

- 2012 г. / за ред. А.Д. Кривоносова. Санкт-Петербург, 2012. URL: elibrary.fmec.ru/materials_fi/les/386275999.pdf
6. Назаретян А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 192 с.
7. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001. 656 с.
8. Тарасов А.Н. Ложь в политике, или желтый логарифм. Москва, 2007. 544 с.
9. Фролов П. Чутка політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

Rumour has been analysed as a means of political communication and the factor of formation of public opinion. Characterized by the purpose and methods of spreading rumours. The reasons for the occurrence of political rumours are outlined. There are generalized effective forms of dealing with rumours in political science practice.

Key words: rumour, political rumour, gossip, misinformation, prevention, counteraction, "trial bullet".

Отримано: 10.04.2018

УДК 321.6

Г. Б. Вонсович, кандидат історичних наук

ТРАНСФОРМАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ДЕРЖАВА» В УМОВАХ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано типологію визначення і змісту держави за моделі технологічної цивілізації. Запропонована авторська позиція щодо змісту і ролі «глибинної держави» як трансформації класичного типу. Визначені риси кожного з типів держав. Визначені прояви «глибинної держави» в Україні.

Ключові слова: теорія політики, політична система, держава.

Згідно моделі розвитку технологічної цивілізації в будь-якому історичному проміжку часу все різноманіття країн, які знаходяться приблизно на однаковому технологічному рівні можна звести до чотирьох типів.

Тип перший – універсальна держава за термінологією Тойнбі, або імперія. Це держава, яка виконує всі функції, вона є самодостатньою і є повноцінним геополітичним суб'єктом. Універсальні держави не обов'язково – великі. Наприклад, європейські національні держави формувалися як універсальні держави. Оскільки держав такого типу є більшість і в них проживає більшість населення, вони слугують якісним еталоном для порівняння, що включає:

- ✓ Наявність національної ідеології, національної мрії, державного історичного міфу, які підтримуються національними історичними школами, наявність міфу про власну богообраність або, щонайменше, про моральну і духовну перевагу.

- ✓ Уявленням, що держава будується, а не формується, управляється згори, а не розвивається знизу. Переконавання про те, що у держави є інші, часто більш високі цілі, ніж банальна реалізація прав громадян та підвищення рівня їхнього добробуту.

- ✓ Певна сакральність влади, навіть за світських форм її організації. Універсальна держава позиціонує себе як вінець творіння, як священна держава, царство Боже на землі.

- ✓ Наявність власного інформаційного простору.
- ✓ Прагнення розширювати свою територію, поширювати культуру, пануючу релігію або ідеологію. Універсальна держава – це повноцінний геополітичний суб'єкт.

Всі ці ознаки характерні як для невеликих універсальних держав, так і для величезних колоніальних або континентальних імперій. У той же час наявність самодостатнього ринку або своєї внутрішньої системи поділу праці не є обов'язковою ознакою універсальної держави.

Другий тип – «віддалена держава». Така держава перебуває на значній відстані від найближчих імперій, щоб бути завойованою або мирно приєднаною і, в подальшому, ефективно керованою з метрополії. У той же час віддалені держави недостатньо великі за кількістю населення для того, щоб мати будь-які перспективи стати імперіями. Однак на

своєї території вони виконують функцію універсальних держав, грають за правилами імперій. Оскільки конкуренція неможлива – тому значних проблем у взаєминах між імперіями і віддаленими державами, зазвичай не виникає.

Третій тип – «спеціалізована держава». Така держава перебуває між геополітичними центрами і має високий рівень спеціалізації в регіональному або світовому масштабі. Більш очевидна спеціалізація у виробничій або фінансовій сфері. Спеціалізована держава виробляє такі продукти і надає такі послуги, які з тих чи інших причин не можуть бути вироблені в універсальних державах. Необхідність в таких продуктах / послугах є першою причиною їх існування. Іншою причиною є неможливість їх завоювання. Або конкуруючі сусідні імперії це не дадуть зробити, або завойовану країну буде складно контролювати і проблематично нею управляти, оскільки в цьому випадку вона не зможе зберегти свою міжнародну спеціалізацію.

Четвертий тип – «глибинна держава». У політичній науці поняття «глибинна держава» набуло вжитку 2014 року завдяки Майку Лофгрону, колишнього помічника республіканського Конгресу США, як «гібридне злиття державних чиновників і представників верхнього рівня фінансистів і промисловців, які ефективно керують США, при цьому не питаючись про це у виборців, цим самим порушуючи сутність політичного процесу» [1, р. 224]

Проте, попередником Лофгрона у висвітленні цього питання був Чарлз Міллз, який у книзі «Владна еліта» (1956), виокремив походження влади у США та специфіку її розвитку. Міллз дійшов висновку, що до середини ХХ століття влада у США сконцентрувалася у трьох основних осередках: воєнно-промислового комплексу, Волл-стріті і Пентагоні. До президента Ейзенгавера феномен «воєнно-промислового комплексу» існував і впливав на американську зовнішню і внутрішню політику, про що змістовно виклав Міллз. [2, с. 399-423].

У книзі «Приховування держави» професор Джейсон Ройс Ліндсі стверджує, що, навіть відкинувши теорію змов, то термін «глибинна держава» є корисним, оскільки допомагає зрозуміти деякі аспекти інституту національної безпеки в розвинутих країнах. Зокрема, він зазначає, що глибинна

держава висмоктує енергію із національної безпеки і розвідки, трансформуючись на царство, у якому джерелом влади є секретність, утаємниченість. [3, р. 35-36]. Більш детально феномен глибинної держави в США описав Майк Лофгрєн у книзі «The Deep State: The Fall of the Constitution and the Rise of a Shadow Government» (2016). Лофгрєн зазначає, що «... урядові інститути зовні залишилися незмінними, але стали стійкішими до волі народу, оскільки вони вросли у корпоративну і приватну мережу впливу з майже необмеженими фінансами, що дозволяє їм втілювати свою волю в реальність» [4]. Відповідь щодо існування глибинної держави дає американський професор Джейсон Ройс Ліндсі в роботі «The Concealment of the State» (Приховування держави) (2013). Він стверджує, що «глибинна держава не є очевидною для громадян, тому вона має досить широкий спектр функцій і дій, які не є популярними у суспільстві. У такій державі багато чого змищується у глибок, на користь агентств, чия діяльність невідома більшості громадян. Окрім розвідки, оборони, безпеки, глибинна держава переймає функції бюджетного планування, регуляції екологічних питань, безпеки праці і споживання, освітньої політики тощо». Американський політолог Джон Гленнон зауважує, що хоча громадяни можуть змінювати управлінську владу, але більша частина уряду вже не вважає це принциповим і не дотримується його й не працює за ним. У книзі «Національна безпека і подвійний уряд» він визначає засоби, за допомогою яких здійснюється ефективне самоуправління апарату оборони і національної безпеки, яке не несе ніякої відповідальності, не є прозорим, не дотримується жодних стримувань і противаг. Д. Гленнон використовує термін «подвійний уряд», за якого вибрані соціальними групами чиновники стають невідомими перед своїми виборцями, управляють багатьма політичними процесами неконтактно, а інші представники істеблішменту виконують функцію прикриття для проведення ужитих рішень, які приймає бюрократія.

Як це стосується України? Вважається, що в Україні існує не одна, а дві держави – зовнішня і внутрішня, глибинна. «Внутрішня, глибина держава», концентрує владу і багатство і пронизує усі сфери життя, експлуатує слабке громадянське суспільство, відтискаючи його на маргінес. Головними засобами такої держави слугують персоналізована влада і сила, багатство, імітація загального блага, використовуються поняття «свій – чужий». Права, повноваження, ресурси, імунітети і переваги та привілеї нагромаджуються саме у «глибинній державі». А обов'язки, відповідальність і проблеми країни, працездатність населення залишилось у «зовнішньої держави», де перебуває біль-

шість населення країни. Звідси стає зрозумілим вражаюча байдужість більшості українців до своєї держави, їх невдоволення і недовіра до політиків і чиновників. Тому справа не в особистості того чи іншого політика або бізнесмена, президента, депутата, прем'єра. Вся справа в особливому внутрішньополітичному устрої України, що замінює Конституцію і систему національних пріоритетів розвитку та безпеки. Мета існування «глибинної держави» – корупція і збереження статус-кво. У результаті діяльності «глибинної держави» в Україні вибудована система вертикальної і елітної корупції, де діють перш власні «поняття» і «схеми розграбування», експлуатації національних і суспільних ресурсів. Основним критерієм відбору до системи слугують лояльність до влади, особиста відданість і родоплеменні зв'язки; жадібність, приналежність до клану, а не професіоналізм або відповідальність за свою справу, моральні якості особистості. Така країна не має власних сил для саморозвитку і виживання, оскільки все нове поглинається «глибинною державою».

Таким чином, Україна, розділена на дві держави, перш за все, пристосована до зовнішнього управління. Тому міжнародні гравці мають тут свої зручні інтереси. Для своїх стратегічних потреб США і Росії потрібна цілісна і залежна Україна, а не її друзки. Але така Україна, розділена на зовнішню і «внутрішню, глибину державу» не може самостійно модернізуватися, очищатися і змобілізуватися, оскільки у «глибинній державі» інші цілі існування.

Список використаних джерел:

1. The State: Past, Present, Future Bob Jessop, December 2015. John Wiley & Sons.
2. Хазин М.Л., Щеглов С.И. Лестница в небо. Диалоги о власти, карьере и мировой элите. Москва: Рипол-классик, 2016. 624 с.
3. The Concealment of the State Jason Royce Lindsey, 2013.
4. The Deep State: The Fall of the Constitution and the Rise of a Shadow Government, 2016. URL: <http://aif.md/glubinnoe-gosudarstvo-v-ssha/>

The typology of determination and state of the state for the model of technological civilization is analysed. The author's position on the content and role of the «deep state» as a transformation of the classical type is proposed. The features of each of the types of states are determined. The manifestations of the «deep state» in Ukraine are determined.

Key words: political theory, political system, state, «deep state».

Отримано: 10.04.2018

УДК 321.64

С. Г. Вонсович, доктор політичних наук

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

Дане дослідження присвячено актуальній проблемі аналізу технологій тоталітарних режимів. Визначено стан розробки та окреслено напрями подальшого розвитку. Визначено ознаки та підходи до розуміння тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм, лібералізм, комунізм, фашизм.

Постановка проблеми. Спроби аналізу тоталітарних режимів були зроблені на початку ХХ століття. Аналітика проходила крізь призму психологічної концептуалізації проблематики тоталітаризму.

У міркуваннях західних науковців про тоталітаризм (В. Райх і Е. Фромм) було запропоновано аналіз передумов виникнення диктатур нового типу в зв'язку з процесами осучаснення. Саме Е. Фромм [1] фактично, виступив основоположником психологічної або психосоціальної інтерпретації дослідження тоталітаризму. Власне, ним була запропонована ідея, суть якої полягала в тому, що без урахування психологічних аспектів людської поведінки, життя соціуму, неможливо буде адекватно зрозуміти й сучасні політичні процеси. Це, зокрема, стосується і процесу становлення націонал – соціалістичного режиму в Німеччині.

Аналіз публікацій з обраної теми. Згодом, у дослідженнях науковцями було зроблено спроби виявити структурну

та функціональну спільність тоталітарних диктатур на підставі порівняльного вивчення фашизму, нацизму й комунізму. Варто зауважити, що найбільшу популярність серед них набуло дослідження Ф. Боркенау. Науковець підтвердив тезу К. Хейеса, відповідно до якої тоталітаризм розцінювався як «повстання проти всієї історичної цивілізації Заходу». На думку Ф. Боркенау, основний стрижень дослідження зводиться до того що, незважаючи на очевидні, на перший погляд, відмінності в походженні та сповідуваних ідеологіях, тоталітарні режими (до прикладу, в Німеччині та СРСР), по суті є єдиносущними. В їх основі – заперечення ліберальної демократії в сфері політики і вільних ринкових відносин в економіці. Тоталітарний режим і в нацистській, і в комуністичній іпостасі це, безперечно, деспотична автократія.

Зокрема Ф. Боркенау акцентував увагу, по-перше, на ступені втручання держави в економічне життя як важливого, якщо не вирішального, індикаторі тоталітарності. В результа-

ті, по-друге, комунізм оголошувався «найчистішою і найзмістовнішою формою тоталітаризму». Натомість, зазначалося, що «між нацистською Німеччиною і більшовицькою Росією практично немає різниці в принципах, хоча поза всяким сумнівом існує різниця в ступені їх реалізації».

Основний виклад матеріалу. Зупинимося більш детально на працях західних науковців (Ф. фон Гайек, К. Поппер, Х. Арендт, А. Инкелес, К. Фрідріх, Зб. Бжезінський, Р. Арон) та акцентуємо увагу на методології технологій дослідження тоталітарних режимів. На наше переконання, найбільш яскравими поставами цього періоду, безсумнівно, були Ф. фон Гайек і К. Поппер. Саме праці цих науковців, такі, як «Дорога до рабства» і «Відкрите суспільство та його вороги» вважаються класикою західної тоталітаристики. Зокрема, Ф. фон Гайек зосередив увагу, головним чином, на економічних і пов'язаних з ними етичних проблемах сучасного йому капіталістичного суспільства, а також на варіантах вирішення цих питань в рамках тоталітарної держави. Також генезу тоталітаризму він пов'язував з антиліберальними (перш за все, соціалістичними) політичними течіями кінця XIX – початку XX ст., які заперечували абсолютну цінність людської особистості й розглядали людину як момент в русі до певної колективної мети. У свою чергу, до основних принципів тоталітаризму Ф. фон Гайек відносив: абсолютну економічну і політичну централізацію; суб'єктивізм і волонтаризм у прийнятті управлінських рішень, що заснований на політичній мотивації; директивний характер управління економікою [2, с. 77].

Не менш цікавим дослідженням є праця К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги». Вже в передмові до своєї праці К. Поппер аксіоматично стверджує, що «європейська цивілізація («відкрите суспільство»), яке звільняє критичні здібності людини, зародилося за історичними даними зовсім недавно – в Афінах часів Перикла. Власне поява такої «європейської цивілізації («відкритого суспільства»), була обумовлена глибокою трансформацією племінного або «закритого суспільства». Крім того, автор доводить, що сучасний, так званий тоталітаризм, належить до традиції, яка є настільки ж старою або настільки ж юною, як і сама наша цивілізація».

Майже хронологічно з Поппером німецькій дослідниці Х. Арендт, за допомогою комбінації соціально-психологічних і соціально-політичних методів в межах єдиної описової конструкції, вдалося знайти єднальну ланку між тоталітарною організацією та неструктурованою людською масою. Нею виявився тоталітарний рух, натхненний ідеологією, яка впливає швидше на інстинкти викинутої за мрії життя людини, ніж на її розум. На думку дослідниці, унікальність тоталітарного режиму полягала в тому, що, незважаючи на всі жахіття концентраційних таборів і відкрито демонстровану зневагу до формального права, він (тоталітарний режим) користувався широкою підтримкою атомізованих мас. У зв'язку з цим Х. Арендт виділяла особливий тип беззаконня, властивого тоталітарним режимам [3, с. 123].

Цікавими у методологічному плані є дослідження й К. Фрідріха. У своїх тезах науковець виділяє два основні постулати: а) нацизм і комунізм подібні своїми базовими характеристиками; б) тоталітарне суспільство і держава не мають історичних аналогів і є, таким чином, абсолютно унікальними. На думку вченого, до основних рис тоталітарної диктатури, які зумовлюють її відмінність від абсолютистських і деспотичних режимів минулого і, навпаки, демонструють сутнісну схожість базових характеристик фашизму і комунізму, варто віднести наявність: а) офіційної ідеології; б) єдиної масової партії; в) контролю за засобами збройної боротьби; г) контролю над ЗМІ; д) системи терористичного поліцейського контролю.

Прикладом спроби комплексного аналізу, який поєднує основи функціоналістського та біхевіористського підходів, стало дослідження А. Инкелеса. Магістральними темами його досліджень, присвячених проблематиці тоталітаризму, стали проблеми становлення психологічного типу

тоталітарної особистості, а також роль і функції ідеології. На думку А. Инкелеса, системоутворюючим фактором у процесі становлення і розвитку тоталітарного режиму виступає «містична абстрактна мета», що утворює ядро тоталітарної ідеології, служіння якій стає долею не тільки мас, населення, а й самого тоталітарного вождя.

Пізніше науковці К. Фрідріх і Зб. Бжезінський концептуалізували тоталітаризм вже з позицій структурного функціоналізму як політичний феномен, нерозривно пов'язаний з європейською цивілізацією нового часу. В якості базових характеристик, притаманних усім тоталітарним диктатурам, дослідники виділили: 1. Ідеологію, що охоплює всі життєво важливі сторони людського буття, її дотримується все населення і ця ідеологія сфокусована на певному досконалому кінцевому стані суспільства. 2. Очоловану однією людиною єдину масову партію, ядро якої є неподільно віддане ідеології; партія, яка або стоїть над бюрократичною державною організацією, або нерозривно поєднана з нею. 3. Систему терористичного поліцейського контролю, яка підтримує партію і одночасно здійснює нагляд за нею самою в інтересах її лідерів, систематично використовуючи при цьому сучасну науку і, особливо, психологію. 4. Технологічно обумовлений і повний контроль партії над засобами масової комунікації. 5. Аналогічний, майже повний, контроль над ефективними засобами збройної боротьби. 6. Централізований контроль і управління всією економікою за допомогою бюрократичної координації її раніше незалежних складових, що, як правило, розповсюджується на більшість інших громадських організацій і груп [4, с. 97].

Відомий французький дослідник Р. Арон вказав на п'ять інституціональних ознак тоталітаризму: 1) монопольне право одній партії на політичну діяльність; 2) ідеологія, яка отримує статус єдиного авторитету, а в подальшому – офіційної державної істини; 3) застосування всіх засобів переконання від силового впливу до індоктринації за допомогою засобів масової інформації, які перебувають під невиспущим контролем, для поширення цієї ідеології; 4) підпорядкування державі більшості різновидів економічної та професійної діяльності; 5) політизація та ідеологізація всіх сфер життя людини і всіх її порушень і, як заключний акорд, терор, одночасно поліцейський та ідеологічний.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, без урахування психологічних аспектів людської поведінки та життя соціуму неможливо адекватно зрозуміти сучасні політичні процеси. По-друге, тоталітарне суспільство і держава не мають історичних аналогів і є, таким чином, абсолютно унікальними. По-третє, завдяки аналізу тоталітарних режимів, за допомогою компаративного методу вдалось виокремити основні ознаки тоталітаризму.

Список використаних джерел:

1. Фромм Э. Бегство от свободы = Escape from freedom . Минск: Попурри, 1998. 672 с.
2. Хайек Ф.А. фон. Дорога к рабству: пер. с англ. / предисл. Н.Я. Петракова. Москва: Экономика, 1992. 176 с.
3. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.
4. Friedrich C.J. The Unique Character of Totalitarian Society. *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences.* March 1953. Cambridge (MA), 1964. P. 94-123.

This research is devoted to the actual problem of analysing the technologies of totalitarian regimes. The state of development is defined and directions of further development are outlined. The signs and approaches to comprehension of totalitarianism are defined.

Key words: totalitarianism, liberalism, communism, fascism.

Отримано: 10.04.2018

КРИМСЬКИЙ ЧИННИК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО «ПОРОЗУМІННЯ» В АНДРУСОВІ 1667 Р.

У статті аналізується роль Кримського ханства у військово-політичному протистоянні за першість в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. – першій половині 60-х рр. XVII ст., у ході якого активними сторонами виступили Річ Посполита та Московська держава, в епіцентрі цієї боротьби опинилася козацька Україна. За таких умов Кримський ханат, за яким стояла могутня Османська імперія, виступив в ролі третьої сили, з якою змушені були рахуватися і Москва, і Варшава.

Ключові слова: Кримське ханство, Річ Посполита, Московська держава, Військо Запорозьке.

З середини 50-х рр. XVII ст. між Річчю Посполитою та Московською державою розгорілася боротьба за домінування в Центрально-Східній Європі. Водночас це протистояння не могло не торкнутися інтересів цілого ряду країн, серед яких чи не найбільше задіяним виявилось у боротьбі між Варшавою та Московією Кримське ханство. В епіцентрі польсько-російсько-кримського суперництва опинилися українські землі.

Слід відзначити, що вплив Бахчисараю на розвиток національно-визвольної боротьби українського народу з самого її початку був вельми відчутним. Як зазначає український дослідник Віктор Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року» [9, с. 9].

Починаючи з 1648 р. Крим виступав союзником Війська Запорозького. Однак у 1653 р., під час Жванецької кампанії оформився кримсько-польський альянс проти Москви та козацької України. У березні 1654 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою було укладено відомий договір [2, с. 762-763].

Надалі з позицією Криму щодо розвитку польсько-московсько-українських відносин не могли не рахуватися ні у Варшаві, ні у Москві, ні в Чигирині. Від неї значною мірою залежав розвиток регіональної політики. Як відзначає Грушевський, «Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з кролем воювати на спільку з козаками» [8, с. 887].

Кримське ханство, звичайно, розглядалося Варшавою як важливий стратегічний союзник у боротьбі проти Москви та козацької України. Однак, з іншого боку, даний союз створював і ряд проблем. По-перше, позиція Бахчисараю все ж обмежувала можливість польсько-литовської влади для політичних маневрів. Так, там різко негативно ставилися до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Московією. Зокрема, хан вкрай негативно поставився до віленських переговорів 1656 р., а по їх завершенні відкрито виступив проти реалізації польсько-московських домовленостей [3, л. 348].

По-друге, Кримське ханство, користуючись взаємвиснажливою боротьбою Московської держави та Речі Посполитої, вкрай важким становищем козацької України, яке склалося у результаті зовнішніх агресій та підігрітого зовні внутрішнього протистояння, з початку 60-х рр. XVII ст. стало все активніше виявляти бажання поширення своєї протекції на Військо Запорозьке, чим стає відчутною загрозою інтересам і Москви, і Варшави [12, с. 47].

Дійсно, кримський чинник вилився в доволі значну проблему, з якою зіткнулася Польща у своїй східній політиці. З одного боку, Крим виступав в якості союзника, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з іншого, все більше Бахчисараєм перетворювався в конкурента Варшави на території козацької України.

Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Ханат проводити свою політику завуальовано, повсякчас наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Росії. Водночас прагнув перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з

Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат [12, с. 64].

А 17 вересня 1661 р. під Ставищами було підписано українсько-кримську угоду про спільний похід на Лівобережжя. Однак, угода була значно ширшою, ніж проста домовленість про спільні дії проти Москви. Вона фіксувала подальше зміцнення позицій Криму в козацькій Україні (на Правобережжі) [12, с. 72].

Спроби Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною активізувалися на осінь 1662 р., коли після ряду невдалих спроб підпорядкувати собі Лівобережжя критично знизилася спроможність Ю. Хмельницького контролювати ситуацію на Правобережжі. Так, у жовтні 1662 р. полковник Григорій Лісницький писав до короля, що татари прагнуть підпорядкувати Україну і що на Правобережжі з'явилася 100-тисячна татарська орда. Вказувалося, що татари вимагають, щоб козаки з цілою Україною піддалися під протекцію турецького султана [12, с. 79].

З кінця 1662 р. занепокоєння зростанням впливу Криму в Україні починають висловлювати в Москві. Саме в цей час там формується ідея (зусиллями Ордіна-Нащокіна) союзу з Річчю Посполитою (таким чином мали бути вирішені усі міждержавні суперечки), з чітко вираженою антитурецькою та антикримською спрямованістю. Там намагаються зруйнувати кримсько-польський союз, переконати Варшаву у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, «... що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми» [7, с. 59-60]. А. Ордин-Нащокин наголошував, що в Польщі й Москві спільні вороги – Туреччина і Крим: «... почує хан про союз між тими обома державами (Польщею та Росією – В.Г.), відкладе свої великі запити, а радий буде без шкоди дружбу тримати» [4, л. 3-5; 6, с. 311-313; 1, с. 84].

Врешті, активізація Криму, яка несла пряму загрозу інтересам Корони, непокоїла Варшаву. Це позначалося на активізації польсько-московських переговорів та намаганнях домовитися.

Слід відзначити що фактор Криму значною мірою сприяв зближенню позицій Москви та Варшави щодо вирішення «українського питання». Уже під час польсько-московських переговорів у Дуровичах влітку 1664 р. мова йшла про об'єднання зусиль по нейтралізації небезпеки прийняття Військом Запорозьким кримської протекції. Так, зокрема, в царському наказі, що надійшов до московських повноважних посолів значилося: «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати» [5, л. 60-61].

Фактор кримсько-турецької загрози став одним з важливих чинників подальшого московсько-польського «порозуміння» у вирішенні «українського питання», яке врешті вилилося в Андрусівську угоду 1667 р.

Так особливо актуальним став фактор Криму з приходом до влади на Правобережжі П. Дорошенка. Номінально зберігаючи вірність польському королю, останній здійснює заходи, які спрямовувалися на обмеження впливу Корони на Правобережній Україні. При цьому Дорошенко намагався опертися на військову та політичну підтримку з боку Криму. Уже наприкінці травня – на початку червня 1666 р. до Дорошенка прибули ханські послы з пропозиціям поновлення кримсько-українського військово-політичного союзу [10, с. 102, 107].

Такі дії правобережного гетьмана (особливо за умови активної допомоги Криму) ніскільки не влаштували ні

Варшаву, ні Москву, що, безумовно, диктувало сторонам необхідність нагального вирішення «українського питання» та підштовхувало і королівський двір, і московських чиновників до пошуку компромісу в питанні майбутнього Війська Запорозького.

В умовах, коли і в Москві, і у Варшаві все більше доводять висновку про можливість вирішення обопільного протистояння шляхом поділу України, коли сторони сходяться в прагненні посилити свої позиції відповідно в Лівобережжі та Правобережжі, коли і одних, і других непокоїлі дії Криму, підтримуваного Туреччиною, склалися перспективи результативних польсько-московських переговорів.

Татарський чинник набуває для Варшави (та й для Москви) все більш загрозливих форм уже з вересня 1666 р., коли в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня 15 тисяч кримське військо на чолі з нурдин-солтаном Девлет-Гіреєм [10, с. 111-113].

Тоді ж у Москву надходить інформація про прибуття до Дорошенка турецьких послів, які привезли йому подарунки: «каргамак турецький з нарядом та шаблом» та переказали бажання султана «учинити» його удільним правителем. Також в інформації йшлося про те, що «Дорошенко з полковниками турецькому царю присягали на тому, що йому служити турецькому царю с кримським ханом». Відтак, враховуючи турецьку загрозу в Москві вважали за необхідне якомога швидше укласти миру з поляками. Не відкидали можливості відмовитися від Лівобережної України [11, с. 181].

Вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-російської війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була каменем спотикання під час спроб досягнути порозуміння, сторонам стає розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення єдиного (польсько-московського) антитурецького альянсу. Додавалися й інші чинники саме такого вирішення «українського питання». Так, за роки виснажливої війни жодна зі сторін так і не досягла вирішальної переваги й не спромоглася взяти під свій контроль всю козацьку Україну. Утверджувалося розуміння, що лише спільними зусиллями король та цар зможуть контролювати українське козацтво, зупинити його пориви до створення незалежної держави та спрямувати український військовий потенціал на боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише об'єднавши зусилля, Москва і Варшава зможуть обезпечити козацьку Україну від впливу Туреччини та Криму.

Список використаних джерел:

1. Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. *Исторический архив*. 1959. № 6. С. 82-89.

УДК 930(438)«18»:94(477.43/.44)

Я. С. Галецька, аспірантка

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ II ПОЛ. XIX ст.

Зроблено огляд досліджень Подільського краю у II пол. XIX століття польськими вченими і краєзнавцями. Аналізуються найголовніші праці та концептуальні засади авторів, про окремих з них подаються біографічні відомості. Розглянуто внесок польських вчених у закладення підвалин сучасного краєзнавства. Польські історики українознавці своїми працями значно збагатили археографічну базу, раритетним фактичним матеріалом поповнили регіональну історію, зокрема й Поділля.

Ключові слова: Поділля, Кам'янець-Подільський, вчений, історик, праця.

У середині XIX ст. умови розвитку історичного вивчення Поділля суттєво змінюються. Романтичний напрям в історіографії вичерпав свої творчі можливості, у наукових дослідженнях утверджується новий метод – позитивізм, наукові пошуки в якому базувалися у першу чергу на документальному актовому матеріалі. Це зумовило пошук і публікацію нових матеріалів, у тому числі й таких, які стосувалися різних аспектів минулого населених пунктів подільського регіону. Деякі аспекти, в тій, чи іншій мірі, знайшли своє відображення в працях таких сучасних вітчизняних авторів: Л. Баженов [3; 4; 13], С. Баженова [14], І. Ярмошик [5], О. Завальнюк [15], О. Пажимський [16], О. Шалак [18] та ін. Важливим джерелом для написання даної розвідки склали

2. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Київ: Наукова Думка, 1954. 778 с.
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1656 г. № 25. Отписки к государю полномочных послов кн. Н.И. Одоевского со товарищи и от пуски государевых к ним грамот (июль – ноябрь).
4. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1663 г. № 8. Список статейный данный литовскому канцлеру Пацу в бытность в Польше российского посла Афанасия Нащокина касающийся ближайшему обоим государей примирению (10 апреля).
5. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1664 г. № 13. Отписка в Розряд и в Посольский приказ бывших на съезде в Дуровичах для мирных с Польшею договоров полномочных российских послов князя Одоевского с товарищи. Описи государевых грамот к этим послам и к воеводам с полками в Польше находящимся князю Черкасскому и князю Долгорукому (апрель – июнь).
6. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 2106.
7. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
9. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття. *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 3-12.
10. Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 631 с.
11. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А.Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва: Индрик, 2013. 448 с.
12. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa: PWN, 1959. 281 с.

The article analyses the role of the Crimean Khanate in the military-political confrontation for the primacy in Central and Eastern Europe in the mid-1850's – the first half of the 1960's. Active parties of the confrontation were the Rzeczpospolita and the Moscow state, in the epicentre of this struggle was the Cossack Ukraine. Under these conditions, the Crimean Khanate, behind which was a mighty Ottoman Empire, acted as the third force, with which Moscow and Warsaw were forced to reckon with.

Key words: Crimean Khanate, Rzeczpospolita, Moscow State, Zaporozhian Army.

Отримано: 10.04.2018

безпосередньо самі праці польських вчених і краєзнавців. Але цілісного дослідження з цієї проблеми на сьогодні, ще немає через ідеологічну заангажованість радянської історіографії. В цьому і полягає *актуальність* дослідження. Освоєння творчої спадщини польської історіографії, безперечно, сприятиме поступу української історичної науки.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу друкованих джерел, опублікованої творчої спадщини польських науковців і краєзнавців комплексно розглянути, систематизувати та узагальнити внесок польської історіографії II половини XIX ст. у дослідження історії Поділля, з'ясувати маловідомі сторінки життя та наукової діяльності польських авторів.

Одним із найвидатніших представників товариства і польської громади міста був, без сумніву, *Юзеф Антоній Ролле* (або, як його називали українці, Йосип Йосипович Ролле) – доктор медицини (захистив у Парижі дисертацію з психіатрії), історик, краєзнавець, письменник, громадський діяч. Й.І. Ролле народився 25 вересня 1830 року на хуторі Генрихівка Могилів-Подільського повіту (тепер це село Роля Шаргородського району Вінницької області), закінчив медичний факультет Київського університету. 31856 року стажувався Й.І. Ролле в університетських клініках Франції, Німеччини і Польщі, з нового напрямку в медичній науці захистив докторську дисертацію «Психічні захворювання» [14, с. 387]. В 1861 році він назавжди поселився в Кам'янці-Подільському. Після ліквідації владою у 1865 році у Кам'янці товариства подільських лікарів він поступово почав відходити від занять історією медицини і гігієни й головну увагу приділив історичним дослідженням рідного міста, подільської землі та інших регіонів України [13, с. 34].

Вже 1866 року він оприлюднив велику статтю у Варшавському «Тижодніку ілюстрованому» «Кам'янець. Матеріали до історії міста» [22, с. 42-48]. Вона містила короткий узагальнюючий опис історії міста і його околиць XVI-XVIII ст. і засвідчила ґрунтовні знання автора з минувшини Поділля. Внаслідок копітких досліджень і напруженої творчої праці він опублікував упродовж 1869-1872 років у Краківському «Огляді Польському» свою найголовнішу історичну монографію «Замки подільські на молдавському прикордонні», яка 1872 року була видана окремою книгою обсягом 532 сторінки і тиражом усього 40 примірників [16, с. 511]. Однак Й.І. Ролле був незадоволений своєю працею, побачив у ній чимало прогалин та помилок. Тому автор присвятив ще вісім років життя, щоб збагатити джерельну базу дослідження, доопрацювати і вдосконалити виклад тексту монографії. В оновленому і значно розширеному вигляді друге видання монографії в трьох томах «Замки подільські на молдавському кордоні» було надруковане польською мовою 1880 року у Варшаві. Сам автор сховає своє прізвище на титулі праці під псевдонімом «d-r Antoni J.» [7].

Водночас у 60-ті – на початку 80-х років Й.І. Ролле притримується офіційного погляду польської історіографії на Україну, що особливо простежується в його «Замках подільських». Він твердив у монографії, що «Кам'янець є твердинею польської цивілізації на Поділлі», «Кам'янець-Подільський – втілення чисто польських прагнень латинського духовенства», «Кам'янець – пристанище для коронного гетьмана після битв з розбурханим козацтвом», що «вірмени схильні обманювати і шахраювати» і т.п. [7].

Особливою гранню багатомірною таланту Й.І. Ролле є його «Історичні оповіді» [8; 9], котрі об'єднані у 9 серій, що охоплюють 77 науково-популярних нарисів з історії Поділля та Волині.

Якісно новим здобутком «української школи» в польській літературі уже другої половини XIX ст. стала українофільська діяльність письменника, етнографа, історика *Антонія (Антіна) Марцинківського* (1823-1880) [23]. Виходець з середньої шляхти, що проживав в Мостищах, тепер в околицях смт. Гостомеля на Київщині. Освіту здобув А. Марцинківський в Київській гімназії і під час навчання у 1841-1844 роках на філософському факультеті університету св. Володимира постійно проживав у Києві. З 1843 року він почав активно публікувати польською мовою літературні, публіцистичні й філософські твори і незабаром став ключовою фігурою з-поміж польського письменства Київщини. Антоній Якса-Марцинківський є автором численних есе з історії та досліджував часи Речі Посполитої (Rzeczpospolitej). У своїх роботах черпав натхнення в фольклорі, який був предметом його досліджень, як зведеного етнографа [12].

Польський дослідник нині постає як досвідчений збирач фольклору і упорядник одного з перших видань, де комплексно подано замовляння, казки, легенди, перекази, описи обрядів, зразки календарно- та родинно-обрядової поезії, соціально-побутові пісні (чумацькі, бурлацькі), прислів'я, приказки, загадки. До збірки «Lud ukraiński...» («Український народ...») [10] увійшли також зразки, зафіксовані на Поділлі, на що вказав Л. Баженов у довіднику «Поділля

в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали» [4]. Праця містила згадки про подільські паралелі окремих варіантів, про міфологічні уявлення подолян, регіональні особливості певних обрядів. Зокрема, переказуючи народні уявлення про «одміну», А. Новосельський подає примітний подальський фольклорист зауважив, що з «Бердичівського календаря» відомо, ніби «на Поділлі, в містечку Фульштині, ярмарок припадає на так званий Рахманський великдень» [11, с. 147]. Автор шкодував, що не вказано дату цього ярмаркового дня.

Історик та етнограф *А. Яблоновський* (1829–1913 рр.), будучи учасником студій зі славістики та етнографії, історичної географії та картографії в 1872–1892 рр., здійснював часті подорожі до України. На основі зібраної інформації він підготував два описи старої фортеці у Кам'янці-Подільському – 1880 та 1882 рр. [5, с. 187]. Краєзнавчі зацікавлення територією України та згадки про Поділля реалізовані в його праці «Історичні джерела», де один з розділів присвячений географії та етнографії українців. Протягом 1910–1913 рр. у Варшаві було видане семитомне зібрання творів цього автора «Листи Александра Яблоновського», перші чотири з яких присвячені історії України [1].

В 1872-92 роках здійснював часті подорожі, головним чином до України та на Балкани [3, с. 145]. Виявив, оприлюднив 1880 року перший, 1882 року другий описи старої фортеці в Кам'янці-Подільському – найважливіші документи, які дозволяють досить рельєфно уявити, яким був замок у XV-XVI століттях (описи: 1494 року, коли замок передавали новому старості, та 1544 року, коли бельгійський каштелян Войцех Стажеховскі перевіряв роботи, які виконав у замку військовий інженер, архітектор Йокуб Претфус (Іов Претвич)). В 1886 році перебував в Константинополі [19, с. 14-22].

Творча спадщина історика та архівіста *А. Павинського* (1840-1896), в якій переважають слов'янознавчі дослідження, складає понад 150 наукових праць [6]. А. Павинський разом з А. Яблоновським став упорядником, автором статей, редактором 22-томного видання документів і матеріалів з історії Польщі XVI–XVII ст. «Історичні джерела» (1876–1895 рр.), в якому вміщені численні матеріали з історії Поділля. Книжки 5, 19, 21 присвячені «руським землям», що перебували у XVI–XVII ст. у складі Речі Посполитої [2]. Дослідники визначають найбільш суттєві ознаки сільського господарства, ремісництва та торгівлі.

Варшавська історична школа поширила свій вплив і на польських краєзнавців Поділля. Найбільшим її прибічником визначався дослідник Поділля *Михайло Грейм* (1828-1911).

Михайло Грейм народився 15 вересня 1828 року за 85 кілометрів від Варшави – в невеликому місті Желехув Привіслянського краю (нині Гарволінського повіту Мазовецького воєводства Польщі) в сім'ї міщанина. Закінчивши повітову школу, Михайло поїхав до Варшави, де навчався друкарської та фотографічної справи. 1848 року йому надали звання друкаря-складальника та фотографа (нової на той час професії) [15, с. 52-53].

1852 року Грейм переїхав до Кам'янця-Подільського. Працював старшим складачем, у 1856-1872 роках – сморителем (керівником) губернської друкарні. 1872 року заснував власну фотодрукарню. Видав 23 альбоми, комплекти фотовидів пам'яток історії і архітектури Кам'янця-Подільського та його околиць.

Михайло Грейм сформував найбільшу в місті нумізматичну колекцію – понад 4 тисячі монет і медалей. У колекції було представлено римські, візантійські, російські, турецькі та польські монети й медалі. 123 монети Грейм подарував Кам'янець-Подільському давньосховищу. Він також подарував колекцію нумізматичному товариству в Кракові [17, с. 67].

Упродовж 1889-1910 років Грейм опублікував 25 статей про скарби Поділля в 11 томах варшавських «Нумізматично-археологічних відомостей». Грейм також збирав

старовинні образи, предмети народного ремесла та мистецтва. Серед цього творчого доробку привертають увагу розвідки М. Грейма «Срібні римські монети, виявлені на Поділлі» (1909) [20], «Золоті римські монети, виявлені на Поділлі» (1910) [21] та подібні інші.

Таким чином, дослідження науковців і краєзнавців стають більш спеціалізованими, виконаними на ґрунтовній джерельній базі, були важливим кроком уперед у вивченні минулого подільського регіону. Разом із тим у другій половині помітним є зменшення досліджень давньої історії слов'янства на теренах Поділля та зменшення інтересу до селянської проблематики. Було здійснено історичний опис значної кількості міст і містечок, подані статистичні дані щодо кількості населення, охарактеризовані основні заняття та промисли регіону.

Список використаних джерел:

1. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1911. T. IV. 320 s.
2. Zrodła dziejowe: w 22 t. / Wyd. A. Jabłonowski (T. 1, 5, 6, 10, 16-22) i A. Pawiński (T. 2, 4, 7, 8, 9, 11 – 15). Warszawa. 1875-1897.
3. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
4. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
5. Ярмошик І.І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Володимир, 2010. 512 с.
6. Buszczyński S. Podole, Wolyń I Ukraina. Statystyczne opisanie. Lwów, 1862. 147 s.
7. D-r Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2-gie. Warszawa, 1880. T. I–III.
8. D-r Antoni J (Rolle). Opowiadania historyczne. Ser. 4. Warszawa. 1884. T. 2.
9. D-r Antoni J (Rolle). Opowiadania historyczne. Ser. 1. Warszawa. 1876.
10. Lud ukraiński / przez Antoniego Nowoselskiego. Wilno, 1857. T. I. 380 s.
11. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańcy, gry i t. d. / zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowoselski. Wilno, 1857. T. Pk. 282 s.
12. Marcinkowski A. Pogranicze Naddnieprzańskie. Szkiece społeczności ukraińskie w wieku XVIII: W 2-t. K., 1868.
13. Баженов Л.В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX–XX ст. *Поляки на Хмельниччині*: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 31–42.

14. Баженова С.Е. Життя і творчість Юзефа Антонія Ролле в працях учених і краєзнавців останньої чверті XIX-XX ст. *Питання історії України*: збірник наук. статей. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 386–399.
15. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Михайло Йосипович Грейм. *Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського*: Історичні нариси. Вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 52–56.
16. Пажимський О.М. Антоній Йосип Ролле. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. праць. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 511–518.
17. Паравійчук А.Г., Краєзнавець М.Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському. *Мат-ли третьої Подільської історико-краєзн. конф.* Львів, 1970. С. 67–69.
18. Шалак О. Український фольклор Поділля у вивченні Антонія Новосельського: методика комплексного дослідження. *Мандрівець*: журнал гуманітарних студій. 2014. № 3. С. 32–35.
19. Jabłonowski A. Padole w koncu XVw. *Ateneum*. Warszawa, 1880. T. III. S. 14–22.
20. Grzejm M. Srebrne monety rzymskie, znajduwane na Podolu. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. 1910. T. X. № 3. S. 42–44.
21. Grzejm M. Zlote monety rzymskie, znajduwane na Podolu. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. 1909. T. IX. № 11. S. 202–204.
22. Kamieniec: materiały do historyi miasta. Zebrał J. R. (Rolle). *Tygodnik ilustrowany*. Warszawa, 1866. S. 42–48.
23. Громенко С.В. Антоний Марцинковский: к вопросу о становлении крымоведаческого направления в польской историографии. URL: http://science.crimea.edu/zapiski/2008/history/uch_21_1h/005_gromenko.pdf (дата звернення: 21.01.2016).

An overview of researches of the Podilskyi region carried out by polish scientists and regional ethnographers at the second half of 19th century was made. This article analyses main works and conceptual frameworks of authors, about some of them biographical information are given. The contribution of polish scientists to laying the foundations of modern regional studies is considered. The mentioned polish historians of Ukrainian studies, with their works, greatly enriched the archaeological base, and with a rare factual material replicated the regional history, in particular Podilia.

Key words: Podilia, Kamianets-Podilskyi, scientist, historian, work.

Отримано: 10.04.2018

УДК 101.1; 371.13

С. О. Ганаба, доктор філософських наук

ВИДОЗМІНА ПРИРОДИ ЗЛА У РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО БУТТЯ

У статті показується видозміна природи зла у реаліях сучасного буття. Зло існує як незалежна й паралельна реальність. Воно набуло загального поширення й не розглядається як протиставлення чи недостатність добра. Наголошується на необхідності розвитку у людини моральної чутливості та небайдужості.

Ключові слова: добро, зло, сучасність, моральність, людина.

У повсякденному житті словами добро і зло позначають сукупність позитивних й негативних вчинків, думок, цінностей, речей тощо. Загалом люди їх вживають для позначення найрізноманітніших речей. Зазвичай добро інтерпретують як щось хороше, «позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям» [5, с. 48], а зло як протилежність добру, щось погане, недобре, що викликає незадоволення, огиду тощо. Як універсальні поняття й етичні категорії добро й зло є засадничими поняттями моральної свідомості, що розмежовують моральне та аморальне та є підставою морально поведінки особистості. Моральне зло присутнє тоді, коли негативні явища й процеси дійсності постають як наслідок свідомого волевиявлення суб'єкта. Отже, зло – це те, яке обирає людина [3, с. 96].

Власне таке розуміння й аналіз цих категорій презентовано у науковому дискурсі. Так, Сократ чітко розмежовував добро й зло. Зло, на його думку, – це невігластво,

незнання істини. Водночас, добро – це знання добродесного життя й пізнання себе. Різниця між добром й злом залежить від рівня інформованості людини. Аристотель вбачав добро у побудові й підтримці доброзичливих відносин у соціумі. Античний філософ Плотін наголошував, що саме від розуміння природи зла залежить розуміння природи добра. Середньовічна філософська думка розмежовувала ці категорії. Ідея добра розглядалася як Боже творіння. Всевишній – творець всього доброго, вічного й розумного. Зло походить від «гріховності» людей. Воно, за твердженням, Августина Блаженного, є чимось самостійним й уособлює відсутність добра. Водночас, саме християнство вперше затвердило декларацію про добровільний й відповідальний вибір людини. Починаючи з першородного гріха, вибір між добром й злом супроводжує людину упродовж життя. Добро й зло протистоять один одному й ведуть споконвічну боротьбу за право панування у світі. Протилежність цих

понять зумовлює також їх взаємозалежність. Як будь-які універсальні протилежності, добро й зло у певному розумінні передбачають одне одного. Представники німецької класичної філософії І. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллінг та інші уважали, що поняттям зло пояснюють усе, що викликає негативну оцінку чи у будь-який спосіб отримувє засудження. Г. Гегель у праці «Філософія права» наголошує на «необхідності» зла у розумінні добра. Добро у душі людини витворюється за умови подолання зла. Його присутність у моральній свідомості й поведінці людини є необхідною умовою гартування справжньої моральної доброти.

Однак реалії сучасного світу докорінно відрізняються від минулих епох. Руйнування стійких та сталих структур, відсутність чітких магістральних напрямів розвитку, хаотизація процесів та самоорганізація нових локальних порядків, де випадкова ситуація чи несуттєвий чинник здатні зумовити кардинальні зміни всієї світобудови вимальовують іншу духовну квінтесенцію епохи, а відтак спонукають до переосмислення окреслених феноменів.

Метою статті є показ видозміни природи зла у реаліях сучасного буття.

Зміщення акцентів з норм та цінностей індустріально-го суспільства на інформаційне (М. Кастельс) суттєво впливають на буття людини. Вона перебуває у просторі небезпеки, безпорядку, потенційних ризиків, з якими до цих пір не зустрічалася. Аналізуючи принципи духовності XXI століття, С. Кримський застерігає світову спільноту від «антропологічної катастрофи», що трактується ним як колізія між цивілізацією та екзистенцією: «людина виявилася розп'ятою між палеолітом свого духовного підпілля та науково-технічним прогресом» [2, с. 469]. Світ опинився в умовах екзистенціально-антропологічної кризи, що виявляється в абсолютизації економічних, матеріальних чинників суспільного поступу. Дедалі частіше ми можемо спостерігати зрушення людського буття до прагматичних цінностей, споживацьких можливостей та успішності. Ідеалом сьогодення визнається максимальна результативність у досягненні матеріальних благ, яка виявляється у мовчазному погодженні більшості населення з думкою, що «ціль виправдовує засоби». З цього приводу автор концепції «екзистенціального вакууму» В. Франкл підкреслює, що сьогодні для значної частини людства «сенсом життя стало не досягнення моральних і духовних благ, а, насамперед, задоволення власних меркантильних інтересів, яке, як правило, досягається не завжди моральними засобами» [4, с. 82]. Існує масштабне знецінення духовних переживань та уявлень людини, яке виявляється у втраті внутрішньої цілісності й гармонії особистості, що «долається» відчайдушною втечею від дійсності, у зловживанні ліками, наркотиками, алкоголем, а також у самогубстві.

Трагедія людини та сучасного світу також полягає у втраті певною мірою чутливості та здатності морального сприйняття інших людей. Йдеться про усунення із сфери свідомості етичного зв'язку з Іншими, не використання емоційного потенціалу у стосунках з іншими людьми. «Ці інші не обов'язково стають ворогами чи демонами, радше чимось із зразок статистичних даних, обставин, бар'єрів, факторів, неприємних деталей і зайвих перешкод. Але водночас перестають бути людьми, з якими хотілося б зустрітися «віч-на-віч», обмінятися поглядами», – пишуть З. Бауман та Д. Донскіс [1, с. 42]. Аналізуючи особливості духовної квінтесенції сучасної епохи дослідники вказують на зміну природи зла. Якщо для людини раніше чітко існувала дилема поганого й доброго, зла й добра, прийнятнього та неприйнятнього тощо, на яку вона могла орієнтуватися у своїх помислах і прагненнях та на які мала зважати вибудовуючи поведінкові стратегії тощо, то тепер цього не має. Зло втратило свої чіткі форми та межі, вони розпорошено та є скрізь. Сьогодні ми більше не знаємо де воно локалізується. Зло існує скрізь і зрозуміло не у вигляді злих демонів чи геніїв. «Диявол ховається радше там, де ми зазвичай вбачаємо норму чи навіть тривіальність і банальність буденного життя, а не у відхиленнях від норми, патології, викривленнях тощо», – пишуть З. Бауман, Л. Донскіс [1,

с. 48]. Зло існує як незалежна й паралельна реальність. Воно не розглядається як протиставлення чи недостатність добра. Втративши свої чіткі форми та звичні прояви, зло набуло загального поширення й живе у кожній нормальній людині. Полишене форм й орієнтирів прояву, плинне й можливісне воно творить для людини життя без альтернатив. Найгіршим є не потенціал зла у конкретній людині, а ті ситуації та обставини, яким не змогли завадити ні віра людини, ні її культура, ні стосунки тощо. Як приклад публічні страсти та катування. Публічна демонстрація жорстокості знищувала будь-який реальний зв'язок із людиною, яку катували та вбивали. Всі ті, хто спостерігав за езекуцією були байдужими, оскільки жорстокість й насилля вчинялися не проти «реальних людей», а проти злочинців й «ворогів народу». У людей нівелювалася здатність до співчуття та емпатії. Люди, що вилучають із зони своєї чутливості певних людей чи навіть цілі соціальні групи не є демонами. Нівелювання людиною свого емоційного, духовного потенціалу є радше нормою, а ніж винятком для сьогодення. На цю особливість сучасного буття звертають увагу З. Бауман та Д. Донскіс у праці «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності». Такий настрій та поведінку людей вони окреслюють поняттям – адіафоризація. Це поняття дослідники трактують як «певні дії та/чи бездіяльність по відношенню до певних категорій людей поза вісью моральності-неморальності, тобто, поза «універсумом моральних обов'язків» і поза сферою явищ, що підлягають моральній оцінці; хитрощі, щоб проголосити такі дії чи бездіяльність – прямо чи непрямо – «морально нейтральними» й уникнути морального безчестя (так би мовити, вигадане повернення до стану райської наївності перед першим надкусом плоду з дерева знань про добро і зло)» [1, с. 52]. Даний термін означає байдужість, не зворушливість, певні дії, що вільні від можливих мук сумління. Ризик втратити душевну здатність сприймати те, що відбувається у світі й співчувати людям, які страждають зумовлений динамічним ритмом сучасного життя, стрімким поширенням технічних та технологічних новацій, війнами за рейтинги та прибутки ЗМІ у просторі віртуальності тощо. Така поведінка людини, на думку З. Баумана та Д. Донскіса, має серйозні наслідки: інструментальна раціональність; масове суспільство і масова культура, тобто, постійне, що миттєве перебування у натовпі (визьміть хоча б телебачення та Інтернет); багатоголоسة внутрішнього «я»; й таке світобачення, ніби ви завжди огорнуті невідомою силою, завдяки якій ніхто вас не впізнає, не ідентифікує і не зганьбить [1, с. 50]. Таким чином, речі, які ми не пов'язуємо з нашим життям стають неважливими для нас. Їх існування відірване від нашого буття у світі. Вони не належать до сфери нашої ідентичності та самооцінки.

Чи можливо й яким чином подолати синдром моральної сліпоти? Питання доволі складне й неоднозначне, а тому чітко прописаних рецептів бути не може. Моральна сліпота й байдужість є вільно обраною, само наві'язаною людиною нормою. Тому змагання між моральною сліпотою та здатністю бачити в інших людях істоти, які керуються правилами моралі, «є змаганням між нашою власною спроможністю до об'єднання чи дисоціації, співчуття чи байдужості, а остання свідчить про моральний занепад і соціальну патологію» [1, с. 52]. Лакмусовим папірцем у плані моральної чутливості й небайдужості є культивування у людини почуття людської гідності та відповідальності за своє життя та життя інших.

Список використаних джерел:

1. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і літера, 2014. 280 с. (Сер. «Бібліотека Спротиву, Бібліотека надії»).
2. Кримський С. Принципи духовності XXI століття. *Дві Русі* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Факт, 2003. С. 468-484.
3. Малахов В. Етика. Київ: Либідь, 1996. 234 с.
4. Франкл В. Чоловек в пошуках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 346 с.
5. Философский словарь / сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. Київ: А.С.К., 2006. 1056 с.

The article shows the modification of the nature of evil in the realities of modern life. Evil exists as an independent and parallel reality. It has become commonplace and is not seen as a contrast or a lack of goodness. It is emphasized on the neces-

sity of development of a person's moral sensitivity and indifference.

Key words: goodness, evil, modernity, morality, man.

Отримано: 10.04.2018

УДК 930.253(477.43-25):342.8:328.1(470)«1907»

*А. Л. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент;
В. В. Чернов, аспірант*

ФОНДИ 274 ТА 300 ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ ДО ІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

У статті охарактеризовано інформаційний потенціал фондів 274 та 300 Державного архіву Хмельницької області для вивчення нормативно-правового регулювання виборів до ІІ Державної Думи у Подільській губернії.

Ключові слова: Державна Дума, фонди, вибори, повітові комісії, виборчі списки, інструкції.

Вибори до ІІ Державної Думи у Російській імперії проходили під тиском органів державної влади. Враховуючи досвід виборів до І Думи, Столипінське міністерство внутрішніх справ мало на меті будь-що не допустити обрання в ІІ Думу представників «крайніх» партій чи радикально налаштованих безпартійних депутатів. Тому в своїй доповіді Миколі ІІ П.А. Столипін ще в липні 1906 р., з одного боку, наполягав на якнайшвидшому здійсненні суспільних та економічних реформ [7, с. 338], а з іншого, визнав необхідним здійснювати «урядовий тиск на проведення виборів» [6, с. 162; 7, с. 338].

Хоча загалом вибори до ІІ Думи регламентувалися тими самими законами, що і перші думські вибори, царський уряд намагався використати будь-які можливості для обмеження участі у них революційно налаштованих верств населення. З цією метою було розроблено та надіслано місцевим органам влади додаткові інструкції щодо застосування норм законодавства про вибори у практиці організації та проведення виборчого процесу.

Як під час виборів до І Державної Думи, організація виборчого процесу була покладена на спеціальні виборчі комісії. У фондах 274 «Ушицька повітова у справах про вибори в Державну Думу комісія» та 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія» Державного архіву Хмельницької області з-поміж інших акумульовані матеріали щодо нормативно-правового регулювання виборів до ІІ Державної Думи.

Архівні документи свідчать, що ще до початку засідань повітових комісій подільський губернатор звернув увагу їх голів на той факт, що першочерговим завданням є проведення окремих попередніх з'їздів дрібних землевласників і міських виборців, а також розподіл числа виборщиків, що мали бути обрані на них. Голови зобов'язувалися організувати роботу комісій таким чином, щоб виключити можливість потрапляння до виборчих списків осіб, які на минулих виборах були внесені помилково. Виконанню цього завдання мала сприяти поліція, яка отримала наказ перевіряти виборчі права осіб, занесених до списків як квартиронаймачі, та своєчасно повідомляти про результати виборчі комісії [2, арк. 46; 4, арк. 7]. Зокрема у фонді 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія» міститься Інструкція про порядок складення списків осіб, які мають право брати участь у виборах до Державної Думи від 9 жовтня 1906 р. [2, арк. 33]. Вона проголошувала: «Списки осіб, які мають право на участь у виборах в Державну Думу, як на підставі Положення про вибори затвердженого 6 серпня 1905 р., так і на підставі Височайших указів 11 грудня 1905 р., складаються і публікуються до загального відома спільно і одночасно на загальних підставах, викладених у ст. 30-32 Положення про вибори до Державної Думи, із застосуванням відносно оскарження та перевірки цих списків загальних нормативних строків та порядку, зазначених у ст. 33-36 того ж Положення» [2, арк. 33]. Особи, що мали право на участь у виборах до Державної Думи на підставі Положення про вибори 6 серпня 1905 р., а також, які отримали право на участь у виборах на підставі Височайшого указу 11 грудня 1905 р., та перебували на обліку міських і земських управ та казенних палат як платники державних податків, земських і міських

зборів з нерухомого майна, або отримували утримання або пенсію по службі державній або по службі в земських, міських чи станових установах або на залізницях, вносилися до виборчих списків без особливих з їхнього боку заяв. Збір відомостей про таких осіб, а також перевірка їх прав на участь у виборах, покладалася на установи, що складали виборчі списки [2, арк. 33].

На звороті інструкції міститься доповнення до неї, написане від руки. Серед іншого, в ньому зазначалося, що для підтвердження оренди землі не менше року чи управління маєтками повинні бути надані свідчення місцевого дільничого земського начальника, мирового посередника, селянського начальника або комісара по селянських справах, а в місцях, де їх немає, – місцевого поліцейського управління [2, арк. 33 зв].

Як свідчать матеріали фонду 274 «Ушицька повітова у справах про вибори в Державну Думу комісія», 11 грудня 1906 р. Ушицька комісія повідомила губернатора, що здійснила уточнення виборчих списків повітових та міських виборців та віддрукувала їх накладом у 1000 примірників [4, арк. 32]. Проте 17 грудня надійшла телеграма МВС із указом Урядового Сенату, в якому зазначалося: «у виборчі списки не підлягають внесенню в якості міських виборців за квартирним цензом ті особи, щодо яких буде встановлено, що вони наймаючи квартиру дійсно не прожили в ній, хоч і з тимчасовими перервами, останній рік» [2, арк. 108; 4, арк. 53]. Крім того, у ньому зазначалося: «1. Що під тимчасовими перервами слід розуміти лише короткочасні залишення, наприклад відрядження чи поїздки у торговельних справах; 2. Що особи, які залишили постійне місце проживання... але залишили за собою квартиру, право брати участь у виборах втрачають» [2, арк. 108; 4, арк. 53]. Це викликало необхідність повторної перевірки всіх виборчих списків міських виборців поліцією та затримало їх опублікування.

Проблеми виникали й під час складання списків дрібних землевласників. Повільність державних установ у отриманні необхідних відомостей про виборчі цени іноді позбавляла вказану категорію осіб участі у виборчих з'їздах. Так, Кам'янецька повітова управа 30 листопада 1906 р. подала на розгляд місцевої повітової комісії додатковий список із 16 осіб, пояснюючи, що вони не були внесені у загальний список через затримку в одержанні необхідних даних про них. Повітова комісія, пославшись на те, що списки виборців Кам'янецькому повіту опубліковані 22 листопада і додаткові списки установами складатися не можуть, а доповнюються лише шляхом скарг і заяв зацікавлених осіб, відмовила. При цьому комісія не дала жодної рекомендації щодо повідомлення згаданим особам про можливість взяти участь у виборах, подавши заяви чи скарги [3, арк. 1-3].

При формуванні виборчих списків виникало ще одне важливе питання: до якої категорії відносити селян, котрі володіли надільною землею і крім цього ще придбали землю за власний кошт? Вирішення цієї проблеми було прийняте у циркулярі від 30 грудня 1906 р., який було розіслано усім повітовим комісіям. В ньому було зазначено, що: «селяни та сільські обивателі, які отримали земельне облаштування на основі постанов і правил... і які мають крім надільної землі приватну земельну власність, набуту

без сприяння Селянського Земельного Банку, належать до внесення в списки землевласників, незалежно від участі їх в зборах для обрання уповноважених від волостей» [2, арк. 108; 4, арк. 54].

Таке розпорядження губернської комісії дозволило внести до виборчих списків дрібних землевласників значну кількість селянства. Наприклад, в Ушицькому повіті внесли 30 селян із 212 учасників з'їзду [5, арк. 3-4]. Однак, значна частина селянства не змогла взяти участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників. Зокрема Кам'янецька комісія, навіть після роз'яснення від 30 грудня, на засіданні 7 січня заблокувала участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників 467 селян, список яких уже був складений повітовою управою [1, арк. 32-33]. Цікаво, що ніяких скарг із боку селян та реакції на цю постанову з боку губернської комісії не було. Перший факт можна пояснити необізнаністю селян, оскільки право на участь у виборах у курії землевласників було їм надане нещодавно. Що ж до бездіяльності губернської комісії, то тут вбачається не простий недогляд, а сплановане відсторонення селян від участі на єдиному попередньому з'їзді дрібних землевласників у Кам'янці-Подільському. Оскільки число селян майже вдвічі переважало число священників та дворян (467 та 256 відповідно), то неважко було спрогнозувати, що всі уповноважені можуть бути обрані з середовища селянства.

Згідно виборчих інструкцій, що регламентували вибори до Державної Думи другого скликання виборчого права позбавлялися робітники, селяни, які придбали землю за допомогою Селянського банку, представники інтелігенції, які були приписані до сільських громад. Стежити за виконанням циркуляру належало мировим посередникам. Вони, як свідчать матеріали ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія», зобов'язувалися ретельно перевіряти присуди волосних сходів про обрання уповноважених. У разі виявлення осіб, які не мали права бути обраними, посередники повідомляли про це комісії, які вже далі проводили перевірку та відміняли вибори [2, арк. 45].

Отже архівні матеріали акумульовані у фондах 274 та 300 Державного архіву Хмельницької області містять чи-

мало цінної інформації про нормативно-правове регулювання виборів до II Державної Думи Російської імперії у Подільській губернії.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 2. Наряд журнальных постановлений комиссии. 46 арк.
2. ДАХО. Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 1. Копии указов Правительственного Сената о порядке проведения выборов. 113 арк.
3. ДАХО. Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 12. О внесении в список избирателей мелких землевладельцев уезда по представлению Каменецкой уездной управы. 3 арк.
4. ДАХО. Ф. 274. Ушицкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 9. Переписка о прошении дворянина Германа Ивановича Винтера о внесении его в списки уездных избирателей по Ушицкому уезду. 82 арк.
5. ДАХО. Ф. 274. Ушицкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 19. Переписка о внесении согласно сообщения Ушицкой уездной управы по делам земского хозяйства в список мелких землевладельцев Ушицкого уезда Леонтия Иосифовича Бульского и др. 8 арк.
6. Королева Н.Г. Первая российская революция и царизм: Совет министров России в 1905-1907 гг. Москва: Наука, 1982. 184 с.
7. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. Москва: Мысль, 1970. 448 с.

The article describes informational potential of the funds 274 and 300 of the State Archives of Khmelnytska oblast in order to study regulatory and legal control of the elections to the State Duma II of the Russian Empire in Podilka province.

Key words: State Duma, funds, elections, district committees, election lists, instructions.

Отримано: 10.04.2018

УДК 338.43.01/02(477):070(092)

В. А. Дубінський, кандидат історичних наук

МАКСИМ ГЕХТЕР ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. І ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У повідомленні розглядаються питання шляхів врегулювання аграрних відносин початку ХХ ст. в Україні у творчому доробку Максима Гехтера. Аналізується зміст його статей у газеті "Рада", де розглядаються Столипінська аграрна реформа, робітничі питання та розвиток кооперативного руху на початку ХХ ст.

Ключові слова: М. Гехтер, аграрне питання, Столипінська аграрна реформа, кооперативний рух.

Серед українських ліберальних діячів початку ХХ ст. вирізнялася постать Максима Гехтера (1885-1947 рр.) як громадського діяча та журналіста. Однак сталося так, що його ім'я було забуте, його роль в українському відродженні початку ХХ століття не цікавила радянських істориків і мало цікавила дослідників діаспори.

Лише на початку 90-х рр. ХХ ст., на тлі зростаючого інтересу вчених-істориків до проблем, пов'язаних зі змістом українського питання та шляхів його вирішення на початку ХХ ст., ім'я М. Гехтера почало з'являтися поряд з іменами українських ліберальних діячів.

Варто зазначити, що маємо лише окремі відомості про його біографію та практично відсутні дослідження щодо діяльності М. Гехтера в громадсько-політичному житті Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Враховуючи те, що 1906-1914 рр. є періодом перебування М. Гехтера у Києві та активної журналістської роботи в газеті "Рада", спробуємо відтворити, у пропонованому повідомленні, ставлення діяча до сутності аграрного питання та шляхів його врегулювання на початку ХХ ст. При висвітленні проблеми нами використано статті й матеріали М. Гехтера вміщені на шпальтах газети "Рада", де теми сільського господарства, кооперативного та робітничого рухів на Україні були ключовими в творчості вже тоді знаного журналіста.

Впровадження столипінської аграрної реформи спонукала багатьох діячів ліберального руху Наддніпрянщини до її оцінки. Більшість із них негативно поставилася до створення хутірських та відрубних господарств. На думку М. Гехтера, «що ж до питання про хутори взагалі, то з багатьох інших джерел ми давно знаємо, що ця справа мертворожденна» [1, с. 1]. Тим більше він вважав, що не можна було руйнувати той економічний уклад, який існував і цілком «відповідав місцевим обставинам і потребам» [1, с. 1].

На нашу думку, така постановка питання щодо створення хутірських і відрубних господарств зумовлювалася тим, що він не був прихильником кардинальних змін, у тому числі в питанні землекористування з одного боку, з іншого – його, напевно, індивідуально-громадське землекористування цілком задовольняло. При цьому слід враховувати постійне прагнення лібералів зберігати окремі звичаї та традиції в організації та веденні селянського господарства.

М. Гехтер також негативно оцінював переселенську політику уряду. Неможливість розв'язувати аграрні проблеми таким шляхом, на його думку, полягала насамперед у тому, що цими питаннями займався сам уряд. Він, відзначаючи зменшення переселенців з України у 1911 році, основну причину цього явища вбачав «не стільки в поряднім урожаї 1910 року, скільки в лихих порядках, що звили собі кубло в

переселенській справі» [2, с. 2]. М. Гехтер негативно характеризував також спроби уряду активізувати переселення селян за рахунок запровадження на нових місцях поселення відрубних і хутірських господарств. У газеті «Рада» з цього приводу читаємо: «Можна собі уявити, які наслідки дасть цей експеримент у сибірських умовах, коли в далеко кращих умовах європейської Росії хуторське й одрубне господарство себе не виправдало» [2, с. 2]. Ліберали засуджували практику збільшення тарифів на перевезення селян-переселенців і, навпаки, закликали до створення належних умов при організації їх переселення. Так, М. Гехтер писав: «Рівноваги, звичайно, як не було, так і не буде, а селяни-переселенці скоштують нового лиха» [3, с. 1].

Наслідком невдалої, на його думку, переселенської політики стало масове переселення селян України на американський континент. Окрім цієї причини, виділилися й інші, серед яких називалися такі: «Занепад дрібного селянського господарства, кепські урожаї, брак грошей, збільшення державних податків і знищення надій на кращу будучність» [4, с. 1]. Вагомим поштовхом активізації еміграції селян за кордон став також «зріст селянської свідомості за останні часи й поширення серед них відомостей про життя інших народів» [4, с. 1]. На переконання інших лібералів, важливими заходами уряду, котрі допомогли б швидше вирішувати проблему переселення, могли бути: відкриття у великих містах еміграційних агенцій і надання допомоги самим селянам. На нашу думку, підтримку ліберальними діячами масової еміграції можна оцінювати позитивно. Це пояснювалося тим, що вона (еміграція. – В.Д.), нехай частково, однак регулювала б у цивілізованих рамках аграрне перенаселення серед селян, якщо це не міг здійснювати російський уряд.

Загалом же більшість українських лібералів вважали, що «переселення не може розв'язати земельного питання. Інший вихід, кращий і радикальний, потроху знаходять самі селяни» – це «рух до інтенсифікації свого господарства» [5, с. 1].

Складовою частиною Столипінської аграрної реформи був продаж землі селянам через Селянський банк. Однак більшість відгуків з боку лібералів щодо його діяльності мали негативний характер. Це стосувалося насамперед того, що власниками землі, в основному, ставали заможні селяни. Таким був, як правило, висновок щодо діяльності банку: «Земля продавалась переважно поодиноким селянам, найбільш заможним, з умовою завести на куплений землі хуторське або відрубне господарство» [6, с. 1]. Однак, як ми вже зазначали, ставлення українських лібералів до створення хутірських і відрубних господарств також було негативним. А коли у 1912 році було запропоновано законопроект щодо поширення діяльності Селянського банку, то він був засуджений ними як такий, що веде до подальшого зубожіння селян [7, с. 1].

Важливою складовою аграрного питання залишалось становище сільськогосподарських робітників. Дана проблема не особливо активно розглядалася українськими лібералами. На нашу думку, це зумовлювалося насамперед тим, що інтереси робітництва захищали переважно представники соціалістичного напрямку українського суспільно-політичного руху. Однак публікація М. Гехтера, котрий досить активно досліджував проблеми безробіття, земельного та національного питання, під назвою «Наші білі негри» викликала значний резонанс. Влада «відгукнулася» на публікацію накладанням на редакцію «Ради» штрафу в розмірі 500 карбованців. «Стаття була про робітників на бурякових плантаціях, які справді визискувались нелюдським способом і жили гірше безсловесної худоби. В основі лежав зібраний мною автентичний матеріал», – згадував автор [8, с. 34]. Описуючи події в Кашперівській економії, автор вказував, насамперед, на відсутність законодавства, яке б регулювало відносини між робітниками та наймитами й захищало інтереси перших [9, с. 1]. Тому він і вважав, що розв'язати цю проблему можна тільки законодавчим шляхом через Державну Думу та створення організації, котра буде представляти інтереси сільськогосподарських робітників [9, с. 1].

З-поміж легальних форм діяльності тупівці та інші представники ліберального напрямку віддавали перевагу уча-

сті в кооперативному русі. Ці сили надавали українській кооперації ідейного змісту і зробили її, завдяки цьому, помітним чинником не тільки в економічному, але й в культурно-політичному житті українського народу. У кооперативних товариствах охоче працювали вчителі та лікарі, і сфера їхньої діяльності виходила далеко за межі економічних і навіть соціально-культурних проблем. Кооперація, на думку ж М. Гехтера, відіграла значне місце у просвіті населення. Він писав: «Поліпшуючи матеріальний добробут селянина, кооперація поруч з цим і тим самим дає йому спрому більше дбати про освіту свою та своїх дітей» [10, с. 1].

На Першому українському просвітньо-економічному конгресі у Львові, який у лютому 1909 року організувала галицька «Просвіта», представники Наддніпрянщини обстоювали ідею виходу поза межі культуриництва і збагачення національної ідеї через захист економічних інтересів робітників. «Кооперація, – зазначав М. Гехтер, – мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати свою базу економічні потреби народу, бо інакше вона висить у повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме» [11, с. 1]. Така постановка питання була дещо несподіваною для більшості галицьких делегатів, які бачили у привнесенні в кооперацію ліберально-демократичних ідей лише данину модним вянням. На конгресі було вирішено створити кооперативну спілку «Єдність», яка мала координувати діяльність кооператорів обох частин України.

Українські ліберали у своїй діяльності досить активно розглядали питання, пов'язані зі створенням кооперативних господарств. На думку більшості з них, насамперед земські установи мали бути зацікавлені у розвитку селянської кооперації. Це зумовлювалося тим, що працювати і розвиватися органи місцевого самоврядування могли лише за умов самодіяльності населення. Тому на сторінках земської преси з'являлися спеціальні рубрики: «Хроніка місцевої кооперації», «Хроніка села», «Земська допомога кооперативам» тощо. Крім того, земства кредитували селянські кооперативи на пільгових умовах, виступали гарантами кредитоспроможності при отриманні селянами позик для потреб кооперативного розвитку та ставили питання про розвиток дрібного кредиту на селі, скликали наради з питань кооперації у межах повіту та губернії.

Слід віддати належне представникам ліберально-демократичного руху, котрі були найпопліднішими у питанні розповсюдження інформації щодо створення й діяльності кооперативних господарств. Так, у газеті «Рада» фактично за кожний рік подавалися відомості М. Гехтера про здобутки селянської кооперації в Україні. За своїм змістом матеріали були однаковими: вони висвітлювали процес заснування нових товариств та зміни, які відбувалися в самому кооперативному русі. Як правило, ці відгуки носили позитивний характер і визначали не тільки економічні здобутки, але й національні. В одному з чисел часопису читаємо: «Вже й тепер наша кооперація є українською не тільки номінально, а коли в цій справі почнеться планова робота – процес націоналізації нашого спілкового руху, сподіваємося, піде наперед ще швидше» [12, с. 2].

Ще одним позитивним моментом діяльності лібералів було те, що вони досить активно вивчали та поширювали досвід зарубіжних країн у розвитку сільського господарства, і особливо в питаннях кооперативної справи. Цьому присвячено цілий ряд статей М. Гехтера. В усіх цих матеріалах ставилися проблеми історичного розвитку та особливостей кооперативної справи у країнах Європи (Ірландія, Італія, Угорщина, Сербія, Румунія, Греція), її місце й роль у вирішенні проблем економічного і культурного розвитку.

Загалом же, М. Гехтер у київський період свого життя залишився вірним своїм ідеям у розв'язанні аграрного питання. Негативно оцінюючи основні складові столипінської аграрної реформи, він закликав до збереження індивідуально-громадського землекористування та пропонував здійснювати перерозподіл землі поступовими методами. Вагомою альтернативою капіталістичному господарству та сприятливою умовою для захисту прав і інтересів селян

мала стати кооперація, котра до того ж повинна базуватися на національних автономістських підвалинах.

Список використаних джерел:

1. П.А. Допомога хutorянам. *Рада*. 1910. № 221. 30 вересня (13 жовтня). С. 1.
2. П.А. Кризіс переселення. *Рада*. 1912. № 9. 12 (25) січня. С. 2.
3. П.А. Неприємний сюрприз. *Рада*. 1910. № 53. 6(19) березня. С. 1.
4. П.А. Нова справа. *Рада*. 1912. № 51. 2(15) березня. С. 1.
5. П.А. Хліборобська справа. *Рада*. 1910. № 206. 11(24) вересня. С. 1.
6. П.А. Селянський бали. *Рада*. 1912. № 31. 8(21) лютого. С. 1.
7. П.А. Знову селянський бали. *Рада*. 1912. № 269. 26 листопада (9 грудня). С. 1.
8. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та примітки І. Ткаченка. Київ, 2005. 64 с.

9. Гехтер М. Наші білі негри. *Рада*. 1909. № 158. 14 (27) липня. С. 1.
10. Гехтер М. Сільська кооперація. *Рада*. 1908. № 119. 26 травня (6 червня). С. 1.
11. П.А. До кооперативного з'їзду. *Рада*. 1909. № 103. 7(20) травня. С. 1.
12. П.А. Українська кооперація в 1912 р. *Рада*. 1913. № 3. 4(17) січня. С. 2.

The report addresses the ways of settlement of agrarian relations of the early twentieth century in Ukraine in the creative work of Maxim Hekhter. The content of his articles in the newspaper "Rada" is analysed, where the Stolypin agrarian reform, the labour question and the development of the cooperative movement in the early twentieth century are considered.

Key words: M. Hekhter, agrarian question, Stolypin agrarian reform, cooperative movement.

Отримано: 10.04.2018

УДК 378.011.113 Огієнко:378.4(477.43-21)«1918/1920»

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук

ІВАН ОГІЄНКО ПРО ГОЛОВНІ РИСИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920 рр.) (ДО 100-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ВИШУ)

На основі науково-теоретичної спадщини Івана Огієнка досліджується питання про встановлення головних рис заснованого у серпні 1918 року Кам'янець-Подільського державного українського університету – одного з двох перших українських університетських закладів, які знаменували прорив у творенні національної вищої освіти в добу Української революції 1917-1921 рр.

Ключові слова: Іван Огієнко, Кам'янець-Подільський державний український університет, український дух, національна толерантність, виховання молоді, навчальний процес, наукова діяльність.

Вимоги щодо відкриття свого університету українці сформулювали ще у 60-х роках XVIII ст. Утім ні тоді, ні упродовж наступного століття російське самодержавство не погодилося мати національний виш, який би обслуговував освітньо-культурні і наукові потреби народу, що не був титульним в імперії. В контексті своєї політики щодо довговічного «українського питання» царизм до останнього подиху не наважувався на ризикований крок із заснування першого в історії спільноти українців університету, який би відповідав культурним інтересам, сприяв національному самоусвідомленню і боротьбі за вирішення їхніх прав. Близькими до отримання дозволу на заснування свого університетського закладу у Львові за державний кошт були галицькі українці, що проживали в Австро-Угорщині. Утім, маючи у структурі Львівського університету 14 своїх кафедр на трьох факультетах, царська влада на початку ХХ ст., попри значний тиск української молоді, так і не спромоглася видати відповідний закон. Здавалося, що історична недоля у цьому питанні вже не принесе успіху. Однак все змінилося на краще після «української весни» 1917 року в Росії, яка дала змогу покінчити з бездержавним статусом молоді нації і взятися за творення своїх вищих шкіл.

Одним із двох нових університетів, відкритих за гетьманування Павла Скоропадського, став Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ) – виш, який мав на меті обслуговувати культурно-освітні потреби як східних, так і західних українців, готуючи кадри інтелігенції для різних галузей їхнього життя. На нього, як заклад нового типу в тодішній Україні, з педагогічної точки зору звернули увагу в середині 1990-х років дослідники М.Г. Кукурудзяк і М.М. Собчинська [1]. В інших працях, які з'явилися згодом, переконливо доводиться, що цей виш став справжньою опорою національного відродження українців, його форпостом [2], [3]. Щоправда, на унікальність зазначеного закладу вищої освіти першим вказав І. Огієнко у 1918 р., коли вироблялись концептуальні засади К-ПДУУ і широкій українській громадськості роз'яснювали новації, яких не мали інші університети в Україні, засновані за самодержавної доби.

Метою статті є з'ясування, за Іваном Огієнком та сучасними українськими істориками, найбільш характерних якостей Кам'янець-Подільського державного українського університету, що дають підстави розглядати його як заклад, наближений значною мірою до європейського типу університетської освіти.

Ще до відкриття К-ПДУУ ректор офіційно поширював думку, що цей виш, який «вже з свого географічного положення найближчий до високої західно-європейської культури, не буде звичайним Університетом східного типу», а орієнтуватиметься на кращі традиції європейських університетів [4, с.95]. Тобто, за існуючого тоді неповного міжнародного визнання України, декларувалося, що К-ПДУУ з самого початку своєї життєдіяльності орієнтуватиметься не тільки на практику класичних університетів Росії, а й країн Європи, які мали більш розвинену університетську освіту і більш надбаня.

Найголовнішою рисою цього закладу був, за І. Огієнком, **український дух**. Його забезпечували, по-перше, закон, яким українська мова вводилася у навчальний процес, по-друге, підбір науково-педагогічних кадрів, які володіли українською літературною мовою і були прихильниками України, по-третє, щоденне україномовне адміністрування, робота керівних органів вишу і підрозділів (ректор, рада професорів, правління, канцелярія студентських справ, бухгалтерія, декани, канцелярії факультетів, бібліотекар), по-четверте, друк української навчальної і наукової літератури, випуск громадсько-політичних і літературних журналів, по-п'яте, проведення усіх масових заходів (публічні лекції, академії на пошану видатних діячів культури, конструктивні дискусії, збори громадськості тощо), по-шосте, україномовний характер постійного спілкування учасників освітнього процесу, працівників усіх структурних підрозділів, ведення поточної документації та листування з державними інституціями і органами місцевого самоврядування [4, с. 232-714].

Однією із базових і водночас актуальних рис нового вишу стала його внутрішньо сформована **національна толерантність**. Ще під час обговорення у Кам'янець-Подільській міській думі 1 квітня 1918 року питання про можливість відкриття університету було запропоновано включити до майбутньої структури цього вишу кафедри польської, єврейської і російської історії та літератури з викладанням національними мовами [4, с. 38]. Ця пропозиція обговорювалася у тимчасовому робочому органі Міністерства освіти Української Держави – Комісії у справах вищої школи та наукових інституцій і в основному була врахована при виробленні законопроекту про заснування К-ПДУУ. Члени комісії не погодились тільки з двома, на їх думку, досить сумнівними пропозиціями: 1) вивченням в українському універси-

теті історії і літератури Росії, що суперечило політиці запровадження українознавства у вищій школі і 2) викладанням решти запропонованих предметів національними мовами (це не узгоджувалося з українським характером нового вишу). У прийняттю урядом і затвердженню гетьманом законі цих вимог, звісно, не було. Тож мали відкрити на загальних підставах кафедри польської і єврейської літератури й історії [3, с. 207]. Виступаючи на велелюдному урочистому засіданні ради професорів у день відкриття закладу вищої освіти, І. Огієнко наголосив, що новий університет «український по духові й устреві», не забуває про інші національності, зокрема поляків і євреїв, про що засвідчують «катедри польського та єврейського письменства й історії». Вони, стверджував ректор, сприятимуть реалізації права молодих людей різних національностей на їх національну самоідентифікацію, укорінення у внутрішньоуніверситетському житті правила «Коли ти поляк – будь поляком. Коли ти єврей – будь євреем» [3, с. 119], яке варто тлумачити значно ширше, поширюючи його й на інші національні меншини, зокрема, росіян (на 1 травня 1920 р. вони становили 2,28% студентської молоді), німців (0,57%), білорусів (0,21%), вірмен (0,1%) [2, с. 213]. Попри наявні розбіжності, організоване за національним принципом студентство, як стверджує Л. Білецький, зберігало толерантність у спілкуванні, хоча й іноді демонструвало певні «пасивні симпатії», тобто прохолодні стосунки [5, с. 188]. Коли ректор публічно заявив студентів-неукраїнцям, що того не болить серце за долю українського університету, то наразився на гостру критику студентської молоді українського походження [6, с. 247]. Словом, український університет намагався забезпечити права усіх студентів, без різниці за національною приналежністю, що в умовах дестабілізації внутрішнього життя, яка вилилася, зокрема, у антиєврейські погромні дії військовиків різних державних формувань, робило його стійким осередком з погляду міжнаціональних відносин.

Інша важлива риса К-ПДУУ, за І. Огієнком, був **відхід від традиційної структури російських університетів**. Як що відкриті в Україні за імперської доби усі три класичні університети склалися з чотирьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного, то виш у Кам'янці-Подільському спочатку складався із трьох факультетів (крім двох перших, з'явився богословський). А свій другий навчальний рік український університет розпочав, маючи уже 5 навчальних підрозділів (започатковали ще й сільськогосподарський і правовий). Тобто започатковувалася нова університетська структура, якої до того не мали виші на підросійській Україні (богословські (теологічні) факультети існували у європейських університетах, наприклад, у Паризькому, Бухарестському, Константинопольському, Львівському, Чернівецькому). Вона засвідчувала, що державна влада виходить із наявних можливостей і потреб формування висококваліфікованих кадрів української інтелігенції, не дотримуючись дореволюційної традиції.

Стверджуючи, що К-ПДУУ поєднував фахову освіту із загальною, І. Огієнко наголосував, що цей досвід творці національної вищої освіти в Україні запозичили із Англії та США. Йшлося про отримання громадянами країни вищої освіти як такої, незалежно від майбутньої практичної діяльності. Скоріш за все, малось на увазі залучення випускників вишу до роботи в різних галузях державного управління, органах місцевого самоврядування, кооперативних, земських, дошкільних та інших установах, на яких був великий попит в країні (фахівців таких спеціальностей тут спеціально не готували, але студенти, залежно від факультету, слухали лекції по кафедрах або лектурах з кооперації та місцевого самоврядування, педагогіки, соціології, психології, філософії, логіки, політекономії, археології тощо) [4, с. 279, 357, 358-359, 366-367, 375, 382-383 та ін.].

І. Огієнко впевнено заявляв, що університет у Кам'янці-Подільському «**матиме на цілі невпинну наукову працю**». На нашу думку, цей термін вжито у широкому розумінні, перш за все, як широкий доступ студентської молоді до наукових знань, як належно організований навчальний процес на всіх факультетах. До викладацької праці ректор, за сприяння Міністерства освіти та завдяки контактам з представниками

науково-педагогічної інтелігенції, закликав переважно молодих представників різних галузей науки, які вже мали певні професійні здобутки і були готові викладати добротною українською мовою. Кількість науковців, прийнятих на роботу до К-ПДУУ, зростала з семестру в семестр. Станом на травень 1920 р. тут на 5 факультетах працювали 60 професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів [4, с. 269], що загалом було достатньо для виконання навчальних планів. Щоправда, вже у жовтні-листопаді 1920 р., у зв'язку із серйозним погіршенням воєнно-стратегічної ситуації в УНР, кадрове забезпечення погіршилося через від'їзд з Кам'янця-Подільського частини професорів і приват-доцентів.

Студенти записувалися на обов'язкові і вибіркові дисципліни, слухали курси лекцій, у кабінетах і лабораторіях опрацьовували практичні заняття, займалися у різних семінарах, готувалися до занять та іспитів у читальному залі фундаментальної університетської бібліотеки (її фонд наприкінці 1920 р. нараховував 36 тис. документів). Для кращої підготовки фахівців заснували друкарню, біо- і метеостанцію, міні-обсерваторію, кабінет-музей українського мистецтва, науковий архів тощо. Семестрові заліки й іспити студенти складали не акордно, а після вивчення певної дисципліни, про що викладачі робили відповідні оголошення. Не раз заходи із підсумкового контролю доводилося переносити через нестачу навчальної літератури. Після складання усіх передбачених семестрових іспитів (а курсових не було) декани факультетів захищували студентам семестри [2, с. 247, 277-279].

У виші проводилася значна науково-дослідна робота. Учені вишу, незадовго після свята відкриття, організувалися у своє Наукове товариство, яке складалося із двох секцій – історико-філологічних і точних наук, де доповідалися й обговорювалися актуальні наукові теми. У 1919-1920 навчальному році історико-філологічна секція збиралася на засідання 19 разів, було виголошено 29 наукових доповідей. Секція точних наук, яка нараховувала 20 дійсних членів й 1 члена-співробітника, провела 10 засідань, на яких заслухала і обговорила 15 доповідей [2, с. 295, 297]. Частина доповідей широко друкувалася у місцевій пресі для громадського загалу. За результатами наукових досліджень вийшли у світ «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. 2), де умістили всього 9 статей з історичних, філологічних, географічних, фізичних наук і астрономії (загальний обсяг – 112 сторінок). Цей збірник, який з'явився у надзвичайно скрутних фінансових умовах життя вишу, став первістком у друці результатів наукових досліджень, але не зміг умістити усіх підготовлених матеріалів через брак друкарського паперу. Паралельно готувалися ще 3 томи «Записок», утім до фіналу зуміли підготувати лише один, під номером п'ять (нараховував 69 с.), у якому опублікували переклад «Нового Завіту: Діяння святих Апостолів» (над цим трудилася Комісія із перекладу Святого Письма українською мовою із 8 осіб, створена з учених історико-філологічного і богословського факультетів) [2, с. 381-383]. Крім того, науково-педагогічні працівники друкували свої окремі праці: курси лекцій (виявлено 20 видань), підручники і посібники для середньої школи (4) та різні науково-популярні брошури (19), які активно використовувалися у культурно-просвітній роботі.

До науково-дослідної діяльності прагнули й студенти. Спочатку вони під керівництвом викладачів організовували свої наукові гуртки, до яких входила незначна частина університетської молоді. Вони виголошували реферати, присвячені різним науковим темам, обговорювали їх, по ходу записували лекції викладачів і готувати тексти до друку, а потім розповсюджували серед студентів. Гуртківці проводили екскурсії, складали бібліографію творів українських письменників, фольклористів, істориків, виступали з лекціями серед студентів, друкували публіцистичні матеріали у пресі. Навесні 1920 р. в результаті об'єднання гуртків з'явилося Наукове студентське товариство, яке складалося із 7 секцій і нараховувало шонайменше 100-130 осіб. Загалом доробок членів НСТ був невеликий, що пояснюється здебільшого складними умовами їх життя, іншими причинами [2, с. 303-305].

До інших рис К-ПДУУ, виділених І. Огієнком, слід віднести діяльність із **виховання молоді**. На підготовку моло-

дого покоління до самостійної фахової роботи у недалекому майбутньому зверталася велика увага. Ректор, правління і рада професорів, дбаючи про формування патріотичних особистостей молодих людей, у першу чергу намагалися підтримати їх морально і матеріально. Щодо останнього, яке мало вирішальне значення, то в університеті не було достатніх фінансових ресурсів, щоб заснувати якомога більшу кількість семестрових стипендій, надати разову допомогу відповідно до потреби. Кількість стипендіатів зростала (сумарно за два навчальні роки вона становила 153). Разову матеріальну допомогу отримали більш як 100 осіб [2, с. 329-331]. Для студентської молоді відкрили дешеву їдальню, кошти на які виділяла держава (найбідніші хлопці і дівчата харчувалися ту безкоштовно або отримували знижки). Більшість студентів змушені були працювати в першу половину дня у приватному, державному чи самоврядному секторі, заробляти на проживання, а вже потім навчатися.

Велика увага у виші приділялася вихованню патріотичних почуттів: гордості за приналежність до нації українців, відданості українській державі, готовності до її збройного захисту, участі у різних важливих справах національного характеру. Найбільше уваги звертали на етнічних українців, які становили 79,3% від загальної кількості молоді [2, с. 213]. Їм уміло прищеплювали любов до рідної мови, повсякчас вчили володіти нею, удосконалювати культуру мовлення. Прослухавши лекції І. Огієнка з української мови, один із студентів переконався, що «наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт наукового дослідження та аналіз поряд інших братніх (і не дуже братніх) мов слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на старовинні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей, все нам імпонувало і сповняло гордість за той скарб, що маємо та нічого про нього не знали. Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюбленого всіма професора. У захопленні та піднесеному настрої розходилися ми з такої лекції, якое ніби по-іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись нашим звичайнісіньким буденним словом. Чарівною музикою звучали нам такі ординарні слова, як «будь ласка» «дякую» «дякую красно» «прошу вибачення» «мос поважання...» [7, с. 258].

Студенти були окрасою різних національно-патріотичних заходів, таких як підготовка і проведення свята відкриття К-ПДУУ, перших і других роковин існування вишу та ін. Вони співали у двох студентських хорах, які давали концерти і забезпечували пісенно-духовний супровід служби Божої в університетській церкві вихідними днями, масово і колоритно відзначали народні, Різдвяні і Великодні свята, свідомо відвідували богослужіння, що проводилися по неділях українською мовою в університетській церкві св. Миколая – центрі першої української парафії, взяли участь у багатолюдних маніфестаціях до роковин Тараса Шевченка, Першого Універсалу Центральної Ради, з нагоди публічної присяги Директорії, уряду і війська УНР своєму народові, заходах, присвячених українським письменникам Іванові Франку і Лесі Українці, літературному критикові Миколі Євшану (Федюш-ку), який пішов з життя разом з багатьма воїнами Української Галицької армії, що воювала за державну незалежність УНР на території Поділля. Чимало хлопців і дівчат, які навчалися в університеті і мали певний досвід громадської роботи, як сумісники працювали на різних допоміжних посадах в українських міністерствах, коли ті прибули на більш як 5 місяців до міста, систематично відвідували у місцевих шпиталях хворих, поранених і одужуючих козаків Дієвої армії УНР, приносили їм подарунки на свята, читали вголос україномовну пресу, художню літературу українських класиків. Православна студентська молодь рішуче стала на захист священників УАПЦ, які перейшли на українську вимову богослужбових текстів, за що потрапили на немилість до місцевого єпископа РПЦ Пимена, радо зустрічала Головного Отамана республіканських військ С. Петлюру, коли той 1 травня 1920 р. прибув до Кам'янець-Подільського, і заявила йому про масову готовність

взяти участь у «будові Української Народної Республіки», після чого провела самоблізацію, щоб поповнити апарат різних міністерств, інших державних установ, відповідно до своєї освіти, професійних навичок і життєвого досвіду.

Чимало студентів, виявивши національну свідомість, самі поширювали в масах українську ідею, записувалися в Студентських полк січових стрільців, добровільно поповнювали регулярні підрозділи українського війська, у складі яких воювали чи забезпечували на достатньому рівні інформування козаків з багатьох питань внутрішнього і міжнародного життя країни, разом з тим мріючи про перемогу на фронті і повернення до затишних університетських аудиторій. З передової вони писали своїм друзям-студентам: «Ми на фронті з завистю дивимося на тих, хто зараз має змогу вчитися, але гордимось тим, що укріплюємо залізну стіну, за якою має можливість працювати єдина вища школа на користь українського народу...» [2, с. 369-370]. Після поразки визвольних змагань чимало юнаків були інтерновані у Східній Галичині, а пізніше продовжили навчання у європейських вишах, стали громадянами різних країн, не забувши до кінця свого життя про батьківщину і К-ПДУУ.

Отже, задекларовані Іваном Огієнком у жовтні 1918 р. головні риси щойно заснованого українського університету у Кам'янці-Подільському, як підтверджують праці сучасних українських істориків, виявилися не пустим звуком, а вивіреними, добре прогнозованими результатами, яких досягли значною мірою у складних історичних умовах перших двох навчальних років. Звісно, якби революція перемогла, можна було очікувати у більшій мірі поглиблення і розвитку тих суттєвих якостей, про які міряв фундатор і керівник вишу, до появи яких він доклав своїх великих організаційних зусиль.

Список використаних джерел:

1. Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. Кам'янець-Подільський державний український університет як новий тип вищої школи в Українській Народній Республіці. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження*: науковий збірник / [редкол.: Л.В. Баженов (відп. ред.)]. Хмельницький: «Доля», 1995. С. 151-153.
2. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
3. Копилов С.А., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні 1918-1920 рр. *Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах* / [уклад. С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 10-31.
4. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 32-848.
5. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). Ювілейні спогади / [уклад. та автор передм. В. Адамський]. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. 359 с.
6. Завальнюк О.М. І. Огієнко і українське студентство (1918-1920 рр.). *Творчі вершини вченого*: зб. наук. праць до 60-річчя від дня народження д.і.н., проф. М.Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. С. 242-248.
7. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління). Нью-Йорк: УВАН, 1976. 214 с.

On the basis of the scientific and theoretical heritage of Ivan Ohienko, the question of the establishment of the main features of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, one of the first two Ukrainian university institutions founded in August 1918, which marked the breakthrough in the creation of national higher education in the era of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 is under investigation.

Key words: Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Ukrainian spirit, national tolerance, education of youth, educational process, scientific activity.

Отримано: 10.04.2018

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ФАКТОРІВ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПРОЦЕСУ

Геополітичні фактори (територія, чисельність населення, наявність сировини тощо) в умовах постійних планетарних трансформацій втрачають свою фундаментальну місію. Так, територіальний фактор поступається величині ВВП на душу населення, важливим є не стільки чисельність населення, а його якість (рівень інтелектуального розвитку). Класична геополітика не приділяла особливої уваги рівню освіти, а зараз він – найважливіша умова національної безпеки будь-якої країни. Отже, кількісні характеристики геополітичних факторів під впливом глобальних змін трансформувалися в якісні: освіта, інтелектуальний розвиток, штучний інтелект тощо.

Ключові слова: геополітика, геополітичні фактори, трансформація, глобалізація, світовий політичний процес.

Геополітичні фактори (територія, чисельність населення, наявність сировини тощо) [1, с. 100] в умовах постійних планетарних трансформацій втрачають свою фундаментальну місію для формування могутності держави. Натомість їх місце займають: освіта, використання штучного інтелекту, володіння кіберпростором, вміння швидко адаптуватися до глобальних викликів тощо.

Сучасні українські науковці плідно працюють, розвиваючи та наповнюючи змістом геополітичну науку. Приміром, М. Дністрянський в низці своїх робіт піддав критичному аналізу окремі концептуальні принципи геополітики, сформував модель геополітичної організації сучасного світу [2]. В. Таран [3] вважає, що небезпеки, які несе в собі агресивний характер російської геополітики є актуальними не тільки для України, а й для всього світового співтовариства. Львівський політолог Т. Возняк [4] зазначив, що наша держава – поле конкуренції для світових геополітичних проєктів. В колективній монографії (за редакцією В. Горбуліна) [5], вперше у вітчизняній науці детально досліджено феномен гібридної війни та стверджується, що російська агресія в Україні стала можливою внаслідок системної кризи системи світової безпеки.

Метою дослідження є аналіз трансформацій змісту класичних факторів геополітики в умовах глобалізованого ХХІ ст.

Одним із фундаментальних геополітичних факторів є територія яку займає держава (її географічне розташування). Якщо протягом попередніх століть існувала проста закономірність: чим більше території охоплює держава, тим вона – міцніша, то сьогодні важливішим є сам процес організованої життєдіяльності/рівень економічного розвитку.

Приміром, за рейтингом ВВП на душу населення (огляд за даними МВФ по 187 країнам світу) передові позиції займають не територіальні «велетні», а досить компактні країни (за виключенням США – майже 69 тис. \$): Люксембург (більше 108 тис.), Швейцарія (більше 79 тис.), Сінгапур (54 тис.), Південна Корея (27 тис.), Китай (біля 9 тис.), Україна (займає 72 місце – більше 8 тис. \$). До 2050 р., вважають експерти, реєстр економічно потужних країн радикально оновиться: Китай та Індія, можуть потиснути з першого місця США; Країни ЄС втратять свої позиції регіональних економічних лідерів; новими «азійськими тиграями» стануть Індонезія та Бангладеш [6]. Отже, більш вагомим фактором у світовій геополітиці тепер є рівень економічного розвитку, що, значною мірою, залежить не стільки від кількості, а від якості населення (соціальний склад, освіченість тощо).

Саме освіта забезпечує ключові умови збереження та примноження людського капіталу, поліпшення стану захищеності держави від внутрішніх та зовнішніх загроз і формує якісно нове майбутнє. Американська експертна група з Ради міжнародних відносин вважає, що існує низка небезпек які можуть стати реаліями якщо зволікати з подоланням негативних тенденцій в освіті: загроза для економічного зростання і конкурентоспроможності; для воєнної та інформаційної безпеки; для глобальних інтересів США та єдності й згуртованості нації. За їх висновком військова сила вже не є достатньою умовою для забезпечення. В ХХІ ст. вона тісно пов'язана з людським капіталом, а його стан визначається насамперед, рівнем системи освіти.

Українська ж освіта постійно перебуває в умовах «реформування», але залишається досить далекою від потреб економіки, національної оборони тощо. Випускникам університетів важко знайти роботу за фахом. Приміром, у структурі безробітного населення за 2016 р. вони становили більше 15%. Останніми роками загострилась конкурентна боротьба за українську молодь з боку зарубіжних вищих навчальних закладів. Кількість молодих українців, що навчалися за кордоном в 2016 – 2017 н.р. становить більше 69 тис. чоловік, а загалом, динаміка зростання (з 2009 по 2015 рр.) – 129%. Отже, враховуючи відсутність розвинутої навчально-освітньої бази, труднощі з працевлаштуванням тощо, українська молодь і надалі буде масово навчатися за кордоном. Важким викликом для української економіки є також виїзд кваліфікованих кадрів за кордон. У 2016 р. більше 51% трудових мігрантів мали повну вищу освіту, 35,5% – професійно-технічну, більше 13% – середню [7].

Саме від рівня освіти залежить розвиток НТР і, насамперед, використання штучного інтелекту який стає найактуальнішим фактором геополітики. Одна частина науковців вважає, що за ним майбутнє, інші – що це загроза для існування всього людства. США, Китай та Росія вже визнали важливе значення технологій ШІ для майбутнього своєї національної безпеки. Зокрема, кожна країна бачать автономні дрони та програмне забезпечення як інструмент покращення боєздатності своїх військ. Так, Росія має на меті до 2025 р. зробити 30% військової техніки роботизованою [8]. Проникнення у світ людини ботів (роботів) та маніпуляція за їх допомогою нашою свідомістю яскраво продемонструвала Росія весною 2017 р. Дослідники з'ясували, що від 9 до 15% користувачів Twitter були ботами (інші вважають – 70%), що писали російською мовою про діяльність НАТО в країнах Балтії та Польщі. Вони згенерували більше 84% твітів на цю тему. Отже, російськомовна комунікація в цьому сегменті, практично, повністю контролювала інформаційний простір. У зв'язку з цим, зовсім по іншому сприймається репліка В. Путіна, про те, що штучний інтелект – це майбутнє не тільки Росії, а усього людства і, хто стане лідером у цій сфері, буде володарем світу [9]. Таким чином російський президент на сучасний манер використав відомий афоризм Х. Маккіндера про умови володіння світом.

У США триває дискусія навколо концепції «Стратегія заміщення» (Third Offset) в якій чітко зазначається, що швидкий розвиток ШІ визначить наступне покоління зброї. Американське державне керівництво чітко усвідомлює, що США або очолять революцію ШІ, або – стануть її жертвою (лідерами є також Китай і Росія) [10]. Пророк штучного апокаліпсису Ілон Маск зазначив, що конкуренція країн у цій сфері, ймовірно, стане причиною третьої світової війни.

Отже, в умовах сучасного світового процесу змінюються акценти та ракурси сприйняття геополітичних факторів. Так, розмір території держави поступається величині ВВП на душу населення, рівню економічного розвитку. Сьогодні більш важливим є не чисельність населення, а – його якість (рівень інтелектуального розвитку, кількість молоді, почуття щастя, стресостійкість тощо). В класичній геополітиці не приділяли особливої уваги рівню освіти, а зараз він – найважливіша умова національної безпеки будь-якої країни. Так, і надалі важливою є чисельність армії, кількість різноманітних видів озброєнь, але більш актуальним є во-

лодіння солдатами навиками обслуговування нових видів озброєнь (має значення рівень освіти, вміння виконувати завдання в командному ритмі, психологічний компонент тощо). В умовах планетарного буття науково-технічний розвиток держави (науки, в цілому, і науковців, зокрема) не менш важливий ніж наявність сировинних баз. Світом крокує штучний інтелект який стає надсучасним геополітичним трендом/фактором нашого століття та, безумовно буде направляти подальший планетарний розвиток. Отже, кількісні характеристики геополітичних факторів під впливом глобальних змін трансформувалися в якісні: освіта, інтелектуальний розвиток, штучний інтелект тощо.

Список використаних джерел:

1. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2014. С. 100.
2. Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. Геогр. науки*. 2013. № 16. С. 163-167; Дністрянський М.С. Геополітика: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2011. 436 с.
3. Таран В.О. Геополітика як теоретична основа сучасної російської державної ідеології. *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*. 2015. – № 6. С. 11-16.
4. Возняк Т. Геополітичні контексти війни в Україні. Львів: «І», 2015. 220 с.

5. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД. 2017. 496 с.
6. Рейтинг стран по ВВП на душу населения. 2017 г. URL: <http://investorschool.ru/rejting-stran-po-vvp-na-dushu-naseleniya>
7. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії: аналіт. доп. Київ: НІСД. 2017. С. 7, 10, 17, 18.
8. Кремль використовує штучний інтелект для посилення армії та пропаганди. *Експрес*, 13 вересня 2017 р. URL: https://espreso.tv/news/2017/09/13/kreml_vykorystovuye_shtuchny
9. Штучний інтелект, Путін і ми. *Українська правда*. 7 вересня 2017 р. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuleba/59b109d324e91/>
10. Армія роботів. Майбутнє збройних сил США. *Кореспондент.net*. 4 грудня 2017 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/3913808-a>

Geopolitical factors (territory, population, availability of raw materials, etc.) in the conditions of constant planetary transformations lose their fundamental mission. Thus, the territorial factor is inferior to the GDP per capita, the importance is not so much the population but its quality (the level of intellectual development). Classical geopolitics did not pay much attention to the level of education, and now it is – the most important condition of national security of any country. Consequently, the quantitative characteristics of geopolitical factors under the influence of global changes were transformed into qualitative ones: education, intellectual development, artificial intelligence, etc.

Key words: geopolitics, geopolitical factors, transformation, globalization, world political process.

Отримано: 10.04.2018

УДК 930.1:322.021.8(477.4)

П. В. Кліщинський, кандидат історичних наук

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПРЕСИ

У статті на основі аналізу публікацій української преси підросійської та підавстрійської території простежується імперська позиція у висвітленні причин та передумов Першої світової війни. Визначено основні методи та способи подачі інформації в контексті зображення противника винуватцем конфлікту.

Ключові слова: війна, преса, пропаганда, повідомлення, публіцистика.

З початком Великої війни у населення Правобережної та Західної України значно зріс запит в інформації про події на фронті, в середині країни та у світі. Зважаючи на таку ситуацію, місцеве видавництво реорганізувалося і намагалося досить швидко задовольнити потреби суспільства. Преса посіла чільне місце в суспільно-політичному житті. Зокрема на території Південно-Західного краю протягом 1914–1917 рр. виходила чимала кількість періодичних видань. Проте, у зв'язку із посиленням військово-цензурним контролем та шовіністичною політикою імперської влади, вся українська періодика та інші видання, що суперечили інтересам Росії, були заборонені й ліквідовані [10, с. 3]. Під час війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях функціонувала преса лише проросійського та монархічного спрямування, інформація в яких піддавалась жорсткій цензурі з боку держави (відповідно до «Зібрання розпоряджень і узаконень уряду» від 28 січня 1914 р.) [10, с. 3].

Тому метою публікації є доведення факту, що друковані засоби масової інформації, публіцистична література 1914-1917 рр. – важливе історичне джерело, вивчення якого дозволить по-новому прочитати сторінки історії сторічної давнини.

У містах підросійської та підавстрійської України, що не перебували в зоні воєнних дій, з другої половини 1914 р. у газетах подавались тематичні новини в рубриках «Війна», «Огляд війни», «Ультиматум», «Телеграми». Інформація стосувалася оперативних зведень, що подавались коротко, без фотографій чи особливих поліграфічних прикрас [18, с. 135].

Особливе значення преса мала в українських прифронтових територіях, до яких, з боку Росії, належали Київська, Подільська і Волинська губернії, а з Австро-Угорщини – Галичина і Буковина. У місцевій пресі напередодні та під час Першої світової сторони конфлікту перекладали провину за розв'язання війни на «ворога». Відповідно, од-

ним із головних завдань імперської пропаганди було продукування думки про оборонну позицію, намагання подолати, спільно із союзниками, «ворожої» агресії. Громадськості необхідно було прищепити думку, що саме ворог готувався до війни, він її розпочав і порушив існуючий мир. Для цього слід знайти докази, що супротивник лише шукав привід для конфлікту: «Австро-Угорщина з весни готувалася до війни. Французькі та англійські газети заявляють, що австрійські резервісти в Африці і Америці були викликані на службу за місяць до вбивства ерцгерцога Франца-Фердинанда. Таким чином, війна з Сербією готувалася раніше, і ні в якому разі не є результатом вбивства ерцгерцога» [3, с. 1; 1, с. 1].

Аналогічними повідомленнями рясніють сторінки київських газет: «Збулось! Ненависна Австрія вирішила зробити те, до чого готувалась давно – проковтнути маленьку Сербію. Шляхом досягнення цієї мети вона йшла давно і планомерно. Разом з тим зрозуміло, що справа не в Австрії, в її союзниці Німеччині... без згоди якої вона сиділа б тихо» [6, с. 1]. Або «...встановлюється той факт, що порушником європейського миру є ніхто інший як імператор Вільгельм, і що Австрія зі своїм пристарілим монархом були лиш слухняним знаряддям в руках німецького імператора» [5, с. 1]. Саме німці, в очі російських пропагандистів, були найбільше зацікавлені у початку війни. У дописі під назвою «Чого хочуть німці» увага здебільшого зверталася на економічні чинники, з поміж яких головний – укладення вигідного торгового договору [13, с. 2].

Не «відставала» в даному відношенні і західноукраїнська періодика. В одній із публікацій в буковинському «Народному голосі», визначаючи причини війни на українських землях, автор проводив думку, що її визрівання розпочалося ще у середині XVII ст. коли «усю народню землю забрали московські пани, всі школи і наукові заведення перетворили москалі у школи московські і нарід наш тяжко

застогнав у московському ярмі... А в Австрії ми вже почали жити так як народ. І школи скрізь свої, і товариства, і мова скрізь своя...» [14, с. 2]. Звідси висновок: «Росія почали війну з Австрією, бо Австрія пособляла українському рухові, а українських рух в Австрії, се смерть для Росії» [14, с. 2-3]. Аналізуючи перший рік війни редактори констатували: «Довгими роками троюдила Росія всіх і вся проти Австрії та Німеччини і змовлялася з іншими державами, що разом на нас напасти... Слпим орудієм російської захпчивої роботи стала Сербія» [8, с. 1].

Аналогічна риторика час від часу виникали на шпальтах й інших західноукраїнських видань, несучи певне смислове навантаження і виконуючи пропагандистську роль. В одному з номерів «Буковини» знаходимо: «Наше міністерство заграничних справ видало книжку, в якій зібрані всі дипломатичні письма, що тичаться теперішньої війни. Тут є докази на те, як наша монархія старалася удержати мир... Але Росія не хотіла пропустити нагоду, стати заступницею Сербії і се, що вона вмшталася до справи, та й російська дволичність завинили війну» [12, с. 2]. Одним із пояснень цього були геополітичні тенденції: «Дійсну причину до війни має Росія. Вона не в силі здобути Царгороду і запанувати над Балканами, бо Австро-Угорщина стоїть в дорозі... Вона не розпочала би війни, якби вона в послідніх 40 років не ставала чим раз то більше московсько-національною державою, якби під прапором веселов'янства не робила чим раз то сильніше роботу московщення» [2, с. 2].

Спроби з'ясувати причини конфлікту ще до оголошення війни та на її початку, звинувативши Росію в ескаляції ситуації, було зроблено на сторінках газети «Діло». 31 липня один з дописувачів зазначав: «Появляються голоси, що Росії «належить вдержання миру». Але це до того часу, доки вона не набрала певності, що перемога буде на її стороні. Тоді ніяка сила, ніякі аргументи з області етики міждержавного права і т.д. не здержать її перед війною» [16]. «У своїм маніфесті до «вірних» підданих оповіщує кривавий цар «миротворець», що Росія веде війну з Німеччиною і Австро-Угорщиною із-за слов'янської солідарності...» [11, с. 2]. Тут же наводяться слова одного з російських дипломатів який стверджував, що «допомагаючи здійсненню великосербської ідеї, ми тим самим виконуємо силу, непримиримо ворожу Австрії та союзу нам. Пам'ятайте, що всяке скріплення Сербії – на руку нам, бо спільна Сербія це гострий ніж для Австрії» [11, с. 2].

Отже, як правило пропаганда в умовах війни має виховувати та закріплювати почуття ненависті до ворога. Як не парадоксально, але це почуття має об'єднувати громадян у боротьбі з ворогом. Адже саме народ дає рекрутів для армії,

робітників для промисловості. Тил постачає фронту не лише зброю, обмундирування, продовольство. Тил постачає і настрій бійцям. Невдоволення з тилу швидко передається в окопи, і навпаки: невдачі на фронті викликають зневіру в перемозі серед цивільного населення. Згуртованість цивільного населення неможливо досягти військовою дисципліною і муштрою. Це здобується постійним повторенням певних ідей. Цьому процесу і служить пропаганда.

Список використаних джерел:

1. Белов В. Австрия с весны готовилась к войне. *Наша Волянь*. 1914. № 194. С. 1.
2. Властива причина війни з Росією. *Буковина*. 1915. 13 квітня. С. 2.
3. Война России с Германией и Австрией. *Военные ведомости*. 1915. 6 января. С. 1.
4. Зачем воюют немцы. *Киевлянин*. 1914. 7 августа. С. 2.
5. Киевлянин. 1914. 21 июля. С. 1
6. Мысли и впечатления. *Киевлянин*. 1914. 16 июля. С. 1.
7. О возможных планах Германии. *Киевская мысль*. 1914. 27 июля. С. 1.
8. Один рік світової війни. *Народний голос*. 1915. 24 липня. С. 1-2.
9. Російська ласка. *Народний голос*. 1915. 2 жовтня. С. 3-4.
10. Сведения не подлежащие оглашению в печати. *Киевлянин*. 1914. 14 июля. С. 3.
11. Слов'янська чи Всеросійська справа? *Діло*. 1914. 12 серпня. С. 2.
12. Хто завинив війну. *Буковина*. 1915. 13 лютого. С. 2.
13. Чего желают немцы. *Киевлянин*. 1914. 7 августа. С. 2.
14. Чому Росія провадить війну з Австрією. *Народний голос*. 1915. 1 травня. С. 1-3.
15. Які користи має Росія з України. *Народний голос*. 1915. 8 травня. С. 3-5.
16. «Якнайповажніше...». *Діло*. 1914. 31 липня. С. 1.
17. Мосієнко О. Пропаганда в умовах першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2014. Вип. 3. С. 29–32.
18. Сидоренко Н. Війна і преса: особливості тематики (1914-1917 рр.). *Образ*. 2015. № 3. С. 133-141.

In the article, based on the analysis of the publications of the Ukrainian press in the Russian and suburbs territories, an imperial position in the coverage of the causes and preconditions of the First World War is traced. The basic methods and methods of information provision in the context of the enemy image of the culprit of conflict are determined.

Key words: war, press, propaganda, message, journalism.

Отримано: 10.04.2018

УДК 94:908(051)(477)

Л. В. Климчук, кандидат історичних наук

ЖУРНАЛ «КРАЄЗНАВСТВО» – ФАХОВЕ ВИДАННЯ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано відновлений у 1993 році журнал «Краєзнавство», його структуру та рубрики. Висвітлено внесок краєзнавців і науковців Поділля в розвиток регіональних досліджень на шпальтах часопису.

Ключові слова: часопис «Краєзнавство», регіональна історія, Поділля, Український комітет краєзнавства.

У 2018 р. виповнюється 25 років із появи першого відновленого номера журналу «Краєзнавство», заснованого Українським комітетом краєзнавства (далі – УКК) ще в далекому 1927 році. Зауважимо, що 20-30-ті рр. ХХ ст. домінують в історичних наукових розвідках краєзнавчої тематики та є особливо дискусійними. Це час, коли краєзнавчий рух набув нових форм, відбулися кардинальні зміни у його ідеологічних засадах, зросла кількість дослідників, а з ними і різноманітність тем, організацій, осередків [12]. Саме в цей період розпочинається робота над створенням проекту Українського комітету краєзнавства – часописом «Краєзнавство» [2, с. 19].

Мета статті – узагальнити значення журналу як джерельної бази краєзнавчих досліджень Поділля, описати колектив авторів-подолян та їх внесок у дослідження регіо-

ну, проаналізувати трансформаційні зміни рубрик часопису «Краєзнавство» упродовж 1993-2017 рр.

Журнал «Краєзнавство» був і сьогодні залишається одним із пріоритетних джерел, яке висвітлює питання розвитку методології, теорії та інші актуальні питання регіональних досліджень в Україні. Статті журналу різнопланові, одні – підсумовують та аналізують уже напрацьоване, інші – зазначають, на які аспекти ще слід звернути увагу, але всі вони закликають до нарощування національно-культурних процесів з піднесення на новий рівень значення краєзнавства.

Часопис неодноразово привертав увагу науковців до своєї діяльності. Бездрабко В.В., зокрема, присвятила дисертаційне дослідження аналізу інформаційної діяльності Українського комітету краєзнавства в контексті соціально-економічної, політичної та культурної ситуації 20–30-х рр.

XX ст. в Україні. Науковець описала передумови створення журналу, цілісно проаналізувала зовнішню та внутрішню структури часопису, визначила його науково-практичну роль у розвитку теорії та методики краєзнавства [1]. У наступних нарисах Бездрабко В.В. торкається аспекту історико-краєзнавчого руху України 20-х–30-х рр. XX ст. з метою сприяння перегляду усталених думок, уникнення стереотипних уявлень, стандартного бачення функціонування УКК та його часопису, вдавшись до інвазій в історію, соціологію та журналістику [2; 3].

Аналіз проблем краєзнавства, які висвітлювались в часописі під час діяльності 1927–1930-х рр., подано у публікації Рябокобили О.О. Автор узагальнює тематику та зміст матеріалу, подає загальну характеристику розділів, оцінку інформаційної цінності матеріалів і діяльності журналу [10].

Савчук В.О. у низці публікацій описує діяльність періодичного видання після його відродження, розкриває передісторію його створення та аналізує діяльність журналу, узагальнює інформаційну складову часопису протягом 1995–2000 рр. [11; 12].

Колективний нарис «Часопис «Краєзнавство» на шляху оновлення» висвітлює обставини відновлення журналу, аналізує перші випуски часопису та описує його авторський колектив [8].

Бровендер Д. досліджує передісторію відновлення часопису «Краєзнавство», розглядає його структуру, редакційний та авторський склад, визначає пріоритетність проблематики, проводить кількісні підрахунки [4].

Історія журналу розпочалася 1925 р. На I Всеукраїнській краєзнавчій конференції було ухвалено рішення про створення Українського комітету краєзнавства, який у січні 1926 р. отримав право на видання часопису з питань розвитку краєзнавства. УКК почав видавництво журналу з квітня 1927 р. та за цей рік видав три номери. Упродовж трьох наступних років було опубліковано: 1928 р. – десять, 1929 – десять, 1930 – п'ять номерів журналу, після чого часопис було репресовано [8, с. 5; 10, с. 22].

У липні 1992 р. видання було зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації, а в 1993 р. вийшов перший номер відродженого журналу [8, с. 5]. Матеріали першого номера інформували про роботу Національної спілки краєзнавців України, знайомили з цілями та завданнями часопису, визначали характер і перспективи краєзнавчого руху [4, с. 12].

До 2008 р. включно журнал виходив одним випуском на рік. У 2009 р. було опубліковано вже два випуски журналу, а впродовж 2010-2014 рр. щорічно друкували чотири номери часопису. З 2015 року періодичність виходу журналу знову зменшується – двічі на рік (один випуск об'єднує два номери). З 2008 р. часопис офіційно став друкованим органом Національної спілки краєзнавців, а з травня 2009 р. увійшов до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки» [8, с. 6].

Упродовж 1993-2017 рр. до часопису загалом увійшло 1250 публікацій, серед яких – 85 статей про Поділля, що становить 6,8% друкованого матеріалу. Це сприяло розвитку джерельної бази краєзнавчих досліджень Поділля, хоч багато питань до сьогодні залишаються не вивченими та вимагають активізації проведення регіональних досліджень. 36 випусків часопису «Краєзнавство», що вийшли упродовж 1993-2017 рр. містять 117 статей авторів-подільян. Зазначимо, що кінцевим номером нашого дослідження став № 1/2 за 2017 рік.

За досліджуваний період у журналі опубліковано матеріали 1353 авторів, серед яких – 116 (8,6%) подільян. Це свідчить про зацікавленість дослідників даного регіону краєзнавчою тематикою. Проаналізувавши авторський доробок часопису, ми виокремили групу дослідників, чия кількість опублікованих статей значно перевершує решту дописувачів. До їх числа входять відомі науковці, краєзнавці, працівники освіти та культури Поділля, які сприяють розвитку регіоналістики, а саме: Баженов Л.В., Баженова С.Е., Завальнюк О.М., Комарницький О.Б., Місінкевич Л.Л., Прокопчук В.С., Рибак І.В., Савчук В.О., Слободянюк П.Я., Філінюк А.Г. та ін. (див. *табл. 1*).

Публікації дослідників у журналі «Краєзнавство»

№ з/п	П. І. П.	Кількість публікацій	Публікації у журналі		
			Рік	№	Сторінки
1.	Прокопчук В. С.	12	1994	1/4	7-12
			1999	1/4	42-44
			2001	1/4	56-60
			2003	1/4	33-41
			2005	1/4	51-57
			2006	1/4	40-44
			2009	3/4	6-16
			2010	1/2	76-95
			2010	1/2	257
			2011	3	29-36
			2011	4	297-299
			2.	Савчук В. О.	11
1999	1/4	89-94			
2000	1/4	50-58			
2001	1/4	205			
2002	1/4	25-27			
2002	1/4	99-100			
2003	1/4	23-32			
2003	1/4	42-47			
2005	1/4	18-20			
2006	1/4	37-39			
2010	1/2	105-112			
2011	2	216-222			
3.	Баженов Л. В.	9	1999	1/4	58-60
			2001	1/4	211-212
			2002	1/4	65-69
			2002	1/4	96-98
			2003	1/4	23-32
			2002	1/4	185-189
			2005	1/4	35-39
			2006	1/4	189-191
4.	Завальнюк О. М.	6	2013	4	5-7
			1999	1/4	24-29
			2000	1/4	201-208
			2001	1/4	145-148
			2002	1/4	11-15
5.	Рибак І. В.	6	2010	4	137-149
			2014	3	147-152
			1999	1/4	147-150
			2000	1/4	82-83
			2001	1/4	133-135
6.	Місінкевич Л. Л.	5	2002	1/4	84-85
			2005	1/4	130-131
			2013	3	27-32
			1999	1/4	33-38
			2000	1/4	210-216
7.	Комарницький О. Б.	4	2001	1/4	114-116
			2002	1/4	60-64
			2003	1/4	94-97
			2002	1/4	86-89
8.	Кротік Н. Л.	4	2011	1	191-196
			2011	4	32-38
			2014	3	147-152
			1999	1/4	157-159
9.	Баженова С. Е.	3	2001	1/4	123-125
			2002	1/4	70-74
			2003	1/4	145-149
			2003	1/4	190-191
10.	Берека В. Є.	3	2010	1/2	260-262
			2012	4	197-199
			2000	1/4	104-108
11.	Вінокур І. С.	3	2001	1/4	69-71
			2003	1/4	123
			1999	1/4	10-22
12.	Гальчак С. Д.	3	2001	1/4	200-202
			2003	1/4	192
			1999	1/4	160-161
13.	Філінюк А. Г.	3	2005	1/4	58-64
			2013	4	247-249
			2001	1/4	213
14.	Блажевіч Ю. І.	2	2003	1/4	158-162
			2003	1/4	185-189
			1999	1/4	49-51
15.	Войтенко В.	2	2003	1/4	23-32
			1999	1/4	104-107
			2000	1/4	195-200

Продовження таблиці 1

16.	Ковальчук Т.	2	2014	1	86-92
			2015	3/4	124-130
17.	Кудрявцев М. Г.	2	2003	1/4	150-157
			2006	1/4	103-107
18.	Петренко В. І.	2	1999	1/4	155-156
			2006	1/4	83-97
19.	Петров М. Б.	2	1999	1/4	10-21
			2003	1/4	58-65
20.	Савчук О. В.	2	1999	1/4	78-80
			2000	1/4	137-140
21.	Слободянюк П. Я.	2	2001	1/4	82-83
			2005	1/4	102-105
22.	Хоптяр Ю. А.	2	2010	1/2	258
			2012	1	145-149
23.	Адамовський В. І.	1	2006	1/4	97-102
24.	Баженов О. Л.	1	2012	4	200
25.	Баток М.	1	1999	1/4	152-153
26.	Бокалець О.	1	2017	1/2	252-256
27.	Бондаренко Г.	1	1999	1/4	8-9
28.	Бонь О.	1	1999	1/4	39-41
29.	Вавринчук М. П.	1	2005	1/4	106-110
30.	Гавришук А.	1	1999	1/4	118-121
31.	Гудима В.	1	2010	1/2	219-224
32.	Гуменюк І.	1	2013	4	189-196
33.	Дуднік В.	1	1999	1/4	45-48
34.	Жезицький В.	1	1999	1/4	154-155
35.	Карван С. Л.	1	2001	1/4	76-77
36.	Логвінова В.	1	1999	1/4	52-54
37.	Лозовий В. С.	1	2002	1/4	53-59
38.	Любінська Л.	1	1999	1/4	55-56
39.	Магера М.	1	1999	1/4	121-122
40.	Маркова С. В.	1	2002	1/4	90-95
41.	Маярчак С. П.	1	2006	1/4	168-176
42.	Морозова Н.	1	2012	4	177-183
43.	Новак О. С.	1	2001	1/4	203-204
44.	Олійник С. В.	1	1999	1/4	30-32
45.	Панченко П.	1	1999	1/4	166
46.	Петренко О.	1	2016	3/4	95-120
47.	Подолінний А.	1	1994	1/4	46-48
48.	Рекрут В.	1	2013	4	59-64
49.	Синиці Н. М.	1	2001	1/4	76-77
50.	Старенький І.	1	2013	1	95-102
51.	Степанков В. С.	1	1999	1/4	62-68
52.	Стецюк В.	1	2010	3	171-177
53.	Тимофєєва Л.	1	1993	1/4	28-36
54.	Трембіцький А.	1	2006	1/4	45-49
55.	Яцюк В. А.	1	2006	1/4	58-61

Значний доробок (12 статей) має Прокопчук В.С. Дослідник висвітлює розвиток краєзнавства на теренах Правобережної України та Поділля, а також діяльність краєзнавчих організацій. Чисельний актив матеріалів (11 статей) має у своєму доробку Савчук В.О., інтереси якого знаходяться у площині досліджень розвитку краєзнавства в період 1920-х-1930-х рр., висвітлення діяльності краєзнавчих організацій, проблеми становлення краєзнавчого руху в Українській РСР. Баженов Л.В. опублікував 9 статей, у яких предметно досліджено становлення і розвиток проблем регіонального краєзнавства. Склад представлених ним матеріалів є різностороннім і багатоманітним, присвячений вивченню історичного краєзнавства та його сучасного розвитку на Правобережній Україні [4, с. 18]. Науковий доробок з 6 публікацій належить науковцям Завальнюку О.М. та Рибаку І.В. Олександр Михайлович на шпальтах часопису розкрив передісторію будівництва університету в Кам'янці-Подільському (1918), опублікував результати дослідження проблеми матеріально-становища і виживання студентів перших українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського, проаналізував діяльність Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України, висвітлив життя та діяльність Д.І. Дорошенко та П.І. Холодного. Проблемам регіонального розвитку селянства на теренах України присвячені публікації І.В. Рибак.

На сторінках часопису вдало поєдналась різнопланова проблематика з історії розвитку краєзнавства Поділля. Значимо, що дослідженням історії, культури та традицій Поділля присвячено низку нарисів науковців-киян Подку-

ра Р., Жидецької О., Рудь О., Яременка М., Суляка Б., Мицика Ю. та ін. [5; 6; 7; 9; 13; 14].

У час заснування журналу (1930-х рр.) групування матеріалу спланували за такими розділами: «Загальний», «Методика краєзнавчої роботи», «Шкільне краєзнавство», «Наш край», «Життя краєзнавчих організацій», «Бібліографія», «Керуючі матеріали» [4, с. 9]. У відновленому часописі рубрики зазнали значної трансформації. Відсутня, на жаль, у сучасному часописі рубрика «Бібліографія», в якій би друкувалися анотовані списки рекомендованої краєзнавчої літератури, як це було визначено у завданнях УКК.

Сучасний журнал містить постійні та змінні рубрики (останніх більше), але їх кількість у кожному номері різна – від 8 до 12 (див. *табл. 2*). Упродовж 1993-2017 рр. функціонування журналу загалом утворено 127 рубрик (див. *діаграму 1*).

Таблиця 2.

Статистичні відомості

Рік	№	Загальна к-ть статей	Загальна к-ть авторів статей	Нариси про Поділля	Дописи авторів-поділян	К-ть авторів-поділян у випуску	Кількість рубрик	Обсяг (сторінок)	Публікації про персоналії	К-ть офіційних матеріалів
1993	1	18	16	1	1	1	4	48	3	1
1994	1/4	26	27	2	2	2	9	96	3	-
1995	1/4	36	33	-	-	-	12	96	4	4
1999	1/4	42	47	24	25	25	8	169	3	2
2000	1/2	44	47	4	7	7	11	261	5	-
2001	1/4	40	42	7	13	14	12	170	4	1
2002	1/4	22	24	2	11	9	8	105	1	-
2003	1/4	41	44	8	12	12	11	196	8	3
2005	1/4	33	33	4	7	7	9	165	2	1
2006	1/4	33	34	6	9	9	8	192	3	-
2008	1/4	31	33	-	-	-	9	221	3	-
2009	1/2	29	31	-	9	-	8	248	2	1
2009	3/4	48	49	1	1	1	11	344	2	-
2010	1/2	42	44	4	6	5	10	282	6	-
2010	3	30	30	1	1	1	7	238	1	-
2010	4	26	30	1	1	1	9	196	4	-
2011	1	23	24	1	1	1	9	221	2	-
2011	2	45	48	-	1	1	12	343	2	-
2011	3	25	26	-	1	1	5	136	7	-
2011	4	47	47	-	2	2	11	305	3	-
2012	1	28	25	2	1	1	11	185	2	1
2012	2	31	33	-	-	-	11	180	3	-
2012	3	31	34	-	-	-	13	224	2	-
2012	4	37	40	5	4	4	13	212	2	-
2013	1	37	38	1	1	1	12	239	2	1
2013	2	35	42	1	-	-	12	255	3	-
2013	3	34	39	1	1	1	12	219	2	-
2013	4	46	51	3	4	4	13	299	2	-
2014	1	31	43	-	1	1	12	237	2	-
2014	2	26	30	2	-	-	10	219	5	-
2014	3/4	33	41	1	1	2	11	197	3	-
2015	1/2	45	53	-	-	-	13	292	3	-
2015	3/4	52	57	-	1	1	14	331	14	-
2016	1/2	30	38	-	-	-	11	293	5	-
2016	3/4	35	39	1	1	1	13	330	4	-
2017	1/2	38	41	1	1	1	12	298	8	2
Всього	36	1250	1353	85	117	116	127	8042	130	17

До постійних рубрик можна віднести такі: «Краєзнавство в особах» (у 23 вип., започаткована з 1999 р.), «Історія України у світлі регіональних досліджень» (у 22 вип., започаткована з 2008 р.), «Огляди» (у 22 вип., започаткована з 2008 р.), «Літопис українського краєзнавства» (у 21 вип., започаткована з 1993 р.), «Національна спілка краєзнавців: панорама сучасного життя» (у 21 вип., започаткована з 2009 р.), «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» (у 19 вип., започаткована з 2008 р.).

У 2017 р. започатковано рубрики «До 100-річчя подій Української революції 1917-1921 рр.», «VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України», «До 80-річчя «Великого терору». У часописі простежуємо тенденцію перефразування назв рубрик. Даний аспект висвітлено в нарисі Д. Бровендера [4, с. 13-14].

Діаграма 1.

Тематика рубрик часопису досить широка. Узагальнюючи проблематику рубрик, умовно їх можна об'єднати у п'ять блоків. Перший блок є чисельним (29,3 %) та охоплює рубрики, присвячені ювілейним датам: «До 95-річчя головного редактора журналу «Краєзнавство» П.Т. Тронька», «До 85-річчя журналу «Краєзнавство», «До 75-річчя «Великого терору» та ін.

До другого блоку увійшли рубрики, які висвітлюють дослідження окремих регіонів: «Регіональні дослідження на Слобожанщині», «Краєзнавство Харківщини», «Південна Бессарабія: історико-географічний та соціально-економічний вимір», «Велика Волинь: історико-географічний та соціально-економічний вимір», «Красо України – Поділля» та ін.

Третій блок об'єднує рубрики, що містять краєзнавчі розвідки з окремих галузей: «Педагогіка і краєзнавство», «Аграрна історія у дослідженнях краєзнавців», «Літературне краєзнавство», «Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал» та ін. Даний блок можна поділити на фасети, які об'єднують рубрики за галузями, наприклад:

- «Етнографія», «Етнографія і краєзнавство»;
- «Музеї і краєзнавство», «Музейництво в Україні: історія та проблематика сучасного розвитку»;
- «Туризм і краєзнавство», «Туристичне краєзнавство в освітній галузі», «Краєзнавство і туризм»;
- «Церковна історія в краєзнавчих пошуках», «Церковне краєзнавство», «Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс»;
- «Шкільне краєзнавство», «Краєзнавча робота в дошкільних, загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладах», «Краєзнавство в вищій школі», «Освітняське краєзнавство: історія, теорія та методологія» та ін.

Четвертий блок складають рубрики, які використовувались в одному випуску, різні за тематикою, але пов'язані з поточним завданням редколегії та уподобанням авторів статей: «Боянові струни», «Бурлескні стріли», «Унормовані» та «девіантні» форми поведінки людини», «Повсякдення суспільних верств», «Гендерні аспекти в історії повсякдення», «Разки духовності» та ін.

П'ятий блок – це рубрики, які репрезентують опубліковані краєзнавчі видання «Книжкова полиця», «Огляди», «Огляди та інформація».

Зауважимо, що з кожним випуском покращується оформлення журналу, розробка науково-допоміжного апа-

рату видання. Зміст журналу друкується трьома мовами: українською, російською, англійською.

Журнал «Краєзнавство» з плином часу не втрачає своєї актуальності, він і сьогодні слугує важливим оперативним інформантом про стан регіональних досліджень та залишається носієм ідей національно-культурної розбудови. Часопис підсумовує, осмислює досвід уже набутого та прагне до подальшого розвитку краєзнавства.

Отже, часопис «Краєзнавство» безпосередньо є вагомим виданням краєзнавчої документальної бази, що задовольняє інформаційні запити із питань культури, науки, освіти, релігієзнавства, джерелознавства, архівної та бібліотечної справи, економічного та політичного стану регіонів. Це видання не тільки популяризує і розв'язує актуальні проблеми поділлязнавства, але й виступає офіційним органом краєзнавчого руху, сприяє гуртуванню загалу вчених і краєзнавців.

Список використаних джерел:

1. Бездрабко В.В. Журнал «Краєзнавство» та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2000. 19 с.
2. Бездрабко В.В. Історико-соціологічний аналіз діяльності українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство». *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 19-36.
3. Бездрабко В.В. Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 6-21.
4. Бровендер Д. Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993-2013). *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 8-21.
5. Жидецька О. Цінні знахідки краєзнавців Полонного Хмельницької області. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 208-209.
6. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі. *Краєзнавство*. 1999. № 1-4. С. 69-73.
7. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937-1938 рр. на західному кордоні СРСР – УРСР (на матеріалах Поділля). *Краєзнавство*. 2012. № 1. С. 75-84.
8. Ресент О., Баженов Л., Бажан О. Часопис «Краєзнавство» на шляху оновлення. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 5-7.
9. Рудь О. Панські садиби Поділля на прикладі Шпаківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.). *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 166-173.
10. Рябокобила О.О. Проблеми краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20 – 30-ті роки). *Краєзнавство*. 2002. № 1-4. С. 22-24.
11. Савчук В.О. Журнал «Краєзнавство» та його внесок у розвиток краєзнавчого руху в Україні (20-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*: науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 410-413.
12. Савчук В.О. Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х – 30-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 2005. № 1-4. С. 18-20.
13. Суляк Б. Джерела до вивчення деревообробних ремесл Східного Поділля. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 137-144.
14. Яременко М. Подільські краєзнавці Микола Яворивський та о. Павло Вікул: штрихи до біографії. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 49-58.

The article analyzes the 1993 "Linguistics" magazine, its structure and sections updated in 1993. The contribution of ethnographers and scientists of Podillia to the development of regional studies on the pages of the magazine is highlighted.

Key words: magazine "Regional studies", regional history, Podillia, Ukrainian Committee of Local Lore.

Отримано: 10.04.2018

ІТАЛІЙСЬКА ВІЙНА 1943-1945 рр.: ЇЇ ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Друга світова війна для Італії стала доволі неоднозначною: з однієї сторони Італія – агресор, з іншої – в Італії розгорнувся антифашистський Рух Опору. В даній статті автор прагне розкрити складність геополітичної ситуації в Італії часів Другої світової війни. Після окупації нацистами Північної Італії сформувався новий військово-політичний феномен – нацифашизм.

Ключові слова: Італія, союзницькі війська, о. Сицилія, окупація, громадянська війна, Рух Опору, нацифашизм.

Після Революції гідності в Україні, яка сколихнула увесь світ, країна вийшла на новий, хоч і дуже важкий шлях перезавантаження на нове життя. Свого часу сонячна й велими успішна Італія також мала подібні, а той більш труднощі. Якщо абстрагуватися, нині Україна перебуває в 1943–1947 рр. італійської історії: 1943 р. південна частина Італії переходить на бік Об'єднаних Націй, натомість окупована нацистами Північна Італія залишилася під керівництвом Б. Муссоліні. До травня 1945 р. розколота на дві частини Італія переживала глибоку кризу, безробіття, погіршення депресивних настроїв серед населення. Проте саме це «дно» і стало початком народження нової держави Італії. Італійці поступово усвідомлювали, що Італія – єдина і незалежна.

2013 р. для українців став часом розуміння того, Україна – єдина незалежна держава. З 2014 р. Російська Федерація здійснила окупацію Криму і до сьогодні намагається загарбати частину України. Але, попри все, в країні впроваджуються реформи. Цьому сприяє активна допомога США і Європи.

Протягом майже двох років – з червня 1943 по травень 1945 р. – Італія стала театром військових дій, які були складовою частиною Другої світової війни, але до цього часу вона не має своєї певної назви, настільки різними були її ділянки – і хронологічні, і територіальні.

Формальним відкриттям військового театру в Італії можна вважати 11 червня 1943 р., коли англо-американські війська захопили групу італійських островів – Лампедуза, Пантеллерія, Лінозе, Лампіоне, розташованих на південь від Сицилії (операція «Кокскрю»). Операція «Кокскрю» стала логічним завершенням перемоги союзних військ у Північній Африці та розгрому сил супротивника на континенті. 10 липня 1943 р. на територію Сицилії відразу висадилося 150 тисяч солдатів союзницьких армій, що стало відповідною точкою воєнних дій на італійській території. Союзники називали перші місяці війни – Італійська кампанія (The Italian Campaign), адже в той момент військова боротьба була дуже чіткою: Великобританія, США та інші союзники своїми військовими діями завдавали прямого удару по фашистській Італії, яка вже потерпіла нищівних поразок на далеких фронтах – в СРСР, на Балканах, в Африці [1, с. 13].

Проте, через тиждень після першої повітряної атаки на Рим, в країні почали відбуватися події, які ускладнили військову картину на Апеннінському півострові. В ніч з 24 на 25 липня 1943 р. рішенням Великої фашистської ради глава Італії Муссоліні був позбавлений влади і наступного ранку заарештований. Несподіваному падінню дуче передувала глибока економічна і моральна криза нації, розчарованої військовими невдачами. Як наслідок, король Італії Віктор Еммануїл III, який від початку не симпатизував, проте і не протистояв дуче, призначив очільником нового уряду маршала – П'єтро Бадольо, відомого учасника ще Першої світової війни [2, с. 112].

Дізнавшись про зміну уряду Муссоліні, італійці більшості міст вийшли в ніч з 25 на 26 липня 1943 р. на вулиці, щоб відсвяткувати, як вони тоді наївно вважали, вихід з війни і кінець жакливого періоду фашистського гніту. Народ рішуче зривав портрети Муссоліні і фашистську символіку й з радісними вигуками спалював і ламав будь-яку згадку про диктатуру фашизму [3, с. 198].

Взявши курс на дефашизацію армії і уряду, П. Бадольо заявив про збереження союзу з нацистською Німеччиною і залишив на своїх місцях майже всіх соратників Муссоліні. Більше того, жорстоко придушив ряд спонтанних антифашистських виступів. З іншого боку, із в'язниць і

заслань стали повертатися опозиціонери, що стали основою Комітетів національного звільнення, які в майбутньому відіграли важливу роль у звільненні країни від загарбників. Маршал Бадольо, почавши таємні переговори з союзниками, що не було секретом для Берліна, готував тим часом фундамент для перемир'я і виходу країни з війни. Відтак, події почали розвиватися драматично.

8 вересня 1943 р. – дуже відома дата в Італії, пов'язана з оголошенням главою уряду П. Бадольо про перемир'я і припинення з боку Італії військових дій. Однак, ніякого миру не настало, навпаки, в країні дедалі більше розгорталася війна через рішучі контрзаходи та окупацію Німеччиною північної і центральної частин країни, включаючи Рим, хоча гарнізони Італійської королівської армії мали значну військову перевагу. Роззброївши близько 600 тисяч італійських солдатів, гітлерівці провели репресії та масові депортації, в результаті яких більшість із них потрапили в німецькі концтабори [4, р. 358-362; 1, с. 15]. Відтак, Німеччина зберегла контроль за важливими у військовому сенсі індустріальними районами північної Італії. До того ж, Гітлер наказав звільнити Беніто Муссоліні (операція «Дуб»). І, не дивлячись вже на апатію і безвольність колишнього дуче (хоча, скажімо, для Північної Італії продовжував зберігати свій титул лідера і вождя), вони влаштували нову, по суті справи, маріонеткову республіку, яку називали Італійською соціальною республікою. Неофіційно її також називали «Республікою Сало», за назвою номінальної столиці на півночі Італії, де була резиденція Б. Муссоліні. Водночас, існувало Королівство Італія, яке називали «Південне королівство».

Після підписання перемир'я в Римі почався спротив королівській армії і карабінерів. Зокрема, механізовані бригади Сассарі і Гранат'єрі, дивізія П'єве, танкова дивізія Арьєсте, 131-а танкова дивізія, 103-я мотострілкова дивізія і дивізія «Вовки Тоскани» разом із карабінерами, піхотою та береговою артилерією розгорнули свої сили по всьому місту і вздовж доріг, які вели до нього. Підрозділи повітряно-десантних сил вермахту і мотопіхоти спочатку були відкинуті від Риму, але через деякий час, спираючись на перевагу в бронетехніці, повернули втрачені позиції [5, с. 88].

Після 8 вересня король Віктор Еммануїл III і голова уряду П'єтро Бадольо перемістились із Риму на південь, у місто Барі, де перебували під заступництвом союзників, які згодом туди прибули. Це в майбутньому стало підставою падіння в Італії монархії. Там були засновані свої структури, теж, по суті справи, номінальні, оскільки командування здійснювала Союзна військова рада. «Південне королівство» 13 жовтня оголосило війну своєму колишньому союзнику – Німеччині та країнам Осі. Це викликало величезний гнів і роздратування в Берліні. Цю дату італійська історіографія вважає початком Війни за Звільнення (Guerra di Liberazione) [6; 7]. Однак в цьому є певне протиріччя, позаяк Б. Муссоліні, який став позиціонувати себе затятим республіканцем, вважав, що воює за звільнення Апеннінського півострова від англо-американських окупантів та їхніх прибічників – зрадників-монархістів.

Восени 1943 р. країна остаточно розпалася на дві ворогуючі між собою частини, і ось в цей момент у північній частині країни, де командували фактично німці (а, номінально, було правління Б. Муссоліні і його Соціальної республіки), став розгортатися Рух Опору. Він був дуже різнопринципним, але його об'єднувало єдине прагнення покінчити з нацифашизмом. Італійський Спротив відрізнявся від однопольових рухів в інших країнах, у першу чергу в Франції чи Бельгії, де ворогом був виключно чужоземний окупант.

Крім нацистів, в Італії ворогом були також фашисти Республіки Сало. Військові дії на Апеннінах часто носили обриси громадянської війни.

Фашистські підрозділи (чорносорочечники) боролись за територію, зайняту партизанськими загонами, і часто підтримувалися німецькими силами. Фашисти переважали в містах і рівнинних зонах та підтримувалися важким озброєнням. Натомість невеликі партизанські загопи переважали в гірських районах, де численні формування не могли ефективно маневрувати. Саме тоді сформувався новий військово-політичний феномен – нацифашизм (nazifascismo). Цей європейський, переважно італійський, термін мало використовується у українській історіографії, хоча саме він чітко відображає тогочасну реальність: (італійський) фашизм і (німецький) нацизм – це з самого початку різні ідеології, політичне зближення фашистів і нацистів почалось лише наприкінці 1930-х рр., а у вересні 1943 р., з приходом нацистів на Апенніни, сформувався їх воєнне злиття [1, с. 17].

Отже, Італія, вступивши в Другу світову війну на боці країн Осі, восени 1943 р. оголосила війну Німеччині й вела збройну боротьбу на боці антигітлерівської коаліції на території Італії та Балкан спільно з союзницькими військами.

Список використаних джерел:

1. Талалай М. Русские участники Итальянской войны 1943–1945: партизаны, казаки, легионеры. Москва: Старая Басманная, 2015. 418 с.

2. Движение Сопротивления в Западной Европе 1939–1945 / [под ред. Н.П. Комоловой]. Москва: Наука, 1990. 240 с.
3. История Италии: в 3 т. / С.Д. Сказкин, К.Ф. Мизиано, С.И. Дорофеев. Москва: Наука, 1971. 546 с.
4. Giorgio Bocca. Storia dell'Italia partigiana: settembre 1943 – maggio 1945. Milano: Mondadori, 1995. 581 p.
5. Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие: преступления против человечества. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1986. 196 с.
6. Романько О. Борьба на национальное освобождение, или гражданское противостояние: к вопросу о националистическом партизанском движении в годы Второй мировой войны. *Историческое наследие Крыма*. 2006. № 16. URL: <http://a-pesni.org/ww2/official/krym/a-nacpart.php> (Дата звернення: 05.03.2018).
7. Thomas N. Partisan Warfare 1941–1945. London: Osprey, 1996. P. 20-21.

The Second World War has been very controversial for Italy: Italy – the aggressor, Italy and the anti-fascist liberatory Resistance movement. The aim of this article is to reveal the complexity of the geopolitical situation in Italy during the World War II. After the Nazis occupied Northern Italy, a new military-political phenomenon, Nazism, was formed.

Key words: Italy, Allied troops, Fr. Sicily, Occupation, Civil War, Resistance Movement, Nazism.

Отримано: 10.04.2018

УДК 329.78:378«192/193»-057.87

О. Б. Комарницький, кандидат історичних наук

КОМСОМОЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ І СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 30-ті рр. ХХ ст.

У статті на основі аналізу архівних джерел центральних та обласних архівів України, матеріалів тогочасної періодики показано роботу комсомольських осередків педагогічних навчальних закладів радянської України у 30-х рр. ХХ ст., які виконували функції провідника політики партійно-державного керівництва у студентському середовищі.

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, комсомол, осередок.

Важливі ідеологічні функції щодо «завоювання» і зміцнення впливу на студентську молодь компартія поклала на комсомол. Цю проблему вивчали низка істориків, як радянських, так і сучасних. Водночас, 1930-ті рр. практично не досліджені, за винятком праць українського історика В.І. Прилуцького [25] і частково Е.П. Петровського [24], які вивчали, насамперед, загальноукраїнський аспект. Водночас, регіональні особливості переважно залишилися поза увагою цих та інших істориків. У нашій публікації покажемо діяльність студентів у комсомольських осередках педвишів радянської України у 30-ті рр. ХХ ст.

ЛКСМУ був важливою складовою частиною в структурі тоталітарного більшовицького режиму, провідником політики партійно-державного керівництва у студентському середовищі. Підпорядкованість комсомолу більшовицькій партії було остаточно затверджено в статуті та програмі ВЛКСМ, які були прийняті на Х з'їзді в квітні 1936 р. [25, с. 97]. У програмі зазначалося, що ВЛКСМ у своїй роботі мав виходити з необхідності «опанувати науку, виховувати нові кадри більшовиків-спеціалістів по всіх галузях знань». Реалізуючи ці цілі, комсомольські організації зобов'язувалися надавати «всебічну допомогу справі розвитку вищої освіти в СРСР (готування... педагогів тощо)» [26].

Упродовж 1930-х рр. кількість комсомольців зростає. Наприклад, у Житомирському ІСВ в 1930 р. було 2 комсомольських осередки – український та єврейський, які об'єднували 256 осіб [9, арк. 34]. У жовтні наступного року у виші налічувалося 246 комсомольців [10, арк. 24], у квітні 1936 р. – 245 [11, арк. 15зв.], у вересні 1938 р. – 593, у червні 1939 р. – 737 [13, арк. 4]. У Кременчуцькому педінституті комсомольська організація об'єднувала 247 осіб [29, арк. 69]. У Вінницькому педінституті в травні 1934 р. налічувалося 140 комсомольців [3, арк. 3], а в 1937 р. – 210 [4, арк. 4]. Попри неповні наведені дані, можна стверджувати, що в цей період комсомол педвишів кількісно і якісно виріс.

Серед педтехнікумів потужну комсомольську організацію мав Ржищівський педтехнікум. Наприкінці серпня 1931 р. вона налічувала 259 комсомольців [28, арк. 6]. У складі осередку Новомосковського педтехнікуму в жовтні 1930 р. було 200 студентів [27, арк. 6]. У Вінницькому українському педтехнікумі осередок ЛКСМУ зріс з 79 осіб у 1934 р. [8, арк. 79] до 115 у 1935 р. [5, арк. 16], у Тульчинському педтехнікумі – відповідно 93 і 114 [5, арк. 66]. Подібне мало місце також у Вінницькому єврейському [1, арк. 166], Могилів-Подільському [27, арк. 33], київських російському [15, арк. 23; 16, арк. 83]. І польському [28, арк. 34], Шепетівському педтехнікумах [17, арк. 44].

Поточну роботу проводили комсомольські комітети [3, арк. 3]. Відповідальність за організацію роботи на курсах несли комсорги [20, арк. 101].

Комсомольців зобов'язували брати участь у загальних зборах осередку. У Житомирському єврейському педтехнікумі на комсомольських зборах, які відбувалися з 1 вересня 1935 р. по 1 лютого 1936 р., обговорили такі питання: «Рішення XI пленуму ЦК ЛКСМ й завдання нашої КСМ організації», «Про виховання жіночої молоді», «Про академістизацію комсомольців і студентів» тощо [14, арк. 10]. На зборах заслуховували звіти комсоргів, а також окремих комсомольців про виконану роботу [6, арк. 10; 7, арк. 1-1зв.]. Крім того, на зібраннях розглядали персональні справи, заслуховували звіти тих, хто не встигав у навчання, прогульників, порушників внутрішнього розпорядку в гуртожитках тощо [24, с. 287].

Упродовж десятиліття відбувалися чистки комсомольських осередків. Із ЛКСМУ виключали комсомольців і за провини, які дискредитували організацію. Так, навесні 1935 р. студент II курсу історичного відділу Кам'янець-Подільського педінституту Д. Волинець, будучи завідувачем культмасового сектору профкому, під час походів студентів у кіно займався шахрайством, спекуляцією квитка-

ми, продаючи їх по завищеним цінам. Комсомолець цього закладу Т. Дем'яник підробив комсомольський квиток і облікову картку [19, арк. 53]. У травні 1931 р. за крадіжку грошей виключили з комсомолу студента Кам'янець-Подільського ПТ Гладиша [18, арк. 28]. У лютому 1935 р. за крадіжки у гуртожитку вигнали комсомольця Проскурівського польського педтехнікуму Малішевського, який вкрав одягло й простирadlo і продав їх. Крім того, у протоколі засідання комітету комсомолу закладу від 15 лютого 1931 р. зазначалося, що він проявив «явно шкідницьку ідеологію»: зривав політнавчання, задавав одному із пропагандистів питання контрреволюційного змісту [21, арк. 99].

У низці документів повідомлялося про слабку роботу комсомольських осередків інших педагогічних навчальних закладів. Зокрема, у квітні 1936 р. йшлося про те, що комітет комсомолу Житомирського педінституту жодного разу не звітувався перед комсомольською організацією інституту про свою роботу. Не достатньо працював і секретар комітету комсомолу [11, арк. 15зв.]. 7 вересня 1938 р. учасники партійних зборів в ухвальній частині констатували такі недоліки у роботі осередку ЛКСМУ: комітет комсомолу «не очолює боротьби з ворогами народу», недостатньо організував політичне навчання, не зумів організувати вивчення рішень XIV з'їзду КП(б)У, доповідей вождів на нараді працівників вишів тощо [12, арк. 91]. Крім того, комітет до кінця 30-х рр. не мав власного приміщення, де б можна було проводити відповідну роботу. Становище поліпшилося у 1939 р. [13, арк. 4]. 25 грудня 1935 р. на комсомольських зборах Вінницького педінституту зазначалося, що організація працювала безпланово, незадовільно організували гурткову роботу [6, арк. 2].

У 1930 р. в журналі «Студент революції» повідомлялося, що осередок ЛКСМУ Тульчинського педтехнікуму «у хвості виробництва. В колективі, як і в усьому закладі, відсутня самокритика в роботі, комсомольський осередок зв'язаний в одну групу круговою порукою, в колективі разюча недисциплінованість, помітні перекручування в питаннях побуту...» [23]. У листопаді 1935 р. Вінницький обком ЛКСМУ встановив, що у складі комітету комсомолу технікуму було три позапартійні студенти, з яких двох у свій час виключили з комсомолу Орининський та Смотрицький РК ЛКСМУ за антикомсомольські вчинки (хуліганство, антисемітизм), а третій, прийнятий у комсомол Тульчинським РК ЛКСМУ без рішення зборів комсомольської організації технікуму [2, арк. 50-51].

З Немирівського педтехнікуму у 1935 р. повідомляли про незадовільну роботу комсомольської організації. Зокрема, не організували облік комсомольців, не перевіряли виконання комсомольських доручень. Крім того, комсомольці мало читали газети, у т.ч. і комсомольські [7, арк. 1зв., 2зв.]. У Бердичівському педтехнікумі в 1931 р. за бездіяльність комсомольський осередок розпустили [22].

Отже, у 30-ті рр. ХХ ст. комсомольські осередки педагогічних навчальних закладів України були одним із визначальних факторів в організації ідеологічної роботи серед студентів – майбутніх учителів, які мали взяти на себе функції пропагандистів більшовицької політики і забезпечити

ідеологічне виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі. Комсомольські осередки, незважаючи на стрімке зростання і згодом перевищення за чисельністю комуністів, фактично були підпорядковані партійним осередкам і суттєвого впливу на життя вишів не мали.

Список використаних джерел:

1. Державний архів (Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620.
2. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608.
3. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 42.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 476. Оп. 1. Спр. 2.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1179. Оп. 1. Спр. 13.
9. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 76.
14. Житомирської обл. Ф. П. 215. Оп. 1. Спр. 6.
15. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 66.
16. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5д.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 18.
22. З купи листів (Мобілізований). *Студент революції*. Харків, 1931. № 15. С. 33.
23. Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди. *Студент революції*. 1930. № 18-19. С. 44-45.
24. Петровський Е.П. Одеське студентство 1930-х років як об'єкт освітянських експериментів радянської влади (на прикладі історичного факультету ОДУ). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: матеріали III міжнарод. наук. конф., 15-16 квітня 2011 р. Одеса: ВМФ, 2011. С. 283-288.
25. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.
26. Програма Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. *Червоний кордон*. Кам'янець-Подільський, 1936. 24 квітня. № 95 (1978). С. 4.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783.
28. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490.
29. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249.

On the basis of analysis of archival sources from central and regional archives Ukraine, materials of contemporary periodicals displayed Komsomol organizations work teacher training institutions of Soviet Ukraine in the 30's. XX c., which served as a policy of the party and state leadership among students.

Key words: students, college, technical school, the Komsomol, cell.

Отримано: 10.04.2018

УДК (084.5):7«192»

А. А. Лубчинський, кандидат історичних наук

РАДЯНСЬКЕ ПЛАКАТНЕ МИСТЕЦТВО В 20-х рр. ХХ ст.

У статті аналізується багатограний розвиток політичного, агітаційного та рекламного плакатного мистецтва у 20-х рр. ХХ ст. в СРСР, а також його трансформація залежно від змішованої, з часом, політичної кон'юнктури.

Ключові слова: політичний плакат, плакатне мистецтво, агітаційне панно, художній та політичний образ, стилістика, символіка.

Актуальність теми зумовлена особливостями сучасного етапу розвитку українського суспільства в умовах ідеологічного та інформаційного протистояння із колишнім «найближчим другом і братом». В такому випадку важливим буде звернути увагу на використання плакатного мистецтва радянською владою, яка, за відсутності телебачення

та інтернету, змогла повністю змінити світогляд мільйонів людей, головним чином, за допомогою плакату.

Найбільше число праць, присвячених радянському плакату, пов'язані з періодом Другої світової війни. Приблизно рівна кількість наукових робіт представляє собою дослідження плакатного мистецтва громадянської війни та періоду НЕП,

насамперед завдяки масштабу діяльності та місцю в громадському житті, плакатному мистецтві, пропаганді В. Маяковського й «Вікон РОСТА». Українська історіографія не має ґрунтовних монографічних видань з цієї проблеми, але українська історична наука не обійшла увагою тематику радянського плакатного мистецтва. Присутні окремі наукові дослідження з нашої тематики. Це наукові студії та, згодом, дисертаційне дослідження Авраменко А.В. [1] присвячені радянському плакату 20-30-х, причому не лише на теренах України, але й узагалі на території Радянського Союзу.

Великий внесок у дослідження плакату часів НЕПу внесли російські дослідники Г. Демосфенова [2], В. Козьонков [3], Н. Чаус [4]. Серед досліджень, присвячених радянському плакату періоду революції, Громадянської війни у Росії та НЕПу, слід також відзначити праці С. Голотік [5], Є. Іншакової [6], Н. Михаленко [7], М. Чогандрян [8].

Із закінченням громадянської війни і переходом до нової економічної політики змінювалися засоби агітаційного художнього впливу. Кінематограф, різноманітна книжково-журнальна продукція, систематичні народногосподарські виставки покликані були пропагувати перші досягнення Країни Рад в різних сферах мирного життя. У влаштуванні цих виставкових композицій, особливо на першій Всеросійській сільськогосподарській та кустарно-промислової виставці 1923 р. в Москві та радянських відділах на Всесвітній виставці декоративних мистецтв 1925 р. в Парижі важливу роль грали барвисті розписи і панно, агітскульптура, політичні та рекламні плакати та інші види наочної агітації [9, с. 126].

Плакатне мистецтво в період НЕПу акцентувало увагу на політичних, економічних, етнічних, моральних та культурних проблемах молодого радянської держави. Перші етнічні мотиви з'явилися в радянській агітації ще за громадянської війни і були спрямовані на пошук більшовиками союзників серед народів Російської імперії.

Поява в 1922 р. СРСР, стала підставою для утворення нової національної самосвідомості, що, проте не внесло в плакати відповідної риторики. Лише до 1926 р. належить перший приклад використання образів представників слов'янських, кавказьких та середньоазійських народів, які з цікавістю читають газету «Правда».

Протягом 1920-х рр. політичний плакат служив низці дрібних і великих кампаній: боротьбі з голодом та розрухою, ленінському заклику до партії, партійним чисткам, боротьбі зі спекуляцією, бюрократією тощо.

Стилістика радянських плакатів 1920-х рр. вбирала й асимілювала образну символіку та художні прийоми інших видів агітмасового мистецтва. Недарма плакатами тоді називали все: і величезні живописні панно на вулицях і площах, і мальовані від руки й розмножені за трафаретом «Вікна сатири РОСТА», і надруковані в газетах та журналах ліногравюри з творів графіки, живопису й скульптури [7, с. 26].

Репертуар образів, що залишилися з Громадянської війни, був обмежений, але мав незаперечну перевагу у впізнаваності. Для візуалізації типу «бюрократ» найчастіше використовувалися риси, притаманні зображенню на плакатах есера. Іконографічний тип «інтелігент» успішно використовували для того, щоб зобразити персонажів на кшталт «продажного журналіста» чи «класового ворога у колготки» [10, с. 130]. Культурний тип «інтелігент» став у 20-х – початку 30-х рр. осередком дрібнобуржуазного, індивідуалістського світогляду – міщанства.

У 1924 р. Л. Троцький називає есерів і меншовиків «революційними міщанами». А вже через кілька років в плакатну пропаганду увійде і закріпиться тип ворога, заснований на портреті Л. Троцького. У 30-і коли портретне зображення Л. Троцького в плакаті вже стало однозначним символом ворога, він набув такого атрибуту, як фрак, що повинно було наблизити його до образу дореволюційної аристократії [11, с. 204].

З опублікованих документів та постанов видно, як пильно стежили та «поправляли» художників агітмасової творчості уповноважені представники влади. Про це говорили і писали М.І. Калінін, Н.К. Крупська, А.В. Луначарський та інші діячі тих років. Опубліковано захоплені відгуки

про розписи агітпоїздів чеського письменника і журналіста Яна Ольбрахта й низки іноземних делегацій. Звичайно, в перспективі часу слід критично поставитися до таких відгуків, але сам факт ефективності впливу наочної художньої пропаганди не викликає сумнівів [8, с. 182].

У художньому оформленні міст, розписах агітпоїздів та агітпароплавів, у сміливих виставкових експозиціях та інших проявах «мистецтва плакатних форм» в перші роки радянської влади брали участь майже всі художники незалежно від їх художньої спрямованості. Багато з них згодом стали видатними майстрами мистецтва ХХ ст. – К.С. Малевич, М.З. Шагал, К.С. Петров-Водкін, Б.Д. Корольов, С.В. Герасимов, Д.С. Морор, М.М. Черемних, А.А. Лабаса, А.Г. Тишлер та інші. Поруч з ними працювало безліч маловідомих і зовсім забутих художників, які теж зробили чималий внесок у агітмасове мистецтво перших радянських років [1, с. 67].

Багато художників працювали паралельно у розписі агітпоїздів та вуличних панно, в плакаті і мальованій та друкованій графіці, в театральних постановках та оформленні виставок. Плакати й інші види агітмасової продукції виготовлялися в ті роки не тільки в Москві, Києві та Ленінграді, але і в радянській провінції.

Окремо слід зупинитися на рекламному плакаті періоду НЕП. В умовах відсутності телебачення та недосконаlosti радіомовлення найбільш ефективним засобом впливу став рекламний плакат. Великий тираж дозволяв йому поширюватися по всій країні, проникати в найвіддаленіші місця; розміщення на людних місцях забезпечувало масового глядача, а візуальний характер інформації, художня форма незмінно привертала увагу. Можна з упевненістю сказати, що 1920-ті рр. були часом плакатного мистецтва в СРСР.

НЕП – це період існування приватного капіталу і вільної торгівлі (хоча і обмеженої). У боротьбі за покупця розгорталася конкуренція державних підприємств з продукцією приватних та іноземних фірм. Протистояння мало не тільки економічний, а й політичний характер, і рекламі в ньому відводилося важливе місце [5, с. 122].

Початок 1920-х рр. було унікальним часом повного оптимізму, часом вільного експерименту, часом існування різних точок зору. Тоді в культурі спостерігалося безліч різних традицій і шкіл, що не могло не відбитися на плакатному мистецтві.

У рекламі того періоду намітилося дві школи: перша представляла собою експериментальну течію, яка втілювала в життя ідеї конструктивізму, друга ж дотримувалася дореволюційних традицій модерну [12, с. 173].

Школа конструктивізму включала такі гучні імена, як В. Маяковський та А. Родченко, чий тандем народив безліч геніальних рішень і в сфері рекламного плакату. Творчість двох видатних майстрів визначила стиль «торгової агітації» 1920-х рр., конструктивістський стиль торгово-промислового плаката.

Реклама, продовжуючи захищати радянську владу на фронті економіки, успадкувала бойовий дух та рішучість плакату громадянської війни. Наступ і активність стануть її найважливішими якостями. Віршовані гасла В. Маяковського, їх вимогливість, безапеляційність і ультимативність: «Розкупувай, робочий люд! Кращі калоші привіз верблюд» [3, с. 118]. У віршах В. Маяковського «промислова агітація» нерідко поєднується з політичною, ідеологічне насичення реклами стає відтепер її відмінною рисою.

Друга школа продовжувала дореволюційні традиції. Її продукція, виконана в графічній манері модерну, представляла собою «мальовничу» рекламу. Радянський покупець повинен був «знати в обличчя» товари радянських державних фірм. Реклама найбільших з них, як і до революції, виглядала збільшеною до плакатного розміру упаковкою, коробкою, обгорткою. Крупним планом показували товар і в сюжетних композиціях. Реклама часто демонструвала багатство асортименту державних підприємств – це було їх важливою перевагою в боротьбі з приватним капіталом. Зображення різноманітних товарів на плакатах були документально точні і перебільшено барвисті [13, с. 134].

У першій половині 1920-х рр. головною особливістю, яка поєднувала обидві рекламні школи, була виховна роль,

яку відігравала реклама в процесі просування товарів, створених радянською державою, одночасно підкреслюючи споживацькі цінності, навіть не дивлячись на товарний голод. Це було її головною відмінністю від американської рекламної індустрії. У квітні 1926 р. завідувач відділом реклами Сільмашсиндикату Гаусс, виступаючи на організаційно-виробничій секції з'їзду Рад державної промисловості і торгівлі СРСР, говорив: «...якщо в капіталістичних країнах кінцева мета реклами – рухати торгівлю, оживити товарообіг, служити знаряддям конкуренції і т. д., то в наших умовах кінцева мета реклами – підняття культурного рівня шляхом пробудження, виховання потреби в тих чи інших товарах, виробів і т.п., споживання яких обумовлює культурний підйом.» [5, с. 140].

Плакатне мистецтво СРСР успадкувало традиції плакату періоду Російської імперії. Проте головною відмінністю радянського плакату стало те, що він був знаряддям політичної та ідеологічної агітації, в той час як плакат Російської імперії майже завжди використовувався як реклама.

У період Громадянської війни було закладено найбільш виразні риси й особливості радянського плакату. Це, насамперед, його політизованість, ідеологізованість, лаконічність, простота й образність. Плакат став зброєю більшовиків у боротьбі за свідомість населення. Плакат забезпечив перемогу «червоних» на ідеологічному фронті. У цілому, даний період сформував основу радянського плакатного мистецтва, визначив його розвиток на усі сімдесят років життя радянської держави.

Спільною рисою плакатів для всього періоду історії СРСР був образ ворога, що поєднав у собі риси аристократа, банкіра, злого вояка, інтелігента й поміщика. Зараз у РФ до них додали образи націоналіста та бандерівця.

На думку автора українська держава, у своїй внутрішній політиці, не повинна відкидати, а навпаки більше використовувати, такий могутній засіб масового впливу як плакатне мистецтво.

Список використаних джерел:

УДК 94: 355. 27(477) «1919»

Р. С. Лякович, аспірант

РОЛЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ МОБІЛІЗАЦІЙНИХ КАМПАНІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У 1919 Р.

У статі висвітлено діяльність Симона Петлюри в проведенні мобілізації чоловічого населення для протистояння більшовицьким і денікінським силам.

Ключові слова: Симон Петлюра, мобілізація, формування, українська армія, ворожі військові сили.

У бурхливих подіях Української революції 1917-1921 рр. розбудова босздатної армії була однією з найголовніших завдань. Завдяки зусиллям Симона Петлюри творилися військові формування, які захищали молоду українську державу. Головний Отаман був не тільки військовим керівником, а й провідником, лідером, що поривав за собою маси. Він бачив лише майбутню Україну, боротись за яку закликав до останньої краплі крові. Проте, за складних внутрішніх і міжнародних умов, які упродовж року погіршувалися, військове будівництво мало низку проблем.

Метою повідомлення є встановлення ролі організації Симоном Петлюрою кампаній упродовж грізного 1919 року, їх складності і результати.

Вже на початку 1919 р. С. Петлюра ініціював ряд важливих заходів, спрямованих на зміцнення армії. Зокрема, 1 січня 1919 р. він видав наказ № 22, як член Директорії і Головний Отаман військ УНР, підпорядковував новій владі усі українські військові частини, що розташовувались на Поділлі, Херсонщині, Лівобережній Україні та Київщині.

- інститут теорії і історії изобразительных искусств. Москва: Искусство, 1962.443 с.
3. Козлєнков В.А. Поэтика агитационного плаката: фольклорные элементы в «Окнах роста» Владимира Маяковского. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. 2013. № 3. С. 116-119.
 4. Чаус Н.В. Советские плакаты 1917-1920 гг. Основное средство пропаганды социалистической идеологии. *Социально-экономические явления и процессы*. 2010. № 6. С. 220-223.
 5. Голотик С.И. и др. Советская Россия в 20-е гг.: НЭП, власть большевиков и общество. *Новый исторический вестник*. 2000. № 2. С. 122-181.
 6. Иньшакова Е.Ю. Коллекция «Окон РОСТА и ГПП» в собрании Государственного музея В.В. Маяковского. *Творчество В.В. Маяковского*. Москва: ИМЛИ РАН, 2015. Вып. 3: Проблемы текстологии и биографии. С. 379-386.
 7. Михаленко Н.В. Плакаты В.В. Маяковского – единство визуального и вербального: от «Сегодняшнего лубка» к «Окнам РОСТА». *Rusistica Latviensis 5. Slavica – 2015: filologijas pētījumi. LU Akadēmiskais apgāds. Latvijas Universitāte*. Riga, 2015. С. 20-28.
 8. Чогандарян М.Г. Методы, способы и приемы советской пропаганды в 1920-30-е гг. XX в. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 4. С. 181-183.
 9. Материалы по истории СССР: документы по истории советского общества / под ред. А.А. Новосельского. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1955. 520 с.
 10. Николаева М.Ф. Советский плакат (1917-1941): между искусством и медийной технологией. *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2012. № 3. С. 129-132.
 11. КПСС о культуре, просвещении и науке: сборник документов / сост.: В.С. Викторов, А.С. Конькова, Д.А. Парфенов. Москва: Политиздат, 1963. 552 с.
 12. Рожков И.Я. Реклама советского периода: как это было. *ЗПУ*. 2007. № 2. С. 171-178.
 13. Игошина Т.С. Метафора как средство художественной выразительности плакатного искусства. *Вестник ЧелГУ*. 2009. № 17. С. 134-140.

In the article many-sided development of political, agitation and publicity poster art is analysed in 20-th years of the XX century item is in the USSR, and also his transformation depending on changeable, in course of time, political state of affairs.

Key words: political placard, poster art, agitation picture, artistic and political appearance, stylistics, symbolism.

Отримано: 10.04.2018

Планувалось організувати збройні сили у складі 19 корпусів, 11 з яких мали увійти до Дієвої армії. Але у зв'язку з тим, що армія зменшувалася чисельно (на 11 січня у бойовому складі залишилося 56 тис. осіб), Головний Отаман підготував закон «Про заклик до дійсної служби», затверджений Директорією 13 січня 1919. Відповідно до нього до війська УНР закликалися всі підстаршини і козаки 1893-1898 рр. народження [12, арк.47].

Проте за умов постійного ведення бойових дій, обмеженості території, відсутності установ і засобів для проведення мобілізації, цей закон не давав, на жаль, необхідних результатів. Враховуючи цей прикий факт, С. Петлюра, пам'ятаючи, як формувалися збройні сили для боротьби з гетьманщиною, запропонував актуалізувати добровільний принцип комплектування особового складу війська 19-20-річних хлопців [4, с. 283].

Наступ більшовицьких сил на Лівобережжя і загроза Києву спонукали до пришвидшення військового будівництва, підпорядкованого потребам захисту УНР. Команди Головного Отамана підготували і добилися прийняття.

2 лютого 1919 р. закону «Про достроковий призив до виконання військової повинності народжених в 1900 році, що мають освіту». Цей акт, змінював попередній, прийнятий 8 листопада 1918 р., за яким вчителі звільнялися від мобілізації [11, арк. 1 зв]. Як свідчать факти, національно свідомі педагогічно-чоловіки повпили українське військо, яке вело оборонні бої проти наступаючого ворога [8, с. 228].

11 лютого С. Петлюра став головою Директорії, залишивши за собою пост головнокомандуючого війська. З цього часу він ще більше зосередився на питаннях боротьби з Червоною армією [3, с. 34]. Попри виконання великого обсягу державницької роботи найбільше часу й уваги він віддавав армії [1, с. 97].

Загрозна ситуація на фронті змусила Головного Отамана провести 7 квітня 1919 дострокову мобілізацію народжених в 1900 році. [13, арк. 43 зв]. Ситуація ускладнювалася тим, що з півдня українським військам загрожували з'єднання Григор'єва і Махна, а отаман Оскілко, підтриманий правими партіями, вчинив заколот, що призвело до серйозного погіршення військово-стратегічної ситуації і втрати Житомира, Коростеня та Бердичіва [4, с. 287].

У подальшому, внутрішній суперечності між українськими силами, які вели до хаосу в державному управлінні, складність ситуації на фронті та необхідність централізованого управління бойовими діями таки спонукали Симона Петлюру вжити заходів до концентрації влади у своїх руках. Потрібен був порядок у самій владі. Директорія на засіданні 9 травня 1919 року за участю С. Петлюри, А. Макаренка, Ф. Швеція прийняла постанову такого змісту: «За виходом зі складу Директорії Голови Директорії Володимира Винниченка, обрати Головою Директорії Члена Директорії, Головного Отамана Республіканських військ С.В. Петлюру» [4, с. 251].

У зв'язку із захопленням м. Луцьк і переїздом уряду УНР на територію Галичини, 27 травня С. Петлюра провів мобілізацію «на зміну й доповнення законів від 13 січня про заклик військових до дійсної служби» і закону 17 лютого [13, арк. 31 зв].

На початку червня, після успішної Проскурівської операції, уряд УНР 6 червня, переїхав до Кам'янця-Подільського і розпочав відновлення повноцінної діяльності державних структур. 10 червня туди ж прибув також С. Петлюра [9, с. 355]. Зайняття теренів Поділля дозволило українському командуванню недовзі приступити й до здійснення мобілізації. Ентузіазм населення Кам'янецького повіту у цій справі було сприйнято як добрий знак, і вже 9 червня 1919 р. Головний Отаман підписав наказ № 77 Головної команди війська УНР про проведення нової мобілізаційної кампанії [5]. Наприкінці червня С. Петлюра, відвідавши 3-тю дивізію Дієвої армії, засвідчив в телеграмі, що «в тилу цієї дивізії, особливо в Ушицькому повіті, мобілізація йде повним ходом» [2, с. 167].

27 червня 1919 року міністр внутрішніх справ повідомив Подільського губерньського комісара, що на 15 липня призначено повторну явку на збірні пункти новобранців, які з'явилися сюди за наказом від 26 січня 1919 р., але були відпущені. Йшлося про осіб 1899 р.н. та тих (у віці до 35 років), які в свій час пройшли військову службу, але не з'явилися по мобілізації [7]. 3 липня наказом С. Петлюри повідомлялося, що у зв'язку зі створенням військових формувань з новобранців, виникла потреба у старшинах та підстаршинах. Цю категорію призначили до мобілізації на 15 липня [14, арк. 10].

Після військових успіхів другої половини липня 1919 р. мобілізаційний процес на зайнятих армією УНР теренах дещо поживався. Присутність у запіллі галицьких частин зміцнювала серед населення авторитет української влади. Мобілізовані висловлювали глибоку довіру до Головного Отамана [2, с. 168].

27 серпня було реорганізовано уряд. Денікінська наваля і поразки на фронті спонукали С. Петлюру вжити заходів до об'єднання всіх політичних сил перед лицем грізної небезпеки знищення української державності. Відносно затишшя на фронті було використано, зокрема, для проведення мобілізації, реорганізації та забезпечення армії. Проте самих лише наказів та розпоряджень Головного Отамана та військо-

вого командування було замало, аби забезпечити кількісне і якісне зростання людських поповнень [9, с. 233-234].

Несприятлива зовнішньополітична та військова ситуація, яка склалася 1919 р. в Україні після вимушеного відступу з Київщини українських військ, у вересні, призвело до того, що Українська армія опинилася під потріпаним тиском ворожих сил (армії Денікіна, більшовицьких військ і польської армії) у т.з. «трикутнику смерті». Вояки армії УНР були вражені пошестю тифу, що призвело до зменшення чисельності українських військ до 8-10 тис. [10].

27 вересня 1919 р. в умовах початку війни з білогвардійцями С. Петлюра оголосив на зайнятих українськими військами теренах нову мобілізацію. Та заклик Головного отамана «стати до зброї на захист своєї батьківщини, на захист свого добробуту, на захист Землі і Волі» мало вплинув на небажанню селянина йти до погано озброєної та ще гірше одягненої української армії. Переважна більшість сіл просто проігнорувала наказ про мобілізацію. Тож їх проводили здебільшого силоміць військовими частинами, що подекуди навіть викликали збройний опір з боку населення [6].

Після незначних успіхів на фронті з денікінцями українська армія відступала, втрачаючи свою боєздатність. На кінець жовтня збільшилась чисельність хворих на тиф серед галичан і наддніпрянців, яка сягала 22%. [2, с. 177]. 17 листопада представниками галицького та білогвардійського командування було підписано угоду, згідно якої УГА в повному складі переходила на бік Денікіна.

4 грудня 1919 р. український уряд вирішив перейти до партизанської війни. Поділені на численні групи залишки української армії (близько 8 тис. осіб) вели відчайдушну боротьбу упродовж зими 1919–1920 рр. 5 грудня С. Петлюра покинув національні терени і виїхав до Варшави, шукаючи там підтримки поляків [3, с. 39].

Отже, у несприятливій політичній ситуації, яка склалася у 1919 році, С. Петлюра намагався створити боєздатну українську армію. Цьому слугували зокрема накази і закони про мобілізацію чоловічого населення різних військових груп. В підсумку військово поповнювалось, але мобілізаційний ресурс використовувався далеко не повно, за що Головний Отаман не міг нести індивідуальну відповідальність. У цьому проявилася недосконалість державного механізму, криза довір'я українців до своєї держави, відверто поганий стан забезпечення українського війська від одягу і взуття до озброєння і фармацевтичного ресурсу.

Список використаних джерел:

1. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. Торонто: 5 станиці союзу бувших українських вояків, 1952. 256 с.
2. Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень–листопад 1919) в світлі архівних документів. *Україна ХХ ст. і культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 159–197.
3. Косик В. Симон Петлюра. Львів: НТШ, 2000. 88 с.
4. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 640 с.
5. Мобілізація. *Селянська громада*. 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 1.
6. Наказ. *Останні новини*. 1919. 29 вер. Ч. 14. С. 1.
7. Призив новобранців. *Селянська громада*. 1919. 13 липн. № 4. С. 2.
8. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1956. Т. 1. 482 с.
9. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1979. Т. 2. 636 с.
10. Срібняк І. Симон Петлюра – на чолі Держави та війська. *Симон Петлюра та українська національна революція*: 36 пр. Другого конкурсу петлюрознавців в Україні. Київ: Рада, 1995. С. 138.
11. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 1.
12. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 57.
13. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 71.
14. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 10.

The article highlights the work of Simon Petliura in mobilizing the male population to confront the Bolshevik and Denikin forces.

Key words: Simon Petliura, mobilization, formation, Ukrainian army, hostile military forces.

Отримано: 10.04.2018

ВІЙСЬКОВІ ТА ОФІЦЕРСЬКІ СОЮЗИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто програми засади діяльності та особливості функціонування військових та офіцерських союзів в підросійській Україні в роки Першої російської революції. Вони виступали за демократизацію в країні та війську, а також діяли на конспіративних засадах, поступово підпадаючи під вплив революційних партій.

Ключові слова: військовий союз, офіцерський союз, Перша російська революція, революційні партії.

Актуальність проблеми. Поразка в російсько-японській війні продемонструвала необхідність корінної модернізації військової та політичної системи Російської імперії. В 1905-1907 рр. в середовищі військових виникає ряд громадсько-політичних організацій, котрі ставили за мету знищення самодержавства та демократизацію в армії.

В історіографічному відношенні питанням революційного руху в армії, а також їх ставлення до самодержавства на початку ХХ ст. займаються сучасні російські вчені Є.Г. Вапілін, М.М. Вязьмітінов, А.І. Панов, П.Д. Симашенков тощо. Громадські організації на флоті дослідив С.І. Журавльов.

Основна частина. Період першої російської революції став етапом відкритого гострого світоглядного, політичного і психологічного розколу в армії на ґрунті перспектив розвитку країни. Авторитет самодержавства поступово занепадав [1, с. 245-246]. Зрештою, 16 грудня 1905 р. Микола II затвердив постанову Ради міністрів, відповідно до якої особам, що перебували на військовій і військово-морській службі. Після затвердження 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства та союзи» та «Тимчасових правил про публічні збори», Рада міністрів на своєму засіданні 14 вересня 1906 р. підтвердила незмінність накладених раніше обмежень на осіб, що перебувають на військовій і військово-морській службі [7, арк. 87 зв.].

В березні 1906 р. різними військовими частинами імперії поширювалася прокламація «До російської армії» від Центрального комітету Всеросійського союзу військовослужбовців. Членами планованої організації могли стати всі офіцери, чиновники та нижні чини гвардії, армії і флоту. Союз мав бути позапартійною організацією. Його метою визнавалося сприяння визвольному руху та скликанню Установчих зборів. Планувалося також вироблення проекту реорганізації армії і флоту [8, арк. 3-3 зв.]. Фактів утворення осередків зазначеної організації нами не виявлено.

Активну роботу в армії проводили революційні партії, в першу чергу РСДРП та ПСР. Стосунки між ними у військах були досить напруженими та конкурентними [10, арк. 47 зв.].

У 1906 р. до політичної боротьби в армії долучилися офіцери. В досліджуваній період соціальне обличчя цього соціального прошарку значно змінилося, що було обумовлено втраченою офіцерством становою однорідності. Революціоналізація офіцера не була масовою [2, арк. 16-27]. В грудні 1906 р. відбувся з'їзд представників революційних офіцерських організацій армії Російської імперії. Делегати з'їзду вирішили заснувати «Всеросійський офіцерський союз» [11, арк. 1]. Наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. у різні військові частини були розіслані програма та організаційний статут, а також затверджений з'їздом делегатів Всеросійського офіцерського союзу [6, арк. 202]. Головною метою новоствореної організації визнавалося звільнення особистості від гніту деспотичної держави та економічного гніту шляхом реформування соціально-економічних відносин. Всеросійський офіцерський союз мав об'єднати офіцерів у революційну позапартійну організацію задля того, щоб зробити армію захисником народних інтересів. Крім того, в програмі вказувалося прагнення до скликання Установчих зборів, а також докорінної перебудови армії, шляхом заміни її міліцією на виборних засадах [3, арк. 2-3].

Один з осередків Офіцерського союзу було утворено в Одесі. Починаючи з серпня 1906 р., в місті існував Союз одеських офіцерів [9, арк. 49-49 зв.]. Наприкінці 1906 р. останній увійшов у «Всеросійський офіцерський союз» та

утворив його Одеський комітет [11, арк. 1]. Комітет у своїй роботі стикався й з рядом проблем. У березні 1907 р., за висловом одного з сучасників, він «висів у повітрі». Число його членів було дуже незначним, до того ж через загрозу викриття, вони були змушені надмірно конспірувати. На зібраннях офіцерів неодноразово висловлювалося побажання щодо необхідності роботи серед особового складу, однак остання не давала суттєвих результатів, оскільки офіцери не довіряли солдатам і діяли ізольовано [4, арк. 80-80 зв.].

У травні 1907 р. відозву до солдатів випустив Харківський Гарнізонний комітет Всеросійського офіцерського союзу. В ній містився заклик до спільної боротьби проти уряду. В липні 1907 р. в іншій прокламації містився заклик до єднання, а також вступу до Всеросійського союзу солдатів та матросів, котрий був утворений на засадах, подібних до програми Офіцерського союзу [12, арк. 1]. В березні 1908 р. Харківський Гарнізонний комітет Офіцерського союзу звернувся з закликом до офіцерів «в теперішній відносно мирний час» готуватися до ролі керівників війська, котре перейде на бік повсталого народу у вирішальний історичний момент [13, арк. 1-1 зв.].

Соціалісти-революціонери продовжували свій курс на підтримку безпартійних організацій солдат, матросів та офіцерів. На початку 1908 р. Центральне бюро Військової організації ПСР в своєму зверненні до партійних робітників з приводу роботи в військах рекомендувало давати на місцях в середовищі солдатів та офіцерів уявлення про Офіцерський союз та Союз солдат та матросів, їх цілі та завдання [5, арк. 16 зв.].

Не відмовлялися від участі в безпартійних організаціях і соціал-демократи. Уявлення про конкурентну боротьбу есерів та еседеків в безпартійних організаціях дає перлюстрований лист партійного працівника Московської військової організації РСДРП до її київських представників від 26 березня 1907 р. У листі містився звіт про візит автора листа до Житомира. Місцева організація Офіцерського союзу проявляла тенденцію до поширення свого впливу і проводила роботу як серед житомирського офіцера, так і серед офіцерів окружних міст. Настрої в Офіцерському союзі Житомира були переважно есерівські. Автор листа наполягав на необхідності делегування до міста партійного робітника соціал-демократа з Одеси і висловлював переконання в можливість швидкої зміни партійної орієнтації Союзу [10, арк. 30-30 зв.].

Таким чином, в роки Першої російської революції, незважаючи на наявність урядових заборон та атмосферу суворого нагляду, в війську поряд з партійними організаціями революційних партій почали утворюватися безпартійні громадсько-політичні організації, котрі ставили собі за мету демократизацію в країні та війську. Завершення революції спричинило поступовий занепад осередків громадсько-політичних організацій в війську.

Список використаних джерел:

1. Вапілін Е.Г. Государственная власть российской империи и русская армия в начале XX века: дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.02 0 Отечественная история. Санкт-Петербург, 2000. 476 с.
2. Симашенков П.Д. Деятельность органов власти по укреплению морального духа офицеров русской армии в межвоенное десятилетие (1905–1914 гг.). Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. 181 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 33.
4. ЦДІАК України. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 119.

5. Центральний державний історичний архів України у Києві (Далі – ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1341. Арк. 25.
6. ЦДІАК України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 236.
7. ЦДІАК України. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 232.
8. ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 58.
9. ЦДІАК України. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 234.
10. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 62.
11. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 833. Арк. 1.
12. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 834. Арк. 1.
13. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 835. Арк. 1.

The paper analyses the program principles of the activity and the features of the military and officer unions functioning in Russian Ukraine during the First Russian Revolution. They advocated the democratization in the country and the army, and also acted on a conspiratorial basis, gradually falling under the influence of the revolutionary parties.

Key words: military union, officer union, the First Russian Revolution, revolutionary parties.

Отримано: 10.04.2018

УДК 328.13(477)«1919»:070

О. І. Марчук, аспірант

КОМІТЕТ ГОЛОВНОУПВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР У ЛИСТОПАДІ-ГРУДНІ 1919 РОКУ: ТУРБОТА ПРО УКРАЇНУ ТА ЇЇ ГРОМАДЯН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИКИ)

В статті за матеріалами українських періодичних видань Кам'янець-Подільського висвітлюється розпорядка діяльність Комітету головноуповноваженого уряду Директорії УНР, спрямована на виконання доручень уряду УНР у листопаді-грудні 1919 р.

Ключові слова: Комітет головноуповноваженого, Директорія УНР, Іван Огієнко, Кам'янець-Подільський, українська преса.

Великої відваги потребували державні службовці в роки Української революції 1917-1921 рр. Здається, ще вчора хтось був на службі іншої країни або не мав досвіду керівництва державними структурними підрозділами, а вже сьогодні необхідно було проявити патріотизм та самовіддану працю для розбудови своєї рідної країни. До цього покоління належав також І. Огієнко, який одним з перших став на захист української мови та культури, самостійної держави. А у скрутний для країни час погодився залишитися на своїй території як представник українського уряду для зносин з окупаційною адміністрацією. Для підтримки українських інституцій та громадян УНР на зайнятій польським військом українській території було створено Комітет головноуповноваженого (КГУ), який розв'язував різноманітні питання, пов'язані з побутом, економікою, військом, майном, культурою тощо.

Піднята нами тема ще не стала у повній мірі предметом спеціального дослідження вітчизняних науковців, проте чимало з них аналізували певні рішення, ухвалені КГУ в контексті різних аспектів, пов'язаних з дослідженням тогочасних подій. Йдеться про І. Тюрменко [20-22], О. Завальнюка [15-19], В. Лозового [24], В. Адамський [26] та інших.

Метою статті є з'ясування, на основі періодичних видань Кам'янець-Подільського, рішень та ухвал, прийнятих Комітетом ГУ у листопаді-грудні 1919 року, в інтересах української держави і громадян.

Дослідники І. Тюрменко вважає, що КГУ був законодавчим органом, своєрідним парламентом на території, окупованій поляками. Відповідно до «Регуляміну», спеціального урядового документа, який зафіксував спеціальні повноваження міністра, наділеного функціями ГУ, очолював Комітет і керував його засіданнями Іван Огієнко [20, с. 106]. До складу цього органу входили по одному представнику від різних міністерств [19, с. 388]. Київський дослідник А. Руккас стверджує, що «комітет мав здебільшого дорадчі повноваження, оскільки всі його постанови набували законної сили й втілювалися в життя лише після згоди Головноуповноваженого» [23, с. 51]. Сам І. Огієнко у праці «Рятування України» писав про цей орган як дорадчий, що складався з представників усіх тодішніх українських партій [25, с. 195]. Як встановили дослідники, І. Огієнку вдавалося загалом вдало керувати Комітетом, знаходити компроміс з польською військовою владою, захищаючи при цьому права українців. «І. Огієнко вчасно реагував на сигнали про людей, які потрапили у складне матеріальне становище, невідкладно вносив питання про надання їм допомоги до порядку денного засідання Комітету Головноуповноваженого, намагався ощадливо використати кожен державну копійку, не допускаючи її нецільового використання чи розкрадання» [17, с. 58-59].

Щоб краще зрозуміти кого І. Огієнко залучив до роботи в Комітеті, наведемо, для прикладу, інформацію про

його засідання від 21 листопада 1919 року, яке відбулося в присутності: «п. Головноуповноваженого та уповноважених представників міністерств, канцелярії Директорії, Державної Скарбниці, Державного контролю, Головної артилерійської управи, Головного військового суду, Головної управи Генерального штабу, Міської управи, національно-державного союзу, громади Слобожан і Полтавців та інш.» [8]. Склад Комітету ГУ засвідчує про залучення до його управлінської роботи представників найбільш значущих державних структур, що залишалися на окупованій території, а також міського самоврядування.

Зміст і характер виявлених матеріалів української періодики про діяльність Комітету дозволяє згрупувати їх за такими напрямками: 1) організація роботи новостворених управлінських державних структур; 2) захист українського державного (військового) майна УНР, допомога державним структурам та органам місцевого самоврядування; 3) поліпшення матеріального становища працівників українських установ і підприємств; 4) охорона здоров'я громадян і 5) правоохоронний, адміністративно-правовий і дозвільний.

Передусім І. Огієнко доклав багатьох зусиль для організації роботи створеного ним Комітету ГУ, з'ясування точної чисельності держслужбовців, які залишилися у Кам'янці-Подільському. Вже до кінця листопада 1919 р. він отримав списки, які стосувалися частини міністерств [3]. Враховуючи їхній кількісний і якісний склад, було сформовано профільні референтури (консультативні органи) на чолі з референтами, які опікувалися загальними справами, а також державним майном, соціальною допомогою, народною освітою тощо, і у зв'язку з цим мали розглядати різні невідкладні питання, а вже потім спрямовувати відповідні матеріали на засідання Комітету [10]. До структури цих органів ввели і санітарний комітет, якому належало організувати медичну справу у місті (взяти на облік медичний персонал, який зменшувався через смертність, вивчити поширеність інфекційних захворювань, вносити пропозиції щодо посилення боротьби з епідемією тощо). Для регламентації роботи санітарного комітету було схвалено його статут [5]. Усі працівники повинні були дотримуватись трудової дисципліни, добросовісно виконувати свої службові обов'язки. Комітет застерігав від різного роду порушень, обіцяв строго карати за це [11]. В разі, якщо держслужбовці не дадуть згоди працювати в новостворених органах, Комітет обіцяв посприяти у їх від'їзді на батьківщину [4].

Важливим завданням І. Огієнка та очолюваного ним органу були захист державного майна, яке чужинці намагалися привласнити, спожити на місці чи доправити до Польщі. У зв'язку з цим КГУ створив комісію для контролю за станом українського держмайна, зосередженого на території міста і повіту, з метою недопущення захоплення та вивезення його. Було досягнуто домовленості з поляками про те, що державне майно України не підлягає реквізиції, а польські

військовики охоронятимуть його як союзна сторона. Опечатуючи склади, мали використовувати дві печатки – українську і польську [10], щоб можна було належно контролювати збереження майна. На прохання державного інспектора вирішили надати йому позичково (з коштів військового міністерства) 150 тис. грн. для охорони майна на місцевих військових складах [9]. Щоб Подільська залізниця забезпечувала безперерйне місцеве сполучення, його управління виділило кредит в розмірі 200 тис. грн. [2].

Захищаючи матеріальні інтереси українських працівників, КГУ неодноразово ухвалював рішення, спрямовані на виплату їм додаткових сум, зокрема, це стосувалося робітників Експедиції заготівлі державних паперів [1]. Після відповідних висновків фінансової комісії на ощадні книжки робітників цього підприємства було перераховано одноразову допомогу, виходячи з таких критеріїв: тим, що відносились до 1 категорії – одинакам по 4200 карб., сімейним – 6300 карб.; до 2 категорії відповідно по 3200 карб. і 5100 карб.; до 3 категорії – по 2700 карб. і 4000 карб.; до 4 категорії – по 1400 карб. і 2100 карб.; всім іншим – по 1000 карб. і 1500 карб. Окремим наказом І. Огієнка для працівників цього підприємства було запроваджено 8-годинний робочий день [6].

Для належної організації управління ГУ Комітет встановив для його працівників відповідну матеріальну винагороду за працю. Її обчислили «в розмірі половини штатного утримання з відсотками, надбавками і добовими грішми, які одержував урядовець [державний службовець. – авт.] по своїй постійній посаді до 15 листопада цього року в Управлінню... За участь в засіданнях комітету або окремих комісіях в позаслужбові години ухвалено видати по 200 гривень за кожне засідання» [14].

Також було профінансовано різні видатки, пов'язані з діяльністю в умовах окупації Кам'янецьчини повітової земської (народної) управи, працівники якої контролювали «господарювання» поляків в різних населених пунктах (виділили 2 млн. грн.) [2].

Особливо команда І. Огієнка піклувалася про працівників держапарату [7], по суті, у значній мірі безробітних, яких залишилося у місті кілька тисяч. Були розблоковані їхні ощадні книжки, на які перерахували кошти відповідно до закону про індексацію зарплат у зв'язку з інфляцією. Те ж стосувалося і військовиків (за це відповідала певною мірою підконтрольна Комітету державна інспектура) [5]. Ті ощадні книжки, які з якихось причин не були отримані, передали до канцелярії загальних справ ГУ на зберігання.

Всі аванси, раніше отримані звільненими з посад державними службовцями, запропонували повернути до держскарбниці, натомість їм почали виплачувати зарплатню як діючим працівникам, що давало змогу якось існувати [3]. У зв'язку з цим І. Огієнко наполіг на дотриманні чіткої фінансової дисципліни. Так, після його доповіді Комітет ухвалив рішення, що «місцева Кам'янецька Скарбниця має оплачувати асигновки видані на Головну Скарбницю за рахунок останньої, ведучи окремі рахівництва і після грифів Державного Контролю. Нові асигнування [направляти] на розгляд комітету у кожному окремому разі і переводити в життя після затвердження Головноуповноваженого». Голова КГУ зобов'язувався якнайшвидше подавати ці документи на затвердження Ради Народних Міністрів.

Намагаючись раціонально використовувати кожен державну копійку, І. Огієнко і очолюваний ним орган змушені були відмовляти у фінансуванні тих звернень, які вимагали великих коштів і не стосувалися добробуту чи здоров'я українських громадян. Через це відхилили у виділенні допомоги директору Українського державного театру М. Садовському, який просив 7 млн. грн. оплати видатків, у зв'язку з наміром його колективу поїхати з гастролями до Європи [6].

Велику турботу Комітет проявляв про хворих управлінців, яких скошили різні страшні болячки, переважно тиф. Вони мали обслуговуватися в окремого лікаря, отримувати безкоштовне лікування у міській лікарні. Для підтримки кожного такого хворого виділяли по 180 карб. на добу, а на час одужання – разову допомогу в розмірі 1500 карб. Держслужбовцям, які прибули до Кам'янця-Подільського з інших

територій і не мали тут підтримки від родичів, також видавали допомогу в разі хвороби їхніх дружин та дітей (на добу по 90 карб. для кожного) [4]. В разі смерті похорони працівників державної служби проводилися за кошти УНР [12].

Не забули і про тих українських військовополонених, які, направляючись у рідні місця з австрійського полону, застрягли в Чернівцях, Хотині і Новоселиці через відсутність елементарних коштів. Для них передбачили скромні 84 тис. грн., хоча і це було відчутною допомогою обділеним людям [5].

Багато уваги члени КГУ приділяли боротьбі з епідеміями інфекційних хвороб. Враховуючи непрофінансованість цієї кампанії повітовим самоврядуванням, Комітет спрямував на ці потреби 2.154.200 карб., причому 727.800 карб. з цієї суми передбачалася як одноразова допомога, а решта була безвідсотковою позичкою, яка надавалася повітовій народній управі до кінця 1919 року. Крім того, для допомоги у боротьбі з тифом у Кам'янці-Подільському, виділили 1,2 млн. карб. [13]. Але цього було замало. Комітет, враховуючи загрозливе становище з епідеміями, відрядив одного з лікарів до представництва Американського Червоного Хреста у Європі для переговорів про допомогу Україні [9]. Щоб обмежити поширення хвороб, вирішили перевести міські школи на карантин [13].

Враховуючи загрозливу правоохоронну ситуацію, І. Огієнко і члени його команди вимушено звернулися до Подільського губернського комісара з проханням посилити боротьбу із злочинністю, захистити життя і майнові права громадян УНР [9]. Через складнощі функціонування установи пенітенціарної системи, Комітет спробував частково врегулювати і це питання, посиливши охорону ув'язнених. Крім того, було підтримано пропозиції представника Міністерства юстиції про звільнення з міської в'язниці тих осіб, які підлягали амністії, і тим самим розвантажити її [8]. Важливо було усунути конфлікти, які виникали в стосунках з польськими військовими і цивільними структурами. Так, для в'яснення правомірності розпорядження польської команди про депортацію з території залізничного вокзалу усіх, крім адміністрації і машиністів паротягів, через спалений українськими військовиками вагон з майном, Комітет спрямував на переговори з польськими чиновниками свого військового референта.

Розглянувши звернення російської громади міста, було надано дозвіл на відкриття драматичного театру, який збирався давати вистави російською мовою [1]. Крім того, єврейській громаді дозволили відкрити лабораторію і аптечний склад для забезпечення безкоштовними ліками бідних євреїв при умові, що медикаменти не потраплятимуть на «чорний» ринок, а звітність про це надаватиметься Комітету [13].

Отже, кам'янець-подільська преса кінця 1919 року досить широко і повно висвітлювала, зокрема, діяльність створеного Іваном Огієнком за дорученням вищої української виконавчої влади Комітету Головноуповноваженого уряду УНР. Газетні повідомлення розповідали про організацію роботи тимчасових управлінських органів УНР, залучення до них значної кількості державних службовців, періодичні засідання КГУ, де ґрунтовно розглядалися різні питання, пов'язані із нормалізацією відносин з польською стороною, збереженням українського державного (військового) майна, певною фінансовою підтримкою діяльності повітового земства, органів охорони здоров'я, позиками іншим структурам. Але найбільш вагомий слід у цей час КГУ залишив у частковому вирішенні такої надзвичайної складної проблеми, як матеріальна підтримка маси державних службовців, робітників єдиного у місті держпідприємства. За півтора місяці діяльності ним було зроблено лише прямих виплат на суму понад 4,5 млн карб. (понад 9 млн. грн.), не рахуючи отриманих державними службовцями зарплат, премій, разової грошової допомоги. Зазначений орган дбав про охорону здоров'я кам'янчан, отримання медичної допомоги, поліпшення їхніх безпекових умов, культурне дозвілля.

Список використаних джерел:

1. Хроніка. *Воля: орган Кам'янця, орг. У.С.Д.Р.П.* Кам'янець Подільський. 1919. 4 грудня. С.2.

2. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 29 листопада. Ч.6. С. 2.
3. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 30 листопада. Ч.7. С. 2.
4. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 3 грудня. Ч.9. С. 2.
5. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 9 грудня. Ч.13. С. 2.
6. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 10 грудня. Ч.14. С.2.
7. Хроника. *Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета*. Кам'янець Подільський. 1919. 21 грудня. Ч.23. С.2.
8. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 30 листопада. № 120. С.4.
9. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919.2 грудня. № 121. С.2.
10. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 3 грудня. № 122. С.2.
11. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 6 грудня. № 124. С.2.
12. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 7 грудня. № 125. С.2.
13. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 13 грудня. № 130. С.2
14. Хроника. *Трудова громада: орган Кам'янецької організації Української Партії Соціалістів Революціонерів*. Кам'янець Подільський. 1919. 17 грудня. № 133. С.2
15. Завальнюк О. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. Т. 1 (3). С. 137-152.
16. Завальнюк О. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі. *Велетень науки*: матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 32-34.
17. Завальнюк О. Гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському: основні напрямки, масштаби і результативність (1918-1920 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 54-62.
18. Завальнюк О. І.І. Огієнко: турбота про українські інституції та громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр. (до 130-річчя від дня народження видатного українського діяча Івана Івановича Огієнка). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. IX. С. 16-27.
19. Завальнюк О. Діяльність української влади із соціального захисту громадян УНР (листопад 1919-листопад 1920). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Т. 23. С. 387-397.
20. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Укр. іст. журнал*. 1999. № 5. С. 101-109.
21. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Укр. іст. журнал*. 1999. № 6. С. 101-111.
22. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. 282 с.
23. Руккас А. 1920 рік: Польща і Україна у боротьбі проти спільного ворога – радянської Росії. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 50. С. 51-76.
24. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2005. 224 с.
25. Огієнко І. Рятуння України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура. 2005. 464 с.
26. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919-1920): документи та матеріали / упоряд. В. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А. 2017. 493 с.

In the article which was formed by materials of the Ukrainian editions of Kamianets-Podilskyi city highlighted activities of the Committee of the main authorized officer of the UNR Directory aimed at fulfilling the orders of the Government of the UNR in November-December 1919.

Key words: Committee of Chief Authorized Officer, UNR Directory, Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi, Ukrainian press.

Отримано: 10.04.2018

УДК 930.85

В. В. Моздір, аспірант

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – 40-х РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ: УЗАГАЛЬНЕННЯ З ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проведено теоретичні узагальнення з дисертаційного дослідження на тему «Етнокультурні трансформації в Подільській губернії наприкінці XVIII – 40-х роках XIX століття», яка виконується на кафедрі Історії України аспірантом В. Моздіром, під науковим керівництвом професора А. Філінюка.

Ключові слова: дослідження, висновки, етнокультурна, Російська імперія, Поділля.

Сьогодні український народ і українська державність стоять на порозі значних змін. Започатковані реформи після початку демократизації суспільства у 1991 р., знайшли своє продовження після Революції Гідності 2014 р. Успішне подолання викликів, перед якими стоїть тепер Україна, багато у чому залежить від винесення уроків минулого. А задля цього у подальшому необхідно поглиблювати вивчення історичної науки.

Однією із важливих сфер історичного минулого є культура нашого народу. Повною мірою це стосується окремих регіональних етнокультурних перетворень, які вже мали місце на Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

У зв'язку з цим, виходячи з актуальності такого дослідження, під науковим керівництвом провідного спеціаліста у даній тематиці професора А. Філінюка, ми розпочали ґрунтовне вивчення проблеми. На засіданні вченої ради, що відбулась 29.01.2015 р. була затверджена тема нашого ди-

сертійного дослідження під назвою: «Етнокультурні трансформації у Подільській губернії наприкінці XVIII – в 40-х рр. XIX ст.».

Етнокультурні зміни на Поділлі у досліджуваному періоді досі не стали предметом всебічного, комплексного висвітлення наукової літературі. Хоча загалом історіографічний доробок з даної тематики досить різноманітний і багатий. Умовно історіографічна база класифікується на чотири групи, зокрема: праці дореволюційних авторів; дослідження радянських науковців; праці української діаспори; наукові розвідки сучасних вчених. У цій короткій розвідці ми ставимо собі за мету – провести теоретичні узагальнення безпосередньо дисертаційного дослідження, шляхом опублікування матеріалів у науковому збірнику.

Відтак, варто зазначити, що з приєднанням Поділля до складу Російської імперії у 1793 р. розпочинається планомірна інтеграція місцевого населення в російську культуру. Це робилося абсолютно різноманітними шляхами.

Перш за все використовувались політичні та соціально-економічні важелі, відбувається зміна кордонів адміністративно-територіальних одиниць, вводиться державна управлінська машина на зразок Великоросійської. Тимчасово діяло самоуправління у містах і селах, яке згодом цілковито ліквідується. Регіон був поліетнічним, тут жили і мирно співіснували багато національностей, які безумовно, урізноманітнювали і збагачували загальну культуру краю. Місцевому населенню нав'язується думка, що українці і росіяни – один народ з однією релігією, хоча насправді культурні відмінності двох етносів були аж надто виразними, оскільки за час перебування, у складі Речі Посполитої, менталітет краян був більше схожий до західнослов'янського. Проте поляки, які сповідували католицьку релігію і перебували переважно у привілейованому стані, були абсолютно відірвані від місцевого населення як у культурному, та і соціально-економічному планах. Це виразно продемонструвало перше польське повстання 30-х років XIX ст. Але, не варто забувати, збіднілі поляки, у своєму побуті мало чим відрізнялися від місцевого українського населення. Диференціація була пов'язана на релігійному ґрунті. У дещо кращому становищі від українців були євреї, які займалися торгівлею, але вже за правління Миколи I ситуація для цього етносу змінилась у гіршу сторону. Оскільки уряд проводить політику асиміляції. На вершині владної піраміди були росіяни-чиновники, військові кадри, одним словом – представники влади, для цієї «касти» закони були не писані. Важливим інструментом культурного впливу росіян була русифікація населення, яка відбувалась шляхом запровадження російської мови в офіційних установах, не винятком стали і заклади освіти навіть польські та єврейські. Русифікація значно поглибилась після невдалого польського повстання. Натомість спеціальних українських шкіл не було. Селяни могли здобути початкову освіту лише у приходських школах, які до інкорпорації краю діяли при уніатських церковних парафіях. Але, оскільки діяльність уніатської церкви була згорнута, то знищення зазнала і початкова освіта в сільській місцевості. Це була цілеспрямована політика, адже царизм бачив в освічених селянах загрозу для свого існування. Разом з тим, поступово змінюється законодавство, але на початках діяли і російські закони, і середньовічне звичаєве право. Під жорстоку цензуру потрапляють усі видання, а також книговидавництво. На думку імперських чиновників, стара польська література чи уніатська мала шкідливий зміст. Більшість книг були релігійної тематики, водночас їх було надто мало, а деякі вилучались зовсім. До того ж, для потреб царату працювали книговидавничі центри при монастирях. У таких працях прославлялась влада, цар, а вже потім християнські цінності. Чималих трансформацій зазнали міста і архітектура в них. Остання була типовою для всіх губернських і повітових центрів імперії. Тож на зміну традиційному стилю в архітектурі, приходять стандартизований російський. Отже, Поділля як етнічний регіон українських земель по-сутті був в окупації. Під маскою визволителів-одновіців росіяни відверто поводили себе як завойовники, що хотіли назавжди залишити цю територію під своєю владою. Місцеве ж населення спочатку вірило у добрі наміри «Всемилостивої» імператриці Катерини II, бо Росія сповідувала християнство східного обряду, але вже незабаром стало зрозуміло, що всі надії були марними. Місяцями почали зазнавати ще більшого релігійного, соціального, економічного, культурно-

го гніту, ніж до того від поляків, хоча поляки відзначались слабкою толерантністю.

Поряд з тим не менш важливими були духовні аспекти етнокультури Поділля. Релігія подолян відрізнялась своїм синкретизмом. З однієї сторони жителі краю рівно відвідували храми, з іншої – несвідомо зберігались давні дохристиянські традиції. У часи Російської імперії на Поділлі нещадного нищення зазнала уніатська церква, яка була ідейним виразником української культури. Супутником цих процесів стає припинення будови церков українського типу. Натомість, народні упередження і марновірства, мали невинний характер і дуже швидко зникали перед залізними дорогами і телеграфами. Зокрема, селяни, як носії української культури, переймали моду міста і часто забували частину традицій вже у наступних поколіннях. Крім того, поступово з XIX ст. образи, вірування стали частково відмирати, і переходили в казки. Тобто трансформаційним процесам місцевої культури, окрім адміністративної системи самодержавства, сприяв науково-технічний прогрес і розвиток. У видозміненому вигляді до нас дійшла усна народна творчість подолян. Пов'язано це було з прямим впливом християнської культури на слов'янську, згодом корективи внесли офіційне включення Поділля до складу Російського самодержавства та інкорпораційні процеси, що супроводжували цю подію. З сторони царської адміністрації розпочинаються гоніння на українську культуру, у тому числі на усну народну творчість, яка через пісні, казки, легенди, замовляння, несла у собі приховану загрозу для колонізації Подільської губернії.

Поділля було традиційно аграрним краєм, проте зміна суспільно-політичних реалій, зумовлює трансформацію традиційного господарського укладу, міняються підходи і методи господарювання, як то перехід від трипільля до багатопільля, збільшується висадка інших рослинних культур. Зростає роль ярмарків, поглиблюється їх спеціалізація, відбувається їх укрупнення, зміцнюється промислова сфера економіки губернії. Разом з тим, значних змін зазнало народне ремесло, яке зустрічалось із капіталізацією і науково-технічним прогресом. Поступово ремесла або зазнають змін або зовсім никають. Але було не стільки наслідком політичної чи соціальної складових, скільки – економічної. У народному побуті, через крайню бідність селян, спостерігалась аскетизм. У повсякденному житті, практично незмінним був інтер'єр та екстер'єр традиційного житла, предмети вжитку, одяг тощо. Хоча непомітно з'являється речі і предмети характерні для епохи фабричного виробництва. Об'єднуючу роль у селі відгравала громада, проте з плином часом її влада і авторитет звелись нанівець, не останню роль для знищення самоврядування відіграло і самодержавство з його прямою вертикаллю влади.

На жаль в силу обмеженості обсягу статті, у розгорнутому вигляді досконало про виконану роботу нам не випаде можливості, тим не менше, у даній публікації ми коротко ознайомилися основними теоретичними узагальненнями з дисертаційного дослідження.

The article is based on the theme of the dissertation study "Ethno-cultural transformations in the Podilskyi province at the end of the 18th and 40th years of the nineteenth century".

Key words: research, conclusions, ethnocultural, Russian empire, Podillia.

Отримано: 10.04.2018

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ДЕРЖАВИ

У статті аналізуються філософські підходи у дослідженні держави.

Ключові слова: глобалізація, держава, діалектика, принцип об'єктивності, принцип історизму, принцип всебічності, синергетика.

Методи дослідження, які застосовуються у пізнанні держави, залежать передусім від філософських підходів. Сучасні вітчизняні наукові дослідження базуються, як правило, на діалектичному підході, його принципах і законах. Діалектика є всезагальним методом пізнання та вимагає враховувати в процесі пізнання оточуючої дійсності загальний взаємозв'язок і постійний розвиток явищ [1, с. 253]. Класичного варіанту вчення про діалектику набуває в працях Ф. Гегеля і марксистів. В основу розвитку було покладено три основних закони діалектики: єдність і боротьба протилежностей; перехід кількісних змін у якісні; заперечення заперечень. Керуючись діалектичним підходом, можна стверджувати, що держава – це реальне, об'єктивне явище, яке знаходиться в постійному розвитку, існує не саме по собі, а у тісному зв'язку з економічними, політичними, духовними, культурними умовами життя суспільства, з природою людини. Держава має свої закономірності виникнення та розвитку, і ці закономірності можна пізнати. Основними принципами, як передумовою мислення [1, с. 685], в даному контексті виступають принципи: об'єктивності, історизму, всебічності, конкретності.

Для розуміння сутності, змісту держави, її існування в об'єктивному вимірі, як соціально-політичної системи, необхідне застосування принципу об'єктивності. Об'єктивність – філософський науковий принцип, заснований на визнанні дійсності в її реальних закономірностях і загальних формах. Основний зміст даного принципу можна представити у вигляді наступних вимог:

- виходити з почуттєво-предметної діяльності (практики) в усьому її об'ємі та розвитку, усвідомлювати і реалізувати активну роль суб'єкта пізнання і дії;
- виходити з фактів у їх сукупності і вміти виражати логіку речей через логіку понять;
- виявляти внутрішню єдність (субстанцію) предмета як глибинну основу всіх його формоутворень;
- вибрати даному предмету систему методів і свідомо, послідовно реалізувати її;
- розглядати предмет у відповідному соціокультурному контексті, в рамках певних світоглядних орієнтацій; підходити до всіх процесів і явищ конструктивно та критично і діяти відповідно за логікою даного предмета [2, с. 143-144].

Складовою частиною діалектичного підходу є принцип історизму, відповідно до вимог якого феномен держави повинен розглядатися в закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування в соціумі.

Принцип всебічності виражає загальний зв'язок усіх явищ дійсності й включає наступні основні вимоги:

- вичленення предмета дослідження і проведення його кордонів;
- його цілісний «багатоаспектний» розгляд;
- вивчення в чистому вигляді кожної із сторін предмета;
- здійснення пізнання як процесу, який розгортається в єдності інтенсивної і екстенсивної його сторін;
- вичленення сутності, головної сторони предмета, його субстанціональної властивості [2, с. 144].

Вираження речі або системи взаємозв'язаних речей в сукупності всіх своїх сторін і зв'язків, яка відбивається як почуттєво-конкретне (на емпіричному етапі), або як мисленно конкретне (на теоретичному етапі) знаходить своє вираження в принципі конкретності. Застосування принципу конкретності сприяє поглибленню дослідження суспільства, держави як соціально-політичної системи, діалектичної

єдності двох протилежних тенденцій: прагнення до збереження цілісності, як сутнісної характеристики соціальної системи та необхідності порушення цілісності задля потреб розвитку. Ця суперечність знімається засобом відновлення цілісності на новому етапі функціонування суспільства, держави [2, с. 144].

Отже, відповідно діалектичному методу, існують певні об'єктивні фактори і схеми, які характерні як для суспільної, так і для державної еволюції. Становлення якісно-нового виміру запрограмоване попереднім розвитком, а сам розвиток відбувається згідно відомих закономірностей, зразкам, які пройшли випробовування тисячолітньою історією.

Просування до нового, завжди пов'язане, як це доказано історією, появою раніше невідомих проблем: різкого демографічного «вибуху»; появи ворогів; громадянської війни в раніше мирних суспільствах; погіршенням природних умов тощо. В результаті дані фактори або, за визначенням А. Тойнбі, «виклики», значно впливають на суспільство, яке не завжди може знайти правильну відповідь на поставлені проблеми [3]. В результаті, як зазначається у праці В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)», «зростання того чи іншого соціального організму, в тому числі й цивілізації, неминуче пов'язане з поглибленням його диференціації. З розпадом соціального організму він спростовується, доходить до рівня біполярності, стандартизується, що і свідчить про надлом цивілізації» [4, с. 52]. Все це призводить до загибелі, зникнення або втрати самостійності багатьма соціумами. Так, після того, як у 410 р. н.е. Британію залишили римські війська, бритти (британські кельти) в пошуку захисників від наскоків ірландських і шотландських «варварів» запросили до себе саксів і дали їм землю, проте останні, побачивши слабкість британців, дуже скоро припинили коритися місцевій владі й разом з англами та ютами стали господарями в країні. А бритти, не дивлячись на тривале протистояння, були вигнані або знищені. Так в Британії замість «британської» держави з'явилася англосаксонська [5, с. 22-27]. Не змогли створити свою державу й галли, хоча за рівнем культури, чисельністю населення, розвитком міст і торгівлі значно переважали тих же саксів і англів. Сьогоднішній процес глобалізації теж не веде держави одним шляхом. З одного боку, він ділить їх на ті, що будуть виконувати ведучу роль в новому глобалізаційному світі, і ті, що виконуватимуть роль об'єкта змін, з іншого – цілісність сучасного світу носить суперечливий характер, продукує порядок і хаос, які за словами М. Шепелева, відіграють ключову роль у світосистемі, переплітаються в глобальні трансформації [6, с. 4]. Стратегії, що обираються в потоці інформації, можуть бути як ефективними, так і привести «до серйозних помилок та тенденційності» [7, с. 139], яка безпосередньо впливає на державу, що виступає найсильнішим типом організації.

Виходячи з вище зазначеного, можна погодитися з висновком Л. Грініна, «що для пояснення нової еволюційно-перспективної моделі (а це відноситься і до держави) завжди необхідне поєднання особливих, що певною мірою виключають одна одну, умов, унікального збігу зовнішніх і внутрішніх факторів, тобто нових викликів і вдалих на них відповідей» [8, с. 8]. У даному контексті доповненням діалектичного бачення виступає синергетика, як «наука про саморегуляцію на рівні нелінійних систем» [9, с. 56]. Згідно з теорією самоорганізації, розвиток, як визначають Н. Крохмаль та Г. Нестеренко, – «це зростання ступеня синтезу впорядкування та хаосу, що обумовлене тяжінням до максимальної стійкості» [10, с. 87]. Отже, розвиток системи – це складний процес багатоступеневого чергування

етапів ієрархізації та деієрархізації. Синергетика в даному контексті свідчить, що стала структура, організація не може виникати як тоді, коли хаотичне начало перекреслює «утворююче», так і за відсутності першого [11, с. 80], а оскільки порядок народжується саме з хаосу, синергетичне бачення надає останньому статус конструктивного начала в перевагу стереотипному розумінню деструктивної природи всього хаотичного. Коли діалектичний принцип загального розвитку орієнтує на принцип історизму до предмета пізнання, синергетика виходить з того, що принцип історизму має «забезпечувати як пізнання закономірностей минулого й теперішнього, так і пошуки атрактивних структур, бо теперішній час обумовлюється не лише минулим: і майбутнє тягне на себе теперішнє» [10, с. 87].

Н. Крохмаль та Г. Нестеренко досить ґрунтовно розкривають співвідношення між основними законами діалектики та синергетикою. Так, відповідно до закону єдності і боротьби протилежностей, джерелом саморозвитку систем виступає протиріччя як єдність та боротьба протилежностей. Роль синергетики полягає в тому, що вона надає можливість зрозуміти, яким чином із хаосу існуючих протилежних структур вибудовується протиріччя і пояснює, що кожна система сама намагається розв'язати їх, бо первісною для будь-якої складної системи є необхідність зниження ентропії.

Щодо закону переходу кількісних змін в якісні, коли виникнення нової якості пов'язане з досягненням певної міри кількісного нагромадження, то в цьому випадку синергетика визначає міру точкою біфуркації і підкреслює, що, заступивши за неї, система деякий час знаходиться у стані нестабільності – і саме в цей період найнезначніша подія може спричинити радикальну зміну шляху її розвитку.

Закон заперечення, вказує на поступально-прогресивну спрямованість і спіралеподібний характер розвитку. Згідно з ним спіраль розвитку прокладає собі шлях через масу випадковостей. Синергетика, коригуючи даний закон, підкреслює, що в періоди нестійкості системи саме випадковість визначає подальший розвиток: не система обирає необхідність зі спектру випадковостей, а флуктуація виводить систему на найприродніший в кожній конкретній ситуації атрактивний шлях [10, с. 87-90].

Відповідно, до ролі синергетики у вищезгаданому співвідношенні відноситься:

- спростування сциєнтизму та лінійного прогресу. Суть даного постулату становить те, що еволюції складних систем притаманні особливі точки – біфуркації, для онтологічного розвитку яких вирішальну роль відіграють флуктуації (випадкові фактори), натомість в інтервалах між біфуркаціями домінують детермінативні чинники;
- з'ясування недоліків вузько дисциплінарного галузевого принципу науково-теоретичного освоєння дійсності, а відповідно – необхідність прагматологічного впровадження ідей міждисциплінарності як визначального евристичного методологічного принципу;
- популяризацію ідей системності, багаторівневості та поліфакторності, притаманних як феноменам природного походження, так і соціальним явищам [12, с. 190].

Таким чином, поєднання методів діалектики та синергетики в дослідженні держави надасть можливість, з одного боку – визначити сутність і генезу держави як неми-

нучого результату еволюції в загальному, з іншого – звернути увагу на те, що в кожній конкретній ситуації процес еволюції держави, зміни які відбувалися, пов'язані з конкретними завданнями, вирішення яких визначало особливості вектору розвитку останньої. Як відмічає Л. Грінін, «еволюція – це, образно мисляче, не широка драбина, по якій раніше чи пізніше можуть піднятися в одному напрямі і самостійно всі, а складний лабіринт, вихід з якого без запозичення знаходять одиниці» [8, с. 8]. Тобто, в процесі «викликів» суспільство, держава, не завжди можуть дати адекватну відповідь, характерну для стандартної моделі. В результаті вони починають рухатися своїм «власним» шляхом, що і може стати основою подальшого дослідження розвитку держав, включаючи й Україну, в системі глобального світу.

Список використаних джерел:

1. Философский словарь / [авт. сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Липецкий, А.В. Шуба]. Киев: А.С.К., 2006. 1056 с.
2. Кохановский В.П. Диалектико-материалистический метод. Ростов-на-Дону: Феникс, 1992. 152 с.
3. Эволюция: дискуссионные аспекты глобальной эволюционных процессов: монография / [под. ред. Л.Е. Гринина, И.В. Ильина, А.В. Коротаева, А.В. Маркова]. Москва: Изд. «ЛИБРОКОМ», 2011. 368 с.
4. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.П. Україна: Альтернативи поступу: (критика історичного досвіду). Київ: ARC-UKRAINE, 1996. 793 с.
5. Вильсон Д.М. Англосаксы. Покорители кельтской Британии / [пер. с англ. В.П. Тимофеева]. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004. 189 с.
6. Шепелев М.А. Глобализация управления как метатенденция современного мирового развития: монография. Киев: Генеза, 2ш004. 512 с.
7. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / [пер. с англ. М.А. Ковальчука]. Москва: Аспект Пресс, 1998. 516 с.
8. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. Москва: Ком Книга, 2007. 272 с.
9. Кудрявцев И.К., Лебедев С.А. Синергетика как парадигма нелинейности. *Вопросы философии*. 2002. № 12. С. 45-56.
10. Крохмаль Н.В., Нестеренко Г.О. Методологічні підходи до вивчення проблеми саморегуляції соціального організму країни. *Саморегуляція соціального організму країни: монографія* [за наук. ред. В.П. Беха]. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 83-114.
11. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: навчальний посібник. Київ: Магістр-S, 1996. 256 с.
12. Самчук З.Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблеми, критерії та пріоритет вибору: монографія: у 2-т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. Т. 1. 920 с.

This article deals with philosophical approaches to research of state.

Key words: globalization, state, dialectics, objectivity principle, historicism principle, comprehensive principle, synergy.

Отримано: 10.04.2018

СПОГАДИ Й. БЯЛИНЯ-ХОЛОДЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЛЬВОВА В ЧАСИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1914-1915 РОКІВ

Стаття має джерелознавчий характер. Автор досліджує спогади Й. Бялиня-Холодецького на предмет їх вагомості для дослідження історії Львова в часи російської окупації 1914-1915 років. Аналізуючи текст робиться спроба виділити найцінніші складові проблеми.

Ключові слова: спогади, Львів, російська окупація, Й. Бялиня-Холодецький, Галичина.

Часи російської окупації Львова 1914-1915 років стали, в тій чи іншій мірі, предметом уваги значної частини як вітчизняних [2-4], так і зарубіжних [1; 5] істориків. Для глибокого дослідження зазначеної проблеми важливе значення має опрацювання мемуарів та спогадів сучасників тих подій. В переліку останніх вагоме місце посідають спогади Й. Бялиня-Холодецького [6].

Й. Бялиня-Холодецький – польський громадський діяч Львова, літератор, публіцист, історик. На час приходу у вересні 1914 року російських військ до головного міста Галичини Й. Бялиня-Холодецький був його поважним громадянином, займав посаду голови рахункової палати. На очах сучасника відбувалися новачі російської окупаційної адміністрації. Він особисто на собі відчув усю «привабливість» нового порядку. Й. Бялиня-Холодецький опинився серед тих, кого російська влада депортувала в глиб імперії. По завершенні Першої світової війни в 1919 році вийшли його власні спогади про ті часи «Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914-1918» [6].

Вступаючи до Львова російське командування побоювалося можливих хвилювань з боку його мешканців, а тому, для забезпечення спокою, було видано розпорядження про взяття заручників. У свої спогадах Й. Бялиня-Холодецький відмітив цю подію, вказав на їх кількість – 16, також подав склад за національною ознакою, зазначивши, було взято по 4 особи від поляків, євреїв, русинів і москвофілів [6, с. 8]. Окрім того, львів'яни мали здати зброю [6, с. 8]. Серед таких осіб опинився і сам автор спогадів, який здав 15 одиниць різноманітної вогнепальної зброї (пістолети, мисливські рушніці тощо) [6, с. 8]. А на тих хто не здав, і в майбутньому у кого могла вона знайтися, чекало б суворе покарання. Й. Бялиня-Холодецький також відмітив, що з'явилося ряд незручностей, окремі з них мали тимчасовий характер. Так, на час вступу росіян, місто опинилося без комунікацій (телеграфного і телефонного зв'язку) [6, с. 10].

Важким для мешканців Львова видався червень 1915 року. Певним потрясінням для них став процес збору російською стороною заручників. До їх числа потрапив і Й. Бялиня-Холодецький. Дещо в емоційній манері він описав детально те як його забирали в заручники. Цікаво, що городничий повідомив Й. Бялиню-Холодецького що він «нічого поганого не зробив», це все приватна ініціатива генерал-губернатора Г. Бобринського за те, що майбутній арештант висловився про перших заручників Львова [6, с. 29].

Автор спогадів в окремих випадках в докладних деталях описав історію з депортованими. Заарештовані поїздом вирушили в напрямку Красного, Бродів і до Росії. депортованими виявилися 32 особи (12 поляків, 10 українців і 5 євреїв). Надзвичайно цінним у спогадах є те, що Й. Бялиня-Холодецький подає персональний склад депортованих, із зазначенням прізвищ, імен, віку та професії чи заняття відповідно до вказаного поділу. Щоправда, стосовно євреїв відсутні дані про вік [6, с. 32-33]. Фактично це були

всі поважні особи, які відігравали вагому роль в житті Львова (поляки – директори рахункової палати, архіву і музею, професор, власники готелю, пекарні; українці – адвокат, інженер, інспектор шкіл, директори музею, банку; євреї – проректор університету, власники друкарні, аптеки, купці). Одного з депортованих супроводжувала в вагоні його п'ятнадцятилітня донька [6, с. 32-33]. Загалом, як виявилось пізніше, згадував Й. Бялиня-Холодецький, перший варіант передбачав 250 осіб, з них 100 викреслив особисто галицький генерал-губернатор. Фактично зібрали 38 (один зумів утекти з залізничного вокзалу) [6, с. 333].

Отже, спогади Й. Бялиня-Холодецького є важливим джерелом для дослідження історії Львова в часи російської окупації 1914-1915 років. Попри певну емоційність та суб'єктивність, притаманні для видань такого типу, у них є чимало цінного та значущого, що дозволяє отримати більш розлогу загальну картину життя і побуту львів'ян в часи російського панування. Окремо заслуговує на увагу інформаційний блок, присвячений заручникам та депортації мешканців Львова.

Список використаних джерел:

1. Бахтуріна А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / [В.В. Шеллохаев (предисл.)]; Ассоциация исследователей российского общества XX века. Москва: АИРО – XX, 2000. 264 с.
2. Історія Львова. У трьох томах / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 2. Львів: Центр Європи, 2007. С. 501-536.
3. Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914-1915 роках. *Галичина*. 2001. № 7. С. 149-153.
4. Олійник С.В. Польська інтелігенція Львова в часи Першої світової війни: випробування російською окупацією. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 113-121.
5. Савченко Н.В. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации). *Вопросы истории*. 1996. № 11-12. С. 95-106.
6. Białyńia Chołodecki J. Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914-1918. Lwów: nakładem autora, 1919. 95 s.

The article has a source-nature character. The author investigates the memoirs of J. Bialin-Holodetsky for their importance in studying the history of Lviv during the Russian occupation of 1914-1915. Analysing the text, an attempt is made to highlight the most valuable components of the problem.

Key words: memories, Lviv, Russian occupation, Y. Bialin-Holodetsky, Galicia.

Отримано: 10.04.2018

ПРОБЛЕМА БІДНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В СУЧАСНІЙ БРАЗИЛІЇ

У статті досліджено проблему бідності та соціальної нерівності у сучасній Бразилії. Окреслено масштаби проблеми та кроки влади, спрямовані на її розв'язання. Вказано, що існуючий розрив у рівні доходів між найбіднішими і найбагатшими верствами населення має дестабілізуючий ефект.

Ключові слова: бідність, багатство, нерівність, нетрі, безробіття.

Аксіоматичним вважається твердження про соціальну нерівність, великий розрив у доходах між найбіднішими та найбагатшими верствами населення у багатьох країнах Латинської Америки. Втім дослідники часто обмежуються констатацією цього явища, залишаючи поза увагою його причини, реальні прояви та потенційні загрози для стабільності в країні, чи цілому регіоні. Тому є необхідність з'ясувати ці питання та визначити перспективи подальших наукових студій у цій сфері.

Окремі аспекти теми досліджували такі науковці як В.Г. Ішмуратова [1], С.С. Малетін [2], Л.С. Окунева [3], М.Г. Чуркін [4] та ін., проте, з огляду на її актуальність, вона потребує подальшого вивчення.

Бразилія у перше десятиліття ХХІ ст. демонструвала високі темпи економічного розвитку. Згідно дослідження McKinsey Global Institute, Бразилія займає 7-е місце серед найбільших економік світу та за обсягом іноземних інвестицій. Водночас ця країна є 95-ю за обсягом ВВП на душу населення [4, с. 249]. Така ситуація має ряд взаємопов'язаних причин. Економічний розвиток потребує кваліфікованих фахівців, а значна частина населення не має навіть елементарної освіти, відповідно не може претендувати не те що на престижну роботу, а часто взагалі не має постійної роботи й перебуває у стані злиднів. Ця група населення відчуває себе «зайвими людьми», яких обдурили сучасні багатії та політики, а тому вона схильна вірити популістам, котрі обіцяють встановити «справедливість», та здолати бідність в країні.

Одним з таких популярних керівників був представник лівих політичних сил Луїс Лула да Сілва, що знаходився на посаді президента країни з 1 січня 2003 р. по 1 січня 2011 р. За його правління було започатковано ряд соціальних програм, за якими неможливі верстви населення отримували допомогу від держави, а рівень бідності в Бразилії істотно скоротився. Цікаво, що соціальну допомогу держава надавала за певних умов, виконання яких мало зменшити рівень бідності, хвороб та загалом зменшити соціальну напругу. Зокрема, відома соціальна програма «Bolsa Família» («сімейна стипендія чи сімейний гаманець») охопила близько 12 млн. найбідніших бразильських сімей, котрі отримували невелику щомісячну дотацію від держави за умови, що їхні діти регулярно відвідували школи і отримували необхідні щеплення [5].

Скорочення бідності та розгортання соціальних програм мали місце у перше десятиліття ХХІ ст., втім Бразилія, як і ряд інших країн, в експорті котрих значну частку становить сировина, зазнали збитків та відчули скорочення надходжень у бюджет починаючи з 2013 – 2014 рр. Тому кількість незаможних бразильців знову зростає, а Луїс Лула да Сілва, колишній президент, котрому приписували заслуги у боротьбі з бідністю, опиняється на лаві підсудних за звинуваченням в корупції. В липні 2017 р. суд визнає його винним і присуджує до 9,5 років ув'язнення [6]. Втім, поки що триває процедура апеляції, а популярність колишнього президента залишається високою і за відсутності судових звинувачень він міг би перемогти на виборах у 2018 р.

Велика кількість бідних бразильців проживає у нетрях (англ. – slums), що представляють собою житлові будівлі низької якості, які часто зроблені нашвидкуруч з підручних матеріалів, а тому досить легко руйнуються від стихійних лих (землетрусів, повеней, пожеж тощо), або й просто від поганої погоди, що створює загрозу для здоров'я та життя їх мешканців. Такі райони нетрів виникають стихійно біля великих мегаполісів шляхом самовільного заселення, швидко розростаються і створюють ряд проблем для влади.

Відповідно до міжнародних стандартів нетрями вважаються міські райони, проживання в яких характеризується відсутністю однієї або кількох складових, а саме, чистої та придатної до споживання води, діючої каналізації, достатнього житлового простору, права керувати і розпоряджатися своїм житлом [7].

У кожній країні нетрі мають власну специфічну назву. У Бразилії вони відомі під назвою «фавелів». Саме це слово походить від назви пагорба Morro da Favela, яка в свою чергу походить від назви однойменної рослини («favela»), що росте на його схилах. В офіційних документах фавели називають «громадами», в яких живуть бідняки змішаного етнічного складу. Часто такі громади розташовуються на схилах гір, котрі ведуть до мегаполісу [2, с. 43]. Для таких районів характерними є антисанітарія, високий рівень злочинності, перенаселеність.

Поява перших фавел у Бразилії зафіксована у 20-х рр. ХХ ст., а багато з сучасних фавел виникли у 70-х рр. ХХ ст. в результаті прискорення процесів урбанізації в цій країні. Зараз фавели є у більшості великих міст Бразилії, а лідерство належить найбільшому місту Сан-Паулу. Втім більш відомими є фавели Ріо-де-Жанейро, другого за чисельністю фавел міста країни [2, с. 43].

У фавелах Ріо, в яких часто відсутня каналізація, водогін, школи і лікарні, не кажучи вже про поліцію, проживає близько 2 млн. осіб, або 30% населення міста. Цікаво, що мешканці фавел оцінюють своє становище значно вище, ніж можна було б очікувати. Як свідчить перепис населення 2013 р., 32% жителів фавел відносили себе до робітничого класу, а 65% – до середнього класу [8].

Напередодні Чемпіонату світу з футболу 2014 р. і Олімпійських ігор 2016 р., влада Бразилії обіцяли покращити умови життя в фавелах Ріо. Однак програми «умиротворення» і обіцянки витратити мільярди доларів на модернізацію фавел обернулися несподіваними наслідками. Вартість оренди житла в фавелах так зросла, що їх найбідніші мешканці змушені тепер шукати притулок в занедбаних будинках на околицях цих нетрів. Всього в кілометрі від стадіону Маракана розташована фавела Мангейра, де сотні сімей знайшли притулок в занедбаних будинках, в яких немає води, каналізації, і де досить небезпечно [8].

З іншого боку, Бразилія країна з великою кількістю мільйонерів та мільярдерів, котрі зосередили в своїх руках значні фінансові ресурси, мають власні засоби інформації, підконтрольних чиновників, політичні партії і можуть впливати на настрої електорату та політичний курс країни. Показовими у даному відношенні є такі цифри. Шість найбагатших людей Бразилії володіють такими ж статками, як і 50% найбідніших мешканців країни, що становить близько 100 млн. осіб [9]. А за дослідженнями Бразильського інституту географії і статистики близько 50 млн. бразильців (25% населення) живуть за межею бідності [10]. Недаремно Бразилія згідно оцінок ООН неодноразово займала перше місце за різницею в доходах між найбагатшими та найбіднішими верствами населення.

Зрозуміло, що така різниця є джерелом нестабільності та соціальної напруги у суспільстві, що досить легко може перерости в стихійні виступи проти влади. Керівні кола усвідомлюють існуючу небезпеку, запроваджують для розв'язання проблеми різні соціальні програми, але у повній мірі вирішити її не в силах.

Список використаних джерел:

1. Ішмуратова В.Г. Борьба с бедностью в Бразилии: основные этапы, проблемы и перспективы. *Проблемы современной экономики*. 2016. № 3. С. 178-185.

2. Малетин С.С. Трущобы как туристская дестинация. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2015. № 2 (62). Т. 7. С. 42-46.
3. Окунева Л.С. Бразилия: опыт социальной модернизации в начале XXI века. *Вестник МГИМО Университета*. 2010. № 2. С. 294-310.
4. Чуркин М.Г. Неравенство, бедность и социальная политика в Бразилии. *Неравенство в современном обществе. Политические и социальные аспекты*. Вып. 4. С. 249-258.
5. Bolsa Familia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Bolsa_Familia
6. Millions of Brazilians Fall Back into Poverty. URL: <https://learningenglish.voanews.com/a/millions-of-brazilians-fall-back-into-poverty/4084045.html>
7. Slum. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Slum>
8. Беднякам Рио не по карману даже фавелы. URL: https://pikabu.ru/story/bednyakam_rio_ne_po_karmanu_dazhe_favely_i_5132920
9. Brazil: extreme inequality in numbers. URL: <https://www.oxfam.org/en/even-it-brazil/brazil-extreme-inequality-numbers>
10. More Than 50 Million Brazilians Living Below Poverty Line. URL: <http://riotimesonline.com/brazil-news/rio-politics/more-than-25-million-brazilians-living-below-poverty-line/>

The article examines the problem of poverty and social inequality in modern Brazil. The scale of the problem and the steps of the authorities aimed at its solution are outlined. It is indicated that the existing income gap between the poorest and richest sections of the population has a destabilizing effect.

Key words: poverty, wealth, inequality, slums, unemployment.

Отримано: 10.04.2018

УДК 16(477)«19-20»(043.3)

М. П. Плахтій, кандидат філософських наук

РОЗВИТОК МАТЕМАТИЧНОЇ ЛОГІКИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ КІБЕРНЕТИКИ

У статті досліджується становлення алгебри логіки та можливості формування на її основі кібернетики у контексті української науки на початку ХХ століття.

Ключові слова: логіка, формальна логіка, математична логіка, алгебра логіки, Дж. Буль, Ст. Джевонс, Ф. Козловський, І. Слешинський, П. Хрущов, О. Щукар'юв.

Алгебра логіки як одна із складових частин математичної логіки, що заснована на використанні алгебраїчних методів у логіці, була сформована у працях Дж. Буля, де Моргана, Ст. Джевонса. Слід підкреслити, що де Морган та Дж. Буль будували свої системи не дедуктивно, а у відповідності із традиціями алгебри свого часу – алгоритмічно: визначали операції, правила їх застосування, прийоми отримання висновків. Пізніше вирішення задач алгебраїчної логіки графічними (метод кіл Ейлера, діаграми Венна, діаграми де Моргана) та механічними («логічна машина» Ст. Джевонса) способами було поштовхом не тільки до подальшого розвитку математичної логіки, а й до ідей виникнення обчислювальних пристроїв, що механізують процеси міркування.

У дореволюційний період роботи Дж. Буля не були перекладені російською мовою і користувались меншою популярністю ніж праці його учня Ст. Джевонса, переважна більшість яких мали російський переклад [1, 2, 3]. А вже систему Дж. Буля його сучасники вважали загалом штучною та довільною. Так П. Порецький вказував на ту обставину, що Дж. Буль іноді взагалі підганяв логічні операції під арифметичні, не розкриваючи секрет успіху свого методу і не аналізуючи причин використаної ним аналогії.

До розробок у галузі алгебри логіки вперше привернув увагу вітчизняних науковців студент історико-філософського факультету Київського університету ім. св. Володимира Федір Козловський. В університетському збірнику 1881 року він публікує статтю «Символічний аналіз форм та процесів думки» [4] у якій розгорнуто характеризує та порівнює системи Дж. Буля, Ст. Джевонса та Дж.Р. Дельбюфа.

Важливе значення в розвитку науки Ф.Козловський справедливо надає символізації, зазначивши, що через символи кожна ланка мисленнєвого процесу висвітлюється зовнішньо, а тому маємо можливість обійтись без великого напруження пам'яті та уявлення. Разом з там постійне використання символів створює механічний навик. З огляду на це, студент приходить до висновку, що спрощення шляхом символізації може доходити «до заміни мисленнєвих процесів роботою машини (різні інструменти та машини, що використовуються у математичних дослідженнях, зокрема й знаменита логічна машина Ст. Джевонса)» [4, с. 2].

Теоретична побудова алгебри логіки та «логічної машини» Ст. Джевонсом, привернула увагу професора математики Новоросійського університету Іван Владиславович Слешинського (1854-1931). У доповіді «Логічна машина Джевонса» (1983) [5], виголошеній на засіданні математичного відділу Новоросійського Товариства Натуралістів із

питань елементарної математики та фізики, професор І.В. Слешинський описує не лише принцип дії та побудову такої машини, але й докладно розглядає основи математичної логіки за Ст.Джевонсом. І. Слешинський плідно працював у Одесі до 1909 року, згодом звільнився за власним бажанням та переїхав до Польщі, де обіймав посаду професора математики і логіки Ягелонського університету.

Водночас, у Харківському університеті професор хімії П. Хрущов (1849-1909) для професорсько-викладацького складу університету прочитав курс лекцій з теорії мислення та елементів логіки у 1897 році. Він успішно відтворює «логічне піаніно» Ст. Джевонса. Після смерті професора його дружина передала «логічну машину» Харківському університету [6].

Створенню механічного приладу для формалізації логічних процесів значну увагу приділив О. Щукар'юв (1864-1936). У 1911 році він переїхав до Харкова та був обраний професором Харківського хіміко-технологічного інституту. Там вчений побачив втілену П. Хрущовим «логічну машину» Ст. Джевонса та захопився її вдосконаленням. Професор О. Щукар'юв 1913 році публікує наукову працю «Проблеми теорії пізнання», у ній автор зібрав лекції які він читав у 1907 році на фізико-математичних факультетах Московського та Харківського університетів. Ґрунтовно аналізуючи філософію пізнання, починаючи із античності і завершуючи сучасністю, він пропонує розглянути процес міркування з іншої точки зору «намагається позбавити операцію мислення її привілейованого становища» [7, с. 49]. Особливу роль у розвінчанні процесу мислення він відводить Дж. Булю, а особливо Ст. Джевонсу, який побудував машину, що виконувала процеси умовиводу.

Револьюційні події у Російській імперії, зміна влади та орієнтирів у науці зумовили згортання усіх попередніх наукових розробок. Із середини 1920-х років більшість незгодних із владою філософів та науковців були у еміграції, ті ж, що залишилися фактично змушені були припинити наукову діяльність. Відбувається радикальний перегляд усіх наукових теорій, у тому числі й формальної логіки. З огляду на численні критичні зауваження О. Щукар'юва передає свою «логічну машину» на кафедру математики Харківського університету, надалі слід її загубився.

Отже, перші кроки до розвитку кібернетики та інформаційних технологій в Україні були пов'язані із популяризацією ідей математичної логіки і алгебри логіки зокрема. Проте поступ математичної логіки та кібернетики був призупинений у результаті несприйняття радянською ідеологією.

Список використаних джерел:

1. Стенли Джевонс. Основания логики. [Соч.] Проф. Джевонса; пер. [с англ.] Е. Дебольской. Санкт-Петербург: журн. "Семья и шк.", 1878. 129 с.
2. Стенли Джевонс. Основы науки: Трактат о логике и науч. методе. [Соч.] Стенли Джевонса; пер. со 2-го англ. изд. М. Антоновича. Санкт-Петербург: Л.Ф. Пантелеев, 1881. [4], XXII, [2], 713 с.
3. Стенли Джевонс. Элементарный учебник логики дедуктивной и индуктивной с вопросами и примерами. [Соч.] Стенли Джевонса; пер. с 7-го англ. изд. М.А. Антоновича. Санкт-Петербург: Л.Ф. Пантелеев, 1881. [2], II, 366 с.
4. Козловський Ф. Символічний аналіз форм та процесів думки, що складає предмет формальної логіки. *Київські університетські відомості*. 1881. № 1-2. С. 1-16; 1882. № 1. С. 18-32; № 2. С. 33-46.
5. Слешинский И. Логическая машина Джевонса. *Вестник опытной физики и элементарной математики*. Одесса. 1893. № 175 (7). С. 145-154.
6. Шилов В. В. К истории логических машин. URL: http://www.computer-museum.ru/precomp/log_kibertonia_n01-2012.htm#endnote2
7. Шукарёв А.Н. Проблемы теории познания: в их приложении к вопросам естествознания и в разработке его методики. Одесса: Mathesis, 1913. 144 с.

The article deals with the formation of algebra of logic and the possibility of forming of Cybernetics in the context of Ukrainian science in the early twentieth century based on the ideas of algebra of logic.

Key words: logic, formal logic, mathematical logic, logic algebra, J. Bull, St. Jevons, F. Kozlovsky, I. Sleshinsky, P. Khrushchev, O. Shchukarev.

Отримано: 10.04.2018

УДК 94:355.4(47+477)

О. В. Рибун, кандидат соціологічних наук

СТРАТЕГІЧНІ ФАКТОРИ, ЩО ПРИЗВЕЛИ ДО РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ

У статті розкриваються чинники і мотивації, що лягли в основу російської стратегії воєнної агресії відносно України у 2014 р. і подальшої гібридної війни.

Ключові слова: російська зовнішньополітична стратегія, гібридна війна, анексія Росією Криму, війна на Донбасі.

Війна дає найкращі можливості відвернути внутрішню критику з боку громадської думки і знищити в Росії залишки політичної та інтелектуальної опозиції. Недемократичний режим призвів до внутрішньої економічної, соціальної і політичної криз, що тепер переслідують Росію на тлі економічного спаду і падіння цін на нафту, тому, швидше за все, будуть обдумуватись подальші акти агресії [1].

Андрій Іларіонов

(колишній економічний радник Володимира Путіна)

Анексія Криму в 2014 р., подальше розв'язання воєнних дій на Сході України і нинішня підтримка донецького сепаратизму випливає з комбінації мотивацій, страхів і інтересів, які були вкорінені у російський політикум ще в часи краху Радянського Союзу і кризи державності та ідеології початку 1990-х років. Врешті було породжено ідеологічний конструкт, у якому історичний і культурний досвід імперської Росії був поєднаний з прагматичною стурбованістю з приводу стратегічної безпеки Російської Федерації. Дотичне до цього почуття віктимізації, пов'язане з радикальним зрушенням глобальних впливів Москви, зменшенням її регіональної влади, підсилювалось хронічним очікуванням неминучого вторгнення Заходу в історичну сферу російських інтересів. Нарешті, має місце всеохоплюючий вплив внутрішньої політики та параноя нинішнього російського президента В. Путіна через бажання якомога довше зберегти власний режим.

Стратегічні фактори, які призвели до російської агресії в Україні, включали внутрішню політику, реакцію на розширення ЄС і НАТО, стратегічне значення Чорного моря, потребу Росії зберегти вплив в периферійних державах як буфер проти західного вторгнення, і бажання президента Путіна зміцнити новий економічний союз в колишній радянській сфері впливу. Кожен з цих факторів сприяв рішенням Москви щодо інтервенції під егідою імперативу повернути Росії статус супердержави. Ці фактори лежать в основі зовнішньої політики Росії, але Москва також націлена на підтримку і захист етнічних росіян і російськомовного населення, якому, як декларується, загрожують нахненні американцями неофашистські режими в країнах колишнього Радянського Союзу [2].

Попри певне експертне осмислення проблеми гібридної війни, яку врешті Росія, керуючись своїми страхами та інтересами, розв'язала проти України, загалом проблема ще не достатньо досліджена і потребує детального вивчення і обговорення. Окремої уваги вартує артикуляція озна-

чених інтересів і мотивів вищого російського керівництва, що власне, й є метою цієї статті.

Узагальнюючи відносно широкий експертний контент щодо мотивів, якими керувалося вище російське керівництво, ініціюючи втручання у внутрішню політику України на поч. 2014 р. [4], можемо визначити таку їх серію:

Фактор внутрішньої політики. Російські операції в Криму і на сході України допомогли усунути внутрішні політичні загрози путінському режиму. Повернення до автократії в російській політичній системі вплинуло як на внутрішню, так і на зовнішню політику. Вроджена нестабільність, пов'язана із сильною централізованим правлінням, виховує традиційну російську точку зору на внутрішніх реформаторів як вічну п'яту колону, що обслуговує іноземні інтереси. Ця невпевненість поглиблюється боротьбою вищого політичного керівництва за збереження Росії як наддержави. Росія розглядає як загрозу будь-які проєвропейські рухи всередині периферійних держав, і В. Путін продовжує піднімати тему вторгнення з Заходу як привід, щоб легалізувати автократичну державу і неоімперську політику.

Погіршення економічного та суспільно-політичного життя в Росії між 2009 і 2012 рр. викликало негативну реакцію міського середнього класу. Масові демонстрації в Москві і Санкт-Петербурзі, що розпочалися в кінці 2011 року і тривали до 2012 року, пройшли під гаслами вимог свободи і осуду корупції. Лідери опозиції (наприклад, О. Навальний) стали символами протестного руху, і рейтинг президента почав знижуватися. Ця політична загроза змусила В. Путіна зробити стратегічне зрушення в політику правих, щоб отримати підтримку з боку «іншої Росії», якій його представлено як оплот традиційних російських цінностей.

Україна займає центральне місце в найдавніших оповідях про російську націю і Східну православну цивілізацію, тож втрата впливу в Україні і Криму загрожують політичній привабливості російського президента серед демографічних груп «іншої Росії». Хвиля протестів Євромайдану проти В. Януковича і російського домінування стали серйозним ударом по іміджу В. Путіна як захисника проти західних впливів. Тому анексія Криму, продовжена агресією на сході України були безпосередньо використані для придушення потенційної внутрішньої кризи легітимності путінського режиму.

Дії Росії в Криму також розумілись як спосіб попередити тих, хто міг виступити проти Росії, нахненний наслідувати Євромайдан, або ж розпочати повстання де інде, наприклад, на Північному Кавказі. Російське недавнє нарошу-

вання військової потужності і збільшення фінансування в галузі безпеки були в першу чергу направлені на підвищення внутрішньої безпеки, в тому числі – на створення нових баз в Узбекистані, Киргизстані і Таджикистані, щоб забезпечити швидке переміщення сил в гарячі точки (стратегічний імператив часто перевірився ще з 2004 року).

Протидія просуванню на схід західних економічних інститутів та інститутів безпеки. Після розпаду Радянського Союзу і хаосу ельцинської доби російські політичні еліти досягли консенсусу щоб відновити могутність Російської держави. Погляд президента Путіна на Захід ужорточився після «Помаранчевої революції» в Україні (2004-2005) і «Революції тьольпанів» в Киргизстані (2005). Ці революційні рухи співпали з розширенням на схід ЄС і НАТО, і разом вони сприймалися як заколоти під керівництвом США, направлені на формування у пострадянській зоні економічних і безпекових альянсів, щоб підірвати режим Путіна і його регіональний вплив.

Орієнтація колишніх радянських республік на Захід породжувала економічні та геополітичні ризики для прагнень Росії відновити статус великої держави. Утвердження західних інститутів і цінностей можуть стимулювати народні рухи в межах Росії і підбадьорити сепаратистські рухи на Північному Кавказі. Москва не розглядає центрально-європейські країни, як такі, що освоюють західні інститути і звичаї, але (зі слів В. Путіна) як агресивне і насильницьке просування на схід «інфраструктур військового блоку... в бік російського кордону». В квітні 2014 р. у своїй заяві Путін продовжив, кажучи «наше рішення щодо ЧФ було частково викликане... міркуваннями, що якщо нічого не робити, то в якийсь момент, керуючись тими ж принципами, НАТО втягне в себе Україну, і вони скажуть: «Це не має нічого спільного з вами».

Геостратегічний контроль Чорноморського регіону. Російські давні інтереси як морської держави та інтереси безпеки в Чорному морі підвищували важливість Криму і порту Севастополь. Півострів слугував бар'єром проти вторгнення з боку західних держав, в тому числі османських, французьких та британських військ в Кримській війні (1853-1856), також тут пройшли окремі з найбільш кровопролитних операцій за часів Другої світової війни. Експансія Росії в басейн Чорного моря в XVII ст. була обумовлена імперськими амбіціями і надіями відкрити значні морські торгові шляхи. Сьогодні Чорне море є для Росії вирішальним, забезпечуючи її спроможність продемонструвати і захистити свій статус наддержави. Доступ до Чорного моря дозволяє Росії вирішувати проблеми морської безпеки своїх прибережних вод і маршрутів транспортування енергоносіїв, а також проектувати владу в Середземному морі, Індійському океані, і за його межами.

Будучи найбільшим економічним гравцем в Криму, Чорноморський флот також забезпечує невійськовий вплив Росії. До анексії Росія володіла в Криму площею більш ніж у вісімнадцять тисяч гектарів землі, з яких тільки три тисячі знаходяться в Севастополі. Флот і його філії володіли активами високої вартості, включаючи курорти, нерухомість і прибуткові підприємства, багато з яких працювали поза межами українських податкових режимів і значно нижче ринкових ставок. Ця невійськова діяльність інтегрувала Чорноморський флот і його філії в регіональну політику, бізнес і злочинність.

Підтримка буферної зони розмежування інтересів Росії і Заходу. Росія історично оточує себе кільцем національних держав, які перебувають в межах її сфери впливу, щоб компенсувати собі відсутність географічних бар'єрів для вторгнення. Політика підтримування буферної зони дружніх держав була найбільш явно виражена Й. Сталіним після спустошень Другої світової війни, політики, покликаної забезпечити умови, щоб Росія більше ніколи не була знову захоплена з заходу. Приєднання прибалтійських держав (Естонії, Латвії і Литви) і Польщі до ЄС і НАТО являли собою критичні руйнування у тій традиційній безпековій зоні, яку підтримували і Російська імперія, і СРСР. Запекла орієнтація Грузії в сторону ЄС і членства в НАТО,

незважаючи на російсько-грузинської війни 2008 р. і рішучі кроки до угоди про асоціацію між Україною та ЄС були передчуттям колапсу східноєвропейського буферу дружніх і васальних держав, що врешті залишало Росію уразливою щодо західних впливів і військових акцій.

Зміцнення Євразійського економічного союзу в колишній радянській сфері впливу. Проблеми безпеки для Росії і скорочення її економічного впливу у Центральній Європі ставить під загрозу геополітичні устремління Путіна. На цьому фоні збурення в Україні, спричиненні Євромайданом, розглядалися як руйнівний удар на її західній периферії. Історично склалося, що промисловість України і її сільське господарство були найбільш важливими економічними чинниками в підтримці влади і впливу Радянського Союзу. Нездатність Путіна змусити Україну набути членства в ЄвразЕС призвели до ще більшої імпотенції цієї організації, ніж то було із провальною спробою Росії створити на початку 1990-х рр. СНД. Крім того, українська інтеграція в ЄС обмежує доступ Росії до українських ринків і робочих місць, що підгальмує й так гальмуючу російську економіку і розпалює внутрішні проблеми, які загрожують нинішньому режиму.

Інкорпорація етнічних росіян. Російська політика щодо співвітчизників вже давно є засобом зміцнення російської м'якої сили в пострадянських державах. Її було використано кілька разів, щоб виправдати військові втручання в сусідні регіони (особливо в Грузію в 2008 р. і в Україну в 2014 р.). Захист етнічних росіян і російськомовних чергував справжню мотивацію і штучне пристосування для виправдання втручання. Російські політики спочатку визначали співвітчизниками «будь-якого громадянина колишнього Радянського Союзу, навіть якщо він або вона, або їх предки ніколи не жили в Російській Федерації». Поняття співвітчизника було розширено за допомогою декількох юридичних правок, шляхом включення сюди будь-яких етнічних росіян за межами Росії, що дозволяє їм подавати заявки на отримання російського паспорту. Декларованою метою такої політики є розвиток російської культури і російської мови.

Тривала демографічна криза, яка характеризується низьким рівнем народжуваності та високою смертністю зумовлюють сталий нульовий темп зростання населення (-0,03%), що є тим фактором, що впливає на політику Росії щодо співвітчизників. У 2012 р. в рамках президентської кампанії тодішній прем'єр-міністр В. Путін робив акцент на «ефективній комплексній стратегії порятунку людини», що б дозволило збільшити чисельність населення Росії з 142,5 млн. до 154 млн., наголошуючи, що це є першочерговою зусилля, щоб успішно протистояти екзистенціальному «ризикові перетворення в «порожній простір», де доля буде вирішуватися не нами». Етнічне російське населення в Росії скорочується, в той час як мусульманське населення продовжує зростати, передбачається, що демографічний ландшафт може змінитися до мусульманської більшості вже до 2050 р. У поєднанні з широко поширеним проросійським націоналізмом, який осуджує поділ російського населення на колишні радянські республіки, перспектива воз'єднання російської діаспори є популярною в сучасному російському політичному спектрі. Таким чином, перспективи повернути 1,45 млн. етнічних росіян до популяції після анексії Криму стали привабливими.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що запропонована система ініціюючих нинішню російсько-українську гібридну війну чинників є ще далеко не повною і незавершеною. Водночас привернення уваги до теми, її багатоаспектне осмислення в умовах, коли війна, яку розв'язала і веде проти нашої держави Російська Федерація, стає довгостроковим фактором впливу на українську політичну, економічну, воєнну, інформаційну, соціальну та інші сфери життєдіяльності [3], видається вкрай потрібною і нагальною справою.

Список використаних джерел:

1. Илларионов А. Путин понимает, сколько на нем крови. Это войны с Украиной, Грузией, Чечней и бомбежки мирного населения в Сирии. URL: <http://gordonua.com/publications/illarionov-okkupaciya-ukrainskih-territoriy/>

- rossiyskimi-voyskami-i-prorossiyskimi-formirovaniyami-eto-bolshoy-udar-po-rossii-189166.html
- Маркітантов В.Ю., Рибшун О.В., Столяр Ю.В. Російська гібридна війна: від доктрини до тактики: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. С. 111-115.
 - Фролов В.С., Саганок Ф.В. Стратегія переходу в умовах гібридної війни до нового формату стратегічного керівництва сектором безпеки і оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2017. № 2 (60). С. 6-13.
 - «Little Green Men»: a primer on Modern Russian Unconventional Warfare, Ukraine, 2013-2014 / The United States Army Special Operations Command Fort Bragg. North Carolina, 2014. P. 36-40.

The article reveals the factors and motivations that formed the basis of the Russian strategy of military aggression against Ukraine in 2014 and the subsequent hybrid war.

Key words: Russian foreign policy strategy, hybrid war, annexation by Russia of Crimea, war on the Donbass.

Отримано: 10.04.2018

УДК 94(477)«1648/1657»

В. В. Степанков, старший викладач

ЧОМУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НЕ ПРОГОЛОСИВ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ?: СПРОБА ВІДПОВІДІ

У статті з'ясується проблема причин факту відсутності акту проголошення Б. Хмельницьким й політичною елітою незалежності утвореної держави. Їх пошук дозволив віднайти гіпотетичну відповідь на поставлене питання.

Ключові слова: Б. Хмельницький, політична еліта, Українська держава, Військо Запорозьке, незалежність.

Актуальність теми полягає в тому, що в історіографії вона де-факто обходиться мовчанкою. Її з'ясуванню не присвячено жодної спеціальної наукової роботи. Дослідники торкалися окремих аспектів цієї проблеми тільки в опосередкованому форматі. Лише Я. Дашкевич у 2004-2005 рр. вперше сформулював і поставив дане питання, висловлюючи сумнів у можливості його розв'язання [11, с. 118-124; 12, с. 114-118]. Зробимо спробу запропонувати власну версію відповіді на нього.

Сформована Б. Хмельницьким упродовж грудня 1648 – квітня 1649 рр. державна ідея, яка передбачала утворення незалежної соборної Української (Руської) держави, виявилася найвищим досягненням тогочасної української політичної думки. Однак, на жаль, її не вдалося реалізувати. З'ясування причин цієї невдачі є дуже складною проблемою, що вимагає спеціального дослідження. Я. Дашкевич першим в історіографії, намагаючись їх збагнути, окреслив низку питань, на які дослідники не спромоглися відповісти і по нині. «І тут ми підходимо до найбільшої загадки Хмельниччини, – зауважував він, – яку, відверто кажучи, ледве чи вдасться колись розв'язати.

Чому Україна не була проголошена державою, державою де-юре?

Чому гетьман не прокламував незалежність де-юре, маючи в руках усі потрібні важелі, а також, чому не проголосив «себе руським князем»? [12, с. 116-118; 11, с. 122-123].

Не претендуючи на істину, висловимо з цього приводу кілька міркувань. Найоптимальніша нагода це вчинити випала восени 1648 р., проте Б. Хмельницький і більшість старшини продовжувала залишатися у полоні концепції збереження цілісності Речі Посполитої. Не менш сприятливими для цього складалися обставини першої половини 1649 р.; існувала також можливість для такого кроку в червні 1652 р., але і його не було зроблено. Така, на перший погляд, малозрозуміла поведінка політичної еліти, котра перебувала у стані формування (метаеліти) обумовлювалася наступними факторами.

По-перше, до початку революції українські інтелектуали не розробили концепту самостійного політичного життя Русі. Вони спромоглися тільки на обґрунтування ідеї її рівноправності з Короною Польською і ВКЛ у складі Речі Посполитої. Виняток складала праця київського митрополита П. Могили, релігійного і культурного діяча Т. Євлевича та одного з анонімних авторів, в яких більш-менш чітко висловлювалася ідея можливості витворення незалежної Руської держави [15, с. 106, 117-119; 20, с. 110, 116, 125-126]. Тому зрозуміло, чому в шкалі політичних орієнтацій переважної частини старшин козацького походження і спадкоємних (переважно ресетрових) козаків підтримувався погляд на Річ Посполиту як на свою Батьківщину. У свідомості Війська Запорозького до 1648 р. ще не сформувалося уявлення про «Україну» (теренів свого проживання) і «Русь» як свою, окрему від Речі Посполитої,

«Вітчизну» [10, с. 14-17; 13, с. 228-231; 17, с. 197-200; 18, с. 17-20]. Цей процес пришвиджується з початку революції й виявленні джерела вперше фіксують у листопаді 1651 р. та в січні 1652 р. ідентифікацію, принаймні Б. Хмельницьким та І. Виговським, козацької України вже як «своїї Вітчизни» [4, с. 199; 6, с. 231; 13, с. 230]. Зрозуміло, відсутність укоріненого у політичній культурі метаеліти такого усталеного погляду, виявилася важкозборимою для офіційного проголошення незалежності утвореної держави.

По-друге, розроблена гетьманом державна ідея виражала переважно настрої радикально налаштованих старшин, козаків і поспільства й, сумнівно, що знаходила повну підтримку у більшості помірковано орієнтованих кіл Війська Запорозького. Нам невідомо також чи була вона ухвалена старшинською радою, а відтак трансформувалася у політичну програму боротьби, чи залишалася особистим переконанням гетьмана. Все ж аналіз джерел дає підстави стверджувати, що проголошений ним курс на розгром Речі Посполитої й визволення України [3, арк. 264; 5, с. 275, 279, 289, 337; 8, с. 397] знайшов схвалення з боку найближчого оточення (генеральних старшин і полковників). Проте провал цього плану, внаслідок укладення Зборівського договору, як показали наступні події, відклав його реалізацію до більш сприятливих міжнародних обставин. Випавши з поля зору метаеліти, як першорядне стратегічне завдання визвольної боротьби, сформована державна ідея вкрай повільно утверджувалася у її політичній культурі.

По-третє, низький рівень політично-правових знань обумовив нерозуміння гетьманом і старшиною значимості правового обґрунтування незалежності «Русі» в цілому чи хоча б існуючої де-факто держави. Як наслідок, не відбулося й проголошення «держави де-юре», а Б. Хмельницького – її володарем («князем»), до чого гетьмана «... буквально штовхали Туреччина Мухаммеда IV («князь Русії»), Швеція Карла X Густава («князь Русії»), такою хотів бачити державний новотвір ерусалимський патріарх Паїсій («князь Русі»)»... [12, с. 117]. І, мабуть, не випадково. У спектрі їхнього правового розуміння козацька Україна, що отримала автономний статус, відповідно до Зборівського договору, бачилася метаелітою не українським (руським) державним утворенням, а всього лише територією, що перебувала під управлінням Війська Запорозького. Як відзначав Б. Хмельницький у «Пунктах» можливого мирного договору з Річчю Посполитою (серпень 1652 р.), «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону» [7, с. 64].

По-четверте, корпоративний характер володаря «українських земель» («Війська Запорозького») передбачав домінування власне не державних, а станових (козацьких) інтересів. Тому розбудова самостійного державного життя далеко не завжди ставала пріоритетною, а проблема суве-

рентної влади «свого» монарха (гетьмана, князя, господаря) не поставала на порядку денному політичного життя. У ментальності переважної більшості еліти продовжувало залишатися укоріненим уявлення щодо необхідності Війська Запорозькому шукати справедливого монарха-протектора. На жаль, його поділяв інколи і Б. Хмельницький, котрий заявляв, що буде «... триматися того пана (монарха), який мене ласкаво з Божої ласки держить у своїй опіці» [19, с. 64]. У серпні 1650 р. гетьман повідомив польським посланцям: мене «... а ні король, а ні Річ Посполита не можуть силувати до жодної справи, бо я вільний собі і кому захочу буду васалом і кому захочу буду служити» [1, с. 458]. Показовим також (на що слушно звернув увагу Я. Дашкевич) є формулювання ним основного мотиву необхідності прийняття протекції котрогось із чужоземних правителів сусідніх держав – бо, мовляв, «... уже 6 літ живемо без государя у нашій землі у безкінечних битвах і кровопролитті... Що вже вельми нам всім набридло, і бачимо, що не можна нам жити більше без царя. Тому нині ми зібрали раду, явну всьому народу, щоб разом з нами обрали государя з чотирьох котрого ви хочете». З цього напрошується висновок, уже зроблений Я. Дашкевичем, що «государем» (гетьман себе не вважав) [4, с. 460; 12, с. 117]. І ця нерозв'язаність проблеми відсутності юридичного проголошення гетьмана Війська Запорозького володарем утвореної держави і в наступні десятиріччя революції породжувала внутрішню – й зовнішньополітичні труднощі для зміцнення суверенітету козацької України.

Не до кінця з'ясованим залишається й наступне питання: чому гетьман Київ не проголосив столицею утвореної держави, хоча вважав його «містом нашим столичним» [6, с. 265, 286]. З цього приводу в історіографії висловлювалися різні думки [9, с. 110-111; 11, с. 122; 14, с. 239; 16, с. 332-347]. Поділяємо ті з них, що наголошують на хибності зробленого Б. Хмельницьким вибору, бо це рішення «... без сумніву, позбавляло гетьмана та Гетьманщину багатьох ідеологічних і політичних переваг, ускладнюючи процес визнання держави та її правителя й відкриваючи Москві дорогу до маніпуляцій на ґрунті своєї давньої династичної теорії» [9, с. 111]. Його основну причину вбачаємо у домінуванні в його світоглядних засадах не стільки національних, скільки знову ж таки корпоративних інтересів Війська Запорозького.

По-п'яте, відсутність актів проголошення новоутвореної Української держави, її володаря й столиці істотно деформували уявлення еліт сусідніх країн про сутність українських подій, а саме: їх сприйняття переважно як внутрішньополітичного конфлікту річпосполитської влади з козацькою спільнотою. І дорікати їм за таку недалекоглядність не доводиться, бо сам гетьман інколи офіційно трактував ці події «громадянською війною» у Речі Посполитій [6, с. 195, 284]. І таку ситуацію вміло використовувала у своїх інтересах річпосполитська дипломатія, намагаючись переконати монархів Московії, Криму, Порту й інших країн, що гетьмани є не правителями держави, а лише військовими очільниками Війська Запорозького. Так, наприклад, у червні 1675 р. король уповноважував своїх послів переконати хана у тому, що П. Дорошенко ніколи не був «удільним володарем», а виконував функції гетьмана козацького війська, тому не міг «піддати султану Україну», бо та не є «його Дорошенова держава» [2, с. 729-729 V].

Названі чинники, як на наш погляд, і стали основними причинами ігнорування Б. Хмельницьким та його соратниками необхідності проголошення незалежності України.

Список використаних джерел:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 354. Від. VI. Спр. 36 і 37/І. 833 арк.
2. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. Спр. 1070. 738 арк.
3. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. 1669 арк.
4. Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Изд. АН СССР, 1953. Т. III: 1651-1654 годы. 644 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упор. док. іст. наук, проф. протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. I: (1648-1649 рр.). 679 с.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Вид. АН Української РСР, 1961. 739 с.
7. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упор. І. Крип'якевич. І. Бутич. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 383 с. + 32 іл.
8. Michalowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. 856 s.
9. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
10. Брехуненко В. Передмова. *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / упор. В. Брехуненко (відп. секретар), О. Зяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. С. 7-36.
11. Дашкевич Я. Марєво Переяслава над Україною. *Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 118-124.
12. Дашкевич Я. Переяслав-1654: ще три настірливі питання. *Дашкевич Я. Постаті...* С. 114-118.
13. Когут Зенон Е. Від Гадяча до Андрусова: Осмислення «Отчизни» в українській політичній культурі. *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 228-239.
14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. друге, випр. і допов. Львів: Вид-во «Світ», 1990. 406 с.
15. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 328 с.
16. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 494 с.
17. Таирова-Яковлева Т.Г. Вольности шляхетские и козацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» / Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Białystok, 2012. С. 197-207.
18. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев: ООО «Издательство «Клио»», 2017. 320 с.
19. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
20. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.: у 2 кн. Київ: Грамота. 2007. Кн. 1. 720 с.

In the article the problem of searching the reasons of the absence of B. Khmelnytskyi and political elite's act of proclamation of the independence of the educated state are found out. Their search allowed to find a hypothetical answer to the question.

Key words: B. Khmelnytskyi, political elite, Ukrainian state, Zaporizhian army, independence.

Отримано: 10.04.2018

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 21-23 ВЕРЕСНЯ 1648 Р. У ВИСВІТЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У повідомленні зроблено спробу з'ясувати доробок видатного історика у висвітленні Пилявецької битви та її значення для розвитку визвольної і соціальної боротьби восени 1648 р. Зокрема, розкрито оцінку автором причин поновлення воєнних дій, плани обох сторін та їх реалізацію, хід битви й виявлено чинники, що обумовили перемогу українців і їх подальший наступ до Львова.

Ключові слова: М. Грушевський, Б. Хмельницький, Пилявці, військо, битва, татари, польське командування, втеча.

Актуальність обраної теми полягає у відсутності в історіографії праць, присвячених аналізу наукової спадщини М. Грушевського у дослідженні цієї видатної події національної революції 1648-1676 рр. Її вивчення дозволить скласти чіткіше уявлення про концептуальне осмислення ним значимості битви у реалізації осінніх планів Б. Хмельницького.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні історіографічної цінності творчого доробку вченого у вивченні перебігу Пилявецької битви та її історичного значення.

Насамперед відзначу обширність і різноманітність використаної М. Грушевським джерельної бази. Її основу склали епістолярії й щоденники офіцерів, шляхтичів і жовнірів польського війська, котрі взяли участь у Пилявецькій кампанії. Причому, не тільки опубліковані (вміщені у таких збірках як «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов». Т. 1. Киев, 1848; Michałowski j Księga pamiętnicza. Kraków, 1864 та ін.), але й рукописні, що зберігалися у відділах рукописів наукових бібліотек Кракова й Львова. Це справи Осолінських № 189 (рукопис М. Голінського), 225, 231; Справи Чарторийських № 142-143, 379 тощо. Використав також фактологічні дані польських істориків другої половини XVII ст. С. Грондського, В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, С. Темберського. Все це дозволило реконструювати (в основних рисах) об'єктивну картину передумов битви, її перебігу і наслідків [1, с. 58-81].

Вперше в історіографії М. Грушевський спромігся точно визначити маршрут просування армії Б. Хмельницького з-під Паволочі, звідкіля вона вирушила у другій половині третьої декади липня*. У кінці місяця уже перебувала в урочищі Гончариха (неподалік Янушполя), через кілька днів зупинився західніше від нього під Острополем. Маневруючи, гетьман у першій половині серпня зупинявся табором біля Старокостянтинова, Маркушами на «Скаржинському полі; пізніше – біля Куманівців, а в кінці серпня – на правому боці р. Ікви (Пиляви). Особисто «з своїм штабом» розташувався у «Пилявськім замку – лихенькій кріпости, котру поляки зневажливо прозивали «куруником». Саме ж «військо стояло на сусідній рівнині в околиці села Пилявець, або Пилявки...» [1, с. 58-60, 72]. На жаль, автор окремо не зупинився на з'ясуванні його чисельності, обмежившись посиланнями на відомості, що надходили до польського табору у 100, 120, 150 чи навіть 200 тис. осіб [1, с. 60, 69-70].

Грунтовно проаналізовано перебіг листування Б. Хмельницького з призначеною польським сеймом комісією, очолюваною брацлавським воєводою А. Кисілем, з приводу досягнення домовленості про місце і час зустрічі для перемовин з метою укладення угоди про припинення воєнних дій. Як вияснив дослідник, вона була зірвана з вини польської сторони: «... в очач партії згоди Хмельницький мів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волі і бажання» [1, с. 61-65].

Вперше в українській історіографії спромігся висвітлити похід польського війська під Пилявці, розкрити характер взаємовідносин між його регіментарями, змалювати настрої, що панували серед шляхти і жовнірів.

Зокрема, відзначив існування суперечностей між В.Д. Заславським та І. Вишневецьким, котрим вдалося порозумітися тільки 1 вересня, наявність серед регіментарів різ-

них планів військової кампанії супроти «козаків» [1, с. 66-67]. На основі аналізу даних джерел щодо чисельності жовнірів дійшов наступного висновку: «Військо було досить велике – давно вже річ – посполита не вислала такого, а против козаків таки й ніколи. Було звиш тридцять тисяч війська в властивім значінню, а з різною службою кілька разів більше» [1, с. 68]. І ця цифра справді є найбільш вірогідною. Не обійшов мовчанкою розкіш шляхти і магнатів, котрі чванилися багатством. Та «Під сими пишними декораціями – пурпуром і вісоном, хімеричними пірями і золоченими панцирями, – зазначав історик, – з яким іронізують пізніші історики, не все було в найкращім порядку». Адаже «бракувало порядку, занадто багато було панів («сім воєвод, пять каштелянів, шістнадцять старост»), всі хотіли командувати, ніхто не хотів слухати...» [1, с. 68-70].

М. Грушевський одним із перших акцентував увагу на тому, що «легке» оволодіння 16 вересня авангардом польського війська Старокостянтиновом зіграло поганий жарт з його командуванням. Воно піддалося бажанню «як скорше покінчити з Хмельницьким, користаючи з розстрою й прострації в його війську, поки не прийшли татари». Такі настрої охопили більшість офіцерів і шляхти, котрі перебували у війську [1, с. 70-71]. Тому 18 вересня вирушили у похід і невдовзі зупинилися табором неподалік від українського війська «не вибираючи місця, в дуже невігідній позиції нерівній, перебитій горбами, долинами, ставами...». Їх розділяла «болотниста «лінива» річка, перегорожена гатами, розлита від осінніх дощів, з розмоченими негодою берегами...» [1, с. 71-72].

На жаль, автор майже не торкнувся проблеми з'ясування планів Б. Хмельницького, вживаних ним заходів для зміцнення табору тощо. Вельми поверхово висвітлив і сам перебіг битви 21-23 вересня (всього їй присвячено 2,5 сторінки). Слушно відзначивши, що вона розпочалася 21 вересня наступом жовнірів на греблю через річку, якою врешті-решт опанували. Після чого «зادумували приступати під замок головну квартиру Хмельницького, не знали тільки, як бути з своїм обозом...» [1, с. 72-73]. Повністю обійдено мовчанкою перебіг подій наступного дня. Лише згадано про отримання польськими регіментарями інформації щодо появи в українському таборі татар [1, с. 73]. Вкрай стисло, але точно, розкрито хід бою 23 вересня. Так, наголошено на тому, що ранком «Хмельницький вивів своє військо і з усеї сили вдарив на Поляків». Не викликає жодних сумнівів його твердження, що «битва була кривава і для польської сторони досить нещаслива; багато погинуло кінноти, переходячи назад за ріку або потопило ся в ставу» [1, с. 73].

Справедливо відзначено появу «тривоги», що охопила польських вояків, яка посилювалася під впливом відомостей про перебування серед козаків татарських підрозділів [1, с. 73]. Насамперед вона найбільше вразила керівництво війська, котре розробляло й швидко міняло свої плани щодо подальшого способу дій. Врешті-решт першими втекли з табору В.Д. Заславський та О. Конєцпольський й інші регіментарі: «вони самовільно спакували ся й рушили з табору» [1, с. 74]. А вночі, як підкреслює автор, «пішли між військом чутки, що регіментарі покинули табор і кинулись на втеки з своєю кіннотою». Тоді тривога перейшла «в страшенну паніку: всі почали тікати й собі, кидаючи вози, гармати, всякий припас на місці, лишаючи на дорозі, на переправах». І робить історик наступний висновок: «Велика, блискуча армія за кілька годин ростопила ся сама собою, без всякого неприятельського удару» [1, с. 74-75]. І в цьому суперечить уже висловленому раніше судженню, що

* Даткування подається за старим стилем. Різниця між ним і новим стилем складає 10 днів.

битва 23 вересня «була кривава і для польської сторони досить нещаслива...» [1, с. 73]. Вельми багато місця відвів він опису багатств, які залишилися у покинутому поляками таборі, майже стільки, скільки було присвячено висвітленню подій 21 – першої половини дня 23 вересня [1, с. 75-77].

Вперше в історіографії М. Грушевський зробив успішну спробу з'ясувати плани гетьмана після здобутої перемоги. Проаналізувавши відомості львівського райці С. Кушевича та польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського, дійшов слушного висновку, що Б. Хмельницький прислухався до вимог військової козацької ради продовжити похід з метою домогтися завершення розгрому Польщі. «... Під натиском сього стихійного руху» він «мусив плисти далі, обережно кермуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання». Окрім цього, «До того часу треба було давати вражінне руху – логічного, плянового, підтримувати кінетичну енергію повстання, його динаміку – і Хмельницький робить се» [1, с. 80-81].

Отже, М. Грушевський торкнувся проблеми з'ясування Пилявецької битви. Зокрема, розкрив причини поновлення воєнних дій, висвітлив похід польської армії під Пи-

лавці. На жаль, сам хід битви відображено схематично. Кидається у вічі, що досить часто історик подає з того чи іншого аспекту інформацію різних джерел, уникаючи аналізу. Внаслідок чого читачу важко збагнути, яка з них власне є достовірною.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). *Грушевський М. Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1995. Т.VIII. Ч.III. Видання друге, повторене. 288 с.

The report attempts to find out the benefits of the prominent historian in illumination of Pyliavtyska Battle and its significance for the development of the social and liberation struggle in the autumn of 1648. In particular, the author reviews the reasons for the renewal of hostilities, the plans of both sides and their implementation, the course of the battle and the factors that determined the victory of Ukrainians and their subsequent attack on Lviv.

Key words: M. Hrushevskiyi, B. Khmelnytskyi, Pyliavtysi, army, battle, Tatars, Polish command, escape.

Отримано: 10.04.2018

УДК 008:06.053.52

Т. В. Сулятицька, кандидат філософських наук

ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ

У статті розглядаються основні історичні етапи формування та розвитку культури спілкування.

Ключові слова: спілкування, культура, історія, мова, розвиток, традиції.

Активний спосіб життя в нашій молодій державі потребує нової галузі науки, яка могла б своєчасно діагностувати особистість впливаючи педагогічно на її розвиток. Саме такою новою галуззю стала педагогічна наука та її важливий чинник – культура спілкування.

У наукових працях провідних українських педагогів висвітлено основні питання теорії і практики культури спілкування на рівні вимог нашого часу. Так, наукові дослідження І. Зязона, Г. Сагач, присвячені проблемі професійної, зокрема мовленнєво-комунікативної, культури сучасних педагогів. У працях Р. Беланової, Л. Коби, П. Мовчана, знайшли відображення окремі сюжети формування та розвитку культури спілкування у її історичному розвитку.

Зважаючи на аналіз проблематики таких робіт, слід зазначити, що в науковій літературі не всі аспекти формування культури спілкування у її історичному контексті висвітлені достатньо, і тема потребує свого подальшого дослідження.

Отже, через спілкування людина будує свої стосунки з іншими людьми, пізнає світ. *Культура спілкування* – це характеристика міжособистісних контактів, індивідуальної форми взаємодії людей, у процесі якої відбувається обмін думками, ідеями, досвідом, почуттями, з одного боку, з іншого – культура спілкування – це специфічні людські способи поведінки, які забезпечують процес спілкування між людьми. Без сумнівів, вона залежить від рівня морального розвитку особистості, її вміння організувати комунікабельну діяльність у формах, закріплених у правилах і нормах культури поведінки, вироблених суспільством [5, с. 97-98]. Без спілкування між людьми не можливо розв'язати складні завдання сьогодення, що стоять перед суспільством.

Спробуємо зробити історичний екскурс в часи становлення основних культурницьких засадах спілкування на українських землях. Насамперед, необхідно звернути увагу, який виховний вплив у дохристиянський період на культуру спілкування мало шанобливе ставлення і повага до предметів побуту, які людина того періоду вважала за святиню та оберег сімейного добробуту. Етикет українського народу, у тому числі й мовленнєвий, формувалася впродовж тисячоліть. Окремі вислови етноетикету сягають ще дохристиянського періоду і пов'язані з язичеською обрядовістю, звичаями, уявленнями слов'ян. Наприклад, жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила: «шануючи сонечко святе, і піч, і стіл», а чоловік, утримуючись від лайки,

промовляв: «сказав би, та піч у хаті». Це пов'язано з давніми слов'янськими культами сонця, печі, стола [5, с. 20].

Період становлення Київської Русі – є одночасно періодом зародження культури мовлення, яка вдосконалювалася протягом подальших століть. Слід зазначити, що освіта в Київській Русі мала важливе значення для формування культури спілкування тогочасного суспільства. Про розвиток освіти починає дбати державна влада. Київський князь Володимир Святославович (Хреститель, Великий, Красне Сонечко) здійснював свою освітню політику одночасно із впровадженням християнства, що сприяло зміцненню молоді феодалної держави [4, с. 51]. За часів Ярослава Мудрого у стінах Софії Київської (1037 р.) було засновано велику бібліотеку, майстерню-скрипторій, де перекладалися та переписувалися книжки. Навчальним посібником з граматики служила «Книга Осмицатна» про частини мови. У XI ст. з іноземної мови були перекладені: хроніка Сінкелла, «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Життя Василя Нового» Козьми Индокоплова, «Олександрія», «Повість про Акіра Премудрого» та ін. [7, с. 51].

Треба звернути належну увагу на твори того періоду, які мали культурний, духовний, виховний зміст викладу, що, в свою чергу, сприяло підвищенню рівня культури спілкування. Так, наприклад звертаючись до видатних пам'яток даного періоду, слід вказати, що й у «повчаннях», «проповідях», «посланнях» літописців того часу важливе місце посідає саме звернення до суспільства, в якому спробу донести животворне, магічне значення слова, яке вирішить багато питань того часу без кровопролиття (що власиво було у вирішенні будь-яких питань: суспільних, економічних, політичних). Так, «Повчання» Володимира Мономаха (1053-1125) – це звернення до своїх дітей, але в ньому йдеться про весь руський народ, про його щастя. Головна думка твору – формування позитивних рис людського характеру [7, с. 14].

Родина була осередком формування духовності і мала безпосередній вплив на культуру спілкування в міжособистісних стосунках. Тривалий час у родинних традиціях українців зберігалася пошанне звертання на «ви» до старших осіб. О. Потебня писав, що українці звертаються «не тільки до батьків, але й до старших братів і сестер на «Ви» [3, с. 52].

Як бачимо, перші зародки культури мовлення, спілкування між людьми мають свою давню історію формування, яка бере свій початок ще в дохристиянський період

та більш вдосконалюється за часів Київської Русі, в якій освіта поступово поширювалася і в інших містах. Так у 1030 р. у Новгороді Ярослав Мудрий відкрив школу на 300 чоловік. Паралельно з двірцевими школами відкривалися монастирські школи і школи грамоти. З XI по XII ст. на території сучасного Києва були споруджені Печерський, Видубицький, Михайлівський, Кловський, Кирилівський монастирі [4, с. 52].

Отже, розвиток культури спілкування за часів Київської Русі сприяв подальшому розвитку мови її корінного населення. Хоч і приділяли більшої уваги щодо вивчення латинської, грецької мов, що було необхідним через взаємовідносини у політичному, економічному плані з іншими країнами: Греція, Франція, Візантія. Подальший вплив на формування культури мовлення, спілкування, мав розвиток та розбудова вищих навчальних закладів, які поряд із вивченням точних наук, важливе значення приділяли вивченню мов. Одним із вагомих таких закладів на той час була Острозька академія. В Острозі вивчали грецьку, слов'яно-руську і латинську мови, тому академію часто називала «Тривомний тліцей», або «Граматична школа», або «Греко-слов'янська школа» [1, с. 21]. Варто наголосити на тому, що навчання в Острозі мало виховний характер, зважаючи на те, що матеріал, який подавали вчителі учням формував у останніх духовно-моральні якості, толерантність, повагу, ввічливість у спілкуванні. Новий навчальний матеріал викладався так: учитель читав книгу і водночас коментував окремі речення, цілі розділи. Значне місце займав усний виклад у формі повчань, притч. Наставники широко використовували діалоги і словесні змагання між учнями [4, с. 53].

Також, одним із способів спілкування людей, за часів запровадження Володимиром християнства, була розмова з Богом завдяки Біблії, яка була, на жаль, написана латинською, церковнослов'янською або ж староболгарською мовою, розуміння тексту якого було обмеженим або взагалі (латинська) неможливим, тому часто завченим без розуміння змісту. Через це виникає потреба перекладу Біблії на мову близьку до народу. Так, у «Чудацьких думках про українську національну справу» М.П. Драгоманова, можемо бачити, що через подібний недогляд або непорядок церковний появились у XVI ст. проби приблизити Біблію до мови народної на Білій Русі та у нас, на Україні.

Протягом всієї історії український народ не мав іншої інституції, яка б справила більший вплив на розвиток його освіти, науки, культури, ніж Києво-Могилянська академія. Для українців вона завжди буде національною святинєю, не меншою, ніж Падуя чи Болонья для італійців, Оксфорд для англіїців, Сорбонна для французів, Карловий університет для чехів, Ягеллонський для поляків.

Києво-Могилянська академія сприяла подальшому розвитку культури спілкування, але все-таки панівною мовою за стінами академії залишалася латинська мова, що сповільняло розвиток та формування культури спілкування української мови. До слова у Києво-Могилянській академії ставились як до святині. Вивчали багато мов: слов'янські, латину, грецьку, європейські мови, а також і східні мови. Таке шанобливе ставлення до слова як з боку професорів так і студентів Києво-Могилянської академії пояснюється тим, що вони «розглядали слово як модель світу. Вважалося, що у ньому є все те, що є у світі: матерія звуку, ідеальність значень та образність семантичних асоціацій. Ось чому вивчення світу можна, нібито, замінити вивченням слова. Так виник схоластичний стиль спекулятивного мислення [2, с. 99].

Слід вказати, що культурний рівень суспільства, який мав своє відображення у спілкуванні українського населення справляв позитивне враження на іноземців, які мали зв'язки в економічному та політичному плані з Україною. В основі спілкування українського народу лежать такі загальнолюдські морально-етичні цінності, як доброзичливість, любов, лагідність, привітність, шаноба, гречність. Цими чеснотами віддавна славився український народ. На це звертали відразу ж увагу дипломати і мандрівки, котрі бували в нашій країні. Так, датський посол Юлій Юст, що в 1709-1712 рр. відвідував Росію, а 1711 р. їхав через Україну, писав у спогадах: «Місцеві мешканці (Королєвця), як і взагалі все населення

Козацької України, відзначаються великою ввічливістю і охайністю, вдягаються чисто й чисто утримують доми», а Джозеф Маршаль про Україну 1769-1770 рр. згадував: «Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований народ». Жан Бенуа Шерер, французький аташе у Петербурзі, 1788 р. писав: «Українці – це рослі, сильні люди, привітні і гостинні». «Вельми інтелігентними» називав наших предків знаменитий географ датчанин Мальт Брюн. Особливо відзначили чужоземці вишуканість українських жінок: «Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого сприяється також русинська мова, вимова котрої не така тверда, як польська», – писав у своєму щоденнику голландець У. Вердум, подорожуючи Польщею й Україною у 1670-1672 рр. [8, с. 20-21].

Отже, культура спілкування є важливим чинником формування культури особистості, яка спроможна співпереживати, співчувати, відбираючи з мовного арсеналу найкращі засоби спілкування, мовлення. Наступ на культурне самовираження українського етносу: мови, літератури, архітектури і т.д. мав, так званий, указ Столипіна П. (1910 р.) про заборону створення «инородических товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей». Певне піднесення в культурному житті країни можемо спостерігати тільки у 1917 році, після Жовтневої революції. Культурне будівництво розпочалося майже на голому місці, оскільки в Царській імперії Української школи та вищої освіти не існувало, преса й книгодрукування були заборонені під час війни, національний театр залишався на рівні аматорства. Але були й позитивні зрушення. 1917 рік характеризувався великою соціальною активністю народу, насамперед інтелігенції. Бурхлива громадська активність діячів освіти й культури сприяла тому, що було зроблено перші нелегкі кроки на ниві культури [9, с. 28]. Тимчасовий уряд виявив готовність задовольнити національно-культурні вимоги українців, і Міністерство освіти не забарилося дати дозвіл на організацію українських шкіл. Якщо впровадження української мови у народній школі майже не викликала заперечень, то українізація середньої освіти наштовхувалася на відкритий або на пасивний опір освітянських чиновників. Побояючись примусової українізації, негативне ставлення до неї виявляли також і батьківські комітети, які існували при гімназіях. Щоб заспокоїти громадськість, українські газети видрукували матеріал, де наголошувалося, що набір учнів до українських шкіл у жодному разі не буде примусовим, а лише добровільним.

Тому з'являються словники кальок, в яких «трактор» перекладався як «трактор», а «автомобіль» як «автомобіль» [6, с. 199]. Нашу роботу на мовному фронті *українські націоналістичні елементи* намагаються витлумачити як «знищення української культури». Ми нищимо не українську культуру, а українську буржуазну культуру [10, с. 131]. Тому було запропоновано відкинути власне українські терміни-відповідники, залишивши кальковані, спільні з російськими: Лист (металла). Не лист (лист є навіть в націоналістичному російсько-українському словнику Сфремова і Кримського), а полонізм *аркуш* [10, с. 238]. Не має потреби змінювати давно всім відому телефонну трубку на *слухавку*, тепер на *доніру* і т. ін. [10, с. 322]. Тенденція першості російської мови нав'язувалась і основним способом стало пряме втручання в культуру мови, її самобутність, власні способи творення, зумовлені багатомісним становленням. Мова українська, ототожнювалася з російською, що зводило нанівець культуру спілкування, особливо між простими людьми. Їх мова насичувалася словами-паразитами, які збіднювали та спустошували те духовне, яке було надбанням пращурів за майже, тисячолітню історію. Але під орудою Сталіна зазначалося, що російська мова за *добровільним вибором* багатонаціональної сім'ї народів стала мовою *міжнаціонального спілкування*, другою рідною мовою цих народів, яка надає *творчу допомогу* у розвитку всіх національних мов народів СРСР [10, с. 278]. Російська мова як засіб міжнаціонального спілкування *сприяє* всебічному *розвиткові національних мов*, збагаченню культур усіх народів СРСР [10, с. 313]. Нищівного удару зазнав культурний процес, який животів на фоні розвитку російської мови, з прийняттям постанови ЦК

КП (б) У від 22 листопада 1933 року про припинення українізації [10, с. 115]. Аналізуючи процес становлення культури спілкування за часів радянської влади, слід враховувати, що в колишньому СРСР пропагувався абстрактно-космополітичний інтернаціоналізм, який відображав по суті політику денационалізації етнічних спільнот, протиставляв національний патріотизм пролетарському інтернаціоналізму. Політику КПРС і Радянської держави було спрямовано на відчуження від національно-культурних цінностей, етнічної самобутності кожної нації. Наша мова через постійний самозахист не з достатньою енергією удосконалювали свої засоби сприйняття та вираження. В минулі роки ставилась під сумнів життєспроможність української мови і ставилося відтак питання про доцільність її існування [6, с. 195]. Підсумовуючи вищесказане хотілося б зауважити, що зміни в історичному плані мали безпосередній вплив і на культуру мовлення суспільства, побут, звичаї і, звичайно, світобачення людини.

На сучасному етапі економічного, культурного та соціального розвитку України, яка виходить на міжнародну арену, співпрацюючи, підтримуючи зв'язки з іншими країнами, не останнє місце займає виховання моральної поведінки, духовності у сучасної молоді, які повинні збагачувати культуру мови, додаючи до мовного арсеналу шанобливі, ввічливі форми звертання, пошани. Кожен повинен усвідомлювати, що він виступає носієм духовних і моральних засад. Тому важливим в наш час постає завдання піднесення культури спілкування кожного члена суспільства.

Список використаних джерел:

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: Либідь, 1998. 557 с.

2. Беланова Р.А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США). Київ: 2001. 189 с.
3. Бобич О.В. Етикет учителя: навчально-методичний посібник. Київ: Ленвіт, 2004. 192 с.
4. Коба Л.А. Розвиток освіти в Київській Русі. *Початкова школа*. № 2, 1994. С. 51-54.
5. Миролюк О.М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові. *Мовознавство*. № 2, 1993. С. 55-62.
6. Мовчан П.М. Ключ розуміння: Есе, літературно-критичні статті. Київ: Радянський письменник, 1990. 357 с.
7. Романець В.А., Мусатов С.О. Київська Русь і початок вітчизняної психології. *До 1500-річного ювілею заснування Києва*. Республіканський науково методичний збірник. Київ: Радянська школа, 1981. Вип. 2. С. 3-21.
8. Сербенська О.А. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитися і правильно говорити: посібник. Львів: Світ, 1994. 152 с.
9. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посібник. 2-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2001. 240 с.
10. Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: збірник статей. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. 177 с.
11. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи, матеріали / упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

The article deals with the basic historical stages of the formation and development of the communication culture.

Key words: communication culture, historic development, basic stages, traditions, development.

Отримано: 10.04.2018

УДК 378.22:378.4(477.43-21):030:94(477)

Ю. А. Хоптяр, кандидат історичних наук

УЧАСТЬ ВЧЕНИХ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА У СТВОРЕННІ "ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ"

У статті розглядається на основі матеріалів "Енциклопедії історії України" участь вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у створенні багатотомного видання "Енциклопедії історії України".

Ключові слова: авторський колектив, дослідження, вітчизняна історія, вчені, енциклопедія, історичний процес, мінуле, науково-дослідна робота, національне надбання, публікації, статті, українська історія.

Передумови створення нового ґрунтового енциклопедичного видання, сягають ще у другу половину 1980-х рр., коли розпочався процес демократизації, необхідності ліквідації "білих плям" історії, які утворилися внаслідок тривалого панування ідеологічних постулатів та догм. У зв'язку з цим, після здобуття Україною незалежності, рішення про підготовку багатотомної "Енциклопедії історії України" (ЕІУ) було ухвалено 20 червня 1997 р. і юридично закріплено постановою Президії Національної академії наук України. Протягом останніх десятиліть плідна робота істориків створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ порівняно із словником "Радянської енциклопедії історії України" (РЕІУ).

Ще наприкінці 1980-х рр. в Україні розгорнулася науково-дослідна робота, пов'язана з теоретичним переосмисленням вітчизняної історії, дослідженням її "білих плям", зокрема в радянському минулому, опрацюванням нової періодизації історичного процесу, виявленням належного місця української історії в історії людства. Особлива увага приділялася підготовці документальних збірників, вивченню історіографічної спадщини, розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Після здобуття Україною незалежності, виникла ідея створити багатотомну "Історію українського народу". Проте уже перші напрацювання в галузі теоретико-методологічної основи такої праці переконали, що вітчизняна історична наука не готова до реалізації такої ідеї. Через це було взято курс на підготовку праць меншого масштабу, зокрема створення узагальнюючого (що має підсумувати здобутки

національної історіографії) енциклопедичного видання з історії України. Постанову Президії Національної академії наук України про підготовку багатотомної "Енциклопедії історії України" (ЕІУ) було ухвалено 20 червня 1997 р.

З того часу плідна робота істориків створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ порівняно із словником "Радянської енциклопедії історії України" (РЕІУ).

Вочевидь, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно зважувати на політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби, у зв'язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох і періодів). Щодо опису і аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то раніше в енциклопедіях для них майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини статей РЕІУ присвячувалось одному періоду – радянському (після 1917 р.).

Під час роботи над ЕІУ враховувалась вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створено "дерево гасел", яке допомогло орієнтуватися щодо обсягу статей, їх логічної підпорядкованості та взаємопов'язаності. Нині робота над ЕІУ триває і переходить у завершальну фазу – створення останнього, одинадцятого тому.

Істотною підмогою в роботі над ЕІУ стали енциклопедичні видання української діаспори, зокрема "Енциклопедія українознавства", різноманітні довідкові праці, створені у Північній Америці, Австралії, Західній Європі.

Редакційна колегія керувалася певними критеріями у відборі авторів статей. Так, при відборі вчених-істориків головним був не формальний критерій (наприклад, наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно.

Формуючи словник ЕІУ, редакційна колегія прагнула представити всі історичні області України, а також охарактеризувати життя українців у США, Канаді та інших державах. Гасла ЕІУ дають уявлення і про життя національних меншин в Україні. На жаль, кількість статей з історії кримськотатарського народу, для якого земля України стала батьківщиною, поки що обмежена.

Загалом кількісних показників відносно авторського колективу редколегія ЕІУ не надає, оскільки робота триває і до неї долучаються все нові і нові фахівці. Варто зазначити, що основний кістяк авторського колективу – це працівники установ НАН України гуманітарного профілю. Серед авторів статей також чимало керівників відомств, знаних політичних діячів, професорів провідних університетів. Так, із Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка до авторського колективу ЕІУ увійшли вчені історичного факультету:

- ✓ Степанков Валерій Степанович (Т. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10);
- ✓ Завальнюк Олександр Михайлович (Т. 4, 7);
- ✓ Копилов Сергій Анатолійович (Т. 8, 9);
- ✓ Комарницький Олександр Борисович (Т. 4);
- ✓ Рибак Іван Васильович (Т. 4);
- ✓ Петров Микола Борисович (Т. 4);
- ✓ Хоптяр Юрій Анатолійович (Т. 9).

В ЕІУ публікації у доктора історичних наук, академіка УАН, професора Степанкова Валерія Степановича досить чисельні (50). Тільки у першому томі ЕІУ їх опубліковано 17 [1]. Публікації стосувалися багатьох історичних подій, зокрема таких як Барська облога 25-31 липня 1648 р. В останній декаді липня 1648 р. чисельність польської залоги в Барі, очолюваної галицьким старостою А. Потоцьким, складала близько 2 тис. осіб, 50 гармат, 5 тис. мушкетів і 100 бочок пороху. Полки повстанців були сформовані з селян та міщан у середині липня в містечку Ялтушків (нині село Барського району Вінницької області). 25 липня повстанці розпочали наступ на Бар, оволоділи його передмістям – містечком Чермериське, а саме місто взяли в облогу. Невдовзі до Бара підійшли козацькі полки на чолі з полковниками Брацлавцем і Габачем. Керівництво взяв на себе, очевидно, Брацлавець. Готуючись до штурму, повстанці рили шанці, ставили палисад, готували драбини. Брацлавець вдалося порозумітися з частиною барських міщан-українців, які пообіцяли допомогу. Ранком 28 липня під прикриттям густого туману повстанці пішли в наступ Бара. Вони завдали головного удару з боку Замкових та Іванківських воріт, де їх найменше чекали поляки. За допомогою барських міщан-українців повстанці захопили вали і прорили в містечко Ляцьке (назва частини Бара). Польська залога зазнала великих втрат, а її рештки заховалися в замку. Наступного дня відбулися переговори з обложеними. Хоча А. Потоцький здався, однак жовніри продовжували чинити опір. Ранком 31 липня повстанці оволоділи замком. Здобуття Бара сприяло розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби на Поділлі [1, с. 195-196].

Одразу дві публікації Степанкова В.С. присвячені Батозьким битвам 1652 і 1672 рр., визначаються їх хід та значення [1, с. 201-202].

Бахчисарайський договір 1648 р., визначався Степанковим В.С., як українсько-кримський договір про військо-

во-політичний союз, укладений в березні між Б. Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гересем III. До того ж, готуючи збройне повстання проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький восени 1647 р. почав налагоджувати стосунки з кримською верхівкою. У другій половині січня 1648 р. він направив посольство Я. Клиші до Бахчисарая з проханням надіслати військову допомогу проти Речі Посполитої. Зважаючи на давню ворожнечу з Військом Запорізьким, Іслам-Герей III відповів відмовою. У другій декаді лютого Б. Хмельницький відрядив нове посольство до Бахчисарая, яке домоглося укладення договору. Описуються його умови [1, с. 206].

Важливе значення в історії України XVII ст. мають Березневі статті 1654 р. Степанков В.С. так визначає вказаний історичний термін: усталена в історіографії назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654 р. (вони називалися ще "Переяславським договором"). Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. За Березневими статтями передбачалося збереження в Україні форми урядування й устрою Української козацької держави. Підтверджувалися всі права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність українського уряду щодо проведення внутрішньої політики. У Києві мав бути російський воевода з кількатисячним підрозділом з метою надання українській стороні допомоги в боротьбі проти зовнішнього ворога. Чисельність козацького реєстру встановлювалося у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні козакам і старшині і інше [1, с. 229-230].

Перебігу історичних подій пов'язаних з Берестецькою битвою 1651 р. присвячена стаття Степанкова В.С. Детальний опис кількісних показників живої сили і озброєння українського і польського війська дає можливість зорієнтуватися у розстановці сил на той час [1, с. 233-234].

Белградський мирний договір 1739 р. укладений між Російською і Османською імперіями після припинення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. став предметом уваги Степанкова В.С. у черговій публікації [1, с. 248-249].

Білоцерківське повстання козаків 1651 р. визначається Степанковим В.С. як збройний виступ частини козаків проти укладення мирного договору з Річчю Посполитою, що відбувся в м. Біла Церква 16-17 вересня. Після поразки у Берестецькій битві 1651 р. Б. Хмельницький перетворив Білу Церкву на головний осередок опору польському і литовському арміям, які об'єдналися 13 вересня під Германівкою (нині село Обухівського району Київської області). Сам гетьман зупинився в с. Рокитне. Враховуючи складність військово-політичної обстановки, він запропонував великому коронному гетьманові М. Потоцькому провести переговори в Білоцерківському замку. Вони розпочалися 16 вересня 1651 р. Українське посольство погодилося на скорочення козацького реєстру до 12 тис., розрив союзу з Кримським ханством. Відомості про примирення з Польщею викликали обурення значної частини козаків. При підтримці окремих татарських загонів вони оточили замок й почали погрожувати знищити польських комісарів і козацьку старшину. Прибувши до Білої Церкви ранком 17 вересня придушив повстання й стратив 15 його керівників. Проте, враховуючи опір козацтва, він відмовився визнати умови досягнутої між посольствами домовленості [1, с. 292].

Серед публікацій Степанкова В.С., присвячених перебігу історичним подіям, є існування Борзнянського полку, як козацької військової та адміністративно-територіальної одиниці у 1648-49 та 1654-55 рр. Української козацької держави. Формування Борзнянського полку розпочалося влітку 1648 р. в умовах піднесення національно-визвольної і соціальної боротьби населення Чернігівського воєводства. Центром полку була Борзна, а організатором – полковник М. Небаба [1, с. 343].

Вінницькі оборони 1651-1671 рр. – героїчні оборони міщанами і козаками від польських підрозділів м. Вінниця у роки національної революції 1648-1676 рр. Оборона 1651 р. тривала з 1 по 10 березня. Тоді Польське військо (разом з слугами 24-26 тис. чол.), очолюване гетьманом великим коронним М. Калиновським, 10 лютого 1651 р.

вторглося на Брацлавщину. Богун І. зібрав основні сили полку (близько 2-х тис. козаків) у Вінниці. Центром оборони було обрано монастир, навколо якого зведено три лінії укріплень. Вінницька оборона 1651 р. відіграла вирішальну роль у провалі плану польського командування оволодіти Брацлавщиною. Оборона 1671 р. м. Вінниця відбувалася 4-5 вересня. У середині серпня 1671 р. 14-15 тис. чол. польське військо під проводом гетьмана Собеського Я. напало на Брацлавщину. На відміну від попередньої оборони Вінниці, Собеському Я. вдалося златати оборонців і заволодіти замком та зруйнувати укріплення [1, с. 568].

Інші публікації Степанкова В.С. у першому томі ЕІУ стосуються біографічних матеріалів історичних постатей, що відіграли помітну роль в історії України, зокрема кримського хана Аділ-Гірея. Він правив 1666-1671 рр., зійшовши на трон у березні 1666 р., розпочав боротьбу із знаттю за зміцнення центральної влади. Противник зближення Російської держави і Речі Посполитої. До середини 1668 р. підтримував зовнішню політику правобережного гетьмана П. Дорошенка. Однак плани останнього про возз'єднання усієї козацької України та курс на прийняття протекторату Османської імперії перешкодили планам Аділ-Гірея щодо послаблення залежності ханства від турецького султана, а також встановлення контролю над Правобережною Україною. Аділ-Гірей підтримував опозицію Запорізької Січі до влади П. Дорошенка і шукав порозуміння з Польщею. Внаслідок цього Аділ-Гірей був зміщений султаном у квітні 1671 р. [1, с. 36].

У наступному повідомленні Степанкова В.С. йдеться про військового осавула Війська Запорозького Івана Барабаша. Він належав до старшинського угруповання польської орієнтації. У квітні 1646 р. в складі козацького посольства Барабаш І. взяв участь у таємних переговорах з польським королем Владиславом IV Ваза щодо збільшення козацького реєстру, відновлення "стародавніх вольностей" і підготовки морського походу проти Османської імперії. За наказом гетьмана великого коронного М. Потоцького у другій декаді квітня 1648 р. разом з військовим осавулом І. Караїмовичем очолив похід на човнах 4-5 тис. реєстровиків і жовнів на Запорізьку Січ проти повстанців Б. Хмельницького. Не заставши їх на Січі, близько 23 квітня він разом з чигиринським полковником С.-М. Кричевським на чолі кількох сотень воїнів вирушив до острова Томаківка, де перебувала залога повстанців, і зайняв її. 24 квітня біля Кам'яного Затону (нині м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області) навпроти Микитиногу Рогу (нині м. Нікополь) реєстрові козаки під проводом Ф. Джалаля повстали і захопили Барабаша І. та інших вірних Польщі старшин. За вироком зібраної чорної ради усіх цих старшин стратили [1, с. 181].

Матеріали біографічного плану викладені Степанковим В.С. стосувалися чернігівського воеводи, польського дипломата Беневського С.К. (1620-1676). Він був прихильником порозуміння з Українською козацькою державою на основі визнання за нею автономії у складі Речі Посполитої. У 1657-1660 рр. Беневський С.К. очолював польські делегації на переговорах із Б. Хмельницьким, І. Виговським та Ю. Хмельницьким. Беневський С.К. відіграв важливу роль у підготовці й підписанні Гадяцького договору 1658 р. [1, с. 220].

Аналогічна публікація торкається чигиринського полковника, генерального судді Бережицького Прокіпа [1, с. 226].

Італійському історичному XVII ст. Бізаччіні М. присвятив замітку Степанков В.С. Бізаччіні М. створив "Історію громадянських війн останнього часу" – цикл монографій про соціальні й національно-визвольні рухи в європейських країнах середини XVII ст. (Англії, Італії, Франції та ін.). На основі використання багатого фактичного матеріалу відтворив об'єктивну панораму суспільно-політичної боротьби народів за власні свободи й привілеї (у світлі тогочасної "проромантичної" концепції). Найбільшу увагу в "Історії громадянських війн..." Бізаччіні М. приділив дослідженню буржуазній революції в Англії (1640-1660) та національно-визвольній боротьбі в Україні, значна частина, якої входила тоді до складу Польщі. Вперше в історіографії автор створив монографію про національну революцію 1648-1676 рр. в Україні. У ній відзначається жорстоке гно-

блення селян і козаків з боку польської знаті й короля як одну з причин повстання, підкреслював всеукраїнський, національно-визвольний і конфесійний характер боротьби, змальовував Б. Хмельницького талановитим державним діячем, полководцем, політиком і дипломатом [1, с. 271].

Біографічному опису уманського полковника, дипломату Української козацької держави другої половини XVII ст. Білогруді Г. присвячена публікація Степанкова В.С. [1, с. 284]. Такого ж характеру повідомлення відносно Богаченка С. – генерального судді Правобережної України в 1660-70-х рр. [1, с. 311] та Виговського І.О. – талановитого адміністратора, восначальника і дипломата часів національної революції 1648-1676 рр. [1, с. 502-503].

У другому томі ЕІУ публікації Степанкова В.С. починаються з виступу козаків 1653 р. у м. Городок-Бедриківський на Поділлі (нині м. Городок Хмельницької області). Це був стихійний бунт козаків проти політики гетьмана Б. Хмельницького, що відбувся 20 червня під цим містечком і призвів до зриву походу української армії на західні українські землі [2, с. 172-173]. Крім того, приділяється увага дипломатичній службі Б. Хмельницького [2, с. 386-387]. Значна увага звертається на біографічний опис життєдіяльності Дорошенка Г.Д. [2, с. 455] та Дорошенка П.Д. [2, с. 456-457].

У третьому томі зустрічаємо публікацію Степанкова В.С. відносно Жовтоводської битви 1648 р. Це була перша перемога української армії в національній революції 1648-1676 рр. [3, с. 166-167].

Це одна, битва була в полі зору дослідника – Зборівська 1649 р., що відбулася між українським військом на чолі з Б. Хмельницьким і татарським військом на чолі з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, з одного боку та польською армією – з другого, в роки національної революції 1648-1676 рр. [3, с. 304-305].

Без уваги на залишився Зборівський договір Криму з Польщею 1649 р. Укладений між кримським ханом Іслам-Гіреєм III і польським королем Яном II Казимиром Ваза після Зборівської битви 1649 р. Переговори проходили 16-18 серпня [3, с. 305].

Матеріали біографічного плану торкалися Зеленського М. – м'ястківського сотника (1649), брацлавського полковника (1654-1657, 1659-1661, 1664, 1666). Він народився в родині шляхтича Брав участь у національній революції 1648-1676 рр., учасник боїв проти польського і татарського війська 1654-1657 рр., придушення повстань Пушкаря і Барабаша 1657-1658 рр. та Чуднівської компанії. Виконував дипломатичні місії до Польщі й Кримського ханства. У 1667 р. зробив невдалу спробу перехопити булаву в П. Дорошенка [3, с. 324].

У четвертому томі ЕІУ перебігу історичних подій опис Степанкова В.С. приурочений Кліщинському повстанню та самоврядуванню 1767-1770 рр. Починаючи з 1750-х рр., козаки і селяни с. Кліщинці Жовнинської сотні Лубенського полку (нині с. Чернобайівського району Черкаської області) не раз зверталися до органів влади з проханням захистити їх від закріпачення, однак влада не вживала жодних заходів. Тоді в квітні 1767 р. вони розгромили масток генерального писаря В. Туманського й звели довкола села оборонні укріплення. Під проводом братів С. та О. Воронів, Г. Білима та інших ватажків їм вдалося відбити 1767-1768 рр. шість нападів каральних підрозділів. Лише 1769 р. власті придушили повстання. На початку вересня 1770 р. селяни знову взяли за зброю, але 21 вересня зазнали поразки [4, с. 354].

Українському князівському роду XV-XVI ст. Капусті присвячена публікація Степанкова В.С., у якій прослідковується генеалогічна лінія роду [4, с. 98].

У п'ятому томі ЕІУ публікації Степанкова В.С. торкалися наступних історичних подій та місцин: Красненської оборони 1651 р. (оборона козаками та місцевим населенням на чолі з брацлавським полковником Д. Нечасем містечка Красне (нині село Тиврівського району Вінницької області) під час наступу військ Речі Посполитої під командуванням гетьмана М. Калиновського і брацлавського воеводи С. Лянцкоронського в лютому 1651 р.) [5, с. 295]; Корсунської битви 1648 р. [5, с. 189-190]; Коронного краю (адміні-

стративно-територіальна одиниця в монархії Габсбургів 1772-1918 рр.) [5, с. 178].

Біографічні матеріали відомих історичних персонажів торкалися: Костки-Наперського Олександра-Леона (бл. 1620-18.07.1651) – організатора і керівника селянського повстання в Підгаллі (Південна Польща, район Прикарпаття) у травні-червні 1651 р. [5, с. 226]; Кривоніса Максима (бл. 1600-1648 рр.) – черкаського полковника гетьмана наказного [5, с. 326-327]; Кривоносенка (справжнє ім'я невідомо, можливо Сава; бл. 1620 – бл. 1650) – остропільського полковника [5, с. 327]; Кричевського Станіслава-Михайла – чигиринського і київського полковника, гетьмана наказного [5, с. 400-401]; Кунакова Григорія – дяка Стрілецького, Холопського та Розрядного приказів Російської держави (як гонець він двічі виконував дипломатичні доручення у Польщі) [5, с. 496].

Окремі, біографічного характеру публікації Степанова В.С. присвячені керівникам (ректором) К-ПНУ останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст.: Копилову А.О. та Копилову С.А. [5, с. 129-130].

У шостому томі до публікацій Степанова В.С. відносно подій історичного плану відносяться: Ладижинська оборона 1674 р. – захист козаками під проводом старшин А. Мурашки, В. Сербина і А. Дмитрієва м. Ладижин від турецької армії [6, с. 21]; Лоевська битва 1649 р., що перешкодила литовському війську кн. Я. Радзівіла походу на Україну під м. Лоев (Білорусія) [6, с. 257-258]; Львівські облоги 1648, 1655, 1672 рр. – спроби українського і кримського, потім – українського і російського, згодом – турецького, кримського і українського війська оволодіти м. Львів [6, с. 368-369].

До того ж знаходимо життєвий опис: Лисовця Демка – генерального осавула, гетьмана наказного, учасника національної революції 1648-1676 рр. [6, с. 160]; Маскевича Богуслава-Казимира (бл. 1625-04.04.1683) – польського мемуариста, автора "Щоденика" (1643-1649) та "Щоденника московської війни у Великому князівстві Литовському" [6, с. 544]; Міхала-Корибута Вишневецького, (31.07.1640 – 10.11.1673) – польського короля уродженця м. Вишневець, сім'ї кн. Я. Вишневецького [6, с. 765].

У сьомому томі дослідження вченого приурочувалися історичним подіям: Могилівській обороні 1660 р. Як відомо, на початку лютого 1660 р. подільський полковник О. Гоголь зосередив у м. Могилів (нині м. Могилів-Подільський) Подільський полк та загони опришків І. Кияшка. 20 лютого відбувся штурм міста польським військом гетьмана С. Потоцького в ході якого поляки зазнали поразки [7, с. 15]; Молдавським походам Б. Хмельницького і Т. Хмельницького 1650, 1653 рр. (походи, спрямовані на нейтралізацію впливу Речі Посполитої на Молдавське князівство й реалізацію династичних намірів Б. Хмельницького) [7, с. 35-36]; Монастирищенській обороні 1653 р., де І. Богун зосередив сили Кальницького полку в м. Монастирище (нині місто Черкаської області) а 10-11 квітня польське військо на чолі з С. Чарнецьким атакувало місто, але козаки штурм відбили [7, с. 51].

Особливо виділяється за історичним значенням публікація Степанова В.С. відносно Національної революції 1648-1676 рр., під якою розуміється, породжений українськими реаліями раннього Нового часу складний політичний процес, що поєднував у собі, під гаслами захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорізького й руського народу, боротьбу за національне визволення, масовий соціальний протест і збройні форми громадянського протистояння та супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер і рівнів життєдіяльності суспільства [7, с. 270-279].

Біографічні описи знаходимо щодо: Мужилівського Силуяна Андрійовича – полковника, військового судді, дипломата (народився в сім'ї случького протопопа, білоруського православного письменника-поліміста А. Мужилівського) [7, с. 101-102] та Нужниа Пархома – конотопського полковника, військового осавула 1661 р. (козак Миргородського полку, підтримавши І. Брюховецького, став запорозьким полковником) [7, с. 496].

У восьмому томі публікації стосувалися висвітленню Паволоцького повстання 1663 р. (виступ населення Паво-

лоцького полку проти політики гетьмана П. Тетері. Його причинами стали поновлення польсько-шляхетських порядків, зловживання євреїв-орендарів і спекуляції купців) [8, с. 18] та Покутського повстання 1648 р. (масовий збройний виступ населення Покуття проти національно-конфесійних та соціальних утисків. Спалахнуло у вересні 1648 р. і тривало до кінця року) [8, с. 320].

У заключних томах ЕІУ зустрічаємо публікації Степанова В.С. щодо Старокостянтинівської битви 1648 р. (перемога наказного гетьмана М. Кривоноса над військом українського і польського магнатів під орудою князя Я. Вишневецького) [9, с. 822-823] та біографічного опису життєвого шляху гетьмана Хмельницького Богдана Михайловича (27.12.1595 – 06.08.1657) – політика, полководця, дипломата, провідника національно-визвольних змагань 1648-1657 рр., творця Української козацької держави та її першого гетьмана [10, с. 389-390].

Двома публікаціями у співавторстві представлено у ЕІУ дослідження доктора історичних наук, академіка АНВШ України, професора Завальнюка Олександра Михайловича.

У четвертому томі ЕІУ знаходимо дослідження Завальнюка О.М. і кандидата історичних наук Комарницького О.Б., що відображало історію виникнення та становлення Кам'янець-Подільського державного університету, як освітнього наукового та культурного центру Хмельниччини [4, с. 64-65].

Біографічному опису історика і письменника, мовознавця, видавця, педагога, громадського політичного і церковного діяча Івана Івановича Огієнка, фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячене повідомлення Завальнюка О.М. і Пінчука Ю.А. [7, с. 520-521].

Історію м. Кам'янця-Подільського досліджували кандидати історичних наук Рибак І.В. і Петров М.Б., а стислий варіант опису розвитку міста опублікували у четвертому томі ЕІУ [4, с. 55-64].

Офіційна газета Подільської єпархії РПЦ – "Подольские епархиальные ведомости" видавалися у 1862-1905 рр. Саме історії цього видання приурочене дослідження доктора історичних наук, професора, ректора К-ПНУ Копилова Сергія Анатолійовича [8, с. 309-310].

Ще одна публікація Копилова С.А. стосувалася дослідження слов'янознавства, як комплексу наукових дисциплін, що включає лінгвістику, літературознавство, мистецтвознавство, історію та історію культури слов'янських народів [9, с. 643-651].

Дві статті у співавторстві опубліковані у дев'ятому томі ЕІУ кандидата історичних наук Хоптяра Юрія Анатолійовича, у яких аналізувалися століпінська аграрна реформа та висвітлювалася біографія Століпін П.А. [9, с. 859-860].

Авторський колектив, редакційна колегія прагнули, щоб ЕІУ була цікавою й інформативною, враховували останні здобутки історичної науки. Поряд із статтями з історії України у ній друкуються загальнотеоретичні матеріали, які висвітлюють сучасні досягнення світової історіографії та політології, а також подаються відомості про окремих визначних людей планети та найвпливовіші міжнародні організації.

Список використаних джерел:

1. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. 688 с.
2. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 528 с.
3. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.
4. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 528 с.
5. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5: Кон-Кю. 568 с.
6. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. 784 с.
7. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7: Мл-О. 728 с.

8. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. 520 с.
9. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9.: Прил–С. 944 с.
10. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. 784 с.

The article focuses on the scientific contribution of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University's scientists to the creation of «Encyclopaedia of History of Ukraine».

Keywords: authors team, investigation, state history, scientists, encyclopaedia, historical process, the past, scientific research, national heritage, published works, articles, History of Ukraine.

Отримано: 10.04.2018

УДК 811.111.316.647.8

В. Г. Чабанов, кандидат філософських наук

ПОЛІТИЧНИЙ СТЕРЕОТИП ЯК РЕЗУЛЬТАТ КОГНІТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Досліджено сутність феномену політичного стереотипу як продукту когнітивної діяльності людини. Політичний стереотип розглядається як явище політичної свідомості і поведінки, що формує політичний простір. Увага акцентується на потребі долати дефіцит соціальної інформації і продукувати ефективну соціальну й політичну поведінку.

Ключові слова: стереотип, політичний стереотип, когнітивний процес, масова свідомість, політична свідомість, політична культура.

В контекст психологічного виміру політики і в основу управління політичною участю входить сукупність стійких образів влади, політичних відносин й управління державою, які поступово формуються й укорінюються у масовій свідомості.

Слід зазначити, що наукове розуміння феномену стереотипу досить непросте завдання. Адже стереотип, як образ свідомості, має об'єктивну природу і є невід'ємною властивістю психіки людини та формується за власними законами, тобто є природним світосприйняттям. Розглядаючи виникнення стереотипів, деякі дослідники вважають, що постійною тенденцією мислення є утворення спрощених образів абстрактної дійсності. Інколи таку тенденцію називають рефікацією [3, с. 97]. Тому людина досить часто схильна до спрощеного мислення. Залежно від специфіки соціальних зв'язків, такі спрощення можуть бути правильними або хибними. У суспільстві, де сукупність соціальних відносин та взаємодій порівняно проста, спрощення можуть досить об'єктивно відображати дійсність. В іншому випадку, коли суспільство характеризується складністю основних зв'язків, стереотипні уявлення не відповідають об'єктивній дійсності, є хибними і часто сприяють формуванню упереджених висновків [3, с. 98].

Термін «стереотип» вперше в політичну теорію ввів американський журналіст і політичний оглядач У. Ліппман. Це поняття він розглядав у своїй праці «Громадська думка» («Public Opinion»), яка вийшла друком у 1922 році, з метою визначення упереджених уявлень про суб'єктів політики. Вже дещо пізніше один із засновників сучасної політології, американський політолог Г. Лассвел зауважував, що уміле застосування політичних стереотипів – це джерело ефективного впливу на маси, а також засіб зміцнення державної влади.

Структурними складовими є когнітивні, емоційні та мотиваційні компоненти. Дуже часто саме емоційна складова відіграє домінуючу роль, наприклад у демонструванні агресії в умовах політичних конфліктів. У. Ліппман зауважував, стереотип починає діяти ще до того, як включається розум. Дослідник, аналізуючи феномен стереотипу, також акцентує увагу на його догматизмі. Тобто стереотип пов'язується із необґрунтованим упередженим судженням, коли, скажімо, людина формує своє уявлення про політичні інститути через ЗМІ, анекдоти, політичні міфи. Це так званий ефект «віддаленого сприйняття», хоча для визначення істинності чи хибності уявлення процесу має аналізуватися конкретна ситуація. Поряд із цим, за слова зарубіжного дослідника І. Вікентьєва, психологічною передумовою стереотипу служить архетип – успадковується схильність відповідати навколишньому середовищу (реакція на виступ політика, новинна передача по телебаченню та ін.) і на цій основі типові «вічні стереотипи» (наприклад, політика – завжди брудна справа, будь-яка політична влада – погана і т. д.) [2, с. 250].

На думку вітчизняної дослідниці О. Шерман, стереотип – це комплексне уявлення про явища оточуючої дійсності, що може набувати вербальних або візуальних форм, і

характеризується когнітивним спрощенням, стійкістю форми та емоційним забарвленням [10, с. 16].

Цей феномен можна пояснити спробами виокремити в суспільній свідомості, з одного боку, ту його частину, яка найбільш адекватно відбиває дійсність, а, з іншого боку, ту, яка спричинює хибне сприйняття людиною довкілля.

Політичний стереотип – це стандартизований, схематичний, спрощений, зазвичай емоційно забарвлений образ соціально-політичного об'єкта (явища, процесу). У масовій свідомості він може замінити знання, значно спрощує і полегшує орієнтацію в політичному просторі. У цілому політичний стереотип – це усталене й масове явище політичної свідомості і поведінки, яке формує політичний простір [8].

Для розуміння феномену політичного стереотипу як результату когнітивного процесу важливо акцентувати на наступних аспектах. По-перше, стереотипи відображають в схематичному вигляді соціально-політичні цінності. По-друге, стереотипи допомагають продукувати ефективну політичну поведінку, так як служать миттєвою підказкою. По-третє, стереотипи є своєрідним засобом соціальної психотерапії в умовах дефіциту інформації про політичні ролі, відносини і цінності. Обиватель не розуміє глибинну сутність складних політичних ситуацій. Він не може перевірити абстрактні поняття особистим досвідом. Сформовані у свідомості штампи приходять на допомогу.

Найпоширенішою є модель, яка описує аспекти феномену стереотипу, запропонована У. Ліппманом, а саме:

- Зрозумілість і простота (складні соціально-політичні конструкції зводяться до простого і легше запам'ятовуються).
- Не самостійне узагальнення, а формування ззовні (стереотипні уявлення через комунікацію з іншими людьми, вплив ЗМК).
- Часта помилковість і неправдивість (людина тільки на основі приналежності до певної соціальної групи наділяється певними якостями, яких зачасти не набуває. Стереотип формується у вигляді штампу.)
- Стійкість існування (стереотипи досить таки важко викоринити).

За словами зарубіжного дослідника Г. Теджфела, в кризові періоди життя суспільства, коли рівень соціальної напруги різко зростає, стереотипи (в тому числі й політичні) стають більш чітким, ворожими й такими, що важче піддаються управлінню. У процесі такої стереотипізації реалізуються дві важливі соціальні функції. Перша пояснює існуючі відносини між соціальними спільнотами, тим самим дає можливість з'ясувати причини деяких соціально-політичних конфліктів і зв'язків. Друга, виправдовує існуючі міжгрупові відносини, дії, спрямовані на підтримку чи проти учасників групи [12, с. 68].

Зарубіжний дослідник В. Агесв моделює трьохрівневу структуру стереотипу, а саме: 1) афективний рівень – охоплює почуття симпатії або антипатії відповідно до реа-

льного або символічного об'єкту; 2) когнітивний рівень – виражений у думці щодо об'єкта або у судженні про нього; 3) поведінковий рівень – програма дій, що стосуються даного об'єкту [1, с. 98].

Окремої дослідницької уваги заслуговує політичний стереотип, який важко проаналізувати без розгляду механізмів його формування. За словами американського дослідника, автора теорії рис особистості Г. Оллпорта, у процесі формування стереотипів, настанов, упереджень задіяні когнітивні процеси:

- 1) сприйняття об'єкта чи отримання інформації про нього у певний спосіб;
- 2) формування образу предмета, тобто уявлення про нього, а також думок та оцінних суджень;
- 3) узагальнення окремих випадків та розповсюдження цих уявлень та оцінок на усю групу предметів;
- 4) закріплення цих результатів у пам'яті [7, с. 118].

Політичний стереотип зароджується у процесі сприйняття людиною дійсності. Однією із сторін когнітивного процесу є генералізація, тобто узагальнення однорідних явищ. Г. Оллпорт зазначав, що «схильність людини до стереотипів полягає у її звичайній та природній тенденції будувати узагальнення... змістом яких є над спрощення світу своїх вражень». Цю тенденцію пояснюють і пов'язують з процесом і результатом інформаційного переважання, в умовах якого свідоме спрощення трансльованої інформації полегшує категоризацію і створює передумови для формування стереотипу [11].

Можемо зазначити, що в результаті когнітивного процесу людина в сприйнятті соціально-політичних явищ і процесів набагато частіше надає перевагу ефективності своїх суджень порівняно з їх точністю. Дослідники, пояснюючи даний феномен, серед можливих причин такої переваги називають можливість швидко позбутися тривоги, пов'язаної з невизначеністю ситуації, а також мінімальну можливість негативних наслідків.

Отже, формуванню соціально-політичних стереотипів сприяють дві групи когнітивних процесів, а саме: безпосереднє сприйняття явищ і пошук причинно-наслідкових зв'язків. На обох етапах механізми, що ведуть до утворення стереотипів, запускають дефіцит об'єктивної інформації або її надлишок, а пошук причинно-наслідкових зв'язків може відбуватися і на рівні логічного, і на рівні асоціативного мислення [11].

За емоційним забарвленням стереотипи поділяються на позитивні (створюють привабливий образ об'єкта) і негативні, які викликають до об'єкта неприязнь та інші деструктивні емоції [10].

Сучасне суспільство в епоху глобалізації і уніфікації переживає кризу ідентичності, яка стосується багатьох проявів суспільної свідомості і виявляється на кожному її рівні: від індивіда до суспільства загалом. Тенденції розвитку формуються через набір специфічних цінностей. Так, особистість містить у своїй свідомості певний історичний комплекс навичок і стандартів соціальної поведінки, який історики називають «історичною пам'яттю», у соціології це поняття прийнято визначати як «соціальний стереотип» [9, с. 138].

Знаковим у науковій розвідці В. Ліппмана є те, що він виділив два аспекти, які впливають на формування і функціонування соціального стереотипу: 1) використання принципу економії зусиль у пізнанні світу, характерного для повсякденного людського мислення: люди прагнуть не реагувати щоразу по-новому на нові факти і явища, а намагаються розглядати останні, згрупувавши їх під уже наявні категорії; 2) потреба в захисті власної традиції, соціальної позиції та групових цінностей.

В. Ліппман зауважував, що будь-яке порушення стереотипів здається посяганням на основи світобудови особистості. Саме тому соціальні стереотипи успішно чинять опір будь-якій інформації, спрямованій на їх зміну, тим

самим створюючи перешкоду на шляху формування суспільної думки.

До особливостей політичних стереотипів можемо віднести створення образу політика чи соціально-політичної спільноти. Зокрема, на сучасному етапі розвитку політичних технологій розроблена не одна система створення образу політика з опертям на стереотипи. Формування іміджу, «розкручування» особи конкретного політика чи групи осіб позначає цілу систему методів просування на вищі рівні політики людей не залежно від їх особистих якостей чи популярності.

Отже, важливою передумовою ефективною політичної діяльності, реалізації успішних політехнологій є дослідження й усвідомлення складної природи стереотипів, їх особливостей, механізмів формування та впливу на процес оцінювання особою чи групою осіб суспільно-політичних явищ і процесів, уміння визначати основні стереотипи та їх співвідношення із потребами й мотивами особи або соціальної групи. Політичний стереотип є результатом когнітивного процесу і формується у співвідношенні із потребами й мотивами особи або соціальної групи.

Список використаних джерел:

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов. *Вопр. психологии*. 1986. № 1. С. 95–101.
2. Викентьев И.Л. Приемы рекламы и Public Relations. Программы-консультанты: 400 примеров, 200 учебных задач и 20 Практических приложений. Москва: Триз-Шанс, 2004. 378 с.
3. Глиницька У. Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій. *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 96–100.
4. Красова Е.Ю. Стереотипы массового политического сознания как значимый элемент PR. *Вестник Воронежского государственного университета: Филология. Журналистика*. 2014. № 03. С. 112–116.
5. Липпман У. Общественное мнение; [пер. с англ. Т.В. Барчуновой]. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
6. Михальчук Н.В. Політичні стереотипи як об'єкт наукового аналізу. *Офіційний портал Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ, 2010. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_2/41.pdf
7. Налчаджян А.А. Этнопсихология; 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 380 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
9. Семашко Т.Ф. Зміна акцентів щодо розуміння стереотипу як феномена соціальної практики. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія*. 2015. Вип. 30. С. 138–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvku_2015_30_23
10. Шерман О.М. Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації. Львів: Сполом, 2008. 228 с.
11. Шурко О. Стереотипи як складова політичної свідомості. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 161–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2016_8_22

The essence of the phenomenon of a political stereotype as a product of cognitive activity of a person is investigated. Political stereotype is considered as a phenomenon of political consciousness and behaviour that forms the political space. The emphasis is on the need to overcome the lack of social information and produce effective social and political behaviour.

Key words: stereotype, political stereotype, cognitive process, mass consciousness, political consciousness, political culture.

Отримано: 10.04.2018

ШВЕДСЬКИЙ ЧИННИК В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ СЕРЕДИНИ XVII ст. (1655 – 1656 рр.)

У статті висвітлюється вплив шведського чинника на українську політику правлячої верхівки Речі Посполитої упродовж 1655 – 1656 рр.

Ключові слова: шведський чинник, політична еліта, Ян Казимир, Річ Посполита, українська політика.

Надзвичайно важливий вплив на пошук політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання української проблеми в середині XVII ст. мало зовнішньополітичне становище Речі Посполитої. Саме цей чинник час від часу значною мірою визначав співвідношення сил у середовищі еліти, конкретні заходи її угруповань, або поспішність у врегулюванні польсько-українського конфлікту або, навпаки, його ігнорування. З літа 1655 р. в найбільшій мірі проявив себе саме шведський чинник, що було пов'язано з нападом на Річ Посполиту Швеції. Вже 31 липня шведи захопили Познань, а 8 вересня – Варшаву. До кінця жовтня більшість магнатів та шляхти в багатьох воєводствах визнали над собою владу шведського короля [11, с. 30; 19, с. 70-151; 20, с. 111-119; 21, с. 166-168]. Щодо власне Литви, то не маючи можливості вести одночасну боротьбу з козацькою Україною, Московською державою та Швецією, Я. Радзівіл разом з багатьма магнатами вирішили укласти угоду з останньою на умовах визнання свого підданства королю Карлу X [3, с. 248-249; 25, с. 159; 26, с. 91, 98]. Власне це ставило під загрозу результати Люблінської унії, оскільки терени Речі Посполитої обмежувалися лише Коронаю (і то навіть в її структурі владу короля Швеції визнала Великопольща).

Важливо також зазначити, що більшість магнатів і шляхти, яка підкорилася шведському королю, сподівалася, що його армія, зайнявши східні терени Речі Посполитої, захоплені в 1648 р. військом Б. Хмельницького, поверне їх колишнім власникам [3, с. 253; 16, с. 169-170]. Очевидно, про це йшлося в якості перспективи – у випадку успішних дій шведів на західноукраїнських землях. Адаже, як з'ясували дослідники, польські магнати і шляхта присягали Карлу X на умовах гарантування територіальної цілісності Корони Польської [10, с. 359]. Водночас, визнаючи владу Карла X, шляхта усвідомлювала загрозу для своїх вольностей, адже влада шведського монарха була значно сильнішою, ніж повноваження Я. Казимира. Попри це, все ж переважало переконання, що «даремне пролиття шляхетської крові (тобто протистояння шведам) є шкідливим» [21, с. 166-167].

Усвідомлюючи вкрай складне становище своєї країни, правляча еліта Корони почала шукати спроб порозуміння з козацькою Україною, особливо зважаючи на той факт, що Б. Хмельницький прагнув укласти військовий союз зі Швецією [15, с. 303-309]. Як свідчать джерела, в серпні король просив гетьмана «милосердя над Річчю Посполитою» та погоджувався віддати в його підпорядкування території «хоч би і до Вісли», аби тільки він виступив проти його ворогів [13, арк. 484]. Відтак, вперше за весь період польсько-українського конфлікту (починаючи з 1648 р.) натрапляємо на готовність короля визнати існування козацької України в межах усіх етнічних українських земель. З одного боку, такі заяви короля можна вважати чутками, але з іншого, цілком можливо, що вони були зумовлені складним становищем Я. Казимира (саме в цей час, перебуваючи до 18 серпня у Варшаві, він не мав при собі жодних достатніх для опору військових частин [21, с. 166]). Проте, не варто забувати, що позиція короля в Речі Посполитій не означала згоди з нею шляхти й магнатів.

Попри все, король, потребуючи військової допомоги проти шведів, 1 жовтня відправив до Б. Хмельницького коронного інстигатора Д. Житкевича [23, с. 135]. На жаль, зміст королівського листа до гетьмана, якого мав передати посол, залишається невідомим. У середині жовтня посол поінформував Я. Казимира, що повідомив про свою місію коронного гетьмана С. Потоцького. За його словами, С. Потоцький вважав переговори з Б. Хмельницьким даремними. Натомість коронний обозний А. Потоцький пропонував ко-

ронному гетьману повідомити Б. Хмельницького, «що, якщо з нами миритися не хоче, доведеться нам примиритися зі шведами, а їм підкорившись, як на нього, так і на Москву вдарити» [23, с. 142-143]. Відзначимо, що посольська місія Житкевича до Б. Хмельницького не мала успіху.

У другій половині жовтня 1655 р. в Україну від імені Я. Казимира було відправлено іншого посланця – ціхановського стольника С. Любовіцького, який повинен був спробувати переконати Б. Хмельницького допомогти королю в боротьбі зі шведами. У відповідь Б. Хмельницький висловив власне бачення можливості порозуміння. Зокрема, воно було можливе у випадку, якщо б Річ Посполита визнала за козацькою Україною територію «по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль». Щодо надання військової допомоги Я. Казимиру, то це питання могло бути обговорене під час безпосередніх переговорів з королем [4, с. 1133-1135; 18, с. 317].

Після шведського вторгнення основна мета польської еліти полягала в тому, щоб відірвати козацьку Україну від Московської держави, якомога міцніше «прив'язати козаків до татар» (у контексті військової співпраці) та спільними силами протистояти Швеції. У листопаді 1655 р. такий шанс з'явився – в результаті військових дій під Озерною було укладено українсько-кримський мирний договір [5, с. 30; 9, с. 107]. Зважаючи на те, що хан, виступаючи польським союзником, звертався до Б. Хмельницького з вимогою підтримати польського короля, помирившись з гетьманом, імовірно отримав від нього таку обіцянку [1, с. 101-102]. Не випадково Я. Казимир сподівався, що «татари до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть» [17, с. 88]. Такий розвиток подій був вкрай бажаним для польської еліти, оскільки, за визнанням окремих її представників, зокрема примаса А. Лишинського, «власними силами вчинити опору (шведам – О.Ю.) не можемо» [27, с. 129]. У такій ситуації король, з одного боку, хотів залучити козацьку Україну до боротьби зі шведами, а з іншого – примирившись з Військом Запорозьким, зробити й Москву «податливішою до миру» [8, с. 8; 11, с. 52-53].

На початку 1656 р. важке воєнно-політичне становище Речі Посполитої змушувало польських політиків продовжувати пошук шляхів порозуміння з Військом Запорозьким. Необхідність цього визнали на початку січня учасники ради сенату. Питання про те, хто перший домовиться з козацькою Україною – Річ Посполита чи Швеція, стало життєво важливим. Краківський біскуп П. Гембійський пропонував задля отримання допомоги від Б. Хмельницького надати козацтву всі ті прерогативи, якими користувалася шляхта. У пропозиції А. Лещинського 17 лютого королю йшлося про необхідність надання гетьманові титулу запорозького воєводи і місця в сенаті [19, с. 296]. С. Чарнецький, хоч і був прихильником силового врегулювання конфлікту з козацькою Україною, на початку 1656 р. задля повернення останньої під владу Речі Посполитої був готовий підтримати ідею переговорів з Б. Хмельницьким [24, с. 16]. Така позиція вищих посадовців Речі Посполитої дозволила королю сформувати нову комісію на переговори з Б. Хмельницьким. Українській старшині комісари могли запропонувати амністію та гарантію прав православної віри. Водночас, католицька віра мала залишатися недоторканою. Про ліквідацію унії не могло бути навіть мови [6, с. 25-28].

У лютому – березні 1656 р. переговори з українським урядом продовжувалися. До переговорного процесу з ініціативи польської сторони знову залучався хан, якого намагалися переконати, що примирення з Військом Запорозьким корисне для Криму, «бо якби вони взяли гору і утворили окрему державу, то стали б тяжкі й ордам татарсь-

ким». У такий спосіб, через посередництво тиску хана на гетьмана, польська еліта намагалася обмежити вимоги української сторони («щоб козаки неслухняних речей від короля і Речі Посполитої не вимагали» [7, с. 376-380]) та уже вкотре спробувати розв'язати конфлікт з козацькою Україною шляхом мінімальних поступок, добившись, водночас, від останньої військової допомоги проти шведів. Проте, порозуміння досягти не вдалося, адже навряд чи одними обіцянками амністії та гарантування прав православної віри станом на 1656 р. можна було сподіватися на тривале примирення з Військом Запорозьким.

Для Речі Посполитої вимальовувалася небезпечна перспектива: Московська держава, опанувавши за допомогою козаків білоруськими і литовськими територіями, могла скористатися шведським вторгненням і поновити операції на теренах ВКЛ. Не відкидали можливості Москви спробувати примиритися зі Швецією та спільно виступити проти Корони Польської. Враховуючи можливість обох варіантів, польські політики продовжували наполягати на нагальній потребі примирення з Військом Запорозьким, але на умовах, щоб гетьман підкорився королю та Речі Посполитій, а Україна «була у володінні панів» [7, с. 378].

Проте, зусилля польських політиків та короля, спрямовані на те, щоб отримати від Війська Запорозького допомогу проти Швеції, наштовхувалися на опір Б. Хмельницького, який заявляв, що надалі буде вести переговори «на користь цілої Русі (України)» [4, с. 1199]. Не задумуючись над заявами Б. Хмельницького, 25 травня 1656 р. у листі до нього К. Тишкевич просив порозумітися з польським урядом [4, с. 1219], проте знову без жодних конкретних умов. Взагалі, позиція Варшави навесні зводилася до того, щоб «з козаками укласти мир, щоб вони від Москви були відірвані і щоб належали королю з обов'язковим підданством» [7, с. 380]. Це було зумовлено тим, що козацька Україна сприймалася польською стороною, як «центр усіх напрямків війни, хоча з тим же шведом» [7, с. 383]. Ян Казимир переконував Б. Хмельницького, що навіть у випадку досягнення військових успіхів проти Швеції, «це не змінить (його) прагнення до справжньої згоди з Військом Запорозьким» [12, с. 178].

Проте, наприкінці травня 1656 р. польсько-українські переговори припинилися. Б. Хмельницький, не отримавши від польського уряду бажаних для козацької України умов примирення, зв'язав за справу створення коаліції проти Речі Посполитої [2, с. 130-132]. Щодо того, чого власне прагнув гетьман, папський нунцій зазначав, що він «мріє про те, аби стати правителем усієї Русі, територій аж до Вісли» [22, с. 176]. І хоча таку «мрію» правляча еліта не було готова виконати, все ж заходи щодо примирення з Військом Запорозьким не припинялися [14, арк. 433-437].

У червні 1656 р. виникли сприятливі умови для продовження дипломатичних контактів з Б. Хмельницьким. Під час спроб війська Я. Казимира відвоювати у шведів Варшаву до короля прибув московський посол Ф. Зиков, який під час аудієнції 20 червня повідомив про згоду царя прийняти пропозицію Фердинанда III бути посередником в переговорах між Річчю Посполитою та Московською державою [7, с. 391]. Відразу ж Я. Казимир звернувся до Б. Хмельницького з проханням зробити все можливе для досягнення тривалого миру [4, с. 1241].

Отже, істотний вплив на українську політику річпосполитської правлячої верхівки у 1655 – 1656 рр. мала політика Швеції по відношенню до Речі Посполитої, адже окупація її території шведською армією посприяла зміні воєнних настроїв «радикалів» на більш помірковані. У результаті цього відбулася активізація розробки концепції повернення козацької України до складу Речі Посполитої на правах суб'єкта федерації, втіленої пізніше в Гадяцькому договорі 1658 р.

Список використаних джерел:

1. Архив Юго-Западной России. Киев: Университетская типография, 1914. Т. 4. Ч. 3. 1100 с.
2. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунок з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.

3. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. *Україна в Центрально-Східній Європі*: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 245-271.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. IX. Ч. 2: 1654-1657. С. 870-1631.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. Т. 4: (1655 – 1658 рр.) / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2015. 539 с.
6. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского архива министерства иностранных дел. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1911. Вып. 1. С. 25-117.
7. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. 12. Матеріали до історії української козащини. Т. 5. Акти до Хмельниччини (1648-1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. 545 с.
8. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею. *ЗНТШ*. 1908. Т. 84. С. 5-32.
9. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки. Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія"*. 1999. Т. 14. С. 93-112.
10. Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.
11. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
12. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
13. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 148. Teka Naruszewicza. 1655, mf. 6680. 1170 s.
14. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 384. Listy Jana Leszczyńskiego 1653-56, mf. 1470. 536 s.
15. Brekhunenko W. Szwecja w polinicznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Pod red. Mirosława Nagielskiego. Warszawa: DiG, 2007. S. 303-309.
16. Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660*. Warszawa, 1957. T. 1. S. 137-196.
17. Grabowski A. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski. *Diaryusze, relacje, pamiętniki*. Kraków, 1845. T. 2. 368 s.
18. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. *Szkie historyczne*. Kraków, 1910. Ser. 3. 443 s.
19. Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. *Szkie historyczne*. Lwów, 1913. Ser. 4. 496 s.
20. Majewski W. Poddawanie się szwedom w Koronie w 1655 roku. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Warszawa: DiG, 2007. S. 105-119.
21. Nagielski M. Koncepcje prowadzenia działań przeciwko szwedom w dobie potopu w latach 1655 – 1660. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Pod red. Mirosława Nagielskiego. Warszawa: DiG, 2007. S. 165-181.
22. Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. *Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 392 s.
23. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Krakow: Akademia Umiejętności, 1880. T. 1. Cz. 1: 1629-1671. 751 s.
24. Stefan Czarniecki. *Zołnierz – Obywatel – Polityk* / Pod red. W. Kowalskiego. Kielce, 1999. 316 s.
25. Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984. 295 s.
26. Wisner H. Rok 1655 w Litwie: petraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1981. R. XXVI. S. 83-103.
27. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. 274 s.

The article focuses on the influence of the Swedish factor on the Ukrainian politics of the ruling elite of the Commonwealth during the years 1655-1656.

Key words: Swedish factor, political elite, Jan Casimir, Rzeczpospolita, Ukrainian politics.

Отримано: 10.04.2018

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО (1921-1930 рр.)

У статті досліджується процес заснування і діяльності факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. З'ясовано його структуру, основні завдання та головні проблеми, що постали перед факультетом із подальшою реорганізацією інституту.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, факультет соціального виховання, навчання, викладачі, студенти.

Педагогічні заклади вищої освіти в Україні формують фахівців, які працюватимуть з однією метою – навчати та розвивати майбутнє країни. Таке ж завдання мав і факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО, який реалізовував його в умовах становлення і розвитку радянської моделі вищої освіти.

На сьогодні є невелика кількість праць, присвячених діяльності факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО. Вагомий внесок у вивчення цієї тематики належить О.М. Завальнюку, А.О. Копилову, А.Г. Філінюку, О.Б. Комарніцькому та ін. У їх дослідженнях з'ясовано загальні риси історичного розвитку цього освітнього осередку на Поділлі.

Метою статті є дослідження освітнього, наукового та культурного осередку на Поділлі – факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО.

20-х рр. ХХ ст. відбулося реформування Кам'янець-Подільського ІНО [9, с. 98]. Згідно рішення президії Ургловпрофосу Народного комісаріату освіти виш було перетворено у навчальний заклад соціального виховання з двома відділеннями: дошкільним і шкільним (на базі математичних природничих і соціально-економічних наук із впровадженням спеціалізації на II-III курсах) [5, арк. 117].

Факультет соціального виховання був створений 1 листопада 1921 р. Його відкриття отримало широку підтримку викладачів інституту та майбутніх студентів [1, арк. 47].

Щодо мети та завдань даного навчального підрозділу, то керуючись рішенням Народного комісаріату освіти та усіма інструкціями Політкомісара С. Чалого, а також виходячи із характеру реорганізації закладу, вони полягали у поєднанні в собі інтернату для практикантів і дитячого будинку, виховання в якому було б зразковим прикладом для освітньої роботи схожих закладів вищої освіти [1, арк. 47]. У цьому полягала вся суть факультету соціального виховання, який спочатку своєї діяльності інтерпретувався як педагогічна лабораторія.

Під час відкриття факультету було вжито заходів з відкриття при ІНО інтернату для студентства на 100 осіб. Однак, за відсутності відповідного помешкання, ці плани було перенесено на наступний рік [1, арк. 47зв.]. Відповідно до кошторису від 17.11.1921 р., професор М.М. Хведоров розробив бюджет факультету соціального виховання на 1922 р., за яким на утримання помешкання для інтернату передбачалося 283 100 000 карб., дитячого будинку – 250 10000 карб., клубу та майстерні – 66 20000 карб. на інші факультетські витрати – 696 033 700 карб. [2, арк. 50].

Після відкриття факультету соціального виховання одразу набрали очних навчачих – їх нараховувалось 89 осіб. Читання лекцій розпочалося з 1 грудня 1921 р. та відбувалися щодня у присутності 30-40 студентів [1, арк. 47зв.]. За перший триместр було проведено три факультетські наради (01.11.1921 р., 03.11.1921 р. та 03.12.1921 р.) та чотири засідання комісії спеціалістів (05.11.1921 р., 14.11.1921 р., 19.11.1921 р., 21.11.1921 р.). До складу комісії входили: голова комісії – політкомісар С. Чалий, заступник голови – ректор ІНО С.Д. Сидоряк, секретар – І. Ковальська, члени комісії – викладачі С.Ф. Русова та М.М. Васильківський; до складу наради входили усі викладачі факультету соціального виховання під головуванням декана [1, арк. 48].

До викладання на I курсі було залучено В.І. Бутакова, М.М. Васильківського, Н.Т. Гаморака, В.М. Гагенмейстера, В.О. Гериновича, І. Ковальську, М.М. Семеніву, С.Д. Сидоряка, С.Ф. Русову, М.М. Хведорову та С. Чалого. Викла-

дання велося відповідно до навчальних планів, які надходили з Харкова. Однак, у зв'язку із відсутністю лекторів з деяких наукових предметів, були внесені зміни до навчального плану. Наприклад, через хворобу професор В.І. Бутаков не провів занять з хімії, а тому читалася дисципліна «Історія педагогічної теорії і практики», яку викладав політкомісар С. Чалий (ця ж дисципліна замінювала усі предмети, які не викладалися на факультеті з різних причин). У вільний від навчання час організовували викладання української мови або письма [1, арк. 48].

Інколи заняття проводилися за великих холодів, у неопалювальних приміщеннях, при низькій температурі, а часом без електрики, при освітленні свічками або газовими лампами. Попри ці несприятливі умови, слухачі, які до того перебували ще й у важких матеріальних умовах, регулярно відвідували лекції, виконували навчальний план.

Зимова перерва (канікули) 1922-1923 н.р. негативно вплинула на навчання. Через холод та снігові заметілі не було належного прямого залізничного сполучення, а тому багато студентів не мали змоги своєчасно повернутися до ІНО. Були випадки коли вони, після довгої дороги до Кам'янець-Подільського, хворіли. З цих причин навчання на факультеті соціального виховання не могло розпочатися своєчасно. За студентські лави вони змогли сісти лише 21 лютого 1923 р., та й то по 5-14 осіб на різних курсах [3, арк. 52].

По завершенні першого триместру студенти склали іспити, а на наступний триместр записалось 20 осіб з 26. Однак факультетською комісією було дозволено навчання ще шести слухачам, які через різні обставини не змогли скласти іспити за перший триместр [1, арк. 48зв.].

3 листопада 1921 року на посаду декана факультету соціального виховання було обрано І.Ю. Кулика (з 1922 р. – В.О. Гериновича), якого затвердила комісія спеціалістів від 19 листопада 1921 року. В цей час до складу педагогічного колективу факультету увійшли нові викладачі: О. Ретанів, В. Никітюків та К. Копержинський. Останнього на кінець 1922 р. було обрано до складу комісії спеціалістів на місце вибулої С.Ф. Русової [3, арк. 41зв.].

Робота факультету мала чимало проблем через відсутність достатньої кількості фахівців-педагогів. Глобальна увага приділялася теоретичним дисциплінам і циклу першого та другого курсів, що зазвичай не сприяло зацікавленості студентів педагогічною справою. Наприклад, не було організовано співпраці між факультетом соціального виховання і дитячим будинком, який через важке матеріальне становище так і не став педагогічною лабораторією для спостережень [1, арк. 49].

3 1923 року на посаду викладача і практика – педагога було запрошено професора Вишецького. На одному із засідань комісії спеціалістів за його пропозицією було вирішено відкрити на факультеті психолого-педагогічний відділ, але за умови згоди НКО УСРР. Наприкінці листопада 1923 року з Харкова отримали дозвіл на відкриття та роботу такого відділу, мета якого полягала у теоретичному та практичному покращенні викладання соціальної психології, педагогіки, експериментальної педагогіки і психології. Крім того, його робота спрямовувалася на налагодження співпраці з вихованнями дитячого будинку та інтернату. Особлива увага відводилася дітям із особливими потребами, для яких планувалося створити при ІНО спецшколу [1, арк. 49].

23 жовтня 1923 р. ректором ІНО став 40-річний професор Володимир Геринович [9, с. 32]. За його керівництва завершилися структурні та організаційні зміни ІНО: було ліквідовано факультет професійної освіти, відкрито нові

підрозділи, завдання яких стала підготовка вчителів для дитячих садків, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл [7, с. 190].

Упродовж усієї діяльності факультету соціального виховання здійснювалася співпраця із факультетом професійної освіти. Прикладом цього стали спільні заняття з таких дисциплін, як «Машинознавство» під керівництвом професора М.М. Хведорова, «Історія культури» – професора В.І. Буцакова тощо [1, арк. 49зв.].

З 1925 р. студенти навчалися вже за чотирирічним планом. Перше трирічне навчання охоплювало: пропедевтичну, педагогічну підготовку, навчання педагогічних та суспільно-політичних дисциплін. На останньому році завершувалася підготовка за спеціалізаціями із 4-х циклів наук: соціально-економічними, біологічними, фізико-математичними та дошкільними. Усі студенти виконували курсові, а випускники – кандидатські роботи з метою визначення їх готовності до самостійної роботи за обраною спеціалізацією [6, с. 18].

1 січня 1928 р. з посади ректора було звільнено В.О. Геріновича [4, арк. 39] та більше 10 викладачів ІНО. Виконуючи обов'язки ректора Кам'янець-Подільського ІНО (з січня 1928 р.) було призначено Ф.А. Кондрацького, а з грудня 1928 р. – ректором. Ставши керівником, він зіткнувся із труднощами перебудови системи вищої школи, диктованою вищестоячими органами, наприклад, змушений виконувати накази Народного комісаріату оборони, зокрема, щодо проведення соціальних чисток студентського та викладацького колективів як «нетрудових елементів» інституту [10, с. 35-36].

З 1 вересня 1930 р. Кам'янець-Подільський ІНО був реорганізований в інститут соціального виховання (далі – ІСВ) з трирічним навчанням і одноіменним факультетом під керівництвом директора ІСВ Франца Андрійовича Кондрацького (до 26 квітня 1931 року) [8, с. 58].

Отже, факультет соціального виховання, який входив до складу Кам'янець-Подільського ІНО, провів певну роботу із підготовки педагогів нового типу, основна мета полягала в підготовці вчителів для дитячих садків, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл. Упродовж своєї діяльності колектив факультету спромігся виконати

навчальний план за участю студентської молоді, яка раніше навчалася в державному українському університеті.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 47-49.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 50.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 51-52.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 2. Спр. 43с. Арк.39.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 116-117.
6. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2006 рр.): історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 196 с.
7. Завальнюк О.М. В.О. Герінович – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: зб. наук. статей. Київ, 2004. Вип. 25. С. 183-193.
8. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов, А.Г. Філінюк та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
9. Комарницький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 192-1930-х рр.: монографія [наук. ред. – проф. О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
10. Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.). *Освіта, наука та культура на Поділлі*: зб. наук. праць [редкол.: А.О. Копилов (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Завальнюк (заступ. відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. Т. 1. С. 28-40.

The article deals with the process of founding and functioning of the faculty of social education of the Kamianets-Podilskyi institute of public education. The structure, main tasks and main problems faced by the faculty with further reorganization of the institute were found out.

Key words: Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, faculty of social education, structure, training, teachers, students.

Отримано: 10.04.2018

УДК 94(477)«19»

А. А. Заводовський, кандидат історичних наук

АНАТОЛІЙ КРАЛИЦЬКИЙ – ПРЕДТЕЧА НАЦІОНАЛІЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ

У статті досліджуються літературна та наукова діяльність одного з «будителів» Закарпаття, відомого русинського діяча другої половини XIX ст., націєтворця Анатолія Кралицького та його вплив на формування національної ідентичності на Закарпатті у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Анатолій Кралицький, «будителі», русини, націєтворення, імаготип, Закарпаття.

Земну історію людства скеровують ідеї, вони ж визначають характер суспільного життя, впливають на взаємини різних груп людей, зумовлюють лад, що панує у державах. Кожна спільнота у різні проміжки часу чимось відрізнялася від інших, мала свої історичні особливості. Після появи у 1989 р. праці Ч. Тейлора «Джерела особистості. Становлення сучасної ідентичності» [1] істориками широко почало вживатися поняття «ідентичність».

Ідентичність буває різною. Ми ідентифікуємо себе за релігійними, етнічними, національними, статевими, соціальними, політичними ознаками тощо. Чарльз Тейлор потрактовує «ідентичність» як сукупність специфічних рис, які виокремлюють певну спільноту з-поміж інших, що і є для окремої особи чи групи осіб підставою для віднесення себе до цієї спільноти [1, с. 39]. У даній розвідці досліджуються початки формування національної ідентичності на Закарпатті у світлі літературної та наукової діяльності одного з «будителів» Закарпаття, відомого русинського діяча другої половини XIX ст., націєтворця Анатолія Кралицького у другій половині XIX ст.

Закарпаття – єдиний український етно-регіон, який відділений від інших українських етно-регіонів головним карпатським хребтом. Корінне населення цих земель протягом століть перебувало під гнітом угорців і на початок XIX ст. фактично являло кріпацьку масу, з якої подекуди вибивалися малочисельна дрібна шляхта та пригнічене духовенство. Позбавлене політичної влади і привілейованих станів, воно зберегло свою ідентичність насамперед завдяки релігійній окремішності, яку англійський дослідник Ентоні Сміт, розглядаючи усю сукупність соціальних ідентичностей, виокремив як найбільш стійку. На його думку, релігійна ідентичність ґрунтується на потужних глибинних категоріях і критеріях, цілком відмінних від інших [2, с. 48].

На початку XIX ст. невелика група закарпатських громадських діячів, поступово засвоюючи логіку нової європейської ідеології – націоналізму, першими на українських землях розпочали «віднайдення» своєї історії, мови та культури – необхідних чинників будь-якого процесу націєтворення. Олександр Духнович, Адольф Добрянський,

Іван Раковський, Андрій Балудянський, Олександр Павлович, Іван Ріпа, Микола Надь, Анатолій Кралицький та ін. сконцентрували свої зусилля на створенні русинської літератури, виданні русинських газет і журналів, заснуванні русинських громадських організацій, розширенні сітки народних шкіл та підвищення рівня освіти серед русинів. Дослідники називають їх русинськими «будителями». Початок «будительському» періоду в історії слов'ян поклали діячі чеського національного руху «Чеське відродження» [3, с. 382].

Культурно-просвітницька діяльність «будителів» обумовлювалася тим, що практично всі вони були священиками. Так марамороський дяч С. Мустіянович писав, що в «Угорській землі із світських осіб, хіба що два-три підтримують національно-літературні змагання... бо інтелігенцію і аристократію у русинів представляють виключно греко-католицькі священники», а священик із Зарічова М. Маркош вважав: «якщо священники будуть проводити просвітницьку роботу, то наш народ буде вірним вірі своїх батьків, любитиме службу Богу нашої східної церкви і не піддається чужим впливам» [цит. за: 4, с. 119]. Тому літературна діяльність більшості «будителів» обмежувалася творами морально-релігійного характеру: укладалися молитовники, катехізиси, збірники недільних проповідей тощо. Центром діяльності «будителів» на деякий час стало місто Пряшів (сьогодні знаходиться на сході Словачкої Республіки). Тут діяло «Літературное заведеніє Пряшевское», засноване О. Духновичем у часи угорської революції.

Одним із найменш досліджених русинських «будителів» є Анатолій Федорович Кралицький, видатний представник «будителів» третього кризового етапу розвитку цього руху, (період розпаду на два табори москвофілів і австрофілів). Першим дослідив його літературну творчість, зокрема, здійснив перший бібліографічний опис праць Анатолія Кралицького, Ф. Аристов [5]. Ця праця залишається найбільш вагомим до сьогодні, хоча має ряд недоліків. Науковий та літературний доробок «будителя», опублікований у різних галицьких виданнях, досліджував Ю. Яворський [6]. Досить політично заангажованими є дослідження Д. Заславського та І. Романенка, що побачило світ у 1964 р. [7]. Побіжно досліджував літературну та публіцистичну спадщину А. Кралицького В. Микитась [8].

Спроба серйозного наукового осмислення творчості А. Кралицького належить дослідниці зі Словаччини Й. Голенді. Авторка уклала збірник оповідань та нарисів, що побачив світ у 1984 р. [9]. Розвиток національного руху і діяльності «будителів» на Закарпатті зокрема, досліджував С. Віднянський [10], русинські часописи Ужгорода 1867-1944 рр. В. Габор [11]. Розлога інформація про час, події, однодумців та самого А. Кралицького міститься в «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів», упорядкованої П.-Р. Магочієм, що побачила світ у 2010 р.

Заслуговує на особливу увагу змістовне та кропітке дослідження творчості В. Кралицького науковців-закарпатців В. Падяка та Л. Іліченко [13]. Бібліографічний покажчик, виданий ними у співавторстві 1997 р. став підсумком усіх намагань всебічно і об'єктивно осмислити життєвий шлях та доробок свого земляка.

Ускладнює процес дослідження творчого доробку А. Кралицького те, що він не написав своєї автобіографії, а відомості про його дитинство, юнацтво, період навчання досить незначні і заплутані. Народився «будитель» 12 лютого 1834 р. (за іншими даними 1835 р.) в багатодітній сім'ї русинського дяка в Вишніх Чабинах, що на Лабірщині. При народженні отримав ім'я Олександр, а коли постригся в ченці, став зватися Анатолій [12].

У 1858 р. в Пряшеві А. Кралицького було висвячено у чин священика, після чого він проживав при Марія-Повчанському монастирі. Працював викладачем церковної історії та канонічного права. З 1863 р. до самої смерті проживав у Мукачівському монастирі. Помер 30 січня 1894 р. [12].

Першу свою статтю Кралицький опублікував у п'ятнадцятирічному віці, а перше своє романтичне оповідання «Пастир в полонинах» – у двадцятип'ятирічному. 1863 р. написав своє найвідоміше оповідання «Князь Лаборець» [14]. Працював з такими виданнями як «Слово», «Свет», «Новый свет». Фактично перебрав на себе видання віденського столичного журналу «Отечественный сборник» за 1866 р., «Сова», «Листок» та ін. [15; 16].

Творчий доробок А. Кралицького значний як за обсягом, так і за жанрами. Цікавий він і як науковець-історик, який глибоко вивчав минуле Закарпаття. Знання іноземних мов дозволило Кралицькому плідно працювати й у галузі перекладу. Перекладав він з угорської, словацької, чеської, німецької, французької та латинської мов [16; 17].

Кралицький займався також фольклористикою та етнографією. Саме через своє захоплення фольклором і зустрів легенди про доброго і справедливого руського князя. Цей образ полонив письменника і дав поштовх до написання оповідання «Князь Лаборець» [16]. Це є патріотично-романтичний твір, який присвячений захисникам Ужгорода, де чи не вперше в художній літературі Закарпаття, формується імаготип русина. Автор подає читачеві імаготип русина, як людини хороброї, доброї та мужньої. Князь не бажає нікому зла, не хоче окроплювати рідну землю кров'ю, але через зраду одного з своїх прибічників після героїчної оборони Ужгородської фортеці, змушений тікати зі своєю дочкою і невдовзі загинути від рук маляр [14].

А.Ф. Кралицький не підтримував процесів зрощення русинів, вороже ставився до запровадження «кулішівки», сам писав «язичієм». Автор, змальовуючи останнього князя білих хорватів ідеальним, а його противників з негативними людськими рисами, акцентує увагу читача на зраді, проводячи паралелі з сучасними йому подіями на Закарпатті.

Вся творчість Кралицького сповнена патріотизму, спрямована на підняття сили духу закарпатців, однак насичена гіркотою розчарувань у сучасному стані свого народу. До сьогодні життя та творчість «будителя» є недостатньо дослідженою, а деякі твори письменника про існування яких відомо, ще досі не знайдені.

Список використаних джерел:

1. Taylor Ch. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Harvard University Press, 1989. 624 p.
2. Смит Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма / Издательство «Праксис», 2004. 464 с.
3. Віднянський С. Будителі. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл.
4. Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. Т. 3. 648 с.
5. Аристов Ф. Хронологический перечень печатных сочинений А.Ф. Кралицкого 1850-1893. *Карпаторусский сборник*. Ужгород, 1930. 138 с.
6. Яворський Ю. К изучению А.Ф. Кралицкого: библиогр. справки. *Карпатский свет*. Ужгород, 1930. № 9-10. С. 1094-1096.
7. Заславський Д., Романенко І. Михайло Драгоманов. Київ, 1964. 346 с.
8. Микитась В. Через гори і кордони (Культурні й літературні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією у XIX-XX ст.). Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1977. 46 с.
9. Голенда Й. Анатолій Кралицький (життя і творчість). *Словацьке пед. вид-во в Братиславі*. 1984. 248 с.
10. Віднянський С.В. Закарпатська Україна, Закарпаття. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.: іл.
11. Габор В. Українські часописи Ужгорода, 1867-1944. Львів, 2003. С. 64.

12. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / упор. П.Р. Магочій, І.І. Поп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010.
13. Падяк В., Іліченко Л. Анатолій Кралицький. Бібліографічний покажчик. Ужгород: Патент, 1997. 112 с.
14. Князь Лаборець: Історична повість із XIX віку. *Убивство князів Бориса і Гліба: Оповідання з національної історії*. Київ: Веселка, 1992. С. 5-17.
15. Падяк В. Ужгородський тижневик «Новый Свѣтъ» (1871–1872). Анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006.
16. Падяк В. Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XIX століть / Дослідний центр карпатознавства. Ужгород: Вид. В. Падяка, 2010. 204 с.
17. Падяк В. Ужгородський тижневик «Новый Свѣтъ» (1871–1872): анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис. Ужгород: Вид. В. Падяка, 2006. 172 с.

The literary and scientific activities of one of the "wake-ups" of Transcarpathia, a famous Rusyn figure in the second half of the 19th century, the nation-maker Anatoly Kralitsky and his influence on the formation of a national identity in Transcarpathia in the second half of the 19th century are explored in the article.

Key words: Anatoly Kralitsky, "wake-upers", Rusyns, nation-building, imagotype, Transcarpathia.

Отримано: 12.04.2018

УДК 331.024

*І. А. Андрейцева, кандидат економічних наук***ЯКІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ**

Автором досліджено сутність якості робочої сили та методичні аспекти її вимірювання у сучасних економічних умовах. Визначено методику оцінки впливу факторів на формування конкурентоспроможності персоналу.

Ключові слова: робоча сила, якість робочої сили, якість праці, конкурентоспроможність персоналу, рейтинг, внутрішні фактори.

За умов розбудови ринкової економіки, якій притаманна конкурентна боротьба, зростає потреба підвищення якості робочої сили для забезпечення конкурентоспроможності підприємства.

Питання розробки теоретичних та методичних аспектів щодо якості робочої сили у науковій літературі висвітлено у працях таких відомих вітчизняних та зарубіжних учених: Д. Богині, М. Войнаренко, О. Грішнєвої, В.А. Колота, Д. Мельничук, В. Петюха, О. Смірної, С. Струмиліна, А. Тельнова, Р. Фатхутдінова, Б. Холод, І. Цветкової, С. Цимбалюк.

Проте необхідно відзначити, що у вітчизняній економічній літературі мало робіт, які містять певні теоретичні і методичні обґрунтування підвищення якості робочої сили підприємств.

Метою статті є розробка теоретичних положень і практичних рекомендацій покращення якості робочої сили як чинника підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Процеси глобалізації, становлення інформаційного суспільства, в якому інформація та комунікаційні технології є основним економічним ресурсом, потребує формування високоосвіченого, професійно-фахового персоналу, спроможного до постійного самовдосконалення, підвищення кваліфікації, оновлення знань, готового до здобуття сучасних інформаційних та технологічних навичок.

У працях західних учених-економістів вивчається лише поняття «якість праці», категорія «якість робочої сили» як самостійна категорія не розглядається. Категорія «якість праці» наділяється також властивостями, що визначають рівень розвитку здібностей людини до праці. Вивчаючи поняття «якість праці» Дж. С. Міль робив акцент на тому, що на ефективність і якість праці впливають моральні риси працівників, а також рівень їх розумового розвитку [1].

Необхідно відзначити, що зміст категорії «якість робочої сили» передбачає певний рівень розвитку професійних і кваліфікаційних якостей працівника, які дозволяють йому виконувати трудові завдання певної складності та інтенсивності в залежності від особливостей способу виробництва на підприємстві. Показником рівня якості робочої сили є загальноосвітній і кваліфікаційний рівень розвитку працівника, його професійна придатність.

Відповідно до аналізу підходів щодо трактування поняття «якість робочої сили», найбільш змістовним є визначення, згідно з яким якість робочої сили є сукупністю властивостей людини, які проявляють себе у процесі праці і включають кваліфікацію та особові характеристики працівника. Вони є його фізіологічними і соціально-психологічними особливостями: стан здоров'я, розумовий розвиток, здатність до адаптації, в тому числі, гнучкість, мобільність, професійна орієнтація, рівень мотивації, здатність до прийняття інновацій, професійна орієнтованість і придатність [2].

Якість робочої сили для роботодавця – це забезпечення конкурентних переваг у бізнесі. Тому дослідники

трудового потенціалу розглядають аспекти оцінювання якості робочої сили через її конкурентоспроможність.

Науковець Д. Богиня стверджує, що «конкурентоспроможність робочої сили – сукупність якісних і вартісних характеристик специфічного товару «робоча сила», яка забезпечує конкретні потреби роботодавців у працівниках певної професії та кваліфікації та характеризує споживчі властивості робочої сили до ефективної праці [3].

За трактуванням О. Грішнєвої «якість робочої сили – сукупність людських характеристик, що виявляються в процесі праці та включають кваліфікацію і особисті та ділові риси працівника: фізичні характеристики (стан здоров'я, вік та інші), розумові (інтелектуальні) здібності, здатність адаптуватися, гнучкість, мобільність, мотивованість, інноваційність, професійну придатність, здатність навчатися, відповідальність, дисциплінованість, працездатність тощо» [4].

Якість робочої сили – це кваліфікація, накопичена з досвідом. Якість робочої сили – узагальнена характеристика рівня розвитку робочої сили, який дозволяє забезпечити адекватну якість індивідуальної і колективної праці на основі ефективного використання новітніх технологій, раціональних форм організації виробництва і робочих процесів.

Отже, якість робочої сили – основа конкурентоспроможності працівника на ринку праці. Процес формування конкурентоспроможності персоналу відбувається під впливом факторів.

Враховуючи множинність та можливість використання запропонованих дослідниками альтернативних підходів до застосування методів оцінки впливу факторів на формування конкурентоспроможності персоналу, пропонуємо експертний підхід із використанням бальної оцінки.

Запропонована система оцінки факторів, які впливають на формування конкурентоспроможності персоналу складається з шести складових частин. Система містить комплекс етапів, які надають змогу не лише оцінити стан того чи іншого фактору, але й визначити взаємозв'язок між ними, а також ступінь впливу кожного з них.

Процес оцінювання необхідно розпочинати з їх ранжування та розташування за рейтингом на основі теоретичного узагальнення кожного з них та проведення досліджень за результатами експертних оцінок. З цією метою доцільно дослідити економічну сутність та оцінити ступінь впливу кожного з факторів.

Після встановлення рейтингу внутрішніх факторів слід здійснити їх бальну оцінку та визначити ступінь впливу на основі розрахунку коефіцієнтів для подальшого їх порівняння.

До факторів, які визначаються рівнем підприємства, експертами віднесено: організація режиму праці та відпочинку, організація робочого місця та умов праці персоналу, оплата праці персоналу та її стимулювання, облік та оцінка результатів праці, підвищення рівня кваліфікації персоналу.

Як зазначалось вище, кваліфікація персоналу є вагомою складовою при визначенні конкурентоспроможності персоналу. Однак, не менш важливим є підвищення її рів-

ня. Зокрема, кожен працівник, маючи достатньо високий рівень кваліфікації, повинен постійно підвищувати його, вдосконалювати свої вміння та навички для формування власної конкурентної переваги.

Оплата праці персоналу – вагомий чинник формування конкурентоспроможності, оскільки забезпечує рівень життя працівників та безпосередньо впливає на його самовдосконалення. За умов сьогодення на українських підприємствах значна частина персоналу офіційно отримує мінімальну заробітну плату. Дане явище зумовлене високими ставками податків із заробітної плати, які включаються до складу операційних витрат суб'єктів господарювання. З огляду на зазначене, фактор оплати праці та її стимулювання віднесено на друге місце у рейтингу ієрархічної факторності.

Організація режиму праці та відпочинку є важливим чинником щодо формування конкурентоспроможності персоналу. Покращання режиму праці на підприємстві, як правило, надається працівникам відповідно до результатів їх діяльності та рівня кваліфікації у процесі порівняння конкурентних переваг персоналу. Фактору організації режиму праці та відпочинку за результатами експертних оцінок визначено третє місце.

Наступним фактором визначено ефективність обліку і оцінки результатів його діяльності. Оцінювання результатів діяльності персоналу є достатньо складним процесом, що має враховувати класифікацію працівників, галузь діяльності підприємства. За визначених умов цей фактор посів четверте місце у рейтингу ієрархічної факторності формування конкурентоспроможності персоналу.

Під час дослідження фактора важливою складовою є процес планування. Як свідчать дані, планування результатів діяльності працівників практично не проводиться, тому й не розробляються заходи з підвищення їх ефективності.

Останнім у рейтингу факторів, що справляють вплив на формування конкурентоспроможності персоналу визначено організацію робочого місця та умови праці працівників. Система організації робочого місця персоналу повинна враховувати технологічний процес та виробничі потреби підприємства. Як свідчать результати проведених експертних оцінок, організація робочого місця працівників здійснюється згідно чинного законодавства.

На нашу думку, вагомим є дослідження останнього за рейтингом фактору ефективності організації режиму робочого дня. Режим робочого дня визначає не тільки особливості виробництва та його технології, а й особисті потреби кожного окремого працівника.

Встановлена на підставі рейтингу ієрархічна факторність та взаємодія внутрішніх факторів формування конку-

рентоспроможності персоналу дозволяє розрахувати коефіцієнт внутрішніх факторів із корегуванням вагомості кожного показника:

$$F_v = F1_v * y1 + F2_v * y2 + F3_v * y3 + F4_v * y4 + F5_v * y5, \quad (1)$$

де F_v – коефіцієнт внутрішніх факторів впливу на процес формування конкурентоспроможності персоналу; $F1_v, F2_v, F3_v, F4_v, F5_v$ – коефіцієнти, що характеризують вплив кожного фактору на формування конкурентоспроможності персоналу за певний період часу; $y1, y2, y3, y4, y5$ – бальна оцінка внутрішніх факторів.

Крім того, на підставі розрахованих даних маємо змогу розрахувати середнє значення показника:

$$F_{vs} = \frac{Fv1 + Fv2 + \dots + Fv5}{T}, \quad (2)$$

де F_{vs} – середній коефіцієнт внутрішніх факторів впливу на формування конкурентоспроможності персоналу; $Fv1 + Fv2 + \dots + Fv5$ – коефіцієнт внутрішніх факторів за певний рік; T – кількість досліджуваних років.

Розрахунок коефіцієнтів, а також їх середнього значення за внутрішніми факторами дозволяють визначити ступінь впливу кожного з них.

Дослідження впливу факторів на процеси формування конкурентоспроможності персоналу дозволили розробити їх класифікацію, яка включає внутрішні фактори. З'ясовано вплив матеріального стимулювання, організації робочих місць, умов праці, обліку й оцінки результатів діяльності, рівня кваліфікації персоналу суб'єктів господарювання. Запропоновано розраховувати коефіцієнт внутрішніх факторів за бально-коефіцієнтною оцінкою, що дозволяє визначити найбільш позитивний та негативний вплив факторів.

Список використаних джерел:

1. Салихов Б.В. Экономическая теория. Москва, 2000. 328 с.
2. Богиня Д.П. Основи економіки праці: навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2000. 398 с.
3. Грیشнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Київ: Знання, 2011. 390 с.
4. Шершньова З.Є. Стратегічне управління: підруч. Київ, 2004. 699 с.

The essence of quality of labour a force and methodical aspects of her measurement was researched by an author in modern economic terms. The methodology of assessment of the influence of factors were determined for the forming of the personnel competitiveness.

Key words: labour force, quality of labour, quality of work, personnel competitiveness, rating, internal factors.

Отримано: 16.04.2018

УДК 001.82:338.48-32

С. Е. Баженова, доктор історичних наук

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

В статті висвітлюється питання методики створення та проведення екскурсії, а також підкреслюється її філософське значення.

Ключові слова: екскурсія, диференціація, методика, філософія.

Екскурсія – елемент вітчизняної і світової історії та культури, метод задоволення духовних та інтелектуальних потреб людини, необхідності у спілкуванні, пізнанні тощо.

Завдання екскурсійної методики – допомогти екскурсанту побачити, почути і відчувати матеріал на певну тему; організувати і зацікавити екскурсантів; сприяти формуванню у них навичок самостійного спостереження і аналізу. Основи екскурсійної методики передбачають чітке дотримання теми екскурсії, уникнення довгих пояснень, залучення екскурсантів до активного та самостійного осмислення екскурсійного матеріалу, виокремлення основних імен, дат, назв (переобтяження інформацією призводить до її втрати). Тому слід зважати на рівень освіти екскурсантів, культурну спадщину і громадські традиції, темперамент і характер індивідів.

Екскурсії класифікують (диференціюють) за віком учасників, родом їх занять, характером суспільної діяльності, формою навчання, аматорськими інтересами, рівнем підготовки, а також за змістом, місцем проведення, способом та формою пересування. Виокремлюють особливості екскурсій за змістом матеріалу – оглядові, тематичні, комплексні. Новими формами екскурсійного обслуговування стали вечірні екскурсії («Нічні музеї»), ретро-екскурсії на тролейбусах і трамваях, кінних екіпажах, легкових таксі, річкових та морських прогулянкових суднах, вертольотах, навіть літаках.

У навчально-виховному процесі у вузах, школах, гімназіях та ліцеях активно використовують предметні екскурсії (за навчальною програмою, виробничі (складова загальної та політехнічної освіти), комплексні (форма міжпредметних зв'язків), культурно-освітні. Навчальні екскурсії бувають

таких видів: екскурсія-урок, екскурсія-консультація, екскурсія-спектакль (за матеріалами творів художньої літератури), екскурсія-демонстрація (виробнича екскурсія з метою передавання досвіду, реклами продукції тощо).

Популярні екскурсії на історичні, військово-патріотичні теми, оскільки зорієнтовані на відвідання історичних місць, ознайомлення з пам'ятками та реліквіями, пов'язаними з історичними подіями, подвигами народу. З огляду на це в екскурсіології яскраво виявляється екзистенційний аспект – екскурсії впливають на ціннісні орієнтири особистості, художньо-естетичний розвиток. Важливими є методи підготовки екскурсії – збирання матеріалу, його систематизування, інтерпретування отриманих результатів, безпосереднє спостереження тощо.

Екскурсію варто розглядати як органічне поєднання тексту (контрольного та індивідуального); методичного напрацювання (суми методичних і організаційних вказівок); виконавської діяльності екскурсовода (проведення екскурсії), створення необхідних умов для проведення цього заходу (вчасне оформлення документації, забезпечення транспортом, зв'язком тощо). Важливе значення має розроблення тематики екскурсії, її маршруту відповідно до запитів різних категорій населення.

Маршрутом екскурсії є оптимальний шлях проходження екскурсійної групи відповідно до логічної послідовності об'єктів екскурсійного показу, атрактивність. Існують три принципи побудови маршруту: хронологічний, тематичний і тематико-хронологічний. За хронологічним принципом будують маршрути екскурсій, присвячених життю й діяльності видатних людей, історії міст (наприклад, «Стародавній Київ», «Київ літературний», «Полтава будується» тощо). Всі оглядові міські екскурсії формують за тематико-хронологічним принципом. Послідовності викладення матеріалу за хронологією в таких екскурсіях дотримуються, як правило, тільки при розкритті кожної підтеми.

Методика проведення екскурсії – це сукупність прийомів, які екскурсовод використовує під час проведення екскурсії. Загальна методика проведення екскурсії охоплює систему методичних прийомів розповіді та показу, незалежних від теми, складу групи та інших чинників. Спеціальна методика конкретизує методичні прийоми щодо особливостей певного екскурсійного маршруту. До засобів методики належать: аналіз; синтез (асоціація за єдністю місця); словесний метод (бесіда, пояснення, переказ, цитування, читання); наочний (представлення об'єктів у натурі або в зображенні); практичний (огляд об'єкта, використання приладу (наприклад, телескопа)); спостереження. Методика показу охоплює попередній огляд, зоровий аналіз, реконструкцію, локалізацію подій, порівняння, а розповіді – екскурсійну довідку, характеристику об'єкта, пояснення, репортаж, коментування, цитування, літературний монтаж.

Екскурсію будують за такою структурою: вступ, основна змістова частина, висновок. *Вступ*, як правило, складається з двох частин: організаційної (знайомство з аудиторією, інструктаж екскурсантів з правил поведінки, безпеки тощо) та інформаційної (коротке повідомлення про тему, маршрут, його довжину, тривалість, час і місце завершення екскурсії).

Основна частина ґрунтується на поєднанні показу конкретних екскурсійних об'єктів, розповіді про них і охоплює кілька підтем (5-12), об'єднаних темою екскурсії. Для показу слід відбирати лише ті об'єкти, які розкривають зміст теми загалом. *Підсумок* триває 5-7 хв. і складається з двох частин: підсумок основного змісту екскурсії, інформація про інші екскурсії, які можуть розширити і поглибити порушену тему. Розташування, позиційність, співвідношення підтем, основних питань, вступу і завершальної частини екскурсії становлять композицію екскурсії.

Показ на екскурсії полягає у спостереженні, огляді об'єкта під керівництвом екскурсовода, під час якого екскурсант оглядає й аналізує об'єкт. Показ базується на трьох елементах: безпосередньому спостереженні за об'єктом; ознайомленні з експонатом «портфеля екскурсовода», методичному засобі зорової реконструкції для відтворення зовніш-

нього вигляду втраченого об'єкта, минулих подій тощо. Розповідь на екскурсії доповнює аналіз зорового матеріалу, однак не може замінити самостійної активної аналітичної роботи екскурсантів. Така розповідь залежить від швидкості пересування групи (ритму); підпорядкованості (додатковості) показу, використання зорових доказів. Показ і розповідь дозуються в часі з метою посилення ефективності екскурсії.

Час показу – нормативний час, відведений на показ під час екскурсії – має становити не менше усієї екскурсії; час розповіді – нормативний розрахунковий час, відведений на пояснення під час проведення екскурсії – не може перевищувати 1/3 екскурсійного часу.

Екскурсія спирається на чуттєву і логічну (мислення) форми пізнання. Проектування екскурсії полягає в доборі і формуванні її тексту і змісту і відбувається у два основні етапи: добір матеріалів, їх вивчення, добір об'єктів, на яких ґрунтуватиметься екскурсія; безпосереднє розроблення екскурсії – складання екскурсійного маршруту, опрацювання фактичного матеріалу; робота над змістом екскурсії; вибір найефективніших методичних засобів показу і розповіді, оптимальних ракурсів огляду об'єкта показу; методична підготовка; укладення технологічної карти і схеми траси маршруту (для транспортної екскурсії) і «портфеля екскурсовода». Композиційним центром екскурсії є провідна підтема, навколо якої будуватиметься розповідь. Наприклад, підтемою може бути минуле міста при проведенні екскурсії в історичних містах. Тривалість екскурсії фіксується з моменту зустрічі екскурсійної групи з екскурсоводом до завершення роботи екскурсовода з групою.

Технологічна карта екскурсії визначає технологію застосування методичних засобів відповідно до особливостей екскурсійного маршруту і охоплює такі елементи: маршрут; зупинки; об'єкти і точки їх показу; тривалість; найменування підтем і перелік основних питань; вказівки щодо організації; методичні вказівки. Техніка проведення екскурсії, тобто раціональна організація екскурсії, передбачає знайомство з групою, її розстановку біля об'єкта, темп руху, паузи, розкриття підтем, відповіді на запитання. До змісту екскурсії висувають такі вимоги: повноти; достовірності; закінченості композиції; естетичного задоволення.

Отже, екскурсія – важлива складова формування потенціалу культури суспільства, а екскурсійна справа – її наукової, інформаційної та матеріально-технічної складових. Саме вона покликана розробити конкретні передумови для участі населення у збереженні, відтворенні та охороні культурно-історичного середовища, стати складовою фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України.

Список використаних джерел:

1. Абрамов В.В., Тонкошкур М.В. Історія туризму: підруч. / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Хпрків: ХНАМГ, 2010. 294 с.
2. Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность: учеб. пособие. Киев: Выща школа, 1989. 342 с.
3. Макаренко С.Н., Саак А.Э. История туризма: учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2015. 94 с.
4. Остапчук В.В., Коваль П.Ф., Андреева Г.П. Історія туризму: навч. посіб. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2014. 143 с.
5. Соколова М.В. Історія туризму: уч. пособие. Москва: Мастерство, 2014. 352 с.
6. Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. Історія туризму: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2013. 354 с.
7. Усьєв Г.С. Очерки истории российского туризма. Санкт-Петербург: Издательский дом Герда, 2015. 224 с.
8. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч. посібник. Київ: Вища школа, 2014. 195 с.
9. Шаповал Г.Ф. История туризма. Минск: ИП «Экоперспектива». 1999. 312 с.

The article deals with the question of the methodology of creating and conducting excursions, as well as emphasizing its philosophical significance.

Key words: excursion, differentiation, methodology, philosophy.

Отримано: 16.04.2018

РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Розкрито загальні тенденції становлення торговельного підприємництва в Україні у XIX – на початку XX ст. Проаналізовано напрямки розвитку торговельних підприємств, акцентовано увагу на організаційних формах ділової активності у торговельній сфері.

Ключові слова: економічна історія України, торгівля, торговельне підприємництво, торговельне посередництво.

Постановка проблеми. На сьогодні нестабільність ринкової кон'юнктури створює значні ризики для діяльності українських підприємств у комерційному секторі, мотивуючи їх, зокрема, до постійного пошуку нових, більш конкурентоспроможних, форм і методів ведення бізнесу. При цьому, важливим стає з'ясування історичних тенденцій і закономірностей розвитку вітчизняного торговельного підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-прикладна проблематика розвитку підприємництва в Україні на різних історичних етапах розкрита у наукових доробках сучасних вчених-економістів, зокрема, Н. Супрун, В. Небрат, Н. Горіна, О. Кудласевич, О. Вербової, Л. Дідківської, В. Феценко, К. Гордіци, М. Цаповської та інших.

Мета статті – визначити основні тенденції та особливості розвитку торговельного підприємництва в Україні на етапі ринково-індустріальних перетворень.

Вклад основного матеріалу. У XIX – на початку XX ст. в Україні, яка входила до складу Російської та Австрійської імперій, сформувалися сприятливі умови для розвитку підприємницького середовища: інтенсифікація зовнішньоторговельної діяльності, поступове накопичення приватного торговельного капіталу, розвиток фінансових, банківських, біржових відносин, формування відповідної інституційної структури, експансія надлишкового іноземного капіталу у вітчизняне господарство, відповідні заходи політики державної підтримки – все це стало поштовхом до активізації підприємницької діяльності.

Зокрема, уже у першій половині XIX ст. суттєво зросла ділова активність селянства та купецтва підросійської України. Відбувається притік нової генерації підприємців – так званих «торгуючих селян», які являли собою приватних власників у сфері ремісництва та дрібної торгівлі. Це пояснює той факт, що основний об'єм торговельних операцій припадав на сільськогосподарські товари та продукцію кустарних промислів. Центрами вітчизняного торговельного підприємництва були так звані місця стихійної торгівлі – ярмарки, базари, торги, яких в українських губерніях уже в 40–50-х рр. налічувалося більше 10 тис. Тут укладалися найкрупніші торговельні договори (часто за участю іноземних гуртових покупців), демонструвалися технічні новаторства, зав'язувалися ділові контакти. Зокрема, найбільшими за обсягами продажів в Україні були харківські ярмарки. У 1842 р. торговельний оборот на харківських ярмарках склав 20,5 млн. руб., а у 1846 р. – 25,1 млн. руб., при цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва і лише 10% імпортних товарів [1, с. 74].

До середини XIX ст. стихійна торгівля почала дещо поступатися організованим формам торговельного підприємництва (лавкова та магазинна). Зокрема, у 1840 р. в українських губерніях налічувалося уже 10,2 тис. різних закладів роздрібною торгівлі. При цьому найбільша кількість магазинів зосереджувалася у Таврійській (2 тис.) та Волинській (1,9 тис.) губерніях, у Полтавській, Харківській і Чернігівській – було по 1 тис. різних торговельних закладів [2, с. 6-41].

Інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій зумовила появу низки форм посередницького торговельного підприємництва, а саме промислово-торговельних компаній, товариств та союзів, торгово-промислових палат, агентур, бірж, товарних складських приміщень. Зокрема, у першій половині XIX ст. набула розвитку біржова справа: за зразком англійських та німецьких автономних бірж були створені торговельні біржі, де здійснювалися операції ку-

півлі-продажу товарів, страхування суден, сформувалися біржові комітети. Протягом першої половини XIX ст. в Російській імперії було створено 21 товарну біржу [3, с. 151]. На території України найбільшими за масштабами операцій були Київська, Одеська та Катеринославська біржі. Розвиток прикордонних територій сприяв становленню складського господарства, зокрема, на півдні України розгорнулася мережа складських комплексів та підприємств-складів (виробничих, транзитно-перевалочних, митних, гуртово-роздрібних та роздрібних).

Становлення торговельного підприємництва у другій половині XIX ст. позначилося поступовим зниженням частки стихійних форм торгівлі та розвитком стаціонарної й пересувної комерції. Відбувається й суттєва концентрація торговельних операцій, про що свідчать відповідні статистичні дані. Якщо у 1880 р. в Україні на здійснення великомасштабної комерційної діяльності було видано 46,3 тис. документів, купцям та торговцям – 162 тис. документів, торговельним агентам – 64 тис. документів, то у 1890 р. відповідні показники були наступними: кількість документів, виданих на ведення великої комерційної діяльності – 71,9 тис., дрібною – 151 тис., торговельним агентам – 60 тис. [4, с. 40].

Важливою тенденцією розвитку сфери торгівлі підросійської України до кінця XIX ст. стає формування своєрідних центрів торговельного підприємництва, якими, зокрема, були Одеса, Феодосія, Миколаїв, Харків, Київ тощо. Саме тут зосередилася основна частка торговельних компаній та бірж, торгових палат та домів, транспортних та страхових товариств, які опосередковували та обслуговували як внутрішню, так і торгівлю із європейським та азійським континентами. Більше того, чітка товарна спеціалізація та галузева обмеженість спостерігалася й у діяльності самих торговельних підприємств.

Деякий розвиток промислового виробництва, збільшення товарності сільського господарства, формування господарської спеціалізації районів створили підґрунтя для розвитку торговельного підприємництва й на Західній Україні. Хоча, слід зауважити, що суто український бізнес-елемент тут був представлений незначно: головним чином, торговельна діяльність зосереджувалася у руках іноземців (євреїв, німців, угорців тощо).

У розвитку торговельного підприємництва на Західній Україні найбільшу роль відігравали ярмарки і базари, де вели діяльність як великі, так і дрібні купці-підприємці. Якщо ярмарки територіального значення проходили просто неба, то для проведення міжнародних торгів багаті купці наймали окремі приміщення або спеціально облаштовували крамницями і шопами певні території [5, с. 215]. Основна кількість ярмарок зосереджувалася у Львові, Кракові, Тернополі, Бродях, Улашківцях, Мукачеві, Снятині, Долині тощо. До середини XIX ст. відмітною стає ярмаркова спеціалізація, зокрема, щодо торгівлі худобою, кіньми, хлібом тощо.

До кінця досліджуваного періоду торговельне підприємництво у західноукраїнських землях набуває нових рис: відбувається концентрація комерційних операцій, з'являються консолідовані форми підприємництва, розвивається торговельне посередництво. Зокрема, у Східній Галичині були утворені кооперативні торговельні організації, які контролювали торгівлю певними групами продукції: у Львові було створене торговельне товариство щодо збуту добрив і машин, кооперативне торгове об'єднання щодо збуту худоби («Pecus»), птиці і яєць («Ovum»), українська торговельна організація «Народна торгівля» [6, с. 55]. У Північній Буковині торгівля зосереджувалася у руках великих компаній-монополістів. Існували картелі із закупівлі та

збуту свиней, молока, зерна, борошна, круп [7, с. 137]. Аналогічна тенденція відмітна й на Закарпатті: до кінця XIX ст. тут сформувалася групи заможних купців, які контролювали основну частку торгівлі сільськогосподарською, лісо- та деревообробною продукцією. До їх числа відносились мукачівські, берегівські, ужгородські, хустські, мараморош-сігетські монополісти – великі торговці Ротман, брати Ковнер, торговці Вайс, Каган, Кро, Новак, Фіш, Рознер та інші [8, с. 325].

Висновок. Таким чином, протягом досліджуваного періоду в Україні під впливом низки чинників відбувається формування комерційного бізнес-середовища, яке характеризується розвитком окремих торговельних центрів, концентрацією торговельних операцій та появою нових форм комерційної діяльності, властивих ринковому типу господарювання.

Список використаних джерел:

1. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества: в 3 кн. Санкт-Петербург, 1854. Кн. 2. 322 с.
2. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в Статистическом отделении Совета Министерства Внутренних Дел. Санкт-Петербург, 1842. 74 с.

3. Верещагин А.С., Хайртдинов Р.Х. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX века. Уфа: Из-во УГНТУ, 2009. 245 с.
4. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1896. 636 с.
5. Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV – XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1991. 256 с.
6. Ястребов Н.В. Галиция накануне Великой войны 1914 года: с карт Галиции и Буковины с Угор. Русью. Петроград, 1915. 146 с.
7. Нариси з історії Північної Буковини / Академія наук Української РСР; Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1980. 338 с.
8. Нариси історії Закарпаття. У 3 т. Ужгород, 1993. Т. 1. 3 найдавніших часів до 1918 року. 436 с.

The general tendencies of the trade business formation in Ukraine in the XIX – early XX centuries are revealed. The directions of the development of trading enterprises are analysed; attention is focused on the organizational forms of business activity in the trade sphere.

Key words: economic history of Ukraine, trade, trade business, trade agency.

Отримано: 16.04.2018

УДК 330.341:338:615.1](477)

В. Б. Буторіна, кандидат економічних наук

РОЗВИТОК СФЕРИ ЕЛЕКТРОННОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті аналізується стан, структура та перспективи розвитку електронної промисловості України як однієї з науко-мних галузей економіки.

Ключові слова: наукоємна галузь, електронна промисловість, інновація.

Актуальність теми дослідження. Налагодження виробництва наукоємної продукції на сучасному етапі є запорукою конкурентоспроможності національної економіки на світовій арені. У свою чергу електронна промисловість, будучи організованою і динамічною у структурі, інтегрованою зі всією економікою, має підвищену чутливість до її загального стану і тенденцій розвитку. У той же час, не зважаючи на труднощі реформації економіки, електронна промисловість усе ще має потенційні можливості внаслідок інерційного прояву ряду своїх специфічних якостей і реалізації принципів внутрішньої самоорганізації. Занепокоєння викликає те, що Україна, незважаючи на розвинуту раніше електронну промисловість, не може поки що конкурувати на ринку розробок.

Аналіз досліджень з даної теми. Важливість державної підтримки сфери електронного виробництва підкреслюють у своїх дослідженнях українські вчені Ахтирко Є., Блінов О., Газизуллін І., Кулик М., Чередниченко Г., Шевляков І., Шульга С. Питання мотивації працівників та підвищення кадрової наукоємності підприємств галузі цікавлять Мороза О.В., Нікіфорова Л.О., Шияна А.А. Історію формування і розвитку електронної промисловості України розглядає Анненкова Н.Г.

Мета дослідження. Розкрити характерні риси, проблеми та потенційні можливості електронної промисловості України.

Виклад основного матеріалу. Специфічні якості сфери електронного виробництва, що зумовлюють її потенційні можливості:

- можливості і здатності отримання, освоєння, використання і розвитку результатів НТП і створення нових науково-технічних розробок;
- умілому використанню програмно-цілевих методів планування своєї діяльності, що сполучає цільову спрямованість досліджень, розробок і виробництва на конкретний результат з перспективними напрямками робіт загальносистемного, фундаментального призначення;

- здатності підтримки динамічності виробництва, що виявляється у постійному оновленні її елементів, зміні кількісних і якісних показників, вдосконаленні науково-виробничої структури і системи управління;
- здатності здійснення активної інвестиційної та інноваційної діяльності (у виробництві темпи оновлення активної частини основних виробничих фондів повинні досягати 10-13%, у науково-експериментальній базі – 30-40% на рік, що відповідає загальносвітовій практиці);
- наявності висококваліфікованого наукового, інженерно-технічного і виробничого персоналу, що переважає у загальній чисельності зайнятих;
- наявності унікальних наукових шкіл і дослідно-конструкторських колективів, здатних створювати конкурентну на світовому ринку продукцію.

Електронна промисловість в Україні станом на 2018 р. представлена підприємствами: Київ (радіозавод, ВО «Маяк») [7], Львів (корпорація «Електрон» [8], ВАТ «Кінескоп», «Лорта» [9]), Миколаїв (ВО «Інгул» [7]), Харків (ВО «Електропобутприлад» [11]), Хмельницький, Рахів (підприємства ВАТ «Катіон» [12]). Підприємства галузі спеціалізуються на виробництві радіоелектронного устаткування та систем, інтегральних мікросхем, електронних приладів прийому, запису, збереження та відтворення інформації (радіоприймачі, телевізори, магнітофони, відеоманітофони), інших приладів виробничого та побутового призначення. Серед виробників комп'ютерів варто зазначити наступні підприємства (таблиця 1).

Втратило свої позиції ТзОВ «АМІ», комп'ютерна фабрика якого мала потужність в 120 тис. ПК в рік. Із Донецька підприємство переїхало до Маріуполя, після чого більшу увагу зосередило на дистрибуції. Компанія «Інком» до 2015 р. успішно виготовляла ПК PrimeComputer, сервери PrimeServer, системи резервного та безперебійного енергопостачання (таблиця 2). Сервери під власною торговою маркою uSystem уже не виготовляє підприємство «Юстар».

Таблиця 1

Провідні виробники персональних комп'ютерів, системні інтегратори України

Підприємство	Напрями електронного виробництва
ЗАТ «Навігатор»	Настільні та портативні ПК, ноутбуки, смартфони, серверні системи, блейд-системи, графічні станції, тонкі клієнти під власною торговою маркою «Impression Electronics»;
ТзОВ «Рома, Лтд»	Виробництво комп'ютерів (Roma, Roma Server, ALPHA, BETA, GAMMA)
ТзОВ «Техніка для бізнесу»	Сертифіковане виробництво персональних комп'ютерів під власною назвою «Technic Pro»
«DiaWest-Комп'ютерний світ»	Повний ряд комп'ютерних систем, починаючи від персональних комп'ютерів і закінчуючи високопродуктивними серверами.

Джерело: складено автором за матеріалами [3], [4], [5], [6].

Таблиця 2

Кількість підприємств окремих підгалузей сфери електронного виробництва за розмірами, од.

Роки	Виробництва комп'ютерів, електронної та оптичної продукції			Виробництво електричного устаткування				
	Усього	З них		Усього	З них			
		великі	середні	малі		великі	середні	малі
2011	920	2	128	790	857	8	188	661
2012	796	3	110	683	867	9	198	660
2013	877	1	110	766	1022	9	192	821
2014	792	1	104	687	907	6	174	727
2015	746	1	93	652	949	3	162	784

Джерело: [2].

Загалом кількість підприємств з виробництва комп'ютерів, електронної та оптичної продукції за 2014–2015 рр. скоротилась лише на 5,8%, не зважаючи на окупацію Донбасу та Криму. Водночас кількість суб'єктів господарювання, які виготовляють електронне устаткування зросла на 7,8% завдяки збільшенню малих підприємств. Перша група чисельно скоротилась за період 2011–2015 рр. на 18,9%, а друга розширилась на 10,3%.

Розглянемо абсолютні величини виробництва електронної продукції за 2011–2015 рр. (таблиця 3).

Таблиця 3

Обсяг виробництва електронної продукції, тис. шт.

Вид продукції	2011	2012	2013	2014	2015
Схеми інтегральні модульні	–	–	40,8	13,5	7,3
Схеми інтегральні електронні інші	1997	1456	1496	1069	393
Схеми друковані жорсткі багатопарові	88,2	1126	1274	776	999
Схеми друковані інші, що складаються з елементів пасивних	5,7	509	1350	1146	1179
Обладнання комунікаційне мережеве	–	6,5	50,9	70,2	69,3
Машини для автоматизованого оброблення даних портативної вагою не більше 10 кг, такі як ноутбуки й смартфони; органайзери персональні цифрові (електронні секретарі) та комп'ютери подібні	765	2235	412	20	416
Комп'ютери настільні	1077	2788	1272	766	1222
Машини для автоматизованого оброблення даних цифрові у вигляді систем	1484	728	1402	1254	478
Машини для автоматизованого оброблення даних цифрові інші, що містять або не містять в одному корпусі один або два з таких пристроїв, як пристрої запам'ятовуючі, пристрої введення, пристрої виведення	15602	164	484	249	134

Джерело: [2].

Успіхи сфери електронного виробництва України ма-ла за аналізований період у виготовленні схем друкованих жорстких багатопарових (зростання у 11,3 рази), комп'ютерів настільних (зростання у 1,13 рази), обладнання кому-

нікаційне мережеве (зростання у 10,7 рази), схем друкованих інших, що складаються з елементів пасивних (зростання у 206,8 разів).

В Україні сфера електронного виробництва також розвивається за напрямками: виробництво інструментів і обладнання для вимірювання, дослідження та навігації; виробництво апаратури електронної побутової призначення для приймання, записування та відтворення звуку й зображення; виробництво обладнання зв'язку.

Позитивна динаміка окремих виробництв галузі частково зумовлюється наявністю передумов зростання інвестування [1, с. 242–245]:

- географічне положення;
- науково-дослідні інститути і якісна система освіти;
- розташування необхідних у галузі електроніки природних ресурсів;
- інтерес для міжнародних інвесторів як альтернатива азійським компаніям.

Зважаючи на розвиненість системи вищої освіти, в Україні можна створювати дизайн-центри з розробки, наприклад, ІР-блоків (Intellectual property) за участі західних фаблесс-компаній, які розробляють мікроелектроніку, не маючи своїх виробничих потужностей.

Шлях, який пройшли нові індустріальні країни, прийнятний і для України з огляду на досить високий рівень у системі вищої школи інформаційних технологій. Особливо перспективним для України є створення таких дизайн-центрів, здатних розробляти так звані ІР-блоки (Intellectual property), які є за суттю віртуальними аналогами відповідних цифрових пристроїв.

Висновки. Електронна промисловість та приладобудування сьогодні визначають конкурентоздатність країни на світовому ринку наукоємної продукції. Україна має науковий потенціал у електронній галузі, проте підприємства цієї сфери окрім значної конкуренції з боку іноземних виробників мають такі ж проблеми, що й інші наукоємні виробництва. Не зважаючи на окупацію промислово потужних регіонів України, за окремими товарними групами електронної галузі спостерігається позитивні динаміка: виготовлення схем друкованих жорстких багатопарових, комп'ютерів настільних, обладнання комунікаційного мережевого, схем друкованих інших, що складаються з елементів пасивних. Кількість вітчизняних виробників електричного устаткування за 2011–2015 рр. збільшилась. Виробництво вітчизняних комп'ютерів залишається незначним, підприємства підгалузі воліють спрямовувати свою діяльність на супутні напрями.

Список використаної літератури:

1. Передерій С.Л. Питання розвитку електронної промисловості України на інноваційній основі. *Економічний вісник Донбасу*. 2013. № 3 (33). С. 242–249.
2. Промисловість України у 2011–2015 рр.: стат. зб. *Державна служба статистики України* / за ред. І.С. Петренко. Київ, 2016. 381 с.
3. Сайт ЗАТ «Навігатор». URL: <http://navigator.ua/corporation/> (дата звернення 01.04.2018).
4. Сайт ТзОВ «Рома, Лтд». URL: <http://vsesvit.pro> (дата звернення 01.04.2018).
5. Сайт ТзОВ «Техніка для бізнесу». URL: <http://www.tdb.ua> (дата звернення 01.04.2018).
6. Сайт ТзОВ «DiaWest-Комп'ютерний світ». URL: <http://www.diawest.com> (дата звернення 01.04.2018).
7. Сайт ВО «Маяк». URL: <http://mayak.com.ua/uk/> (дата звернення 01.04.2018).
8. Сайт корпорації «Електрон». URL: <http://electron.ua> (дата звернення 01.04.2018).
9. Сайт компанії «Лорта». URL: <http://ae-project.com> (дата звернення 01.04.2018).
10. Сайт ВО «Інгул». URL: <http://ingul.pat.ua> (дата звернення 01.04.2018).
11. Сайт ВО «Електропобутприлад». URL: <http://epp.electron.ua> (дата звернення 01.04.2018).
12. Сайт БАТ «Катіон». URL: zavod-kation.all.biz (дата звернення 01.04.2018).

In the article are explained the growing importance of knowledge-based industries in the structure of the world and national economy. Also are analysed structure and prospects of electronic industry of Ukraine.

Key words: knowledge-based industry, innovation, electronic industry.

Отримано: 16.04.2018

УДК 338.48-6:641/642(477.43)

Т. Є. Веселовська, кандидат технічних наук

СТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ГАСТРОНОМІЧНОГО ТУРИЗМУ НА ПОДІЛЛІ

Організація гастрономічних турів потребує чіткого планування, організації, сил та коштів. Проте все це виправдовує себе, адже гастрономічний туризм є досить перспективним напрямом розвитку туризму в Україні, зокрема на Поділлі.

Ключові слова: гастрономічний туризм, кулінарний туризм, ресторанный бізнес, ресторанный тур, підприємства ресторанного господарства, гастротури.

Одним із перспективних напрямків розвитку туристичної індустрії стає гастрономічний туризм, який найбільш динамічно розвивається, але в Україні тільки відбувається його становлення, хоча це вагомий сегмент туристичної і ресторанної сфери у світі. Міжнародні конкурси високої кухні, гастрономічні фестивалі, кулінарні екскурсії та подорожі стають все більше популярними у світі. До таких міжнародних та вседержавних заходів долучається й Україна. В нашій країні регулярними стали щорічні фестивалі вареників і галушок (у Полтаві, Сорочинцах), вареників у Луцьку та Тернополі, міжнародний фестиваль дерунів у Коростені Житомирської області, народний фестиваль борщу «Борщ'їв» у місті Борщів Тернопільської області, гастрономічні фестивалі «Сливовий леквар» у с. Геча Закарпатської області, «Галицька дефіляда» на Тернопільщині, «Червене вино» в м. Мукачево Закарпатської області, гастрономічний фестиваль вина та меду «Сонячний напій» у м. Ужгороді. У с. Костилюка Рахівського району Закарпаття святкують щорічний фестиваль «Берлибашський банош», сирний фестиваль «Гуцульська бриндзя».

Кожний регіон України намагається використати свої кулінарні ресурси для розвитку гастрономічного туризму, який свідчить про її здобутки в кулінарії та дає змогу добре заробити та поповнити бюджет. За кількістю кулінарних свят в Україні лідером є Закарпатська область, де майже щомісяця проводяться гастрономічні фестивалі окремих страв. До того ж гостей таких заходів пригощають безкоштовно, а ще діляться автентичними рецептами та проводять кулінарні майстер-класи. А ще приватні підприємці влаштовують комерційні свята шашлику і інші.

Багата історична та культурна спадщина Кам'янець-Подільського, численні фестивалі приваблюють все більше туристів з різних країн світу. Цьогоріч Кам'янець-Подільський відзначатиме свято міста з 18 по 21 травня. На кам'яничан і гостей міста чекають фестиваль повітряних куль, концерти, круглі столи, зіркові гості і ще багато сюрпризів, але серед великого переліку заходів з гастрономічних – лише «Свято кави – Кам'янецька турка». Про кулінарні та гастрономічні екскурсії до нашого краю не згадується.

Кам'янець-Подільський – місто семи культур, де спостерігається взаємопроникнення українських, польських, вірменських, єврейських, турецьких, російських, литовських впливів, від чого подільська кухня стала надзвичайно колоритною, що цікавить сучасних туристів не менше, ніж живописні пейзажі та архітектура.

Сьогодні все частіше вирушають в далекі країни їсти, пити і насолоджуватися кулінарними традиціями невеличких регіонів. Туроператори України відзначають, що гастрономічний туризм з кожним роком збільшує свою присутність на туристичному ринку, оскільки туристам стає все цікавіше пізнавати країну не тільки за допомогою різних видів турів, але і з позиції смаку, знайомства з національною кухнею. Подоляни, маючи глибокі культурні традиції, зокрема у харчуванні, можуть запропонувати цікаві гастрономічні тури як для закордонних, так і для вітчизняних громадян.

Сприяючи організації гастрономічних подорожей можна підтримати туристичний інтерес, забезпечити збільшення тривалості перебування туристів; створити додатковий напрям бізнесу для приватних домашніх господарств. Це можливо за рахунок:

- підтримання діючих та ініціювання створення нових об'єктів гастрономічного туризму: дегустаційних залів, музеїв гастрономії, етнічних селищ та містечок, а також спеціалізованих атракційних заходів та туристично-екскурсійних маршрутів, що будуть сприяти створенню конкурентоспроможного місцевого туристичного продукту, підвищенню туристичної привабливості регіону [1];
- створення концепцій закладів ресторанного господарства за тематикою, стилем, дизайном, формами та методами обслуговування, у тому числі еторесторанів, які будуть спроможні гідно представляти найкращі традиції не тільки української, але й світової кухні;
- розвитку інформаційних комунікаційних систем, які забезпечуватимуть інформування туристичного ринку про гастрономічний мікрокластер та виступатимуть важливим маркетинговим інструментом формування туристичного попиту;
- спрямлення розвитку об'єктів, що складають інтерес для туристів-гурманів і поціновувачів української гастрономічної культури, – відомих підприємств харчової промисловості, домашніх господарств;
- розроблення програм кулінарних турів тематичної спрямованості з використанням місцевої сировини, харчових продуктів та напоїв, знакових закладів ресторанного господарства, які підкреслюватимуть автентичність національних традицій у кулінарії;
- популяризація проведення тематичних кулінарних фестивалів, свят, відвідування професійних виставок та конференцій, як головного елемента у програмі перебування туриста;
- спрямування зусиль влади, бізнесу та місцевої громади на підтримку об'єктів гастротуризму, формування гастрономічних атракцій і подій, які б привертали увагу внутрішніх і міжнародних туристів, а також приватно-публічне партнерство у просуванні місцевого туристичного продукту, активізації системи маркетингових комунікацій, використання інструментів бренд-менеджменту територій та міст;
- впровадження новітніх технологій у виробництво, обслуговування, управління закладами ресторанного господарства, для створення додаткової ринкової привабливості закладу харчування. Басюк Д.І. запропонувала створити національний проєкт "Українська національна кухня" з метою популяризації національних гастрономічних традицій, у рамках якого створити [1]:
 - національний реєстр закладів ресторанного господарства, які б відповідали високим стандартам обслуговування та пропонували страви авторської високої кухні, у тому числі національної;
 - гастрономічний путівник українськими регіонами, визначними закладами ресторанного господарства;
 - календар гастрономічних фестивалів, семінарів та конференцій;
 - перелік майстер-класів національних гастрономічних традицій для науковців та практиків;
 - тематичний сайт, який дасть можливість інтенсифікувати інформаційні комунікаційні процеси.

Висновки. Гастрономічний туризм стає актуальним у зв'язку із скорочення часу на відпочинок, тому споживач

буде шукати туристичний продукт, який даватиме максимум вражень за мінімальний відрізок часу. В даний час просування цього напрямку туризму на Поділлі гальмується через катастрофічний стан шляхів сполучення, невідповідність засобів розміщення світовим стандартам і недостатній рівень розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури. Перспектива такого виду туризму полягає у сприятливому відродженні національних кулінарних традицій Поділля, а заклади ресторанного господарства мають стати важливою частиною розвитку гастрономічного туризму, сприяти формуванню якості життя, забезпеченню здоров'я населення та туристичного іміджу Поділля і стати трендом сучасної української сфери гостинності.

Список використаних джерел:

1. Басюк Д.І. Інноваційний розвиток гастрономічного туризму в Україні. *Наукові праці НУХТ*. 2012. № 45. С. 128–132.

2. Вишневецька Г.Г., Цегельник А.О. Гастрономічні свята та фестивалі як туристична атракція. *Географія та туризм*. 2012. № 18. С. 62.
3. Вишневецька Г.Г. Потенціал кулінарних турів у контексті спеціалізованого туризму. *Географія та туризм*. 2011. Вип. 14. С. 100–115.
4. Гастрономический туризм. *Сайт о вкусных путешествиях*. URL: <http://www.gastrotur.ru>
5. Головні пункти гастрономічної подорожі в Україні. URL: <http://ipro.kiev.ua/content/golovnipunktigastronomichnoyiPodorozhivukrayini>

Organization gastronomic tours require precise planning, organization, effort and money. But it all pays off, because Gastronomic tourism is a very promising direction of development of tourism in Ukraine, particularly in Podillya.

Key words: gastronomic tourism, culinary tourism, restaurant business, restaurant tour, gourmet tour, restaurants and catering enterprises, food tourism.

Отримано: 16.04.2018

УДК 338.488.2:640.4(477.4)«1861/1914»

А. О. Гуменюк, кандидат історичних наук

РОЗВИТОК ГОТЕЛЬНОЇ СПРАВИ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1861 – 1914 РОКІВ

Розглядається динаміка зростання і модернізації готельної діяльності у містах Правобережної України в 1861 – 1914 роках.

Ключові слова: Правобережна Україна, готель, номера, міста, підприємства, господарство.

Капіталістична доба наклала помітний відбиток на модернізацію готельного господарства у містах Правобережної України. Після 60-х років XIX століття на зміну традиційним постійним дворам поступово приходять готелі сучасного типу. Вони відрізнялися від закладів попереднього часу професійним ставленням до справи, де готельне господарство розглядалося як бізнес, аналогічний будь-якому іншому підприємству того часу. Нові заклади гостинності були позначені відкритістю для конкуренцією між власниками з їх прагненням наслідування кращих столичних та зарубіжних зразків. Поява готелів нового типу у містах була одним з наслідків зміни географічного тяжіння вже не стільки до місць торгівлі, як з розвитком нових форм ділової активності (банки, страхові компанії). Окрім того набувають поширення туристичні мандрівки.

Історія розвитку сфери послуг у системі закладів гостинності на теренах Правобережної України лише у останній час стала предметом спеціального наукового інтересу. Проте систематизованої та узагальнюючої праці з даного питання поки-що не створено. На певну системність викладу змісту проблеми претендує посібник В.К. Федорченка, Т.А. Дьорової [10]. Проте це лише навчальний посібник, а не кваліфіковане наукове дослідження. У ряді наукових статей охарактеризовано розвиток готельної справи у містах Правобережжя протягом 1861 – 1914 років на прикладі окремих міст та губерній регіону [3, 7, 9]. Дослідники різних аспектів історії Правобережної України вказаного часу також побіжно торкалися цієї проблеми [1, 2, 4, 5, 8]. На середину XIX століття серед міст Правобережної України найкращі потенційні можливості розвитку готельної справи мав Київ. Але до відкриття регулярних залізничних рейсів, тобто до 1889 року ці плани втілювалися в життя дуже повільно і готельне господарство розвивалося однобічно. З великих виділявся лише «Зелений готель», що був побудований в 1803 – 1805 роках і належав Лаврі. Лаврський готель складався з одного 4-поверхового і трьох 2-поверхових корпусів, розташованих у Гостинно-Лаврському провулку. Цей готель слугував за притулок для прочан з різних регіонів України та Російської імперії.

На початку 60-х років XIX століття тут було 20 окремих номерів і близько 20 загальних кімнат, не рахуючи навісів для простих прочан і кількох маленьких будиночків. Помешканцями готелю можна було користуватися безоплатно впродовж двох тижнів [10, с. 38].

У наступний час число готельних закладів бурхливо зросло. Наприклад, у Києві їх кількість протягом 1889 –

1901 років збільшилася з 15 до 64 [10, с. 39]. Оскільки ця справа була дуже прибутковою, їхні господарі докладали чимало зусиль, щоб виділитися й обійти конкурентів. Внаслідок цього в індустрії гостинності накопичувався і впроваджувався в життя європейський і світовий досвід, знаходили застосування новинки технічного прогресу.

Внаслідок поширення з 70 – 80-х років на Правобережжі залізничного та пароплавного пасажирського транспорту кількість потенційних користувачів закладів гостинності різко зростає. У виїзді були перші за все важливі транспортні вузли, через які рухався основний потік пасажирів. Тому найраніше з'являлися готелі нового типу в таких містах як Київ, Проскурів, Вінниця, Черкаси тощо.

Боротьба за майбутнього постояльца між власниками готелів часто розпочиналася вже на привокзальній площі. Наприклад, у Києві біля виходу з вокзалу комісіонери, найняті власниками готелів, голосно вигукували назви найкращих готелів, обіцяючи потенційним покійльцям безліч усіляких зручностей. Умовивши заможного клієнта на привокзальній площі, комісіонер супроводжував його до омнібуса, а носильник ніс речі. Послуги носильника при цьому сплачував готель.

Багато готелів розміщувалися безпосередньо поруч з залізничним вокзалом. У Києві поблизу вокзалу функціонували чотири готелі і безліч мебльованих кімнат. Вони знаходилися на вулиці Безаківській і практично всі були побудовані у 1880 – 1890 роках [10, с. 41].

Залежно від рівня готелю вартість послуг була різною. Так, приміром, київський готель «Бергоньє» у 1877 році надавав номери вартістю від 1 руб. 25 коп. до 5 крб. за добу. Готель «Росія» в кінці XIX століття пропонував приміщення за ціною від 75 коп. до 4 крб. за добу. За умови щомісячної оплати вартість проживання була нижчою – від 12 до 50 крб. та дорожче. Готель «Стара Женева» в Києві по вул. Софійській у 1896 році здавав щодобово номери за ціною від 50 коп. до 3 крб. [4, с. 95]. У фешенебельному готелі «Континенталь» престижний номер коштував 15 крб. за добу.

Заможні відвідувачі Києва зупинялись у готелі «Європейський» у центрі міста на Царській (нині Європейській) площі. Як сповіщалося у рекламі, готель мав на вокзалі свого представника, який дбав про багаж і зручну карету, що доставляла постояльця з готелю до поїзда. Не менш популярним був «Гранд-Отель» (на цьому місці нині стоїть корпус Головноштамту). Фешенебельний і дорогий (люкс – 30 крб. за добу), на 110 номерів, «Гранд-Отель» мав власний омнібус

на вокзалі, хороший ресторан, телефон безпосередньо в номері та всі необхідні зручності тих часів [10, с. 41].

На початку ХХ століття готельний бізнес активно розвивався містах Подільської губернії. Зростаюча торгово-промислова діяльність притягувала дедалі більше число підприємців (у тому числі з-за кордону), які тут проводили ділові переговори. Приваблював регіон також різного роду мандрівників, науковців та діячів культури. У містах регіону створювалася розгалужена мережа цих закладів – від фешенебельних готелів до звичайних номерів. У 1910 році в Кам'янці-Подільському було 15 готелів, у Вінниці – 12, у Могилеві-Подільському – 11 [8, с. 211]. Розміщувалися ці заклади гостинності переважно на центральних вулицях міст. Найкращим готелем Подільської губернії вважався шестиповерховий готель «Савой» у м. Вінниця, що мав єдиний у губернії електричний ліфт і гарячу воду. Він був побудований у 1912–1914 роках вінницьким купцем Б. Лехманом. Готель відзначався найсучаснішим оснащенням, мав ліфт, просторі кімнати з ваннами й стильовим меблюванням, кваліфікованою обслугою і вишуканим рестораном. [2, с. 56]. У Проскуріві першість серед готельних закладів утримував відкритий у 1898 році готель «Петербурзький», а вже в 1912 році тут було відкрито чотирьохповерховий готель «Континенталь» із електричним освітленням і люксовими апартаментами [1, с. 186]. У Кам'янці-Подільському найкращими були готель «Бель-Вю» з електричним освітленням і ванними кімнатами та «Гранд готель» австрійського єврея І. Мельцера з електричним освітленням [1, с. 187].

У 1910 році в Проскуріві з населенням всього 36 тисяч мешканців вже нараховувалося 19 готелів. Тривалий час, не дивлячись на претензійні назви («Англія», «Бель-Вю», «Імперіал» тощо), усі ці готелі мало чим відрізнялися один від одного: мінімальні зручності і обмежений спектр пропонованих послуг. Лише «Континенталь» став дійсно якісно новим закладом європейського рівня. Готель мав три номери «люкс», 5 номерів «першого класу», електричне освітлення і гаряче водопостачання. І це в той час, коли в місті взагалі був відсутній водогін [2, с. 56].

Подібним чином формується готельне господарство у містах Волинської губернії. Провідне місце у створенні нових готелів належало Житомиру, Луцьку, Рівному, Ковелю. Претензійні назви («Брістоль», «Версаль», Гранд-отель», «Метрополь» та ін.) далеко не завжди свідчили про пристойну якість послуг, які надавалися тут. [3, с. 144].

У великих і дорогих готелях клієнт отримував всі зручності: омнібус або екіпаж для поїздок по місту, окремі кабінети у ресторанах, старанну прислугу (під час добору обслуговуючого персоналу цих готелів пильну увагу приділяли культурі мови, володінню принаймні російською та французькою мовами), а в номері – парове опалення, ванну, електричне освітлення, телефон. Крім того, кожний готель передплачував чимало періодичних видань, надавав безоплатну допомогу в пошуках у місті необхідного адресата.

Значно більшою була кількість готелів для осіб середнього достатку. Готелі нижчого класу і «мебльовані кімнати» (різновид тогочасних готелів) знаходилися на всіх гомінких вулицях, конкурували з першокласними готелями, часто не поступаючись їм у рівні сервісу. номери й мебльовані кімнати, що знаходилися далі від центральної частини міста коштували всього 30 – 40 коп. за добу [10, с. 41].

Не зникли остаточно і постійні двори. Особи, які зупинялись у Києві та інших містах Правобережжя на тривалий час, наймали мебльовані кімнати в приватних будинках. Довгострокова оренда кімнати «з самоваром і прислугою» обходилася квартиранту в 15 – 20 крб. на місяць, а на околицях і в передмісті плата становила всього 5 крб [10, с. 42].

Отже, ми бачимо, що в період 1861 – 1914 років у містах Правобережної України відбувалися динамічні кількісні та якісні зміни у сфері готельних послуг. Доба капіталістичного підприємництва позначилася активним зростанням попиту на послуги такого роду через зростання мобільності населення і необхідність тісніших ділових та культурних контактів. За прикладом європейських країн почала створюватися велика кількість готелів нового типу, в яких враховувалися всі потреби клієнтів та використовувалися науково – технічні досягнення доби. При цьому система готельних послуг враховувала потреби всіх цінкових категорій відвідувачів, забезпечуючи їм доступний рівень комфортності проживання. Загалом, у 1861 – 1914 роках готельна справа перетворюється у цілком самостійний і прибутковий вид бізнесу.

Список використаних джерел:

1. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Хмельницький: Мельник А.А., 2015. 336 с.
2. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси. Хмельницький: Обласний краєзнавчий музей, 2008. 160 с.
3. Ільїн Л.В., Ляшук М.М. Історичні аспекти становлення та розвитку готельно-ресторанного господарства Волинської області. *Географія та туризм*. 2010. Вип. 6. С. 142-148.
4. Молчанов В.Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2008. 15. С. 85-103.
5. Молчанов В.Б. Життєвий рівень населення м. Києва у другій половині ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: зб. наукових праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип 24. С. 57.
6. Новосад К. Історія центральної вулиці міста. «Савой» і «Франсуа»: історія конкуренції двох готелів. *Вінницька газета*. 11 липня 2014. С. 2.
7. Оनाцький М. Історичні витоки формування індустрії гостинності в Україні. *Сучасні тенденції розвитку готельно-ресторанного бізнесу: міжнародний та національний досвід: колективна монографія / за ред. А.Ю. Парфінєнка*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 338-357.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов. Каменец-Подольский: Изд. Губерн. статист. комитета, 1911. 296 с.
9. Проценко М.В. От заезжих и постоянных дворов до гостиниц европейского типа: гостиничное хозяйство Харькова второй половины ХІХ – начала ХХ века. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1087: Сер. «Історія». Вип. 47. С. 150-160.
10. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. Київ: Вища школа, 2002. 195 с.

Dynamics of growth and modernization of hotel activity in the cities of Right-bank Ukraine in 1861-1914 are considered.

Key words: Right-bank Ukraine, shake, numbers, cities, enterprises, economy.

Отримано: 16.04.2018

СТРАТЕГІЯ ГЕОМАРКЕТИНГУ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

Сучасна маркетингова діяльність набула рис універсальності і здійснює значний вплив на теоретичні засади та практичні підходи до оптимізації та ефективного управління природокористуванням. Тому, у вирішенні багатьох екологічних проблем природокористування все більшого значення отримує новий вид економічної діяльності в області природокористування – екологічний маркетинг. Опрацювавши літературні джерела вивчено поняття «екологічний туризм». Статтю присвячено питанням поняття «геомаркетингу» в екологічному туризмі та основним етапам геомаркетингових досліджень у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища.

Ключові слова: екологічний туризм, геомаркетинг, стратегія геомаркетингу.

Постановка проблеми. Реструктуризація економіки України неминує призводити до відповідних структурних змін у сфері природокористування та природоохоронної діяльності. Особливого значення при цьому отримують дослідження, які спрямовані на ринкові механізми стимулювання усіх видів раціонального природокористування, ресурсозбереження і природоохоронної діяльності.

Аналіз публікацій. Питаннями дослідження геомаркетингу в галузі туризму займалися науковці (Дмитрук О.Ю., Бейдик О.О., Любіцева О.О., Масляк П.О. та інші науковці) [1-5].

Мета і завдання. Метою статті є дослідити стратегію геомаркетингу екологічного туризму. Досягнення поставленої мети здійснюється через постановку і вирішення наступних завдань:

- ✓ визначити поняття «екологічний туризм»;
- ✓ визначити основні етапи геомаркетингових досліджень екологічного туризму;
- ✓ узагальнити результати, отримані на базі проведених досліджень.

Матеріал дослідження. Екотуризм або екологічний туризм – тип туризму, який полягає у подорожах до природних недоторканих людиною та, часто, природоохоронних територій, намагаючись не здійснювати великого впливу на цю територію. Екотуризм допомагає освіті туристів та розвиває у них толерантність, дозволяє збирати гроші на заходи зі збереження території, допомагає розвитку ізольованих поселень. Розвиток екотуризму часто розглядається як важливий засіб збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Екотуризм найбільш привертає увагу тих туристів, яких турбують проблеми екології. Він часто включає волонтерську роботу, інші активні заходи зі збереження навколишнього середовища та навчальні програми, що допомагають зменшувати негативні аспекти впливу людини на природу.

Основна причина виникнення екологічного туризму – у невідрегульованості відносин у системі «суспільство-природа», або в туристичній інтерпретації – «туризм-екологія». Численні опитування туристів свідчать, що серед провідних мотивів туристських подорожей на перший план все більше виступає прагнення людей до спілкування з природою. Звідси походження близьких за змістом понять «м'який туризм» (soft tourism, або розширений варіант (nature tourism with a soft touch) – дослівно: «природний туризм із м'яким дотиком до природи), «зелений туризм».

Початком формування концепції екотуризму вважають 80-ті роки ХХ століття, коли вперше з'явилися дослідження на цю тему. За даними Всесвітньої Туристичної Організації (ВТО), термін «екотуризм» активно використовується в індустрії туризму вже понад 10 років. Як відзначає велика кількість дослідників, поняття «екотуризм» довгий час мало не-визначені межі й досі лишається дискусійним. Зокрема, Г. Міллер, (1978 р.) вважає, що екотуризм – це життєздатний туризм, чутливий до навколишнього середовища, що включає вивчення природного і культурного навколишнього середовища і має на меті поліпшення стану в цьому середовищі. За визначенням Міжнародної організації екотуризму (ТІЕС), (1990 р.) екотуризм – це відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколишнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців. О. Бейдик, (1997 р.) вважає, що екотуризм – це складова частина рекреаційної діяльності, при якій негатив-

ний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури.

У вирішенні багатьох екологічних проблем природокористування та охорони навколишнього середовища все більшого значення отримує новий вид економічної діяльності в області природокористування – екологічний маркетинг.

Зміст та технологія реалізації концепції геомаркетингу екологічного туризму ґрунтується на традиційній для туристичного маркетингу теоретико-методологічній базі та передбачає таку послідовність дій:

По-перше, аналіз ринкових можливостей:

- аналіз структури ринку;
- оцінка кон'юнктури ринку;
- визначення місткості ринку.

По-друге, визначення перспективного цільового ринку:

- сегментація ринку;
- вибір цільового ринку.

По-третє, вибір геомаркетингової стратегії:

- стратегічне маркетингове планування;
- ситуаційний аналіз;
- планування цілей підприємства;
- розробка альтернативних стратегій;
- вибір та оцінка стратегій;
- розробка програми геомаркетингу;
- розробка бюджету геомаркетингу.

По-четверте, розробка комплексу геомаркетингу:

- продуктова стратегія;
- цінова стратегія;
- стратегія збуту;
- комунікаційна стратегія.

По-п'яте, розробка допоміжних систем геомаркетингу:

- система геомаркетингової інформації;
- система організації геомаркетингу;
- система геомаркетингового контролю [3, с. 153].

На практиці технологія реалізації концепції геомаркетингу дуже гнучка, вона може змінювати свою структуру та місце окремих етапів залежно від особливостей туристичної організації, ступеня освоєння ринку, цілей, завдань і умов ринку. Проте, всі ці елементи тісно взаємопов'язані, виключення будь-якого із системи порушує її цілісність.

Висновки. Сучасна маркетингова діяльність набула рис універсальності і здійснює значний вплив на теоретичні засади та практичні підходи до оптимізації та ефективного управління природокористуванням. Тому, у вирішенні багатьох екологічних проблем природокористування все більшого значення отримує новий вид економічної діяльності в області природокористування – екологічний маркетинг. Практичні потреби екологічного маркетингу стимулюють розвиток фундаментальних і прикладних гео-екологічних та економіко-географічних досліджень, створенню на стиках дисциплін особливих міжпредметних галузей наукових знань про властивості і закономірності геопросорової ринкової динаміки.

Список використаних джерел:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Київ: Палітра, 2001. 112 с.

- Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. Київ: Палітра, 1997. 130 с.
- Дмиртук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу. Київ: Альтерпрес, 2004. 192 с.
- Крачило Н.П. Географія туризму. Київ: Вища школа, 1987. 208 с.
- Любіцева О.О., Панкова О.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с.

Modern marketing activity has become a feature of universality and has a significant impact on theoretical foundations and practical approaches to the optimization and effective manage-

ment of nature use. Therefore solving of many ecological problems of natural resources, a new type of economic activity in the field of nature use – ecological marketing is becoming increasingly important. Having studied literary sources, the concept of "ecological tourism" has been studied. The article is devoted to the questions of the concept of "geomarketing" in ecological tourism and the main stages of geomarketing research in the field of nature management and environmental protection.

Key words: ecological tourism, geomarketing, marketing strategy.

Отримано: 16.04.2018

УДК 331.103.32

О. М. Комарницька, аспірант

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ: ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ ФАКТОРІВ ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ

Здійснено системний аналіз компонентної структури трудового потенціалу, факторів, що впливають на нього з сучасних теоретико-методологічних позицій. Досліджені та виділені домінуючі фактори впливу у формуванні трудового потенціалу, рівня його розвитку, ступеня використання та проведений їх аналіз. Встановлений взаємозв'язок між ієрархічними рівнями, підсистемами, компонентами трудового потенціалу та факторами впливу.

Ключові слова: потенціал, система трудового потенціалу, фактори впливу.

Забезпечити зростання виробництва конкурентоспроможної продукції можливо на основі ефективного використання трудового потенціалу, який являє сукупність працездатного населення. На сьогоднішній день в Україні показник використання трудового потенціалу організацій дуже низький, відбувається руйнування трудового потенціалу як України в цілому, так її регіонів зокрема. Підприємства майже втратили контроль за станом свого трудового потенціалу та процесами його формування й використання, що заважає впровадженню новітніх технологій та виробництву конкурентоспроможної продукції. У зв'язку з цим багато вчених стверджують про необхідність проведення аналізу трудових ресурсів, який дозволить визначити, який прихований потенціал мають фахівці, що з нього можна використовувати в інтересах компанії, які характеристики даного ресурсу підлягають корегуванню та стратегічному розвитку. Дослідження основ формування трудового потенціалу є актуальним завданням з огляду на формування якісно нового трудового потенціалу інформаційного, постіндустріального суспільства майбутнього [1, с. 32].

Виклад основного матеріалу. Формування та розвиток трудового потенціалу підприємства є найважливішим в системі трудового потенціалу і відбувається під впливом безлічі факторів. Тому, на нашу думку, необхідно комплексно дослідити природу трудового потенціалу, дослідити наукові підходи до виділення факторів впливу на його формування, розвиток і реалізацію.

Під факторами ми розуміємо всі ті явища, процеси, які впливають на формування та розвиток трудового потенціалу і визначають зміну його основних характеристик і особливостей.

В своїй праці Полоус О.В. до факторів формування та розвитку трудового потенціалу відносить наступні:

- географічні фактори (територіально-географічне розташування, кліматичні умови, природні ресурси, екологічний стан навколишнього середовища);
- демографічні фактори (абсолютні та відносні показники чисельності та динаміки населення, характеристика демографічних структур та процесів народжуваності, смертності, а також міграції);
- соціальні фактори (розвиненість інфраструктури, показники освіти, характеристика медичного обслуговування, стан злочинності);
- економічні фактори (збалансованість галузевої структури економіки, показники зайнятості та безробіття, функціонування ринку праці, доходи та витрати населення, купівельна здатність доходів населення) [2].

Отенко І.П., Малярець Л.М., одночасно розглядають внутрішні та зовнішні фактори формування і розвитку системи [3, с. 123] трудового потенціалу.

Подібний підхід можна простежити у праці Полоус О.В., автор внутрішні та зовнішні фактори розглядає як екзогенні та ендогенні.

В економіці вважається, що найбільший вплив на розвиток економічних процесів мають макроекономічні фактори (екзогенні), які в більшості випадків мало залежать від підприємства, вони не піддаються коригуванню з боку керівництва підприємства, та в деякій мірі, можуть бути віднесені до некерованих факторів. Але це не означає, що екзогенні фактори незначні, їх не можна ігнорувати. Вплив екзогенних факторів дуже великий і в деяких випадках є навіть визначальним для долі підприємства.

Щодо факторів мікросередовища (ендогенні), то вони піддаються управлінню з боку керівників підприємства, що дає можливість більшого контролю над ними. Тому, саме ендогенні фактори виступають дієвим інструментом формування та розвитку трудового потенціалу.

Підприємство, створюючи та реалізуючи систему формування трудового потенціалу, як зауважує Полоус О.В., має використовувати в першу чергу ендогенні фактори як інструмент управління трудовим потенціалом з урахуванням та у відповідності з екзогенними факторами [2].

Науковець С.П. Оксененко пропонує розглядати фактори формування трудового потенціалу в розрізі екстенсивних або інтенсивних [4, с. 140].

Трудовий потенціал формується, розвивається і використовується під впливом множини факторів. Для ефективного дослідження даних процесів велике значення має наукова класифікація цих факторів за різними ознаками.

У науковій літературі існують різні **науково-методичні підходи** щодо дослідження компонентної структури трудового потенціалу.

Оскільки формування і реалізація трудового потенціалу відбувається в рамках демографічної, соціально-економічної, природної (екологічної), етнокультурної систем, то фактори, які спричиняють найбільший вплив на розвиток трудового потенціалу, можна згрупувати відповідно до цих систем [5, с. 13-27; 6, с. 204].

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що структура компонент трудового потенціалу є досить розгалужена і включає велику кількість факторів. Однак, виходячи з цілей нашого дослідження, вважаємо доцільним усі фактори, які обумовлюють формування, розвиток та використання трудового потенціалу згрупувати, на нашу думку, в такі три основні блоки – підсистеми як демографічна, соціально-економічна, соціально-психологічна. Кожна із підсистем містить групи факторів впливу, в яких відображені їх кількісні і якісні критерії.

Демографічна підсистема описує біологічно-вікові характеристики носіїв трудового потенціалу, демографічне відтворення, життєвий потенціал дідздатного населення,

надає узагальнену інформацію щодо можливостей розширення/скорочення кількості носіїв трудового потенціалу за рахунок їх міграційного перетoku.

Центральне місце в *соціально-економічній* підсистемі трудового потенціалу займає проблема трудової активності населення, яка зумовлена формами господарювання, різноманітністю форм зайнятості, мотиваційною структурою, відповідними системами матеріального стимулювання. Соціально-економічна підсистема характеризує сформовані існуючим середовищем формування характеристики освіти, стану здоров'я, умов праці, що впливають на якісний склад трудового потенціалу.

Соціально-психологічна підсистема відображає формування особистості як суб'єкта трудової діяльності. В даній підсистемі означена група соціально-ментальних факторів, яка характеризує домінуючі соціальні цінності та норми поведінки, спрямованість до самореалізації та визнання; виділена окрема екологічно-біологічна груп впливу факторів, включена правова компонента, що має опосередкований вплив на трудовий потенціал.

Виділимо групи факторів впливу зазначених підсистем та їх компоненти (складові). Фактори впливу ми згрупували за окремими ознаками у такі групи: *демографічна, соціально-демографічна, соціальна, виробнича, економічна, інституційна, соціально-ментальна та еколого-біологічна*.

Златопольський О.Ф., досліджуючи складові елементи відтворення робочої сили, вказує на те, що формування якісних характеристик трудового потенціалу значною мірою залежить від сукупного впливу як різних факторів (які ми відмітили вище), так і різних груп умов [7, с. 91].

Огляд існуючих наукових підходів, щодо виявлення факторів впливу на функціонування трудового потенціалу дозволив сформулювати авторську позицію у цьому питанні. На нашу думку, для дослідження трудового потенціалу як складного комплексного динамічного явища доцільно використовувати запропоновану нами систему трудового потенціалу, в межах якої використовувати підсистеми із групуванням та ранжуванням факторів впливу в їх єдності та взаємодії, яка буде слугувати методологічною та

інформаційною базою оцінки подальших наслідків факторного впливу, розробки випереджаючих програм з нівелювання їх негативного впливу, створення передумов для удосконалення управління трудовим потенціалом підприємств, що значно підвищує науково-практичну цінність дослідження.

Список використаних джерел:

1. Мазіна О. Оцінка та чинники розвитку людського капіталу. *Держава та економіка. Вісник КНТЕУ*. 2012. № 6. 168 с.
2. Полоус О.В. Управління формуванням та розвитком трудового потенціалу аеропортів: дис. ... к.е.н. 08.00.04 / Національний авіаційний університет. Київ. 2015.
3. Отенко І.П., Малярець Л.М. Механізм управління потенціалом підприємства. Харків: ХГЕУ, 2003. 220 с.
4. Оксененко С.П. Виробничий потенціал підприємства як складова трудового потенціалу держави. *Научно-технічний збірник*. 2003. № 48.
5. Мікловда В., Личига Р. Соціально-трудові відносини в умовах ринкових трансформаційних процесів. *Регіональна економіка*. 1998. № 2. С. 13–27.
6. Бондар І.К. Моніторинг соціальних процесів в Україні / за ред. І.К. Бондар, Г.В. Ярошенко, В.І. Науменко, Н.І. Соколенко. Київ: Знання, 1999. 314 с.
7. Златопольський О.Ф. Дослідження складових елементів відтворення робочої сили в Україні. *Вісник Технологічного університету Поділля*. 1998. № 6. С. 91–94.

A systematic analysis of the component structure of the labor potential, factors influencing it from modern theoretical and methodological positions is carried out. The dominant factors of influence in the formation of labor potential, level of its development, degree of use and their analysis were investigated and isolated. The relationship between hierarchical levels, subsystems, components of labor potential and factors of influence is established, which is the structural part of scientific research in the context of working out the basis for developing a motivational mechanism for stimulation of labor activity of citizens.

Key words: potential, system of labor potential, factors of influence.

Отримано: 16.04.2018

УДК 658:338.583

О. К. Кушнір, кандидат економічних наук

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ВИТРАТАМИ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Розглянуто теоретико-методичні питання управління витратами в сучасних умовах розвитку економіки. Розглянуто особливості процесу управління витратами на підприємстві. Обґрунтовано систему контролю витрат підприємства. Запропоновано оцінку ефективності діяльності центру відповідальності за понесення витрат.

Ключові слова: витрати, управління витратами, контроль витрат, методи управління витратами, кошторис, собівартість продукції, відповідальність за витрати, ефективність.

Постановка проблеми. Для забезпечення успішної діяльності підприємств в умовах негативних наслідків фінансово-економічної кризи особливо увагу необхідно приділити розробці та реалізації науково обґрунтованих рішень в сфері управління витратами. При цьому успіх у досягненні визначених цілей будь-якого підприємства нерозривно пов'язаний з обсягом витрачених коштів. Як показує досвід високорозвинених країн, ключовим фактором економічного зростання є концепція зниження витрат.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Дослідженням різних аспектів управління витратами підприємства присвячені праці М.Г. Грещака, О.С. Коцюби, І.С. Давидовича, П.В. Іванюти, Г.В. Савицької, Я.А. Шакіра та ін. Проте, окремі важливі теоретико-методичні та прикладні аспекти управління витратами на підприємствах не дістали належного висвітлення.

Метою статті є дослідження основних теоретико-методичних та прикладних рекомендацій з управління витратами на підприємстві.

Виклад основного матеріалу. В умовах ринкової економіки управління витратами повинно означати ство-

рення єдиної, раціональної, чітко й безперервно функціонуючої системи з певними цільовими установками та взаємопов'язаними елементами. Економічне оцінювання структури витрат підприємства за видами діяльності здійснюється з метою визначення доцільності й раціональності окремих видів витрат та ефективності господарювання підприємства в цілому.

Управління витратами – це складний багатоаспектний і динамічний процес, що включає управлінські дії, метою яких є досягнення високого економічного результату діяльності підприємства. Сучасні методи управління витратами характеризуються різноманітністю, наявністю декількох методик використання окремого методу як у межах підприємства, так і галузі. Основні методи, що використовуються вітчизняними підприємствами подані у таблиці 1.

В таблиці представлені основні методи управління витратами і жоден з них не є універсальним. Тому вибір інструментів управління залежить від керівництва підприємства, яке в складних економічних умовах часто звертається до методу кост-кілінгу.

Таблиця 1.

Аналіз методів управління витратами

Метод управління	Загальна характеристика	Переваги	Недоліки
Стандарт-костинг	встановлення норм витрат на одиницю продукції	проведення аналізу відхилень від нормативних показників та своєчасна реакція на них	складання норм згідно з технологічною картою виробництва
Директ-костинг	при визначенні собівартості продукції врахування тільки змінних витрат, а постійні витрати збираються на окремому рахунку і списуються на фінансові результати	виявлення залежності витрат від обсягу виробництва	встановлення ціни, яка б покривала усі витрати, як постійні так і змінні
ABC-метод	облік витрат за видами діяльності	облік витрат по кожному виду продукції на кожному етапі виробничого процесу	трудомісткий та досить затратний
Кост-кілінг	зменшення витрат за рахунок скорочення витрат на оплату праці та скорочення штату працівників	швидке скорочення витрат	соціальне невдоволення працівників, мало-ефективний метод
Бенч-маркінг витрат	порівняння стану управління витратами на підприємстві з підприємствами-еталонами	порівняльний аналіз з підприємствами-лідерами та підвищення власної конкурентоспроможності	великі ризики неправильно обраного підприємства-еталона
LCC-аналіз	визначення витрат на виробництво та продаж конкретних виробів, упродовж усього їхнього життєвого циклу і проведення порівняння їх, із сумою доходів	групування всіх витрат пов'язаних з придбанням, виробництвом та реалізацією продукції	відсутність періодизації фінансових результатів; потребування витрат на отримання великої додаткової інформації
Just-in-Time	вдосконалення систем бізнесу за рахунок зменшення в процесі виробництва простоя, вартості зберігання продукції	скорочення витрат на запаси, зниження обсягу відходів	високі початкові витрати на реалізацію, ризик і залежність від постачальників
СVP-аналіз	з'ясування зв'язку між витратами, рівнем операційної активності та прибутком	простий і залежно від запланованого прибутку дозволяє визначити обсяг реалізації	розподіл постійних витрат на всі види продукції

Існуюча система оцінки витрат недостатньо добре відповідає сучасним вимогам управління витратами. Існуючі недоліки оцінки витрат, пов'язані з відсутністю детального відображення витрат і їхнього аналізу, позначилися не тільки на процесі калькулювання, але і на збільшенні ступеня знеособлювання відповідальності за використання ресурсів. Відповідальність практично не конкретизована. Найбільш доцільною і ефективною є організація управління витратами відповідно до структури підприємства, що дозволяє пов'язати діяльність кожного підрозділу з відповідальністю конкретних осіб, оцінивши при цьому результати діяльності кожного підрозділу і його внесок у діяльність усього підприємства. Для об'єктивної оцінки діяльності підприємства в сфері управління витратами необхідно виділяти витрати незалежні від його діяльності і від роботи апарату управління. Ефективність діяльності апарату управління підприємства пропонується визначати:

$$E = K_k \cdot B_k, \quad (1)$$

де E – ефективність діяльності апарату управління підприємством; B_k – фактична величина контрольованих витрат у звітному періоді; K_k – коефіцієнт зниження контрольованих витрат:

$$K_k = \frac{I_k^\phi}{I_k^\delta}, \quad (2)$$

де I_k^ϕ – індекс зміни контрольованих витрат у звітному періоді; I_k^δ – індекс зміни контрольованих витрат у базовому періоді.

$$I_k^\phi = \frac{B_{кп}^\phi - B_{кф}^\phi}{B_{кп}^\phi}, \quad (3)$$

$$I_k^\delta = \frac{B_{кп}^\delta - B_{кф}^\delta}{B_{кп}^\delta}, \quad (4)$$

де $B_{кп}^\delta$, $B_{кф}^\delta$ – відповідно контрольовані планові і фактичні витрати в базовому періоді; $B_{кп}^\phi$, $B_{кф}^\phi$ – відповідно контрольовані планові і фактичні витрати в звітному періоді.

Аналіз витрат проводиться з метою визначення ступеня раціональності витрат та оцінки впливу факторів на їх обсяг. Результати аналізу дають змогу виявити резерви економії витрат підприємства та причини перевищень, а також є базою для планування витрат. Прийняття рішень у сфері витрат полягає в обґрунтуванні доцільності виробництва окремих видів продукції (виконання певних видів робіт, надання певних послуг), виборі техніки та технології, формуванні товарного асортименту підприємства. Вибір основних оцінювальних показників залежить від обраної стратегії підприємства і способу формування конкурентних переваг його продукції на ринку. Так, за стратегічної мети максимізувати прибуток для оцінювання ефективності системи управління витратами доцільно використовувати показники прибутковості і рентабельності (рентабельність продукції, рентабельність власного капіталу, рентабельність сукупного капіталу, рентабельність активів тощо). При стратегічній орієнтації на підвищення ринкової вартості підприємства основними оцінювальними показниками ефективності управління повинні бути показники вартості капіталу підприємства, обсяг дисконтованих грошових потоків, сума створеної на підприємстві цінності.

Склад основних показників оцінювання ефективності управління витратами підприємства може змінюватися залежно від стадії життєвого циклу продукції, що її виробляє підприємство. Так, на стадії зростання доцільніше використовувати такі показники, як темп приросту прибутку та доходу, на стадії зрілості – показники рентабельності, а на стадії спаду – рівень зниження витрат та їх відхилення від нормативів, дисконтовану суму чистих грошових потоків тощо. Поряд з фінансово-економічними показниками, для оцінювання ефективності системи управління витратами слід використовувати нефінансові показники, такі як рівень використання потужності підприємства, тривалість його фінансового циклу, рівень задоволеності споживачів, частка інноваційної продукції в загальному її обсязі тощо.

Висновки. Діяльність усіх суб'єктів господарської чи підприємницької діяльності пов'язана з витратами ресурсів, цінність яких визначається на ринку. В системі управління підприємством одним з основних об'єктів виступає процес управління витратами в цілому, та в розрізі їх видів, цілей, періодів здійснення. В умовах ринкової економіки виникає проблема у визначенні витрат, їх розподілу за об'єктами та забезпечення мінімізації, управлінні ними і визнання доцільності, досягнення необхідної їх прибутковості. Причому завдання полягає не у їх мінімізації, а у досягненні такого рівня, за яким вони приносять відповідний прибуток підприємству. Все це досягається за рахунок формування і реалізації належної стратегії управління витратами. Оскільки, у статті доведено, що універсальних методів управління витратами не існує, тому застосування кожного з них є доцільним для конкретних умов і цілей в управлінні витратами.

Список використаних джерел:

- Гречко А.В., Дударенко Н.С. Теоретико-методичні засади управління витратами підприємства. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2016. Випуск 18. С. 183-192.

2. Грещак М.Г., Гордієнко В.М., Кошуба О.С., Лозовик Ю.М. Управління витратами: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2008. 264 с.
3. Давидович І.С. Управління витратами: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 320 с.
4. Іванюта П.В., Лугівська О.П. Управління ресурсами та витратами: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 320 с.
5. Козаченко Г.В., Погорелов Ю.С., Хлапюнов Л.Ю., Макухін Г.А. Управління затратами підприємства: монографія. Київ: Лібра, 2007. 320 с.

The theoretical and methodical questions of cost management in modern conditions of economic development were considered. The features of the cost management process at the enterprise were considered. The enterprise cost control system was substantiated. The estimation of efficiency of activity of the centre of responsibility for expenses incurred was offered.

Key words: costs, cost management, cost control, cost management methods, cost estimates, cost of production, responsibility for costs, efficiency.

Отримано: 16.04.2018

УДК 331.101

В. Ю. Лисак, кандидат економічних наук

ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА СУТЬ КОНЦЕПЦІЇ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА

У статті описано основні теоретичні положення та суть концепції управління персоналом підприємства.

Ключові слова: управління, персонал, підприємство, положення, концепція.

З моменту свого виникнення і до теперішнього часу наука управління персоналом в процесі розвитку суспільних відносин розробила багато концепцій і теорій, які відображають відповідні етапи розвитку матеріального виробництва, спрямованість тих чи інших досліджень, соціально-економічні умови трудових відносин в окремо взятій країні тощо.

Концепції управління персоналом тісно переплітається з такими сферами діяльності людини як: економіка, демографія, психологія, соціологія, філософія, що в сукупності являє собою систему теоретико-методичних поглядів розуміння і визначення сутності, змісту цілей, задач, критеріїв, принципів і методів управління персоналом, а також підходів до формування механізму, та його реалізації в конкретній ситуації.

У 20-ті роки ХХ ст. керівник великої французької вугільної компанії Анрі Файоль (1841-1925), британський консультант з питань управління Ліндалл Урвік (1891-1983), американський дослідник і практик менеджменту Гаррінгтон Емерсон (1853-1931), американський вчений і урядовець Лютер Г'юлік (1892-1978), німецький соціолог Макс Вебер (1864-1920) та ін. запропонували концепцію управління персоналом (personnel management). Представники цієї концепції належали до класичної або адміністративної школи менеджменту.

Її основа – теорія бюрократичної організації, в якій людина розглядається через її роль – посаду. В цих умовах управління здійснювалось через адміністративні механізми: принципи, методи, повноваження, функції. Ця концепція отримала розвиток з 30-х років ХХ ст. хоча багато її ідей виникли ще на початку ХХ ст. і навіть раніше. Довгий час вони розвивались в рамках різноманітних наук, пов'язаних з виробництвом і діяльністю в основному комерційних та державних організацій.

На погляд дослідників та прибічників цієї концепції, якщо раціонально визначити основні функції бізнесу (фінанси, виробництво й маркетинг), можна обрати найоптимальніший спосіб поділу організації на підрозділи або робочі групи. Тобто, розробити дієву структуру організації, яка б забезпечувала її нормальне функціонування. За переконанням прихильників даної школи, яку називають ще адміністративною, для забезпечення нормальної діяльності організації слід чітко регламентувати міжособистісні і міжгрупові відносини і відносини між рівнями відповідальності. Основною функцією керівника підприємства А. Файоль вважав адміністративну, оскільки «керувати – означає передбачати, організовувати, розпоряджатися, координувати і контролювати» [1, с. 12].

Функції управління персоналом він не виокремлював, проте фактично впритул наблизився до цієї ідеї, сформулювавши 14 принципів управління, які за своїм змістом і є принципами управління персоналом:

- поділ праці: спеціалізація дає можливість особистості бути більш кваліфікованим і тому більш продуктивним;
- повноваження і відповідальність: право віддавати розпорядження й одночасно необхідність брати на себе відповідальність, рівнозначну даному праву;

- дисципліна: вона є двосторонньою, працівники повинні діяти тільки згідно з тими розпорядженнями менеджера, які забезпечують ефективне управління;
- єдиноначальність: на протигагу концепції функціональної влади Тейлора, Файоль був цілком упевнений, що кожний працівник повинен підкорятися лише одному керівникові, щоб не допускати конфлікту під час виконання розпоряджень. Цей принцип проголошений Файолюм, знайшов багато прихильників серед управлінців;
- єдність напрямку дій: люди, зайняті в одних сферах діяльності, повинні мати однакові цілі при виконанні єдиного плану;
- підпорядкованість особистих інтересів загальним: керівництво організації повинне завжди виходити з того, що цілі фірми завжди першорядні;
- винагорода персоналу: зарплата являє собою важливий стимул, хоча, аналізуючи ряд систем стимулювання, Файоль відзначав, що досконалої системи стимулювання не існує;
- централізація (влади): відповідь залежить від умов бізнесу і кваліфікації персоналу;
- скалярний (ступінчастий) ланцюг розпоряджень: ієрархія необхідна для забезпечення єдності дій в певному напрямі, але горизонтальні зв'язки є також основоположними, оскільки вище керівництво знає, що такі комунікації мають місце;
- порядок: як матеріальний порядок, так і соціальний порядок вкрай необхідні;
- справедливість: при здійсненні діяльності необхідне «поєднання доброти і справедливості» у поведженні зі співробітниками, якщо тільки справедливість може бути досягнута;
- стабільність робочого місця: це значною мірою залежить від часу навчання персоналу і витрат на це навчання. Файоль вважав, що успішний бізнес потребує більш стабільних управлінських кадрів;
- ініціатива: надання можливості усьому персоналу демонструвати свою активність (ініціативу), яка є джерелом внутрішньої сили організації, навіть якщо це може спричинити появу «жертв марнославства» серед частини управлінців;
- корпоративний дух: керівник повинен враховувати високий дух моральності у своїх співробітників «потрібен справжній талант, щоб координувати зусилля, заохочувати захопленість, використовувати можливості кожного працівника і нагороджувати кожного відповідно до його здобутків без пробудження можливих задрощів і порушення гармонії відносин» [2, с. 34-36].

Так А. Файоль висказав думку про те, що в управлінні людськими ресурсами необхідно не тільки стимулювати робітників, але й по-перше, дотримання справедливості у розподілі праці і її результатів; по-друге створення колективістського духу організації, яка вирішує загальні цілі й завдання, де кожен учасник знає свою долю у кінцевому результаті праці; по-третє, це стабільність перебування

менеджера на своїй посаді, оскільки вона формує почуття хазяїна, співпричетності до «своїх справ» [3, с. 50].

Основним гаслом концепції управління персоналом є: «Зроби працівника задоволеним умовами праці і винагородою – і він буде ефективно працювати». В виробничому процесі посилюються вимоги до спеціалізації працівників. Це необхідно для того, щоб ефективно виконувались ті чи інші виробничі функції. А для цього співробітнику перш за все потрібні знання, здібності, можливості. Простого обліку працівників і кадрового діловодства стає недостатньо – необхідно планувати якісний і кількісний склад працівників підприємства, оцінювати підходить той чи інший співробітник на ту чи іншу посаду, мотивувати його до ефективної роботи, навчати та розвивати персонал: саме це стає основним завданням керівників підприємств при роботі з персоналом.

При реалізації підходу управління персоналом працівник на підприємстві персоналізувався через свою посаду, а управління ним здійснювалось в основному через адміністративні механізми (принципи, методи, повноваження, функції). Категорія персонал підприємства визначала нехай і формальний, але єдиний статус для всіх працівників, незалежно від їх положення на рівні службової ієрархії. Раціоналізація виробничих і управлінських процесів знайшла своє вираження в закріпленні функціонального розподілу праці, в удосконаленні організаційних структур управління, в більш чіткій регламентації діяльності керівника і підлеглих працівників. В той же час особиста ініціатива, колективне самоуправління, інноваційна активність співробітників ще не розглядалися в якості базисних елементів системи управління персоналом. Ефективне управління пов'язу-

валось в першу чергу з прагненням раціональної регламентації структури організації, досягнення довготривалої стабільної та стійкої її діяльності [4, с. 10].

Загалом А. Файоль віддавав перевагу адміністративній функції управління. Керівники підприємства ставили перед собою завдання, пов'язані передусім із процесом виробництва. У цій концепції людині відводиться другорядна роль. Вважалося, що працівник виступає знаряддям він має виконувати розпорядження, не обговорюючи їх; крім заробітної плати, його ніщо не має цікавити.

Список використаних джерел:

1. Хміль Ф.І. Управління персоналом: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академвидав, 2006. 488 с.
2. Туленков М.В., Чувардинський О.Г., Шайгородський Ю.Ж. Сучасний менеджмент (теорії, концепції, моделі): навч. посіб. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2008. 376 с.
3. Дудар А.П. Менеджмент людських ресурсів в сфері обігу: монографія. Сімферополь: Таврія. 2002. 88 с.
4. Хачатурян А.А. Управление человеческими ресурсами в бизнес-организации: Стратегические основы / предисл. С.В. Емельянова, А.П. Кулешова. Москва: Издательство ЛКИ, 2008. 272 с.

The article describes the main theoretical positions and the essence of the concept of personnel management of the enterprise.

Key words: management, personnel, enterprise, position, concept.

Отримано: 16.04.2018

УДК 658.784:658.87

Н. А. Мазур, доктор економічних наук

ФОРМУВАННЯ ТОВАРНИХ ЗАПАСІВ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

Висвітлено сутність товарних запасів і визначено їх місце в господарській діяльності торговельних підприємств. Виявлено основні чинники, що визначають розмір товарних запасів та ефективність їх використання, розраховано нормативний товарний запас за моделлю Уілсона на 2018 рік.

Ключові слова: товарні запаси, торговельні підприємства, нормативний товарний запас, роздрібна торгівля, оборотність, управління.

Актуальність теми. Забезпечення безперервності процесу реалізації товарів та обслуговування покупців потребує створення на торговельному підприємстві певного обсягу товарних запасів.

Товарний запас являє собою масу товарів, призначену для наступного продажу та здійснення безперервної торгівлі, що знаходиться в сфері обігу в процесі переміщення від виробництва до споживання. В процесі переміщення товарні запаси сфери обігу набувають різних форм:

запаси готової продукції на складах підприємств-виробників → товари в дорозі від виробника до оптової ланки → товарні запаси на складах гуртової торгівлі та інших збутових посередників → товари в дорозі від гуртової до роздрібною ланки торгівлі → запаси підприємств роздрібною торгівлі (на складах та в торговельному залі).

Необхідність утворення товарних запасів обумовлена такими причинами:

- 1) невідповідність часу споживання та виробництва товарів;
- 2) сезонністю виробництва та споживання окремих видів товарів;
- 3) нерівномірністю розміщення виробництва і районів споживання товарів;
- 4) необхідністю перетворення виробничого асортименту в торговий;
- 5) необхідністю утворення страхових резервів для згладжування можливих непередбачуваних коливань у попиту та пропозиції товарів, обумовлених різними факторами [1].

Аналіз останніх досліджень. Проблеми розвитку та удосконалення контролю товарних запасів у системі уп-

равління підприємством торгівлі знайшли відображення у дослідженнях багатьох вітчизняних науковців, зокрема: Бутиця Ф.Ф., Єгарміної В., Кузьменко О., Куцміди Н., Беднарчук Г., Мазаракі А.А., Лігоненко Л.О., Ушакової Н.М., Плешонкової Л., Тимофесової Л., Уварової О., Хамайдюк О. та ін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення стану і ефективності використання товарних запасів в підприємствах роздрібною торгівлі на сучасному етапі розвитку економіки України, окреслення основних проблем та шляхів їх вирішення.

Результати досліджень. Використання оборотних активів торговельного підприємства пов'язане з конкретними особливостями формування його операційного циклу. Вихідною умовою для початку здійснення підприємством господарської діяльності є наявність певного обсягу грошових ресурсів, які необхідно спрямувати на придбання відповідних активів. Ці грошові кошти, за умови повної сплати за товарно-матеріальні цінності, трансформуються в товарні запаси, які поступають у розпорядження підприємства торгівлі, що є основою для торговельної діяльності та досягнення запланованого обсягу реалізації [2].

Оборот роздрібною торгівлі у 2016 р. становив 1175,3 млрд. грн., що в порівнянних цінах на 4,3% більше від обсягу 2015 р. У структурі обороту роздрібною торгівлі 47,3% припадало на роздрібний товарооборот торгової мережі підприємств (юридичних осіб), 30,7% становив оборот організованих ринків із продажу споживчих товарів та неформальних ринків, 22% – роздрібний товарооборот фізичних осіб-підприємців, що мають мережу поза ринками [3].

В Україні у торговій мережі та на складах підприємств, що здійснювали діяльність із роздрібною торгівлю, товарних запасів на 1 січня 2017 р. налічувалося на 63,6 млрд. грн., що у 2 рази перевищує аналогічний показник 2010 року – рис. 1.

Забезпеченість роздрібною торгівлю товарними запасами в середньому по Україні становила 42 дні торгівлі (що є найвищим показником за останні 6 років), з них продовольчими товарами – 28 днів, непродовольчими – 51 день.

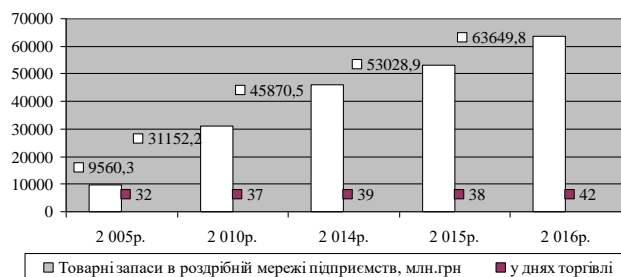

Рис. 1. Динаміка товарних запасів у роздрібній мережі підприємств, на кінець року

Джерело: сформовано автором за даними [3]

Найбільше забезпечення товарообороту товарними запасами на 1 січня 2017 р. спостерігалося в Тернопільській, Хмельницькій, Харківській, Одеській, Львівській областях (на 49 – 46 днів торгівлі).

У структурі продажу продовольчих товарів через торгову мережу підприємств частка продажу товарів, які вироблені на території України, за 2016р. становила 84,8%, частка вітчизняних непродовольчих товарів складала 35,6% від загального їх продажу (у 2015 р. – відповідно 85,2% і 39,3%).

Система з фіксованим розміром замовлення передбачає надходження матеріалів рівними, заздалегідь визначеними оптимальними партіями через змінні інтервали часу. Інтервали між поставками залежать від інтенсивності споживання матеріальних ресурсів. Основною моделлю в межах такої системи є модель Уілсона [4, с. 89].

Розрахунки нормативу товарного запасу на кінець 2018 р. на основі модифікованої моделі Уілсона (Вільсона) відобразимо у табл. 1. За даної методики величина товарного запасу визначається за формулою:

$$TZ = \sqrt{L \times T_{об}}$$

де L – коефіцієнт співвідношення товарних запасів та товарообороту.

З даної формули: $L = TZ^2 / T_{об}$

Коефіцієнт L на 2018 р. складає:

$$L = 9647,04 \times 125,29 / 100 = 12086,78.$$

Нормативний товарний запас:

$$TZ = \sqrt{12086,78 \times 580705} = 83778,6 \text{ млн. грн.}$$

УДК 381.73

Н. Ю. Олійник, кандидат педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ІНДИВІДА ПІД ВПЛИВОМ МОТИВАЦІЇ

В статті проаналізовано етапи процесу мотивації через виникнення потреби, визначення цілей, їх реалізації, отримання винагороди та ліквідації потреби. Узагальнено головні мотиви до праці, що формують організаційну поведінку індивіда. Вказано дефініції теорій змістових та процесуальних мотивацій.

Ключові слова: організаційна поведінка, трудовий колектив, мотивація, процес мотивації, теорії змістових та процесуальних мотивацій.

Демократизація суспільного життя і підвищення самостійності трудових колективів потребує здійснення досліджень механізмів поведінки людей, формування мотивів до продуктивної праці. Для створення ефективних систем мотивації на підприємствах, необхідно знати інтереси лю-

Розрахунок нормативного товарного запасу за моделлю Уілсона

Роки	Товарооборот, млн. грн.	Товарні запаси, млн. грн.	Коефіцієнт L
2014	427460,9	45870,5	4922,33
2015	487558,1	53028,9	5767,65
2016	555975,4	63649,8	7286,83
2017	604901,2	76390,5	9647,04
Середньорічний темп зміни коефіцієнту L , % – 125,29			

Джерело: розраховано автором за даними [3]

Вище наведене дозволяє зробити наступний висновок: основна мета управління товарними запасами в підприємствах роздрібною торгівлю полягає в прискоренні їх оборотності в процесі задоволення запитів споживачів. Сучасний стан управління товарними запасами в підприємствах роздрібною торгівлю України є незадовільним, що потребує розробки комплексного гнучкого механізму управління процесом їх формування і використання.

Висновки. Дослідження параметрів розвитку товарних запасів у роздрібній мережі підприємств дозволило виявити певні недоліки в організації комплексу основних та забезпечуючих процесів роздрібних торговельних підприємств, пов'язаних із масштабами їх торговельної діяльності та рівнем розвитку матеріально-технічної бази, недосконалістю організації господарських зв'язків, примітивізацією торгово-технологічного процесу та його технічного забезпечення. В Україні у торговій мережі та на складах підприємств, що здійснювали діяльність із роздрібною торгівлю, товарних запасів на 1 січня 2017 р. налічувалося на 63,6 млрд. грн., що у 2 рази перевищує аналогічний показник 2010 року. При цьому забезпеченість роздрібною торгівлю товарними запасами в середньому по Україні становила 42 дні торгівлі (що є найвищим показником за останні 6 років).

Розрахунок нормативного товарного запасу за моделлю Уілсона засвідчив необхідність його на 2018 рік у обсязі 83778,6 млн. грн., що на 9,7% перевищує показник звітного року і є досить реальним у виконанні.

Список використаних джерел:

1. Бубенець І.Г. Формування підприємницького потенціалу в підприємствах торгівлі: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами». Харків, 2014. 23 с.
2. Оліниченко К.С. Товарні запаси в роздрібних торговельних підприємствах. URL: http://file:///C:/Users/Владелец/Downloads/esprstp_2011_1_62.pdf (дата звернення: 28.03.2018).
3. Роздрібна торгівля України у 2016 році: стат. збірник / Державна служба статистики України, Київ, 2017. 118 с.
4. Бесараб Д.А. Моделі управління запасами підприємства в системі вартісно-орієнтованого управління. *Економіка і регіон*. ПолтНТУ. 2014. № 3 (46). С. 89-93.

The essence of commodity stocks is highlighted and their place in the economic activity of trading enterprises is determined. The main factors determining the size of inventories and the efficiency of their use were found, and the normative commodity stock according to the Wilson model for 2018 has been calculated.

Key words: commodity stocks, trade enterprises, normative commodity stock, retail trade, turnover, management.

Отримано: 16.04.2018

дей, визначити структуру їхніх потреб та інших елементів мотиваційного процесу.

Тому управління організаційною поведінкою – це, перш за все, управління людьми. Саме мистецтво управління поведінкою людей стає в сучасному суспільстві ви-

рішальною умовою, що забезпечує формування колективу, конкурентоспроможність підприємств і організацій, стабільність їхнього розвитку. За своїми властивостями людський ресурс істотно відрізняється від будь-яких інших використовуваних організаціями ресурсів, що потребує особливих методів управління мотивації персоналу.

До сьогоднішнього дня проблемі формування організаційної поведінки приділялося надто мало уваги. Незважаючи на тривалі дослідження організаційної поведінки, підходи до її теоретичних основ є дещо суперечливими, хоча сьогодні можна говорити про значні напрацювання зарубіжних науковців (К. Адельфер, У. Бенніс, М. Вебер, Дж. Каттер, К. Левін, Е. Лоулер, Е. Мейо, Макк Грегор та ін.) та вітчизняних і російських учених (І. Андрєєва, В.Г. Алієв, Д.П. Богиня, Г.А. Васильєв, К.М. Дєєва, В.Л. Доблаєв, А.В. Доронін, Л.Г. Зайцев, В. Співак та ін.). Актуальність взаємодії між людьми в колективах висвітлюють у своїх працях Н.В. Гришина, О.І. Золотова, Н.В. Уманський, питання міжособистісних взаємодій присвятили праці інші дослідники та психолог, серед яких: О.О. Бодальов, І.П. Волков, Е.С. Кузін та К.К. Платонов.

Під мотивацією розуміють сили, що існують усередині чи поза людиною, що збуджують у ній ентузіазм і завзятість у виконанні визначених дій. Мотивація працівників впливає на їхню продуктивність, і частина роботи менеджера саме полягає у тому, щоб направити мотивацію на досягнення організаційних цілей. Вивчення мотивації дозволяє зрозуміти, що змушує людей працювати, що впливає на вибір ними способу дії і чому вони дотримуються його протягом деякого часу [3].

Мотивація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають працівника до активних дій та призводять до досягнення власних цілей та цілей організації.

Мотиви до праці можна поділити на матеріальні, духовні, виробничо-побутові та соціальні, що проаналізовані в таблиці 1.

Таблиця 1.

Мотиви до праці

Матеріальні	Матеріальна винагорода, поліпшення житлових умов, придбання необхідних товарно-матеріальних цінностей.
Духовні	Вияв своїх вмінь, підвищення фахової майстерності, потреба у змістовній роботі.
Виробничо-побутові	Сприятливий режим праці і відпочинку, санітарно-гігієнічні норми, мікроклімат у колективі, доступ до закладів соціальної інфраструктури.
Соціальні	Участь у престижній діяльності та розв'язанні завдань економічного і соціального розвитку.

Аналізуючи мотивацію як процес можна зобразити її у вигляді шести послідовних етапів [4, с. 86].

Перший етап – це виникнення потреби. Потреби це усвідомлення відсутності чого-небудь, що спонукає до дії.

Другий етап – пошук шляхів забезпечення потреби, яку можна задовольнити, пригнітити чи просто не помічати.

Третій етап – це визначення цілей. Визначається, що саме і якими засобами необхідно зробити, щоб забезпечити потребу та з'ясується, що необхідно отримати для усунення потреби.

Четвертий етап – реалізація дій. Людина витрачає зусилля для здійснення дій, які дадуть їй можливість придбати те необхідне, що потрібне для усунення потреби.

П'ятий етап – отримання винагороди за реалізацію дії. На цьому етапі відзначається, наскільки виконана дія забезпечила очікуваний результат. В залежності від цього відбувається зміна мотивації діяльності.

Шостий етап – ліквідація потреби. Людина або припиняє діяльність до періоду виникнення нової потреби або продовжує шукати можливості і здійснювати заходи з усунення потреби.

Проблема вивчення мотивації лише з психологічного аспекту, не дає можливості чітко визначити, що ж спрямовує людину до діяльності. Однак дослідження поведінки особистості у процесі активності подає певні загальні трактування мотивації діяльності суб'єкта, але навіть вони дозволяють розробляти прагматичні моделі [2, с.130].

Різноманітні теорії мотивації вчені розподіляють на дві категорії:

- змістовні (теорія потреб Туган – Барановського, ієрархія потреб Маслоу, теорія потреб Маккеланда, двофакторна теорія Герцберга);
- процесійні (теорія сподівань Врума, теорія справедливості, комплексна процесійна теорія Портера і Лоулера).

Для чіткого розуміння та дефініції теорій змістовних та процесійних мотивацій, потрібно засвоїти трактування засадничих понять – це потреб, інтересів. Потреби – це усвідомлена відсутність чогось, що викликає прагнення до відповідної діяльності. Первинні потреби закладені генетично, а вторинні виробляються в процесі пізнання і здобуття життєвого досвіду.

Потреби не можна безпосередньо спостерігати чи виміряти. Про існування потреб свідчить поведінка людей. Потреби – це реальні причини виявлення інтересів, які послугують мотивом до діяльності.

Інтерес – не об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), який формується з усвідомлення самої потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. В процесі реалізації інтересу, людина неодмінно бере до уваги не лише сам предмет потреби, а ще й обставини та умови його здобуття – існуючі норми та регламенти людських стосунків, соціальні інституції та установи. Зміст інтересів виражає внутрішню сутність суб'єкта, світогляд, його сприйняття навколишнього світу, наявні матеріальні та духовні цінності культури.

Найміцніше гуртують людей спільні інтереси. Це не просто сума індивідуальних інтересів членів спільноти і не просто чийсь один інтерес, який прийнято вважати спільністю для багатьох. Це інтегроване, узагальнене вираження одиничних інтересів, інтерес, який є справді спільним для сукупності людей, причетність до якого є визначальною ознакою членів певної групи. Змістовні теорії мотивації окреслюють потреби, які спонукають людей до дій, активності.

Процесійні теорії не заперечують існування потреб, але вважають, що поведінка людей визначається не лише ними. Відповідно до цих теорій, поведінка особистості є функцією її сприйняття та сподівань, пов'язаних із відповідною ситуацією, і можливих наслідків вибраного людиною типу поведінки.

Є три основні процесійні теорії мотивації: теорія сподівання, теорія справедливості та модель Портера-Лоулера.

Теорія сподівання заснована на припущенні, що людина спрямовує власні зусилля для досягнення певної мети лише тоді, коли впевнена у задоволенні своїх потреб чи досягненні цілі. Мотивація є функцією фактору сподівання «витрати праці задля результатів», а сподівання «результати – нагорода» і валентності (тобто відносного ступеня задоволення). Найбільш ефективно мотивація досягається, коли люди вірять, що зусилля обов'язково допоможуть досягнути мети і допоможуть отримати цінну винагороду.

В рамках теорії справедливості передбачається, що люди суб'єктивно оцінюють відношення винагороди до затрачених зусиль і порівнюють його з тим, що отримали інші працівники за аналогічну працю. Несправедлива винагорода, за їхніми оцінками, приводить до виникнення психологічної напруги. Якщо людина вважає свою працю недооціненою, вона буде зменшувати витратні зусилля.

Модель Портера-Лоулера ґрунтується на тому, що мотивація є функцією потреб, сподівань та сприйняття людьми справедливої винагороди. Результативність праці залежить від затрачених особою зусиль, її характерних особливостей та можливостей, а також оцінки ним власної ролі. Обсяг витрачених зусиль залежить від оцінки цінності винагороди та впевненості в тому, що вона отримується.

Мотивація не є рівномірним процесом, який від початку до кінця формує організаційну поведінку індивіда, членів спільноти. Мотивація формується на основі тих різноманітних процесів, які здійснюють функцію саморегуляції на окремих фазах поведінки. Від мотивації залежить, як і в якому напрямку будуть використовуватися різноманітні функціональні здібності. Важливо зазначити, що мотивації

сю пояснюється вибір між різноманітними можливими діями, між різноманітними варіантами сприйняття і можливим змістом мислення, крім того не пояснюється інтенсивність та наполегливість вибраної діяльності та досягнення її результатів.

Список використаних джерел:

1. Дон Гелрїгел, Джон В. Слокум-молодший, Ричард В. Вудмен, Н. Сью Бренінг. Організаційна поведінка / пер. з англ. І. Тарасюк, М. Зарицька, Н. Гайдукевич. Київ, 2001. 726 с.
2. Охріменко А.Г. Основи менеджменту: навч. посіб. Київ, 2006. 332 с.
3. Співак В.М. Організаційна поведінка і управління персоналом. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 432 с.

4. Стадник В.В. Менеджмент: підручник. Київ, 2007. 472 с.

The article analyses the stages of the process of motivation due to the emergence of needs, the definition of goals, their implementation, remuneration and the elimination of needs. The main motives for the work, which form the organizational behaviour of the individual, are summarized. The definitions of the theories of meaningful and procedural motivations are indicated.

Key words: organizational behaviour, labor collective, motivation, process of motivation, theory of meaningful and procedural motivations.

Отримано: 16.04.2018

УДК 339.28

О. С. Олійник, кандидат економічних наук

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЯКИХ ТОВАРІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТОРГІВЛІ

У статті проаналізовано реалізацію товарів, що були у вжитку. Також, дана характеристика даного товару за країнами-постачальниками даного товару діяльності. Запропоновано заходи щодо ліквідації даного виду торгівлі.

Ключові слова: реалізація товарів, секонд-хенд, товар, гуманітарна допомога, організація торгівлі.

Актуальність. Торговля одягом "секонд-хенд" розвивається швидкими темпами. Магазины з вживаним одягом є практично на кожній вулиці. За останніх двадцять років розвинулася ціла низка мереж, що пропонує вживаний одяг.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей реалізації цих товарів у торговельній мережі.

Виклад основного матеріалу. В час перебудов та реформування України в другому десятилітті ХХІ століття населення країни вкрай обідніло. В результаті чого попитом у населення держави стали одяг та взуття, що не має у товарообігу підприємств-виробників України чи інших держав. Тобто, мова йде про продаж товарів за зниженими цінами, а саме товарів застарілих фасонів (моделей, товарів, що частково втратили свою початкову якість та товари, що прибули як гуманітарна допомога.

В теперішній час продаж товарів за зниженими цінами є важливою формою залучення в товарообіг товарів застарілих фасонів (моделей) і товарів, що частково втратили свою початкову якість. Основним чинником, що визначає своєчасність уцінки товарів, є зниження попиту або закінчення сезону. Розмір уцінки визначається спеціальною комісією. Сезонний розпродаж за зниженими цінами товарів весняно-літнього асортименту проводиться в серпні-жовтні, осінньо-зимового асортименту – лютому-квітні.

Торговля імпортомношеним одягом («секонд-хенд») не потребує великих капіталовкладень і дає гарантований прибуток. На українському ринку вже сьогодні функціонує багато великих фірм, які займаються закупівлею та оптовою реалізацією великих партій імпортного секонд-хенду та більше 100 дрібних оптовиків, які здійснюють доставку товарів до роздрібної торговельної мережі. Основними постачальниками секонд-хенду є західноєвропейські країни – Голландія, Німеччина, Данія, Фінляндія, Норвегія. Частина товарів імпортується з Америки та Канади.

Технологія продажу секонд-хенду передбачає два основних способи продажу – з сортуванням і без сортування. Несортовані партії у роздрібній торговельній мережі продаються на вагу незалежно від якості товарів. Змішаний секонд-хенд – це одяг, який сортується за сезонами – зима, літо, весна, осінь в мішки вагою 50, 100 і 150 кг. Асортимент – це одяг високої якості, який продається поштучно, сортується за видами і пакується у мішки вагою 25, 50 і 100 кг. Шоп – дорогі якісні речі (хутро, шкіряний одяг). Вони пакуються у мішки по 25, 50 і 100 кг і продаються в магазинах. Оригінал – це несортований товар. Він продається у такому вигляді, в якому був відвантажений з контейнера. Це найдешевша категорія секонд-хенду. Пакується у мішки по 100–200 кг та поліетиленові пакети, що містять несортовані речі.

У перспективі торгівля ношеними речами буде розвиватися в напрямку від реалізації дешевого одягу до якісного товару, від продажу товарів у рядових магазинах до від-

криття спеціалізованих підприємств у містах і сортувальних центрах.

За весь період існування, секонди дуже змінилися. Розвали з брудним ганчір'ям, в яких рилися одні бідняки, трансформувалися в солідні магазини.

За період існування секонд-хендів склалась ціла низка міфів:

- у кишенях одягу часто знаходять гроші, які іноземці передають як допомогу незаможним. Продавці забирають ці гроші собі;
- якщо на пакетах з речами зображений гелікоптер, значить, речі призначені для скидання з вертольотів потерпілим від якоїсь катастрофи, якщо ведмежа – речі для дитячих будинків;
- секонд-хенд – зброя повільного вбивства бідняків. Речі просочують отрутою і вірусами, і люди, що носять їх, починають хворіти і вмирати;
- торговці продають гуманітарну допомогу, яку насправді мають роздавати незаможним безкоштовно, це теж зазвичай говорить про те, що товар насправді гуманітарний. Але таке буває рідко – найчастіше ношені речі збирають для легального продажу.

Товар, що реалізовується через секонд-хенди надходять з різних країн, тобто має свою географію і відповідну характеристику, а саме:

Америка, мабуть, найгірший секонд-хенд з можливих. По-перше, американська нація продовжує страждати ожирінням, тому зазвичай одяг звідти «бегемотових» розмірів. По-друге, самі речі часто приходять досить брудні. По-третє, наші моди дуже відрізняються.

Ірландія, один з кращих постачальників бувших у вжитку речей, особливо дитячих. Через державну підтримку одяг для малюків коштує так дешево, що часом ірландці діляться шикарними і жодного разу не надітими дитячими речами. Правда, через те, що країна маленька, поставки речей до нас теж невеликі.

Австралія, ще одна хороша країна в світі секонд-хенду, але мало представлена на українському ринку. Через те, що холодні дні на цьому теплому континенті бувають нечасто, теплі речі практично не зношуються, а літні багаті австралійці міняють досить часто.

Британія, вважається, що звідси привозять найкращий секонд. Британці досить багаті, щоб купувати речі з хороших натуральних матеріалів. А регулярно позбавляються від них тому, що англійські квартири невеликі, і морально застарілі речі поступаються місцем новим.

Норвегія, в цій країні достатньо холодно, тому звідти привозять відмінні флісові водонепроникні речі, теплі куртки тощо. Втім, інші норвезькі речі теж якісні. Крім того, звідти постачають хороший домашній текстиль.

Німеччина, економні німці дуже довго й акуратно носять речі і тільки після цього здають їх для нужденних. Тому німецький одяг в секонд-хенді не дуже полюбляють. А ось домашній текстиль (фіранки, постільна білизна та рушники) звідти привозять дуже хороші.

Франція, звідти можуть привозитися як модні (навіть от'кутор) дорогі речі, так і рвані бабусині колготки. Все залежить від району міста, в якому фасували одяг, – з елітних привозять хороший, а з нетрів – лахміття. Якщо дуже пощастить, може попастися вінтажний дизайнерський ексклюзив.

Італія, речі хороші. Привозять їх чимало, тому що, по-перше, одягу і взуття італійці звикли купувати багато, а зношувати не встигають, а по-друге, у них є дивовижна традиція позбавлятися від всього непотрібного під Новий рік.

Висновок. Для ліквідації даного виду торгівлі необхідно: по-перше підвищити рівень забезпечення населення України на відповідному рівні доходності; по-друге – необхідно розвивати своє виробництво не дорогих речей, для

цього необхідно підприємствам-виробникам зробити пільгове оподаткування на певний період.

Список використаних джерел:

1. Бізнес план магазину Secondhand. URL: <http://www.planiryem.ru/content/biznes-plan-magazinu-second-hand>
2. Межава Л. Очередь в магазин секонд-хенда люди занимают на рассвете. URL: <http://www.gazeta.ua/ru/articles/lviv-newspaper/282320>.
3. Офіційний сайт мережі магазинів "Економ клас" у м. Дніпропетровську. URL: <http://www.ekonom-klass.dp.ua>

The article analyses the sale of second-hand goods. Also, this characteristic of this product is given by the supplier countries of the given product of activity. Proposed measures to eliminate this type of trade.

Key words: sale of goods, second-hand goods, humanitarian aid, trade organization.

Отримано: 16.04.2018

УДК 338.49:338.48-4

Б. О. Опря, кандидат історичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЯХ

У статті проаналізовано головні особливості туристичної інфраструктури в сучасних туристичних дестинаціях.

Ключові слова: туристична інфраструктура, дестинація, заклади розміщення, заклади харчування, транспорт.

У світі уже давно визнано високоєфективність туризму для розвитку будь-якої країни. Туристична галузь забезпечує значний внесок в економіку держави, сприяє створенню нових робочих місць, знайомить туристів з культурними, історичними надбаннями, природним середовищем дестинації. Розвиток національного ринку туристичних послуг та його сегментації забезпечує інфраструктура туризму, що полягає у створенні турпродукту та його реалізації через туристичні підприємства того чи іншого функціонального призначення. Успішному функціонуванню туристичної індустрії сприяє ефективна система організації діяльності, тобто використання комплексного підходу до вирішення проблем організації відпочинку для туриста чи екскурсанта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз наукової літератури, окремі сучасні дослідники Чорненко Н.В., Мальська М.П., Любіцева О.О., Худо В.В., Квартальнов В.А., Писаревський І.М., Погасій С.О., Кузик С.П. приділяли в своїх наукових працях увагу особливостям туристичної інфраструктури, однак розвиток сучасного туристичного ринку дає підстави подальшого вивчення даної теми.

Мета статті: проаналізувати особливості туристичної інфраструктури в сучасних туристичних дестинаціях.

Виклад матеріалу. Термін «туристична інфраструктура» – латинське словосполучення, що складається з поняття «infra» (під) та «sturtura» (будова, розташування). Туристична інфраструктура – це сукупність підприємств, установ і закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей, котрі беруть участь в оздоровленні або відпочинку, а також шляхів сполучення і транспорту та об'єктів розміщення туристів, що забезпечують умови стабільного функціонування. Ми розглядаємо її цілісною системою, що складається з двох підсистем: соціальної та виробничої, які взаємопов'язані та взаємообумовлені відносно обслуговуючого суб'єкта. У свою чергу інфраструктура певною мірою формує туристичні регіони, сприяє туристичній спеціалізації та профілю господарювання, адже завдяки наявності інфраструктурних зв'язків між окремими об'єктами визначають якість обслуговування на тій чи іншій території [1].

Інфраструктуру окремого територіально-туристичного об'єкту розглядають у такому поєднанні послуг:

- з переміщення туристів (і в межах регіону відвідування, і транзитним проїздом його територією) різними видами транспорту;
- гастрономічні (забезпечення туристів харчуванням);

- екскурсійні (послуги екскурсоводів, перекладачів, супровідників груп);
- рекламно-інформаційні й збутові (послуги закладів із бронювання місць на транспорті, у засобах розміщення, інформаційно-туристичних центрах, рекламних агентствах, медіа, видавництвах та ін.);
- зі задоволення пізнавальних, розважальних і побутових інтересів;
- торговельних підприємств;
- юридичних, банківських і страхових установ;
- контрольно-адміністративних органів (прикордонних, митних, міліцейських служб, овіри та ін.) [2].

Розвиток соціальної інфраструктури повинен відповідати високим стандартам обслуговування, адже турист чи екскурсант, віддалений від постійного місця проживання і максимально звільнений від повсякденних турбот, вимагає ефективного обслуговування у період відпочинку. У даній сфері вагоме місце належить транспортним підприємствам, закладам розміщення, закладам харчування, побутовому обслуговуванню тощо. Саме ці заклади створюють імідж туристичної дестинації.

У пошуках універсальної методики проведення туристських подорожей надзвичайно важливо усвідомлювати і враховувати той факт, що потреби в доступності природних, історико-археологічних і культурних об'єктів у різних категорій туристів неоднакові. Для одних туризм пов'язаний з потребами максимального комфорту, вони прагнуть до мінімуму зменшити фізичні навантаження і до того чи іншого об'єкта, що їх зацікавив, – під'їжджати або летіти користуючись комфортними видами транспорту, жити в комфортабельних готелях. Для інших туризм обов'язково пов'язаний з мандрівками та рюкзаком на спині. Відповідно потрібно займатися проектуванням різноманітних об'єктів сервісу, враховуючи вікові особливості туристів з метою повного задоволення їх потреб. При обслуговуванні зарубіжних туристів необхідно враховувати їх вимоги до зручності і комфорту, тобто до елементів інфраструктури [3, с. 30-31].

Важливий сектор у структурі туристичної індустрії, що являє собою матеріально-технічну базу галузі та визначає вигляд, особливості і якість турпродукту. Україна має дещо одноманітну структуру функціональних типів готельних засобів розміщення, в якій домінують класичні готелі та гуртожитки для приїжджених. Окремі типи підприємств такі як: мотелі, кемпінги, молодіжні бази в нашій країні іще достатньо не розвинені. Досвід інших європейських країн свідчить, що саме такі підприємства могли б дати суттєвий

поштовх розвитку готельного господарства і туристичної інфраструктури в цілому [4].

Велику роль у динамічному розвитку туризму відіграє сектор транспортних перевезень. Для розвитку туристичної галузі велике значення має мережа шляхів сполучення. Усі різновиди транспортних перевезень є однією з перших складових при формуванні гостинності й туристичного іміджу країни в цілому. Існує пряма залежність між станом пасажирського транспорту та розвитком туристичної інфраструктури: прогрес в удосконаленні транспортних засобів впливає на зростання обсягів турподорожей [5].

Сектор харчування представлений закладами ресторанного господарства. Ресторанне господарство – вид економічної діяльності суб'єктів господарської діяльності щодо надання послуг відносно задоволення потреб споживачів у харчуванні з організацією дозвілля або без нього. Оскільки харчування – обов'язковий елемент в обслуговуванні туриста, виявлена турбота, здатність відчувати запити і потреби клієнта – це головне завдання працівників підприємств туристичної індустрії [6].

Діяльність сфери дозвілля в туристичних дестинаціях забезпечують спеціальні дозвілєві служби, котрі займаються створенням умов для комфортного і цікавого відпочинку для клієнта, забезпечення високоякісного дозвілєвого обслуговування. Різноманіття форм дозвілєвої діяльності є запорукою подальшого успішного функціонування усього туристичного комплексу. До обов'язків працівників цієї служби належить аналіз мотивів, що спонукають людину до тієї чи іншої дозвілєвої діяльності. Мотивація до діяльності залежить від національності, віку, культурних особливостей, релігійних поглядів, професійної приналежності, звичок, традицій. Працівники дозвілєвої сфери повинні оперативно реагувати на потреби клієнта, надавати перевагу індивідуальному підходу у роботі з туристом. Велике значення для успішної дозвілєвої діяльності має систематичність проведення різноманітних заходів та їх реклама [7].

Реалізацією туристичних послуг займаються туроператори та турагенти. Реалізацію суміжних послуг забезпечують екскурсійні бюро, рекламні агенції, підприємства роздрібною торгівлі, медичні заклади, комунікаційні служби. Інформаційно-рекламна діяльність проводиться з ме-

тою інформування туристів як в Україні, так і за кордоном, про туристично-рекреаційний потенціал дестинації, про умови обслуговування в закладах розміщення та харчування, розклади руху різних видів транспорту тощо.

Для популяризації українських туристичних дестинацій необхідно туристичну інфраструктуру вивчати не лише в теоретичному відношенні, а й впроваджувати ці надбання в практику складання техніко-економічних обґрунтувань розвитку рекреаційних регіонів, а також у складання схем районного планування і генеральних планів розвитку окремих міст. Важливу роль у формуванні туристичної інфраструктури відіграють спеціалісти сфери обслуговування. Державі необхідно звертати увагу на підготовку кваліфікованих працівників, котрі могли б забезпечити відповідний рівень задоволення потреб внутрішнього та закордонного туриста. Забезпечивши відповідний рівень турінфраструктури та надавши підготовленні кадри Україна має усі шанси стати однією з найкращих туристичних дестинацій Європи.

Список використаних джерел:

1. Кузик С.П. Географія туризму. URL: <http://weststudents.com.ua/knigi/595-geografya-turizmu-kuzik-sp.html>
2. Інфраструктура туризму. URL: <http://vokrug-sveta.com.ua/biblio/geografiyaturizma/198-45--.html>
3. Чорньєка Н. В. Організація туристичної індустрії. Київ, 2009.
4. Круль Г.Я. Основи готельної справи. URL: http://tourlib.net/books_ukr/krul.htm
5. Цуркан І.М. Організація туристичних подорожей. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/4267/1/8.%20Цуркан%20І.М.%20Організація%20туристських%20подорожей%20на%20вч.-метод.%20рекомєнд..pdf>
6. Класифікація закладів ресторанного господарства. URL: http://p-for.com/book_403_glava_7_1.1.3_Klasifikacija_zaklad.htm
7. Дозвілля в туристичних комплексах та готелях. URL: http://epidruchniki.com/content/502_24Dozvillya_v_turistichnih_komplek_sah_ta_gotelyah.html

The article analyses the main features of the tourist infrastructure in modern tourist destinations.

Key words: tourist infrastructure, destination, accommodation establishments, catering establishments, transport.

Отримано: 16.04.2018

УДК 338.487:005.336.3:005.332.4

В. С. Поліщук, кандидат економічних наук

ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗРОСТАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ГАЛУЗІ

В статті автор всесторонньо на основі аналізу наукових досліджень і засобів статистичної інформації дав об'єктивну оцінку розвитку туристичної галузі на теренах Хмельницької області. При цьому автор звертає увагу на недостатню високий рівень якості наданих туристичних послуг, що негативно відбивається на конкурентоздатності галузі. На цій основі автор робить висновок про необхідність позитивного вирішення даної проблеми, що являється вагомим чинником зростання конкурентоспроможності досліджуваної галузі.

Ключові слова: галузь, туризм, регіон, конкурентоспроможність, якість, місце.

Метою кожного підприємства є прагнення здобути на вітчизняному, європейському та світовому ринку провідне місце за рахунок зростання попиту на його продукцію чи надані послуги. Досягнення цієї мети направлене не тільки на підвищення його іміджу, але в першу чергу, для підвищення його економічної ефективності, що так важлива є в умовах ринкової системи управління економікою. Тільки економічно сильні підприємства здатні вести розширене відтворення своєї діяльності, впроваджувати в дію прогресивні технології і найсучасніші досягнення НТП.

Загострення конкуренції на ринку продукції та послуг, динамічні зміни в оточенні підприємства, зростаючі вимоги клієнтів до сфери обслуговування, вимагає швидкого пристосування тих чи інших підприємств до умов сьогодення.

Європейський вектор розвитку економіки України, як відмічає вчений Н.С. Кудла, неминуче пов'язаний з зіставленням на спільному ринку рівня якості, цін, споживчих цінностей продукції та послуг із світовими стандартами. Таке порівняння для більшості українських підприємств

засвідчує їх неспроможність співпрацювати з європейськими споживачами і партнерами [2, с. 6]. Це стосується не тільки підприємств, зайнятих виробництвом продукції, але і ряду підприємств, які займаються наданням різноманітних послуг, в тому числі і туристичних.

Зважаючи на це. Ми з певністю можемо стверджувати про актуальність вибраної нами теми написання статті.

Слід відмітити, що питання підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі Хмельниччини є досить важливим. Даній проблеми приділяли і продовжують приділяти увагу ряд провідних вітчизняних вчених: С.П. Гаврилюк, І.В. Димеденко, В.А. Квартальнов, В.С. Поліщук, І. Сміль, В. Сміль, Н.В. Чорньєка, С.Е. Баженова, Н.С. Кудла, Б.О. Опря, С.Я. Агеєв і ряд інших.

Мета статті – донести важливість підвищення якості туристичних послуг для стабілізації розвитку і підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі на теренах Хмельницької області.

Розкриваючи сутність згадуваної проблеми ми можемо зауважити, що Хмельницька область з багатою культурною та духовною спадщиною, унікальними природно-географічними ресурсами має всі умови для налагодження і розбудови масового міжнародного, Всеукраїнського і регіонального туризму, як потужної основи ознайомлення пізнання та популяризації цього краю в сучасному глобалізованому світі [4, с. 3].

Сьогодні в межах області є понад 2500 пам'яток історії та археології, 1104 об'єктів зодчества, архітектури та містобудування, в тому числі 205 пам'яток загальнодержавного значення, 473 пам'ятки мистецтва, 14 фортифікаційних споруд, діє найбільший в Україні та в Європі Національний природний парк «Подільські Товтри» з центром у Кам'янці-Подільському, який займає 261,3 тис. га середнього Придністров'я, з 2013 року створюється національно-природний парк «Мале Полісся» на території Ізяславського та Славутського районів із загальною площею 8,7 тис. га. Водночас функціонують 120 заказників природи, 35 паків – пам'яток садово-паркового мистецтва, 38 готелів на 2517 місць, 8 санаторіїв, 10 баз відпочинку. В цій інфраструктурі успішно діють Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», Державні історико-культурні заповідники «Меджибіж» та «Самчики», розгалужена мережа державних і громадських музеїв.

Приваблюють туристів і фестивалів, що проводяться у Кам'янці-Подільському: «Республіка», лицарські турніри, повітроплавання та інші.

Кам'янець-Подільська фортеця і Смотрицький природний каньйон, як пам'ятки історії та культури увійшли до семи чудес України.

Однак, не зважаючи на наявність об'єктивних умов для розвитку туризму, Хмельницька область у 2016 році займала передостаннє місце з-поміж областей України.

За офіційними даними, Державної служби туризму і курортів станом на 01 січня 2016 року здійснювали туристичну діяльність на території Хмельниччини 178 туристичних підприємств, із них: 12 туроператорів та 166 турагенцій. Загалом кількість працюючих у туристичних установах у 2013 році становила 147 осіб, а у 2015 році – 270, у 2016 році – 322 особи. Про позитивну динаміку розвитку туризму в області свідчать такі факти: у 2009 р. надано туристичних послуг 32948 громадянам, із них 1091 – іноземці, 10325 – жителі інших регіонів України, 28 885 – мешканці Хмельниччини, яким сукупно надано послуги на суму 15626000 гривень.

У 2016 році підприємства забезпечували послуги 74518 туристам, в тому числі 24 тис іноземцям, обсяг туристичних послуг склав 69 млн. грн., до бюджету перераховано платежів на суму 787 тис. гривень [3].

З приведених даних ми можемо зробити висновок про те, наскільки важливим є розвиток туризму для досліджуваного нами регіону. Але для того, щоб збільшувався потік туристів в Хмельницьку область, необхідно створити необ-

хідні умови, щоб, відвідавши хоч раз екзотичну, багату на історичні події і історичні пам'ятки землю Поділля, у відвідувачів з'явилося бажання ще хоча б раз пройти цими пам'ятними місцями, щоб вони могли поділитися пережитими враженнями про це з іншими. Але щоб досягти цього, необхідно в першу чергу, як відмічалося вище, постійно підвищувати імідж турпродукту, який би був конкурентоспроможний як усередині країни, так і за кордоном.

У цьому контексті важливе місце відводиться підвищенню якості послуг, як одному з найбільш важливих чинників зростання конкурентоспроможності галузі.

Слід відмітити, що сучасний стан конкуренції на ринку туристичних послуг України характеризується переважним розвитком цінової конкуренції ніж окремим туристичними підприємствами. Головною причиною цього є невисокі доходи більшої частини населення та невивагливість до рівня якості обслуговування. На окремих сегментах ринку, які орієнтовані на іноземних туристів, організацію ділових та екзотичних подорожей для туристів із високим рівнем доходів, визначальне значення мають інструменти нецінової конкуренції, і, насамперед, якість обслуговування [3, с. 136].

Звідси *висновок*, що підвищення якості туристичних послуг є вагомим чинником збільшення іноземних туристичних потоків на терени Хмельницької області.

Список використаних джерел:

1. Агеев Є.Я. Управління якістю: навчально-методичний посібник для самостійної роботи по вивченню дисципліни. Львів: Новий Світ – 2000, 2009. 240 с.
2. Кудла Н.С. Управління якістю в туризмі: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 328 с.
3. Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку на Хмельниччині: колективна монографія / [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 168 с.
4. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія / [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 192 с.

In the article the author based on the analysis of scientific researches and facilities of statistical information gave an objective assessment of tourism development on the territory of Khmelnytskyi region. The author pays attention to the insufficient level of quality of tourism services, which adversely affects the competitiveness of the industry. On this basis the author concludes about the necessity of a positive solution to this problem, which is a significant factor of growth of competitiveness of the studied industry.

Key words: industry, tourism, region, competitiveness, quality, location.

Отримано: 16.04.2018

УДК 35.352.071

Л. А. Парок, кандидат економічних наук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Розглянуто теоретичне, концептуальне осмислення нових суспільних реалій та ініціювання нових технологічних, методичних пошуків, розробок для формування адекватної суспільної політики. Зазначено, що роль суспільної політики має важливе значення в процесі формування і розвитку сільських територіальних громад в умовах децентралізації владних структур.

Ключові слова: сільські території, децентралізація влади, сільське населення.

Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблено і схвалено у 2015 році Національну Радою з реформ Єдину комплексну стратегію розвитку сільського господарства й сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. (далі – Стратегія). Саме цей документ є яскравим доказом того, наскільки держава як головний суб'єкт процесу вироблення суспільної політики репрезентує суспільні інтереси. Передбачається, що ця Стратегія сприяти-

ме вирішенню реальних потреб галузі за допомогою всеохопного процесу консультацій із зацікавленими сторонами, зокрема представниками громадянського суспільства й бізнесу та донорами. Загальна мета Стратегії визначена як підвищення конкурентоздатності сільського господарства й сприяння розвитку сільських територій на сталій основі відповідно до стандартів ЄС і міжнародних стандартів. Стратегія структурована таким чином, що має одну загаль-

ну мету, вісім головних та двадцять чотири конкретні цілі. Безпосередньо нашого дослідження стосується виокремлена в Стратегії підциль – «місцеве самоврядування сільських територій». Ця конкретна підциль репрезентована як «пропаганда і впровадження кращої практики місцевого самоврядування для розвитку місцевих ініціатив і децентралізації процесу прийняття рішень, а також програмного управління, де воно є доцільним, з метою забезпечення прозорого управління з урахуванням місцевих потреб та ініціатив громадянського суспільства.

Варто зауважити, що досі не узаконено тлумачення понять «сільські території» та «сільський розвиток». Законом України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [5] подано лише визначення терміну «сільська місцевість» як територія, що знаходиться за межами міст і є переважно зоною сільськогосподарського виробництва та сільської забудови. По-різному визначається термін «сільські території» українськими науковцями. На нашу думку, вдалими є його визначення як складної багатофункціональної природної, соціально-економічної й виробничо-господарської системи з властивими їй кількісними, структурними, природними й іншими характеристиками [9].

Поділяємо позицію дослідників, які констатують, що поняття сільської громади не тотожне поняттю територіальної громади, визначеному Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4] та іншими нормативно-правовими актами, а тим більше поняттю сільської ради як елементу адміністративно-територіального устрою. Сільські громади – це самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір, об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до покращення свого економічного, соціального й екологічного становища, які створили для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів [10].

Вчені економісти О. Бородіна та І. Прокопа пропонують розглядати сільський розвиток на базі громад як модель, в якій цілеспрямована зміна всіх найважливіших чинників розвитку села планується, проводиться та контролюється самими громадами за сприяння держави [1].

Справді, розвиток села за допомогою громад передбачає діяльність, яка дає можливість сільським мешканцям чинити вплив на суспільну мотивацію підтримки села та поглиблювати усвідомлення локальних потреб суспільства, а також допомогти селу подолати соціальну ізоляцію та, відповідно, отримати вільний доступ до інформації та послуг [2].

Таке розуміння ролі сільських громад є потужним стимулом для перегляду функцій органів державного управління, спрямованих на підтримку розвитку села за допомогою таких способів: поглибити довіру сільських громад до державних ініціатив, зосередити управлінські зусилля на координації цих процесів, а також налагодити такі відносини між державою та сільською громадою, які б не обмежилися простим наданням додаткових послуг сільським мешканцям.

Активний розвиток села потребує сильних і життєздатних сільських громад, які б з метою покращення добробуту своїх односільчан плідно використовували місцеві активи й поєднували їх із зовнішніми можливостями партнерів та держави. Потужною рушійною силою розвитку села є ініціювання громадою певних рішень, які безпосередньо впливають на її життєдіяльність. Варто наголосити, що участь членів громади у процесі розвитку має бути не формальною, а реальною, більше того – дієвою, чого можна досягти шляхом самоорганізації членів громади.

Місцеве самоврядування українського села, яке спиралося б на міцні сільські громади, має ґрунтуватися на висхідному принципі (bottom-up approach). За умови активного розвитку села шляхом створення сільських громад надається можливість самоорганізуватися саме сільським жителям, об'єднаним спільним життєвим простором (адже проживають вони зазвичай у межах одного села), спільними прагненнями, а головне готовністю та реальними діями, спрямованими на покращення економічного, соціального та екологічного становища рідного села. У такому випадку селяни створюють власноруч так звану групу локальної взаємодії та обирають з-поміж себе лідера, який її очолює.

Метою розвитку села за допомогою сільських громад є його життєздатність, яка прямо пропорційно пов'язана з двома аспектами його розвитку. По-перше, життєздатність села залежить від того, наскільки сільські громади можуть підтримувати місцеву інфраструктуру на належному рівні, мати доступ до широкого спектру послуг, а також працювати над активізацією підприємницької діяльності, інтенсифікацією економічних можливостей та формуванням регуляторної політики, яка сприяє одержанню кінцевих результатів. По-друге, життєздатність сільських громад залежить від самих селян, які мають зрозуміти й усвідомити свої активи, дієво розвивати мережі, налагоджувати місцеву співпрацю, розвивати мотивацію в односельців та культивувати ентузіазм до розвитку рідного села.

Варто зазначити, що життєздатність сільської громади як структурної одиниці розвитку села залежить як від матеріальних, так і нематеріальних чинників розвитку. Йдеться про те, що, по-перше, потрібна адекватна інфраструктура з тією метою, щоб підтримувати економічну діяльність та життя самої громади. По-друге, до визначальних чинників, які суттєво впливають на формування здорового економіки сільської громади, належать такі: нові підприємницькі починання, доступ громад до багатоканального фінансування, підвищення ефективності нинішнього сільськогосподарського виробництва, а також створення громадою нових промислових підприємств. По-третє, продумана суспільна політика держави може й повинна допомогти сільським районам стати економічно конкурентоздатними зі справедливою соціальною позицією та непохитними принципами екологічної відповідальності. По-четверте, надання послуг у сільських громадах дає можливість повноцінно функціонувати місцевій економіці та соціальній системі, підтримуючи при цьому високий рівень зайнятості сільського населення та якість його життя.

Однак, необхідно звернути увагу, що розвиток у сільських громадах залежить від не менш значущих його п'яти компонентів, зокрема: власності громади, місцевого лідерства, колективних дій, усвідомлення можливостей та мотивації. Як свідчить досвід, справжній успішний розвиток сільської громади, що супроводжується зайнятістю селян та добре розвинутою інфраструктурою, часто виявляється на рівні змін у ставленні людей, зокрема в їхньому іншому баченні нагальних проблем села, в суттєвому покращенні соціальних мереж, в мобілізації наявних знань та використанні активів громади новими способами й методами.

Ці аспекти життя сільських громад є одночасно їхніми й засобами, й цілями розвитку. Адже до процесу розвитку сільської громади, належить – серія рішень і дій, які покращують не лише економічний стан громади, а й утверджують її функціональну силу. Саме завдяки своїм колективним діям, участі та контактам сільська громада набуває нового життя: стає активнішою та діяльнішою, організаційно більш згуртованою, здатною ініціювати нові зміни, з більш дієвими мережами та високопрофесійними знаннями, розвиненим лідерством та високим рівнем ентузіазму.

Децентралізація управління виступає однією із ключових реформ, які проводяться в Україні упродовж кількох останніх років. Як уже відмічалось, її основний зміст полягає у передачі значної частини адміністративних повноважень і фінансових ресурсів з центрального (урядового) рівня на рівень органів місцевого самоврядування. При цьому ключовим принципом здійснення децентралізації виступає принцип субсидіарності.

Одним із головних чинників успішної децентралізації управління є удосконалення інституційного забезпечення процесу формування об'єднаних територіальних громад та їх подальшого розвитку. У цьому сенсі дедалі більшого значення набуває пошук дієвих інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації.

Спираючись на наукові праці теоретиків інституціоналізму [3], до основних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління доцільно віднести:

- формальні (внесення змін до чинного законодавства, інших нормативно-правових актів, удосконалення регуляторного середовища тощо);
- неформальні (еволюція «неписаних правил», поширення або усунення інституційних дисфункцій, зміна поведінкових стереотипів, традицій, звичаїв, ділової культури);
- організаційні (діяльність інститутів громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, навчальних закладів і наукових установ, судових інстанцій тощо).

Описуючи особливості функціонування основних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління, першочергову увагу слід приділити аналізу формальних інститутів, а саме послідовному заповненню інституційного вакууму у сфері децентралізації влади й узгодженню інституційно-правових засад регулювання діяльності об'єднаних територіальних громад в розрізі окремих міністерств і відомств.

Загалом формальні інститути, які визначають характер децентралізації управління та розвиток об'єднаних територіальних громад, значною мірою сформовані та охоплюють достатньо широке коло питань. Так, починаючи з квітня 2014 року було прийнято цілу низку важливих законів, а також постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актів які стосуються децентралізації влади та функціонування об'єднаних територіальних громад.

Водночас, слід відзначити, що Конституція України не передбачає існування такої адміністративно-територіальної одиниці, як об'єднана територіальна громада, що робить розвиток цих громад проблематичним, оскільки вони вимушені функціонувати у статусі нині діючих сільських, селищних або міських рад.

Іншою важливою проблемою, яка суттєво обмежує ефективність застосування формальних інституційних важелів у процесі розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації, є неузгодженість окремих регуляторних процедур і нормативно-правових актів, якими керуються органи місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Передусім, це стосується регуляторних актів, виданих різними міністерствами та відомствами, такими як Міністерство освіти України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна служба з надзвичайних ситуацій України, Державна служба автомобільних доріг України тощо.

Все це може породжувати інституційні дисфункції, зокрема ослаблення та деформацію інститутів місцевої економіки, які не лише знижують ефективність функціонування інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад, але і спричиняють до таких інституційних феноменів, які спроможні звести нанівець усі зусилля з реформування системи організації влади у руслі політики децентралізації. Передусім мова йде про загрозу виникнення інституційних пасток та «анти-інститутів», які трансформуються у корупцію, тіньову економіку, монополізацію різних сфер суспільно-політичного життя тощо.

Вказані загрози посилюються у зв'язку з домінуючим деструктивним характером функціонування неформальних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління. Зокрема, це стосується усталених традицій життєдіяльності мешканців сільських територій, рівня поведінки українських селян, який супроводжується низькою якістю соціального капіталу села, прогалинами у системі підготовки кадрів для сільської економіки, різними формами девіантної поведінки в умовах посилення бідності та безробіття.

Деструктивний вплив усіх описаних неформальних інституційних важелів розвитку територіальних громад посилюється у зв'язку з недостатньою підприємницькою активністю сільських мешканців, економічною монофункціональністю сільських територій та низькою фінансовою спроможністю сільських територіальних громад. У результаті цього переважна більшість неформальних інститутів у сільській економіці, стає джерелом поширення інституційних дисфункцій.

У цьому сенсі варто виділити кілька ключових проблем, пов'язаних з функціонуванням неформальних інститутів у контексті розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації управління. По-перше, це домінування короткотермінових інтересів у більшості економічних агентів, які визначають характер розвитку об'єднаних територіальних громад, у зв'язку з чим вказані громади, як правило, не спроможні розвиватися на основі формування стратегічних планів та реалізації довгострокових інвестиційних проектів. По-друге, важливою проблемою, пов'язаною з деструктивним впливом неформальних інститутів на розвиток об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління, є низька якість соціального капіталу, успадкована ще з часів адміністративно-планової економіки. По-третє, важливим інституційним феноменом, пов'язаним із деструктивним впливом неформальних правил і процедур на розвиток об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління залишається дефіцит кваліфікованих кадрів (у ширшому сенсі – недостатня якість людського капіталу).

Системотворчі ефекти цієї інституційної пастки можна описати таким ланцюгом подій: деморалізація переважної частини мешканців, зумовлена нинішнім станом економіки, насамперед сільської (низьким рівнем життя, втраченою перспективою особистого та соціального розвитку) – відсутність помітних зрушень на краще після формування об'єднаної територіальної громади (ефект «координації») – засвоєння дітьми поведінкових зразків соціального песимізму батьків, стереотипів їх девіантної поведінки (ефект «навчання») – поширення соціального песимізму на всі аспекти життєдіяльності мешканців об'єднаної територіальної громади за принципом: «децентралізація лише породжує нові проблеми» (ефект «сполучення») – формування традиції «соціального песимізму» як своєрідної «культурної норми», що «виштовхує» на соціальний маргінес усіх носіїв альтернативних культур: індивідуалізму, вільного підприємництва, розвиненого громадянського суспільства тощо (ефект «культурної інерції») – тверде небажання змінювати «соціальну апатію» на інші форми суспільно-економічної поведінки, войовниче неприйняття соціально-поведінкових альтернатив (ефект «люб'ювання»).

Перелічені проблеми функціонування формальних і неформальних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад були б не такими відчутними у разі високої ефективності організаційних інституційних важелів, які, на жаль, також не відзначаються особливою успішністю.

Описуючи характер функціонування інституцій, задіяних або дотичних до процесу децентралізації управління та розвитку об'єднаних територіальних громад, необхідно першочергову увагу приділити їх відносно вузькому спектру. Крім того, слід відзначити недостатню координованість дій таких інституцій. Насамперед, це стосується інтеграції зусиль органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад, громадських організацій, освітніх і наукових установ тощо. На жаль, у сучасних умовах вони виступають швидше конкурентами за фінансові ресурси державного бюджету, а також за доступ до грантових коштів, які надаються міжнародними благодійними організаціями, аніж союзниками у процесі інституціоналізації реальних змін в об'єднаних територіальних громадах.

До того ж, як правило, переважна частина дієвих інституцій, зокрема інститутів громадянського суспільства і наукових установ, локалізовані поза межами об'єднаних територіальних громад. Це зумовлюється тим, що найбільшого розвитку вони набули в Києві та великих центрах України, натомість майже не представлені на місцях.

Передусім у цьому контексті варто відзначити невідповідно вимогам часу інституційну активність і рівень розвитку агенцій місцевого розвитку об'єднаних територіальних громад. Це спричинено як кадровими проблемами, так і відсутністю стратегічного мислення у більшості нинішніх керівників таких громад. Підтвердженням цьому може слугувати факт неспроможності вказаних громад координувати зусилля для відстоювання власних інтересів, наприклад, шляхом запровадження регулярних комунікацій

між собою, або створення спільних інституцій, таких як «форуми об'єднаних територіальних громад», або «координаційні ради об'єднаних територіальних громад».

Проблемною залишається також діяльність інституцій, уповноважених державою реалізовувати заходи у сфері децентралізації управління та підтримки діяльності об'єднаних територіальних громад. Так, протягом 2014-2015 років вказані функції покладалась на Офіс реформ, діяльність якого була ініційована спільно Асоціацією міст України та Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України за фінансової підтримки ЄС.

Починаючи з 2016 року, ця система поступово трансформується. Зокрема, передбачається функціонування Центрального офісу реформ у Києві та Центрів розвитку місцевого самоврядування у кожному регіоні України. Вказані Центри мають координувати усі програми міжнародних донорів у сфері децентралізації. Кожен такий Центр налічуватиме до 15 експертів, які отримуватимуть заробітну плату від міжнародних донорів і займатимуться супроводом соціально-економічного та інституційного розвитку об'єднаних територіальних громад. Крім того, вони мають доносити суть децентралізації до тих громад, які виявили бажання об'єднатися, зокрема з питань стратегічного розвитку, організації системи управління, освіти, медицини тощо.

Водночас, фінансування вказаного проекту, загальна вартість якого понад 100 млн євро, виключно за рахунок донорських організацій країн-членів ЄС створює загрозу його неефективної реалізації. По-перше, рівень впливу органів державної влади та органів місцевого самоврядування України на діяльність Центрального офісу реформ і Центрів розвитку місцевого самоврядування в регіонах буде доволі низьким (адже вказані інституції практично не залежатимуть від діяльності органів влади, а тому можуть повністю ігнорувати їх першочергові чи взагалі будь-які проблеми і потреби). По-друге, може виникнути конфлікт інтересів між Центрами розвитку місцевого самоврядування, з одного боку, та органами місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, науковими установами, агенціями місцевого розвитку та іншими незалежними інституціями, дотичними до процесу децентралізації (громадськими організаціями, аграрними і торгово-промисловими палатами, асоціаціями органів місцевого самоврядування тощо), з іншого.

Таким чином, удосконалення інституційних чинників розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації управління в Україні передбачає вирішення трьох основних груп першочергових завдань, а саме:

- удосконалення формальних інститутів у сфері децентралізації влади і приведення їх у відповідність до вимог часу;
- усунення ключових неформальних інституційних бар'єрів та дисфункцій, які чинять деструктивний вплив на здійснення децентралізації управління, обмежуючи розвиток об'єднаних територіальних громад;
- підвищення рівня координованості зусиль між інституціями, залученими до процесу децентралізації управління та налагодження їх ефективною взаємодії з об'єднаними територіальними громадами.

У площині розвитку неформальних інституційних чинників обласними державними адміністраціями спільно з обласними радами мають бути розроблені та затверджені відповідні програми заходів. Ці програми повинні узгоджуватися з основними стратегічними та операційними цілями, які визначені Стратегіями розвитку для відповідних областей.

У площині координації організаційних інституційних чинників сьогодні набуває першочергового значення усунення існуючого інституційного вакууму у сфері міжсекторного партнерства. З метою виправлення такої ситуації органам місцевого самоврядування, об'єднаним територіальним громадам, спільно з інститутами громадянського суспільства, а також науковими установами та вищими навчальними закладами, які функціонують у відповідних регіонах, необхі-

дно, попередньо заручившись підтримкою обласних рад та обласних державних адміністрацій, ініціювати:

✓ створення у кожному регіоні координаційних рад уповноважених представників об'єднаних територіальних громад. Ці координаційні ради повинні виражати інтереси і представляти консолідовану позицію об'єднаних територіальних громад при їх взаємодії з органами державної влади та представниками міжнародних донорських організацій;

✓ створення у кожній територіальній громаді агенції місцевого розвитку, які співфінансуються з бюджету цієї громади, з одночасним залученням коштів державного бюджету, міжнародних донорських організацій та місцевих підприємців і благодійників.

Крім того, Адміністрації президента України та Кабінету Міністрів України, у взаємодії з відповідними міністерствами та відомствами, обласними державними адміністраціями, а також з міжнародними донорськими організаціями необхідно забезпечити формування цілісної мережі інституцій, задіяних у реалізації заходів з децентралізації управління та розвитку об'єднаних територіальних громад. Зокрема, необхідно визначити ієрархію взаємовідносин цих інституцій у процесі здійснення їх операційної діяльності. Передусім це стосується взаємоузгодження діяльності Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Центрального офісу реформ, регіональних Центрів розвитку місцевого самоврядування, обласних і районних державних адміністрацій, координаційних рад уповноважених представників об'єднаних територіальних громад, об'єднання громадських організацій – усіх тих структур, які реалізують проекти у сфері децентралізації влади, а також наукових установ, навчальних закладів та інших інституцій, дотичних до процесу децентралізації управління.

Список використаних джерел:

1. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Аграрний розвиток і саморозвиток громад: модернізація через взаємну адаптацію (теоретико-методологічний аспект). *Економіка України*. 2014. № 4. С. 55–73.
2. Lemann N. The myth of community development. *New York Times Magazine*. 1994. January 9.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Начала, 1997. 180 с.
4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 02.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97%D0%B2%D1%80/print1394882263968161>
5. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-ІV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1807-15/print1390324595780240>.
6. Рарок Л.А. Факторний аналіз розвитку соціально-економічної інфраструктури сільських територій. *Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. Сер.: Економічні науки*. 2013. № 6. С. 183–195.
7. Рарок Л.А., Рарок О.В. Мережева модель – прогресивна форма управління соціально-економічним розвитком сільських територій в умовах децентралізації влади. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. Кам'янець-Подільський*, 2015. С. 228–240.
8. Рябконов В.П. Тенденції соціально-економічного розвитку сільських територій. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 2. С. 7–20.
9. Саблук П. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 5. С. 21–23.
10. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.

The theoretical, conceptual conception of new social realities and the initiation of new technological, methodological searches, developments for the formation of an adequate social policy are considered. It is noted that the role of public policy is important in the process of formation and development of rural communities in the conditions of decentralization of power structures.

Key words: rural territories, decentralization of power, rural population.

Отримано: 16.04.2018

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ В МАЛОМУ БІЗНЕСІ

Проведено аналіз практики функціонування малих підприємств в Україні, на яких зазвичай функції управління бере на себе її власник. При розгляді особливостей менеджменту в малому бізнесі автор зазначає неформальне виконання влади, можливі стилі управління, характерні типи управлінської поведінки. Значна увага в роботі приділена фінансовому менеджменту, метою якого є вироблення і застосування методів, засобів та інструментів для досягнення стратегічних і тактичних цілей діяльності фірми.

Ключові слова: менеджмент, малий бізнес, управління, підприємство.

Малий бізнес дуже різноманітний. Він відрізняється по цілому ряду чинників, і кожен з них в тій чи іншій мірі впливає на особливості управління конкретною фірмою. Серед таких факторів слід зазначити розмір підприємства, чисельність і склад працюючих, форму власності, галузь діяльності, обсяг і асортимент продукції, що випускається або послуг, організаційну структуру підприємства та ін.

Найбільший вплив на визначення конкретної організації управління надає підприємство, а точніше чисельність персоналу. Залежно від чисельності працюючих на підприємстві має свою специфіку і менеджмент. В Японії, наприклад, в зв'язку з цим виділяють три рівні управління:

✓ неорганізоване управління – відповідає малим підприємствам з чисельністю працюючих до 20 осіб. У них відсутній спеціальний управлінський підрозділ, саме управління ведеться на елементарному рівні.

✓ організоване управління – характерно для підприємств з чисельністю працюючих від 21 до 100 чоловік. У них є спеціальний управлінський підрозділ, здатний організувати управління господарством.

✓ науково обґрунтоване організоване управління – відповідає підприємствам з чисельністю працюючих понад 100 осіб. На таких підприємствах є добре організовані управлінські підрозділи, кожен з яких має більш високу технологію управління в своїй області.

Як показує практика, у малих підприємствах України немає необхідності мати фахівця-менеджера. Зазвичай функції управління в маленьких фірмах бере на себе її власник, тобто відбувається суміщення посад. Однак це не завжди виправдано, оскільки відмова від делегування повноважень тягне за собою дефіцит часу на управлінську діяльність і в кінцевому підсумку негативно позначається на результатах роботи. Керівник фірми повинен не тільки займатися поточними справами, а й дивитися вперед, бачити перспективи розвитку свого підприємства. Отже, головне завдання менеджера (керівника фірми) полягає в тому, щоб з урахуванням усіх чинників конкретного підприємства визначити оптимальну систему управління з метою досягнення успіху.

Головним критерієм сучасної системи управління є забезпечення ефективності та конкурентоспроможності роботи підприємства. Це особливо важливо для підприємств малого бізнесу, де без дотримання цих умов важко розраховувати на успіх. Організація управління передбачає вирішення таких питань:

- створення структури підприємства;
- розподіл повноважень.

Для малого бізнесу найбільш простою є структура фірми, що знаходиться в одноосібному володінні. Така фірма зазвичай управляється власником, який бере на себе весь ризик підприємництва. При цьому, як правило, глава фірми сам займається фінансами, постачанням, збутом, цінами, рекламою.

У міру зростання підприємства і обсягу продажів створюється управлінська група. Вона може включати керуючого (власника фірми), агента з постачання, агента по збуту, бухгалтера. Але навіть при такій простій організаційній структурі багато малі фірми стикаються зі складними проблемами. Як показує досвід, один з основних факторів, що сприяють руйнуванню малих фірм – нестача управлінських знань у власників і керуючих цих підприємств. Тому вони для виживання і ефективного функціонування в умовах жорсткої конкуренції рано чи пізно змушені вдава-

тися до послуг консультативних фірм або залучати на роботу професійних менеджерів.

Таким чином, головною вимогою до управління малим підприємством в умовах ринку є забезпечення його пристосованості до мінливих умов господарювання.

Особливості менеджменту в малому бізнесі обумовлені переважно неформальним виконанням влади. Взаємини менеджера і підлеглих носять досить безпосередній і відкритий характер. Практика виробила певні вимоги до особистості менеджера малого бізнесу:

1. Менеджер завжди на виду, його авторитет залежить від його професійних і особистих якостей.

3. Менеджер повинен володіти здатністю формувати і розвивати ефективні робочі групи.

4. Менеджер повинен сприймати своїх підлеглих як групу, а не як окремих особистостей, і підтримувати спілкування з ними як з групою.

5. Завдання менеджера – не формалізовані відносини в колективі, а враховувати їх у своїй роботі, підтримувати атмосферу творчої взаємодії.

6. Менеджер повинен володіти високою здатністю впливати на оточуючих.

7. Менеджер повинен вміти навчати і розвивати підлеглих.

8. Менеджер несе відповідальність за результати роботи і атмосферу в колективі.

Перераховані вимоги характеризують грамотного, професійного менеджера, який знає особливості управління колективом в малому бізнесі і враховує їх у своїй роботі.

Важливим для розвитку малого підприємства є те, як керівник виконує свої функції, тобто не те, що він робить, а як він це робить. Іншими словами, дуже важливо правильно вибрати стиль управління в малому бізнесі. Зазвичай розрізняють три основні стилі управління: авторитарний, демократичний, ліберальний. Однак на практиці кожен керівник має свій стиль управління, так чи інакше поєднуючи елементи всіх трьох стилів. В результаті можна виділити п'ять характерних типів управлінської поведінки: диктатор, демократ, песиміст, маніпулятор, організатор.

Менеджер-диктатор в основному орієнтований на виробництво і приділяє мінімум уваги конкретним людям. Робота в таких умовах нікому не приносить задоволення. Диктатор – поганий керівник.

Менеджер-демократ прямо протилежний диктатору. Справи у такого менеджера йдуть як би самі собою. Користь від цього не дуже велика.

Менеджер-песиміст керується девізом «Не втручайся в природний хід подій». Користь від таких керівників дуже мала.

Менеджер-маніпулятор у всьому намагається досягти компромісу. Тут проявляється схильність менеджера до маніпулюванню людьми.

Менеджер-організатор найпродуктивніший тип менеджера, що враховує потреби виробництва, а також потреби і інтереси людей. Найважливішою характеристикою даного типу є спрямованість до інновацій і націленість на постійний розвиток організації.

Саме тип менеджера-організатора є кращим для підприємств малого бізнесу, управління невеликим колективом, де взаємини керівників і підлеглих носять безпосередній і відкритий характер. У малому трудовому колективі керівництво зазвичай не підкреслюється, більш того, обов'язки з управління нерідко виконуються менеджером паралельно з

іншою роботою, в рамках практичної діяльності підприємства. Без бюрократичних відносин співробітники працюють ефективно і з задоволенням. Результати і хороша атмосфера в багатьох випадках народжуються самі по собі, оскільки в малій групі саме робота стимулює творчий підхід та ініціативу і кожен бачить значення своєї діяльності як частини кінцевого результату.

Таким чином, в малому бізнесі краще той стиль управління, який здійснюється переважно на неформальній основі, націлений на створення творчої атмосфери в колективі, орієнтованої на досягнення результатів.

В сучасних умовах становлення і поглиблення ринкових механізмів регулювання економіки країни, малі підприємства змушені конкурувати не тільки один з одним, але і з великим бізнесом. Конкурентоспроможність ж будь-якому підприємству, в тому числі і малому, може забезпечити тільки раціональне управління рухом фінансових ресурсів і капіталу, що знаходиться в його розпорядженні. У зв'язку з цим з кожним роком підвищується значення фінансового менеджменту, метою якого є вироблення і застосування методів, засобів та інструментів для досягнення стратегічних і тактичних цілей діяльності фірми.

Фінансовий менеджмент в малому бізнесі в силу специфічних особливостей становлення і розвитку малих підприємств дещо відрізняється від практики управління фінансами великих підприємств. Це виражається в наступному:

1. У невеликій фірмі всі функції фінансового менеджера лягають, як правило, на одного співробітника (зазвичай це керівник – господар даного підприємства). І саме він приймає рішення щодо залучення та використання фінансових ресурсів, по встановленню ціни на вироблену продукцію, що продається і розподілу отриманого прибутку. Як правило, цей співробітник не має спеціальної фінансової, а часто і економічної освіти і виробляє політику поведінки на ринку виходячи з набутого досвіду роботи в даній сфері, власного підприємницького чуття і факту наявності грошових коштів на рахунку.

2. Фінансовий менеджмент спрямований на максимізацію курсу акцій, чистого прибутку на акцію, рівня дивідендів, майна акціонерів, чистих активів в розрахунку на акцію, прибутку. Малі фірми мають право випускати акції, але в силу певних труднощів цієї процедури, як правило, не роблять цього. Отже, фінансовий менеджмент на малих підприємствах, в першу чергу, спрямований на максимізацію прибутку, доходів власників, на досягнення беззбитковості виробництва.

3. На великих підприємствах зазвичай розробляється фінансова політика або загальна стратегія діяльності підприємства, що включає комплекс стратегічних і тактичних цілей розвитку компанії, на основі яких розробляється маркетингова, цінова, інвестиційна, кредитна та ін. політика.

У невеликих компаніях, як правило, відсутні документи, що фіксують стратегічні цілі і тактичні завдання розвитку даного підприємства. Мала фірма зазвичай створюється за приватною ініціативою її власника для реалізації його внутрішніх можливостей і вся діяльність компанії підпорядкована його особистим інтересам.

4. Одним із пріоритетних напрямків фінансового менеджменту в сучасних умовах господарювання є оптимізація оподаткування. На великих підприємствах все частіше залучають фахівців для визначення найбільш низького рівня податкових зобов'язань та розробки заходів по законному зниженню податкових платежів.

Малі підприємства не можуть залучити дорогого фахівця з питань оподаткування і тому використовують, як правило, незаконні способи ухилення від податків: ведення подвійної бухгалтерії, виписка фіктивних рахунків і т.д.

5. Фінансовий результат підприємництва характеризується в першу чергу прибутком, яку отримує підприємець. Щоб її отримати, треба виробляти і продавати тільки те, що потрібно ринку. Отже, для ефективного функціонування підприємству не обійтися без маркетингу, який представляє собою комплексну і цілеспрямовану діяльність

в області виробництва і ринку, що забезпечує задоволення потреб як споживачів, так і виробника.

На малих підприємствах, як правило, не приділяється належної уваги маркетингу в силу відсутності:

1) розуміння важливості розробки маркетингової політики;

2) «зайвих» коштів, необхідних для вивчення ринку, покупців, конкурентів або оплати відповідних фахівців. Маркетингова політика на малому підприємстві зазвичай зводиться до наступного: продавати той товар (послугу), який користується попитом і до тих пір, поки він приносить прибуток. Іншими словами, підприємець при прийнятті маркетингових рішень ґрунтується не на даних опитувань і точних розрахунках ефективності продажу того чи іншого продукту, а на власному баченні фактичної ситуації на ринку, досвіді і інтуїтивному сприйнятті подій.

У той же час слід зазначити, що малі підприємства в цьому сенсі знаходяться в набагато більш вигідному положенні, ніж великі: працюють з вузьким колом споживачів, краще знають своїх клієнтів, мають більше можливостей особистого спілкування персоналу з клієнтами, швидше реагують на зміну потреб і кон'юнктури ринку.

6. Будь-який успішний менеджер мало чого може домогтися, якщо у підприємства є великий капітал. Тому задача притягнення і максимального використання грошового капіталу – одна з ключових в фінансовому менеджменті. Фінансувати свою діяльність мале підприємство може за рахунок власних (прибуток, амортизаційні відрахування, особисті накопичення) і зовнішніх джерел (державні субсидії, дотації, кредити банків та т.д.).

В сучасних умовах господарювання малі підприємства в основному змушені орієнтуватися на власні кошти, оскільки часто не можуть отримати доступ до кредитів без відповідної застави, гарантій тощо. У світлі цього розробка грамотного інвестиційного плану може виявитися чи не єдиною можливістю залучення інвестицій з боку, здатних дати поштовх для фінансово-господарського розвитку підприємства.

Одним з інструментів інвестора при здійсненні ним капіталовкладень служить бізнес-план проекту, який покликаний дати можливість інвестору зробити комплексну оцінку інвестиційної пропозиції і, в першу чергу, показати, що пропонуваній товар (продукція або послуга) є конкурентоспроможним, що для нього є довгостроковий платоспроможний попит, що можлива реалізація проекту в прийнятні терміни, а також що інвестування проекту вигідно для інвестора. Грамотна ж розробка самого проекту може для малого підприємства виявитися серйозною проблемою в силу відсутності необхідних знань і засобів на оплату подібної роботи.

7. Ефективне використання довгострокових і короткострокових фінансових ресурсів досягається за допомогою фінансового планування, яке є істотним елементом фінансового менеджменту.

Інвестиції в великих компаніях мають на увазі вкладення коштів в значні пакети акцій підприємств, будівництво нових об'єктів і т.п. У малому бізнесі будь-яке вкладення коштів в основні фонди, наприклад, покупка одного комп'ютера або верстата, вже є інвестиціями, тому що це вкладення проводиться з метою отримання прибутку. Але навіть такі невеликі вкладення коштів є значною подією для малого підприємства, тому повинен бути точно розрахований передбачуваний дохід і передбачувані витрати, пов'язані з цими інвестиціями.

Фінансовий план великої компанії є об'ємним документом. Фінансовий план в малому бізнесі буде складатися з тих же розділів, але містити набагато менше деталей і допоміжних документів.

8. Найважливішою складовою фінансового менеджменту є оцінка фінансового стану підприємства, яка являє собою сукупність методів, що дозволяють оцінити стан справ підприємства в ході вивчення результатів його діяльності. Вивчення фінансового становища має дати керівництву підприємства картину його дійсного стану, а особам, зацікавленим в його фінансовому стані, – відомості, необ-

хідні для безстороннього судження, наприклад, про раціональність використання вкладених у підприємство додаткових інвестицій і т.п.

Більшість керівників малих підприємств, визнаючи, що фінансовий стан підприємства є найважливішою характеристикою його ділової активності і надійності, на практиці не проводять оцінку фінансового положення фірми, обмежуючись показниками прибутку і, в кращому випадку, рентабельності виробництва продукції.

Отже, правильний вибір стилю і методів управління і грамотне застосування механізмів фінансового менеджменту дозволить малому підприємству домогтися довгострокових позитивних результатів і зайняти стійке положення на ринку конкурентів.

Список використаних джерел:

1. Білоус Г. Розвиток малого підприємництва в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. *Регіональна економіка*. 2007. № 4. С. 86.
2. Варналії З.С., Васильців Т.Г., Покришка Д.С. Пріоритети вдосконалення державної політики розвитку малого підприємництва в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 2. С. 49-54.
3. Дамдинов Д.Д. Мале підприємництво в сучасній системі економічних відносин. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=17787633>

4. Кудрявцева Е.И. Проблемы управления персоналом на предприятиях и в организациях малого и среднего бизнеса. *Управленческое консультирование*. № 4. 2007. С. 89-98.
5. Куликова О.Ф. Сучасні підходи до управління фінансами малих підприємств. URL: nauka.zinet.info/index.php
6. Ольвінська Ю.О. Роль менеджмент-освіти у розвитку малого бізнесу. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики*. Київ: КНЕУ, 2007. Т. 1. Ч. II. С. 521-1013.
7. Рарок О.В. Менеджмент малих підприємств: проблеми і перспективи. *Молодий вчений*. 2016. № 6. С. 100-104.
8. Фінансовий менеджмент: підручник / кер. авт. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. Київ: КНЕУ, 2008. 536 с.

The analysis of the practice of functioning of small enterprises in Ukraine, on which usually the functions of management takes on its owner. When considering the peculiarities of management in small business, the author notes the informal implementation of power, possible management styles, and the typical types of managerial behaviour. Considerable attention is paid to financial management, the purpose of which is to develop and apply methods, tools and tools to achieve the strategic and tactical goals of the company.

Key words: management, small business, management, enterprise.

Отримано: 16.04.2018

УДК 330.322.011:348.45(477)

О. П. Свідер, кандидат економічних наук

ІНВЕСТИЦІЙНІ РИЗИКИ В КОНТЕКСТІ ПРЯМОГО ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТИВАННЯ

Розглядаються теоретичні аспекти інвестиційних ризиків в умовах прямого іноземного інвестування.

Ключові слова: прямі іноземні інвестиції, ризики, ефективність.

Невід'ємною частиною будь-якого інвестиційного проекту є аналіз ризиків. Це стосується не тільки прямих, але й портфельних інвестицій. Хоча в більшій мірі саме капітальних, оскільки при портфельних інвестиціях вартість та дохідність цінних паперів, а також самі цінні папери є носіями інформації про ризики (і ці ризики уже відображені в них), в той час коли вартість, наприклад, будівництва не включає плату за ризик, а переносить лише вартість уречевленої праці.

Оцінка інвестиційних ризиків в літературі розглядається в основному як частина фінансового аналізу. Про це, зокрема, йдеться у праці «Фінансовий аналіз і оцінка ризику реальних інвестицій» Глазунова Віктора Миколайовича. Частково проблеми ризику як при портфельних, так і при прямих інвестиціях торкається у своїх книгах Пересада А.А. Загалом можна констатувати досить слабке висвітлення цього питання в науковій літературі та періодичних виданнях.

Б.М. Щукін зазначає, що «інвестиції завжди орієнтовані на майбутнє і тому пов'язані зі значною невизначеністю економічної ситуації та поведінки людей. Від цього походить високий рівень ймовірності невиконання інвестиційних планів з об'єктивних чи суб'єктивних причин» [7, с. 49].

В літературі зустрічається досить багато визначень ризику:

- ризик – рівень фінансової втрати, що виражається а) в ймовірності не досягнути поставленої мети; б) в невизначеності прогнозованого результату; в) в суб'єктивній оцінці прогнозованого результату.
- ризик – можлива небезпека втрат, що виходить з особливостей тих чи інших явищ природи і видів людської діяльності.
- ризик – можлива втрата, викликана випадковими несприятливими подіями.
- ризик – вірогідність несприятливого результату.
- ризик – невизначеність, пов'язана із вартістю інвестицій в кінці періоду.

Основною метою оцінки ризиків є визначення доцільності реалізації проекту при наявних ризиках, а також пошук шляхів зниження цих ризиків при позитивно вирішеному питанні інвестування.

Степаненко А.С. в своїй роботі «Іноземні інвестиції в Україну: фінансування та оцінка ефективності» виділяє три рівні ризиків проекту: безпосередньо проектний, що вимірюється ступенем коливання очікуваних прибутків від реалізації проекту, корпоративний ризик або ризик компанії, що характеризує вплив проекту та його реалізації на загальні коливання прибутків компанії та ринковий ризик [4]. При прийнятті інвестиційних рішень власник капіталу розв'язує принаймні завдання з двома критеріями (ризик та прибутковість). Вирішенням є знаходження оптимального співвідношення таких факторів.

Загальна схема аналізу ризиків приведена на *рис. 1*.

Аналіз ризиків при капітальних вкладеннях враховує дуже багато факторів. Умовно ці фактори можна поділити на дві великі групи: внутрішні та зовнішні. Перші фактори відносяться безпосередньо до діяльності підприємства. Друга група – це аналіз політичних, геополітичних, екологічних ризиків та форс-мажорних обставин. Внутрішні ризики виходять на перший план при інвестуванні вже працюючого, діючого виробництва або фірми, в той час коли оцінка зовнішніх ризиків має більшу вагу в умовах створення підприємства або фірми з нуля.

Першу групу в свою чергу ділимо на:

- Оцінка платоспроможності підприємства.
- Оцінка фінансової стабільності.

Оцінка платоспроможності підприємства – це система показників та методик, яка слугує для визначення наявності на підприємстві високоліквідних обігових засобів для розв'язання поточних завдань. Сюди ми включаємо такі показники як:

- Коефіцієнт абсолютної ліквідності.
- Проміжний коефіцієнт покриття.
- Коефіцієнт критичної ліквідності.
- Загальний коефіцієнт покриття.

До показників фінансової стабільності відносяться:

- Коефіцієнт автономії.
- Коефіцієнт довготермінового залучення позичкових засобів.
- Коефіцієнт маневрування власними засобами підприємства.

- Коефіцієнт нагромадженої амортизації.
- Коефіцієнт реальної вартості основних засобів.
- Коефіцієнт реальних активів.
- Співвідношення чистих мобільних активів і всіх мобільних активів підприємства.

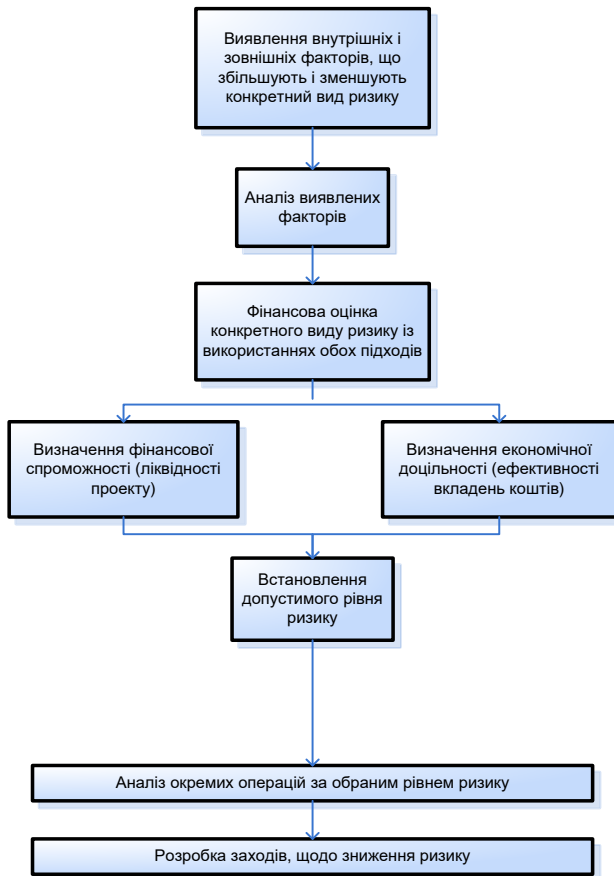

Рис. 1. Схема аналізу ризиків при інвестуванні

Фактично аналіз внутрішніх ризиків підприємства – це є аналіз наявності і структури ліквідних обігових засобів. При цьому аналізі платоспроможності та фінансової стабільності схожі в тому, що вони відображають стан з цими самими ліквідними засобами. І в той же час різняться – оцінка платоспроможності відображає наявність цих засобів, а оцінка фінансової стабільності проявляє їх структуру та відношення залучених до власних засобів. При цьому ми знаємо, що завжди підприємства або проекти з високим рівнем фінансового левеверджу (тобто коли значна частина засобів є не власними, а залученими) є більш ризикованими і в той же час більш прибутковими, оскільки, як відомо з теорії портфельних інвестицій, залучений капітал завжди підвищує прибутковість власного капіталу підприємства.

Якщо говорити про зовнішні фактори ризику при розгляді інвестиційних проектів, то тут слід зазначити, що всі ці фактори є апріорними і визначальними не тільки для одного підприємства – одержувача інвестицій, але й для всієї галузі загалом або ж всієї країни. Аналіз зовнішніх ризиків передусь будь-яким іншим аналізом та розрахункам. Таким видом інвестиційного аналізу займаються в основному державні установи та спеціалізовані (іноді некомерційні) фонди. При цьому на основі всіх більш-менш важливих показників стану економіки визначається рейтинг країни, галузі. Цей рейтинг слугує орієнтиром для приватного капіталу.

Ще однією площиною, в якій проходить поділ ризиків на групи, є так звані ризики зниження прибутковості: відсоткових та кредитних ризиків. Відсоткові ризики пов'язані з активними банківськими операціями, що їх проводить підприємство. Причинами виникнення відсоткових ризиків найчастіше є:

- зміни в облікових ставках Національного банку;
- зміни маржі комерційних банків з кредитів, що надаються, і депозитних рахунків;

- зміна в розмірах обов'язкових для резервування фондів комерційних банків у Національному банку. Наприклад, збільшення розміру резервного фонду в Національному банку означатиме для комерційних банків недовикористання частини їхніх пасивів, отже існує висока ступінь імовірності підвищення ними відсоткових ставок по кредитах, що надаються, з одночасним зниженням відсотку по депозитних рахунках своїх клієнтів;
- зміни в системі оподаткування всіх суб'єктів господарювання і фінансових інститутів зокрема;
- будь-які зміни в портфелі інвестицій, який має фірма, а також зміни в доходності самих інвестицій;
- імовірність змін у структурі пасивів (співвідношення власних і позичених коштів, термінових і ощадних депозитів, депозитів до запитання тощо);
- при зростанні банківського відсотку може розпочатися масове «скидання» акцій, внаслідок чого їхня вартість зменшується;
- в разі вкладання коштів інвестором у середньострокові та довгострокові цінні папери (особливо в ту їхню частину, що має фіксований відсоток) за поточного підвищення середнього по ринку відсотку порівняно з фіксованим рівнем. Це означає, що інвестор міг би збільшити прибутки, але не може вивільнити свої кошти через зазначені умови;
- якщо емітент випустив в обіг цінні папери з фіксованим відсотком, то існує ймовірність настання для нього відсоткового ризику при поточному зниженні середньоринкового відсотку у порівнянні з визначеним їм фіксованим рівнем.

Кредитні ризики тісно пов'язані з відсотковими і, як правило, причини їхнього виникнення схожі. Головна відмінність між ними – це те, що вони відображають ризики різних сторін. Відсоткові ризики завжди розглядаються з боку кредитора, а кредитні – це ті ж відсоткові ризики, але що розглядаються з боку позичальника. Все ж можна виділити кілька причин, характерних лише для кредитних ризиків:

- біржові ризики, сутність яких полягає в наявності ймовірності виникнення втрат у результаті укладення фірмою біржових угод (наприклад, ризик неплатежу комісійної винагороди, ризик неплатежу взагалі тощо);
- селективні ризики (ризики вибору), які полягають у неправильному виборі видів вкладення капіталу, видів цінних паперів при формуванні інвестиційного портфеля, виборі позичальника тощо;
- ризики ліквідності, пов'язані з можливістю втрат при реалізації цінних паперів або інших товарів внаслідок зміни їхньої якості, споживчої вартості тощо;
- ризики банкрутства, які виникають у результаті неправильного вибору способів вкладення капіталу і закінчуються повною втратою підприємцем власного капіталу і спроможності розраховатися по взятих на себе зобов'язаннях.

До спільних ризиків як для портфельних, так і для прямих зовнішніх інвестицій відноситься ризик різкого коливання валютних курсів. Ці ризики характерні як для проектів, орієнтованих на внутрішнє споживання, так і для проектів, орієнтованих на експорт.

Аналіз зовнішніх ризиків та форс-мажорних обставин проводиться за такими напрямками:

1. Аналіз політичної стабільності в країні, можливості різкої зміни політичного устрою та керівної еліти держави, а відповідно і зміни ставлення до приватного капіталу.
2. Прогнозування екологічної ситуації. Маються на увазі кліматичні умови, можливість розміщення/утилізації відходів виробництва, державна політика щодо екології та інше.
3. Аналіз ринку робочої сили. Тут розглядають пропозицію робочої сили, ціну на неї та рівень її кваліфікації.
4. Аналіз ринків збуту. Маються на увазі підприємства, що займаються виробництвом продукції, яка повинна бути досить швидко збута (наприклад: виробництво продуктів харчування, напоїв та інше).
5. Аналіз сировинної бази для виробництв, що її потребують.

«Для кількісного оцінювання рівня ризику використовується принцип визначення можливих змін показників ефективності проекту в умовах тих чи інших несприятливих для інвестицій подій. Таким показником може бути рівень середньоквадратичного відхилення або коефіцієнт варіації» [6, с. 51]. Для обрахування можливих варіантів дохідності проекту залежно від різних обставин використовують такі підходи:

а) аналіз чутливості проекту до змін окремих факторів, які впливають на дохідність. До таких факторів належать ціна реалізації, собівартість, обсяг виробництва, вартість обладнання тощо. Оцінюється значення впливу цих факторів на загальну прибутковість проекту і відповідно до результатів вживаються заходи щодо ґрунтовнішої підготовки інвестиційних планів та зниження ризикованості, пов'язаної з виявленими факторами;

б) аналіз прогнозних сценаріїв розвитку загальноекономічних умов та здійснення самого інвестиційного проекту. Обрахування здійснюється за трьома варіантами:

- базовий розрахунок за середніх, найбільш вірогідних умов;
- оптимістичний варіант за найкращого перебігу подій за всіма факторами, що впливають на дохідність проекту;
- песимістичний варіант, в який закладаються найгірші можливі ситуації у країні й на конкретному ринку;

в) метод статистичних випробувань, за яким з допомогою електронно-обчислювальної техніки прораховується багато варіантів прибутковості проекту залежно від показників-факторів у заданих діапазонах їхніх змін. В результаті одержуються середні показники і статистичні характеристики їхньої варіації та розподілу для подальшого аналізу найважливіших для прибутковості проекту показників та рівень ризикованості проекту за різними напрямками.

При оцінці проектів передбачається, що всі вихідні величини, зокрема величини грошових потоків, відомі або можуть бути точно визначені. У реальній ситуації такого практично не буває. Параметри, які визначають величину грошових потоків, можуть набувати значень, які неабияк відхиляються від очікуваних.

У фінансовому аналізі в якості базисного показника для розрахунків слід використовувати рентабельність (рівень прибутковості), оскільки він є показником відносним, а отже дає можливість порівнювати різні види діяльності. Використання у якості базисного показника прибутку ускладнено тим, що він варіюється у значних межах. Якщо наведені формули використовуються без врахування ймовірностей, то такий аналіз може бути застосований лише для розрахунків минулих, а не майбутніх, періодів.

При прийнятті рішень щодо капіталовкладень інвестори обов'язково опираються на дослідження ризиків, зроблені самостійно чи третьою стороною (якими, як правило, бувають аудиторські фірми, інвестиційні фонди та банки, а також державні установи), оскільки величина ризику є важливою характеристикою інвестицій і, фактично, визначає величину додаткового прибутку або навіть збитків. Для кількісної оцінки ризиків найчастіше використовують статистико-математичні методи, в яких обчислюють ефективність інвестицій

при несприятливих умовах (це, зокрема, середньоквадратичне відхилення та коефіцієнт варіації).

Виділяють чотири типи типової поведінки інвестора у розв'язанні проблемного співвідношення ризик-прибутковості:

1. Мета – максимальна прибутковість. При такому підході інвестор вибирає такий проект, який забезпечує максимальну прибутковість (критеріями прибутковості є NPV або прибуток) при забезпеченні визначеного рівня ризику. Тобто:

$$NPV \rightarrow \max, R_{\text{інвест. проекту}} = R_{\text{макс. можливий}}$$

2. Мета – вірогідність. В цьому випадку вибирається проект, що забезпечує прийнятну для інвестора вірогідність реалізації. Критерієм слугує математичне очікування чистої приведенної вартості.

$$M(NPV) \rightarrow \max, \text{де } M(NPV) - \text{математичне очікування } NPV.$$

3. Мета – оптимальне коливання. Математично коливання характеризується дисперсією, коефіцієнтом варіації та середнім квадратичним відхиленням. Суть такого підходу полягає в тому, що вибирається проект, де розрив (тобто вищезгадані показники) між вірогідністю найкращих і найгірших результатів інвестування є найменшим (найменшими).

$$CV(NPV) \rightarrow \min, \text{де } CV(NPV) - \text{коефіцієнт варіації } NPV.$$

4. Мета – найменший рівень ризику. Серед інвестиційних проектів перевага надається тому, який забезпечує мінімальний рівень ризику при очікуваному результаті.

$$NPV = NPV_{\text{макс. допустима}}, R_{\text{інвест. проекту}} \rightarrow \min.$$

Однак слід зазначити, що дуже часто в літературі зустрічається дещо відмінне розуміння визначення інвестиційних ризиків [6].

Використовуються при цьому такі показники як: втрачена вигода, величина недоотриманого прибутку тощо. Ці показники вимірюють в грошових одиницях або індексах. Однак для повної характеристики інвестиційних ризиків необхідно враховувати також складову ймовірності.

Список використаних джерел:

1. Пересада А.А. Основы инвестиционной деятельности. Київ: Лібра, 1996. 344 с.
2. Пересада А.А. Управління інвестиційним процесом: [монографія]. Київ: Лібра, 2002. 472 с.
3. Скопенко Н.С. Прямі іноземні інвестиції в АПК: переваги, недоліки, ризики. *Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції*. 2011. № 2. С. 58-62.
4. Степаненко А.С. Іноземні інвестиції в Україні: фінансування та оцінка ефективності. Київ: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. 160 с.
5. Тесля С.М. Прямі іноземні інвестиції як економічна категорія, їх суть та класифікація. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.3. С. 131-139.
6. Устенко О. Теория экономического риска / МАУП. Київ, 1997. 167 с.
7. Щукін Б.М. Інвестиційна діяльність: методичний посібник / Міжрегіональна Академія управління персоналом. Київ, 1998. 65 с.

The problem of the investment risks in context of foreign direct investment is analysed.

Key words: foreign direct investment, risks, efficiency.

Отримано: 16.04.2018

УДК 339.15:005.35

В. М. Семендяк, кандидат економічних наук

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК СТАБІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ВЕЛИКИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті дослідження особливості корпоративної соціальної відповідальності як необхідний чинник стабільності розвитку великих підприємств.

Ключові слова: економіка, соціальний, підприємство, стабільність, ринок, відповідальність.

На сьогоднішній день сталий економічний розвиток великих підприємств визначається не фактором наявності сировини або ринків збуту, а можливістю для підприємств долучитися до ринку висококваліфікованих трудових ресурсів, наукових винаходів та новітніх технологій, який не-

можливий без становлення інноваційної моделі розвитку та принципів корпоративної соціальної відповідальності, які працюють в такому кругообігу «освіта-наукові дослідження та розробки-виробництво товарів та послуг-етика бізнесу-сучасний ринок» [1, с. 239].

Результати дослідження становлення соціальної відповідальності великих підприємств висвітлені у наукових публікаціях і вітчизняних, і зарубіжних вчених. Зокрема, Ф. Котлер, Е. Карнегі, Г. Гант, Н. Ли, К. Келлер, Є. Савельєв, Ж.-Ж. Ламбен розглядають теоретичні засади становлення та розвитку корпоративної соціальної відповідальності. Серед наукових праць практичного аспекту у сфері становлення соціально відповідального бізнесу в Україні можна виділити дослідження М. Деліні, Х. Гальчак, А. Хамідової тощо. Проте сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення корпоративної та соціальної відповідальності на великих підприємствах.

Існує безліч визначень поняття «корпоративна соціальна відповідальність» (частіше відомого як CSR: corporate social responsibility) і кожне з них підкреслює та доповнює попереднє, розкриваючи та охоплюючи все нові сторони функціонування підприємства. Найпершим визначенням соціальної відповідальності, на основі якого почали формуватися і всі наступні, є тлумачення, сформульоване Г. Боуеном: соціальна відповідальність бізнесмена полягає в реалізації такої політики, прийнятті таких рішень або додержанні такої лінії поведінки, які були б бажані для цілей і цінностей суспільства [2, с. 64].

Ф. Котлер визначає корпоративну соціальну відповідальність як зобов'язання бізнесу сприяти економічному розвитку, працюючи з найманими працівниками, їхніми родинами, місцевою громадою та суспільством загалом з метою покращення якості життя [3].

Корпоративна соціальна відповідальність у найбільш загальному тлумаченні – це раціональний відгук організації на систему суперечливих очікувань заінтересованих сторін (стейкхолдерів), що спрямований на стійкий розвиток компанії; це відповідальність тих, хто приймає бізнес-рішення, перед тими, на кого ці рішення націлені. За своєю суттю корпоративна соціальна відповідальність – це імplementований у корпоративне управління певний тип соціальних зобов'язань (здебільшого добровільних) перед працівниками, партнерами, державою, інститутами громадянського суспільства та суспільством у цілому.

Аналізуючи історичний розвиток соціальної відповідальності підприємств, слід зазначити факт впливу міжнародних організацій на процес формування її основних засад: Організації Об'єднаних Націй (ООН) та її агенції, Європейського Співтовариства з його складовими частинами, Міжнародної Організації Праці, провідних світових бізнес структур та громадських організацій. Виділяючи ООН як одну з головних організацій у процесі формування практичних засад соціальної відповідальності, треба наголосити на Глобальному Договорі, який є добровільною міжнародною ініціативою, що об'єднала компанії з агенціями ООН, робочою силою та громадськістю для підтримки універсальних соціальних принципів. На сьогодні, в Глобальному Договорі задіяні сотні компаній з усіх регіонів світу, які працюють над розширенням десяти універсальних принципів, які в свою чергу розмежовуються у сферах захисту прав людини, навколишнього середовища, охорони праці та антикорупційних заходів [4].

Наприкінці ХХ ст. концепція соціальної відповідальності посіла чільне місце у системі пріоритетів західного підприємницького середовища, що визначає стратегічну місію та філософію бізнесу, згідно з якою підприємства, виходячи із добровільно прийнятих етичних норм, окрім дотримання законів та якості товарів і послуг, можуть і повинні здійснювати соціально важливу діяльність та відповідати перед суспільством за покращення якості життя та досягнення сталого розвитку. Якщо на початкових етапах розвитку основним завданням впровадження КСВ-стратегій вважалося меценатство та благодичність, то наприкінці ХХ ст. пріоритетними напрямками діяльності стали довгострокові соціальні проекти як основа сталого розвитку суспільства. Разом з тим погіршення екології довкілля, що стало однією із найбільш важливих глобальних проблем соціально-економічного розвитку, визначило один із найважливіших стратегічних пріоритетів КСВ – ведення бізнесу з урахуванням впливу на навколишнє середовище. Та-

ким чином, як відзначає О. Сохаська, концепція сталого розвитку, втілена у стратегії відповідального підприємництва набуває зовсім іншого виміру: фокус її інтересів поступово зміщується із соціальних відносин до процесу формування компаніями конкурентних переваг та підвищення рівня керованості підприємств [5, с. 88].

Як уже зазначалося, популяризації та поширенню стандартів КСВ у світовій практиці сприяє членство у Глобальному Договорі ООН, який орієнтований на реалізацію практичних шляхів розв'язання сучасних проблем глобалізації з метою забезпечення сталого розвитку та урахуванням інтересів усіх заінтересованих сторін. Приєднувшись до Договору, підприємства чи уряд стають членами глобального співтовариства, яке, не порушуючи принципів конкуренції, впроваджує принципи соціальної відповідальності не тільки на національному, а й на регіональному та глобальному рівнях. Ставши підписантом Глобального договору, Україна та окремі вітчизняні підприємства взяли на себе добровільні зобов'язання щодо впровадження стратегії соціальної відповідальності у практику підприємницької діяльності. Як зазначається у Звіті Форуму соціально відповідального бізнесу України, мета організації соціально відповідальних ініціатив полягає в тому, щоб показати компаніям (та іншим організаціям) перевірені досвідом принципи системної дії у сфері соціальної відповідальності, котрі підвищують конкурентоспроможність бізнесу, зміцнюючи насамперед його нематеріальні активи: корпоративний бренд, корпоративну ідентифікацію співробітників, лояльність та підтримку соціального середовища в місці дислокації бізнесу [6, с. 4].

Інтереси великого бізнесу в Україні, як правило, протиставляються інтересам українців. Великий вітчизняний бізнес вважає за краще самотійно приймати рішення у сфері КСВ, не вступаючи у взаємодію із зацікавленими сторонами. При цьому він грає і гратиме більшу, ніж в інших країнах, роль в процесах впровадження, тиражування і поширення інновацій. Але темпи і якість зростання, інноваційна активність в економіці залежать не лише від великого, але і від середнього бізнесу. Саме останній повинен виступити головним мотором економічного розвитку України [7].

При формуванні стратегії корпоративної соціальної відповідальності слід чітко визначити ключові показники (індикатори) успішної реалізації заходів, в тому числі, ефекту впливу на репутацію підприємства. Як справедливо визнають експерти, бути соціально відповідальними підприємства можуть дозволити собі тільки тоді, коли інвесторам гарантована адекватна віддача їх вкладів. Сьогодні українські підприємства успішно структурували свої матеріальні активи і настала необхідність пошуку інструментів управління нематеріальними активами – людським капіталом і репутацією [8].

Одним із найбільш важливих аргументів на користь необхідності впровадження КСВ у практику діяльності вітчизняних підприємств є те, що соціальна відповідальність традиційно визначається як активний чинник підвищення конкурентоспроможності та, водночас, як ефективна стратегія зростання добробуту населення та досягнення сталого розвитку.

При цьому об'єктивно постає питання аналізу конкурентних переваг соціально відповідальних підприємств. Як свідчить аналіз відомих практик, впровадження КСВ у бізнес-діяльність компаній створює можливості для:

- оптимізації стратегії розвитку завдяки запобіганню ризикам (соціальним, економічним, екологічним, юридичним);
- збільшення обсягів продажу та частки ринку;
- мотивації співробітників компанії;
- оптимізації операційних процесів та зменшення виробничих витрат;
- покращення інвестиційного клімату;
- гармонізації відносин з бізнес-середовищем, урядовими структурами та неурядовими організаціями;
- поліпшення фінансових та економічних показників діяльності.

Існує цілий перелік проблем, які і створюють бар'єри для впровадження та розвитку КСВ на вітчизняних підприємствах, зокрема:

- фінансово-економічна та політична криза, яка значно звузила можливості національного бізнесу, негативно позначилася на практиці і стандартах КСВ у більшості галузей економіки, особливо у фінансовій сфері. У цих умовах більшість українських компаній замість того, щоб виділяти більшу частину коштів на соціальні ініціативи, змушена оптимізувати свої основні витрати. Несприятлива атмосфера, основою якої є негативна цінова кон'юнктура, низький попит української продукції на міжнародних ринках, що спричинює зменшення обсягів виробництва, високий рівень інфляції та зростання напруженості на ринку праці змушують український бізнес оптимізувати свої виробничі витрати;
- відсутність інформації про соціальні програми у регіонах – тобто, якщо навіть самі підприємства і хочуть вкладати кошти у суспільний розвиток, то перешкодою на цьому шляху є те, що вони не мають повної та структурованої інформації про самі об'єкти для таких вкладень;
- низька привабливість українського бізнесу для іноземних інвестицій. Вихід на вітчизняний ринок іноземних компаній та інвесторів, які характеризуються високим рівнем розвитку соціально-відповідального бізнесу, значно пришвидшило б становлення та поширення КСВ в Україні;
- недосконалість законодавчої бази та виконавчої підтримки. В Україні відсутній орган влади, який би займався питаннями розвитку соціально відповідального бізнесу. Законодавча база у сфері соціальної відповідальності в Україні є нерозвинутою [9].

Основними мотивами, які спонукають вітчизняні та зарубіжні підприємства підвищувати корпоративну соціальну відповідальність можуть бути такі:

- розвиток персоналу компанії, що не лише запобігає плинності кадрів, але й дозволяє залучати кращих спеціалістів із ринку праці;
- потреба забезпечити зростання продуктивності праці в компанії;
- покращення іміджу та репутації компанії;
- реклама товарів і послуг;
- висвітлення діяльності компанії в засобах масової інформації;
- стабільність і стійкий розвиток компанії в довгостроковій перспективі;
- можливість залучення інвестиційного капіталу для розвитку соціально-відповідальних компаній;
- збереження соціальної стабільності в суспільстві;
- впровадження пільгового оподаткування.

Аналіз вітчизняного бізнес середовища дозволяє зробити висновки про те, що робота з імплементації та відродженню стратегій КСВ на українських підприємствах розпочалася. Разом з тим, незважаючи на певні позитивні зрушення впровадження КСВ в Україні відбувається вкрай повільно. Крім того, необхідно як важливу тенденцію формування КСВ в Україні назвати те, що більшість вітчизня-

них підприємств, які декларують запровадження соціально відповідальних програм, на практиці здійснюють лише благодійницьку діяльність, здебільшого спонсоринг. Як зазначає І. Хісамов, така ситуація призводить до деформації самого поняття соціальної відповідальності, яку бізнес перетворив на піар, що засмітив інформаційний простір численними повідомленнями про власні перемоги на ниві благодійності та меценатства, продовжуючи при цьому масово порушувати податкове, трудове, природоохоронне та інші види законодавства [10].

Запровадження на підприємствах стратегії корпоративної соціальної відповідальності надає їм конкретні переваги, зокрема, покращення управління завдяки запобіганню ризикам; підвищення репутаційного менеджменту; збільшення обсягів продажу та частки ринку; мотивування співробітників; оптимізація операційних процесів та зменшення витрат; лояльність інвесторів; покращення фінансових показників діяльності; налагодження стосунків із державним сектором та суспільством тощо.

Список використаних джерел:

1. Гриджук І. Інноваційна складова стійкого розвитку економіки регіонів. *Теорії мікро-макроекономіки*. 2008. Вип. 29. С. 239-240.
2. Ткач К.І. Еволюційні аспекти формування суті корпоративної соціальної відповідальності. *Економіка, управління, фінанси: теорія та практика*: збірник тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 грудня 2013 р. 2013. С. 63-66.
3. Котлер Ф., Лі Н. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства. Київ: Стандарт, 2005. 302 с.
4. Публікація ООН в Україні «Соціальна відповідальність бізнесу, розуміння та впровадження». Київ, 2005.
5. Сохацька О.М. Формування нової парадигми корпоративного управління в глобальному середовищі. *Корпорації та інтегровані структури: проблеми науки та практики*. Харків: ІНЖЕК, 2007. С. 75-97.
6. Соціальна відповідальність бізнесу: принципи системної дії. Звіт Форуму соціально відповідального бізнесу України. Київ, 2006. 22 с.
7. Колот А.М., Грішнова О.А. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія. Київ: КНЕУ, 2012.
8. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? *Києво-Могилянська Бізнес Студія*. 2008. № 10. С. 25-36.
9. Серєгіна А.С. Социальная ответственность бизнеса: проблемы формирования в Украине. *Sustainable Business*. URL: <http://www.csrjournal.com/akcent/3060-socialnaya-otvetstvennost-biznesa-problemy-formirovaniya-v-ukraine.html>
10. Хісамов І. Момент істини для КСО. Корпоративна соціальна відповідальність. *Експертна оцінка і практика в Україні*: сб. статей і рекомен. Київ: ТЭФ ОЛБИ, 2008. 160 с.

In the article, the study of the features of corporate social responsibility as a necessary factor in the stability of the development of large enterprises.

Key words: economy, social, enterprise, stability, market, responsibility.

Отримано: 16.04.2018

УДК 336.226.12

І. В. Семенець, кандидат економічних наук

ПОДАТОК НА ПРИБУТОК: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Висвітлено етапи становлення податку на прибуток підприємств в Україні. Проведено аналіз нормативних документів з регулювання прибуткового оподаткування юридичних осіб в Україні з моменту становлення та до сьогодення часу.

Ключові слова: податок, податок на прибуток, податкова система, податковий облік.

Актуальність теми. Із зародженням ознак державності в суспільстві одразу з'являються примітивні форми систем оподаткування, які в послідовному стають незамінною складовою системи державного управління. Податки є важливою ланкою системи фінансових відносин і мають давню історію.

Дослідження історичних моментів формування та становлення того чи іншого податку дає змогу не тільки

систематизувати основні етапи законодавчого його регулювання в динаміці, а насамперед зрозуміти його сутність та окреслити можливі перспективи його подальшого розвитку.

Одним з найвагоміших прямих податків в Україні є податок з прибутку підприємств. А тому від вирішення проблем пов'язаних із справлянням та адмініструванням

даного податку в значній мірі залежить подальший розвиток бізнесу в нашій державі.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми пов'язані з розвитком прямого оподаткування, в тому числі і податком на прибуток підприємств знайшли відображення у дослідженнях багатьох вітчизняних науковців, зокрема: О.Д. Василик, В.І. Грушко, А.І. Даниленко, В.М. Опаріна, Т.О. Пасько, А.М. Поддєрьогін, В.М. Пушкарьова, А.М. Соколовська, М. Іта ін.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз історичного розвитку податку на прибуток, висвітлення стану справляння даного податку в Україні на сучасному етапі розвитку економіки держави, висвітлення можливих напрямків подальшого розвитку прибуткового оподаткування.

Результати досліджень. Податок на прибуток підприємств (за кордоном досить часто його аналогом є корпоративний податок) справляється в більшості країн з розвинутою економікою, зокрема в США, Великобританії, Франції, Німеччині, Швейцарії. В одних країнах застосовують класичну систему оподаткування прибутку підприємств, для інших є характерною система зменшеного оподаткування [1].

В Україні податок на прибуток підприємств складає займає одне з чільних місць при формуванні дохідної частини Державного бюджету (табл. 1).

Таблиця 1.

Податок на прибуток в дохідній частині Державного бюджету України

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Надходження за даними ДФС, всього млн. грн.	487658,6	283017,7	335335,2
Надходження по податку на прибуток, млн. грн.	34776,3	54344,1	66911,9
Питома вага від надходжень по податку на прибуток, %	7,1	19,2	20,0

Джерело: за матеріалами офіційного сайту ДФС України [2]

З кожним роком суми надходжень до Державного бюджету від даного податку зростають, а також зростає і питома вага цих надходжень.

Досліджуючи історію становлення даного податку в нашій державі можна зазначити, що не існує єдиної систематизації періодів його розвитку. Окремі дослідники виділяють їх від чотирьох до семи пов'язуючи їх то з основними етапами формування системи оподаткування в країні, то з внесенням тих чи інших змін в законодавчі документи з регулювання даного податку.

В Україні податок на прибуток зайняв чинне місце в податковій системі держави із самого початку її формування в 1991 році, з прийняттям закону «Про систему оподаткування» [3].

Після прийняття даного закону і до сьогоднішнього дня десять разів кардинально змінювалися законодавчі акти в частині питань оподаткування прибутку підприємств. Дев'ять разів змінювався об'єкт оподаткування, зокрема в 1993 році – двічі на рік. Одинадцять разів змінювалася базова ставка оподаткування.

Внесення всіх цих змін в більшій чи меншій мірі постійно відображалися на організації обліку на підприємствах. І в окремі періоди призводило до ситуацій коли бухгалтерський облік, в окремих випадках, фактично витіснявся вимогами податкового обліку. Зокрема, така ситуація складалася після прийняття Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 [4].

Виходячи з того, що нарахування податку на прибуток підприємств в будь-якому випадку, в більшій чи меншій мірі опирається на дані бухгалтерського обліку, періодизацію їх розвитку було б доречно об'єднати і виділити наступні періоди.

Перший етап – з моменту створення податкової системи незалежної України до введення в дію Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 [4]. Незважаючи на численні зміни об'єкту оподаткування та ставок спільним є те, що податок розраховувався безпосередньо на підставі даних бухгалтерського обліку, хоча і з значними коригуваннями.

Другий етап – до прийняття Податкового Кодексу України [5]. Характерною ознакою є запровадження податкового обліку який вівся практично паралельно з бухгалтерським, а в окремих випадках його підмінював, що призвело до суттєвих розходжень в сумах фінансових результатів визначених за їх даними і як наслідок утруднювало роботу бухгалтерських служб та контролюючих органів. В цей період прибуток з точки зору оподаткування трактується як різниця між валовим доходом та валовими витратами і амортизацією. При цьому прийняті валові витрати могли суттєво відрізнитися від витрат зафіксованих в бухгалтерському обліку.

Третій етап – з моменту запровадження Податкового Кодексу України [5] до 2015 року. Характерною ознакою періоду є повернення до економічного трактування категорії прибутку в податковому законодавстві коли об'єкт оподаткування прибуток визначався як: «доходи – собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг – інші витрати». При цьому робляться спроби зблизити та інтегрувати бухгалтерський та податковий облік.

Четвертий етап – з моменту внесення змін Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 [6] до сьогодні. Спостерігається спрощення у визначенні об'єкта оподаткування, тепер він визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до Національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або Міжнародних стандартів фінансової звітності, на різниці, які виникають відповідно до Податкового Кодексу України. При цьому не всі платники податку зобов'язані робити такі коригування, а лише ті в кого річний дохід від діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за правилами бух. обліку за останній річний звітний (податковий) період перевищує 20 млн грн., а бо ж таке рішення приймається добровільно.

Такі підходи все більше наближують податкову систему нашої держави до стандартів світового рівня.

Незважаючи на суттєвий вплив при формуванні державного бюджету України надходжень від податку на прибуток підприємств, в останні роки все частіше, починаючи з 2016 року, піднімається питання про його відміну та запровадження замість нього податку на виведений капітал.

Зокрема, таке нововведення передбачалося законопроектом № 3357. Суть пропозицій полягала в тому, що обкладається податком (ставка – 20%) тільки капітал, який виводиться за кордон. Всі кошти, які залишаються в країні на модернізацію та розвиток виробництва, податком обкладатися не будуть. В уряді до цієї моделі поставились обережно. Адже це могло спричинити за собою бюджетні ризики. При введенні таких змін у 2017 році, був ризик недоотримати 38 мільярдів гривень. Проте питання і до сьогоднішнього дня залишається відкритим.

Висновки. Підводячи підсумок сказаного можна зазначити, що становлення прибуткового оподаткування підприємств в нашій державі пройшло складний шлях через відсутність єдиної концепції реформування інструментарію оподаткування прибутку, про що свідчать часті законодавчі зміни концептуального характеру. Основою усіх труднощів в розвитку податку на прибуток було недостатнє наукове обґрунтування податкових змін, слабка ув'язка нововведень і з загальною стратегією розвитку держави, а також пасивність суспільства у питаннях оцінки податкових нововведень.

Можна висловити сподівання, що система оподаткування прибутку підприємств буде і надалі вдосконалюватись відносно встановлення оптимальної ставки податку та усунення необґрунтованих пільг, оптимізації податкової бази, а також удосконалення процесу адміністрування.

Список використаних джерел:

1. Данилов О.Д., Жеребних А.М. Оподаткування прибутку та відрахування до цільових фондів: [навч. посіб.]. Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. 459 с.

2. Надходження податків і зборів. *Державна фіскальна служба України*. [офіційний веб портал]. URL: <http://sfs.gov.ua/diyalnist/-pokazniki-roboti/nahodjennya-podatki-i-zboriv--obovjaz/nahodjennya-podatki-i-zboriv/>, вільний (дата звернення 29.03.2018). Назва з екрана.
3. Закон УРСР «Про систему оподаткування» від 25.06.1991. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>
4. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 № 283/97-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/283/97-вр>
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
6. Закон України Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи від 28.12.2014 № 71-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/71-19>

The basic historical stages of profit taxation of enterprises in Ukraine are determined. A legislative base which regulates profit taxation of enterprises in Ukraine from the moment of origin of profit tax and to today is analysed.

Key words: taxes, income taxes, tax system, tax accounting.

Отримано: 16.04.2018

УДК 331.101

П. А. Стрельбіцький, кандидат економічних наук

РОЗВИТОК ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИХ ЗАСАД ГІДНОЇ ПРАЦІ

Розглянуто сутність концепцій гідної праці, її зміст та основні напрями реалізації. Визначено науково-теоретичні, організаційно-правові та практичні передумови реалізації концепції гідної праці в соціально-економічному розвитку України.

Ключові слова: гідна праця, концепція гідної праці, соціально-економічний розвиток держави.

Постановка проблеми. Сучасна українська економічна наука має завдання запропонувати нові напрями, механізми модернізації національної економіки в умовах впливу факторів різного спрямування, а саме: фінансово-економічної кризи, нагромадження матеріально-технічних та людських втрат на Сході держави, євроінтеграційного вектору розвитку країни. В цих умовах зміни торкнуться і вимагають трансформації, в першу чергу, сфери зайнятості населення, підвищення доходів, гарантування соціальної безпеки та забезпечення соціального захисту населення, охорони здоров'я, систем життєзабезпечення населення. Саме ці складові формують концептуальну основу гідної праці, реальна ситуація у сфері якої відірвана від європейських стандартів. Необхідність нового, неупередженого, науково вираженого погляду на проблематику гідної праці є очевидною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розробка теоретичних та практичних аспектів концепції гідної праці здійснюється у документах МОП, Міжнародної конфедерації профспілок, національних об'єднань профспілок і роботодавців України та інших країн, а також у наукових працях українських і зарубіжних дослідників. Серед зарубіжних дослідників окремих аспектів гідної праці та методів її вимірювання слід виділити Ф. Бонне, Ж. Фігуердо, Г. Стендинга. Гідну працю як предмет корпоративної соціальної відповідальності розглядають М. Бречт і П. Болтон. У вітчизняній науці гідна праця досліджується різнопланово: у правових, соціальних, управлінських та економічних аспектах. Так, правовим питанням гідної праці присвячені праці Т. Коляди, Л. Костіної, М. Маковецької, К. Телічко; соціальні аспекти гідної праці висвітлені в роботах В. Ворони, С. Головахи, О. Сапелкіної, М. Шульги; управлінські аспекти – у працях Ю. Бегми, О. Віннікова, П. Калити, І. Малика, О. Редько, І. Шавкуна.

Гідна праця в системі соціально-трудових відносин досліджується в працях О. Грішної, А. Гальчинського, А. Колота, Р. Колосової, Є. Лібанової, О. Новікової, Ю. Маршавіна та інших. Серед останніх наукових публікацій слід відмітити насамперед монографію наукової школи трудовиків ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана» «Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення» [1]. Також відмітити Програму Гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки, що здійснюється під егідою Міжнародної Організації Праці [2].

Метою статті є визначення науково-теоретичних, організаційно-правових і практичних передумов для реалізації концепції гідної праці в соціально-економічному розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Проблематиці гідної праці присвячено численні статті та інші публікації, абсолютна більшість з яких розпочинається з посилань на ідею гідної праці, яка була вперше оприлюднена МОП у 1999 р. «Сьогодні головна мета Міжнародної організації праці

(МОП) – створювати для чоловіків і жінок можливості гідної і продуктивної праці в умовах свободи, рівності, соціальних гарантій і поваги людської гідності»: ці слова генерального директора МОП Хуана Сомавія можна розглянути як міжнародну економічну та політичну вимоги до поняття гідна праця. Тобто, у доповіді Генерального директора МОП гідну працю визначено як працю із захищеними правами трудящих, яка надає адекватний дохід і забезпечує соціальну захищеність [3]. Також гідна праця уособлює достатню працю у тому розумінні, що кожний індивід має повний і вільний доступ до можливостей заробляти й одержувати дохід. Крім того, додержання принципів гідної праці означає нові перспективи з погляду економічного і соціального розвитку, нові можливості, за яких зайнятість, дохід і соціальна захищеність не можуть бути досягнуті без компромісу між правами трудящих і соціальними стандартами. Згідно з методикою МОП прогрес у сфері праці оцінюється за індикаторами зайнятості, соціальної захищеності, додержання прав працівників, розвиненості інституту соціального діалогу. Безумовно, неоціненна заслуга в ініціюванні та пропаганді ідеї гідної праці в глобальному світі належить саме Міжнародній організації праці. Виступи її очільників, доповіді, що розповсюджені як документи МОП, численні резолюції, інші нормативно-правові та методичні матеріали цієї поважної міжнародної організації, безумовно, сприяли тому, що ідея гідної праці, образно кажучи, почала оволодівати масами, а на національних рівнях з'явилися перші програми реалізації гідної праці [4].

Поява концепції гідної праці обумовлена глибокими бюджетними та організаційними перетвореннями діяльності МОП та зміною цілей її розвитку в новій глобальній економіці. Глобалізаційні процеси в економіці і соціальній сфері докорінно змінили характер взаємовідносин між державою, працівниками і роботодавцями, вплинувши на структуру зайнятості, ринки праці та соціально-трудові відносини. Неконтрольованість світових ринків капіталу і, як наслідок, зростаючі нестабільність, невизначеність і нерівність у суспільстві призвели до послаблення відчуття спільної мети в соціальних партнерів. Останнє зумовило необхідність пошуку нової бази для консенсусу серед тристоронніх учасників МОП, якою і стала концепція гідної праці.

Концепція гідної праці остаточно сформована в Декларації МОП 2008 р. «Про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації», в якій зазначено, що всі держави – члени МОП повинні проводити політику, спрямовану на досягнення цілей гідної праці [5]. Концепція гідної праці спрямована на оптимізацію відносин між трудящими і роботодавцями і складається з чотирьох блоків: продуктивна зайнятість, трудові права працівників, соціальний захист і соціальний діалог.

Продуктивна зайнятість означає:

- доступність продуктивної та значимої праці, реальна можливість знайти роботу на ринку праці та реалізува-

ти економічну активність для всіх бажаючих працездатних осіб;

- вільний вибір форми зайнятості, стабільність і добровільність зайнятості;
- безпечні та здорові умови праці;
- можливість розвитку професійних навичок, підвищення кваліфікації, професійного росту та особистісного розвитку.

Основою продуктивної зайнятості є правильна організація праці, що передбачає:

- обладнання робочих місць у відповідності з сучасними технологіями і стандартами безпеки;
- підбір і розстановку персоналу відповідно до вимог до рівня кваліфікації;
- нормування праці, що забезпечує ефективне використання робочого часу, розумових і фізичних сил працівників.

Один з основних аспектів гідної праці – належна заробітна плата, яка:

- забезпечує матеріальний достаток працівнику та його сім'ї;
- дає можливість людині розвиватися, відпочивати, користуватися досягненнями цивілізації;
- відповідає прийнятним у суспільстві стандартам достатку і забезпеченості, а також поняттям справедливої винагороди;
- створює базові основи для соціального страхування і забезпечення;
- здійснюється в умовах, що не принижують гідність людини;
- забезпечує матеріальну базу для зростання населення та розширеного відтворення людського потенціалу.

Дотримання трудових прав означає:

- наявність розвинутого трудового законодавства, що ґрунтується на принципі верховенства права і включає право на працю;
- дотримання людської гідності на роботі, що передбачає повагу до працюючих, гендерну рівність, відсутність будь-яких форм дискримінації, примусової та дитячої праці;
- можливість професійного навчання, підвищення кваліфікації, професійного зростання, розвитку здібностей працівників;
- право на свободу слова і вільне вираження власних поглядів.

Соціальний захист передбачає систему гарантій дотримання інтересів працівників у разі втрати або зниження доходів внаслідок безробіття або втрати працездатності, право на соціальне, медичне і пенсійне страхування та забезпечення, а також надання додаткового «соціального пакету» і різних соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, відпочинку, сприяння в поліпшенні житлово-побутових умов [6].

Основою системи соціального захисту становлять мінімальні соціальні стандарти, виконання яких забезпечує задоволення базових потреб людини. У Конвенції МОП № 102 (1952) «Про мінімальні норми соціального забезпечення» [7] були визначені такі основні види соціального захисту: медичне обслуговування; виплати у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю внаслідок загального, професійного захворювання або виробничого травматизму; пенсії по старості, інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника; допомога з безробіття; допомога по вагітності; сімейна допомога.

Соціальний діалог передбачає право на ведення колективних переговорів роботодавців і працівників в особі їх організацій, спільного пошуку і прийняття рішень у разі виникнення трудових конфліктів, систему заходів, що забезпечують взаємозацікавлену співпрацю працівників і роботодавців, свободу створення і діяльності профспілок, впровадження економічної демократії, у т. ч. залучення працівників до участі у власності та управлінні підприємствами.

З метою широкого просування концепції гідної праці МОП розробила відповідну рамкову Програму, на основі якої розробляються національні програми, у т.ч. для України. Перша Програма гідної праці для України під егідою МОП, ме-

тою якої було сприяння реалізації основоположних принципів і прав у сфері праці, реалізовувалася у 2006-2007 роках. Друга Програма гідної праці для України на 2008-2011 рр. була спрямована на сприяння гідній праці як фактору продуктивності і як ключовому елементу розвитку соціальної та трудової сфер в Україні. У 2012 р. МОП і Національними партнерами була підписана третя Програма гідної праці для України на 2012-2015 рр., в рамках якої виконувалося 10 проектів технічного співробітництва МОП в Україні.

Четверта програма гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки передбачає реалізацію трьох пріоритетів: сприяння зайнятості та розвитку сталих підприємств задля стабільності та зростання; сприяння ефективному соціальному діалогу; покращення соціального захисту і умов праці [2]. Також одним з напрямів роботи стане приведення трудового законодавства у відповідність до Конвенції МОП та Директив ЄС, забезпечення інституційної спроможності соціальних партнерів та органів соціального діалогу, удосконалення системи вирішення колективних переговорів та трудових спорів. В рамках Програми буде проведено національну оцінку основних перешкод для ведення бізнесу в Україні. Це, по-перше, дасть комплексний огляд ситуації з діловою активністю, а по-друге, дозволить розробити рекомендації для проведення регуляторних та інституційних реформ. Метою останніх повинне бути забезпечення сприятливих умов для ведення підприємницької діяльності, створення нових робочих місць та підвищення ефективності праці.

Незаперечним є факт, що десятки вітчизняних наукових шкіл протягом багатьох десятиліть ХХ ст. плідно займалися опрацюванням наукових і прикладних аспектів явищ, процесів, компонентів соціально-трудої діяльності, які на певному етапі суспільного та економічного розвитку дістали емної назви – гідна праця. Проблематика гідної праці досліджується вітчизняними авторами з позицій концептуальних аспектів гідної праці як елемента правової політики держави, що охоплює політичні, економічні, соціальні та культурні явища, які є передумовою для ефективної та продуктивної праці [8]; розгляду складових концепцій гідної праці, зокрема безпечних умов праці [9]; передумов реалізації концепції гідної праці в соціально-економічному розвитку України [10]; ідентифікації проблем щодо можливостей зайнятості, подолання яких визнано ключовим компонентом у забезпеченні гідної праці [11]; адаптації концептуальних та методологічних універсальних аспектів вимірювання гідної праці до національного ринку праці та національного законодавства України в частині прав і можливостей громадян [12]; дослідження моральних характеристик гідної праці у сучасних умовах глобалізації [13]; механізму забезпечення гідної праці на засадах корпоративної соціальної відповідальності [14]; впливу гідної праці на розбудову соціально орієнтованої економіки [15]; забезпечення передумов реалізації концепції гідної праці завдяки зростанню конкурентоспроможності активів людського капіталу [16].

Іноземними авторами запропоновані різні методологічні підходи до критеріїв та індикаторів гідної праці, що становлять основу розуміння її сутності та змістового наповнення. Так науково-прикладні розробки, авторами яких є Р. Анкер, Ф. Еггер, Ф. Мехран, Дж. Риттер, І. Чернишев, містять індикатори, критерії та показники, що характеризують гідну працю через призму рівних можливостей для чоловіків і жінок отримати гідну та продуктивну роботу в умовах свободи, справедливості, захищеності та людської гідності. Крім того, запропоновано потенційні індикатори, які можуть бути застосовані в разі відповідних змін або нововведень щодо збору статистичної інформації.

Відмінною рисою підходу, розробленого Д. Бескондом, Ф. Мехраном, А. Шатенсьє, є методологія вибору індикаторів, а саме – оцінка гідної праці соціально вразливих верств населення: молоді, осіб похилого віку, дітей 10-14 років, жінок. Інтегральний індекс гідної праці, серед компонент якого особлива увага приділяється безпеці та захищеності працівників, запропонований Ф. Бонне, Г. Стендінгом, Ж. Фігейредо. Особливістю ідентифікації гідної праці Г. Філдсом стало оцінювання доступності зайнятості в контексті розвитку [4].

Значним є внесок науковців та експертного середовища у розробку методичного інструментарію вимірювання гідної праці, проведення статистичних обстежень та моніторингу реалізації її принципів. Іноземними авторами запропоновані різні методологічні підходи до критеріїв та індикаторів гідної праці, що становлять основу розуміння її сутності та змістового насичення. Проте публікаціям на тему гідної праці притаманне некритичне, поверхневе сприйняття більшості постулатів, задекларованих у матеріалах міжнародних організацій і викладених у наукових працях. Науково-теоретичне, науково-прикладне підґрунтя гідної праці залишається недостатньо методологічно підкріпленим. Дальшого наукового розвитку потребує концептуально-інституціональна платформа гідної праці як стратегічного напрямку трансформації соціально-трудової сфери. Необхідність нового, неупередженого, науково виваженого погляду на проблематику гідної праці очевидна.

Висновки. Головні орієнтири досягнення європейських стандартів трудового життя окреслено намірами про співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей, які засвідчують формування глобального контуру вітчизняної економіки та українського соціуму. В контексті євроінтеграційних процесів концепт гідної праці, спрямований на забезпечення покращення якості людського життя, має охоплювати такі компоненти, як: збільшення кількості та покращення якості робочих місць з гідними умовами праці; сприяння розвитку соціальної та правової справедливості у контексті реформування ринку праці; сприяння створенню на ринку праці таких умов, які б поєднували гнучкість і захищеність; стимулювання розвитку інклюзивних ринків праці, що сприяють залученню соціально вразливих осіб; зменшення обсягів неформальної економіки шляхом трансформації нелегальної зайнятості; покращення рівня забезпечення охорони здоров'я та безпечних умов праці; модернізація системи соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності; скорочення бідності та посилення соціальної єдності; забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей, подолання дискримінації в усіх її формах і проявах; посилення можливостей соціальних партнерів і сприяння соціальному діалогу.

Список використаних джерел:

1. Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення: монографія / [А.М. Колот, В.М. Данюк, О.О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. А.М. Колода. Київ: КНЕУ, 2017. 500 с.
2. Програма Гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки. URL: [wwwhttp://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf)

3. Доклад Генерального директора Международного бюро труда (МБТ) на 87-й сессии Международной конференции труда. Женева, 1999. 58 с.
4. Колот А. Дефіцит гідної праці як глобальна проблема соціально-трудової сфери. *Міжнародна економічна політика*. 2016. Вип. 2. С. 21-40.
5. Декларація МОП про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації: ухвалена Міжнародною конференцією праці на її 97-й сесії, 10 червня 2008 р. Женева, 2008. 5 с.
6. Гостюк О. Концепція гідної праці як елемент правової політики держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. 6. С. 90-93.
7. Конвенции и рекомендации, принятые Международной конференцией труда. *Международная Организация Труда*. Т. 1: 1919 – 1956. Женева, 1999. 427 с.
8. Лебедев І.В. Гідна праця як чинник людського потенціалу. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2013. Т. 2 (202), Вип. 4. С. 126-132.
9. Гусев А.М. Охорона праці як складова концепції гідної праці. *Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»*. 2014. Вип. 26. С. 134-141.
10. Жадан О.В. Концепція гідної праці як основа соціально-економічного розвитку держави. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 2. С. 8-15.
11. Ільєнко Н.О. Можливості зайнятості – один із прогресивних напрямів забезпечення гідної праці в Україні. *Наукові праці Нац. ун-ту харчових технологій*. 2014. Т. 20. Вип. 4. С. 111-123.
12. Калачова І.В. Концептуальні та методологічні аспекти вимірювання гідної праці. *Економіка пром-сті*. 2006. Вип. 3. С. 229-234.
13. Капліна Г.А. Характеристика концепції гідної праці в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. Вип. 26. С. 47-54.
14. Лебедев І.В. Корпоративна соціальна відповідальність у контексті впровадження концепції гідної праці: наук. монографія. Одеса: Атлант, 2014. 375 с.
15. Рудакова С.Г. Гідна праця як фактор розбудови соціально орієнтованої економіки в Україні. *Український соціум*. 2012. Вип. 2. С. 121-134.
16. Шаульська Л.В. Реалізація концепції гідної праці на основі забезпечення конкурентоспроможності активів людського капіталу. *Вісник Приазов. держ. техн. ун-ту. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 28. С. 278-283.

The article deals with the essence of the concept of decent work, its content and main areas of implementation, such as productive employment, respect for labor rights, social security, social dialog. Scientific theoretical, organizational, legal and practical preconditions for implementing the concept of decent work in the socio-economic development of Ukraine have been defined.

Key words: decent work, decent work concept, socio-economic development of the state.

Отримано: 16.04.2018

УДК 332.02

В. В. Ткачук, кандидат економічних наук

ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Комплексний розвиток підприємницької діяльності аграрного сектору економіки та економіки в цілому можливо досягти, лише в поєднанні розвитку системної інфраструктури підприємницької діяльності, вмілої державної політики, інноваційного підходу на основі наукових здобутків та регулювання інтересів підприємств, що працюють в напрямку свого розвитку зокрема та усієї економіки в цілому.

Ключові слова: інфраструктура підприємницької діяльності, комплексний розвиток економіки, аграрний сектор економіки.

Постановка проблеми в загальному розвитку та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Алгоритм відносин, що склався в аграрному секторі економіки в впродовж двох останніх десятиліть не забезпечує виконання поставленої мети, що спричинене унікальністю системи, багатофункціональністю та комплексністю агропромислового виробництва. На сьогодні нарощування виробничого та експортного потенціалу, отримання потуж-

ного фінансового результату, вдається лише певному колу виробників, що відображає розбалансованість системи. Системи орієнтованої на результат, валове виробництво, яке сформувалось в радянський період функціонування сільськогосподарського виробництва і на сьогодні продовжує функціонувати змінивши лише напрямки потоку прибутків.

Одним із фундаментальних факторів для розвитку підприємництва в агропромисловому секторі є наявність

ефективної інфраструктури та її комплексна підтримка. Процесу інфраструктурного забезпечення розвитку підприємництва вимагає ефективного управління, насамперед на рівні держави та регіону вчасності. У зв'язку з цим існує необхідність у чіткому визначенні цільової спрямованості державної підтримки та регіональних органів управління що базується на виробленні стратегічних напрямків формування інфраструктури підтримки підприємництва для її ефективного використання на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано завдання даної проблеми. Формування ефективною системи розвитку інфраструктури аграрних підприємств є дуже актуальною в період модернізації та інновації ринкової економіки. Дана тема досліджувалася багатьма вченими-економістами, зокрема В.П. Галушком, І.М. Герасименком, О.Д. Гудзинським, Й.С. Завадським, М.Й. Маліком, М.М. Мартиненком, М.П. Поліщуком, С.М. Соболев, І.М. Цимбалюком та іншими, але зважаючи на розвиток економіки дана тема потребує додаткового дослідження.

Постановка завдання. Метою роботи є узагальнення і доповнення теоретично-методологічних положень щодо розробки методичних підходів формування державної політики при формуванні інфраструктури підприємницької діяльності агропромислових підприємств, яка формується на основі наукового, інноваційного підходу та розробки рекомендацій для їх впровадження в практику господарювання.

Викладення основного матеріалу дослідження Термін «інфраструктура» (походить від латинського «infra» – нижче, «nigistructura» – будова, взаєморозташування) характеризується як сукупність галузей, підприємств і організацій, що входять у ці галузі, діяльність яких спрямована на створення умов для нормального функціонування виробництва та обігу товарів, а також життєдіяльності людей [1]. У світовій практиці зустрічаються такі поняття, як «міжнародна інфраструктура», «соціальна інфраструктура», «правова інфраструктура», «економічна інфраструктура», «ринкова інфраструктура», «інфраструктура підприємництва» та інші, в яких концентруються відповідні обслуговуючі комплекси.

У контексті процесного підходу О.В. Лядовою [4] виділено елементи інфраструктури, найбільш значимі на конкретних етапах функціонування малих і середніх підприємств:

1) стартова інфраструктура (ділові центри, бізнес-інкубатори, технопарки, центри комерційної інформатизації, центри зайнятості, комерційні банки, мікрофінансові та лізингові організації, товариства загального кредитування, венчурні фонди, бізнес-ангели);

2) інфраструктура розвитку (підприємницькі об'єднання, торгово-промислові палати, центри підготовки та перепідготовки кадрів, комерційні банки, маркетингові організації, консалтингові фірми);

3) інфраструктура, спрямована на підтримку стабільності (товарні біржі, підприємства оптової і роздрібною торгівлі, аукціони, ярмарки, торгівля дома, агенції з підтримки експорту, маркетингові центри, бізнес-школи, фонди сприяння кредитуванню, асоціації);

4) інфраструктура реструктуризації (консалтингові агенції, центри підтримки субпідряду, торгово-промислові палати, центри й агенції з розвитку підприємництва).

Всі ці підходи потрібно розглянути в спектрі аграрного комплексу оскільки існуюча модель агропромислового виробництва повинна бути зорієнтована на виробничу модернізацію для створення розвинутої і потужної інфраструктури галузі. Даний напрямок повинен виступати в формі генеральної мети розвитку сільськогосподарського сектора економіки, формувати стратегію і тактику подальших дій, які повинні поєднати економічні, соціальні, та екологічні інтереси суспільства та задоволення його потреб. В той же час при створенні стратегії розвитку аграрний сектор повинен розвиватися як цілісна система, що органічно поєднані різні за формами, видом та власністю організації. На сьогодні сформувалось декілька видів сільськогосподарських виробників а саме: агропромислові корпорації з вертикальними інтегрованими структурами, які мають схильність до постійного росту та залучення великих обсягів майна та

землі, корпоративні форми, сюди входять виробничі кооперативи, господарські товариства тощо, сімейні господарства (фермерські та особисті селянські господарства), споживчі господарства населення. Для кожного з них виникає своя потреба в інфраструктурі що в деяких випадках спільним підходом але в більшості різняться по функціям потребам та характеристикам виникаючих запитів.

Розглядаючи діяльність даних агроформувань можна відмітити певне нерівні можливості різних типів виробників, відносини між ними набувають антагоністичних ознак, що проявляється в різкій монополізації холдингами ресурсів, фінансових джерел, каналів збуту продукції, державної підтримки як на місцевому так і на загальному рівні. Відповідно і монополізується і інфраструктурні ресурси по забезпеченню діяльності. Хоча в загальному відмітимо певний поділ ринків і напрямків діяльності цих підприємств. Великі корпоративні формування охопили весь експортноорієнтований напрямок, такі як виробництво зернових та технічних, серед яких домінує озимі та ярі. зернові, кукурудза, соя, соняшник тощо. І згідно цього вони створили, як за допомогою власного капіталу так і завдяки державній підтримці потужні інфраструктуру у вигляді елеваторів, транспортних служб та інших логістичних компаній, банківських та кредитних спілок, що забезпечують їх успішну діяльність. Натомість малі господарства в більшій мірі орієнтовані на внутрішній ринок забезпечуючи населення нашої країни картоплею, овочами, фруктами, молоком м'ясом свинини тощо, і свою чергу також розвивають свої інфраструктурні організації, хоча, потрібно замітити, зі своїми проблемами та загрозами.

Але більш інтенсивного розвитку інфраструктури агропромислового сектору здійснюють саме великі аграрні підприємства корпоративного типу це передусім пов'язане з тим, що вони мають можливість доступу до фінансових потоків, здійснюють великий оборот капіталу, матеріалів, сировини тощо, вміло використовують законодавчу базу, залучають у свою діяльність передові досягнення сільськогосподарської наук та провідних фахівців галузі.

В результаті аналізуючи сьогоднішню ситуацію, щодо розвитку інфраструктури аграрного сектору економіки, яка сформулювалась протягом останніх десятиліть ми можемо дійти до висновку, що одночасне економічне зростання та вагомі фінансові результати можливі з одночасним спадом розвитку соціальної сільської інфраструктури як такої, оскільки монополізація ринку монополізує і доходи концентрація яких зосереджена в великих корпораціях. Дана алгоритмика призводить до росту економічного та соціального розшарування галузі. Тому існуюча модель інфраструктури аграрного виробництва та розвитку потребує всебічного аналізу, модернізації з соціально-економічним підходом де будуть враховані інтереси усіх типів виробників, сільських та селищних громад.

Основним завданням та ціллю формування інфраструктури підприємництва є створення сприятливих умов для його розвитку шляхом забезпечення комплексної й адресної підтримки суб'єктів підприємницької діяльності в різних напрямках: правовому, інформаційному, консультаційному, навчальному, прогнозно-аналітичному, науково-технічному, технологічному, фінансовому, майновому, а також у наданні підприємцям широкого спектра ділових послуг. Завдяки даній діяльності об'єкти інфраструктури здійснюють налагодження ділових контактів підприємств, що сприяє самоорганізації підприємницької діяльності. А також інфраструктура підприємництва покликана забезпечити надання додаткових можливостей для суб'єктів підприємницької діяльності, що сприяють подоланню специфічних труднощів і проблем, які об'єктивно виникають перед ними, особливо перед підприємцями-початківцями та в період кризових моментів.

Висновки. Досягнення запланованих результатів можливо завдяки запровадженню спеціального режиму регулювання діяльності агрохолдингові для обмеження їх прямого впливу на ринок. Регулювання механізмів залучення та використання земельних ресурсів з встановленням певних меж щодо об'ємів використовуваних земель, залучення

дрібного виробника до створення законодавчих та правових нормативних документів з врахуванням саме їх інтересів, що дасть можливість доступу до дотацій, субсидій, пільгових кредитів, ефективна протидія податковому тиску, доступу до закордонних інвестицій захисту самої підприємницької діяльності та можливість реорганізації, модернізації та продажу власного бізнесу без втрат. На наступному етапі потрібно сформулювати ефективні механізми впливу на дрібні малотоварні підприємства щоб захистити їх в конкурентному середовищі механізмами організаційно-економічного і інституційного характеру, які будуть орієнтовані на розвиток саме таких підприємств, врахувавши модернізацію та пристосування до сьогодишніх реалій, повноцінну інтеграцію у вітчизняну економіку та можливість використання європейського досвіду в цьому напрямку, оскільки Україна та специфіка її аграрного сектору здебільшого розвивалася по принципу європейських норм, стандартів та агрокультури.

Тому очевидно, що першочерговим завданням державного регулювання розвитку аграрного підприємництва на регіональному та загальнодержавному рівнях є оптимізація й підвищення ефективності інфраструктурної підтримки підприємництва, для чого необхідно:

- ✓ на державному рівні та у межах регіональної програми сприяння розвитку аграрного підприємництва, розробити стратегію розвитку інфраструктурного забезпечення цього сектору, яка має передбачати створення відсутніх елементів інфраструктури підтримки аграрного підприємництва, поліпшення якості роботи наявних елементів інфраструктури й виконання ними поставлених завдань з надання послуг підприємствам, забезпечення взаємодії між елементами інфраструктури й координації їх діяльності;

- ✓ створити сприятливий інвестиційний клімат як на державному та і на регіональному рівнях з постійним моніторингом факторів його розвитку та умовами забезпечення;

- ✓ для підвищення ефективності функціонування інфраструктури підтримки підприємництва на регіональному рівні необхідно побудувати цілу мережу бізнес-інкубаторів, які б підтримували компанії, що перебувають на ранній стадії розвитку;

- ✓ створити при Єдиний інформаційно-аналітичний центр для збору в одному місці усієї достовірної інформації (яка повинна постійно оновлюватися) щодо діяльності різних державних структур: служб державної статистики, центрів зайнятості, реєстраційного й дозвільного центрів, податкової служби, правоохоронних органів тощо. Це дозволить заощадити бюджетні кошти, затрачувані кожною організацією на формування власних баз даних.

- ✓ сформована єдина система різних відомчих інформаційних банків та системи ефективної комунікації, що дозволить здійснювати їх взаємну корекцію, доповнювати

відсутніми відомостями, організаційно оформляти посередництво на товарних, сировинних, фондових і валютних біржах оперативно відслідковувати зміни, що відбуваються, забезпечити можливість швидкого й прозорого доступу до інформації.

- ✓ розробити спеціалізовану систему страхування комерційного господарського ризику, торгової палати, інші громадські й добровільні державно-громадські об'єднання ділових кіл тощо.

Всі ці етапи розвитку потрібно проводити поетапно, враховуючи специфіку регіону, характеристику діючих підприємств, напрямок їх діяльності та спеціалізацію, географічне розташування тощо. Але початком усіх процесів є нормативно-правове регулювання агровідносин, захист та гарантії дрібного малотоварного виробника, регулювання відносин між ними, державою та іншими суб'єктами господарської діяльності. Створення пілотних проектів в окремому визначених регіонах з врахуванням усіх можливих загроз та ризиків, що дасть можливість врахувати сильні та слабкі сторони в реальному середовищі. Розвинути систему освітньо-консультативної діяльності з залучення провідних науковців та навчальних закладів регіону.

Список використаних джерел:

1. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. Москва: Книжный мир, 2003. 895 с.
2. Данилейчук Р.Б. Методологічні підходи до формування інфраструктури малого бізнесу в сучасних умовах господарювання. *Економічний форум*. 2011. № 2. С. 18-23.
3. Колісник Г.М. Формування ефективної інфраструктури державної підтримки розвитку малого підприємництва в Україні. *Науковий вісник*. 2007. № 17.3. С. 271-276.
4. Лядова Е.В. Развитие инфраструктуры малого и среднего предпринимательства в условиях становления инновационной экономики: автореф. дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.01 «Экономическая теория». Нижний Новгород, 2012. 26 с.
5. Пивоваров М.Г. Стан, розвиток інфраструктури малого, середнього бізнесу в Україні та концепція її вдосконалення. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2010. № 6. С. 128-136.

The comprehensive development of entrepreneurial activity in the agrarian sector of the economy and the economy as a whole can only be achieved by combining the development of the systemic infrastructure of entrepreneurial activity, the skillful state policy, an innovative approach based on scientific achievements and the regulation of the interests of enterprises working towards their development in particular and the whole economy as a whole.

Key words: entrepreneurship infrastructure, complex economic development, agrarian sector of economy.

Отримано: 16.04.2018

УДК 330.354

А. С. Туголуков, аспірант

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БАЗОВИХ КАТЕГОРІЙ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті проводиться дослідження понятійного апарату категорії «інформаційна економіка», огляд термінів «інформаційне суспільство», «мережева економіка», «економіка знань», «нова економіка», надається їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: інформаційна економіка, інформаційне суспільство, мережева економіка, економіка знань, нова економіка.

Постановка проблеми. Сучасній економіці притаманні тенденції глобальної інформатизації суспільства. У інформаційному суспільстві формується історично нове явище – інформаційна економіка. Поняття про інформаційну економіку, як нову категорію економіки, ще дуже розмите і суперечливе. В таких умовах необхідним є аналіз та систематизація існуючих категорій інформаційна економіка.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу понять «інформаційна економіка», «інформаційне суспільство», «мережева економіка», «економіка знань», «нова економіка».

Виклад основного матеріалу. Розвиток ринку інформації, перш за все за допомогою застосування ІКТ, проникнення цих технологій в різні сфери життя суспільства, вплив на економіку країни і світу, призвели до формування теорій міжнародного інформаційного обміну. Саме при зміні процесу інформаційного обміну формуються нові властивості економіки (такі як, мережевий характер економіки і суспільства, глобальний характер розвитку світу, інформаційна нерівність і т.д.), формуються нові поняття та інструменти взаємодії (наприклад, електронні гроші, електронні біржі і т.д.), виникають поняття «інформаційне суспільство», «інформаційна економіка», «економіка знань».

«мережева економіка». У всіх цих понять є загальні характеристики, які полягають у орієнтації на глобальність опитованих процесів, і на їх першорядному зв'язку з інформаційними технологіями.

Становлення теорії інформації в економіці відносять до початку 60-х років XX століття. Але, ще в XVIII-XIX ст. представники класичної політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо) в рамках моделі «економічної людини» поряд з досягненням власного егоїстичного інтересу відводили особливу роль інформованості суб'єктів. А. Маршалл не розглядав інформацію в якості окремого ресурсу, проте вміняв організувати виробництво і підвищити продуктивність за допомогою інформації вже в цей період стали важливою складовою економічної діяльності. У першій половині XX століття Ф. Найт визначив інформацію як величину, обернено пропорційну невизначеності економічного середовища. Далі, А. Харт першим в економічній науці довів, що виробничий цикл неможливий без постійного припливу нової інформації. Далі в рамках теорії трансакційних витрат ключовим нововведенням є припущення існування інформаційних витрат. Так, Р. Коуз пов'язував трансакційні витрати з пошуком необхідної для укладення угоди інформації. Р. Коуз зазначав, що «для здійснення ринкової трансакції необхідно виявити, з ким бажано укладання угоди; поширити інформацію про те, що хтось хоче вступити в угоду і на яких умовах; провести переговори, що ведуть до укладення угоди; провести розслідування, щоб переконатися, що умови контракту дотримуються». У Дж.К. Гелбрейта первинний інститут розгляду – інститут інформації. У дослідженні теорії техноструктури, він починає свій аналіз з питань інформації та її розподіл серед учасників обміну: на сучасному ринку ніхто не володіє повнотою інформації, знання носять частковий і спеціалізований характер.

Термін «інформаційне суспільство» вперше зустрічається в роботах Ф. Махлупа. При цьому автор вказує, що критерієм розвитку такого суспільства є частка інформаційного сектора в рості ВВП. Цієї ж точки зору дотримувался Д. Белл, який використовував термін інформаційне суспільство, як нову назву постіндустріального суспільства, підкреслюючи визначальну роль інформації в суспільних процесах [1]. Аналізуючи економічні та соціальні структури країн з високим рівнем індустріалізації, Белл виокремив наступні характеристики постіндустріальної економіки:

- значне зростання частки сфери послуг;
- професійна диференціація, провідне місце професійно-технічного класу;
- осьовий принцип: центральне місце теоретичних знань як джерела інновацій та формування політики для суспільства;
- орієнтація на майбутнє, контроль технології та технологічних оцінок;
- створення нової «інтелектуальної технології» прийняття рішень.

Незалежно від Ф. Махлупа термін «інформаційне суспільство» використовував японський учений Т. Умеао. З його точки зору, формування інформаційного суспільства є якісною зміною економіки, спричиненою зростанням кількості інформації, доступної суспільству. В роботі С.А. Дятлова інформаційне суспільство розглядається як суспільство, що входить у фазу інформаційно-комунікаційної революції, результатом якої є формування інформаційно-мережевої економіки [2, с. 50-66]. Таким чином, інформаційне суспільство можна визначити як систему зв'язків і відносин між індивідами, засновану на обміні інформацією в соціальній та економічній діяльності, при чому збільшення кількості інформації – це умова зародження інформаційного суспільства, застосування інформаційних технологій – об'єктивна необхідність, а збільшення частки нематеріального сектора в економіці – результат перетворень.

В інформаційному суспільстві сама інформація займає провідну роль і розглядається як продукт з рядом специфічних властивостей. Особливостями інформаційного продукту є: його збереження незалежно від кількості використання, результатом чого є істотна економія на масштабі

виробництва; властивість з часом невідворотно застарівати; адресність інформації (адаптація до вимог споживачів, яким вона надається); компліментарність (вимога функціонування в єдиному стандарті).

Таким чином, інформація набуває статусу мережевого ресурсу, який змінює середовище функціонування для суб'єктів економіки. Під впливом основних характеристик інформаційної економіки змінюються організаційно-економічні та виробничі відносини, а також принципи функціонування ринку, в тому числі віртуального ринку, що пов'язано з глобальним характером інформаційної економіки, обумовленим орієнтацією на знання, швидким зростанням науково-технологічного прогресу, інноваційною природою, зміною суспільного та індивідуального споживання, а також відносин «виробник-споживач» і творчим, інтелектуальним характером праці. У рамках цієї теорії змінюється значення людського фактору як основної економічної ланки. В першу чергу це пов'язано з кардинальною зміною ролі людини у виробництві. З'являються нові форми людської діяльності, які недостатньо досліджені на сучасному етапі. Динамічно формується людський капітал, який, насамперед, характеризується поновлюваним обсягом знань та навичок. Революція в ІКТ, завершуючи техніко-економічний цикл розвитку революції промислової, покладає початок структурних змін економік усього світу. Структура економіки індустріального типу може бути представлена 1-3 технологічними укладами, де основний суспільною формою організації та розвитку виступає продуктивний капітал, а нормою, параметром регулювання є середня норма прибутку підприємств машинобудівної галузі. Становлення і розвиток постіндустріальної економіки відповідно пов'язане з 4 і 5 технологічними укладами: виробництво і використання робототехніки, електроніки, розвиток засобів і відносин інфотелекомунікацій, космічних технологій. Як вплив, наприклад, електрики, проникло в усі види виробництва в кінці 19 ст., так і науково-інформаційна складова, в основі якої зараз лежить інформаційно-комунікаційна складова, стала провідною в кінці XX – початку XXI ст. Зараз говорять вже не про середню норму прибутку промислового капіталу, а про середню норму високотехнологічних галузей, яка дає повне уявлення про рівень розвитку інноваційної системи країни, і, яка є базовим параметром, що регулює економічну систему країни. Змінюється механізм і траєкторія економічного прогресу, не руйнуючи традиційних укладів, створюється нова якість взаємодія техніки, технологій і економіки. Утворюється синергетичний ефект, де збігаються амплітуди циклів техніко-економічного, ресурсно-енергетичного, капітального, фінансового, соціально-економічного та інформаційного, який став домінуючим на даному етапі.

У 60-х роках XX століття Дж. Стіглер показав, що визначальну роль в оцінці ефективності ринку, відіграє кількість інформації, доступної агентам ринку. Далі, К. Ерроу у своїй роботі «Інформація та економічна поведінка» розглядає інформацію як товар і визначає інформацію як поняття прямо протилежне терміну «невизначеність». Інформація – економічна категорія, товар, який має вартість. Чим краще інформований виробник або споживач, тим вище його добробут. Також нерівний доступ до інформації може призвести до виникнення монополій та збагачення одних за рахунок інших через отримання конфіденційної інформації. Проблему асиметричності інформації на прикладі ринку старих автомобілів розглянув інший лауреат Нобелівської премії 2001 року Дж. Акерлоф. При відсутності інформації у покупців неякісні дешеві товари витісняють з асортименту дорогі якісні товари. Дж. Стігліц також концентрується на інформаційній асиметрії, тобто на тій обставині, що обсяг інформації розподілений між різними учасниками відносно нерівномірно, наприклад: наймані працівники знають більше про свою професійну придатність, ніж це знає фірма і т.д [3]. Він зазначає, що якщо більш ранні роботи в області інформаційної економіки були спрямовані на те, як ринки долають інформаційну асиметрію, то більш пізні перейшли до проблеми створення ринками інформаційних проблем, як спроб використання своєї ринкової сили. Дослідження цих проблем призвело до подальшого розвитку теорії інформації в економіці, в рамках якого бу-

ли запропоновані моделі ринкової рівноваги з асиметричною інформацією, що пояснюють роль і значущість інформації в різноманітних економічних процесах – від сільськогосподарських до сучасних фінансових ринків.

Аналізуючи трансформаційні процеси, що відбувалися в економічному просторі, М. Кастельс зазначає появу в світі економіки нового типу, яка є інформаційною і глобальною. Його робота дала поштовх до розуміння ролі інформації в сучасному світі та спроб розвинути економічну теорію інформаційного суспільства [4]. На думку вченого, існування економіки в епоху інформатизації можливе лише за наявності глобальної мережі, що пов'язує економічних агентів. Кастельс підкреслює інструментальний характер інформації, відводячи основоположне місце інформаційним технологіям. Таким чином, саме технології стають основою, яка змінює економічні відносини суб'єктів в економічній системі і вимагає відповідної перебудови соціальних, інституційних структур. Відправною точкою в становленні нової епохи, М. Кастельс відносить момент історії (становлення інформаційно-технологічної революції), що характеризується трансформацією нашої «матеріальної культури» через роботу нової технологічної парадигми, побудованої навколо інформаційних технологій. Під технологією він розуміє, «використання наукового знання для визначення способів виготовлення речей у відтвореній манері». При цьому в інформаційні технології він включає всю сукупність технологій в мікроелектроніці, у створенні обчислювальної техніки (машин і програмного забезпечення), телекомунікацій / мовлення та оптико-електронної промисловості. На додаток він включає в область інформаційних технологій генну інженерію і розширюється безліч її досягнень і застосувань. По-перше, тому, що генна інженерія зосереджена на декодуванні управлінні і можливе перепрограмування інформаційних кодів живої матерії. По-друге, тому, що в 1990-х роках біологія, електроніка та інформатика, мабуть, поступово зблизилися і стали взаємодіяти в області відкриття і застосування нових матеріалів і, що більш фундаментально, в своєму концептуальному підході. При цьому нинішній процес технологічної трансформації розширюється експоненціально, оскільки він здатний створити інтерфейс між технологічними полями через загальний цифровий мову, на якому інформація створюється, зберігається, витягується, обробляється і передається [4, с.50]. Тобто, ідея ІКТ – інфраструктури в новому суспільстві є базою дослідження.

Однією з характеристик інформаційної економіки за Кастельсом є її мережева природа. Тим не менш, слід розрізняти мережеві економічні ефекти з самим поняттям інформаційна економіка, яке включає в себе і функціональну інституційну систему, і суспільне середовище, що не мають мережевої форми.

Мережева економіка – це економіка, пов'язана з виробництвом і розподілом мережевих благ. Мережевий принцип організації замінює домінування систем з високою концентрацією виробництва системою горизонтальної кооперації. Така можливість призводить до переплетіння економічних процесів і подолання національних кордонів у сфері виробництва, завдяки чому мережева економіка розглядається як глобальна, і з нею пов'язується виникнення феномена глобальної конкуренції. Специфічний характер мережевої економіки обумовлений ефектами, які якісно відрізняють її від альтернативних механізмів взаємозв'язку між агентами економічної системи. До таких відносять: комплементарність і стандартність – необхідна умова для підтримки комунікації між вузлами мережі та її поширення; економія на масштабі виробництва, що є результатом низької вартості тиражування в порівнянні з вартістю продукції мережевого блага; поширення мережевих ефектів – із залученням кожного додаткового суб'єкта до мережі її цінність значно збільшується для інших учасників; ефект пастки, згідно якого технологічні стандарти мережевих благ обмежують переміщення суб'єктів і ресурсів між мережами (перетворення інформації з однієї форми в іншу, витрати, пов'язані з навчанням, витрати, зумовлені підключенням до мережі, існуючі контакти і уго-

ди, витрати, пов'язані з втратою лояльності). Цей ефект діє також за виробництва ординарних благ, але у випадку з мережевими благами він виявляється набагато ефективніше: витрати на виробництво першої одиниці такого блага є значно вищими, ніж наступних.

З іншого боку, ситуацію інформатизації економіки характеризує «економіка знань». Даний термін також ввів в обіг Ф. Махлуп в 1962 році. Сьогодні під економікою знань розуміється тип економіки, в якому ключову роль відіграють виробництво, поширення і використання знань. У цьому контексті інформація стає знанням, коли перетворюється на продуктивну силу. Знання в даний час визнані рушієм підвищення продуктивності і економічного зростання, що призводить до зосередження уваги дослідників на ролі інформації, технологій та навчання в економіці.

Схожим терміном у даному теоретичному полі виступає «нова економіка». Вперше термін «нова економіка» зустрічається в праці Л. Гронлунда в 1898 р. Він вказує на необхідність соціальних перетворень і визначає нову економіку як економіку домінування колективізму. Один з ідеологів мережевої економіки К. Келлі використовує поняття «нова економіка», як тотожне мережеві, вказуючи на глобальний масштаб технологічних перетворень, перехід до нематеріальних благ, збільшення взаємозалежності між суб'єктами відносин. Сформовані підходи до терміну «нова економіка», акцентують увагу на тому, що майбутнє ринкової економіки – це виробництво товарів і послуг із застосуванням інформаційних технологій на основі розвитку галузей, які ці технології використовують.

Висновки. Концепція інформаційної економіки включає в себе фундаментальне визначення інформаційного суспільства як системи зв'язків і відносин між індивідами, що утворюється в процесі обміну інформацією з приводу соціальної та економічної діяльності; інформаційної економіки як системи громадських відносин, в якій інформація є основним виробничим ресурсом. Поняття «нова економіка», «економіка знань», «мережева економіка» розкривають змістовні аспекти категорії «інформаційна економіка». Теорія «нової економіки» пов'язує розуміння механізмів економічного зростання з впровадженням інформаційних технологій, у чому виражається схожість даної теорії з теорією «економіки знань». Економіка знань зосереджується на системі створення і комерціалізації ідей, інноваційній системі та інфраструктурі, що забезпечує передачу технологій від науки до промисловості, в той час як нова економіка характеризує загальний результат трансформування економічної системи під впливом процесів глобалізації та інформатизації. Теорія мережевої економіки виступає як інструментальна основа досліджуваних трансформацій, а самі ці поняття розкривають змістовні аспекти та цілі категорії «інформаційна економіка».

Список використаних джерел:

1. Bell, D. (1971). The post-industrial society: the evolution of an idea. *Survey*, 17, 102-168.
2. Дятлов С.А. Информационно-сетевая экономика: структура, динамика, регулирование. Санкт-Петербург: Астерион, 2008. 417 с.
3. Stiglitz, Joseph E. (2008). "Information". In David R. Henderson (ed.). *Concise Encyclopedia of Economics* (2nd ed.). Indianapolis: Library of Economics and Liberty. ISBN 978-0865976658.
4. Castells, M. (1998). *Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I-III. Oxford: Blackwell Publishers.
5. Стрелец И. Информационная экономика как общемировой социальный феномен. *Международные процессы*. 2011. Т. 9. №1 (25). URL: http://www.intertrends.ru/twenty-fi_fth/004.htm

This article contains the study of the conceptual apparatus of the category "information economy", provides an overview of the terms "information society", "network economy", "knowledge economy", "new economy" and their comparative analysis.

Key words: informational economy, information society, network economy, knowledge economy, new economy.

Отримано: 16.04.2018

МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ТА ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Відмічені сутність та особливості соціально-трудових відносин. Розглянуто особливості функціонування комплексної політики соціально-трудових відносин в Україні та запропоновано механізм її покращення та вдосконалення з врахуванням світового досвіду.

Ключові слова: соціально-трудові відносини, модернізація економіки, принципи, гармонізація.

Сучасний розвиток суспільства зумовлений формуванням нової постіндустріальної економічної системи, що у свою чергу, спричиняє значні трансформації у соціально-трудовій сфері. Особливо модифікує сукупність соціально-трудових відносин поява нових тенденцій на ринку, а саме: інтелектуалізація, глобалізація, інформатизація, зростання іновативності та гнучості виробництва та праці.

Дані тенденції характеризуються новими вимогами до людського капіталу та соціально-трудових відносин, що в комплексі впливає на якість трудового життя, соціальну злагоду в суспільстві, продуктивність праці і, врешті-решт, соціально-економічний прогрес.

Теоретичні та практичні засади становлення принципів соціально-трудових відносин визначені у наукових працях Л. Ханіфана, Д. Джекобса, П. Бурдьє, Р. Патнама, С. Боргатті, К. Джонса, М.Г. Еверета, Ф. Фукуями. Вони набули подальшого розвитку в працях таких вітчизняних науковців, як В. Гесць, О. Грішнова, А. Колот, Є. Лібанова, О. Макарова, М. Лесечко, Л. Лісогор, В. Онікієнко, Ю. Саєнко, В. Сікора, О. Сидорчук, Л. Черенько та ін. Водночас практично відсутнє концептуально цілісне бачення напрямів і конкретних форм модернізації.

Метою статті є висвітлення основних принципів модернізації соціально-трудових відносин в умовах розвитку національної економіки.

Вклад основного матеріалу. Зародження концепції соціальної відповідальності почалося зі змін, у трудовій сфері західних країн, які займалися розробкою та успішною реалізацією принципів соціальної відповідальності ще з 50-х років ХХ ст. Увага до неї була обумовлена різними змінами у сфері праці промисловості. Так, у Великобританії протягом ХІХ ст. частка населення, зайнятого в промисловості, зросла з 20 до 60% [1, с. 27].

На сьогоднішній день соціально-трудові відносини являють собою комплекс взаємовідносин між найманими працівниками та роботодавцями за участі держави, які пов'язані з найманням працівників, використанням та оплатою їх праці, відтворенням робочої сили й спрямовані на забезпечення соціальної злагоди, високого рівня та якості життя працівників, підвищення ефективності роботи організації. Ключовим гравцем, який регламентує та створює умови для функціонування та вдосконалення даної системи є держава, відповідно її завданням є створення повноцінного комплексу по захисту соціально-трудових відносин.

В Україні існує ряд проблем, як у сфері соціального захисту, так і трудових відносин. Визначальна роль у розв'язанні соціальних проблем ринку праці має належати колективним договорам.

Згідно із чинним законодавством, усі питання, пов'язані з організацією праці, її оплатою, мають регулюватися колективним договором. Він є певним гарантом соціального захисту працівників, що створює сприятливий ґрунт для дотримання їх трудових прав тощо. У зв'язку із цим немає сумнівів у тому, що цивілізований розвиток СТВ у напрямі гармонізації має спиратися на головні принципи соціального партнерства, вироблені світовою практикою: принцип трипартизму із представництвом уряду, підприємців, профспілок; принцип рівноправності сторін, недопустимості обмеження законних прав трудящих і підприємців; принцип паритетності представництва; принцип регулярності проведення переговорів і консультацій; принцип довіри й відкритості в проведенні переговорів і консультацій; принцип пріоритетності примирних методів і процедур; принцип обов'язковості виконання досягнутих домовленостей і відповідальності за їхнє виконання [2, с. 53].

Соціальна відповідальність бізнесу в Україні, як було вже зазначено вище, перебуває в стадії становлення. Соціальна відповідальність українських компаній та організацій спрямовується насамперед на трудові відносини і заходи із захисту здоров'я і безпеки споживачів. Менш поширеними є заходи щодо захисту природних ресурсів та взаємодії з громадою. Кілька десятків, переважно великих, компаній мають оприлюднені політики та стратегії соціальної відповідальності бізнесу та впроваджують відповідні ініціативи.

Система соціально-трудових відносин, що функціонує в Україні є досить специфічною та характеризується:

- нестабільністю державної політики соціального захисту та трудових відносин;
- недоліками трудового законодавства;
- розгалуженість органів соціального партнерства, а також укладання угод на різних рівнях;
- наявність розвиненої системи галузевих угод;
- відсутність дієвого механізму вирішення трудових конфліктів.
- існування значних обсягів тіньової зайнятості.

Світовий досвід демонструє, що для ефективнішого розвитку соціально-трудових відносин в Україні необхідно впровадити:

- підвищити соціальну відповідальність підприємств середнього та великого бізнесу;
- створити жорсткі санкції для підприємств які не повноцінно виконують обов'язки соціально-трудової сфери;
- посилення ефективності судової системи щодо забезпечення захисту трудових прав працюючих
- обмеження державного втручання у сферу трудових відносин, відмову від їхньої жорсткої регламентації з одночасним підвищенням рівня соціального захисту, що забезпечувало б кожному працівникові й членам його родини гідні умови життя;
- визнання важливої соціальної ролі найбільш активних, кваліфікованих і талановитих працівників, зняття правових обмежень із розмірів оплати їх праці, що уможливить підвищення мотивації трудової активності працівників;
- підвищення вимог до професійно-кваліфікаційних характеристик працівників, посилення контролю за результатами їхньої праці.

Підвищення ролі соціальної відповідальності бізнесу в Україні – один із ключових елементів майбутньої, удосконаленої політики соціально-трудових відносин, який стане істотним чинником вирішення соціальних та екологічних проблем та підвищення конкурентоздатності економіки.

Розвиток інституту соціальної відповідальності бізнесу передбачає перехід до системної участі держави в сфері стимулювання соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання. Саме це зазначено в Стратегії сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні на період до 2020 року [3]. Що у свою чергу призведе до якісних змін у підприємницькому секторі:

- проведення реструктуризацій та організаційних змін за участю представників вищого менеджменту компаній, їх персоналу та громадських організацій;
- екологічна політика та використання природних ресурсів;
- ефективний розвиток персоналу;
- здоров'я і безпека на робочому місці;
- взаємодія з місцевими органами влади, державними структурами та громадськими організаціями для вирішення спільних соціальних проблем;

- співпраця з постачальниками і покупцями своєї продукції та послуг;
- забезпечення всіх вище перелічених напрямів та інші [4].

Список використаних джерел:

1. Jonas H. Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilization. Frankfurt a. M., 1979. 496 s.
2. Левченко О.М. Економіка знань: управління розвитком людських ресурсів Великої Британії. Київ: Видавничий дім "Корпорація", 2005. 292 с.
3. Стратегія сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні на період до 2020 року. URL: http://www.svb.org.ua/sites/default/files/201310_strategiya_spriyannya_rozvitku_svb_v_ukrayini_spilnota_svb.pdf

4. Соціально відповідальний бізнес. URL: <http://www.svb.org.ua/>

The essence and features of social-labor relations are marked. The peculiarities of functioning of the integrated policy of social and labor relations in Ukraine are considered, and the mechanism of its improvement and improvement, taking into account world experience, is proposed.

Key words: social and labor relations, modernization of economy, principles, harmonization.

Отримано: 16.04.2018

УДК 330.34:338.49

І. В. Яцишина, доктор економічних наук

КОНЦЕПЦІЯ SMARTCITY ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовано розвиток концепції Smartcity як складника глобальної четвертої промислової революції. Визначено вигоди розумного міста. Досліджено досвід впровадження елементів концепції в Україні.

Ключові слова: концепція Smartcity, інновації, цифрова економіка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Впровадження концепції Smartcity на сучасному етапі розвитку суспільства стає все більш актуальним, оскільки концепція поєднує сучасні соціально-економічні підходи до регіонального розвитку (забезпечення сталого розвитку, розбудову місцевої демократії, переорієнтацію на розвиток людського та соціального капіталу) на основі можливостей інновацій та інформаційно-комп'ютерних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція Smartcity більш ґрунтовно досліджується за кордоном, зокрема у працях Голліса Л., Грінфілда А., Пула С., Гілла Д. та ін. Вітчизняні наукові розвідки в даному аспекті тільки розпочалися, зокрема Поліщук В.Г. [1] вивчає концепцію з позиції сталого розвитку, Чукут С.А. [2] розглядає її як елемент е-урядування регіонального рівня.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Концепція Smartcity набуває широкого розповсюдження у соціально-економічній практиці України, при цьому залишається малодослідженою як в теоретичній так і в практичній площині.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження сутності та прикладних аспектів впровадження концепції Smartcity в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними ООН на 2015 рік [3] 54% населення землі проживає в містах. В1950 році це було всього 30%, а до 2050 року очікується, що 66% жителів світу будуть жити в містах. Якщо брати регіональний розподіл то в Північній Америці на 2015 рік міське населення складало – 82%, в Латинській Америці і Карибах – 80%, в Європі – 73%, а в Африці і Азії це 40% і 48% відповідно. В Україні за даними ООН – на 2015 рік 72% населення країни були міськими жителями, як і в Європі.

В межах колишньої парадигми індустріального розвитку, фактор міст не грав істотного значення, але перехід до цифрової економіки вже вимусив переглянути ці погляди. Світовий економічний форум (WEF) в2016 році практично зафіксував перехід світової економіки до четвертого промислової революції, в межах якої відбуваються все нові прориви в небачених досі галузях, що супроводжуються інноваційним сплеском: штучний інтелект, робототехніка, Інтернет Речей, автономний транспорт, 3D-друк, нанотехнології, наноматеріалознавство, нові джерела енергії, квантові комп'ютери. Одним із елементів четвертої промислової революції виступає концепція розумного міста – Smartcity[4, с. 11]. У міжнародній науковій літературі вона дискутується з 1980-х рр., при цьому сам термін «Smartcity» вперше запропонований на початку 1990-х рр., щоб підкреслити зростаючу залежність розвитку міст від технологічних та інших інновацій.

Розвиток по «розумної» моделі має на увазі постійний процес інноваційних перетворень, що торкаються всіх рівнів

управління і аспектів життя міста. Концепція розумного міста передбачає модернізацію інфраструктури міста з принципово новими можливостями централізованого управління, новим рівнем сервісів і безпеки. Ця стратегічна розробка об'єднує різноманітні фактори міського розвитку в єдину систему. Для Smartcity характерно об'єднання областей містобудівної діяльності, для яких необхідне застосування ІТ-інструментів, а також спеціальних (smart) технологій, методів, розрахунків. Дана концепція визнає роль штучного інтелекту, інформаційно-комунікаційних технологій, соціального та екологічного потенціалу як ресурсу, що визначає цифровий економічний розвиток і конкурентоспроможність міста.

Розумне місто включає в себе розумне управління, розумне проживання, розумних людей, розумне середовище, розумну економіку, розумну мобільність. Перелік областей, які вимагають впровадження smart-технологій, охоплює практично всі без винятку сфери міського господарства та міської інфраструктури: аналітика, банкінг, будівлі, комерція, електронний уряд, комунікації, освіта, енергетика, надзвичайні ситуації, громадське харчування, охорону здоров'я, виробництво і сферу послуг, транспорт, роздрібну торгівлю, громадську безпеку, екологію та моніторинг навколишнього середовища, водо- і газопостачання, і багато іншого. Загальна схема процесу "інтелектуалізації" управління міським господарством досить складне явище, яке потребує врахування дуже багатьох чинників і в тому числі відмінностей сформованих жителями тих чи інших міст.

Розумне місто це перед усім організаційно-економічна інновація (різні форми співпраці уряду, органів державного управління, приватного бізнесу та громадських організацій) та нові фінансові моделі (приватно-державного партнерства, платних послуг, фінансування з результатів економіки, нових і, в тому числі, цифрових сервісів).

Досвід реалізованих Smartcity проектів у світі показує, що дана концепція дозволяє:

- заощадити до 30% енергії;
- скоротити до 15% втрат води;
- скоротити до 20% час перебування в дорозі[5].

Сьогодні вважається, що таких показників досягли в більш ніж: 100 міст Північної Америки, 20 – Південної Америки, 60 – Європи, 40 – Азії, 10 – Близького Сходу. Найкращими прикладами розвитку концепції Smartcity вважають Барселону, Амстердам, Лондон, Нью-Йорк [6]. Фактично кращі світові практики в даному напрямку настільки швидко розповсюджуються та впроваджуються, що в 2014 р. Міжнародна організація по стандартизації випустила перший стандарт для Smartcity– ISO 37120:2014, який дає чіткий перелік показників для оцінки поточного стану, порівняння та планування змін з врахуванням наявних ресурсів [7].

В Україні ознаки Smartcity ми віднайшли таких містах, як Дніпро, Київ, Львів, Вінниця, Харків, характеристика впровадження таких проектів подана в *таблиці 1*.

Таблиця 1

Реалізація концепції Smart-city в Україні

Продовження таблиці 1

Назва міста	Елементи концепції Smartcity
1	2
Вінниця	<ul style="list-style-type: none"> - сервісний центр, в якому можна швидко зареєструвати і зняти з реєстрації транспортний засіб, укласти договір купівлі-продажу, скласти іспити з водіння і отримати водійське посвідчення; - колл-центр "Цілодобова варта", приймає звернення не тільки з питань житлово-комунального господарства, а й з охорони здоров'я, освіти, транспорту; - сервіс онлайн-контролю комунальних послуг з їх оцінкою, вибором підрядників, розрахунками онлайн через сайт і додатком WinDim24 доступний для ОСББ та ЖЕКів; - сервіс "Дитячий омбудсмен"; - електронний документообіг, електронні торги, система управління власністю; - електронний запис на прийом до чиновників та в ЦНАП, відкритий бюджет, бюджет на карті; - GPS-моніторинг громадського транспорту, електронне табло його руху; - електронна черга в дитсадок та запис до лікарів
Львів	<ul style="list-style-type: none"> - найпрозоріший Бюджет участі, де голосування тільки електронне, з сучасними ідентифікаторами BankID або ЕЦП; - мобільний гід Lviv Travel Places; - інформаційні термінали з тачскрінами для пошуку пам'яток, ресторанів, готелів, а також календарем найближчих цікавих подій; - центр управління транспортом автоматично аналізує дорожній потік і управляє світлофорами, контролює роботу диспетчерів перевізників і всього транспорту; - додаток Lviv Transport Tracker, через який можна побачити графік прибуття транспорту; - хмарний сервіс енергомоніторингу uMuni; - електронні адмінпослуги, кабінет жителя, карта жителя; - проект "Підвезу", покликаний стимулювати людей об'єднуватися по дорозі на роботу і розвантажити громадський транспорт.
Харків	<ul style="list-style-type: none"> - геоінформаційна система управління міським господарством; - інтерактивні карти(можна знайти всі дані про комунальне майно, генплан, правила забудови, правила розвитку території, інформацію про землевідведення, планах комунацій, вартості земельних ділянок); - єдина мапа звернень громадян онлайн, де доступні дані про звернення громадян, розкриття, ремонт, аварії; - електронний запис громадянина до чиновників та в ЦНАП; - електронний кабінет жителя; - електронна реєстрація; - карта рекламних конструкцій з можливістю замовити оренду онлайн; - мобільний додаток "Активний харків'янин" для проведення онлайн-голосування з різних питань життя міста
Київ	<ul style="list-style-type: none"> - сервіс "Відкритий бюджет", де дані завантажуються в систему кожен день автоматично і де доступний аналіз за рівнями, розпорядникам, призначенням щодо використання бюджету міста; - інтерактивна карта відновлення комунальних послуг, де відображаються ремонтні роботи в місті з часом їх завершення; - сервіс "Інформування киян" містить дані про надзвичайні і аварійні ситуації, перекриття води, планове відключення електроенергії, терміновий пошук донорів, зміну руху транспорту; - доступна оплата проїзду у громадському транспорті "Карткою киянина" та безконтактної карткою MasterCard; - створюється "розумна вулиця" за всіма правилами урбаністики і всілякими smart системами; - перші маячки для орієнтування сліпих людей на Хрещатику, створено відповідний мобільний додаток; - електронні черги до лікаря та в дитсадок; - відбувається встановлення датчиків аналізу стану атмосферного повітря.

1	2
Дніпро	<ul style="list-style-type: none"> - зразкове місто за швидкістю впровадження e-gov і кількості електронних адміністративних послуг; - електронний запис до чиновників та в ЦНАП, електронні черги до лікарів та в дитсадок, електронна карта пацієнта; - сервіс електронної інвентаризації доріг Navizor, який дозволяє оцінювати їх стан і стежити за якістю виконання робіт підрядниками; - сервіс "Соціальний інспектор" дозволяє контролювати бюджети лікарень і шкіл і може масштабуватись на країну; - додаток "Моя поліція" для екстреного виклику поліції; - функція "Активний свідок" дозволяє громадянам відправляти в поліцію зафіксовані факти правопорушень; - мобільний додаток "Е-контакт" дозволяє дніпрянам залишати прямі звернення на конкретні проблеми обласній владі; - електронний екомоніторинг, що дозволяє городянам дізнатися про екологічну безпеку конкретного району.
Чернівці	<ul style="list-style-type: none"> - карта «Чернівчанина» із багатьма дисконтними програмами; - електронний документообіг та електронні торги; - електронні звернення до мера та запис до чиновників; - єдиний концентр; - електронна реєстрація в лікарнях; - пішохідно-екскурсійний маршрут по місту з використанням покажчиків і QR-кодів

Складено автором за даними джерела [8].

Розробки Smartcity використовуються у багатьох секторах управління містом: це і транспорт, і енергетика, і охорона здоров'я, і будівництво, і суспільне життя. В кожній з цих галузей впровадження інноваційних рішень здешевлюють та оптимізують використання ресурсів. У розумному місті технології працюють на благо суспільства, тому за ними майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Поліщук В.Г., Богун Л.В. Активізація сталого розвитку міст на основі сучасних технологій у системі Smartcity. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 8. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/164.pdf>
2. Чукот С.А., Дмитренко В.І. Smart-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження e-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 89-93.
3. World Urbanization Prospect Report. URL: <https://esa.un.org/unpd/wup/publications/files/wup2014-highlights.pdf>
4. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Эксмо, 2016. 208 с.
5. Бойкова М.В., Ильина И.Н., Салазкин М.Г. «Умная» модель развития как ответ на возникающие вызовы для городов. *Форсайт*. 2016. Т. 10. (№ 3). С. 65-75.
6. Кайдан Т. Що таке smartcity: в світі та в Києві. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2015/07/22/shho-take-smart-city-v-sviti-ta-v-kiyevi/>
7. Куприяновский В.П., Буланча С.А., Кононов В.В., Черных К.Ю., Намиот Д.Е., Добрынин А.П. Умные города как «столицы» цифровой экономики. *International Journal of Open Information Technologies*. 2016. №4. С. 41-51.
8. Платформа розвитку міст. Smart-інновації українських міст. URL: <http://urbanua.org/dosvid/ukrayinski-prykklady/340>

In the article the development of Smartcity concept as a component of the global fourth industrial revolution is substantiated. The benefits of «smart city» are determined. The experience of the concept elements implementation in Ukraine is researched.

Key words: Smartcity concept, innovation, digital economy.

Отримано: 16.04.2018

УДК 376.2-056.264:159.952

О. Б. Белова, кандидат педагогічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УВАГИ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Стаття розкриває вивчення властивостей уваги у дітей старшого дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку. Подано науковий аналіз кількісних та якісних показників дослідження формувального експерименту дітей контрольної та експериментальної груп.

Ключові слова: увага, довільна увага, властивості уваги, діти з порушеннями мовлення.

Постановка проблеми. Завданням сучасної дошкільної освіти є інтенсифікація педагогічної діяльності – її змісту, методів, організаційних форм, які забезпечують навчально-розвивальний процес (І. Бех, О. Хохліна та ін.). Успішність організації навчально-виховного процесу, залежить від стану сформованості у дітей психічних явищ, основна роль серед яких належить довільній формі уваги. Недостатній розвиток властивостей уваги є причиною труднощів, особливо у дошкільників з порушеннями мовленнєвого розвитку при опануванні знаннями, уміннями та навичками (Н. Гаврилова, С. Конопляста, Т. Сак, Н. Пахомова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін. [1]).

Аналіз останніх досліджень. Проблему уваги вивчали в межах загально-теоретичних психологічних (Т. Дуткевич, Ю. Трофімов, О. Цигипало та ін.), педагогічних (Л. Виготський, О. Леонтьєв та ін.), та фізіологічних (Л. Бадалян, Ю. Биков, Е. Хомська) підходів; у дітей з типовим психофізичним розвитком (Л. Василенко, Р. Павелків, В. Поліщук, М. Савчин та ін.) та в межах вивчення психічних процесів у дітей з порушеннями мовлення (Л. Андрусинина, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Р. Мартинова, Н. Пахомова, Т. Сак, Є. Соботович, В. Тарасун, О. Трошин); атипичним розвитком (Ю. Бугера, В. Шорохова та ін.).

Мета дослідження – розробити та апробувати методи навчально-корекційної роботи спрямовані на формування довільної уваги в дітей старшого дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Після формувального експерименту нами було проведене підсумкове діагностичне дослідження, яке дозволило оцінити ефективність навчально-корекційної роботи щодо формування властивостей довільної уваги у дошкільників з порушеннями мовлення.

З цієї метою були використані діагностичні матеріали, які ми застосовували на початку нашого дослідження: на визначення показника продуктивності і стійкості уваги (методика Р. Немова "Знайди і викресли"), вивчення переключення та розподілу уваги (методика Р. Немова "Простав значки"), оцінювання об'єму уваги (методика Р. Немова "Запам'ятай і розстав крапки"), розвиток вибіркової уваги (методика Р. Немова "Знайди предмети"), вивчення концентрації уваги (методика Р. Немова "Лабіринт"), розвиток фонематичної уваги (Ю. Гільбух та ін.).

Ефективність експериментального навчання визначалася на основі порівняння результатів виконаних завдань дошкільниками-логопатами експериментальної групи (ЕГ) та контрольної групи (КГ) – дошкільників з типовим розвитком мовлення. Порівняльний аналіз дозволив нам оцінити динамічну змінність властивостей довільної уваги.

Аналіз матеріалів дослідження доводив, що після проведення формувального експерименту продуктивність та стійкість уваги (36,6%), переключення та розподіл уваги (49,9%),

обсяг (36%), вибірковість (18,4%), концентрація (47,4%) та фонематична увага (33,7%) у більшій кількості дошкільників з порушеннями мовлення збільшилась і відповідала середньому рівню розвитку. Також, спостерігалась категорія дошкільників (10,8%) яка залишалась на низькому рівні, хоча до навчально-корекційної роботи таких дітей складало 36,6%, що на 25,8% більше ніж після формувального експерименту.

Високий рівень розвитку довільної уваги був притаманний лише 32,2% дошкільникам з вадами мовлення. Даний показник збільшився на 0,5% після проведених навчально-корекційних занять.

Вивчення загального рівня довільної уваги доводить, що у ЕГ на відміну від КГ збільшений відсоток дітей, які мали низький (ЕГ у середньому на 10% > КГ) рівень розвитку уваги і значно збільшився середній (ЕГ у середньому на 15% > КГ) рівень. Високий рівень у дошкільників з порушеннями мовлення значно на 25% відстає від показників дітей з типовим психофізичним розвитком (ЕГ у середньому на 25% < КГ), але після проведення навчально-корекційної роботи у порівнянні до і після експерименту таких дітей збільшилось на 10%. Це дає нам можливість припустити, те що систематична навчальна робота з такою категорією дітей може вплинути на формуванні їх пізнавальних процесів, зокрема й властивостей уваги. Що значно полегшить сприймання ними навчального матеріалу у початковій школі (див. *табл. 1*).

Таблиця 1

Загальний рівень довільної уваги експериментальної та контрольної груп після (R) формувального експерименту

Рівень довільної уваги	ЕГ		REG _{п. >=} REG _{д.}	КГ		REG _{п. >=} REG _{д.}
	після	до		Кількість дітей (у середньому у %)	Кількість дітей (у середньому у %)	
Низький	15	50	ЕГ _{п. >} 35 ЕГ _{д.}	15	5	ЕГ > 10 КГ
Середній	60	35	ЕГ _{п. >} 25 ЕГ _{д.}	60	45	ЕГ > 15 КГ
Високий	25	15	ЕГ _{п. >} 10 ЕГ _{д.}	25	50	ЕГ < 25 КГ
Всього дітей (у %)	100	100		100	100	

Для підтвердження ефективності навчально-виховної роботи в ЕГ нами були використані методи математичної статистики [52, с. 572, 573; 54, с. 45, 75]. Перевірка експериментальних даних ЕГ та КГ здійснювалася за допомогою χ^2 критерій-Пірсона за формулою:

$$\chi^2 = \sum \frac{(f_E - f_T)^2}{f_T}$$

де: f_E – емпірична частота; f_T – теоретична частота; m – загальне число груп.

Порівняльний аналіз статистичного дослідження за різними довірливої уваги включав емпіричні частоти (f_E) відсоткових показників експериментальної та контрольної груп, а також показники експериментальної групи до і після проведення навчально-корекційної роботи на основі яких виводилися базові теоретичні частоти (f_T). Визначені статистичні дані через χ^2_{Emt} -критерію вказували на зміни, які відбулися в ЕГ після формувального експерименту.

Так, результат перевірки статистичної значимості χ^2_{Emt} -критерію у дослідженні дорівнював 14,21 та 24,92 що суттєво перевищувало критичне значення ($\chi^2_{кр}$), яке складало 9,21. Це дало можливість стверджувати, що навчально-корекційна робота в ЕГ збільшила рівень розвитку довірливої уваги у дошкільників з порушеннями мовлення до середнього та високого рівнів.

Висновки. Аналіз якісних і кількісних результатів дослідження та статистичних підтверджень засвідчив, що проведена навчально-корекційна робота в ЕГ збільшила рівень довірливої уваги у старших дошкільників з порушеннями мовлення до середнього та високого рівнів.

Аналіз матеріалів дослідження засвідчив, що не всім старшим дошкільникам з порушеннями мовлення притаманний середній та високий рівень розвитку властивостей уваги. Була категорія дітей, окрім дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення, яка залишалась на низькому рівні. Але такі діти не завжди мали можливість відвідувати на-

вчально-корекційні заняття тому про їх можливість або недорозвиток ми не можемо стверджувати. На нашу думку, роботу з формування необхідних знань, навичок та вмінь у дітей з порушеннями мовлення потрібно здійснювати не тільки вихователями, логопедами та психологами, але й самими батьками. Тому під час відсутності дитини у дитячому садку, має місце індивідуальної а саме домашньої додаткової роботи, яка би здійснювалась батьками. Це дозволило би дитині комфортно відчувати себе на групових заняттях у дитячому садку, після її тривалої відсутності.

Список використаних джерел:

1. Белова О.Б. Особливості розвитку уваги у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленням. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць К-П нац. універ. імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 9. С. 54.

The article reveals the study of the properties of attention in children of the senior preschool age with speech development disorders. The scientific analysis of quantitative and qualitative indices of the research of the formation of experimental and control children of experimental and control groups.

Key words: attention, random attention, attention properties, children with speech disorders.

Отримано: 18.04.2018

УДК 37.015.3:159.952

Ю. Ю. Бугера, кандидат педагогічних наук

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ УВАГИ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ ТА ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті порівнюються рівні сформованості властивостей уваги у молодших школярів з порушеннями мовлення та інтелекту.

Ключові слова: увага, властивості уваги, рівні сформованості уваги, порушення інтелекту, порушення мовлення.

Увага – багатовимірне психологічне явище, її рівень багато в чому залежить від злагоженості роботи всіх її складових: сконцентрованості, обсягу, стійкості, переключення та розподілу. Якщо хоча б одна з перерахованих властивостей уваги ослаблена, це неминуче позначиться і на працездатності дитини, і на її шкільних успіхах.

У молодшому шкільному віці розвиваються обсяг і стійкість, переключення і концентрація уваги. Однак у цьому віці у дитини ще зберігає певні ознаки «дитячості». Усвідомлення учнями необхідності, важливості засвоєння матеріалу, інтерес до його змісту є умовою стійкості їх уваги. Педагоги, як у початкових класах, так і на подальших етапах навчання, повинні враховувати ці особливості при плануванні та організації навчальної діяльності.

Дослідження показали, що у дітей з інтелектуальними порушеннями мимовільна увага переважає над довірливою. При цьому змін стану уваги діти з інтелектуальними порушеннями не помічають і не усвідомлюють. А післядовільна увага у них не виникає взагалі.

Вивчення становлення уваги у дітей молодшого шкільного віку з важкими розладами мовлення дало змогу виявити наступне: увага у них характеризується рядом особливостей: нестійкістю, більш низьким рівнем показників довірливої уваги, труднощами в плануванні своїх дій; їм набагато важче сконцентруватися на виконання завдань в умовах словесної інструкції, ніж в умовах зорової; всі види контролю за діяльністю часто не сформовані або значно порушені; низький рівень довірливої уваги даної категорії дітей призводить до несформованості або значного порушення у них структури діяльності.

Проведене нами дослідження деяких аспектів уваги молодших школярів з інтелектуальними порушеннями та з важкими розладами мовлення дало змогу зробити такі висновки: при дослідженні розподілу і переключення уваги виявилось що діти з порушеннями інтелекту, у переважній більшості (70%) мають низький та середній (30%) рівень

розвитку таких властивостей уваги, як розподіл та переключення. В той час як у молодших школярів з розладами мовлення дані показники є вищими (60% – високий, та 30% – низький рівень). Середні показники стійкості та розподілу уваги також відрізняються між цими категоріями дітей, відповідно, у дітей з порушеннями інтелекту середній показник стійкості приблизно – 0,4, а у дітей з важкими розладами мовлення – 0,65. показник розподілу уваги у дітей з інтелектуальним порушенням – 0,4, а у дітей з важкими розладами мовлення – 0,63. Рівень спостережливості і активності уваги також є вищим, про що свідчать вищі кількісні показники виконання ними методики.

На основі матеріалів дослідження, ми запропонували прийому роботи та практичні рекомендації, що спрямовані на розвиток властивостей та довірливості уваги дітей молодшого шкільного віку з важкими розладами мовлення та порушеннями інтелекту, які можуть бути використані, педагогами, корекційними педагогами для активізації уваги молодших школярів під час занять.

Зокрема, розвиваючи властивості уваги слід пам'ятати, що:

- ✓ Привчання до дисциплінованості не повинно перетворюватися для дитини на покарання або стрес. Вольові дії залежать від психічного розвитку в цілому, а тому слід уникати надмірних психічних перевантажень: процес повинен бути поступовим без ривків і стрибків.

- ✓ Не варто зловживати механічними вправами. Серед додаткових завдань має бути якнайменше однотипних або таких, які побудовані на списуванні (перелисуванні) тексту або прикладів. Краще звернутися до науково популярних видань, дитячих енциклопедій, які пропонують емоційно насичений цікавий матеріал.

- ✓ Не треба добирати складні додаткові завдання, особливо такі, до яких не має пояснювальної ілюстрації або схеми. Відсутність необхідної наочності збільшує поверхневу увагу. Потрібно остерігатися великої кількості абст-

рактного матеріалу. Завжди потрібно знаходити спосіб звести абстрактний, узагальнений матеріал до рівня (образів, прикладів), зрозумілих дитині.

✓ Не варто намагатися збільшити тривалість або складність занять, особливо якщо неуважність у дитини супроводжується підвищеною втомлюваністю.

✓ Не намагатися розширювати обсяг уваги за рахунок ускладнення основного матеріалу і введення великої кількості додаткової інформації. При засвоєнні дитиною нової теми потрібно звертати її увагу на те, як пов'язаний новий матеріал з тим, що вона уже знає.

✓ Не потрібно скорочувати або обмежувати час для виконання завдання.

Як відомо, увага учнів початкових класів, перш за все, залежить від зацікавленості навчальним матеріалом та мотивів учня, і за своїм характером у багатьох випадках вона є мимовільною. Особливо це стосується дітей з порушеннями інтелекту, у яких має місце низький рівень довільності всієї пізнавальної діяльності у тому числі й уваги. Тому головним завданням педагогів є створити позитивну мотивацію та викликати інтерес учнів до навчального матеріалу і процесу навчання загалом. Якщо інформація цікава, то за умов наявності позитивних мотивів до учіння дитина зможе більш тривалий час сконцентрувати свою увагу на об'єкті пізнання її атенційні процеси будуть характеризуватися більшою довільністю.

Формуванню в учнів позитивної мотивації до учіння сприятимуть: наявність ігрових компонентів у дидактичних заняттях; спрощення та доступне викладання навчального матеріалу; зв'язок навчального матеріалу з життєвим досвідом дітей; орієнтація вчителя на заохочення, а не на покарання учнів. Слід також привертати увагу учнів до голов-

ного у матеріалі що викладається, наголошувати на важливості тих чи інших моментів. Доцільним при цьому є різноманітні форми повторення матеріалу (хорове, індивідуальне, вибіркове, ланцюжкове).

Структурувати уроки необхідно з урахуванням динаміки праездатності учнів, тобто новий матеріал бажано подавати до середини уроку, оскільки впрацьовування цієї категорії дітей триває довше. Враховуючи те що діти не можуть тривалий час зосереджуватися на одному і тому ж виді діяльності, потрібно змінювати види діяльності під час уроку, а матеріал подавати невеликими частинами.

Підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити те, що вчитель у своїй діяльності повинен враховувати вікові та індивідуальні особливості психічних процесів учнів. Крім цього, навчання повинно сприяти і їх розвитку, оскільки за словами Л.С. Виготського «Навчання повинно бути таким, що веде за собою розвиток».

Список використаних джерел:

1. Дети со сложными нарушениями развития. Психологические исследования / под ред. Л.П. Григорьевой. Москва: Издательство «Экзамен», 2006. 352 с.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: в 2 кн. Москва: Владос, 2001. Кн. 1. 380 с.
3. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохлина О.П. Психология речувано відсталого дитини. Київ: Знання, 2008. 359 с.

The article compares the levels of formation of the properties of attention in junior pupils with speech and mental retardation.

Key words: attention, attention properties, levels of formation of attention, mental retardation, speech retardation.

Отримано: 18.04.2018

УДК 37.011.3-051:376.056

М. Г. Буйняк, здобувач

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ РОДИНИ, ЩО ВИХОВУЄ ДИТИНУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті висвітлено зміст та методи роботи команди фахівців інклюзивного закладу з психолого-педагогічного вивчення сім'ї, яка виховує дитину з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: комплексний підхід, команда фахівців, психолого-педагогічне вивчення, сім'я, інклюзивний заклад, діти з особливими освітніми потребами.

Зарубіжний та вітчизняний досвід запровадження інклюзивної освіти свідчить, що головною умовою її ефективності є комплексний психолого-педагогічний супровід учасників навчально-виховного процесу, який здійснюється шляхом скоординованих дій мультидисциплінарної команди фахівців [2, с. 109]. До складу цієї команди входять корекційний педагог, практичний (спеціальний) психолог, вчитель загальноосвітньої підготовки, асистент вчителя, соціальний педагог, медичний працівник тощо.

Одним із основних завдань психолого-педагогічного супроводу вважається співпраця інклюзивного закладу з батьками учнів, активне їх залучення до навчально-виховного та корекційно-розвивального процесу. Адже саме від батьків залежить морально-психологічна підтримка дитини; організація адекватних умов її життя і розвитку; здійснення корекційно-виховного впливу у сім'ї; забезпечення виконання завдань вчителя, вихователя, призначень лікаря. Для підвищення ефективності взаємодії та співпраці з батьками, виявлення ролі та характеру впливу на дитину сімейного виховання, у фахівців команди психолого-педагогічного супроводу має бути наявна якомога більша кількість інформації про родину, її склад, педагогічну культуру та соціально-психологічні особливості. Саме це і є головним завданням психолого-педагогічного вивчення родини.

У статті ми опишемо зміст та методи психолого-педагогічного вивчення родини, що виховує дитину з особливими освітніми потребами.

До команди фахівців, які беруть участь у психолого-педагогічному вивченні родини, що виховує дитину з особ-

ливими освітніми потребами, входять педагоги (класний керівник, асистент вчителя, корекційний педагог), практичний (спеціальний) психолог, соціальний педагог та інші представники освітніх та громадських організацій, з якими співпрацює сім'я дитини.

Кожен фахівець потребує об'єктивної інформації про сім'ю, в якій виховується дитина. Така інформація допомагає йому здійснювати вплив на педагогічний процес в сім'ї, узгоджувати виховну діяльність сім'ї та закладу освіти [1, с. 38-52]. Педагог, який безпосередньо контактує як з дітьми, так і з їхніми батьками, отримує інформацію про склад сім'ї, вік, освіту та професії батьків; загальну сімейну атмосферу та тип сімейних відносин; педагогічну культуру батьків; пріоритети виховання дітей; рівень психолого-педагогічних знань, практичних умінь і навичок; організацію спільних форм діяльності в сім'ї; ставлення батьків до закладу освіти, який відвідує їхня дитина; готовність до співпраці з фахівцями тощо.

Для отримання інформації педагога найчастіше використовують такі методи:

1. Метод вивчення документації, який передбачає вивчення документальних відомостей про дитину та її сім'ю (медична картка дитини, відомості про перебування дитини в дошкільному закладі, особова справа дитини, характеристики і класні журнали за попередні роки тощо). Відомості, отримані з документів, формують загальне уявлення про дитину та сім'ю, у якій вона виховується.

2. Метод опосередкованого вивчення сім'ї. Увага вчителя спрямовується на учня як на члена сім'ї. За поведін-

ною дитини, її характером, звичками, стилем взаємостосунків з оточуючими, уподобаннями, захопленнями можна зробити висновок про сім'ю, у якій виховується дитина.

3. Метод спостереження і прямого вивчення сім'ї має на меті конкретне вивчення сімейного оточення дитини, взаємостосунків між батьками і дітьми, існуючої в сім'ї атмосфери з метою визначення засобів, форм і методів педагогічного впливу на батьків, виявлення «слабких» місць і можливостей їх усунення на базі раніше описаних методів.

4. Метод ретроспективного аналізу біографії. Сутність його полягає в тому, що учні пишуть твори з теми: «Я і моя сім'я в минулому, сьогодні, у майбутньому», «Я», «Мій родовід», «Портрет моєї сім'ї». Цей метод передбачає доброзичливість і дотримання педагогічного такту. Обговорювати результати таких творів, цитувати їх у класі, на батьківських зборах або заняттях з батьками неприпустимо.

Крім вищеописаних методів вчитель може використовувати метод анкетування, «Незакінчених речень», індивідуальні та групові бесіди з дітьми та батьками.

Практичний (спеціальний) психолог, який працює запитом, більш глибоко вивчає психологічний клімат в родині, стилі батьківського виховання та виховну компетентність батьків, ціннісні орієнтації, рівень домагань, самооцінку; встановлює індивідуально-типологічні та характерологічні особливості членів сім'ї. Метою психодіагностичної роботи є визначення причин та механізмів виникнення проблем у сім'ї, конфліктів між її членами (якщо такі мають місце).

Метою діяльності соціального педагога є організація соціально-педагогічної роботи з сім'єю, що виховує дитину з особливими освітніми потребами, яка передбачає кілька етапів. На початковому етапі відбувається діагностика мікросоціуму і виховного потенціалу родини. Серед функціональних характеристик сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, найбільш істотними для соціального педагога є такі: матеріальний стан (забезпечення) сім'ї; психологічний клімат сім'ї; загальна та реабілітаційна культура сім'ї; ставлення членів родини до дитини та її порушення.

Додаткову інформацію корекційному педагогу надають також медики (клінічний діагноз, його прояви, специфіка протікання хвороби тощо).

Всю інформацію, отриману в результаті дослідження сім'ї та сімейних стосунків можна поділити на 2 групи: інформація, отримана від батьків та інформація, отримана від дітей. Звідси, і методи діагностики умовно поділяються на ті, що використовуються для роботи з батьками та методики для роботи з дітьми. Можливе використання одного методу і для батьків і для дітей за умови адаптації інструкції та змісту відповідно до віку дитини.

Отже, фахівці команди психолого-педагогічного супроводу інклюзивного закладу використовують різноманітні методи дослідження для вивчення родини, що виховує дитину з особливими освітніми потребами. Раціональне використання цих методів та результатів дослідження дозволить налагодити ефективну співпрацю родини та навчального закладу, що в свою чергу позитивно позначиться на успішності інклюзії загалом.

Список використаних джерел:

1. Мастюкова Е.М., Московкина А.Г. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.И. Селиверстова. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 408 с.
2. Миронова С.П. Командный подход до психолого-педагогічного супроводу дітей з вадами психофізичного розвитку в умовах інклюзивної освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 14 (225). Ч. III. 2011. С. 108-111.

The article describes the content and methods of work of the team of specialists of the inclusive institution on psychological and pedagogical study of the family, which educates a child with special educational needs.

Key words: complex approach, team of specialists, psychological and pedagogical study, family, inclusive institution, children with special educational needs.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376(075.8)

О. М. Вержиховська, кандидат педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ СЮЖЕТНО-РОЛЬОВОЇ ГРИ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розкрито питання щодо методики формування сюжетно-рольової гри у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ключові слова: ігрова діяльність, сюжетно-рольова гра, дошкільники з порушеннями інтелектуального розвитку.

Постановка проблеми. У сучасній розвивальній парадигмі спеціальної освіти домінують проблема переосмислення концептуальних підходів до навчання і виховання дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку. Ігрова діяльність є визначальним та розвивальним видом їх діяльності, яка є основою щодо розвитку інших видів діяльності, емоційно-мотиваційної та пізнавальної сфер.

Дослідження різних видів ігрової діяльності дітей з психофізичними порушеннями дошкільного віку займалися Л.С. Вавіна, О.М. Граборов, О.А. Катаєва, Н.Ф. Кузьміна-Стромитнікова, М.Н. Перова, Г.Я. Плабо, О.А. Стребелева, Л.І. Ханзерук, які вважали, що результативним засобом розвитку дошкільників різних нозологій виступає ігрова діяльність. Щодо дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку, даний вид діяльності не набуває провідного значення без спеціального навчально-виховного та корекційного впливу. Вони вважають, що ігрова діяльність дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку самостійно не розвивається і без спеціального організованого навчання навіть в старшому дошкільному віці знаходиться на рівні предметно-практичної діяльності, а саме процесуального змісту.

За допомогою ігрової діяльності проходить пізнавальний, особистісний, психофізичний розвиток дитини з порушеннями інтелектуального розвитку. О.А. Катаєва та О.А. Стребелева вважають, що одним із провідних напрямів у ігровій діяльності є сюжетно-рольова гра, яка перед-

бачає виконання дитиною сюжетних ролей, які дозволяють розвинути у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку усі психічні пізнавальні процеси, емоційну та поведінкову сфери.

Л.С. Виготський, О.П. Гарилушкіна, О.А. Катаєва, А.Н. Носкова, Н.Д. Соколова, О.А. Стребелева вказували на корекційне значення сюжетно-рольової гри щодо розвитку дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку. При цьому, вони зазначали, що результативність процесу навчання в ігровій діяльності цієї категорії дітей залежить від педагогічного забезпечення даного виду діяльності.

Мета статті полягає у визначенні ефективності та дієвості впровадження педагогічного забезпечення при впровадженні методики формування сюжетно-рольової гри у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Важливим моментом при навчанні сюжетно-рольової гри дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку є: засвоєння або логіка розвитку ігрового сюжету, яка складається з того, що дія є підготовчою по відношенню до іншої дії. Для цього бажано використовувати 2 види роботи: по-перше, спостереження і встановлення послідовності побутових дій в повсякденному житті: в процесі режимних моментів; по-друге, виконання дітьми таких ігрових дій, які потребують від них попередньої підготовки. Використання методичних прийомів

мів дозволяє навчити дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку правильно поєднувати окремі ігрові дії в логічно пов'язану смужку.

Методика навчання сюжетно-рольовій грі дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку включає наступні етапи:

✓ Встановлення рівня сформованості сюжетних ігрових дій у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку, перенесення раніше засвоєних дій на нові іграшки, сюжети або в іншу подібну, але не однакову ситуацію. Цей етап є важливим для дітей, що збагачують та урізноманітнюють їх гру, закріплює надбані раніше ігрові вміння і навички, сприяє подоланню стереотипів, які характерні для мислення і дій дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку. Навчаючи дітей вмінню гратись, педагог повинен прагнути до того, щоб дитина будувала свої ігри не лише на основі показу вихователя, але й на базі досвіду з повсякденного життя. Дошкільники з порушеннями інтелектуального розвитку не можуть самостійно перенести побачене явище оточуючого в гру, що пов'язано з низьким рівнем прояву інтересу до оточуючих та довкілля, з недостатнім розвитком відтворюючого зображення і емоційно-вольової сфери. Найчастіше значна підготовча робота не призводить до виникнення у дітей прагнення відобразити побачене в сюжетно-рольовій грі. Відсутні навіть прагнення самостійно ввести в гру те, що в них нібито визвало інтерес під час екскурсії або прогулянки з цієї теми.

✓ Формування сюжетних дій у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку за допомогою різних видів інструкцій та допомоги. Особливо керуючи грою дитини, необхідно підказувати їй сюжетні дії, які вона також може неодноразово спостерігати в житті. Задавати запитання, які сприяють відображенню дитиною подій, учасником яких вона є, або спостерігала їх в житті. Керівництво корекційного педагога повинне бути спрямоване на зацікавлення дитини до відповідної ролі, на виникнення в неї бажання стати тим, кого вона побачила.

✓ Формування сюжетно-рольової гри на базі внесення в гру реальних предметів і натуральних продуктів. Дошкільники з порушеннями інтелектуального розвитку із задоволенням готують обід з справжніх продуктів, перуть справжню білизну та ін. навчені діти, котрі засвоїли предметний шлях гри, легко сприймають характерну для них умовність.

✓ Формування сюжетно-рольової гри на базі ознайомлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку з ролями, які найбільш близькі дорослим, з якими дитина спілкується в житті (няня, вихователь, бабуся, мама). При цьому важливо, щоб дитина в ході навчання не тільки зрозуміла, які саме ігрові дії їй потрібно здійснювати згідно до прийнятої ролі, але й правильно відобразила відношення, існуючі в житті, що можливо лише в тому випадку, якщо цьому передуватиме підготовча робота.

✓ Формування сюжетно-рольової гри на базі оволодіння ролями, які зустрічаються у повсякденному житті: шофера, лікаря, повара, продавця та ін. для того, щоб навчити дітей гратись в «шофера» потрібно корекційному педагогу провести різні екскурсії-походи, під час яких шофер стане перед дітьми не лише, як виконавець ряду специфічних дій, але й як водій автобусу з пасажирами. Слід

звернути особливу увагу на емоційно-моральний аспект відношень (шофер допомагає людям, він добрий).

✓ Формування сюжетно-рольової гри у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку за умови емоційного включення корекційного педагога в гру, що сприяє усвідомленню дитиною своєї ролі, веде до кращого розуміння та осмислення взаємовідносин між тим кого вона грає, його роботою і тим, для кого вона «працює».

✓ Формування сюжетно-рольової гри у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку за умови включення у неї педагога і керівництво ним грою від імені одного з її виконавців. Корекційний педагог спрямовує гру в потрібне русло, підказує хід подій, допомагає розвинути сюжет. Так, виступивши в ролі пасажера автобуса, який веде дитина-шофер, педагог максимально наближає гру до реального життя: купує у водія білет, просить називати зупинки.

Не потрібно вчити дітей завчати ролі. В процесі проведення сюжетно-рольової гри потрібно: 1) надати дітям можливість спробувати себе в різних ролях, навчаючи дітей в умовах уявної ситуації; 2) успішному проведенню гри-драматизації сприяє використання костюмів і різних атрибутів. Вони допомагають дітям зрозуміти сюжет, втілитися в образи персонажів, увійти в роль; нагадують, якщо вони її забули.

В основі спеціального навчання сюжетно-рольової гри лежать такі моменти:

- Ознайомлення з реальними процесами дійсності і відношеннями, які відображаються дітьми в грі.
- Навчання предметним діям і послідовному ланцюжку дій.
- Введення в роль і складання позитивного відношення до ігрових дій, предметів гри.
- Показ і пояснення суті кожної дії і виконання за наслідуванням.

Висновки. Спрямоване формування життєвого та ігрового досвіду дітей, розвиток у них специфічних ігрових вмінь, тобто правильно підібране педагогічне забезпечення системи корекційно-виховної роботи з формування сюжетно-рольової гри у них, можуть підвищити рівень розвитку ігрової діяльності дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку, що забезпечить позитивний вплив на їх психічний пізнавальний та особистісний розвиток.

Список використаних джерел:

1. Дегтяренко Т.М., Вавіна Л.С. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008.302 с.
2. Катаева А.А., Стребелева Е. А. Дошкольная олигофренопедагогика. Москва: ВЛАДОС, 1999. 208 с.
3. Коррекционное обучение как основа личного развития аномальных дошкольников / под ред. Л.П. Носковой. Москва: Педагогика, 1989. 176 с.

The article deals with the question of the method of forming a plot role-playing game in preschool children with intellectual disabilities.

Key words: game activity, story-role game, pre-schoolers with intellectual disabilities.

Отримано: 18.04.2018

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ СПЕЦІАЛЬНОЇ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті зроблена характеристика системи спеціальних закладів дошкільної освіти та спеціальних груп в Україні. Надає коротка характеристика історичного шляху їх становлення, висвітлена динаміка розвитку та наповнюваність дитми різних груп відповідно до характеру та степені наявного порушення. Наведено останні накази керівництва країни стосовно створення в закладах дошкільної освіти інклюзивних груп та введення в них посади асистента вихователя.

Ключові слова: заклади дошкільної освіти, асистент вихователя, динаміка розвитку, діти з особливими освітніми потребами.

У всі часи, у всі епохи народжувались (і найближчим часом народжуватимуться) діти з тими чи іншими відхиленнями психофізичного розвитку, які будуть відрізнятися від середньо-статистичної дитини, яка вважається нормальною. Через призму підходу держави до організації допомоги дітям з порушеннями психофізичного розвитку, яких у відповідності до останніх постанов називають діти з особливими освітніми потребами, можна зробити характеристику її ставлення до свого народу, освіченість її керівників, присутність соціально-спрямованої, гуманістичної, демократичної парадигми її розвитку. Україна не є винятком з цієї тенденції.

Характеризуючи особливості організації роботи з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами на Україні необхідно розпочати з короткого історичного екскурсу. Ідеї організації дошкільного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку були закладені ще в 30-і роки ХХ століття Л.С. Виготським, який у своїй теорії культурно-історичного розвитку психіки дитини розкрив провідні закономірності її становлення, показав, що вищі психічні функції людини формуються у процесі життя, під впливом умов соціального середовища, виховання та навчання. Це дало можливість правильно оцінити співвідношення біологічного і соціального факторів у розвитку дитини і показати, що в основі формування цілісної особистості лежить засвоєння нею суспільно-історичного досвіду. Вітчизняна психологія показала, що розвиток пізнання дитини відбувається не спонтанно, через розгортання закладених в ній генетично можливостей, не через пристосування до соціального середовища, а через засвоєння нею суспільного досвіду, що дозволило вирішувати методологічні проблеми в області спеціальної дошкільної педагогіки і психології.

Перший спеціальний дошкільний заклад в Російській Імперії, до якої в той час входила і Україна, був заснований у 1900 році Н.А. і Ф.А. Рау. Цей заклад був призначений для виховання глухих дітей і в ньому нараховувалося 35 вихованців. Незважаючи на те, що ідеї організації дошкільного виховання дітей з особливими освітніми потребами підтримувались постійно перші спеціальні дитячі заклади на теренах Радянського союзу з'явилися лише в 70-х роках ХХ століття. Наприклад, дитячий садок для дітей з інтелектуальними порушеннями вперше був відкритий у Москві у 1975 році. Практично з цього часу почали відкриватися спеціальні дитячі садки і спеціальні групи при дитячих садках і в Україні.

В Україні законодавчо передбачено створення спеціальних закладів дошкільної освіти та груп компенсуючого типу для дітей з особливими освітніми потребами, які не можуть відвідувати загальноосвітні дитячі садки. Це дозволяє на місцях у відповідності до законодавчих актів і потреб громади відкривати заклади, які своєю метою ставлять організацію допомоги, навчання і виховання різних категорій дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Наповнюваність груп у спеціальних закладах дошкільної освіти для дітей з особливими освітніми потребами у відповідності до нозологій: для дітей глухих, сліпих, зі складними дефектами розвитку – 6 осіб; для дітей зі зниженим слухом, з порушеннями опорно-рухового апарату, з тяжкими та глибокими порушеннями інтелектуального розвитку – 8 осіб; з важкими порушеннями мовлення, затримкою психічного розвитку, косоокістю та амбіопатією, зі зниженим зором, легким та помірним ступенем інтелек-

туальних порушень, зі сколіозом – 10 осіб; з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення – 12 осіб.

У цілому, на сьогодні в Україні для дітей з особливими освітніми потребами працюють близько 2 тисяч закладів дошкільної освіти компенсуючого (санаторні, спеціальні) та комбінованого типу, де разом із здобуттям дошкільної освіти діти отримують корекційно-реабілітаційну допомогу (див. *табл. 1*).

Таблиця 1

Дошкільні навчальні заклади та чисельність дітей у групах спеціального призначення (за даними Державної служби статистики України)

Рік	Кількість закладів, які мають групи спеціального призначення	Кількість груп спеціального призначення	Чисельність дітей в групах спеціального призначення
2009	1784	4912	76 053
2010	1834	5023	78 628
2011	1826	4988	80 233
2012	1847	5050	82 685
2013	1878	5147	85 053

Спеціальні та санаторні заклади дошкільної освіти компенсуючого типу для дітей віком від 2-х до 7-и років призначені для виховання дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, тривалого лікування й реабілітації.

Спеціальні заклади дошкільної освіти включають:

- ✓ ясла-садки компенсуючого типу (спеціальні і санаторні) – для дітей віком від 2-х до 6-и (7-и) років, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; тривалого лікування та реабілітації відповідно до їх особистісних можливостей.

- ✓ ясла-садки комбінованого типу – для дітей віком від двох місяців до шести (семи) років, до складу якого можуть входити групи загального розвитку, спеціальні, інклюзивні, санаторні, сімейні, прогулянкові, короткотривалого перебування у різних поєднаннях;

Санаторні заклади дошкільної освіти функціонують для дітей з ранніми проявами туберкульозної інфекції, малими формами туберкульозу, хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, серцево-судинної, ендокринної систем, хворобами органів травлення, психоневрологічними захворюваннями [2].

У *таблиці 2* показано розподіл та динаміку груп спеціального призначення, відповідно до наявних у дітей первинних патологій [1].

Навчально-виховний процес у спеціальних та інклюзивних групах (для дітей з порушеннями слуху, зору, мови, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку) у закладах дошкільної освіти здійснюється за спеціальними програмами розвитку дітей та навчально-методичними посібниками, затвердженими в установленому порядку Міністерством освіти і науки України [3].

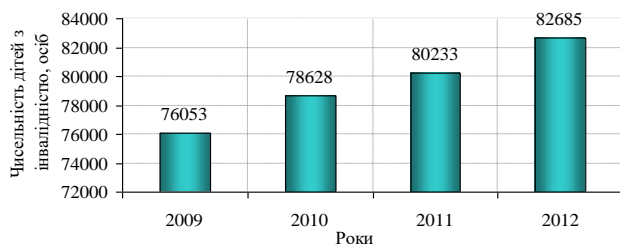
Динаміку чисельності дітей з інвалідністю в групах спеціального призначення в закладах дошкільної освіти в Україні відображено на *рис. 1*.

Як видно з *рис. 1*, протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до збільшення чисельності дітей з інвалідністю в групах спеціального призначення закладів дошкільної освіти [4].

Таблиця 2

Кількість закладів дошкільної освіти за видами груп спеціального призначення (за даними Державної служби статистики України)

Кількість закладів дошкільної освіти, які мають групи спеціального призначення, за видами	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
для дітей з порушеннями зору	182	183	178	178	176
для дітей з порушеннями слуху	28	26	26	27	28
для дітей з порушеннями мови	1385	1434	1411	1437	1474
для дітей з порушеннями інтелекту	72	74	73	70	70
для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату	283	282	270	275	276
для дітей із затримкою психічного розвитку	235	245	267	278	292
для дітей з порушеннями по іншим профілям	25	22	21	16	17

■ Чисельність дітей з інвалідністю в групах спеціального призначення

Рис. 1. Динаміка чисельності дітей з інвалідністю в групах спеціального призначення в закладах дошкільної освіти в Україні станом на 2009 – 2012 рр. (за даними МОН)

У напрямку впровадження інклюзивної освіти в закладах дошкільної освіти Міністерством освіти і науки України здійснено ряд рішучих кроків. По-перше, внесено зміни до Закону України «Про дошкільну освіту» в частині створення інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти. По-друге, 27 березня 2015 року набрав чинності спільний наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України від 06.02.2015 р. № 104/52 «Про затвердження Порядку комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 26.02.2015 р. за № 224/26669. Також, 29 липня 2015 року Кабінетом Міністрів України

УДК 376.016:81-028.31

Ю. В. Галецька, кандидат педагогічних наук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

В статті розкриваються особливості розвитку лексичної сторони мовлення дітей з порушеннями розумового розвитку, причини сповільненого розвитку мовлення даної категорії дітей.

Ключові слова: лексична сторона мовлення, дитина з порушеннями інтелектуального розвитку, сповільнений розвиток мовлення.

Діти з порушеннями інтелектуального розвитку, не маючи ні пошкоджень слуху, ні різких аномалій будови мовленнєвих органів, оволодівають мовленням значно пізніше своїх ровесників, що розвиваються типово. За дослідженнями М. Певзнер перші слова такі діти починають вимовляти лише на 3-му, 4-му і навіть 5-му році життя. За даними М. Зеємана, більше 40% дітей з легким ступенем розумової відсталості починають говорити пізніше 3-х років. І. Карлін і М. Страззулла стверджують, що діти з порушеннями інтелектуального розвитку, не переходять до спонтанного белькотіння до 12-24 місяців; перші слова

затверджено зміни до трьох постанов, якими врегульовано питання створення інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти, умови зарахування дітей до таких груп і введення нової педагогічної посади в інклюзивній групі закладів дошкільної освіти – асистента вихователя [4].

Необхідно зазначити, що не дивлячись на досить значну кількість спеціальних закладів дошкільної освіти для різних категорій дітей з особливими освітніми потребами не всі діти можуть отримати необхідну їм допомогу. Це зумовило відкриття центрів ранньої соціальної реабілітації, в які приймаються діти зі значними порушеннями опорно-рухового апарату, помірним, тяжким та глибоким ступенем інтелектуальних порушень. В ці центри зараховуються діти практично зразу ж після народження, оскільки значні порушення моторної та інтелектуальної сфери проявляються у них досить виразно. У цих закладах з ними організовується необхідна робота не лише у плані догляду і опіки, але й проводиться корекція порушених функцій та систем і організовується цілісний розвиток особистості з опорою на збережені та менш ушкоджені функції і системи, ведеться відповідне навчання та виховання.

Отже, система спеціального дошкільного виховання і навчання на Україні носить цілісний характер і включає в себе надання допомоги практично всім дітям з тими чи іншими відхиленнями.

Список використаних джерел:

1. Дошкільна освіта України у 2014 році. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України, 2015. 89 с.
2. Постановою КМ № 530 (530-2015-п) від 29.07.2015 р.
3. Про затвердження Положення про дошкільний навчальний заклад. Постанова від 12 березня 2003 р. № 305. Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 530 (530-2015-п) від 29.07.2015.
4. Про становище осіб з інвалідністю. Національна доповідь. Міністерство соціальної політики України. Державна установа Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин. Київ, 2013.

The article contains the characteristics of the system of special pre-school educational institutions and special groups in Ukraine. We provide short characteristics of the historic path of these groups' and institutions' formation, enlighten the dynamics of the development and their fullness with children of different groups accordingly to the character and the degree of present violation. We also show the newest orders of the state administration about the inclusive groups formation in pre-school educational institutions, and the creation of kindergarten assistant posts there.

Key words: pre-school educational institutions, kindergarten assistant, dynamics of the development, children with special educational needs.

Отримано: 18.04.2018

ням іншого, знайомого, близького за звучанням. Якщо діти з типовим психофізичним розвитком можуть здогадатися про зміст нового слова із контексту або поцікавитись його значенням у дорослих, то для дітей з порушеннями розумового розвитку поява незнайомого слова може зруйнувати розуміння усього повідомлення.

Словник у дітей збагачується дуже повільно. Адже засвоїти нове слово означає не лише запам'ятати його звучання, а й зрозуміти його зміст, опанувати ним як поняттям. Кожне слово, навіть назва конкретного предмета, несе в собі певне узагальнення. Описана інтелектуальна операція є для дітей з порушеннями розумового розвитку дуже складною. З цієї причини їхній словниковий запас, як активний, так і пасивний, виявляється у декілька разів меншим, ніж у однолітків з типовим розвитком. Середній запас слів у дітей з 5-6 років, за даними Г. Кузнєцової, становить 70, з них – 55 іменників, 10 дієслів, 1-2 прикметники [2, с. 219]. Для порівняння, обсяг лексики дошкільників з типовим психофізичним розвитком сягає 300 слів.

До причин сповільненого розвитку мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку можна також віднести властивий їм загальний моторний недорозвиток, який порушує процес дієвого активного знайомства з навколишнім світом і тим самим накопичення уявлень і відомостей про нього.

Бідність словника призводить до неправомірно частого вживання однієї й тієї самої групи слів, що робить мовлення одноманітним, шаблонним і неточним, створює труднощі спілкування дитини з оточуючими її людьми. З одного боку, ускладняється розуміння зверненого мовлення, з іншого – ускладняється побудова власних висловлювань. Лише зрідка з'являються в мовленні дітей слова, що характеризують властивості та якості предметів (Т. Ульянова, А. Усвайська та ін.). Описуючи предмет, діти зазвичай називають лише його колір та величину і не вказують на інші властивості (форму, якість поверхні тощо).

Проте мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку характеризується не лише бідністю словника, також спостерігається неточність використання значення слів [2, с. 220]. У дітей з типовим розвитком значення слів засвоюються з досвідом, у процесі практичної діяльності. У дітей з порушеннями розумового розвитку накопичення досвіду здійснюється спотворено, сповільнено через недостатність когнітивних функцій, а також у зв'язку з властивою їм пізнавальною пасивністю.

Значення навіть тієї невеликої кількості слів, якими вони користуються, часто виявляється спотвореним, неточним, розмитим і неповним. Діти можуть довільно переносити назву одного об'єкта на інший. Наприклад, називають лапи тварини ногами, дзьоб птаха – ротом. Порушення семантичних полів слів призводить до того, що дошкільники та школярі можуть не розрізняти поняття "форма" і "колір", "місяць" і "пора року" тощо. Діти часто не знають назв багатьох добре знайомих їм предметів. Бувають випадки, коли дитина взагалі неправильно розуміє слово, яке використовує у власному мовленні: називаючи предмет, не впізнає його серед інших (І. Данілкина).

Дослідження О. Лурія і О. Виноградової показали, що разом з системою словесних зв'язків, на основі яких слова об'єднуються у семантичні групи, у дітей з порушеннями розумового розвитку часто виникають зовнішні, звукові зв'язки, які дають їм змогу сприймати як синоніми слова, подібні за звучанням [3, с. 135]. Дітям важко усвідомити багатозначність слів, зазвичай вони засвоюють лише якесь одне значення, що ускладнює для них розуміння мовлення у тих випадках, коли слово використовується в іншому своєму значенні. Лише невелика частина слів, відомих учням спеціальної школи, використовується ними у власному мовленні.

Причиною цього є недостатність розумової діяльності, пізнавальна пасивність, звуженість вербальних контактів.

У словнику дитини з порушеннями розумового розвитку з частин мови переважають в основному іменники, що позначають назви конкретних предметів [1, с. 151]. Вона не завжди знає назви багатьох предметів, що її оточують. У словнику першокласників мало слів, які мають узагальнене значення (меблі, одяг, взуття, овочі). Узагальнюючі та абстрактні терміни засвоюються дітьми лише завдяки спеціальному навчанню і вживаються з власної ініціативи дуже рідко.

Дуже мало в словнику таких дітей прикметників. Описуючи предмет, діти зазвичай називають лише його колір та величину і не вказують на інші властивості (форму, якість поверхні тощо). Школярі недиференційовано розуміють значення багатьох прикметників, а також неправильно утворюють їх. Особливо повільно відбувається розширення словника прикметників, що позначають особистісні якості людини. Замість прикметників у цьому випадку школярі використовують іменники. Н. Тарасенко зазначає, що учні молодших класів з порушеннями інтелектуального розвитку особливо рідко вживають у своєму мовленні прикметники, які характеризують внутрішні якості людини. Діти зазвичай використовують оціночні прикметники із загальним неточним значенням ("хороший", "поганий") [3, с. 134].

Українським учнів є запас прислівників [2, с. 223]. Він, як правило, є обмеженим словами "тут", "там", "потім". Діти часто плутають прислівники, що позначають просторові відношення. Лише завдяки спеціальному навчанню діти починають користуватися такими словами, як "завтра", "багато", "далеко". Великі труднощі відчувають діти з порушеннями розумового розвитку при використанні прийменників. Неадекватно учнями використовуються прийменники, подібні за значенням (на – в, на – над).

Поступово, внаслідок проведення корекційної роботи скорочується кількість помилок у використанні прийменників у тих випадках, коли висловлюються конкретні відношення між об'єктами. Якщо за допомогою прийменників необхідно відобразити відношення переносного або узагальненого значення, прогрес дітей є незначним. Характерною особливістю мовлення дітей є часте використання особових та вказівних займенників (він, той, цей, там, туди та ін.), якими вони замінюють інші слова, що ускладнює розуміння їхніх висловлювань.

Завдяки спеціальному навчанню збагачується лексика дітей з порушеннями інтелектуального розвитку різними частинами мови, відбувається уточнення значення вже наявних у словнику термінів, здійснюється активізація пасивного словникового запасу. У мовленні учнів з'являються і починають займати певне місце слова, що мають узагальнююче значення.

Список використаних джерел:

1. Шиф Ж.И. Особенности умственного развития учащихся во вспомогательной школе. Москва: Просвещение, 1965. С. 129-217.
2. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохлина О.П. Психология речевого отсталого ребенка: учебник. Київ: Знання, 2008. С. 217-246.
3. Матвеева М.П., Миронова С.П. Специальная психология. Тексты. Часть I. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. С. 132-135.

In the article the features of lexical party speech retarded children, the causes of delayed speech development of this category of children.

Key words: lexical aspect of speech, mentally retarded children, retarded language development.

Отримано: 18.04.2018

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

У статті подана характеристика сім'ї, як соціального інституту, визначено напрями та особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями, в тому числі із тими, які опинилися в складних життєвих обставинах, розглянута специфіка та етапи соціального супроводу сімей.

Ключові слова: сім'я, складні життєві обставини, соціальний супровід, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Трансформація соціально-економічних умов життя українського суспільства неоднозначно позначилась на функціонуванні сім'ї як виховного інституту. Це, в свою чергу, провокує збільшення кількості сімей, які не можуть повноцінно виконувати функції щодо розвитку та виховання дітей. Соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, є одним із пріоритетних напрямів діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вона забезпечується, перш за все, через раннє виявлення, облік та соціальний супровід таких сімей.

Сімейна проблематика досить широко представлена як у соціологічних (С.Х. Голод, В.І. Зацепін, М.С. Мацьковський, А.Г. Харчев, Д.М. Чечот та ін.), так і в психологічних працях (М.І. Алексєєва, Т.В. Буленко, Т.В. Говорун, С.В. Дворяк, З.Г. Кисарчук, Г.С. Кочарян, О.С. Кочарян, Б.Г. Херсонський та ін.).

Поряд з тим, в наукових роботах, присвячених технологіям соціальної роботи з сім'єю, повною мірою не розкрито специфіка соціально-педагогічної роботи для ефективного вирішення проблем сім'ї, яка опинилася в складних життєвих обставинах. Тому метою даної статті є визначення специфіки соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах в умовах центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У статті подана характеристика сім'ї, як соціального інституту, визначено напрями та особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями, в тому числі із тими, які опинилися в складних життєвих обставинах, розглянута специфіка та етапи соціального супроводу сімей.

У сучасній Україні сім'я є першоосновою суспільства, соціумом, де найбільшою мірою виявляються індивідуальні особливості кожного із батьків, їхніх дітей, інших членів родини, реалізуються природні потреби, формуються мотиви поведінки як критерії розвитку особистості, відбувається самопізнання, самоактуалізація та соціалізація її членів [1, с. 45].

Найбільшої уваги з боку соціальних служб потребують сім'ї, яким потрібна соціально-педагогічна допомога. Це так звані сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах. У своєму дослідженні, складні життєві обставини, ми будемо розглядати як обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно. Особливості сім'ї дозволяють розкрити специфіку напрямів та видів соціально-педагогічної роботи: соціально-педагогічне обслуговування; соціально-педагогічна реабілітація; соціальний супровід; соціально-педагогічний супровід; соціальне інспектування; соціальна профілактика; соціальна опіка; соціальна допомога; соціальний патронаж та сімейна психотерапія [2].

Одним з повідних напрямів роботи з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, є соціальний супровід. Відповідно до Закону України "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю", *соціальний супровід* – вид соціальної роботи, спрямований на подолання складних життєвих обставин, а також на адаптацію до нового середовища, створення у ньому оптимальних умов життя окремих категорій дітей та молоді шляхом надання комплексу соціальних послуг. Можна визначити орієнтовний порядок здійснення соціального супроводу сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах, що реалізується у системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Підготовчий етап (вивчення соціальна ситуації, встановлення необхідного контакту, вивчення ситуації, визначення кола потреб, планування надання послуг, документування угод).

Етап реалізації (безпосереднє надання послуг).

Підсумковий (аналіз і оцінка результатів) [3, с. 23].

В рамках дослідження, проведеного нами на базі Кам'янець-Подільського Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, був здійснений соціальний супровід трьох сімей.

Важливим етапом в реалізації соціального супроводу сім'ї є оцінка потреб клієнта. Основу концепції оцінки потреб дітей та їхніх сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, становить «Модель оцінки», що представлена у формі рівностороннього трикутника, кожна грань якого (компонент) об'єднує низку показників. Зокрема, *компонент «Потреби дитини для розвитку»* визначено такими показниками: здоров'я, освіта, соціальна презентація, емоційний розвиток та поведінка, самоусвідомлення, сімейні і соціальні стосунки. Показниками *компоненту «Батьківський потенціал»* є: елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві орієнтири, обмеження. Показниками *компоненту «Фактори сім'ї та середовища»* є: історія сім'ї і її функціонування, родичі, житлово-побутові умови та ведення господарства, зайнятість, доходи, ресурси громади. У результаті констатувального експерименту ми визначили потреби сімей та розробили разом з клієнтами *індивідуальні плани роботи з ними* [4, с. 78].

Формувальний експеримент нашого дослідження включав реалізацію соціального супроводу, в результаті чого сім'ям були надані такі послуги: соціальне інспектування; соціально-педагогічні, психологічні та юридичні консультації; було залучено до роботи з сім'ями спеціалістів відділу у справах сім'ї та молоді, служби у справах неповнолітніх та кримінальної міліції у справах неповнолітніх, дитячих садочків, відділення РАГСу, благодійні організації, кризові центри по роботі з жінками. Члени сімей брали участь у роботі груп взаємопідтримки; у тренінгу «Попередження насилля в сім'ї»; проведені методики вербалізації емоційних станів, програвання ролей членами родин один одного, надано інструкції (поради).

Перевірка ефективності проведеної роботи відбувалася за результатами оцінки реалізації соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Проведена нами теоретична та практична робота дозволяє зробити висновок, що сім'я – головний осередок суспільства. Головне завдання соціально-педагогічної діяльності з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, – зберегти цілісність сім'ї, що забезпечується реалізацією ефективного соціального супроводу.

Соціальний супровід сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах, – новий, але вкрай необхідний вид соціальної роботи з сім'єю в Україні, який використовує кращий закордонний і вітчизняний досвід соціальної роботи, сучасні методологічні підходи, враховує особливості сім'ї як складноорганізованої соціальної системи.

Подальші дослідження щодо організації соціальної роботи з сім'єю можуть бути спрямовані на розгляд таких питань: основні причини подружніх конфліктів, шляхи підвищення професіоналізму працівників соціальної сфери з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Список використаних джерел:

1. Говорун Т.В., Кравець В.П., Кікінеджі О.М., Кізь О.Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. 144 с.
2. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс / авт.-упоряд.: О.В. Безпалько, І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, В.П. Лютий, Ж.В. Петрович. Київ: Фенікс, 2007. 528 с.

3. Інформаційно-аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2006 році / за заг. ред. С.В. Толстоухової. Київ: Держсоцслужба, 2007. 70 с.
4. Оцінка потреб дитини та її сім'ї / за заг. ред. І.Д. Звереві. Авт.: І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузміньський, Ж.В. Петровичко, І. Саммон. Київ: Держсоцслужба, 2007. 144 с.
5. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. І.Д. Звереві. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

In the article the given description of family, as a social institute, directions and features of social pedagogical work are certain with families, including with those that appeared in difficult vital circumstances, considered specific and stages of social accompaniment of families.

Key words: family, difficult vital circumstances, social accompaniment, centre of social services for family, children and young people.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.98..616.89-008.444.9

Н. М. Гончарук, кандидат психологічних наук

НАПРЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті проаналізовано основні напрями психологічної корекції агресивної поведінки. Систематизовано знання щодо методів та прийомів зниження ситуативної агресії, що передбачає навчання справлятися з агресією безпосередньо у момент її виникнення. Описано основні технології зниження загального фону агресивності.

Ключові слова: ситуативна агресія, агресивність, агресивна поведінка.

Постановка проблеми. Агресивна поведінка, яка породжує проблеми ворожості і насилля, є давно об'єктом уваги практичних психологів. За статистичними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічно лише в Європі гине 15 тисяч молодих людей у віці від 10 до 29 років. У рази більшою є кількість тих, хто зазнає пошкоджень, травм у ситуаціях фізичного насилля та потерпає від психічних його форм [2]. У таких складних умовах розвитку першочергового значення набувають проблеми корекції агресивності та пов'язані з нею питання насилля, ворожості, конфліктності. Тому, *метою* нашого дослідження є визначення основних напрямів психологічної корекції агресивної поведінки.

Виклад основного матеріалу. В інтерпретації агресивності як психологічної проблеми виходять з різних точок зору – її пояснюють як психічний стан, що виявляється у ворожості, завданні шкоди іншій людині, спрямованих насильницьких діях; властивість особистості, що детермінує агресивність як стійку особистісну властивість [1, с. 215]. Відповідно до цього поділу, психокорекційна робота з агресивною дитиною проводиться також за двома основними напрямками: 1) психокорекція ситуативної агресії – навчання справлятися з агресією безпосередньо у момент її виникнення; 2) зниження загального фону агресивності.

Ситуативна агресія є спонтанною формою поведінки, яка спрямована на завдання шкоди іншій особі. Така поведінка виникає у стресових, конфліктних або напружених ситуаціях. Основними чинниками ситуативної агресії є стрес, часте перебування у стані емоційного збудження, тривала ситуація фрустрації, яка не дає змоги досягти запланованого результату. Формою вираження ситуативної агресії є стан афекту, який полягає у бурхливій короткочасній реакції, під час якої втрачається контроль за емоціями.

Психокорекційна робота з подолання ситуативної агресії включає формування готовності клієнта до емоційного контролю своєї поведінки. Вона допомагає вирішити такі завдання: а) дезактуалізацію гострої невротичної симптоматики; б) оволодіння прийомами самонавіювання з використанням сугестивної терапії; в) формування здатності до переключення.

Дезактуалізація гострої невротичної симптоматики дає змогу полегшити вираження афекту, що передбачає звільнення від негативної енергії. Психолог навчає клієнта основним прийомам самоконтролю, пояснюючи, що під час «вибуху» агресії психологічну напругу можна зняти будь-якими ритмічними діями. Цьому сприяють: рахунок до десяти, дихання, стискування і розтискування кулачків. Прикладами ритмічних вправ, що мають за мету зняття ситуативної агресії є «Візьми себе в руки»; «Рахунок до десяти» (ритмічний рахунок); «Повітряна кулька» (ритмічне дихання); «Кулачки» (ритмічні рухи рук). Корекційними техніками для вивільнення негативно спрямованої енергії є «Боксерська груша»; «Лялька Бобо»; «Аркуш гніву», «Кораблик»; «Сніговий». Психологічні техніки «Пісковий годинник»; «Глиняний ковшик»; «Добрі пластилінові гноми» спрямовані на

візуалізацію позитивних емоцій і використання уяви з метою переключення на позитивні переживання.

Окрім дезактуалізації гострої невротичної симптоматики для подолання ситуативної агресії використовують *самонавіювання й сугестивну терапію*. Вона передбачає вплив на тілесні відчуття (розслаблення, глибоке дихання); емоції (продукування позитивних відчуттів); образ (візуалізація миролюбності та поміркованих форм поведінки); мову (використання позитивно спрямованих афірмацій: «Я сприймаю цю ситуацію як випробування своєї стійкості», «Мені подобається робити людям добро», «Мене ніщо не виведе з себе», «Я шукаю найкращі рішення», «Моя енергія перетворюється на позитивну»).

Не менш важливим методом зняття ситуативної агресії є *використання механізму сублімації* – здатності до переключення, що передбачає зміну виду діяльності. Найкраще переключатися на творчі види діяльності, фізичну працю, змінювати спрямування інтересів та модальність емоцій.

Другим провідним і визначальним напрямком психологічної корекції агресивності є *зниження загального її фону*. Основною причиною підвищеної агресивності є невміння реагувати на події, які відбуваються довкола, нездатність конструктивними шляхами захищати і відстоювати свою автономію. Соціально-психологічна корекція допомагає подолати ці недоліки і сформувані конструктивні форми емоційної поведінки. Цьому сприяють такі форми роботи: а) аналіз механізмів та самодіагностика агресивних тенденцій своєї поведінки; б) формування емоційної сфери; в) освоєння навичок емпатії; г) розвиток позитивних установок; д) опанування ефективних форм спілкування; е) оволодіння технікою розв'язання конфліктів; є) формування прийомів самоконтролю, тренування в патологічній ситуації; ж) виховання моральних форм поведінки.

Початковим етапом роботи у межах цього напрямку є *аналіз механізмів агресивної поведінки, який* починається з розгляду фруструючих ситуацій, які викликають агресію. Для цього учасникам корекційного процесу пропонують взяти аркуш паперу і виписати основні з них, наприклад, «Я найбільше дратуюсь і злось, коли: потрібно віддати те, що належить мені»; «...виконую не ту роботу і вся моя праця виявляється марною»; «...поспішаю і не можу знайти потрібну річ»; «...мене переривають на самому цікавому місці»; «...я знаходжу в кімнаті постійний безлад»; «...мені дають обіцянку і не дотримують свого слова». Після визначення переліку фруструючих ситуацій аналізують особливості їх подолання та проводять роз'яснювальну психотерапію, основою якої є допомога в усвідомленні механізмів агресивної поведінки, розумінні деструктивних та конструктивних форм спілкування, а також їх наслідків для розвитку особистості.

Усвідомлення механізмів агресивної поведінки дає змогу підійти до безпосередньої її корекції. Провідне місце у цьому питанні відводиться *розвитку емоційної сфери*. Робота з емоціями передбачає ознайомлення з основними емоційними станами людини та освоєння техніки відреагування негативних емоцій. Для ознайомлення з позитивними, негативними та амбівалентними почуттями використо-

ується «Азбука емоцій». Техніки «Мої емоції», «Емоційний квітник» дають змогу здійснити аналіз власних почуттів та почуттів інших людей: «Уявіть, що ваше життя – це квітник, на якому замість квітів зростають емоції. Розкажіть, які квіти є у вашому квітнику, які ви хотіли б бачити там... Спільно намалюйте емоційний квітник своєї групи». Для аналізу модальності та диференційованості емоцій застосовують корекційні техніки «Добро і зло», «Чуттєвий світ». Для відреагування емоцій проводять психологічні вправи «Світ почуттів» (автор Х. Кедьюсон), «Емоційний потік». Позитивний результат дає застосування психологічного малювання та засобів артотерапії.

Суттєвому зниженню рівня агресивності сприяє *освоєння навичок емпатії*. Якщо людина здатна свідомо співпереживати своїм товаришам, усвідомлювати їхній емоційний стан, прояви її агресивності та роздратування поступово знижуються. Розуміння психічних станів інших дає змогу проявляти чутливість, близьку до співпереживання. Виробленню емпатійності сприяють психологічні техніки «Емоційна емпатія», «Діяльнісна емпатія», основою яких є аналіз та зіставлення думок і дій опонентів. Психологічна техніка «Фільм мого життя» дає змогу зрозуміти, з яким кіножанром (пригодницький фільм, екшн, трилер, комедія, мелодрама чи ін.) асоціюється життєвий сюжет кожного з учасників тренінгу та допомагає зіставити думку групи з особистою.

На основі становлення емпатійних навичок формується позитивна спрямованість особистості. *Розвиток позитивних установок* є одним з основоположних напрямів корекції агресивності. Кожна риса характеру має два полюси: агресивність – це полюс негативний, деструктивний; позитивізм, миролюбність – його полярні протилежності. Агресивність характеризується афективними спалахами, натомість, для позитивної поведінки властивою є поміркованість, спокій і доброзичливість. Для їх формування варто використовувати такі техніки: «Психологічний щоденник» (щоденне занотовування своїх позитивних рис, що проявляються протягом дня), «Емоційний круг» (визначення своїх сильних рис та рис опонента), «Любов до ближнього» (позитивне спілкування в умовах конфліктної ситуації); «Передбачення позитивного результату» (формування навичок антиципації у структурі діяльності).

Найважливішою умовою становлення позитивної спрямованості поведінки та зниження її агресивних тенденцій є *опанування ефективними формами спілкування*. У спілкуванні мають реалізовуватись принципи взаємоповаги, тактовності, доброзичливості, що досягається у процесі психокорекційної роботи. Насамперед працюють з окремими висловлюваннями: техніки «Агресія і мовлення», «Слова для зняття агресії» навчають переводити слова-конфліктогени, а також нелітературні вирази (які часто використовуються на піку агресивності) у слова-синтони (ті, що викликають позитивні емоції і знижують агресивність). Членам корекційної групи пропонують висловлювання, у яких негативне спрямування необхідно змінити на позитивне. Наприклад, замість «Як ти мені набрид», «Відстань» – говорять «Я хочу побути на самоті»; замість «Скільки вже можна!» – «Дякую, я вже чув про це неодноразово»; замість «Замучив мене своїми докорами!» – «Я сам розумію складність ситуації». Така творча робота дає змогу переосмислити форми своїх висловлювань у ситуаціях емоційної напруги і спрямувати комунікацію на використання слів-синтонів, що знижують емоційну напругу у спілкуванні. Для опанування ефективними формами спілкування застосовується, також, техніка-драматизація «Дресировальник», яка дає змогу за допомогою мовлення «приручити хижих звірів» (асоціативно – осіб, котрі використовують агресію у спілкуванні) і примусити їх зайняти миролюбну та помірковану позицію.

Навички миролюбної поведінки найбільш повно формуються у процесі *оволодіння технікою розв'язання конфліктів*. Як правило, конфлікти бувають конструктивними і деструктивними: деструктивні руйнують міжособистісні взаємостосунки, результатом конструктивних є поступ уперед. Для оволодіння навичками вирішення конфліктів, застосовують техніки, що мають за мету формування

навичок поведінки у конфліктній ситуації. Так, техніка «Гнів» навчає правильно будувати стратегію своєї розмови з використанням вербальних і невербальних засобів спілкування у ситуаціях підвищеної агресивності. Гра-драматизація «Стиль розв'язання конфлікту» дає змогу опрацювати п'ять класичних способів розв'язання конфлікту: співпрацю, суперництво, компроміс, пристосування, втечу (за К.У. Томасом, Р.Х. Кілменном) й аналізує різні механізми поведінки у конфлікті. Психологічна дискусія «Протидія насиллю» виробляє стратегію і тактику розв'язання ситуацій фізичного та психологічного насилля.

Однією з основних умов оволодіння технікою розв'язання конфліктів є *навчання прийомам емоційного самоконтролю*. Здатність контролювати свої емоції дає змогу знизити рівень агресивності шляхом перерозподілу емоційної напруги, її сублімації, спрямування у правильне русло. Навички самоконтролю – це навички управління ситуацією, що склалася. Вміння стримати емоційний імпульс має важливе значення для позитивного розв'язання конфлікту. Ще більше значення має спрямування емоційної активності на пошук конструктивних шляхів спільної взаємодії. Для оволодіння вміннями та навичками емоційного контролю застосовуються релаксаційні техніки «Злий і добрий Промінець», «Скіпка від дзеркала Снігової королеви», які допомагають зняти надлишкову напругу; психокорекційні вправи «Зайці і білки», «Оцінка і контроль» дозволяють оволодіти навичками самоконтролю та здійснити тренування у напруженій ситуації.

Різнібічні дослідження проблеми зниження агресивності свідчать про те, що її корекції сприяє *виховання моральних аспектів поведінки*. Це опанування форм ввічливості у спілкуванні, культури поведінки, цивілізованих рівнів комунікації. Для виховання моральної культури осіб з підвищеною агресивністю використовують етичні бесіди «Чому ми конфліктуємо?», «Моральне обличчя людини», здійснюють програмування моделей бажаної поведінки: «Обійдемося без бійки»; «Спілкуємось культурно», проводять ціннісно-орієнтовані техніки «Норми родинної моралі», «Слова ввічливості», «День подяки». Ці форми роботи сприяють виробленню моральних норм свідомості і поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, за результатами опрацювання літературних джерел нами виділено два основних напрями корекції агресивної поведінки: перший пов'язаний з подоланням ситуаційної агресії і передбачає навчання справлятися з агресією безпосередньо у момент її виникнення. Другий пов'язаний зі зниженням загального фону агресивності і спрямований на: аналіз механізмів агресивної поведінки; формування емоційної сфери; освоєння навичок емпатії; розвиток позитивних установок; опанування ефективних форм спілкування; оволодіння технікою розв'язання конфліктів; формування прийомів самоконтролю, тренування в патологічній ситуації; виховання моральних форм поведінки. Перспективою подальших досліджень у межах цієї проблеми є розроблення програм та системи психокорекційних занять з урахуванням причин підвищеної агресивності.

Список використаних джерел:

1. Макаруч Н.О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 25. С. 215–227.
2. Щур М. Насильству серед молоді можна запобігти – ВООЗ: [Електронний ресурс]. *Радіо свобода*. 2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2165545.html>

The article analyses the main directions of psychological correction of aggressive behaviour. The systematization of knowledge about methods and techniques of reducing situational aggression, which involves learning to deal with aggression directly at the time of its occurrence. The basic technologies of reducing the general background of aggressiveness are described.

Key words: situational aggression, aggressiveness, aggressive behaviour.

Отримано: 18.04.2018

*Н. Є. Гоцуляк, кандидат психологічних наук,
О. В. Бабелюк, кандидат психологічних наук*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ПРАЦІВНИКА ДСНС

Стаття присвячена аналізу психологічних складових особистості людини. Особлива увага приділена психологічній характеристиці професійної діяльності працівників Державної служби надзвичайних ситуацій (ДСНС). Розглянуто діяльність працівника рятувальних служб як цілеспрямований процес взаємодії людини з навколишнім світом. Розкрито роль керівника підрозділу ДСНС у процесі становлення особистості професіонала.

Ключові слова: психологічна взаємодія, ДСНС, працівник рятувальної служби, професійна діяльність.

Постановка проблеми. У ДСНС України ведеться активна робота з вироблення і впровадження в практику службової діяльності нових підходів щодо формування необхідних морально-психологічних якостей рятувальників у рамках психологічного виду забезпечення службової діяльності.

Досвід, який мали рятувальні підрозділи за радянських часів, система зміцнення морального духу і психологічної стійкості рятувальників внаслідок цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних причин втратили актуальність. Пішла відмова від їх ідейно-політичних і методологічних основ. Істотно переглянуті і традиційні форми та методи впливу на свідомість, психіку, поведінку рятувальників.

Здійснюване сьогодні реформування ДСНС навряд чи можливе поза системою етичних цінностей, без пошуку результативних шляхів зміцнення морального духу рятувальників, без формування ефективної системи психологічного забезпечення їх діяльності. Така робота активно ведеться у структурах ДСНС, де багато що вже зроблене для юридичного закріплення психологічного забезпечення службової діяльності як самостійного виду забезпечення.

Мета дослідження – провести теоретичний аналіз психологічних засад морально-психологічного стану працівника ДСНС.

У нинішній час спостерігається зростання інтересу й уваги керівного складу до психології, передового досвіду навчання і виховання працівників ДСНС. По-перше, соціальні параметри суспільства, що кардинально міняються, безпосередньо впливають на них. Йде в минуле стиль керівництва, що спирається лише на командно-адміністративні засоби роботи з людьми у вирішальній мірі. Нові підходи до роботи з людиною в погонах відкривають і нові перспективи для реалізації потенційних можливостей кожної особистості, кожного колективу підрозділу ДСНС [4]. По-друге, реформа всього укладу функціонування суспільства, зростання особистої самосвідомості громадян супроводжуються цілою низкою суперечливих явищ. Не можна не бачити, що в останні роки відношення до служби в армії і на флоті, МВС, СБУ, ДСНС стало в суспільстві більш неоднозначним. А це настійно вимагає нового підходу до навчання і виховання особового складу, основного на глибокому соціально-психологічному аналізі і нових технологіях психолого-педагогічного супроводу служби цивільного захисту [3]. По-третє, за останні роки психологічна наука і практика навчання і виховання особового складу збагатилася новим змістом. Великомасштабні дослідження, пов'язані з активізацією людських можливостей, дозволили виділити найбільш ефективні моделі, алгоритми, цілісні технології пізнання, розвитку і залучення творчого потенціалу рятувальників і колективів.

У науковій літературі прийнято виділяти два рівні психологічної структури діяльності: мікроструктуру і макроструктуру. Мікроструктура діяльності: мотив – мета – спосіб, засіб – результат.

У макроструктурі виділяється 3 основних блоки: 1) спонукальний, ціннісний (мотиви, мета); 2) виконавчий (способи, засоби, результат); 3) оціночний (аналіз, виявлення розуміння в результатах і процесі їхнього досягнення) [1].

Наукова розробка актуальних проблем психологічного забезпечення службової діяльності органів та підрозділів ДСНС України є одним з першочергових і основних завдань. Наявність загальноновизнаної концепції психологічного забезпечення дозволить будувати роботу більш цілеспрямовано, при вирішенні часткових завдань дотримувати заданого загального курсу в залежності від умов і обстано-

вки, творчо використовувати найбільш прийнятні форми, методи і засоби комплексного впливу на свідомість, психіку і поведінку рятувальників.

Виходячи з потреб практики й завдань підготовки рятувальників, у посібнику розглянуті теоретико-методологічні основи і зміст психологічного забезпечення діяльності ДСНС, показані сутність і зміст морально-психологічного стану рятувальників, формування якого і є основоположним завданням психологічної служби саме цих підрозділів.

Характерним упущенням багатьох керівників підрозділів ДСНС у роботі з вивчення індивідуально-психологічних особливостей підлеглих є недостатня увага аналізу «невидимої частини» їхньої поведінки, діяльності – спонукальної. Основну увагу вони приділяють «видимій частині» поведінки, діяльності – виконавчій. Це і зрозуміло, оскільки розібратися в мотивах і меті поведінки, діяльності значно складніше, але саме це дасть можливість прогнозувати спрямування, соціальну значимість поведінки, діяльності.

Людина знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім світом. Взаємодія – процес взаємного впливу суб'єктів один на одного, що породжує їхню взаємну зумовленість і зв'язок. Взаємодія супроводжується взаємним відображенням суб'єктами властивостей один одного. Процес взаємодії – необхідна умова існування матерії. Цей процес об'єктивний. Взаємодія є головною умовою існування людини. Вона взаємодіє з іншими людьми, з навколишньою реальністю в інтересах підтримання рівноважного стану з оточуючим середовищем, гармонії, тотожності, непротивіччя свого існування – це умова її життя.

Активність закладена в людині самою природою, вона об'єктивно їй притаманна. Доки людина активна, вона існує. Спрямування активності людини орієнтоване на цілком певну реальність (об'єкт), в якості якої виступають явища, процеси і т.п. В умовах професійної діяльності працівник МНС виявляє пріоритетну активність. Усі її складові утворюють цілісний феномен праці конкретного рятувальника. Основними його сторонами (блоками) виступають професійна діяльність, повсякденні відношення і особистий розвиток.

Стан людини, те, що створюється потребою, яку вона знає в потрібних об'єктах, необхідних для її існування і розвитку, і те, що виступає джерелом її активності, є потреба. Необхідність є станом потреби в тому, що необхідно в даній ситуації людині для існування, розвитку. Цей стан потреби і є джерелом постійної активності, її внутрішнім двигуном. Відмінності між людьми менш за все виражені в «наборі» біологічних потреб, їхніх кількісних і якісних параметрах. Індивідуальність тут виявляє себе в основному в засобах їхнього задоволення, що базуються на психофізіологічних основах рятувальника і відображають досягнутий рівень засвоєння ним цінностей культури, суспільного досвіду, практики служби в ДСНС (Державна служба надзвичайних ситуацій). Це необхідно враховувати при організації життєдіяльності особового складу, особливо в умовах проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Головні відмінності між людьми як особистостями виявляють себе в якісних і кількісних змістовних параметрах соціальних потреб, їхній ієрархії. Чим вище рівень розвитку людини, тим більше у неї соціальних контактів, а значить, багатші її соціальні потреби, соціальна активність, діяльність. Діяльність збуджується потребою, що в ній розвивається і виявляє себе. Чим більше людина знає, вміє, тим більше вона розуміє, що мало знає і вміє. Усвідомлення цієї невідповід-

ності, відсутність гармонії, рівноваги є головною умовою самовиховання, саморозвитку, самовдосконалення.

У той же час людина за своєю сутністю постає як цілісний феномен зі своїми специфічними макрохарактеристиками, як індивід, особистість, суб'єкт професійної діяльності й індивідуальність. У кожному вияві активності представлені всі її потреби, але в різній ієрархії.

Вступаючи у взаємодію з об'єктами навколишнього світу, рятувальник завдяки цьому пізнає їхні властивості, самого себе. Результати цього пізнання фіксуються в його досвіді. У випадку виникнення необхідності задовольнити яку-небудь потребу він, спираючись на свій досвід, спрямовує свою активність на пошук тих властивостей, взаємодія з якими дозволить йому добитися цього. Сукупність властивостей об'єкта, на який направлена активність людини з метою задоволення потреби, і є предмет цієї потреби. Зрештою об'єкти світу стають предметами потреб людей.

Результатом відображення у психіці потреби є емоція, вияв якої сигналізує про наявність дискомфорту, розузгодження, про необхідність виявити активність. Опредмечена (усвідомлена) потреба є мотив. Ідеальним уявленням про майбутній результат взаємодії є мета. Мета, що розглядається з урахуванням реальних змін ситуації, виступає як завдання.

Мета і мотив взаємно переходять один в одне. Мета, що раніше збуджувалась мотивом, з часом набуває самостійної сили, тобто сама стає мотивом. Мотиви, що мають таке походження, є свідомими мотивами.

Результат діяльності порівнюється з метою, і у випадку їхньої невідповідності в останню вносяться корективи. Буває в житті і так: результат ще не відповідає меті, а діяльність щодо її досягнення вже припинена. Причина полягає в тому, що мотив втратив для людини свою спонукальну силу, свою актуальність.

Отже, діяльність є цілеспрямований процес взаємодії людини з навколишнім світом. У діяльності людина відображає своє відношення до світу і до самої себе. У ній немов би «зливається» людська індивідуальність і об'єктивний світ, це момент істини людської сутності. Особливості механізму даної взаємодії розкривається при виявленні функціонального призначення кожного структурного елемента діяльності, що у своїй сукупності характеризують діяльність як систему.

Системоутворюючим чинником діяльності є мотив. При цьому, як правило, діяльність полімотивована, тобто спонукається багатьма мотивами, їхньою ієрархією. Провідні мотиви в основному і визначають спрямування діяльності. Це не виключає впливу на неї в певних ситуаціях мотивів, що не мають спочатку спонукальної сили. Іншими словами, у процесі діяльності може змінюватися ієрархія, що її спонукає. Коли це найчастіше відбувається? У тих випадках, коли діяльність спонукається мотивами, що в системі ціннісних орієнтацій людини не посідають провідних позицій.

Діяльність є сукупністю дій, кожна з яких має свою мету. Таким чином, мета – системоутворюючий фактор дії. Дія є одиницею аналізу діяльності, бо містить у собі всі її ознаки. Вона включає в себе акт свідомості – поставлення і утримання мети, акт поведінки, припускає активний початок у суб'єкті, виводить людину в навколишній предметний світ. Діяльність – системна якість сукупності дій. Аналіз діяльності є аналізом сукупності дій, що породжують її. Дія є сукупністю операцій – способів її виконання. Вибір операцій, їхньої сукупності опосередкований умовами діяльності. У свою чергу, операція є сукупністю психофізичних функцій (сенсорних, моторних і т.д.).

Отже, людина об'єктивно схильна бути активною. Це умова її життя. Усяка спроба обмежити її активність, пошук новизни взаємодії з навколишнім світом веде до психологічного дискомфорту, зростання напруженості, дистресу, хвороб.

Отже, роль керівника підрозділу ДСНС в роботі з підлеглими якраз і полягає в тому, щоб допомогти їм у ви-

значенні соціально значущого спрямування їхньої активності, створити умови для самовираження, розкриття свого потенціалу, озброїти можливими способами поведінки, дій у різноманітних ситуаціях професійної діяльності.

Об'єктивний світ знаходиться в постійному розвитку, зміні, а це означає, що ситуації взаємодії людини з навколишнім світом, як правило, не повторюються, завжди містять у собі новизну.

Кожна людина не тільки носій потенціалу активності, але і природою в ній закладений творчий початок, прагнення до пошуку новизни, нестандартності. Якщо професійна діяльність не дає рятувальнику можливості реалізувати свій творчий потенціал, то він прагне його виявити в інших формах і видах діяльності. Вивчати індивідуально-психологічні особливості рятувальників – значить аналізувати вияви спонукальної, ціннісної (мотиви, мета), виконавчої, операційної (способи, засоби, результати) й аналітичної структур її діяльності, дій, що реалізуються при певних умовах, при вирішенні конкретних завдань. При цьому сукупність суб'єкта діяльності, умов і завдання, що вирішується, і є ситуація.

Ефективність рішень, що приймаються керівництвом підрозділу, у значній мірі залежить від вивчення ситуацій, які розуміються як єдність умов, завдання і суб'єкта професійної діяльності.

Як свідчить практика, основними труднощами в формуванні волі працівників ДСНС є бідність мотиваційної сфери рятувальника; психологічний дискомфорт як наслідок того, що мета вольової дії лежить за наявною ситуацією (це завтрашня радість, а «нам треба сьогодні, нам треба зараз»); низька озброєність прийомами саморегулювання; неадекватна оцінка навколишніми людьми факту скоєння вольової дії (неадекватна з точки зору людини, що здійснила вольову дію); невміння керівників підрозділів, товаришів по службі побачити і правильно оцінити вияв волі (недостатнє соціальне підкріплення).

Висновки. Отож, одним із засобів вивчення людини може бути аналіз його станів у різноманітних життєвих ситуаціях. Для цього створюється банк ситуацій, що включає інформацію: яке перед рятувальником стояло завдання, у яких умовах він його виконував, якою була динаміка психічних станів при виконанні завдання. Основними показниками психічного стану є результати спостереження за поведінкою рятувальника, результати діяльності, самозвіт про його думки, переживання, спонукування і психофізіологічні показники.

Список використаних джерел:

1. Євсюков О.П., Тімченко О.В. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія. Харків, 2007. 288 с.
2. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Ніка-Центр, 2006. 580 с.
3. Максименко С.Д., Олексієнко Б.М. Загальна військова психологія: підручник. Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. 508 с.
4. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. Київ: Либідь, 1999. 536 с.

The article is devoted to the analysis of psychological components of a person's personality. Particular attention is paid to the psychological characteristics of the professional activities of the employees of the State Emergency Service (SES). The activity of the rescue service employee is considered as the purposeful process of interaction of man with the surrounding world. The role of the head of the SES unit in the process of becoming a professional person is revealed.

Key words: psychological interaction, SES, rescue service employee, professional activity.

Отримано: 18.04.2018

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД У ВІДНОВЛЕННІ РУХОВИХ ФУНКЦІЙ ПОСТІНСУЛЬТНИХ ХВОРИХ

Досліджено 82 хворих на ішемічний інсульт півкульної локалізації із задовільною психологічною установкою на реабілітацію. Для відновлення рухових функцій після інсульту разом з базисною медикаментозною терапією застосована кінезітерапія та механотерапія, що сприяло більш повному регресу рухових порушень порівняно з контрольною групою хворих.

Ключові слова: ішемічний інсульт, кінезітерапія, реабілітаційні пристрої.

За даними багатьох досліджень, порушення функцій правої півкулі регресують в меншому ступені порівняно з лівопівкульними [1, 2, 3, 7]. Однак перспективи відновлення неврологічних функцій після інсульту на теперішній час залишаються досить обмеженими [1, 3-6], що залежить від особливостей церебральної гемодинаміки, компенсаторних можливостей колатерального кровообігу, своєчасності надання невідкладної медичної допомоги, локалізації вогнища ішемії та вік хворих [1-2, 4]. Порушення когнітивних функцій, мови, сприйняття, мислення та мотивації, апраксія та психоемоційні розлади значно ускладнюють реабілітаційний період після інсульту.

Мета дослідження. Вивчити динаміку відновлення рухових функцій хворих в гострому періоді півкульного ішемічного інсульту домінуючої півкулі в умовах застосування кінезітерапії (КТ), реабілітаційних пристроїв та механотерапії (МТ).

Матеріал і методи. Проведено дослідження 82 хворих на ішемічний інсульт у віці 30-60 років з локалізацією вогнища у домінуючій півкулі: в басейні внутрішньої сонної артерії (ВСА) – 34 хворих, середньої мозкової артерії (СМА) – 48. У клінічній картині більшості хворих переважали вогнищеві симптоми над загальномозковими (72 хворих – 87,8%). Всі хворі отримали невідкладну медикаментозну терапію в межах «терапевтичного вікна», в перші 2-6 годин розвитку інсульту, надалі – базисну і диференційовану терапію, з проведенням клінічного та лабораторного обстеження з верифікацією типу інсульту на магнітно-резонансній томографії.

Оцінка рухових порушень у хворих проводилась за 6-бальною шкалою А.С. Кадикова з співав. (1991) [4]: 5 балів – нормальна сила м'язів і об'єм рухів, 4 – легкий парез, об'єм рухів повний або майже повний, 85-100% від норми, сила вправність, темп рухів знижені; 3 – помірний парез, рухи обмежені помірно, складають 50-75% від норми, малодиференційовані і невиразні; 2 – виражений парез, обмежені переважно глобальні рухи, які складають 25-50% від норми; 1 – глибокий парез, вкрай обмежені глобальні рухи, до 25% від норми; 0 – плегія, активних рухів немає. Контроль за відновленням рухів здійснювали через 3 тижнів від початку захворювання. Контроль за станом церебральної гемодинаміки проводився методом транскраніальної ультразвукової доплерографії (ТК УЗДГ).

КТ і МТ застосовували протягом всього гострого періоду інсульту (до 3 тижнів з використанням «Пристрою для реабілітації верхніх кінцівок» (АС на винахід № 7090841); «Пристрою для реабілітації нижніх кінцівок» (АС на винахід № 791377); «Пристрою для реабілітації м'язів верхніх кінцівок» (АС на винахід № 971322).

Контрольній групі хворих не застосовували методи КТ і МТ в гострому періоді захворювання. Статистична обробка отриманих результатів дослідження проводилась з використанням пакету програм базової статистики «SPSS Software for Windows 10».

Результати дослідження. У хворих основної групи з локалізацією вогнища ішемії в басейні ВСА (n=34) після проведеної комплексної терапії спостерігалось: повне відновлення рухових порушень у 8 випадках (23,5%), в контрольній – 2 (10%); задовільне (парез 3-4 бали) – 21 (61,8%), в контрольній – 8 (40%), часткове (виражений парез 1-2 бали) – 5 (14,7%), в контрольній – 9 (45%); без динаміки – 0 випадків, в контрольній – 1 (5%). У хворих з локалізацією вогнища ішемії в басейні СМА (n=48): повне відновлення відмічалось в 17 випадках (35,4%), задовільне – 28 (58,3%),

часткове – 3 (6,3%). У хворих контрольної групи (n=20) динаміка відновлення рухів була менш помітна: 4 (20%), 11 (55%) та 5 (25%), відповідно.

За даними ТК УЗДГ у хворих всіх груп після проведеного лікування відмічалось збільшення лінійної швидкості кровотоку (AV), зменшення індексу асиметрії (AI) і систолодіастолічного коефіцієнту (S/D) В основній групі хворих на боці вогнища ішемії визначалось: достовірне збільшення AV в системі СМА порівняно з контрольною групою до $36,3 \pm 0,11$ і $39,4 \pm 0,1$ см/с (в контрольній – до $33,4 \pm 0,11$ і $37,1 \pm 0,11$ см/с, $p < 0,05$), збільшення пульсового індексу PI до $0,89 \pm 0,01$ і $0,91 \pm 0,02$ (в контрольній – до $0,86 \pm 0,02$ і $0,88 \pm 0,01$ см/с, $p < 0,01$). У 8 хворих основної групи з вираженими руховими порушеннями спостерігалось достовірне збільшення AV в системі СМА до $38,0 \pm 0,11$ см/с ($p < 0,05$) (в контрольній групі – до $35,6 \pm 1,13$ см/с), збільшення PI до $0,87 \pm 0,01$ і $0,9 \pm 0,02$ (в контрольній – до $0,85 \pm 0,01$ і $0,87 \pm 0,01$ см/с, $p < 0,01$) при зменшенні AI до $12,0 \pm 0,2$ і $10,8 \pm 0,2$ (в контрольній групі до $13,2 \pm 0,2$ і $11,6 \pm 0,1$). Виявлена прямопропорційна залежність між показниками AV ВСА і AV СМА та динамікою відновлення м'язової сили уражених кінцівок ($r = 0,29$, $r = 0,23$).

Висновки.

1. У хворих на ішемічний інсульт в гострому періоді виявлена прямопропорційна залежність між змінами показників церебрального кровообігу (величиною AV ВСА і AV СМА) та динамікою відновлення м'язової сили уражених кінцівок ($r = 0,29$, $r = 0,23$).

2. Клініко-неврологічне дослідження, динаміка відновлення рухових функцій, дослідження стану церебральної гемодинаміки підтверджують доцільність використання методів КТ та МТ в складі комплексної терапії лікування півкульного ішемічного інсульту як таких, що сприяє більш повному регресу рухових порушень порівняно з контрольною групою.

3. Застосування КТ та МТ в гострому періоді ішемічного інсульту в комплексі з традиційною медикаментозною терапією сприяє покращенню церебрального кровообігу за даними ТК УЗДГ, більш повному і швидкому відновленню рухових порушень при умові задовільної психологічної установки хворих на реабілітацію та відсутності виражених психоемоційних порушень.

Список використаних джерел:

1. Голик В.А. Восстановление двигательных функций после инсульта: влияние локализации патологических паттернов на прогноз. *Судинні захворювання головного мозку*. 2011. № 1. С. 25-32.
2. Зозуля І.С., Волосовець А.О., Зозуля А.І. Організація та надання медичної допомоги при гострих порушеннях мозкового кровообігу на догоспітальному та госпітальному етапах. *Укр. мед. часопис*. 2016. № 4 (114). С. 24-29.
3. Кадыков А.С. Реабилитация после инсульта. Москва: Миклош, 2003. 176 с.
4. Мищенко Т.С. Оптимизация профилактики и терапии инсульта. *Практ. ангіологія*. 2016. № 2 (73). С. 51-60.
5. Олейник И.В. Состояние и перспективы решения мозговых инсультов, их социально-медицинских последствий (обзор литературы). *Вісник морфології*. 2010. Вип. 16 (3). С. 734-737.
6. Krakauer J.W. Motor learning: its relevance to stroke recovery and neurorehabilitation. *Curr Opin Neurol*. 2006. Feb. 19(1). P. 84-90.
7. Stinear C. Prediction of recovery of motor function after stroke. *Lancet Neurol*. 2010. 9. P. 1228-1232 (Ukrainian edition 2).

In the article there was conducted the analysis of observing 82 patients having ischemic stroke of hemisphere localization with a satisfactory psychological setting for rehabilitation. Kinesiotherapy (KT) and mechanotherapy (MT) were used in patients after stroke along with basic drug therapy which con-

tributed to a more complete regression of motor disorders compared with the control group of patients.

Key words: ischemic stroke, kinesiotherapy, rehabilitation devices.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922.7

О. В. Гудима, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТА ЯК СУБ'ЄКТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано психолого-педагогічну літературу з проблеми професійного становлення особистості, виділено основні професійні якості майбутнього фахівця як суб'єкта педагогічної діяльності.

Ключові слова: професійне становлення, професійна якість, педагог, практичний психолог.

Термін «професійне становлення особистості» (С.Г. Вершловський, Е.Ф. Зєєр, Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев та ін.) достатньо широко використовується у психології. Вивчення наукової літератури показує, що професійне становлення може бути представлено двояким чином: за схемою процесу (як тимчасова послідовність ступенів, періодів, стадій) і за структурою діяльності (як сукупність її способів і засобів, де послідовність їх один за одним має не тимчасову, а цільову детермінацію). Однак уявлення про професійний розвиток психолога не зводиться ані до процесуальних, ані до діяльнісних характеристик. Це є їх сукупність, пов'язана із особистістю власне психолога.

Дослідження, які проводяться у напрямку вивчення проблеми професійного становлення особистості практичних психологів, умовно можна звести до напрямку створення загальної концепції психологічної служби, аналізу діяльності та інструментальної технології психологічних служб і до напрямку вивчення особистості психолога, його професійно значущих якостей та особливостей індивідуальності.

Професійне становлення студентської молоді – складний, безперервний процес «проекування» особистості. Навчаючи людей самостійно вирішувати власні проблеми, психолог піднімає тим самим суспільну свідомість на новий рівень: він використовує свої професійні та особистісні можливості, щоб впливати на зростання самосвідомості конкретної особистості. Виконати цю місію може тільки особистісно зріла людина, внутрішньо і професійно підготовлена до вирішення завдань, що стоять перед нею. Особистісна зрілість уявляється в умінні поєднувати, співвідносити свої індивідуальні особливості, статусні та вікові можливості, власні принципи з вимогами суспільства та оточуючих [3, с. 80].

Професійна придатність не зводиться лише до рівня академічної підготовки. Зміст підготовки студентської молоді має накладатися на індивідуальні особливості, формувати і розвивати їхні окремі риси, якості. Здатність легко встановлювати контакти з іншими, легкість у спілкуванні, комунікабельність, уміння слухати та підтримувати розмову, емоційна сталість, емпатія – ці риси та якості, на думку В.Г. Панка, мають бути обов'язковою складовою частиною особистості практичного психолога [4, с. 4].

Одним із завдань вузівського навчання Л.В. Долинська вважає формування потреби і можливості вийти за межі того, що вивчається у ВНЗ, актуалізації саморозвитку, самовдосконалення, самоосвіти, забезпечення такого рівня особистісного розвитку, який надасть майбутньому фахівцю можливість зробити навчально-виховний процес у ВНЗ діалогічним, творчим [2, с. 57].

Таке бачення завдань вузівської освіти дозволяє психологам розглядати професіоналізм не тільки як систему знань, вмінь, навичок і набір позитивних якостей особистості, але і як складне особистісне утворення, що поєднує у собі професійно-моральні якості, психологічні властивості і стани особистості, що забезпечують високі результати у педагогічній діяльності.

І.О. Зимня стверджує, що гідне виконання професійного педагогічного обов'язку вимагає від людини прийняття ряду зобов'язань. По-перше, слід об'єктивно оцінювати власні можливості як майбутнього фахівця, знати власні

сильні, значущі для даної професії якості (особливості саморегуляції, самооцінки, емоційного вияву, комунікативні здібності). По-друге, майбутній фахівець повинен оволодіти загальною культурою інтелектуальної діяльності (мислення, пам'яті, сприйняття тощо), культурою поведінки, спілкуванням взагалі і педагогічним спілкуванням зокрема. По-третє, для майбутнього фахівця важливою передумовою й основою успішної діяльності є повага, знання і розуміння свого учня як «іншого». По-четверте, за К. Роджерсом педагог-організатор навчальної діяльності учнів у співпраці повинен виступати як партнер і фасилітатор, педагогічного спілкування. Це зобов'язує студента – майбутнього педагога розвивати свої організаторські, комунікативні здібності для того, щоб уміти керувати процесом засвоєння учнем знань [1, с. 345].

Є.О. Клімов виділяє наступні важливі якості для педагога: стійке задовільне самопочуття у процесі роботи з людьми, потреба у спілкуванні, здатність у думках ставити себе на місце іншої людини, швидко розуміти наміри, помисли, настрої інших людей, розбиратися у їхніх взаємостосунках, здатність добре пам'ятати, утримувати у думках знання особистісних якостей людей тощо. За Є.О. Клімовим, людині педагогічної сфери властиві: уміння керувати, навчати, виховувати, здійснювати корисні дії щодо обслуговування та задоволення різних потреб людей; уміння слухати і вислуховувати; широкий кругозір, мовна культура, спостережливість, здатність співпереживати тощо.

Л.М. Мітіна, яка досліджувала професійно-важливі якості педагога, виділила їх більше 50-ти як професійного, так й особистісного характеру: ввічливість, вдумливість, вимогливість, вразливість, вихованість, уважність, витримка і самоволодіння, гнучкість поведінки, гуманність, працьовитість, діловитість, дисциплінованість, доброта, сумлінність, доброзичливість, ідейна переконаність, ініціативність, щирість, почуття колективізму, політична свідомість, наполегливість, критичність, логічність, любов до дітей, відповідальність, чуйність, організованість, товариськість, порядність, правдивість, педагогічна ерудиція, передбачливість, принциповість, самостійність, самокритичність, скромність, справедливість, кмітливість, сміливість, прагнення до самовдосконалення, тактовність, почуття нового, почуття власної гідності, чуйність, емоційність. Серцевиною є власно-особистісні якості, наприклад, спрямованість, рівень домагань, самооцінка, образ «Я» та ін.

Отже, педагог та психолог, як суб'єкти педагогічної діяльності, представляють собою сукупність індивідуальних, особистісних, власне суб'єктивних якостей, які спрямовано на пізнання себе і суб'єкта своєї праці, а також на процес професійної діяльності за допомогою педагогічного спілкування.

Ефективне вирішення психологом-практиком різноманітних професійних завдань, як показують дослідження Н.І. Пов'якель, значною мірою залежить від наявності та рівня сформованості професійно важливих особистісних рис і якостей (адекватності і сталості самооцінки, сенситивності, емпатичності, фрустраційна толерантність, відсутність хронічних внутрішніх особистісних конфліктів, що обумовлюють проєкції, неадекватні психологічні захисти

тощо), що дають змогу приділяти увагу, насамперед, потребам і станом клієнта, а не стверджуватися за його рахунок, не відволікатися під час роботи з клієнтом на власні психічні стани і переживання.

Отже, аналіз літератури показує, що проблема особистісної та професійної підготовки майбутніх фахівців є дуже актуальною. Розробленими є дослідження процесуальних сторін самосвідомості, самооцінки та «Я» концепції особистості майбутніх педагогів та психологів, визначені механізми і психологічні умови їх ефективного функціонування у професійній галузі. Дослідження проблем становлення особистості психолога розглядають основні вимоги до змісту освіти практичних психологів, концепцію професійної підготовки психолога; проте, недостатньо об'єктивними є вимоги до особистості психолога-практика, не достатньо аналізуються особливості особистісного та професійного становлення. Саме тому, вказуючи на значення, яке відіграє особистість майбутнього психолога та педагога, ми зосереджуємо увагу на проблемі формування особистісних та професійних якостей, дослідженні факторів й умов, що можуть впливати на їх формування протягом навчання студента у ВНЗ. Адже, крім набуття знань, практичних

навичок та вмінь, за час навчання йому необхідно здійснити величезну роботу зі становлення власної особистості.

Список використаних джерел:

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. пособие. Ростов-на-Дону: Феликс, 1997. 480 с.
2. Максименко С.Д., Пелех О.М. Фахівця потрібно моделювати. Наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності. *Рідна школа*. 1994. № 3-4. С. 68-72.
3. Николаенко Д.Ф., Шкіль М.И. Становление учителя. Київ: Знання УССР, 1986. 90 с.
4. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 4. С. 5-7; № 5. С. 4-6.

Psychological and pedagogical literature on the problem of professional development of the individual has been analysed in the article. The main professional qualities of the future specialist as a subject of pedagogical activity have been defined.

Key words: professional development, professional quality, teacher, practical psychologist.

Отримано: 18.04.2018

УДК 336.1:331.25(477)

О. І. Данилюк, кандидат економічних наук

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто та проаналізовано динаміку та структуру видаткової частини бюджету Пенсійного фонду України за декілька останніх років. Обґрунтовано необхідність впровадження обов'язкового накопичувального другого рівня системи пенсійного забезпечення в Україні.

Ключові слова: фінансове забезпечення, пенсійна система, видатки Пенсійного фонду України, бюджет Пенсійного фонду.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Українські пенсіонери вважають призначені їм пенсії низькими, працююче населення – сплачені ними страхові внески високими, а європейські радники висловлюють своє невдоволення хронічним дефіцитом бюджету Пенсійного фонду України (ПФУ). В умовах демографічної кризи (кожен четвертий українець – пенсіонер, а один зайнятий забезпечує пенсією одного пенсіонера) та нестабільної економічної ситуації, тінізації економіки, хронічного дефіциту Державного бюджету, а також постійної політичної кризи в країні солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування України вже не перший рік не здатна забезпечувати наявний рівень заміщення пенсіями втраченого заробітку та оптимальну диференціацію пенсій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано дослідження даної проблеми. Серед публікацій вчених, які розглядають питання пенсійного забезпечення в Україні слід зазначити О. Ковалю, І. Ткачук, І. Гнибіденку, О. Грішнову, В. Толубяка, Е. Лібанову, Л. Ткаченко, О. Пищуліну, К. Васьківську, І. Гринчишину.

Формулювання мети статті. Здійснити аналіз динаміки та структури видаткової частини бюджету ПФУ за період 2010–2016 рр. та розробити на його основі практичні рекомендації щодо реформування вітчизняної пенсійної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порівняльний аналіз співвідношення доходів і видатків бюджету ПФУ за період 2010–2016 рр. свідчить про тенденцію щодо зниження диспропорції між видатками фонду та його доходами: у 2010 р. цей показник становив 4,3%, у 2011 р. – 6,6%, у 2012 р. – 5%. Проте в 2013 р. у пенсійній системі відбулися позитивні зміни: перевищення перших над другими становило 0,08%, які, хоч і незначні, але важливі для подолання негативних тенденцій, адже послідовно трансформують їх у позитивні. Однак уже в 2014–2015 рр. зростання диспропорцій між видатками фонду та його доходами не перевищувало 1% (0,66% і 0,34% відповідно). Така тенденція пов'язана не тільки з демографічною ситуацією в

країні, але й з недостатнім рівнем розвитку економіки. У 2016 р. вдруге за останнє десятиріччя спостерігалось перевищення доходів над видатками, а саме на 2,4 млрд. грн., або на 0,95% [1]. Це зумовлено перевиконанням плану власних надходжень (на 1,7 млрд. грн.) та економією видатків внаслідок припинення безпідставних пенсійних виплат внутрішньо переміщеним особам. І, як наслідок, вперше за останні дев'ять років не залучалась позика з Єдиного казначейського рахунку, а також було зменшено плановий дефіцит коштів ПФУ.

Чинна пенсійна система України є платоспроможною лише за умови фінансової підтримки з боку держави. Субсидування дефіциту бюджету ПФУ є найбільшим і постійно зростаючим напрямом витрачання коштів Державного бюджету України. Близько третини всіх пенсійних виплат проводиться за рахунок державних коштів. Протягом 2010–2016 рр. видатки Державного бюджету на фінансування пенсійних програм зросли більше, ніж у 2,2 рази, або на 78,5 млрд. грн., – до рівня 142,6 млрд. грн. [1]. Динаміка видатків на покриття дефіциту коштів ПФУ, питома вага яких у структурі усіх видатків Державного бюджету коливалась в межах від 3,4% (у 2014 р.) до 11,9% (у 2016 р.), наочно свідчить про суттєве зростання обсягів бюджетної підтримки ПФУ. Значне зростання дефіциту коштів ПФУ у 2016 р. урядовці пояснюють зниженням ставки ЄСВ майже удвічі, а саме з середнього значення 40% до фіксованої ставки 22%, внаслідок чого бюджет поніс втрати, яке, на жаль, не привело ні до значної легалізації «тіньової» зайнятості, ні до скорочення заборгованості із платежів до Фонду. Таким чином, однією із головних причин незбалансованості бюджету ПФУ є незадовільний фінансовий стан підприємств реального сектору економіки, які з причини надмірного податкового навантаження, нестабільної економічної ситуації не в змозі позбутися накопиченої заборгованості та зростаючих сум фінансових санкцій.

Ще однією причиною незбалансованості бюджету ПФУ є темп зростання середнього розміру пенсії в окремі періоди перевищував темп приросту заробітної плати. Пік такого перевищення припав на 2013 р. – на 9,1%, або біль-

ше, ніж у 2,1. Як бачимо, чинна система пенсійного забезпечення не здатна захистити громадян пенсійного віку від бідності та забезпечити їм адекватне заміщення пенсією заробітку, втраченого ними у зв'язку зі старістю. Варто зауважити, що розмір встановленої на 1 січня 2017 р. української середньої пенсії за офіційним курсом Національного банку України на цю дату становив \$67. Середньостатистичний польський пенсіонер отримує в 6,2 разів вищу пенсію, ніж український. При цьому розмір середньої пенсії в Україні становив лише 37,9% від середньої заробітної плати (4 482,35 грн.). В інших країнах цей показник значно вищий. Так, у Греції коефіцієнт заміщення встановлений на рівні 96%, у Великій Британії – 90%, в Люксембурзі – 87%, в Австрії – 77%, в Данії – 66%, в Японії – 60%, у Фінляндії – 59%, у Польщі – 58%, у Франції – 52%, в США – 50%, в Німеччині – 47%, в Білорусі – 42% [2].

Проаналізувавши динаміку видатків бюджету ПФУ засвідчують стійку негативну тенденцію до зростання їх обсягів, що пояснюється намаганням держави покращити матеріальний стан пенсіонерів, перманентними інфляційними процесами, підвищенням рівня прожиткового мінімуму, появою новопризначених виплат і збільшенням середньої заробітної плати. Прийняття Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. № 3668-VI [3], згідно якого обмежено максимальний розмір пенсій та знижено відсоток обчислення «спеціальних» пенсій, і, як наслідок, зменшилась на 10,4% кількість одержувачів пенсійних виплат, сприяло лише частковій нормалізації кризової ситуації у вітчизняній пенсійній системі.

Важливим показником оцінки фінансової спроможності пенсійної системи країни є співвідношення пенсійних витрат та ВВП. За період 2010–2016 рр. питома вага видатків бюджету ПФУ у ВВП коливалася в межах від 10,6% (у 2016 р.) до 17,7% (у 2010 р.). Динаміка цього показника за досліджуваній період вказує на його зменшення на 7,1%.

Висновки та пропозиції. Аналіз динаміки основних фінансових показників ПФУ свідчать про залежність його бюджету від фінансової підтримки з боку держави. Головною причиною цього є дисбаланс дохідної та видаткової частин бюджету як наслідок системного порушення принципу економічної залежності видатків споживання від отриманих доходів і ВВП. Перспективи розвитку пенсійної системи в Україні пов'язані передусім із забезпеченням її платоспроможності та фінансової стійкості у довгостроковій перспективі, які можна досягти шляхом посилення дії страхових принципів у діючій солідарній системі, впровадження накопичувального страхового складника та ефективнішого функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Пенсійного фонду України. URL: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>
2. Розмір української пенсії порівняли зі світовими показниками: інфографіка. URL: <https://ukr.media/ukrain/291310>
3. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 12–13. 82 с.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 24 грудня 2015 р. № 911-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 5. 50 с.
5. Про затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2017 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 р. № 17. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/17-2017-п>

The article analyses the dynamics and structure of the expenditure part of the Pension Fund budget in Ukraine for the last several years. The necessity of introducing a compulsory second pillar accumulative pension system in Ukraine is substantiated.

Key words: financial security, pension system, expenditures of the Pension Fund of Ukraine, Pension Fund budget.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.923

Ю. П. Данчук, кандидат психологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ «Я ОБРАЗУ» У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті подано теоретичний аналіз сучасних досліджень особливостей розвитку «Я образу», проаналізовано результати даних досліджень, розкриваються актуальні питання структури «образу – Я», умови та фактори його розвитку.

Ключові слова: особистість, «Я образ», «Я – концепція», структура особистості.

Сучасні соціокультурні умови, для яких характерна розмитість ціннісних та соціально-нормативних орієнтирів, ускладнюють процеси розуміння людиною свого місця в світі, у відносинах з іншими людьми, що, безумовно, робить негативний вплив і на становлення «образу – Я». Все більш затребуваними стають такі форми і способи відносин людини і світу, людини з іншими людьми і з самим собою, які дозволяють збагачувати зміст розуміння себе та інших за допомогою діалогічності незбіжних соціокультурних позицій і установок. Розуміння закономірностей і особливостей розвитку «образу – Я» в сучасних соціокультурних умовах стає важливим фактором розвитку індивідуальності, особистості і людини як суб'єкта на різних вікових етапах.

«Образ – Я» як сукупність уявлень людини про самого себе зазвичай розглядається або як складова Я – концепції (Р. Бернс, К.Р. Роджерс), або як аспект самосвідомості особистості (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), або в контексті досліджень самоідентичності і самості (Е. Еріксон, К.Г. Юнг). Уявлення людини про самого себе, перетворюючись під впливом досвіду діяльності, спілкування з іншими людьми, зміни соціокультурної ситуації, відчуваючи на собі вплив мотивів, ступеня і здатності саморозуміння, мають, в значній мірі суб'єктивний характер. Однак глибина і багатогранність розуміння себе, міра стійкості, рівень конструктивності такого саморозуміння мають прямий вплив на життєвий шлях людини, її вибори, вчинки, цільопокладання, досягнення.

Проблема «образу – Я» є предметом дослідження в багатьох роботах сучасних психологів (Р. Бернс, К.Р. Роджерс, І. С. Кон, А.Б. Орлов, Д.А. Леонтьєв та ін.). У них розглядається понятійний зміст (Р. Бернс, І.С. Кон та ін.); структура «образу – Я» (Е.Т. Соколова, Д.А. Леонтьєв та ін.); умови та фактори його розвитку (І.С. Кон, В.В. Столін, О.М. Крилов та ін.) [1;2].

При всьому різноманітті досліджень необхідно відзначити, що ці роботи в більшій мірі присвячені проблемам вивчення внутрішнього світу дорослої людини.

Незважаючи на інтерес дослідників до даної проблеми, ряд питань залишається практично не розробленим. Наприклад, в більшості сучасних досліджень не виділяється соціокультурна складова «образу – Я». У той же час традиція розуміння особистості та індивідуальності людини в соціокультурному (духовному, культуральному, аксіологічному та ін.) контексті властива російської релігійній філософії (В.В. Зеньковський, В.І. Несміліво, П.А. Флоренський) і представлена в ряді сучасних досліджень (В.В. Абраменкова, Н.Я. Большунова, М.Я. Дворецька, Т. А. Флоренська).

Недостатньо досліджена така складова «образу – Я» як «внутрішнє Я», виділене в роботах С.В. Суботського і ін. [1;3].

Динаміка розвитку «образу – Я», яка практично не досліджена, в тому числі в дошкільному віці; не розглянуті можливості її розвитку, не виділені механізми, критерії розвитку «образу – Я», не виділено генетичний аспект появи «внутрішнього Я».

Зокрема, недостатньо досліджень, в яких розглядається процес розвитку «образу – Я» дитини дошкільника, молодшого школяра засобами діалогу. Хоча проблема діалогу є досить представленою в психологічних дослідженнях, він зазвичай розглядається щодо розвитку мислення (Г.М. Курчинський), мовленнєвої діяльності (С. Машбиць, В.В. Андрієвська, С.Ю. Комісарова), навчальної діяльності і т.д., однак мало досліджена його роль по відношенню до різних аспектів розвитку особистості, за винятком відомих робіт М.М. Бахтіна, Т.А. Флоренський, Н.Я. Большунова і деяких ін., Практично немає досліджень, що розглядають роль діалогу в просторі соціокультурного розвитку. Недостатньо досліджені також можливості діалогу в розвитку «образу – Я», особливо в віковому контексті, не ясно, як діти сприймають діалог, яке місце діалог займає в розвитку «образу – Я» дитини на відміну від дорослих. Дефіцит знань з вказаних проблем не дозволяє розробляти досить ефективні програми розвитку особистості, «образу – Я». В силу цього виникає актуальне завдання пошуку засобів розвитку «образу – Я» починаючи з дитини – дошкільника.

Висновки. Отже, актуальність дослідження зумовлена наявністю наступних протиріч: між потребою в розумінні психологічного змісту «образу – Я» і недостатністю уявлень про його структуру; уявленнями про розвиток «образу – Я» на різних вікових етапах і відсутністю критеріїв його станов-

лення і переходу від одного етапу його розвитку до іншого; сформульовані уявлень про дитячу субкультуру і ролі діалогу як засобу розвитку дітей і дорослих, з одного боку, і, з іншого боку, відсутністю достатньо розроблених технологій і способів використання діалогу в контексті дитячої, юнацької субкультури для розвитку «образу – Я».

Всі вищезазначені протиріччя складають сутність проблеми дослідження, її теоретичну, практичну, соціальну та соціокультурну значимість.

Список використаних джерел:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, 1968. 156 с.
2. Богословський В.В., Степанов А.А., Виноградова А.Д. Загальна психологія: навч. посібник для студентів пед. інститутів. Москва: Освіта, 1981. 87 с.
3. Энциклопедия детства / под ред. Л. Кондрашовой. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 400 с.

The article gives a theoretical analysis of modern studies of the peculiarities of the development of «I – image», analyses the results of these studies, reveals the topical issues of the structure of «image – I», the conditions and factors of its development.

Key words: personality, «I – image», «I – concept», a person's structure.

Отримано: 18.04.2018

УДК 378.011.3-051:364-43:37.041

Н. М. Дідик, кандидат психологічних наук

ДІАГНОСТИКА ПРАГНЕННЯ ДО САМОРОЗВИТКУ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

У статті подано результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми саморозвитку сучасних студентів. Проаналізовано інтерпретацію понять саморозвиток у науковій літературі. Обґрунтовано результати діагностики прагнення до саморозвитку у студентів.

Ключові слова: студент, саморозвиток, діагностика.

Постановка проблеми. У теперішній час суспільних змін актуальною є проблема формування конкурентоспроможного фахівця, який буде прагнути до постійного професійного та особистісного саморозвитку. Саме такий фахівець є затребуваним на сучасному ринку праці. Він активний, професійно мотивований, прагне до самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень. Професійний саморозвиток особистості вивчали такі сучасні вчені: К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, В.А. Ковальчук, С.Б. Кузікова, Л.М. Мітіна, В.О. Моляко, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, С. М. Соколовська, Б. О. Федоришин, В.А. Фрицок та ін. Разом з тим, діагностика саморозвитку сучасних студентів проведена ще недостатньо. Це стало метою проведення нашого дослідження.

Мета статті – провести діагностику саморозвитку сучасних студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саморозвиток – це процес всебічного розвитку особистості за допомогою самостійного вивчення і застосування отриманої інформації, індивідуального творчого підходу до завдань, без постійного зовнішнього впливу.

С.М. Соколовська під професійним саморозвитком розуміє усвідомлений цілеспрямований процес особистісного і професійного самовдосконалення з метою творчої самореалізації в процесі виконання професійної діяльності [3, с. 34]. На думку В. А. Ковальчук, професійний розвиток і саморозвиток особистості визначає як процес набуття та вдосконалення професійно-особистісних якостей, професійних знань, вмінь та навичок [1, с. 11].

С.М. Соколовська описує професійний розвиток як розвиток суб'єкта, що відбувається в системі міжлюдських відносин у даній професійній спільноті, який передбачає формування всіх елементів структури суб'єкта діяльності [3, с. 32]. За словами А.О. Реана, актуальна потреба в саморозвитку, прагнення до самовдосконалення та самореалізації представляють величезну цінність самі по собі.

В.А. Фрицок вказує на різнобічність і багатогранність проявів саморозвитку, що свідчить про неоднозначність і комплексний характер цієї категорії [4, с. 26]. Дослідниця проаналізувала різні підходи до визначення поняття професійний саморозвиток: акмеологічний, антропоцентричний, аксіологічний, діяльнісний, компетентнісний, культурологічний, особистісний, синергетичний, суб'єктний, системний [4, с. 25-59].

В.А. Ковальчук наголошує, що головним у вищому навчальному закладі є формування позитивної мотивації навчальної діяльності, мотивації пізнання, що є основою професійного саморозвитку майбутнього фахівця [1]. Для того, щоб відповідати рівню сучасних вимог, фахівцю необхідно не тільки успішно займатися в системі спеціально організованої підготовки, а й весь час працювати над собою, професійно саморозвиватися та самовдосконалюватися.

С.Б. Кузікова зауважує, що суб'єктом саморозвитку людина стає тільки тоді, коли вона свідомо починає ставити цілі самопізнання, самовдосконалення, самореалізації, тобто визначає перспективи того, до чого вона рухається, чого домагається, що бажає або, навпаки, не бажає змінювати у собі, тобто усвідомлює, об'єктивізує і перетворює власні особистісні характеристики і способи взаємодії зі світом [2, с. 373-374].

Діагностичними методиками вивчення саморозвитку є: «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості – ДХСО» (С.Б. Кузікова), «Діагностика мотивації успіху» (Т. Елерс), «Потреба в досягненні» (Ю.М. Орлов та ін.), «Діагностика потреб у саморозвитку» (В.М. Маралов), «Рефлексія на саморозвиток» (Л.М. Бережнова), «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» (Н.П. Фетіскін), «Діагностика реалізації потреби в саморозвитку» (В.Г. Маралов), «Здатність педагога до саморозвитку» (І.В. Нікітішна) та ін.

З метою вивчення особливостей саморозвитку сучасних студентів нами проведено методичку «Здатність педагога до саморозвитку» (І.В. Нікітішна). Дослідження проведено на різних курсах навчання студентів.

За результатами дослідження 34,7% студентів мають високий рівень саморозвитку, вони готові до змін і нововведень. Тоді як для 65,3% майбутніх фахівців властивий достатній рівень саморозвитку, вони готові активно використовувати окремі інновації. Недостатнього рівня саморозвитку серед опитаних не виявлено, що є позитивним результатом (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз показників саморозвитку студентів

Курс навчання	Високий рівень саморозвитку		Достатній рівень саморозвитку		Недостатній рівень саморозвитку	
	середнє значення	%	середнє значення	%	середнє значення	%
1 курс	65,0	20,8%	52,1	79,2%	-	-
2 курс	62,2	41,7%	54,1	58,3%	-	-
3 курс	61,0	41,7%	56,3	58,3%	-	-
4 курс	63,7	41,2%	56,0	58,8%	-	-
5 курс	64,0	42,0%	56,2	58,0%	-	-

За результатами таблиці 1, різниця у загальних числових показниках студентів 2-5 курсів незначна. Разом з тим, найнижчий рівень високого прагнення до саморозвитку (20,8%) властивий для першокурсників, що може бути зумовлене їхнім ще недостатнім розумінням важливості професійного саморозвитку. Більш високе середнє значення (42,0%) показник високого рівня розвитку має у представників старших курсів (4 і 5 курсів). Це може свідчити про їх більш високе прагнення до саморозвитку та бажання професійно самовдосконалюватись, що обумовлене кількістю років навчання.

Висновки і перспективи досліджень. Отже, третина студентів мають високий рівень прагнення до саморозвитку.

ку. Найнижчий рівень розвитку цього прагнення у першокурсників, а найвищий – у п'ятикурсників. Ефективною для саморозвитку студентів є самостійна робота, ведення щоденників саморозвитку, відвідування тренінгів особистісного зростання.

Список використаних джерел:

1. Ковальчук В.А. Професійний саморозвиток фахівця як педагогічна проблема. *Професійний саморозвиток майбутнього фахівця*: монографія / за ред. В.А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 10-20.
2. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: Вид-во «МакДен», 2012. 410 с.
3. Соколовська С.М. Сутнісна характеристика понять «саморозвиток» та «професійний саморозвиток». *Професійний саморозвиток майбутнього фахівця*: монографія / за ред. В.А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 20-39.
4. Фришок В.А. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх педагогів до безперервного професійного саморозвитку: дис. ... док. пед. наук: 13.00.04 Теорія і методика професійної освіти. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2017. 532 с.

The article presents the results of theoretical and empirical research of the problem of self-development of modern students. The analysis of the concepts of self-development in the scientific literature is analysed. The results of diagnostics of the desire for self-development among students are substantiated.

Key words: student, self-development, diagnostics.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376-056.263:37.064.1:159.9

О. І. Дмитрієва, кандидат педагогічних наук

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БАТЬКАМ УЧНІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

У статті представлено значення надання психологічної допомоги батькам нечуючих дітей шкільного віку; проаналізовані стадії відчуттів батьків нечуючих дітей; розглянуто оптимальні форми організації психологічної допомоги батькам учнів з порушеннями слуху.

Ключові слова: психологічна допомога, батьки, діти з порушеннями слуху.

У розвитку особистості дитини з порушенням слуху особлива роль належить батькам. Саме вони вчасно мають помітити чуже їхня дитина, чи ні, звернутися до лікарів, спеціальних педагогів та психологів, забезпечити підтримку розвитку дитини у ранньому віці.

Пізніше, коли дитина з порушенням слуху починає навчатися у закладі освіти, особливе значення у процесі спостереження за нею належить психологу, який працює з дитиною. У більшості випадків саме він акцентує увагу батьків на певних особливостях психічного розвитку дитини. У свою чергу, батьки теж потребують психологічної допомоги, адже виховуючи дитину з порушенням слуху, вони зустрічаються з багатьма психологічними проблемами. Виховання і навчання дітей з порушеннями слуху вимагає від батьків великої самовіддачі, терпіння та старання. Після того, як батьки дізналися про те, що їхня дитина не чує, вони знаходяться у стані шоку, розгубленості, не знають, що робити і як жити далі. Проте від того, наскільки швидко вони включаються у процес реабілітації дитини, залежить усе її майбутнє. Можна з впевненістю стверджувати, що 80% успіхів дітей з порушеннями слуху – це заслуга їхніх батьків.

Психологічна підтримка батьків полягає перш за все у тому, щоб допомогти їм пережити стан шоку після того, як вони дізналися, що їх дитина погано чує, і допомогти їм розпочати активно розвивати у неї слух, мовлення, інші навички.

Стосунки у сім'ях, що виховують дітей з особливими потребами, не є постійними. У літературі зустрічаються різні описи так званих фаз психологічного усвідомлення факту народження дитини з порушенням розвитку, в тому

числі, з порушенням слуху (Г. Гузєєв, Д. Льютеман, Є. Шухард) [1, с. 95].

Зокрема, Д. Льютеман описав стадії розвитку почуттів батьків глухих дітей після того як вони дізнаються про те, що їхня дитина не чує.

Перша стадія – шок. Батьки вражені цим ударом долі. Вони нічого не розуміють, не чують. Вони відповідають на питання, хитають головою, але не пам'ятають, що їм сказали. Дарма лікар щось говорить їм – їх розум, почуття, пам'ять блоковані. Єдине, чого вони хочуть – це піти і нікого не бачити.

Друга стадія – розуміння. У цей період до батьків приходить жах діагнозу – їхня дитина не буде чути звуки, розуміти мову, вона не буде говорити, буде відокремлена від інших людей через глухоту та німоту. Вони відчувають горе, сором, муки совісті, образу: «Чому моя дитина глуха?» Батьки хочуть знати причину глухоти, щоб перенести свій гнів та образу на «винного». Вони прагнуть знайти родичів чоловіка чи дружини, у яких були порушення слуху. Ця обставина може призвести до розпаду сім'ї. Якщо вони не знаходять «винного», то звинувачують себе. Це не лише відчуття відчаю, а й страх: «Як виховувати глухого малюка?».

На цьому етапі їм важливо виговоритися, обговорити усі свої страхи та сумніви з доброзичливою, розумною людиною – лікарем, педагогом, психологом, родичем. Якщо батьки не зможуть цього зробити, такі почуття будуть постійно переслідувати їх.

Третя стадія – «захисне заперечення». Батьки, прагнучи позбутися неприємних переживань, починають заперечувати для себе факт глухоти. Їм починає здаватися, що

дитина чує, що діагноз «глухота» – помилка. Вони постійно шукають лікарів або центри, де під час чергового обстеження скажуть, що їхня дитина чує, або скажуть, що дитину можна вилікувати. Ця стадія небезпечна через те, що деякі батьки надовго зупиняються на ній, втрачаючи дорогоцінний час, важливий для розвитку дитини.

Четверта стадія – прийняття глухоти. Це надзвичайно важливий етап у розвитку свідомості батьків. На цій стадії вони починають розмірковувати: «Так, наша дитина глуха і це – факт. Але ми можемо постаратися, щоб вона виросла хорошою і щасливою людиною. Так склалися обставини, що наша дитина не чує. Але ми маємо бути мужніми, зібратися із силами і допомогти нашій дитині».

П'ята стадія – конструктивні дії. На цій стадії батьки змінюють свій спосіб життя, життєві цінності. У них формується нова важлива мета – виховати глухого малюка так, щоб він виріс щасливою людиною, особистістю. Багато батьків на цьому етапі усвідомлюють, що їхнє життя стало насиченим, повним, цікавим [3, с. 187-188].

Перші три стадії займають тижні і місяці, четверта і п'ята – усе життя. Завдання спеціалістів – допомогти батькам якомога швидше і з найменшою психічною травмою пережити три стадії, прийняти глухоту і перейти до конструктивних дій, щоб допомогти дитині. Для цього психолог повинен:

- надати батькам максимум інформації, про особливості розвитку дітей з порушеннями слуху, методах і формах їх навчання, їхніх проблемах та способах вирішення цих проблем. Необхідно запропонувати батькам літературу, яку вони самі зможуть почитати вдома;
- навчити батьків дитини спілкуватися з нею, враховуючи її обмежені можливості чути і розуміти оточуючих людей;
- налаштувати батьків на систематичні, самостійні заняття з дитиною, надати їм інформацію про конкретні дії, котрі допоможуть їм побачити реальну можливість допомогти їй;
- навчити батьків спостерігати за реакціями та поведінкою дитини;
- пояснити батькам, що вони мають бути терплячими і уважними;
- надати батькам можливість спілкуватися з батьками інших дітей з порушеннями слуху, які активно займаються з власними дітьми і можуть підтримати їх, допомогти порадою;
- допомогти батькам прийняти глуху дитину такою, якою вона є, займатися з нею і радіти будь-яким її досягненням.

Тісний взаємозв'язок психолога та сім'ї може розвиватися завдяки активній взаємодії психолога з батьками нечуючої дитини. Форми співпраці можуть бути різними, зокрема:

- відвідування батьків вдома (сприяє налагодженню контактів із сім'єю). Відвідувати батьків учнів можна, маючи запрошення від них або домовившись заздалегідь. Під час зустрічі психолог має підкреслити позитивне в дитині, тактовно звернути увагу на недоліки, разом поміркувати над тим, як усунути їх. Дуже важливо створити атмосферу довіри і доброзичливості);

- індивідуальні консультації для батьків (передбачають надання конкретних рекомендацій, порад з актуальних для батьків питань);
- запрошення батьків до школи (найчастіше це роблять для конфіденційної розмови про шкільні проблеми дитини (погана поведінка, неуспішність тощо).

Практика роботи свідчить, що встановлення партнерських стосунків між психологом закладу освіти та батьками нечуючої дитини можливе за поетапної побудови взаємодії і створення ділового контакту як особливої форми спілкування між батьками і психологом закладу освіти. До основних завдань психологічної допомоги батькам нечуючої дитини можна віднести надання кваліфікованої допомоги у створенні комфортного для розвитку дитини родинного середовища; активне залучення батьків до навчально-виховного та реабілітаційного процесу; формування адекватних взаємин між дорослими і дітьми.

Проте перебування дітей з порушеннями слуху у закладі освіти не знімає відповідальності з батьків за їхнє виховання. Успіх виконання завдань, які стоять перед закладом освіти, зокрема, розвиток пізнавальних процесів дитини, корекція порушень інтелектуального розвитку; розвиток словесної мови в усній і писемній формі, української жестової мови; здобуття знань дитиною з основ наук в межах навчальних програм; підготовка учнів до трудової діяльності; виховання у них працьовитості, вміння працювати у колективі; трудової дисциплінованості тощо, значною мірою залежить від співпраці психолога і закладу освіти.

Найперше обов'язкове завдання – це прояв інтересу до успіхів своєї дитини у школі. Усі досягнення дитини як і труднощі, які виникають у неї, мають бути відомими батькам, вони мають обговорювати їх з дитиною.

Отже, психологічна допомога батькам нечуючих дітей сприяє не лише формуванню особистості дитини з порушенням слуху, але й передбачає формування виховного простору у великому і малому соціумі, сприяє організації засвоєння дітьми соціальних ролей.

Список використаних джерел:

1. Богданова Т.Г. Сурдопсихологія: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2002. 224 с.
2. Виховання дитини з порушенням слуху в умовах сім'ї / за ред. Т.В. Сак. Київ: Наук. світ, 2009. 210 с.
3. Королева И.В. Диагностика и коррекция нарушений слуховой функции у детей раннего возраста. Санкт-Петербург: КАРО, 2005. 288 с.

In this article the meaning of psychological help for parents of deaf children is represented; the stages of deaf children parents' feelings are analysed; the optimal forms of psychological help organization for parents of pupils with hearing disorders are examined.

Key words: psychological help, parents, children with hearing disorders.

Отримано: 18.04.2018

УДК 378.015.3:005.32

Т. О. Докучина, кандидат педагогічних наук

АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ У МАЙБУТНІХ КОРЕКЦІЙНИХ ПЕДАГОГІВ

Стаття присвячена проблемі мотивації студентів до навчання. Визначено, що у процесі підготовки майбутніх корекційних педагогів необхідним є формування професійно спрямованої мотивації навчання.

Ключові слова: мотивація навчання, мотиви, студенти, майбутня професійна діяльність.

Успішність здійснення корекційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами значною мірою залежить від рівня професійної компетентності корекційних педагогів. Тому важливим завданням підготовки майбутніх спеціалістів у закладах вищої освіти є формування професійної компетентності, важливою складовою якої є мотиваційна сфера студентів, їхня спрямованість на оволодіння професією та майбутнє працевлаштування.

Різні аспекти проблеми підготовки корекційних педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами вивчали Л. Акатов, С. Миронова, Н. Пахомова, Ю. Пінчук, Л. Прядко та ін. Вчені визначають необхідним формування не лише знань та умінь професійної діяльності, але й особистісних якостей, зокрема мотиваційної сфери майбутніх фахівців.

Аналіз літературних джерел свідчить, що у сучасній психології відсутня єдність у визначенні сутності поняття

мотивації, що свідчить про її багатогранність. Під поняттям мотивація розуміють декілька психологічних явищ, а саме [3, с. 34]: 1) систему факторів або сукупність причин, які спрямовують людину до виконання певних дій чи бездіяльності, спонукають до активності; 2) усвідомлене використання цілої системи збудників, які сприяють активізації діяльності; 3) процес розгортання системи збудників, який безпосередньо відбувається в структурі відповідної діяльності.

Серед мотивів, що спонукають до навчання виділяють [1]:

✓ Пізнавальні мотиви, які орієнтовані на оволодіння знаннями. До цієї групи мотивів відноситься інтерес до знань, потреба у пізнанні, допитливість, бажання здобувати нові знання, навчитись нового.

✓ Соціальні мотиви пов'язані із стосунками, потребами у спілкуванні з іншими людьми, у їх оцінці, схваленні. Формуються соціальні мотиви безпосередньо самим навколишнім середовищем, а точніше його діяльністю.

За визначенням О. Пінської професійна мотивація є системою цілей, потреб, що спонукають студента до активного засвоєння знань, оволодіння вміннями і навичками, свідомого ставлення до професії [2]. Професійна мотивація може бути обумовлена дією не одного, а кількох мотивів. На її формування впливають індивідуально-психологічні особливості та умови діяльності. Полівмотивованість навчальної діяльності та вагома роль мотивації свідчить про необхідність її вивчення та формування у процесі підготовки майбутніх фахівців.

Сформована професійна мотивація навчання сприяє успішності оволодіння професійними знаннями та уміннями, позитивному ставленню до професії. Формування професійно спрямованої мотивації навчання повинно починатись ще на етапі вступу до вищого закладу освіти, що сприятиме свідомому вибору професії. Практика роботи у

закладі вищої освіти свідчить, що формування професійних інтересів у майбутніх корекційних педагогів найбільшою мірою відбувається під час практичної діяльності з дітьми. Тому з метою формування мотивації навчання необхідним є систематичне включення студентів в різні активні форми взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами. Важливим також є формування необхідних якостей особистості студентів у процесі викладання усіх навчальних дисциплін, кожна з яких має бути професійно спрямованою.

Отже, підготовка майбутніх корекційних педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами передбачає формування професійно спрямованої мотивації навчання, яка є важливою умовою успішності оволодіння професією. Реалізація цього завдання передбачає здійснення цілеспрямованого впливу на формування професійних інтересів, позитивного ставлення до навчальної діяльності та майбутньої професії протягом усього періоду підготовки фахівців.

Список використаних джерел:

1. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1990. 192 с.
2. Пінська О. Професійна мотивація як засіб підвищення ефективності навчальної діяльності студентів. *Проблеми трудової і професійної підготовки*. 2009. Вип. 14. С. 111-115.
3. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». Киев: Миллениум, 2004. 521 с.

The article is devoted to the problem of students' academic motivation. The need for the formation of professionally oriented academic motivation of future special educators in the process of training was determined.

Key words: academic motivation, motive, students, future professional activity.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922.7

С. В. Дорофей, кандидат психологічних наук

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ВНУТРІШНЯ ПЕРЕДУМОВА ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ

Стаття присвячена аналізу сучасних наукових уявлень про творчий потенціал дитини, визначенню його змісту, виділенню основних структурних компонентів, також особливостям розвитку творчого потенціалу в умовах навчально-виховного процесу.

Ключові слова: творча діяльність, творчий потенціал, творча обдарованість, творчі можливості.

Актуальність дослідження із коротким теоретико-методологічним обґрунтуванням проблеми. Внутрішньою передумовою творчої діяльності, ядром творчої обдарованості є творчий потенціал, що являє собою сукупність можливостей, засобів, які можуть бути приведені в дію, використані для розв'язання певних задач, досягнення поставлених цілей. Творчий потенціал як можливі творчі прояви особистості; творчі можливості, які закладені в кожній людині з народження, розкриваються в різних сферах творчої діяльності.

Творчий потенціал реалізуючись у творчих зусиллях, пов'язує можливості людини і її реальне життя в єдиний процес життєтворчості, в якому кожна мить може бути народженням нових можливостей та їх реалізацією. Творчий потенціал людини може розглядатися у вузькому і широкому сенсі. У вузькому сенсі це творчі здібності, і насамперед здатність до уяви і креативного мислення, в широкому сенсі – це ще й особливості особистості, що сприяють реалізації творчих здібностей: мотиви, деякі емоційні та вольові якості, рівень компетентності

Дослідження творчого потенціалу є самостійною і водночас багатопланою проблемою, яка становить інтерес для цілої низки наук, таких як філософія, психологія, педагогіка, соціологія та ін. Різні аспекти поняття "творчий потенціал" особистості розглядали у своїх працях філософи А. Бергсон, І. Надольний, П. Крамар, Б. Новіков, О. Чаплигін, І. Шпачинський. Через структуру ціннісних орієнтацій аналізують творчий потенціал В. Василенко, С. Головаха,

О. Дробницький та ін. З точки зору психології розкриваються особливості творчої особистості та механізми творчих процесів у працях Б. Ананьєва, Я. Пономарьова, Б. Теплова, В. Роменця. Педагогічні аспекти проблеми формування творчого потенціалу в різних видах діяльності розглядаються у дослідженнях В. Лихваря, Н. Медведєвої, О. Холоденко, Л. Масол, С. Олійник та ін.

Мета дослідження. Простежити сучасні тенденції дослідження проблеми розвитку творчого потенціалу в дитячому віці.

Результати теоретичного аналізу проблеми. У дослідженнях Д. Богоявленської, О. Матюшкіна, В. Моляка особлива увага приділяється виділенню структурних компонентів творчого потенціалу особистості, його принципам формування та розвитку. Учені І. Воронюк, Н. Булка, О. Деноткіна пов'язують дане поняття із креативністю особистості; Р. Ткач, Т. Коваленко, Л. Овсянецька, Г. Костюшко – із творчою активністю особистості. Ряд дослідників (Г.С. Костюк, Б.М. Теплов, О.М. Матюшкін, Н.В. Кузьміна, В.О. Моляка та ін.) під творчим потенціалом фактично розуміють обдарованість, готовність до творчої діяльності, міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність. Г.С. Альтшуллер розглядає даний феномен як якість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати діяльність творчого характеру. Н.В. Кузьміна ототожнює творчий потенціал із психоенергетичними ресурсами і резервами особистості, що виражаються в інтенсивності духовного життя і можуть розряджатися в інших видах діяльності.

Енциклопедичні дані засвідчують, що потенційність (від лат. *potentia* – здібність, сила, міць, дієвість) – притаманна життєвій субстанції тенденція, яка за сприятливих умов досягає своєї мети. Потенціал – це сукупність наявних можливостей, засобів у певній сфері життя, людські ресурси та суб'єктивні сили і здібності людини, рівень її свідомості, підготовленості до того чи іншого виду діяльності. Потенційна можливість – наявний набір факторів, завдяки якому припускається латентна можливість того, що певні властивості або здібності, не виявлені зараз, розвинуться або виявляться за певних умов, обставин [4]. До структури творчого потенціалу відносять: можливості суб'єкта, які ще не розвинулися у творчі здібності; власне творчі здібності; внутрішні можливості, що активізують реалізацію творчих здібностей; характер впливу суб'єкта, тобто рівень активності, стилі діяльності тощо [3].

Згідно В.О. Моляко, «творчий потенціал – це саме та система, яка абсолютно прихована від будь-якого зовнішнього спостереження; більш того, сам носій творчого потенціалу іноді мало або й зовсім не знає про свої творчі можливості. Про справжні творчі можливості конкретної людини можна говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів. Творчий потенціал стає не уявною, а реальною, прогнозованою цінністю лише тоді, коли реалізується у винаходах, конструкціях, книгах, фільмах» [5].

В.О. Моляко, досліджуючи проблему творчості та обдарованості, виділяє такі основні складові творчого потенціалу людини як: прагнення до розвитку, духовного зростання; здатність дивуватися, здібність повністю орієнтуватися в проблемі; спонтанність, безпосередність; адаптивна гнучкість; оригінальність, дивергентність мислення; здібність до швидкого засвоєння нових знань, «відкритість» новому досвіду; здібність до синтезу, аналізу, комбінування, диференціації явищ; ентузіазм; здібність до самовираження, внутрішня зрілість, скептицизм, сміливість, мужність та ін.

О.М. Лук теж визначає творчу особистість через її характерні риси: готовність до ризику, імпульсивність, незалежність, нерівномірність успіхів при вивченні різних навчальних предметів, почуття гумору, самобутність, пізнавальна скрупульозність, несприймання на віру, критичний погляд на ті речі, які вважають «священними», сміливість уявлення та мислення [1].

Творчий потенціал дітей ми розглядаємо як творчі можливості дитини, як її креативність, яка може проявлятися в мисленні, спілкуванні, іграх і характеризувати особистість як в цілому, так і її окремі здібності, продукти творчої діяльності, процес їх створення. Зрозуміло, що у різних дітей творчий потенціал буде виявлятися в залежності від їх індивідуальних особливостей, творчих здібностей та особистісних властивостей: їх зацікавленості, інтересу, пізнавальної активності, емоційної лабільності й т.ін.

Творчий потенціал дитини, на думку психологів та педагогів (І.П. Волкова, Н.С. Лейтеса, Б.П. Нікітіна та ін.), має визначатися, розкриватися й розвиватися у процесі спеціально організованого навчання та виховання дитини, коли вона набуває та використовує власний досвід творчої роботи,

залучається до реальних творчих справ. Завдяки цьому малюк навчається правильно орієнтуватися у довкіллі, нарушує свої творчі здібності в різних видах діяльності (ігровій, конструкторській, образотворчій, мовленнєвій тощо).

Психологічна структура творчого потенціалу дитини, згідно досліджень дитячої творчості, співпадає з основними структурними елементами, які характеризують інші близькі поняття, такі як «творчість», «творча особистість», «обдарованість». Так, наприклад, О.М. Матюшкін розглядає творчу обдарованість як загальну психологічну передумову творчого розвитку, становлення творчої особистості і виділяє основні структурні компоненти обдарованості дитини, такі як: домінуюча роль пізнавальної мотивації; дослідницька творча активність, яка проявляється в знаходженні нового, в постановці та розв'язанні проблем; можливість досягнення оригінальних, нестандартних рішень; можливість прогнозування і передбачення; здібність до створення ідеальних еталонів, які забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки.

Запропонована ним концепція творчої обдарованості передбачає розробку і реалізацію спеціальних творчих програм та учбових матеріалів і являється теоретичною основою практичної допомоги талановитим дітям в створенні умов для розвитку їх творчого потенціалу [2].

Висновки з описом практичного використання отриманих результатів. Отже, творчий потенціал дітей можна характеризувати різними рівнями прояву їх загальної обдарованості, їх творчих можливостей та здатностей, а його розвиток нерозривно пов'язаний з проблемою розвитку здібностей дитини шляхом розробки нових педагогічних систем та психологічних підходів, знаходження нових методів щодо творчого розвитку дитячої особистості. Проблема формування творчої особистості вказується як мета в будь-якій педагогічній системі. Підвищення якості та інтенсивності навчально-виховного процесу потребує нових психолого-педагогічних досліджень у даній сфері.

Список використаних джерел:

1. Лук А.Н. Психология творчества. Москва: Наука, 1978. 127 с.
2. Мартинюк І.О. Творчий потенціал і самореалізація особистості. *Психологія і педагогіка життєтворчості*. Київ, 1996. 792 с.
3. Матюшкін А.М. Концепция творческой одаренности. *Вопросы психологии*. 1989. № 6. С. 29-33.
4. Медведєва Н. Виявлення творчого потенціалу. Стратегії реалізації задуму. *Психолог*. 2006. № 40. С. 12-15.
5. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*. 2004. № 6. С. 2-9.

The article is devoted to the analysis of modern scientific ideas about the creative potential of the child, the definition of its content, the allocation of the main structural components, as well as the peculiarities of the development of creative potential in the educational process.

Key words: creative activity, creative potential, creative talent, creative possibilities.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922.7

Т. В. Дуткевич, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ УСПІХУ ОСОБИСТОСТІ

У статті охарактеризовано психологічне поняття успіху особистості, що включає когнітивну, практично-емоційну, глорично-емоційну складові; запропоновано визначення психологічного поняття успіху особистості.

Ключові слова: успіх, переживання, мета, результат, практичні емоції, глоричні емоції, схвалення.

Постановка проблеми. Використання поняття успіху у різних наукових дисциплінах (у філософії, соціології, психології, педагогіці, акмеології, економіці тощо) свідчить про його багатоаспектність. Виконуючи психологічне дослідження, ми прагнули висвітлити загальне поняття успіху з тим, щоб диференціювати психологічну феноменологію, яка має бути предметом дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Явище успіху вивчається психологами переважно опосередковано з кінця XIX століття, у зв'язку з дослідженням питань мотивації, фрустрації, емоцій, соціальних впливів схвалення і осуду на поведінку особистості. Як наслідок – сформовано лиш «загальне уявлення про природу успіху і невдачі як про психічні явища» (М.О. Батурін) [2, с. 5-6].

У наш час набули поширення науково-популярні видання, що надають рекомендації, поради людині у досягненні життєвих успіхів (С.Ю. Ключников [6]), у забезпеченні навчальної успішності дітей (М. Спеллінгс [14]). Виводяться «формули успіху», які мають навчити людину контролювати різноманітні чинники успіху (С.С. Занюк [4], А. Київ [5]). Натомість наукові дослідження успіху, зокрема у психології, проводяться досить мляво. Відображенням цього, на нашу думку, можна вважати відсутність відповідної статті у філософських [12], психологічних [8; 9], педагогічних [7], акмеологічних [1] словниках.

Метою статті є розкриття психологічного змісту поняття успіху особистості.

Основні результати. У тлумачному словнику української мови подано два основних значення слова «успіх». 1. Успіх – це «позитивний наслідок роботи, справи, сприятливий результат у воєнній операції, досягнення в навчанні, у вивченні чого-небудь». 2. Успіх – це «громадське визнання, схвалення чого-небудь, чийхось досягнень» [11, с. 493].

Серед психологічних складових успіху вирізняють оцінки результату діяльності як самою людиною-виконавцем, так і навколишніми, а також стан, який виникає у людини під час досягнення очікуваного результату. Відображення особистістю відповідності результату меті носить когнітивно-афективну природу, де когнітивні складові – це система оцінок результату щодо еталону, мети, домагань, а афективні – це система емоційних переживань, що презентовані у свідомості суб'єкта у вигляді цілісного гештальту успіху (М.О. Батурін) [2, с. 6-13]. Слід також відзначити, що не завжди відповідність результату і мети свідчить про успіх і викликає у виконавця відповідні позитивні переживання, а лише тоді, коли результат діяльності оцінюється як досягнення. Провідною ознакою такої діяльності-досягнення називають постановку особистістю складної мети (С.С. Занюк [4], Х. Хекхаузен) [13].

Отже, успіх знаходить тлумачення як соціально-психологічний феномен, що виявляється у результатах діяльності; передбачає переживання особистістю своїх досягнень (радість, захоплення); викликає відгук у навколишніх, суспільний резонанс (визнання, слава).

На нашу думку, коли йдеться про суто психологічне тлумачення успіху, варто врахувати, що сприйняття і відзеркалення навколишніми певного досягнення особистості є зовнішнім відносно останньої чинником, який впливає на особистість і трансформується у її внутрішній – психічний – план, надаючи своєрідного забарвлення сприйманню нею свого успіху. Переживання успіху особистістю може посилюватись чи послаблюватись, аж до повного нівелювання, залежно від ставлення навколишніх. Відтак, у складові успіху як психологічного явища варто зарахувати і переживання, що породжене у особистості відображенням прийняття її успіху навколишніми. Успіх передбачає констатацію особистістю відповідності результату високо мотивованій меті (когнітивна сторона), що спричиняє у неї емоційні стани, породжені як самою відповідністю результату і меті, так і визнанням навколишніми її зусиль у досягненні важливого результату (афективна сторона).

Отже, успіх у психологічному дослідженні – це суб'єктивне явище, притаманне внутрішньому світові особистості, змістом якого є емоційна оцінка особистістю таких результатів своєї діяльності, які відповідають поставленій і високо мотивованій меті, або перевищують її.

Емоційна оцінка – одна з провідних функцій афективної сфери особистості. Як доводить когнітивна теорія емоцій, призначення останніх у житті особистості значною мірою пояснюється їх здатністю сигналізувати про актуальні потреби, спричиняти їх трансформацію у постановку цілей та оцінювати можливість їх досягнення (П.В. Сімонов). Позитивні емоції виникають, якщо реальні результати відповідають очікуванам при реалізації цілей (успіх). Негативні, – коли отримувані результати менш значні, ніж очікувані (невдача) [10, с. 91].

Проведені серед дорослих дослідження показали, що успіх викликає такі емоції, як впевненість у собі, відчуття компетентності, зростання активності, розслаблення, підвищення самооцінки, вдячність, подив, радість, задоволення, впевненість, гордість, полегшення, збудження і насолода (М.О. Батурін) [2, с. 24-25].

Безпосереднє досягнення результату та констатація його відповідності поставленій меті викликає так звані практичні емоції. До цих переживань належать наступні: бажання досягти успіху у роботі, почуття напруги, захопленість роботою, занурення у роботу, милування результатами своєї праці, її продуктами, приємна втома, приємне задоволення, що справу зроблено, що день пройшов не дарма [3, с. 54].

Значну роль у забезпеченні успіху особистості відіграє емоційний стан самовдоволення, самоствердження, породжений визнанням навколишніми зусиль суб'єкта у досягненні результату. Особистість переживає гордість емоції, що є властивими для ситуацій, коли вона «виступає предметом уваги і захоплення» навколишніх (Б.І. Додонов) [3, с. 53].

Отже, проведений у психологічних дослідженнях аналіз поняття успіху, дозволяє нам узагальнити суттєві його характеристики у наступному визначенні.

Успіх – переживання, змістом якого є констатація суб'єктом відповідності результату своєї діяльності високо мотивованій меті; емоційний стан радості у суб'єкта, породжений цією констатацією; а також емоційний стан самовдоволення і гордості, породжений визнанням навколишніми зусиль суб'єкта у досягненні результату.

Висновки і перспективи. Отже, психологічне поняття успіху включає когнітивну, практично-емоційну, гордість емоційну складові.

Наступним етапом нашої роботи є аналіз особливостей становлення успіху на різних етапах дошкільного дитинства.

Список використаних джерел:

1. Акмеологический словарь / под ред. А.А. Деркача. 2-е изд. Москва: РАГС, 2005. 161 с.
2. Батурин Н.А. Психология успеха и неудачи: учебное пособие. Челябинск: Изд. ЮУрГУ, 1999. 100 с.
3. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. Москва, Политиздат, 1978. 272 с.
4. Занюк С.С. Психология мотивации: навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 304 с.
5. Киев А. Торговля на победу: психология успеха на финансовых рынках. Москва: СмарТБук, 2011. 304 с.
6. Ключников С.Ю. Фактор успеха: Новая психология саморазвития. Москва: Беловодье, 2002. 480 с.
7. Педагогічний словник / за ред. дійсн. члена АПН України М.Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 516 с.
8. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.
9. Психология. Словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
10. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека: мотивационно-эмоциональные аспекты. Москва: Наука, 1975. 173 с.
11. Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. С. 493.
12. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарука; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. Київ: Абрис, 2002. 743 с.
13. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Москва: Педагогика, 1986. Т. 1. и Т. 2. 800 с.
14. Spellings M. Helping Your Child Succeed in School. U.S. Department of Education; Office of Communications and Outreach; Washington, DC, 2005. 49 p.

The article considers the psychological concept of success of personality which includes the cognitive, praxis emotional, glorious emotional components; presents the definition of the psychological concept of success of personality.

Key words: success, experience, purpose, result, praxis emotions, glorious emotions, approval.

Отримано: 18.04.2018

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ ТА ПСИХОМОТОРНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Статтю присвячено теоретичному та емпіричному вивченню самооцінки та психомоторної активності дітей молодшого шкільного віку. Аналізуються результати дослідження взаємозв'язку психомоторики і самооцінки молодших школярів.

Ключові слова: самооцінка, молодший шкільний вік, танцювальні вправи, психомоторика.

Постановка проблеми. У становленні гармонійної особистості особливу роль відіграє фізична культура і спорт. Проте на відміну від психології спорту, що отримала помітний розвиток у нашій країні останніми роками, психологія фізичного виховання молоді не збагачується такими ж швидкими темпами.

Врахування психологічної ланки у фізичному вихованні вимагає особливої уваги до розвитку особистості школяра – до його емоційно-вольової сфери, самоконтролю, здатності до довільної саморегуляції рухових дій, мотивації (зокрема розвитку інтересу до занять фізкультурою і спортом, інтелектуальної сфери) [2].

Мета роботи – вивчення взаємозв'язку психомоторики та самооцінки учнів молодшого шкільного віку, які займаються у спортивно-бальному клубі.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз психологічної літератури свідчить, що самооцінка є невід'ємною частиною "Я-концепції". Самоцінка – це знання людиною самої себе і ставлення до себе в їх єдності. Найголовнішою особливістю самооцінки молодшого школяра є її високий рівень. Ця особливість – вікова норма для цього періоду розвитку особистості. Не останню роль у формуванні самооцінки відіграє і фізична підготовка [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. При вивченні самооцінки, сучасні науковці включають вплив на її розвиток психомоторики. Встановлено, що у розвитку фізичних здібностей важливе місце займають психічні механізми самоконтролю і саморегуляції рухових дій, тобто психомоторні здібності.

Психомоторика дитини – особистісна цінність, вона є психологічним еквівалентом свідомості. Завдяки розвитку психомоторних здібностей через динаміку руху відбувається творення краси тіла в гармонії руху, музики, певних образів. Ця краса виражається у поведінці дитини, в її способі спілкування. Психомоторні здібності (пластичність, гнучкість, координованість, темп, ритм, швидкість, сила, спритність) являють собою механізми саморозвитку, які започатковують свою дію від енергії життя.

Із сучасних науковців, які приділяли увагу самооцінці та розвиткові психомоторики у різних категоріях дітей, були О.Д. Главінська, І.С. Загурська, К.О. Островська, О.О. Качмар, Л.Л. Харченко, А.Л. Попова, Л.Г. Уляєва та ін. [4, 5, 6]. Їх роботи показали, що одним із головних факторів та незаперечним чинником формування особистості є фізична культура і спорт (психомоторні дії); розвиток самооцінки творчих здібностей залежить від особливостей організації дитини; підтвердили думку І.М. Биховської: «Відповідно до дефіциту культурологічного осмислення людської тілесності, її місця і значення у просторі соціуму, нерозробленість питань, пов'язаних із тілом, фізичним «Я», відмічається у вивченні питань особистості, індивіда, частково, в рамках «Я-концепції»» [2, с. 64]. Отже, самооцінка та психомоторика мають великий вплив на розвиток особистісних якостей, закріплення певних характеристик.

У процесі нашого дослідження виявлено рівень самооцінки та особливості психомоторики молодших школярів, які відвідують спортивно-танцювальний клуб.

Встановлено, що 74% респондентів мають високий рівень самооцінки, 23% дітей оцінюють свої можливості та свій образ посередньо, 1 дитина (3%) має потенційно низьку самооцінку.

Щоб вивчити ту чи іншу особливість психомоторики слід використовувати фізичні вправи, завдання, де будуть задіяні як скелет так і мускулатура, разом з індивідуальним відчуттям ритму руху, технікою виконання. Тому ми використовували не опитувальники чи анкетування, а конкретні завдання за якими можна було проводити візуальне спостереження та оцінювати.

За загальними оцінками за вправи щодо вивчення психомоторики виявлено, що 83% дітей мають високий рівень засвоєння психомоторних вправ, середній рівень складає 14% дітей, і 3% складає низький рівень (небажання дитини повторювати рухи більш правильно, а тільки як вона бажає).

Висновки. Показано, що рівень розвитку психомоторики за допомогою занять танцями впливає на формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку. Чим якісніше та швидше дитина засвоює нові рухи, тим вище її самооцінка, більше впевненість у собі. Це означає, що можна впливати на формування самооцінки дитини через розвиток психомоторики і навпаки. Для танцювальної практики велике значення має вплив через самооцінку на успішність засвоєння танцювальних рухів.

Важливим аспектом є спільна праця вчителя танців та батьків. Тож необхідно проводити батьківські збори, де обговорити основні напрямки роботи по закріпленню необхідної самооцінки. Проконсультувати батьків тих дітей, які мають занижену або занадто високу самооцінку, виявити причини такого стану.

Список використаних джерел:

1. Андросян А.В. Активізація пізнавальної діяльності у дітей засобами музично-ігрової діяльності. *Дефектологія*. 2000. № 1. С. 43–46.
2. Бернс Є.Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. Москва: Прогресс, 2006. 264 с.
3. Бех І.Д. Вивчення особистості молодшого школяра. *Початкова школа*. 1993. 168 с.
4. Главінська О.Д. Вплив самооцінки школяра на ставлення до своєї учбової діяльності. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2001. 16. С. 23–27.
5. Сапожнікова Л.С. Самоцінка, домагання та діагностика деяких її особливостей. *Психологія: науково-методичний збірник*. Київ: Освіта, 1993. 120 с.
6. Фомин А.Н., Вавилов Ю.Н. Физиологические основы двигательной активности. Москва, Физкультура и спорт, 1981. 356 с.

The article is devoted to theoretical and empirical study of self-esteem, and psychomotor activity of primary school age children. The results of the study interconnections psychomotor and self-esteem of younger students.

Key words: self-esteem, primary school age, dance exercises psychomotor.

Отримано: 18.04.2018

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБСТЕЖЕННЯ ІМПРЕСИВНОГО МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ

У статті подано особливості обстеження імпресивної сторони мовлення у дітей із загальним недорозвитком мовлення I ступеня. Визначено та охарактеризовано основні рівні розвитку розуміння мовлення у дітей з порушенням мовлення.

Ключові слова: загальний недорозвиток мовлення, імпресивне мовлення, розуміння мовлення.

Розуміння мовлення, або «імпресивне мовлення», є необхідною умовою спілкування, що включає сприймання звуків мовлення (фонем), розпізнавання слів, розуміння значення слів, відносин між словами, фразами і зміст зверненого мовлення.

Порушення розуміння мовлення проявляються у порушеннях різних лінгвістичних операцій і мають різну патологічну характеристику в залежності від форми мовленнєвої патології. Обстеження розуміння мовлення у дітей з мовленнєвими порушеннями є дуже важливим в теоретичному і практичному плані (Н. Гаврилова, О. Мілевська, І. Мартиненко, В. Тарасун, О. Ткач, М. Шеремет та ін.).

Порушення розуміння мовлення за даними науковців В. Тарасун, В. Тищенко, О. Ткач, М. Шеремет гальмують розвиток активного мовлення у дітей і впливають на весь процес корекційного навчання. Своєчасне виявлення особливостей імпресивного мовлення дає можливість знайти найбільш адекватні методи формування мовлення. Перш ніж приступити до обстеження імпресивної сторони мовлення, потрібно переконатися в тому, що у дитини збережений фізичний слух. Маючи об'єктивні дані про нормальний стан фізичного слуху, досліджується фонематичний слух. У дослідженнях Є. Собонович зазначено, що порушення фонематичного слуху, є основною ознакою сенсорної афазії, і не залишається ізольованим її симптомом, а призводить до цілого ряду вторинних розладів. Дитина не може виділити змістову ознаку мовленнєвих звуків, і вони сприймаються нечленороздільно. Цей первинний дефект призводить до нерозуміння змісту слів.

У дітей з частковим порушеннями фонематичної системи особливості імпресивної сторони мовлення в усіх її ланках можуть бути дуже різними. Крім того, у дітей з первинним порушенням моторної сторони мовлення страждає розуміння складних форм імпресивного мовлення. У даному випадку дослідження ступеня розуміння мовлення є необхідним, тому що вважається, що при порушенні мовлення за типом «моторної алалії» діти добре розуміють звернене мовлення, проте зазнають значних труднощів лише у вимові. Часто проводяться обстеження таких дітей лише з боку більш вираженого порушення активного мовлення. Питання про розуміння мовлення у дітей цієї категорії було вперше поставлено в спеціальному дослідженні В. Тищенко, що свідчить про те, що у дітей із загальним мовленнєвим недорозвитком, до яких відносять дітей з моторною алалією, є цілий ряд порушення у розумінні мовлення. Часто це залишається непоміченим завдяки гарному орієнтуванню дітей у ситуації спілкування і відносно збережених лексичних значень. Однак, детальне обстеження з використанням спеціальних прийомів, які виключають опору на ситуацію, дають можливість виявити різні ступені порушення у розумінні граматичних форм.

У практичних цілях рекомендується виділяти кілька рівнів становлення розуміння мовлення у дітей із загальним недорозвитком мовлення:

Нульовий рівень: дитина з збереженим слухом не сприймає мовлення оточуючих, іноді реагує на своє ім'я, рідше на інтонації заборони або заохочення.

Ситуативний рівень розуміння мовлення: розуміє прохання, пов'язані з повсякденним предметним світом. Знає імена близьких і назви своїх іграшок, може показати частини тіла у себе, у батьків, у ляльки, але не розрізняє за словесною інструкцією зображень предметів, іграшок, добре знайомих їй в побуті.

Номінативний рівень: добре орієнтується в назвах предметів, зображених на окремих малюнках, але не завжди орієнтується в назвах дій, зображених на сюжетних

картинках (йде, сидить, читає, тощо). Зовсім не розуміє питань непрямих відмінків (Чим? Кому? З ким? тощо).

Предикативний рівень розуміння мовлення: знає багато назв дій, легко орієнтується в питаннях непрямих відмінків, поставлених до об'єктів дій, зображених на сюжетних картинках, розрізняє значення декількох первісних прийменників (поклади на коробку, в коробку, близько коробки). Не розрізняє граматичних форм слів.

Розчленований рівень: розрізняє зміни значень, що вносяться окремими частинами слова (морфеми) – флексіями, приставками, суфіксами (стіл – столи, полетів – прилетів).

Логопедичні обстеження дозволили нам виявити різні рівні імпресивного мовлення у дітей із загальним недорозвитком мовлення: нульовий (46%), ситуативний (20%), номінативний (27%), предикативний (7%) і розчленований (0%) рівні розуміння мовлення. У дітей з моторною алалією, інтелектуальною недостатністю і дизартрією значні труднощі викликали завдання, пов'язані з узагальненням і класифікацією лексичного матеріалу. У дітей з моторною алалією відзначається продукування неясних звукокомплексів, зміст яких зрозумілий лише в конкретній ситуації. Найбільші труднощі відзначаються при розумінні предикатив. Для дітей з інтелектуальною недостатністю і моторною алалією висловлювання у вигляді недостатньо стійкої вербальної одиниці, що не пов'язана зі значним компонентом даної ситуації. У дітей із сенсорною алалією, розладами аутичного спектру семантичне і смислове розуміння характеризується крайньою недостатністю. Діти з сенсорною алалією при сприйманні мовлення орієнтуються на міміку, жест і інтонацію дорослого. Система вираження глибинних семантичних значень першого рівня у них не сформована. На здатність розуміння мовлення дітей впливають темп мовця та інші просодичні особливості. Найбільш важкі завдання на розуміння складних дій, і дій в подібній ситуації.

Розуміння складних граматичних форм у дітей з загальним недорозвитком мовлення I рівня обмежується поодинокими випадками. Не сформованість парадигматичних і синтагматичних зв'язків лексичних одиниць говорить про недостатність засвоєння глибинних семантичних значень другого рівня (розуміння прийменників, зменшувально-пестливих іменників). Розуміння елементарного ситуативного мовлення і виконання нескладних інструкцій у дітей із загальним недорозвитком мовлення задовільний, особливі труднощі виникають при ускладненні граматичного оформлення висловлювання. Діти з моторною і сенсорною алалією, дизартрією можуть орієнтуватися в умовах комунікативної ситуації на примітивному рівні, діти з розладами аутичного спектру не реагують на звернення.

Список використаних джерел:

1. Собонович Е.Ф., Рождественская М.В. Особенности психического и речевого развития детей с моторной алалией. *Питання дефектології*. 1975. Вип 10. С. 70-86.
2. Собонович Е.Ф. Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции: учеб. пособие для студентов. Москва: Классик-Стиль, 2003. 160 с.
3. Тищенко В.В. Моторна алалія у контексті психолого-педагогічних досліджень. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна* / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. XV. С. 181-186.
4. Чиркина Г.В. Методы обследования речи у детей: пособие по диагностике речевых нарушений / под ред. Г.В. Чиркиной. 4-е изд., доп. Москва: АРКТИ, 2005. 240 с.

5. Филичева Т.Б. Психолого-педагогическая характеристика детей с общим недоразвитием речи. *Логопедия*. 2006. № 2. С. 57-68.

The article presents the specifics of the survey of the impression side of speech in children with general underdevelopment of speech I degree. The basic levels of development of

speech comprehension in children with speech impairment are defined and characterized.

Key words: general underdevelopment of speech, impulsive speech, speech comprehension.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.9:316.46

А. І. Куриця, кандидат психологічних наук

ПОНЯТТЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ЛІДЕРСТВА

У статті автором розглядається поняття трансформаційного лідерства. Висвітлено історію виникнення даного поняття та його дослідження закордонними науковцями.

Ключові слова: лідер, лідерство, трансформаційне лідерство.

Актуальність. Сьогодні більше, ніж коли-небудь, суспільству потрібні мужні лідери, які дають можливість іншим досягти висот, які вони ніколи не вважали можливими. Потрібні лідери, які зможуть розширити свої можливості та перетворитися на трансформаційний простір, який зосереджується на довгострокових рішеннях, а не на короткостроковій основі. Трансформаційне лідерство – стиль лідерства, який може надихати на позитивні зміни тих, хто слідує за лідером. Лідери трансформації, як правило, енергійні, пристрасні та ентузіасти. Вони зосереджені на тому, щоб допомогти кожному члену групи успішно виконувати свою роботу.

Виклад основного матеріалу. Поняття трансформаційного лідерства було вперше запроваджено експертом у галузі управління та президентом-біографом Джеймсом МакГрегором Бернсом. За словами Бернса, трансформаційне лідерство можна побачити, коли "лідери та послідовники роблять просування один одного на більш високий рівень моралі та мотивації".

Завдяки силі свого бачення та особистості, лідери трансформації здатні надихнути послідовників змінити очікування, уявлення та мотиви працювати на досягнення спільних цілей.

Пізніше дослідник Бернард М. Басс розширив оригінальні ідеї Бернса, щоб розвинути те, що сьогодні називають теорією трансформаційного лідерства Басса. За словами Б. Басса, трансформаційне лідерство можна визначити, спираючись на вплив, який він має на послідовників. Лідери трансформації, запропоновані Б. Басом, заохочують довіру, повагу та захоплення своїх послідовників.

Б. Бас також припустив, що існує чотири компоненти трансформаційного лідерства.

Інтелектуальна стимуляція – керівники трансформації не тільки викликають статус-кво; вони також заохочують творчість серед тих, ким вони керують. Лідер заохочує вивчати нові способи роботи та нові можливості для навчання.

Індивідуальне врахування – трансформаційний лідерство також передбачає підтримку та заохочення окремих робітників. Щоб заохотити підтримуючі відносини, лідери трансформації залишаються відкритими, щоб підлеглі могли вільно обмінюватися ідеями, та щоб лідери могли визнати безпосередню унікальність внесків кожного учасника.

Нахненна мотивація – лідери трансформації мають чітке бачення, яке вони здатні сформулювати та передати своїм підлеглим. Ці лідери також можуть допомогти отримати додаткову мотивацію для досягнення відповідних цілей.

Ідеалізований вплив – лідер трансформації слугує моделлю для підлеглих. Оскільки, ті, хто слідує за лідером, довіряють та поважають лідера, вони наслідують цю людину та усвідомлюють ідеали та цінності.

Типовими ознаками трансформаційного лідера є те, що групи, якими керує цей тип лідера, як правило, є успішними та лояльними. Вони дають команді багато чого і глибоко піклуються про здатність груп досягати своїх цілей. Лідери трансформації здатні надихнути велику кількість зобов'язань у своїх підлеглих.

Дослідження Рональда Е. показують, що групи, очолювані трансформаційними лідерами, мають вищий рівень продуктивності та задоволення, ніж групи, керувані іншими

типами лідерів. Причина, на його думку, полягає в тому, що дані лідери вважають, що їх підлеглі можуть зробити все можливе, щоб члени групи могли почувати себе нахненними та уповноваженими.

Дослідники вважають, що для такого лідерства важливого значення має наявність сильного позитивного бачення майбутнього. Не тільки важливо вірити в це бачення самостійно; лідер також повинен надихнути інших, щоб долучити до свого бачення. Будучи справжніми, пристрасними, підтримуючими та авторитетними, вони мають всі ключові характеристики, які допоможуть мотивувати підлеглих для підтримки важливих для групи цілей.

Дослідження, опубліковане в журналі "Професійна та екологічна медицина", включає опитування працівників різних німецьких інформаційно-комунікаційних компаній. Дослідники попросили учасників відповісти на запитання про стиль керівництва роботодавця. Потім був визначений бал за трансформаційне лідерство як забезпечення інтелектуальної стимуляції, позитивний зворотній зв'язок для гарної роботи, що приводить на прикладі та допомагає співробітникам відчувати, що вони роблять внесок у досягнення цілей групи.

Дослідники виявили, що працівники, які визначили більш високий рівень трансформаційного лідерства у своїх роботодавців, також мали більш високий ступінь добробуту. Ефект залишався значним навіть після того, як дослідники контролювали фактори, пов'язані з добробутом, такими як напруженість праці, освіта та вік.

Результати цього дослідження свідчать про те, що трансформаційний лідерський стиль, який одночасно забезпечує довіру та осмисленість, та індивідуальний розвиток працівників, також позитивно впливає на добробут працівників.

Висновки. Стиль трансформаційного лідерства може бути надзвичайно ефективним, коли він використовується належним чином, але це може не обов'язково бути найкращим вибором для кожної ситуації. У деяких випадках групам може знадобитися більш управлінський або авторитарний стиль, який передбачає більш тісний контроль та більший нагляд, особливо в ситуаціях, коли член групи не має кваліфікації та потребує великого нагляду.

Один із способів вдосконалення лідерських навичок – це оцінити свій власний стиль лідерства та подумати про те, які сильні сторони можуть принести користь групі.

Список використаних джерел:

1. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. Москва: Альпина Паблшер, 2012. 301 с.
2. Романовський О.Г., Гура Т.В., Книш А.С., Бондаренко В.В. Теорія і практика формування лідера: навчальний посібник. Харків, 2017. 100 с.
3. Bass B.M., Riggio R.E. Transformational Leadership. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc; 2008.
4. Jacobs C; Pfaff H; Lehner B, et al. The Influence of Transformational Leadership on Employee Well-Being: Results From a Survey of Companies in the Information and Communication Technology Sector in Germany. *J. Occup Environ Med*. 2013;55(7):772-8.

In this article the author considers the concept of transformational leadership. The history of the occurrence of this concept and its research by foreign scientists are highlighted.

Key words: leader, leadership, transformational leadership.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.923:331.101.6

Д. І. Куриця, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті вивчається проблема формування індивідуального стилю трудової діяльності. Розглянуто етапи розвитку індивідуального стилю діяльності.

Ключові слова: індивідуальний стиль діяльності, концепції індивідуального стилю діяльності, етапи розвитку індивідуального стилю.

Актуальність. Умови сьогодення вимагають від учасників будь-якого трудового процесу ефективного та максимально продуктивного виконання своїх обов'язків. Це один з принципів, за умови виконання якого працівник, та й організація в цілому, зможуть бути конкурентоздатними і ефективно діючими. Одне з основних завдань, яке б дозволило досягти цього, це формування індивідуального, ефективного стилю трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Термін «індивідуальний стиль діяльності» використовується для розуміння взаємин об'єктивних вимог діяльності і властивостей особистості. Залежно від об'єктивних вимог діяльності одні і ті ж властивості особистості виражаються в різних стилях. Говорячи про індивідуальний стиль діяльності зазвичай приводять два його визначення: у вузькому значенні слова це «обумовлена типологічними особливостями стійка система способів, яка складається у людини, що прагне до найкращого здійснення діяльності»; у широкому сенсі – «індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно вдається людина з метою найкращого урівноваження своєї індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності» [2].

Основними початковими ідейно-теоретичними положеннями концепції індивідуального стилю трудової діяльності Л.С. Виготського, А.Н. Леонтьєва, П.Я. Гальперина, Б.М. Теплова та інших були наступні:

1. Існують стійкі особистісні якості, які є важливими для успішної трудової діяльності, але які практично не виховувані (типологічні властивості нервової системи).
2. Можливі різні за способами, але рівноцінні за кінцевим ефектом варіанти пристосування до діяльності.
3. Є широкі можливості компенсаторного подолання слабо виражених здібностей.
4. Формування особистості можна вести тільки з урахуванням внутрішніх та зовнішніх умов.
5. Суб'єктивне, будучи віддзеркаленням об'єктивного, має власну активність [3].

У дослідженнях Є.А. Клімова систематичний аналіз індивідуального стилю діяльності спрямований на виявлення складних взаємозв'язків і взаємин в системі «суб'єкт-об'єкт» [2]. У останніх роботах В.С. Мерліна увага акцентується на фактах наявності і взаємодії різних по рівню індивідуальних стилів, на взаємозв'язку формування стилю і особливостей особистості, а також на можливості обмежень в успішності діяльності осіб з різними індивідуальними особливостями.

У розвитку концепції індивідуального стилю діяльності можна виділити декілька характерних етапів і підходів.

Результати і характерні особливості першого етапу були наступні:

- виділення двох протилежних індивідуальних стилів діяльності (що виходило як з методологічного підходу, так і з методичного інструментарію: діагностувалась яка-небудь одна типологічна властивість нервової системи);
- акцентування уваги на якісному аналізі феномену: різні індивідуальні стилі діяльності однаково ефективні, відмінності в адаптації до вимог діяльності різних по типо-

логії суб'єктів підкреслюються зіставленням двох протилежних стилів;

- констатація того факту, що ефективний індивідуальний стиль діяльності – це не просто сукупність усіх найбільш раціональних прийомів діяльності, а саме індивідуально-своєрідна система;

- опис індивідуальної своєрідності адаптації суб'єктів до вимог діяльності на різних її рівнях (операція – дія – діяльність в цілому);

- пояснення успішності-неуспішності діяльності суб'єкта типологічно адекватним (тобто відповідним типологічним властивостям) або неадекватним індивідуальним стилем діяльності, його стихійним формуванням;

- аналіз індивідуального стилю діяльності шляхом узагальнення особливостей діяльності, властивих працівникам з певними властивостями нервової системи, і таким чином фактично обговорення не стільки індивідуальних, скільки групових стилів.

Другий етап характеризується різноманіттям досліджень як в територіальному сенсі, так і в професійному. В цілому цей етап характеризується наступними особливостями:

- успішним накладенням розробленої В.С. Мерліним і Є.А. Клімовим концепції на типи, класифікації видів діяльності і робочих постів, якостей;

- широким використанням багатовимірних методів математичної статистики для виділення, обґрунтування і опису індивідуальних стилів діяльності;

- психодіагностикою вже не якої-небудь однієї властивості, а комплексу психологічних або психофізіологічних особливостей; постановкою питання про необхідність діагностики психофізіологічних комплексів;

- успішним використанням концепції для вивчення індивідуальних стилів у видах діяльності з високими і гранично високими вимогами до професіоналізму суб'єкта [4].

Основними завданнями було прагнення показати можливість успішної адаптації до вимог діяльності осіб з різними біологічно обумовленими особливостями психіки (типологічними властивостями нервової системи); довести можливість існування різних видів індивідуального стилю діяльності (і в різних видах діяльності); показати соціальну рівноцінність різних стилів діяльності, і, звідси – осіб з різними психологічними особливостями.

Значний внесок у розвиток уявлень про індивідуальний стиль діяльності в цей період зроблений Є.П. Ільїним. Він виділив три типи адаптації суб'єкта до діяльності (пристосування суб'єкта до діяльності, пристосування діяльності до суб'єкта і взаємне «урівноваження»). Механізм адаптації розглядається як взаємодія типологічної приналежності і здібностей, мотивації і результативності діяльності. При цьому констатується, що індивідуальний стиль діяльності сприяє прояву здібностей, але не компенсує їх відсутність.

Висновки. Отже, як бачимо, питанню формування індивідуального стилю діяльності присвячено багато праць відомих науковців. З плином часу концепція формування стилю діяльності не втратила своєї значущості, більше того, сучасні умови вимагають її подальшого і більш глибокого вивчення з метою формування моделі ефективного, адекватного індивідуального стилю у конкретній трудовій діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ільїн Є.П. Стиль діяльності, нові підходи і аспекти. *Питання психології*. 1988. № 6.
2. Конопкин О.А., Прыгин Г.С. Зв'язок учбової успішності студентів з індивідуально-типологічними особливостями їх саморегуляції. *Питання психології*. 1984. № 3.
3. Немов Р.С. Психологія. Москва: Гуман. видавництво. Центр ВЛАДОС, 1999.
4. Загальна психологія: навчальний посібник для студентів інститутів / В.В. Богославский, А.А. Степанов, Л.Д. Виноградова та ін. Москва: Освіта, 1981. 383 с.

5. Столяренко Л.Д. Основи психології. 4-е вид. Ростов на Дону: Фенікс, 2001. 672 с.

In this article we are talking about the problem of forming an individual style of work. The stages of development of an individual style of activity are considered.

Key words: individual style of activity, concept of individual style of activity, stages of development of individual style.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376.1-053.67:37

В. Е. Левицький, кандидат педагогічних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ

У статті висвітлені результати практичного вивчення уявлень про сім'ю у дітей підліткового віку з дитячих будинків. Шляхом аналізу відповідей виявлені особливості, проєктивні схильності, недоліки та прогалини в уявленнях, що має статус предметом спеціальної спрямованої навчально-виховної та розвивальної роботи як частини подальшої самореалізації та соціальної адаптації вихованців.

Ключові слова: уявлення, підлітки, сімейне життя, дитячий будинок.

Уявлення про сім'ю у дітей, що перебувають у дитячих будинках, істотно відрізняються від уявлень дітей з масових загальноосвітніх закладів. Перші створюють свій, часто невірний, образ, ролі, репертуар реакцій [1]. Це має проєкцію на створення власних сімей у вихованців дитячого будинку.

Основні напрямки та особливості роботи з визначеною категорією дітей хрестоматійно описані у працях В. Сухомлинського, А. Макаренка. У різний час питаннями соціальної підготовки (адаптації) дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування займалися: В. Андрущенко, В. Астахов, О. Антонова-Турченко, О. Балакірева, Г. Бевз, О. Безпалько, В. Бех, І. Бех, М. Божович, М. Борисівський, І. Братусь, Л. Волинець, Т. Говорун, Л. Долинська, М. Доннік, Н. Дудар, І. Іванова, І. Пінчук, А. Капська, Л. Канішевська, І. Козубовська, Н. Комарова, В. Кравець, Й. Лангмейер, Г. Лактіонова, М. Лукашевич, Н. Максимовська, З. Матейчик, І. Мигович, М. Михальченко, І. Пеша, Л. Пироженко, В. Сорочинська, О. Сухомлинська, С. Толстоухова, Н. Толстих, О. Яременко та ін.

В ході дослідження було проведено інтерв'ю з вихованцями дитячих будинків 12-13 років. На питання: «Для чого потрібна сім'я?» (функції сім'ї): узагальнені і редаговані відповіді підлітків за низхідним рейтингом розподілилися: народження дітей; задоволення потреб у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці; виховання дітей; збереження здоров'я, харчування, житла; спільного дозвілля, задоволення статевої потреби; престижу. Обов'язковим юридичне оформлення шлюбних стосунків вважає – 85%; не обов'язковим – 10%; вважалися з відповіддю – 5% опитаних. За ступенем значущості основними критеріями успішності шлюбу в рейтинговому порядку були названі: любов, вірність, повага, взаєморозуміння. Тверде бажання мати дітей в сім'ї в майбутньому підтвердили – 75%; небажання – 5%; не змогли відповісти – 20% підлітків. Що стосується кількості дітей то результати показали: одну дитину озвучили бажання мати – 60%; двох – 30%; більше двох – 5%; жодної – 5%. Продовжуючи тему батьківства і материнства на питання «Що б Ти став робити якби діти провинилися?» були отримані відповіді: поговорив(ла) з дитиною; висварив(ла); перестав(ла) розмовляти; покарав(ла); вдав(ла), що не помітив(ла). Достатньою підготовкою (базою) для вступу у шлюб названі по порядку: освіта, робота, добробут. Своє перебування в інтернатному закладі характеризують як: місце виховання, місце проживання, місце обмеження свободи.

Майбутня сім'я очима вихованців дитячого будинку (було запропоновано намалювати, якою вони бачать її в майбутньому). Аналіз дитячих малюнків: малюнки вихованців, які тут нещодавно, виявилися різноманітніші за матеріалом (сім'я відпочиває, сімейні урочистості і т.д.). Частина дітей зобразила тільки себе, причому таких малюнків багато

у дітей, хто знаходиться тут тривалий термін. Крім того, відзначено відсутність «Я-фігури» (відсутність приналежності до сім'ї, ізолюваність, бажання піти і т.д.). Малюнки у своїй більшості статичні, в них дитина малює членів сім'ї окремо, ніби перераховуючи їх. У деяких випадках всі тримаються за руки, але контексту ситуації немає. Вихованці дитячого будинку включають у перелік ширше коло членів сім'ї, родичів: дядько, тітка, двоюрідні брати та сестри. Цей факт пояснюється тим, що окремі діти перебували під опікою перед передачею в інтернат (з особистих справ).

Більшість дітей, які перебувають в дитячому будинку з дошкільного віку, набувають знання про сім'ю від педагогів, щось запам'ятовується з книг, кіно і телепередач. У кого є родичі та опікуни, та нещодавно потрапив(ла) до дитячого будинку, беруть приклад з сімей рідних і близьких. На питання «Що сім'я виховує в людині?» серед отриманих відповідей домінували: культура, вихованість, повага, чесність, справедливість, цілеспрямованість, здоровий спосіб життя, порядність, працьовитість. Основними труднощами у сімейному житті названі: бідність – 50%; пияцтво – 25%; зрада – 10%; сварки – 10%; хвороби – 5%. Основними цілями сімейного життя названі: створити, забезпечити, зберегти, не допустити помилку батьків.

«Плюси» сімейного життя виділені підлітками: стабільність, захищеність, розуміння, діти; «Мінуси»: матеріальні проблеми, конфлікти. Уявлення про переваги і недоліки своєї сьогоденної (колишньої) сім'ї (тезовий опис): позитив: дружна, гамірна, весела; негатив: багато членів, рідко можна побути на самоті, одноманітність, багато обов'язків, сувора дисципліна та покарання.

Отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що орієнтири уявлень підлітків про сім'ю пов'язані з різними соціально-педагогічними джерелами, і найважливішим з них є середовище, в якому виховуються діти. У вихованців різні уявлення про сім'ю і це залежить від терміну перебування в дитячому будинку. У дітей, хто потрапив нещодавно у виховний заклад малюнки яскравіші, багаті за сюжетом, з різними дійовими особами.

Виділення сімейних цілей послідовно поліпшується з віком. Самі цілі набувають соціалізованого, «дорослого» характеру, зміна у ставленні, у конкретизації відбувається у старшому підлітковому віці. Після нього сімейні цілі набувають осмисленості і більшої реальності; основне місце серед відповідей займає отримання хорошої роботи в майбутньому. Більшість дітей при плануванні сімейного життя покладають на себе, вбачаючи у собі джерело відповідальності за власне життя. Менша частина визнала невпевненість у своїх силах, побоювання та невизначеність у майбутньому. Сама обстановка і середовище дитячого будинку впливає на дитину, на її уявлення про сімейне життя.

Паралельно виявлено суттєві прогалини в уявленнях і знаннях про фізіологічні особливості організму, народження дітей, їх бажаність та планування появи, високу відповідальність за догляд та виховання.

У зв'язку з цим необхідний пошук педагогічних засобів, які принаймні частково компенсували відсутність сім'ї, створили умови, в яких дитина отримала (компенсувала) брак уявлень про адекватні сімейні стосунки як частину подальшої самореалізації та соціальної адаптації.

Список використаних джерел:

1. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О.М. Балакірева, О.О. Яременко, Н.П. Дудар та ін. Київ: УІСД, 2000. Кн. 1. 134 с.
2. Вчимося жити самостійно: навчально-методичний посібник для роботи з учнями випускних класів інтернатних за-

кладів / за заг. ред. А.Й. Капської. Київ: ДПКСМ, 2002. 220 с.

3. Кравець В.П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. Київ: Академія, 2001. 244 с.
4. Професія соціальний педагог / упоряд. О. Главник; за ред. К. Шендеровського, І. Ткача. Київ: Главник, 2006. 112 с.

In the article the results of practical studying of representations about the family in teenage children from orphanages are highlighted. By analysing the responses, features, projective inclinations, shortcomings and gaps in representations have been identified, which should become the subject of special directed educational, educational and development work as part of further self-realization and social adaptation of pupils.

Key words: representation, teenagers, family life, orphanage.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376-056.264:51

Л. І. Лісова, кандидат педагогічних наук

ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ АРИФМЕТИЧНИХ ЗАДАЧ

У статті запропонована методика поетапного формування навчальної діяльності в молодших школярів з порушеннями мовлення у процесі розв'язування арифметичних задач.

Ключові слова: арифметична задача, здібності, молодші класи, навчальна діяльність, розвиток, формування.

Аналіз спеціальних науково-методичних джерел та матеріалів проведеного нами дослідження показав, що в молодших школярів з порушеннями мовлення (надалі ПМ) рівень засвоєння арифметичних задач переважно низький, а на кожному етапі роботи над ними виникають різні типи труднощів.

Встановлено, що в процесі розв'язування арифметичних задач у школярів з ПМ виникають труднощі, які не можна пояснити лише недорозвиненням у них мовлення. Причини таких труднощів в учнів з ПМ, як показують дослідження науковців (Н.С. Гаврилової, Р.К. Гедрене, В.В. Тарасун, Л.С. Томме та ін.) – це вибіркове недорозвинення окремих пізнавальних процесів, а також компонентів навчальної діяльності (активної діяльності; форм спілкування (учня з учителем та учнів між собою); організації власної діяльності (самостійності); операційного компоненту діяльності (порушення пізнавальних процесів: мислення, пам'яті, уваги тощо); навчальних дій за допомогою яких учні опановують зміст навчання (орієнтації в завданні, планування); самоконтролю; самооцінки) [3].

Внаслідок чого, дана категорія учнів потребує спеціально організованої роботи, спрямованої не лише на формування вміння і навичок розв'язування арифметичних задач, але й на забезпечення корекційної спрямованості навчання впродовж роботи над ними. З огляду на це, виникла необхідність у створенні навчально-корекційної методики.

На основі аналізу науково-методичних праць (О.П. Мілевської, Т.В. Махукової, В.В. Нечипоренко, О.В. Чеботарьової та інших) нами були виділені чотири етапи корекції навчальної діяльності в молодших школярів з ПМ, пов'язані з процесом формування в них навички розв'язування арифметичних задач. На кожному етапі були визначені диференційовані напрями проведення навчально-корекційної роботи.

Зокрема, перший етап – орієнтувально-превентивний, метою якого було формування мовленнєвої та інтелектуальної готовності до засвоєння арифметичних задач, що особливо сприяло розвитку в молодших школярів з ПМ операційного компоненту навчальної діяльності та форм спілкування. Нами було виділено декілька напрямів роботи на даному етапі: логопедична робота, спрямована на корекцію в дітей порушень мовлення; корекційно-розвивальна робота, спрямована на розвиток та корекцію в дітей інтелектуальної діяльності.

Другий етап – простих інтелектуальних моделей, метою якого було формування в молодших школярів з ПМ вміння розв'язувати прості арифметичні задачі з опорою на задані схеми та без них (формування наступних компонентів навчальної діяльності: активна діяльність; форми спіл-

кування; організація власної діяльності (самостійність); формування операційного компоненту діяльності; формування навчальних дій). Напрями даного етапу: логопедична, корекційно-розвивальна та навчальна робота, спрямована на навчання та розвиток у молодших школярів з ПМ вміння розв'язувати певні типи арифметичних задач.

Третій етап – комбінованих інтелектуальних моделей. Метою даного етапу було формування в молодших школярів з ПМ вміння розв'язувати типові складені арифметичні задачі з опорою на задані схеми та без них (формування наступних компонентів навчальної діяльності: активна діяльність, форми спілкування, організація власної діяльності (самостійність), формування операційного компоненту діяльності, формування навчальних дій). Для даного етапу роботи нами було виділено два корекційні (логопедичний та корекційно-розвивальний) та навчально-розвивальний напрями роботи, спрямований на навчання та розвиток в учнів з ПМ вміння розв'язувати типові складені арифметичні задачі з опорою на задані схеми та без них.

IV етап – продуктивного моделювання текстів арифметичних задач. Метою даного етапу було формування в учнів з ПМ вміння самостійно виконувати завдання репродуктивно-продуктивного та творчого рівня, пов'язані з текстами попередньо вивчених арифметичних задач (формування наступних компонентів навчальної діяльності: активна діяльність; форми спілкування; організація власної діяльності (самостійність); формування операційного компоненту діяльності; формування навчальних дій; самоконтроль; самооцінка). Головний напрям цього етапу був визначений нами – навчально-розвивальний.

Таким чином, ми вважаємо, що корекція недорозвинених процесів та функцій пізнавальної діяльності в дітей з ПМ має здійснюватися комплексно на логопедичних заняттях, психокорекційних заняттях і на уроках математики. Тобто, ми не маємо на меті сформувати у школярів систему навчальних вмінь розв'язувати арифметичні задачі, а наше завдання полягає в тому, щоб розвинути в них спільні групи операцій або так звані загальні компоненти психічної діяльності, не залежні від спеціальних особливостей розв'язування арифметичних задач.

Список використаних джерел:

1. Богданович М.В., Козак М.В., Король Я.Л. Методика викладання математики в початкових класах. Київ: А.С.К., 1999. 352 с.
2. Коноплята С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія: навч. посіб. / за ред. М.К. Шеремет. Київ: Знання, 2010. 293 с.

3. Лісова Л.І. Корекція навчальної діяльності молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2015. 224 с.
4. Логопедія: підручник / за ред. М.К. Шеремет. 4-е вид., перер. та доповн. Київ: Видавничий дім "Слово", 2017. 856 с.
5. Тарасун В.В., Гаврилова Н.С. Особливості навчання математики молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2007. 268 с.
6. Томме Л.Е. Исследования готовности детей с тяжелыми нарушениями речи к обучению математики. *Дефектология*. 2007. № 5. С. 33-41.

In this paper the method of formation of educational activity in primary school children with severe speech disorders in the process of solving arithmetic problems.

Key words: arithmetic task ability, junior high, learning activities, development, formation.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.98

І. П. Марціновська, аспірантка

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СИТУАЦІЇ СТРЕСУ

Ситуація тривалого стресу загострює проблему адаптації особистості підлітка до конструктивної соціальної взаємодії та ефективного функціонування загалом. Продуктивність особистості школяра залежить від вибору копінг-стратегій у момент зіткнення зі стресовою ситуацією, такою, як перебування членів родини підлітка у зоні антитерористичної операції.

Ключові слова: копінг-стратегії, стрес, підлітки.

Копінг – одне з центральних понять у психології стресу. Цей концепт є основою у розумінні сутності адаптивної чи дезадаптивної поведінки особистості. Ідеї копінг-поведінки були закладені в руслі психоаналітичного розуміння механізмів психологічного захисту особистості З. Фрейд та А. Фрейд. На основі ідей А. Маслоу, К. Левін, Д. Магнуссон, Л. Росс зазначають, що важкі життєві, стресові, проблемні ситуації, поворотні життєві моменти, а саме, їх суб'єктивні параметри, в значній мірі визначають логіку поведінки людини і ступінь відповідальності за результат вчинку. Вперше поняття «копінг» (coping) – подолання стресу, опанування ним було введено Р. Лазарусом. Він визначає копінг-поведінку, як поведінку, спрямовану на усунення, або зменшення сили впливу стресового фактору на особистість [1].

Опановуюча поведінка – особливий вид соціальної поведінки людини, що забезпечує або руйнує її здоров'я та благополуччя. Завдяки копінгу суб'єкт справляється зі стресом або важкою життєвою ситуацією та травмою. Якщо особистість не володіє конструктивним поведінковим копінгом, можливі несприятливі наслідки для її продуктивності та здоров'я. Не випадково досліджувати копінг або опановуючу поведінку (в термінології Л.І. Анциферова) першими почали клінічні психологи М. Хаан, Р.С. Лазарус, С. Фолкман, К. Олдвін, Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский, І.М. Нікольська, Р.М. Грановська [2, 3].

Підлітковий вік – це час, коли формуються стійкі форми поведінки, риси характеру та способи емоційного реагування, які в подальшому визначають життя дорослої людини, його фізичне і психологічне здоров'я, громадську та особистісну зрілість [4]. Тому, метою даної статті є дослідження механізмів копінг-стратегій підлітків в ситуації тривалого стресу в результаті перебування членів родини в зоні антитерористичної операції на сході України. Загальна кількість респондентів у нашому дослідженні – 96 особи.

1 група – це 69 підлітків (33 дівчат та 36 хлопців) загально-освітнього навчального закладу; 2 група – 27 підлітків з родин, члени яких перебували у зоні бойових дій (15 дівчат, 12 хлопців). Вік респондентів у двох групах – 14-16 років.

Аналіз і порівняння різних підходів до класифікації типів поведінки особистості в кризових ситуаціях дає підстави визначити декілька критеріїв диференціації стратегій копінг-поведінки за якими проходив аналіз отриманих результатів: спрямованість (розв'язання проблеми, пошук соціальної підтримки, уникнення стресової ситуації); сфера прояву (поведінкова, когнітивна, емоційна); адаптивні можливості.

Копінг-стратегія «розв'язання проблем» – найважливіша складова копінг-поведінки, метою якої є відкриття широкого кола альтернативних рішень, що сприяють загальній соціальній адаптації. За результатами нашого дослідження у першій групі підлітків 84,1% старшокласників використовують адаптивний копінг орієнтований на вирішення проблем. Причому хлопці у порівнянні з дівчатами на 10,1% мають переваги щодо використання цієї стратегії. Данна стратегія передбачає активну розумову діяльність,

яка полягає в аналізі стресової ситуації та засобів її зміни. Необхідною умовою реалізації цієї стратегії є фокусування на проблемі та визначення шляхів до її вирішення. Така реакція на дію стресора вимагає від особистості виконання двох дій: оцінки ситуації та усунення або зменшення джерела стресу. Можемо говорити про те, що 15,9% (відповідно 21,1% дівчат та 11,1% хлопців) старшокласників використовують неадаптивний копінг «розв'язання проблем». Ці дані можуть свідчити про когнітивно-поведінковий процес, шляхом якого особистість обирає низько ефективні стратегії подолання складних життєвих ситуацій.

«Пошук соціальної підтримки» є копінг-стратегією, що спрямована на подолання складних ситуацій за підтримки інших людей. Вона передбачає пошук емоційної підтримки у друзів, рідних, родичів у складних життєвих обставинах. Високі адаптивні показники притаманні 75,5% старшокласникам (72,3% – хлопці та 78,8% – дівчата). Дана стратегія передбачає: «спілкування», «пошук підтримки, створення соціальної мережі підтримки», «консультації з фахівцями». Низький рівень використання даної стратегії констатуємо у 24,5% старшокласників.

Копінг-стратегія «уникнення» спрямована на відновлення емоційного благополуччя школяра за рахунок втечі від вирішення ситуації, спроби уникнути будь-якої взаємодії з існуючою проблемою. Адаптивний копінг «уникнення проблем» використовує 76,8% старшокласників (75,8% – дівчат та 77,7% – хлопці). Неадаптивний копінг використовує 23,2% старшокласників (24,2% дівчат та 22,3% хлопців). Психологічний механізм такої поведінки характеризується інфантильною оцінкою того, що відбувається, тому вважається неконструктивним шляхом розв'язання проблемної ситуації.

Далі розглянемо результати дослідження поведінкового копінгу старшокласників, члени родини яких перебували у зоні бойових дій. 100% підлітків визначали ситуацію перебування у зоні АТО членів родини, як ситуацію максимальної емоційної напруги та ситуацію дії тривалого стресора. З'ясовано, що досліджувана категорія підлітків у ситуації тривалого стресу використовує адаптивний копінг 63% школярів (по 60% у хлопців та 66,6% – дівчат), відповідно неадаптивний копінг – у 37% підлітків (40% – дівчат, 33,3% – хлопців).

Соціальну підтримку, як стратегію у стресовій ситуації використовує адаптивний копінг складає 51,9% (53,4% – дівчат, 50% – хлопців), а неадаптивний копінг у ситуації тривалого стресу демонструє більше половини підлітків, а саме 48,1% підлітків (46,6% – дівчат, 50% – хлопців).

Як показує дослідження опановуючої поведінки «уникнення проблем» у школярів другої групи адаптивний копінг складає 55,5% (46,6% – дівчат, 66,6% – хлопців), а неадаптивний копінг у ситуації тривалого стресу демонструє більше половини підлітків, а саме 44,5% підлітків (53,4% – дівчат, 33,4% – хлопців).

Враховуючи описані результати можемо констатувати, що ситуація тривалого стресу, в якій знаходяться школярі, близькі родичі яких перебувають на території бойових

дій, з психологічної точки зору характеризуються сильним психоемоційним напруженням та негативним впливом на психіку підлітків. Респонденти першої групи схильні демонструвати більш конструктивні та раціональні реакції на дію стрес-факторів. Підлітки, які мали наявний тривалий емоційний стрес відрізняються схильністю в складних ситуаціях занурюватись в свої емоційні переживання та використовують низько ефективний поведінковий копінг.

Покладаючись на дослідження опановуючої поведінки І.І. Бекетовою, Р.М. Грановською, Н.О. Сиротою та результати нашого експерименту, можемо констатувати неготовність багатьох підлітків до конструктивного подолання кризових ситуацій. Тому постає питання про необхідність психолого-педагогічного супроводу спрямованого на інформування та розвиток навичок конструктивних стратегій поведінки у підлітків. [5].

Список використаних джерел:

1. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиология исследования. Ленинград: Медицина, 1970. 208 с.
2. Корсун С.І., Ткачук Т.А. Копінг-стратегії як складові копінг-поведінки особистості. *Науковий вісник Східноєвро-*

пейського університету. Серія: Психологія. 2015. № 2. С. 34-40.

3. Карвасарский Б.Д., Абабков В.А., Васильева А.В., Исурина Г.Л. Копинг-поведение как сознательные стратегии преодоления стрессовых ситуаций и методы их определения: пособие для врачей и психологов. Санкт-Петербург: Изд-во НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2007.
4. Сирота Н.А. Копинг-поведение в подростковом возрасте: дисс. ... доктора мед. наук. Санкт-Петербург, 1994. URL: http://psyjournals.ru/addictive_behavior/issue/45940.shtml
5. Сирота Н.А., Ялтонский В.М. Копинг-поведение и психопрофилактика психосоциальных расстройств у подростков. *Обзор. психиат. и мед. психол.* 1994. № 1. С.63-74.

Long-term stress exacerbates the problem of adolescent adaptation to constructive social interaction and effective functioning in general. Pupil's productivity depends on the choice of coping strategies at the moment of a collision with a stressful situation, such as the presence of the teenager's family members in the area of the antiterrorist operation.

Key words: coping behavior, coping strategies, stress, teenager.

Отримано: 18.04.2018

УДК 378.011.3-051:364.43:364.64

Ж. В. Мельник, кандидат психологічних наук

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ПРАЦІВНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО РОБОТИ З СІМ'ЄЮ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті проаналізовано процес професійної підготовки працівників соціальної сфери до роботи з сім'єю в системі вищої освіти. Охарактеризовано тенденції підготовки соціальних працівників до практичної професійної діяльності у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: професійна підготовка, працівник соціальної сфери, сім'я, робота з сім'єю, вища освіта.

Постановка проблеми. Фахівці соціальної сфери, основна діяльність яких спрямована на забезпечення оптимального безконфліктного розвитку та адаптації особистості у сприятливих соціальних умовах, стимулювання її до самореалізації, відіграють надзвичайно важливу роль в Україні, яка сьогодні переживає важкі кризові соціальні явища, такі як безпритульність, сирітство, залежність, вимушена міграція, поява біженців і переселенців, бідність та малозабезпеченість тощо. Негативний вплив мають також екологічні кризи, військові загрози, тероризм і організована злочинність. За останні десятиліття значення цієї професійної групи суттєво зросло не лише в нашій країні, оскільки соціальна робота стала центральною складовою сучасного європейського суспільства.

Соціальні фахівці працюють з різними категоріями громадян: дітьми, підлітками, молоддю, сиротами, дорослими у важких життєвих обставинах, людьми похилого віку, залежними від наркотиків, алкоголізму, біженцями, емігрантами, неповнолітніми, що вступили у конфлікт із законом; піклуються соціально незахищеними сім'ями. Їхня діяльність базується на довірі між людьми та взаєморозумінні, передбачає налагодження спілкування [4].

Фахівці соціальної сфери мають володіти навиками впливу не лише на самого клієнта, а й на його оточення, вміти аналізувати соціальні явища та процеси, бути здатними успішно реалізувати завдання сімейної політики, вільно володіти сучасними формами, методами і технологіями соціальної діяльності. Усе це обумовлює необхідність створення в Україні ефективної системи професійної підготовки соціальних працівників/соціальних педагогів до роботи зі сім'єю, яка б відповідала європейським стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці (Н. Абашкіна, А. Капська, В. Поліщук, О. Пришляк та інші) розглядають найважливіші аспекти професійної підготовки соціальних фахівців в Україні та за кордоном. А. Капська [1] і В. Поліщук [3] наголошують, що сьогодні в нашій країні гостро стоїть проблема наукового забезпечення підготовки фахівців до соціальної роботи у різних сферах життєдіяльності сім'ї, дітей та молоді. Зарубіжний досвід у цій сфері вивчали Н. Абашкіна, Л. Вінніко-

ва, Н. Гайдук, С. Когут, І. Козубовська, Н. Микитенко, О. Пічкар, О. Пришляк, Н. Собчак, В. Тименко. У своїх працях усі вони обґрунтовують важливість готовності фахівців соціальної сфери до роботи з сім'єю, проте детально не аналізують процесу професійної підготовки соціальних фахівців до сімейно орієнтованої діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи, що зазначена проблематика й досі залишається не достатньо вивченою, що суперечить об'єктивним потребам щодо підвищення якісного рівня підготовки фахівців соціальної сфери в Україні, **метою** нашої статті є розкриття змісту та форм роботи з майбутніми фахівцями соціальної сфери у вищому навчальному закладі з питань пов'язаних із роботою з сім'ями.

Виклад основного матеріалу. Існує багато визначень поняття «сім'я», які розглядають її у теорії соціальної роботи як соціальний інститут, малу групу й систему взаємовідносин.

Ми будемо розуміти під сім'єю соціально-педагогічний інститут та особливу соціальну систему, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); малу соціальну групу, первинний контактний колектив. Потрібно звертати увагу на низку факторів, які супроводжують ключові проблеми.

Існує багато типів сім'ї, і клієнтом соціальної роботи може стати сім'я будь-якого типу, а рівень потреби в соціальній підтримці, її конкретне утримання, види допомоги мають бути різними. Важливо пам'ятати, що значна кількість проблем в таких сім'ях є лише наслідком і вони втрачають свою актуальність при вирішенні ключової проблеми. І в першу чергу соціальний працівник повинен допомагати у вирішенні цієї ключової проблеми [2].

Професійна підготовка соціального працівника в університеті визначається засвоєнням соціальної системи знань, сформованістю професійно значущих якостей спеціаліста. Сформована сукупність умінь і навичок забезпечує усвідомлення професійної діяльності. Цілеспрямована конкретна діяльність передбачає використання в системі знання, уміння і навички.

Базуючись на наукових дослідженнях, особливий акцент ставимо на використанні в роботі працівника соціальної сфери різних моделей, форм і методів роботи, адекватного застосування на практиці таких тактик, як:

- безпосередня робота з конкретною сім'єю (відвідування соціальним працівником сім'ї; зустріч з усіма членами родини; спостереження за спілкуванням з дитиною в сім'ї; відвідування спеціаліста батьками);
- опосередкована робота з конкретною сім'єю (ведення записів про дитину; забезпечення батьків необхідною методичною літературою; надання у тимчасове користування ігор для розвитку дитини);
- безпосередня робота з групою батьків (зустріч зі спеціалістами з метою обговорення спільних планів, методик; організацію семінарів для батьків, бесід, перегляд відеопрограм для занять; залучення до проведення спільних свят, акцій);
- опосередкована робота з групою батьків (інформування про новітні технології роботи з дітьми; проведення опитувань; підготовка стендів, виставок для батьків; розробка рекомендацій для батьків, навчально-методичних посібників);
- розвиток контактів між сім'ями (обмін досвідом; підготовка підтримуючих особистих історій «Батьки розповідають батькам»; допомога у створенні асоціацій, групи самопомоги батьків, клубів для батьків і дітей; активізація батьків до захисту своїх прав тощо).

Отже, важливим компонентом професійної підготовки соціальних працівників до роботи з сім'єю є науково-дослідна діяльність, яка спрямована на оволодіння методами науково-педагогічного дослідження, розвиток творчого мислення студентів, формування вміння професійно оцінювати соціально-педагогічні проблеми.

Список використаних джерел:

1. Капська А.Й. Деякі аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників. *Вісник Глухівського державного педагогічного університету: Серія «Педагогічні науки»*. 2010. № 15-2. С. 12-16.
2. Кочубей А., Умарова Н. Визит в семью, или практика работы с семьями: учебное пособие. Псков: ПОИПКРО, 2002. 118 с.
3. Поліщук В.А. Професійна підготовка фахівців для соціальної сфери: зарубіжний досвід: посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2003. 184 с.
4. Пришляк О.Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль: ТНПУ, 2008. 219 с.

The article analyses the process of professional training of social workers to work with the family in the system of higher education. The tendencies of preparation of social workers for practical professional activity in higher educational institutions are described.

Key words: professional training, social worker, family, work with family, higher education.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376-056.36

С. П. Миронова, доктор педагогічних наук

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ОЦІНКА РОЗВИТКУ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті описані напрямки та методи психолого-педагогічної оцінки розвитку дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: діти з інтелектуальними порушеннями; психолого-педагогічна оцінка розвитку; ранній вік; комплексний підхід.

Успішність корекційно-розвиткової роботи багато в чому залежить від її вчасного початку. Більшість дослідників цієї проблеми (Ю. Белякова, М. Браткова, Л. Венгер, Л. Виготський, А. Катаєва, Т. Ілляшенко, Є. Мастокова, Г. Мішина, Н. Морозова, М. Рождественська, Є. Стребелева та ін.) наголошують на тому, що основою має бути правильна психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини. Метою цієї публікації є висвітлення напрямків та методів психолого-педагогічного вивчення дітей раннього віку.

Психолого-педагогічне вивчення дітей раннього віку має бути комплексним, з урахуванням результатів медичного, генетичного, нейрофізіологічного та інших методів обстеження. Оцінка відхилень у розвитку ґрунтується на знанні загальних закономірностей психічного розвитку здорових дітей раннього віку та специфічних особливостей дітей з інтелектуальними порушеннями.

Психолого-педагогічне вивчення дитини має розпочинатись з аналізу медичної картки дитини, збору анамнезу. Детальний збір анамнестичних відомостей є досить важливим для подальшої оцінки розвитку дитини. Потрібно з'ясувати індивідуальні психофізичні особливості розвитку дитини на першому-другому роках життя за основними показниками; встановити причину порушення і час її дії; визначити соціальну ситуацію розвитку дитини в сім'ї.

Далі досліджується наявний рівень психічного розвитку дитини, обов'язково встановлюється зона найближчого розвитку.

Основними методами вивчення дитини раннього віку є спостереження за дитиною, гра, спеціальні експериментальні методики. Психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини має спрямовуватись на виявлення основних лій її розвитку:

- соціальний розвиток – форми спілкування (вербальні, невербальні, вміння спілкуватись емоційно); способи завоювання суспільного досвіду (спільні дії, вказівний жест, наслідування, дії за зразком і словесною інструкцією);

- фізичний розвиток – основні рухи, розвиток загальної та дрібної моторики;
- пізнавальний розвиток – сенсорний розвиток, форми мислення, уявлення про навколишню дійсність, розвиток мовлення; предметно-ігрові дії, передумови до продуктивних видів діяльності.

У вивченні порушення педагогічна оцінка має бути передусім якісною. Тому всі відомості про дитину та результати її експериментального вивчення мають ретельно аналізуватись. Для визначення структури порушення необхідно здійснити якісний аналіз процесу виконання завдань дитиною, встановити причини труднощів. Особливу увагу слід звернути на особливості поведінки дитини, розвиток її моторики і мовлення, специфіку маніпулятивної діяльності рук. Окрім того враховуються емоційні реакції дитини; розуміння мовлення дорослого та інструкцій; характер діяльності; здатність до наслідування. Оцінюється також працездатність дитини, причини відволікання та втоми.

Для дітей раннього віку зміст, тривалість, послідовність і методики психолого-педагогічного вивчення є не лише диференційованою за віком і клінічними діагнозами, а й дуже індивідуальною. Важливими є умови, в яких проводиться діагностика, стан здоров'я дитини. Вивчення дитини раннього віку не здійснюється за одне заняття, а є достатньо тривалим. Лише тоді можна говорити про вірогідність одержаних результатів.

Спеціалісти мають проаналізувати специфіку розвитку дитини, причини і патогенетичні механізми порушення, локалізацію та поширеність ураження центральної нервової системи; визначити структуру порушення. Одержані результати занотуються у картку розвитку дитини. Комплексний аналіз одержаних результатів є базою для визначення змісту й методики корекційної роботи з дитиною.

Список використаних джерел:

1. Жукова Н.С., Мастоюкова Е.М. Если ваш ребенок отстает в развитии. Москва: Медицина, 1993. 112 с.
2. Исаев Д.Н. Отстающий в развитии ребенок. Как узнать, что ребенок отстает в развитии? Санкт-Петербург: Речь, 2012. 187 с.
3. Миронова С.П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавального розвитку: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.

The directions and methods of psycho-pedagogical assessment of the development of infants with intellectual disabilities are described in the article.

Key words: children with mental disorders; psychological and pedagogical assessment of development; early age; integrated approach.

Отримано: 18.04.2018

УДК 616.33-002:159.942.5

А. В. Михальський, кандидат медичних наук

ЕМОЦІЙНО-СТРЕСОВІ ЧИННИКИ ЯК ОДНА З ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ВИРАЗКОВОЇ ХВОРОБИ ШЛУНКУ І ДВАНАДЦЯТИПАЛОЇ КИШКИ

У статті висвітлюється роль емоційно-стресових чинників у формуванні стійких функціональних і морфологічних змін в гастроудоденальній системі, які знижують її стійкість до травмуючих впливів, при цьому вирішального значення набувають постійні дрібні повсякденні стреси.

Ключові слова: виразкова хвороба, хелікобактерна інфекція, емоційно-стресові чинники.

Виразкова хвороба (ВХ) шлунку і дванадцятипалої кишки – це хронічне рецидивуюче (схильне до повторення після одужання) захворювання, при якому в результаті порушень нервових і гуморальних механізмів, регулюючих секреторно-трофічні процеси в гастроудоденальній зоні, в шлунку або дванадцятипалій кишці утворюється виразка. Це захворювання відноситься до найбільш поширених хвороб органів шлунково-кишкового тракту. Захворювання може прогресувати і залучити в процес патологічні зміни і в інших органах травної системи, що, у свою чергу, викликає ускладнення, іноді із загрозою для життя.

ВХ в багатьох країнах світу, у тому числі і в нашій країні, залишається найпоширенішим серед захворювань системи травлення, захворюваність серед населення складає 5-10% [7]. Найчастіше ВХ зустрічається у людей молодого і середнього віку. Причому у молодого населення частіше виникає ВХ дванадцятипалої кишки, а більш старшого покоління – ВХ шлунку. Частіше хворіють чоловіки.

ВХ шлунку і дванадцятипалої кишки є нині однією з актуальних проблем сучасної гастроентерології. Це обумовлено їх широкою поширеністю, схильністю до хронічного рецидивуючого перебігу і тенденцією неухильного зростання числа хворих з цієї патологією.

Для України характерною є висока захворюваність та частота рецидивування (20-25%), в порівнянні із європейськими країнами.

Не дивлячись на значну розповсюдженість ВХ, велику кількість досліджень, значний прогрес у лікуванні, її етіологія та патогенез до цього часу вивчені недостатньо.

Усі етіологічні чинники можна розділити на 2 основні групи: ті що сприяють розвитку захворювання, і ті що реалізують виникнення ВХ. Сприяючими чинниками є: генетичні або спадкові чинники, нервово-психічні, аліментарний чинник, шкідливі звички і прийом деяких лікарських препаратів; реалізуючою причиною виникнення ВХ шлунку і дванадцятипалої кишки на сьогодні вважається хелікобактерна інфекція. Підтвердженням цього є те, що *Helicobacter pylori* виявляють при дуоденальній виразці в 90%, а виразці шлунку – в 70-80% випадків.

Значення бактерійної агресії в етіології захворювання вивчається з 1983 р., коли Дж. Уоррен і Б. Маршалл повідомили про виявлення великої кількості S-спіралеподібних бактерій на поверхні епітелію антрального відділу шлунку. Проте багато клініцистів сумніваються в чисто інфекційній природі ВХ [5, 8].

Значна кількість гастроентерологів дотримуються найбільш відомої і визнаної фізіологічної теорії, запропонованої Н. Шау. За цією теорією розвиток ВХ обумовлений порушенням рівноваги між чинниками «агресії» і «захисту» слизової оболонки шлунку і дванадцятипалої кишки. До агресивних чинників відносять: соляну кислоту, пепсин, жовчні кислоти. До захисних чинників відносять: секрецію

слизу, вироблення простагландинів, оновлення клітин епітелію, адекватне кровопостачання слизової оболонки.

Негативний вплив на здоров'я людини сильних і стійких «негативних» емоцій є загальновідомим. Ще Конфуцій стверджував, що бути обдуреним і пограбованим – це значно менше, ніж продовжувати пам'ятати про це, а німецький філософ В. Гумбольдт стверджував, що зберігати в пам'яті негативні уявлення рівнозначно повільному самогубству. Як писав академік К.М. Биков, печаль, яка не проявляється в сльозах, примушує плакати інші органи.

Ключову роль в розвитку або загостренні можуть відіграти нервово-психічні розлади [1, 3]. За кордоном концепція про провідну роль нервово-психічних чинників в генезі ВХ отримала обґрунтування в теорії Н. Selye (1953). Н. Selye дійшов висновку, що в основі реакції організму на різноманітні дії лежать зміни функції ендокринних залоз. Розглядаючи ВХ як адаптаційний синдром, Н. Selye вважав, що будь-який подразник-стрес (нервово-психічний, фізичний, інфекційний та ін.) веде до підвищеного виділення гормонів передньої долі гіпофіза і кори надниркових залоз, які посилюють шлункову секрецію, що, у свою чергу, є причиною утворення виразки.

Результати численних досліджень свідчать про те, що ВХ можна розглядати як типовий приклад психосоматичного захворювання, при якому психоемоційні і психосоціальні чинники відіграють істотну роль, передуючи і сприяючи утворенню виразкового дефекту в шлунку або дванадцятипалій кишці [2, 4, 6, 9].

Психосоматичні розлади виникають в результаті суб'єктивно нерозв'язаних конфліктів між людиною і її оточенням, внаслідок нереалізованих, пригнічених негативних емоцій, перманентного почуття тривоги, страху, відчаю або, навпаки, гніву з елементами агресії. В той же час психоемоційний стрес не спричиняє за собою автоматично виникнення соматичного захворювання. Він сприяє переходу з преморбідного стану, прихованої гастроудоденальної недостатності до ВХ шлунку.

Життя сучасного члена суспільства повне чинників, що примушують працювати на межі усіх компенсаторно-адаптаційні можливості організму і, в першу чергу, психіки. Подібне перенапруження захисних психічних механізмів дуже часто може призводити до зриву адаптації, поломки механізмів нормального функціонування, що повинне виражатися, як вважалося до недавнього часу, передусім у виникненні різного роду невротичних розладів.

У цьому процесі важлива роль належить як генетичним чинникам, що визначають індивідуальну стресочутливість, так і впливу середовища. Виконуючи роль «пусково-гальмівного механізму», психоемоційний стрес створює умови для формування стійких функціональних, метаболічних, а потім і морфологічних змін в гастроудоденальній системі, знижуючи її толерантність до травмуючих впливів. При цьому вирішального значення набувають іноді не важкі

емоційні потрясіння, а постійні дрібні повсякденні стреси, що непомітно підточують здоров'я.

Проте було б помилковим зводити усю проблему походження виразкової хвороби лише до нервово-психічного перенапруження. Згідно з сучасними уявленнями, основними чинниками виникнення виразкової хвороби є розлади нервових, гормональних і місцевих механізмів регуляції шлункової секреції.

Список використаних джерел:

1. Гребень Н.Ф. Психологические факторы в развитии язвенной болезни. *Медицинские новости*. 2004. № 9. С. 11–16.
2. Маев И.В., Барденштейн Л.М., Антоненко О.М., Каплан Р.Г. Психосоматические аспекты заболеваний желудочно-кишечного тракта. *Клин. мед.* 2002. Т. 80. № 11. С. 9–13.
3. Минаева О.В., Шолохова В.Р. Психосоматические аспекты язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки. *Медицина: вызовы сегодняшнего дня: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2017 г.)*. Москва: Буки-Веди, 2017. С. 48–51.
4. Миронычев Г.Н., Логинов А.Ф., Калинин А.В. Психосоматические аспекты язвенной болезни. *Рос. журнал гастроэнтерологии, гепатологии*. 1996. № 3. С. 35–40.

5. Рысс Е.С., Шулушко Б.И. Болезни органов пищеварения. Санкт-Петербург: Ренкор, 1998. 336 с.
6. Циммерман Ю.С., Белоусов Ф.В. Психосоматическая медицина и проблемы язвенной болезни. *Клин. мед.* 1999. Т. 77. № 8. С. 9–15.
7. Чернин В.В. Болезни пищевода, желудка и двенадцатиперстной кишки: [руководство для врачей]. Москва: Медицинское информационное агентство, 2010. 528 с.
8. Graham D.Y. / D.Y.Graham, H.M.Malaty, D.G. Evans et al. *Gastroenterology*, 1997. V. 100. P. 1495–1501.
9. Locke G.R., Zinsmeister A.R., Talley N.J. et al. Familial association in adults with functional gastrointestinal disorders. *Mayo. Clin. Proc.* 2000. Vol. 75. № 9. P. 907–912.

In the article the role of emotionally-stress factors is illuminated in forming of proof functional and morphological changes in the gastro-duodenal system, which reduce her firmness to injuring influences, here a decision value is acquired by permanent shallow everyday stresses.

Key words: ulcerous illness, хелікобактерна інфекція, emotionally-stress factors.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.9:316.454.52

С. А. Михальська, кандидат психологічних наук

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті досліджується проблема розвитку мовлення. Показано, що розвиток мовлення і спілкування взаємопов'язані. Констатовано, що у формі окремих мовленнєвих дій мовлення обслуговує всі види діяльності індивіда, входячи до складу різноманітних актів трудової, ігрової, навчальної та пізнавальної діяльності. Доведено, що мовлення виступає інструментом спілкування, пізнання, регуляції її поведінки, засобом розвитку й виховання.

Ключові слова: мовлення, спілкування, розвиток, мовленнєва діяльність, психологія, механізми мовлення.

Мовлення – це діяльність спілкування, вираження впливу повідомлення через мову; мовлення – це мова в дії. Мовлення забезпечує комунікацію між тими хто спілкується, тому що мовлення розуміє як той, хто повідомляє інформацію, так і той, хто приймає цю інформацію. Мовлення – це вербальна комунікація, тобто процес спілкування за допомогою мови [5].

Вивченням психології мовлення займалися Т.В. Ахутіна, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.О. Зімяя, Т.О. Ладженська, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія, Т.О. Піроженко та інші.

О.Р. Лурія [4] розглядає мовлення як засіб спілкування, тобто як складну і специфічно організовану форму свідомої діяльності, в якій приймає участь суб'єкт, що формує мовленнєве висловлювання, з однієї сторони, та суб'єкт, який сприймає його, – з іншої.

З однієї сторони, це експресивне мовлення, що починається із мотиву висловлювання, загальної думки, яка кодується потім з допомогою внутрішнього мовлення у мовленнєві схеми, що трансформуються у розгорнуте мовлення. З іншої сторони, це імпресивне мовлення, що проходить зворотній шлях, – від сприймання потоку чужого мовлення та декодування його через аналіз, виділення суттєвих елементів і скорочення сприймаємого мовленнєвого висловлювання до деякої мовленнєвої схеми, що трансформується під впливом внутрішнього мовлення у висловлювання, загальну думку. На думку О.Р. Лурія така мовленнєва діяльність (експресивна, імпресивна) являє собою складне психологічне утворення [4].

О.О. Леонтьєв виділяє мовленнєву діяльність, яку розглядає як мовленнєву дію або ціль дії. Саме у формі окремих мовленнєвих дій мовлення обслуговує всі види діяльності індивіда, входячи до складу різноманітних актів трудової, ігрової, навчальної та пізнавальної діяльності. Мовленнєва діяльність як самодостатня має місце лише тоді, коли мовлення самоцінне, коли мотив, що лежить у його основі й спонукає до реалізації, не задовольняється іншим способом, крім мовленнєвого. В інших випадках мовлення – це сукупність окремих мовленнєвих дій, що мають власну проміжну мету, яка підпорядкована загальній цілі акту діяльності особистості, в яку вони входять, і скеровуються загальним мотивом [3].

Важлива для психології ідея Л.С. Виготського: джерело психічного розвитку знаходиться не всередині дитини, а в її стосунках з дорослим. Дитина не може жити і розвиватися поза суспільством. Вона відвічно включена в суспільні стосунки, і, чим молодша дитина, тим більш соціальною істотою вона є [1]. Таке розуміння Л.С. Виготським процесу психічного розвитку висуває на перший план роль спілкування з дорослим.

Вирішальну роль в становленні мови і використанні її дитиною відіграють чинники комунікативного характеру. Необхідно підкреслити, що перша – міжіндивідуальна функція мови не тільки генетично результатна, але і основоположна в становленні мови. Дитина починає говорити тільки в ситуації спілкування і лише на вимогу дорослого партнера. На користь тези, що висувається, свідчить ряд фактів. Перш за все, це підтверджується практикою виховання дітей. Спостереження показує, що одне з перших і найбільш разючих проявів госпіталізму – затримка або повна відсутність мовного розвитку як наслідок дефіциту спілкування (Н.М. Щелованов, Н.М. Аксаріна, М.Ю. Кистяковська і ін.) [3].

Так, дослідженнями М.І. Жинкіна [2], присвяченими з'ясуванню механізму мовлення, доведено існування кількох таких механізмів. Перш ніж будувати мовний акт, значає М.І. Жинкін, людина будує його смисловий кістяк. Це і є механізм програмування висловлювання.

Далі включається група механізмів, пов'язаних з переходом від плану програми до граматичної (синтаксичної) структури речення. До цієї групи належать механізм граматичного прогнозування синтаксичної конструкції, механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію граматичних характерних слів, механізм переходу від одного типу конструкцій до іншого (трансформація), механізм розгортання елементів програми у граматичні конструкції та ін.

Окрім названих М.І. Жинкін виокремлює ще механізми, які забезпечують пошуки потрібного слова за смисловими та звуковими ознаками, механізм вибору необхідних звуків мови та механізм реального існування звукового мовлення.

Отже, можна констатувати, що фізіологічне підґрунтя процесу мовлення досить складне, воно розгортається в

певній послідовності та в часі. Тому говорити про ізольовану локалізацію в корі великих півкуль головного мозку всіх боків мовного акту недоцільно.

Сприймання мовлення забезпечується тими самими механізмами, що й говоріння. Сприймання мовлення – це також постає переведення сприйнятого на смисловий (предметно-зображувальний) код, ототожнення окремих слів, словосполучень, а також цілих фраз із мовним досвідом. Розуміння мовлення є завершальною стадією процесу переведення, коли людина співвідносить зміст сприйнятого (звернену мову, прочитаний текст тощо) із змістом свідомості та різними чинниками діяльності.

Розвиток мовлення і спілкування взаємопов'язані: прагнучи задовольнити потребу у спілкуванні, дитина звертається до мовлення як до основного засобу його здійснення. Цей двобічний зв'язок – основа паралельного розвитку в дитині мовлення і комунікативної діяльності.

Структурними компонентами мовленнєвого спілкування є орієнтувальна діяльність (у ситуації спілкування, у словах співрозмовника тощо); мовленнєва діяльність і спеціальні дії, спрямовані на організацію процесів спілкування (входження в мовленнєвий контакт, його розгортання, завершення).

Отже, мовлення є засобом спілкування й формою існування думки, свідомості; посідаючи важливе місце у життєдіяльності дитини, мовлення виступає інструментом

спілкування, пізнання, регуляції її поведінки, засобом розвитку й виховання.

Список використаних джерел:

1. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. Санкт-Петербург: Союз, 1997. 224 с.
2. Жинкин Н.И. Механизмы речи. Москва: АПН РСФСР, 1958. 370 с.
3. Леонтьев А.А. Психология общения. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Смысл, 1997. 365 с.
4. Лурия А.Р. Язык и сознание / под редакцией Е.Д. Хомской. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 320 с.
5. Луценко І. Культура мовленнєвого спілкування: зміст і методи роботи. *Дошкільне виховання*. 2004. № 5. С. 10–13.

The article deals with the problem of speech development. It is shown that the development of speech and communication are interrelated. It is stated that in the form of separate speech actions of speech serves all kinds of activities of the individual, being a part of various acts of labour, play, educational and cognitive activity. Proved that speech acts as an instrument of communication, knowledge, regulation of its behaviour, a means of development and education.

Key words: speech, communication, development, speech activity, psychology, mechanisms of speech.

Отримано: 18.04.2018

УДК 613.6.015

Ю. А. Михальська, кандидат психологічних наук

ОСНОВНІ ГІГІЄНИЧНІ АСПЕКТИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

У статті висвітлюється роль гігієнічної поведінки дитини для збереження і зміцнення здоров'я та досягнення активного працездатного довголіття. Одним з основних компонентів дотримання здорового способу життя є виконання основних правил особистої гігієни

Ключові слова: дитина, здоровий спосіб життя, гігієнічна поведінка, особиста гігієна.

Питання, що стосуються здоров'я або хвороби, завжди актуальні в людській спільноті через їх суттєвий вплив на якість життя. Охорона здоров'я дітей та підлітків – одне з важливих завдань сьогодення. Адже відомо, що фундамент здоров'я закладається ще в дитячому віці.

Академік І.В. Давидовський відзначав, що поняття норми і захворювання добре розрізняє сам хворий, наука ж не дає чіткого визначення. Відомий англійський натураліст і філософ ХІХ ст. Т. Гекслі свого часу писав, що завдяки значному прогресу медичних досліджень практично більше немає жодного здорової людини. Патолог В.В. Пашутін понад 100 років тому стверджував приблизно те ж саме: "... ідеально здоровий стан організму, тобто фізіологічний, є власне фікція; такий стан з'являється в організмі хіба тільки часом" [1].

В даний час є дуже багато визначень поняття здоров'я. У науковій літературі одночасно використовують не тільки різні визначення, а й різні підходи до їх формулювання [1].

Зараз здоров'я розглядається як складний багатовимірний феномен, що має гетерогенну структуру, поєднує в собі якісно різні компоненти і відображає фундаментальні аспекти людського буття. Ця складність і неоднорідність складу, властива самій природі здоров'я, акцентована у формулюванні, запропонованій експертами Всесвітньої Організації Охорони здоров'я: «Здоров'я – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність яких-небудь хвороб і дефектів». Аналогічне комплексне визначення представлено в «Глумачному словнику психологічних і психоаналітичних термінів»: «Відносний стійкий стан, в якому особистість добре адаптована, зберігає інтерес до життя і досягає самореалізації».

Здоров'я потрібно розглядати не в статичі, а в динаміці змін зовнішнього середовища і в онтогенезі. Найважливішою ланкою державної системи охорони здоров'я є її профілактичний напрямок, що забезпечується низкою соціально-економічних та медичних заходів, метою яких є всебічне вивчення та попередження дії різноманітних екзогенних та ендогенних негативних чинників довкілля щодо стану здоров'я людини та навколишнього середовища [5].

Здоровий спосіб життя – це життєдіяльність, що спрямована на збереження і зміцнення здоров'я. За даними вітчизняних та зарубіжних учених, здоров'я населення більш як на 50% залежить від способу життя, на 20-25% – від оточуючого середовища і лише 10-15% становлять охоронооздоровлюючі заходи. Здоровий спосіб життя забезпечує гармонійний розвиток, високу працездатність та тривале творче довголіття. Здоровий спосіб життя включає такі основні елементи: плідну працю, раціональний режим праці та відпочинку, викоринювання шкідливих звичок, оптимальну рухову діяльність, раціональне харчування, особисту гігієну, загартовування тощо. Розробка ефективних заходів, спрямованих на охорону здоров'я дітей та підлітків, базується на даних про стан здоров'я цих контингентів [3].

До гігієнічно раціональних форм поведінки відноситься поведінка, яка сприяє підвищенню захисних властивостей організму, та поведінка направлена на боротьбу із шкідливими звичками, що впливають на здоров'я. Підвищення захисних сил організму включає оптимальний режим різноманітних видів діяльності та відпочинку, раціональне харчування, оптимальна рухова активність, фізкультура, загартовування, дотримання правил особистої гігієни, медичну активність і динамічне спостереження за власним здоров'ям, позитивну екологічну поведінку [4].

По відношенню до дітей необхідно мати на увазі, що не завжди сама дитина може забезпечити відповідний спосіб життєдіяльності. Багато залежить від батьків, організаторів освіти, педагогів. В цьому розумінні дитина пасивна, але від того як організована її життєдіяльність залежить її майбутня поведінка.

Здоровий спосіб життя дітей та підлітків часто визначається способом життя батьків, середовища, в якому росте і виховується дитина. Ефективно формувати здоровий спосіб життя дітей та підлітків можна, опираючись на знання реального способу життя дітей певної статі, віку, колективу [4].

Здоровий спосіб життя – це і є гігієнічна поведінка дитини, яка базується на гігієнічних нормативах, спрямованих на збереження і зміцнення здоров'я та досягнення

активного працездатного доволіття. Першочерговим завданням у цьому плані є створення правильного режиму праці і відпочинку [2].

Суттєвим компонентом гігієнічного виховання – особиста гігієна. Особиста гігієна – найважливіший засіб активного відношення дитини до свого здоров'я.

Будь-які досягнення загальної гігієни не допоможуть зберегти здоров'я людині, яка нехтує основами особистої гігієни. І.П. Павлов стверджував, що значною мірою люди винні у тому, що не живуть 100 і більше років, оскільки поведуться згубно щодо власного організму. Причому, дотримання правил особистої гігієни має соціальне значення. Нехтування особистою гігієною однією людиною може спричинити поширення інфекційних хвороб серед членів сім'ї і колективу, в якому вона працює.

Особиста гігієна розглядає раціональний режим особистого життя, побути, праці та відпочинку дитини, що є необхідною умовою для відновлення її сил. Вона включає гігієну тіла, гігієну одягу та взуття. Велике значення мають також загартовування та фізична культура, що є основним засобом фізичного виховання дитини [2].

Дитина повинна керуватися не тільки елементарними правилами індивідуальної гігієни, а також володіти необхідними навичками в області психогігієни та засвоїти певні норми поведінки, форми обходження, прийняті в цивілізованому суспільстві, які в кінцевому результаті працюють на здоровий спосіб життя.

Гігієнічне виховання дітей та підлітків – комплексна і багатопланова діяльність. Тут важливі і різноманітні канали масової комунікації, використання яких необхідно активізувати. По популярності різних форм пропаганди здорового

способу життя на першому місці знаходяться телебачення і художні фільми. Лекції і бесіди займають останні місця [4].

При впровадженні здорового способу життя слід домагатися свідомого та активного ставлення до збереження свого здоров'я, що має стати нормою життя та поведінки кожної людини.

Під час формування здорового способу життя діти являються найбільш перспективною віковою категорією. Тому стає зрозумілим чому найбільший акцент при гігієнічному вихованні слід робити саме на дітей та підлітків.

Список використаних джерел:

1. Гончарук Е.И., Бардов В.Г., Гаркавий С.И., Яворовский А.П. и др. Коммунальная гигиена / под ред. Е.И. Гончарука. Київ: Здоров'я, 2006. С. 768–775.
2. Даценко І.І., Габолич Р.Д. Профілактична медицина. Загальна гігієна з основами екології. Київ: Здоров'я, 1999. С. 9–13.
3. Коцун Е.І. Основи педіатрії і гігієни раннього та дошкільного віку: навчальний посібник. Чернівці: Книги – XXI, 2004. С. 36–56.
4. Кучма В.Р. Гигиена детей и подростков: учебник. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2008. С. 391–406.
5. Осіпова Н.Л. Гігієна дітей та підлітків: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. С. 17–48.

In the article describes the role of hygienic behaviour of the child for the preservation and strengthening of health and the achievement of active and productive longevity. One of the main components of maintaining a healthy lifestyle is the fulfilment of the basic rules of personal hygiene

Key words: child, healthy lifestyle, hygienic behaviour, personal hygiene.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376.2.016:81-028.31-056.264-053.4

О. П. Мілевська, кандидат педагогічних наук

КОРЕКЦІЙНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ НАД ОПИСОВОЮ ЛЕКСИКОЮ ЗІ СТАРШИМИ ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

У статті висвітлено дидактичні аспекти логопедичної роботи над описовою лексикою з дошкільниками, визначено корекційний зміст формування лексичної системності у описовій ланці мовлення з дітьми з первинною мовленнєвою патологією.

Ключові слова: описова лексика, недорозвинення мовлення, описові уміння, лексична системність, ознака, властивість.

Описова лексика є важливим засобом реалізації зв'язного мовлення, зокрема описових розповідей. У сучасній лінгводидактиці (методиці розвитку мовлення дітей дошкільного віку) надається провідного значення розвіткові різних форм і видів зв'язного мовлення, зокрема діалогічного та монологічного за формами; розповіді, переказу за видами. Однак залишається недостатньо вивченим питання про формування у дітей навичок побудови описового висловлювання. Навчання опису вдосконалює зв'язне мовлення, сприяє складанню сюжетних розповідей, розвитку вмінь вживати у мовленні точні і образні характеристики предметів та істот навколишнього.

Слід зазначити, що у методичній науці розглядаються категорії «описова лексика», «описова розповідь». Проте, дуже часто у методичній літературі та в практиці дошкільного навчання відбувається ототожнення двох видів зв'язних висловлювань – опису та сюжетної розповіді.

У нашому дослідженні ми сконцентруємо увагу саме на описовій лексичній та корекційних можливостях роботи з цими мовними засобами.

В онтогенезі мовлення описова лексика (прикметники, прислівники, дієприкметники, дієприслівники) засвоюється дещо пізніше та у меншій кількості, порівняно з предметною та дієслівною лексикою. Труднощі засвоєння описової лексики детерміновані складним процесом утворення тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку, які є наслідком дії на рецептори подразників з навколишнього. Ці зв'язки формуються як у межах одного аналізатора, так і на міжаналізаторному рівні, що опосередковано складними аналізами

та синтезами комплексних подразників. Результатом останніх є виокремлення об'єктів сприймання, їхніх ознак, та синтез окремих властивостей і ознак у цілісний образ. Надалі за об'єктами навколишнього закріплюються усталені характеристики, ознаки (на рівні відчуттів, зорово-предметного та образного запам'ятовування), та відповідні словесні позначення.

Загалом, дитині важко виділити ознаку поза зв'язком з предметом. Це – рівень абстракції, який дає можливість узагальнювати предмети за категоріальною ознакою (колір, форма), досягається він поступово, в процесі пізнавального розвитку та засвоєння лексичного компоненту [1, с. 48].

Наступним фактором, який об'єктивує труднощі засвоєння описової лексики дітьми, є її категоріальність з відповідним розгалуженням семантики – систематизація лексем за видами, які пов'язані з аналізаторами та пізнавально-чуттєвими компонентами. Це лексика для позначення ознак безпосередньої реакції суб'єкта на певні властивості об'єкта та ознак оцінки конкретного аспекту об'єкта (сенсорно-смакові, психологічні, етичні, утилітарні, нормативні, та телеологічні оцінки) [4, с. 126-128].

Найбільш індивідуалізованим видом оцінки є сенсорно-смакові лексеми (присмний, смачний, бридкий, запашний, солодкий, червоний, круглий тощо). Психологічні ознаки відображають мотив оцінки: інтелектуальна оцінка (цікавий, захоплюючий, розумний – нецікавий, незахоплюючий, безглуздий, поверхневий); емоційна оцінка (радісний – сумний, веселий – сумний, присмний – неприсмний). Естетично-оцінювальна лексика ґрунтується на синтезі сенсорно-смакових і психологічних оцінок: красивий –

негарний, прекрасний – потворний тощо. Етичні, утилітарні, нормативні та телеологічні ознаки представлені у дитячому словнику поодинокі: з етичних зустрічаються лексеми «добрий, злий»; з утилітарних – «корисний, шкідливий»; з нормативних – «здоровий, хворий, правильний, неправильний». Практично відсутні у дитячому словнику телеологічні оцінки: «ефективний, неефективний, вдалий». Щодо ознак-прислівників у сучасній українській мові виділяють такі категорії (значеннєві розряди): означальні (якісно-означальні; кількісно-означальні; способу дії); обставинні (ознаки місця; часу; причини; мети). Прислівники менш кількісно представлені словнику дошкільника, за винятком частовживаних (напр., тепло, холодно, смішно, смачно, весело, сумно, страшно). Зазначимо, що такі означальні слова як дієприкметники та дієприслівники доволі рідко є надбанням лексики дошкільника [1, с. 96].

Наукові дослідження у галузях логопедії, спеціальної методики розвитку мовлення певною мірою висвітлюють проблему опанування лексики та її семантичною структурою дітьми із загальним недорозвиненням мовлення (далі ЗНМ) (праці Б. Головіна, І. Глушенко, С. Заплатної, Н. Ільїної, Р. Левіної, І. Марченко, О. Мілевської, О. Потамошньої, Є. Соботівич, А. Спірової, Т. Філічової, О. Ткач, Л. Трофименко та ін.). Науковці наголошують на звуженні у цих дітей смислової структури слова, на несформованості різних типів його значень, зокрема описових. Аналіз мовленнєвої продукції дошкільників із ЗНМ різного генезу свідчить про значні труднощі у використанні лексичних одиниць, що проявляється у стереотипних відповідях, неадекватних семантичних замінах, стійкому аграматизмі.

В цілому, опанування дитиною основним лексичним значенням ознак та станів предметів (описовою лексику супроводжується певними труднощами, адже цей процес ґрунтується на нормативних уявленнях про світ, про стереотипні класи об'єктів, про типові набори ознак і пов'язаний із здійсненням психічних процесів і операцій (порівняння, співставлення, розрізнення, узагальнення, класифікування та ін.).

У сучасному мовознавстві виділяють кілька типів слів-ознак: загальнооцінювальні (для позначення безпосередньої реакції суб'єкта на певні властивості об'єкта) та власнеоцінювальні (для позначення оцінки конкретного аспекту об'єкта) – це *сенсорно-смакові оцінки; психологічні оцінки (інтелектуа-*

льні, емоційні); естетичні оцінки; етичні оцінки; утилітарні оцінки; нормативні оцінки; телеологічні оцінки.

За наявності мовленнєвого недорозвинення, засвоєння лексичної системності відбувається в умовах патологічних механізмів мовленнєвої та пізнавальної діяльності. Відповідно, суттєві порушення виникатимуть у засвоєнні і використанні дітьми із ЗНМ описової лексики. Типовими для цих дітей є заміни, пов'язані із нездатністю виділити або диференціювати суттєві ознаки (величину, висоту, ширину, товщину); із нерозрізненням якостей предметів [2].

Значною мірою нестача описової лексики у словнику дітей із ЗНМ спричинена порушеними механізмами суфіксального словотворення, несформованістю лексико-граматичних узагальнень.

Робота з формування описової лексики у старших дошкільників із ЗНМ повинна враховувати закономірності опанування цими мовними засобами, а також фактичного стану сформованості лексичного компонента мовлення цих дітей у описовій ланці.

Список використаних джерел:

1. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь у дітей: психолінгвістичний і лінгвометодичний аспекти. Київ: НМЦВО, 2003. 300 с.
2. Рібцун Ю.В. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ: програмно-методичний комплекс. Київ: Освіта України, 2011. 292 с.
3. Трофименко Л.І. Дослідження особливостей формування лексичного значення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвиненням мовлення. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. збірник*. Вип. 4. 2002. С. 276-279.
4. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок: Лингвистика детской речи. Москва: ВЛАДОС, 2000. 240 с.

The article deals some didactical aspects of speech therapy on descriptive vocabulary with pre-schoolers. In addition, deals correctional content of the formation of lexical system in the descriptive chain of speech with children with primary speech pathology is determined.

Key words: underdevelopment of speech, descriptive vocabulary, semantic structure, lexical consistency.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.923

L. A. Onufrieva, Candidate of Psychological Science

PROFESSIONALISM AND PROFESSIONAL COMPETENCE AS INTEGRAL COMPONENTS OF A PERSONALITY'S PSYCHOLOGICAL MATURITY

Зроблено теоретичне узагальнення та вирішення завдання про психологічно важливі детермінанти професійної зрілості майбутніх фахівців соціально-економічних професій. Визначено, що професійна зрілість є характерною рисою розвитку особистості, яка відображається у високому рівні професійної конструктивної діяльності та професійної функціональної продуктивності особистості. Вважається, що питання про професійну самореалізацію є важливим у багатьох сучасних концепціях розвитку людини. Встановлено, що нагальна потреба у саморозвитку, самовдосконаленні є важливим та визначальним фактором особистої зрілості і в той же час є умовою її досягнення. Зроблено висновок, що постійне прагнення до саморозвитку приносить і закріплює успіх у професійній діяльності та сприяє професійному дозголіттю особистості. Наголошено, що професіоналізм і професійна компетентність є важливими чинниками соціального розвитку особистості та виступають невід'ємними складовими її психологічної зрілості.

Ключові слова: професійна зрілість, особистість, розвиток, майбутні фахівці соціально-економічних професій, детермінанти, професіоналізм, психологічна зрілість, професійна компетентність, професійне становлення.

The urgency of the research problem. Nowadays the society is faced with the new requirements put forward by The National Doctrine for the Education Development in Ukraine implemented on the basis of humanization actualizing the problems of personality-based and professional self-determination, namely the formation of an independent and self-sufficient personality, capable to professional realization, active adapting to modern labor market and creative self-realization.

According to the Polish scientist Marek Paliukh, the present-day education is considered as a process of personalities' formation, characterized by openness towards others, initiative, creative imagination, creativity and the ability to appraise and self-evaluation of behavior. The conditions created for the development of personalities should provide a system of educa-

tion in the broadest sense, with the participation of various educational and out-of-educational institutions, the local environment, parents, Cathedral and organizations. The main goal in implementing educational changes is to eliminate the drawbacks of the educational system functioning while preserving its advantages [7, p. 74–75].

The analysis of recent researches. In modern psychology the theory of professional maturity is quite developed. It is being developed by many scientists, in particular researchers A. Derkach, V. Zazykin consider the future specialists' professional maturity as acmeological invariant of professionalism; V. Bodrov, A. Brushlynskyi consider it as the system property of the subject of work; L. Mitina – as a stage of professiogenesis of a personality; O. Bodaliyov, S. Druzhlyov – as a value of a

professional and strength of his motivation; K. Abulkhanova-Slavskaya, B. Ananiev, O. Anisimov, L. Antsyferova, L. Vyhotskiy, A. Derkach, Y. Klimov, N. Kuzmina, D. Leontiev, A. Markova, V. Miasyshev, A. Petrovskiy, Y. Rohov, S. Rubinstein, D. Uznadze, M. Yaroshevskiy and others – as a result of professional and personal development.

The concepts of mature personality were found in the studies of Carl Jung, G. Allport, V. Shtern, A. Maslow, E. Shostrom, J. Stevens, G. Sullivan, R. Kehan, A. Ellis, K. Narancho, F. Perls, P. Weinzwieg, C. Hall and G. Lindsay, B. Lihved, S. Holliday and M. Chandler, P. Jacobson, K. Abulkhanova-Slavskaya, M. Tutushkina, H. Abramova, N. Bordovska and A. Rean, D. Leontiev, H. Skrypina, M. Savchyna, L. Ovsianetska, L. Lepykhova, T. Tytarenko.

The aim of the research consists in the theoretical and methodological study on the professionalism and professional competence as integral components of a personality's psychological maturity.

The main material research. A significant element in the structure of the professional «Me-concept» or image «Me-professional» is a concept of professional maturity. The problem on professional maturity is widely studied in the psychology, because of the importance of this psychological issue for life and human development.

The concepts which help to describe a mature human desire to make sense are personal growth and personal potential. It is usually a process close to self-actualization of a personality. We consider the personal growth to be the development of personal in a personality and actualization of the process of self-development under certain conditions. The need for favourable conditions for personal growth proves the influence of the social environment on the development of a personality. According to this criterion of human social development the concept of personal potential is qualitatively different. The scientists associated it with the concepts self-attribution (I. Kohn), self-transformation (O. Shapovalova) and self-determination (D. Leontiev). So, personal potential reflects the extent of overcoming set of circumstances by the personality [1].

A mature personality is able to determine the success or failure in a particular activity as a particular success or failure, but not as a general tendency to do things right or wrong. In the professional field of a personality there are distinguished a special type of requirements – professional requirements, which refers to the desire of the personality to achieve a specified level of professional activity. For an adequate level of professional requirements the peculiar is a confidence in the own success, readiness to take responsibility for their work, perseverance, the desire for a reasonable risk, satisfaction from the work process and the obtained result. While inadequate level of professional requirements there are peculiar opposite trends, namely, the production of categorical judgments, the low level of acceptance of responsibility for their own professional activities, targeting own experience as a source of information for others. The level of requirements is formed with the help of self-appraisal as a professional in the past, present and future [2].

According to the views of various scholars who tried to solve the problem of professional choice, the professional self-determination is not only the decision-making process on the choice of professional activities, but also a form of activity of the personality, being a subject of personal life. So courage, willpower, mind, professional orientation is of personal value. As a result, professional self-determination is a means of realization of subjective personality traits, style of life. Thus, the success of professional self-determination largely depends on the subject's personal activity, his position in life, allowing the young man deliberately, consciously, actively, making willpower, exercise choice of professional activities and their training [4]. Professional self-determination is an important characteristic of social and psychological maturity of the personality, his/her needs for self-realization and self-actualization.

An important factor in achieving personal maturity, realizing the human relationship with the environment, is the professional activities of the personality. It causes the achievement of new social levels and identifies it as an active, transforming individuality. The maturity of the personality as a subject of

professional activities is revealed primarily through the concept of professionalism and professional competence.

In the modern meaning, professionalism is, above all, the desire of the personality to offer personal «Me» to the world through "business field" of that or another activity, to be fixed in its results. Acmeological synthesis of personal and professional occurs when an employee implements not only necessary "subject-object" attitude, but at the same time open "vital meaning" attitude to the world in the activities.

During professional life a person can undergo different stages in the development of professionalism. The transition from one level of professionalism to other levels occurs in most people as successive mastering stages. These stages at various levels can be observed at the same time and in parallel with each other. The relatively high levels can coexist with lower ones, which generally characterize the individuality and uniqueness of the individual professional way.

We consider competence as a characteristic of a specific person (or his/her actions), the individual nature of the degree of compliance with the requirements of the profession. The concept of competence is defined at some dictionaries as mastering knowledge to express the authoritative opinion [3; 6].

Today the competence is defined as a combination of mental qualities like mental state that allows you to act independently and responsibly (action competence), as the person's ability to perform certain labor functions. The competence of the individual is narrower than professionalism. A person can be a professional in his field, but cannot be competent in solving all professional issues.

Therefore, professionalism and professional competence are important factors in social and personal development of the personality and they are the integral components of psychological maturity.

A number of personality-based characteristics, such as: goal formation, mobilizing subject of activities, building strategies of work, require the improvement of knowledge, ideas about the profession, changes in the level of aspiration, motivation. All this allows us to assume that a person with formed «Me-concept» and developed motivational and cognitive characteristics can successfully master the professional socialization.

Having chosen the profession, the individual has to understand what problems are posed by a particular profession, and what prospects it opens before him in the future.

Talking about a particular type of professional activities, we identify conditions of successful activities of socioeconomic specialists: external conditions of a professional activity (they include the nature of social and political relations, attitudes of society on the value of a person, its place in the public production, conditions and organization of professional activities, including specialist training); internal, psychological conditions (certain psychological characteristics or psychological fitness of a personality to the profession are necessary for the activity to be consistently successful).

Conclusions. Considering the issue on professional necessary qualities of future specialists, it is important to focus on the success of their professional activities, defining the purpose, meaning, duration and form of their training. Professional activities of a socioeconomic specialist can be considered successful if a psychologist has motivation to succeed; positive perception about Me-image; cognitive attitude about success or failure. Integrative psychological determinant that determines the success of socioeconomic specialists' professional activities, is a need for self-actualization, which determines the level of personal readiness for the professional realization. The theoretical generalization and new solution of the problem on psychologically important determinants of future socioeconomic specialists' professional maturity has been made. The professional maturity is mentioned to be the characteristic of personality's development being reflected in the high degree of professional constructive activity and professional functional productivity of a person. The issue on the professional self-realization is considered to be important in many modern concepts of human development. The urgent need for self-development, self-improvement is valuable and it is a determinant of personal maturity and at the same time the condition of its achievement. It is concluded that constant desire for self-develop-

ment makes the success in professional activities and promotes professional life longevity of the personality. The professionalism and professional competence are emphasized to be important factors in social development of the personality, as well as they are the integral components of psychological maturity.

References:

1. Гладкова В.М. Профорієнтація: навч. посібник. Львів, 2002. 156 с.
2. Онуфрієва Л.А. Psychological principles of future professional's personality development: methodological and theoretical aspects. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. № 2 (8). С. 176–182.
3. Онуфрієва Л.А. The determinants of a personality's professional maturity as a readiness for professional realization. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 37. С. 267–279.
4. Онуфрієва Л.А. Генеза професіоналізації студентської молоді: психологічний аспект. *Rodzina – centrum swiata* / [pod redakcja naukowa Urszuli Grucy-Miasik]. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 347–358.
5. Онуфрієва Л.А. Дослідження психологічних детермінант розвитку професійної самосвідомості та особистісної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. Миколаїв: МНУ іме-

ні В.О. Сухомлинського, 2013. Т. 2. Вип. 10(91). Серія «Психологічні науки». С. 227–233.

6. Онуфрієва Л.А. Формування психологічної готовності до професійної діяльності випускників педагогічних ВНЗ. *Edukacja wobec wyzwan wspolczesnosci: Rodzina – Szkola – Region – Kultura* / [Redakcja: Barbara Lulek, Kazimierz Szmydl]. Krosno, 2014. S. 341–350.
7. Палюх Марек. Освіта в суспільстві, яке змінюється. *Вибрані проблеми соціальної педагогіки і соціальної роботи* / за ред. Беата Земба, Дорота Петронг. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 74–75.

The theoretical generalization and new solution of the problem on psychologically important determinants of future socio-economic specialists' professional maturity has been made. The professional maturity is mentioned to be the characteristic of personality's development being reflected in the high degree of professional constructive activity and professional functional productivity of a personality. The issue on the professional self-realization is considered to be important in many modern concepts of human development. The urgent need for self-development, self-improvement is valuable and it is a determinant of personal maturity and at the same time the condition of its achievement. It is concluded that constant desire for self-development makes the success in professional activities and promotes professional life longevity of the personality. The professionalism and professional competence are emphasized to be important factors in social development of the personality, as well as they are the integral components of psychological maturity.

Key words: professional maturity, personality, development, future specialists of socioeconomic professions, determinants, professionalism, psychological maturity, professional competence, professional realization.

Отримано: 18.04.2018

УДК 378.147.091.31-051

Т. Л. Опалюк, кандидат педагогічних наук

МОТИВАЦІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ОСНОВНІ МОТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-РЕФЛЕКСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

У статті на основі теоретичного аналізу соціально-мотиваційної сфери майбутнього педагога також визначаються провідні мотиви, що можуть мати статус системотвірних у процесі формування соціальної, соціально-рефлексійної компетентності вчителя.

Ключові слова: мотив, мотиваційна сфера, мотивації соціалізації особистості, соціально-рефлексійна компетентність.

Особливо затребуваною в умовах запровадження технологій компетентнісної професійної освіти є проблема вивчення мотиваційної сфери особистості студента, його навчальної, виховної, соціальної діяльності, оскільки вони базуються на спільних цінностях, пов'язаних з самореалізацією в житті, майбутній професії, соціумі і є індикаторами їх ефективності. Процес соціалізації завжди буде індивідуалізованим, студент вибудовує свою мотивацію за власною траєкторією інтеграції у соціальне середовище загалом, кожну конкретну соціальну ситуацію зокрема. Зазначена позиція актуалізує проблему діагностичної та аналітико-рефлексійної діяльності як основи забезпечення здатності до самоуправління цим складним процесом, вмотивованого вибору моделі професійної поведінки у конкретному випадку, враховуючи його типові характеристики та деталі, а також та пріоритетність особистісних виборів алгоритму дій.

Вченими досліджуються механізми, закономірності форми та методи соціалізації особистості загалом, професійно-педагогічної у тому числі, а також її мотиваційна складова у комплексі змістових, діяльнісних, діагностично-рефлексійних параметрів (О. Асмолов, С. Вершловський, Л. Келен, О. Малихін, С. Мартиненко, Л. Мітіна, Н. Нічкало, О. Торубара, О. Сухомлинська та ін.)

Важко переоцінити соціальну цінність освіти, оскільки вона формує головний капітал освіченості у суспільстві, визначаючи перспективи його розвитку. Отже, **основні мотиви розвитку соціально-рефлексійної компетентності вчителя**, що реалізують функції власної соціалізації, а також сприяння соціалізації школярів у майбутній професійній діяльності:

1. Мотив формування здатності до осмислення інноваційних процесів в освіті, їх сутності, логіки, характеру соціальної обумовленості. Загалом соціальна функція освіти реалізується через підготовку молодого покоління до життя в соціальних реаліях, які мають тенденцію до постійних змін. Водночас, саме освіта задає стандарти, закладає основи соціального розвитку держави, формує людину майбутнього. Важливо аналізувати проблеми еволюції освітньої парадигми у її соціальному контексті, оскільки кожний етап соціально-економічного розвитку суспільства визначає адекватну його пріоритетам розвитку систему освіти, виховання.

2. Мотив адаптації до інноваційного соціального розвитку, інтенсифікації процесу соціалізації особистості періоду реформ. Освіта реалізує функції осмислення та засвоєння соціокультурних цінностей, соціокультурних норм, зразків соціальної діяльності та поведінки, форм громадського життя у різних соціально-політичних умовах. Вона здатна забезпечити розуміння закономірностей процесів інноваційного розвитку та традиційно сформованих соціальних реалій, притаманних відповідному історичному періоду розвитку. Тому виконуючи функцію свого роду стабілізуючого фактору, саме освіта має високий потенціал до гармонізації інноваційно-перетворювального та консервативно-усталеного. З позиції нових цінностей переосмислюються всі форми життєдіяльності людини (навчання, професійна діяльність, міжособистісна взаємодія, комунікація та ін.). Загалом освітні заклади є соціальними інститутами, що здійснюють цілеспрямовану підготовку молодого покоління до особистісної самоактуалізації, життя в суспільстві, що постійно змінюється.

3. Мотив формування освітнього простору як складової соціокультурного простору держави, суб'єкт розвитку соціокультурних регіональних систем, що формуються та розвивається на основі єдиних базових соціокультурних цінностей. Освітній заклад реалізує функції практики соціалізації молоді людини. Навчальний заклад (виш) має можливість формувати соціальний простір, базуючись на прогресивних соціальних цінностях, пріоритетах розвитку, який може слугувати осередком інноватики, транслюючи свої цінності на більш широке соціальне середовище (університет як системотвірний суб'єкт соціокультурного простору регіону), інтеграції в систему цінностей як елементів макросоціуму.

4. Мотив трансляції та поширення соціокультурних цінностей, зразків соціального життя, діяльності на основі фіксованих норм та правил соціальних взаємовідносин, стандартів поведінки (моральні постулати, міжособистісні взаємовідносини, поведінка у громадських місцях та ін.).

В результаті аналізу результатів теоретико-експериментальних досліджень з означеної проблеми можна визначити наступні **вимоги щодо підвищення ефективності мотивації соціалізації** майбутнього вчителя у процесі розвитку соціальної рефлексії:

а) створення умов для трансформації зовнішніх соціально значущих мотивів у внутрішні як основу саморегуляції поведінки та діяльності студента в рамках освітнього процесу;

б) необхідність періодичної комплексної діагностики рівня сформованості мотиваційної сфери соціалізації студента – основи особистісної соціальної самореалізації, складової професійної компетентності педагога;

в) визначення процесу соціалізації як предмету самодослідження та саморозвитку, формування програми оптимізації процесу соціалізації на особистісно орієнтованій основі;

г) забезпечення інтеграції освітньої, професійної, соціального в процесі організації педагогічного процесу.

Отже, проблема оптимізації мотиваційної сфери у процесі соціалізації особистості майбутнього вчителя в рамках його професійної підготовки є складною та багатовимірною, набуваючи особливої актуальності у період зміни освітньої парадигми, забезпеченні її соціотвірного потенціалу, інтенсифікації інтеграційних процесів.

Підхід до модернізації практичної, методичної складових соціалізації особистості майбутнього вчителя, його мотиваційної основи потребує більш глибокого та системного дослідження процесів на концептуальному, системно-синкретичному рівнях та на їх основі формування структурно-функціональних моделей їх практичної реалізації.

Список використаних джерел:

1. Малихін О.В., Герасимова О.І. Формування рефлексивної компетентності студентів в освітньому процесі вищої школи: монографія. *Компетентісно зорієнтована освіта: якісні виміри* / редкол.: Огнев'юк В.О. та ін. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 128–150.
2. Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті. *Шкільний світ*. 2001. С. 3-6.
3. Опалюк Т.Л. Розвиток рефлексії особистості як фундаційна основа формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. № 8 (48). 2017, серпень. С. 268-272.
4. Опалюк Т.Л. Соціалізація особистості майбутнього вчителя у процесі навчання гуманітарних дисциплін. *Innovation and modern technology into the educational system: contribution of Poland and Ukraine: International scientific and practical conference*, May 5–6, 2017. Sandomierz. 2017. P. 188–192.

The fundamental motives, that may have a system-based status in the process of formation of a social and social-reflexive competence of a teacher, are determined in this article on the basis of the theoretical analysis of the social and motivational sphere of a future teacher.

Key words: motive, motivational sphere, motivation of socialization of a personality, social-reflexive competence.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376.2.018

А. В. Орлянська, аспірантка

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРУ АУТИЗМУ

У статті обґрунтовано проблему психолого-педагогічного вивчення поведінки у дітей раннього віку з розладами спектру аутизму (РСА). Було визначено основні показники і критерії оцінки поведінки дітей раннього віку з порушеннями аутистичного спектру та підібрано тестовий інструментарій для вивчення поведінки дітей даної категорії.

Ключові слова: поведінка, вивчення, критерії, розлади спектру аутизму.

Однією з умов ефективності навчання і виховання дітей з РСА є подолання негативних, дезадаптаційних форм поведінки. Отже, проблема психолого-педагогічного вивчення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму є досить актуальною, тому що вивчення поведінки дитини дозволить спеціалістам визначити, як дитина взаємодіє з оточуючим світом і яку функцію виконує ця поведінка. І, на основі всебічного обстеження, вибудувати відповідні корекційні методи.

У різні роки поведінку дітей з розладами спектру аутизму досліджували В. Башина, Е. Басньська, Е. Бонді, А. Душка, К. Лебединська, І. Ловаас, І. Мамайчук, О. Нікольська, К. Островська, Б. Скінер, Т. Сміт, В. Тарасун, Е. Шоплер, Д. Шульженко та ін. Актуальність проблеми і її недостатнє висвітлення у спеціальній педагогіці і психології, зокрема неповне висвітлення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму зумовили вибір теми цього дослідження.

З огляду на вище зазначене, метою нашого дослідження є добір та узагальнення методик вивчення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму.

Теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень дозволив нам визначити та покласти в основу нашого дослідження основні методологічні та методичні підхо-

ди до вивчення поведінки дітей з РСА раннього віку. Основою правильною, адекватною поведінки дитини є здатність спрямовувати свою психічну активність та керувати собою, виходячи з вимог конкретного завдання й діяльності в цілому, етичних правил, моральних норм, доступних її вікові. Вона виявляється при досягненні важливих для дитини цілей у грі, в процесі різних видів діяльності, у спілкуванні з різними людьми. Розробка аналізу і оцінки стану афективно-поведінкової сфери є досить складним завданням. При вивченні поведінки повинні враховуватись ступені важкості афективно-поведінкової, емоційно-вольової, мотиваційної сфер, та індивідуально-психологічні особливості розвитку, специфіка сімейного виховання тощо. Згідно чого, нами було визначено основні показники і критерії оцінки поведінки дітей раннього віку з РСА – рівень розвитку психічних процесів; довірливі дії за вербальною інструкцією; діяльність дитини, у якій усвідомлюється мета, мотиви і потрібні певні вольові зусилля; усвідомлення дитиною самої себе (усвідомлення себе в часі і просторі, усвідомлення свого соціального положення, стану здоров'я); сформованість навичок самообслуговування; оцінка вчинків і дій як власних, так і іншої людини; вміння поводитись у відповідності до ситуації, до моральних і соціальних норм, відповідати встановленим правилам; здатність до виконан-

ня соціальних рольових функцій; можливість змінювати свою поведінку при зміні умов (пластичність, критичність).

Інструментарієм для вивчення даних показників було обрано Мюнхенську шкалу функціональної діагностики розвитку дитини, шкала створена у Мюнхенському університеті інституту педіатрії, вона застосовується для системного обстеження психічного розвитку дітей віком від 9 місяців до трьох років. Діагностична карта включає в себе важливі функціональні області дитячого розвитку. Завдяки тесту визначаються рівень психофізичного розвитку, ступінь відповідності розвитку дитини її паспортному віку. Ця система є невід'ємною частиною раннього вивчення порушень соціального та психофізичного розвитку дітей раннього віку. Також, обрано модифікацію шкали розумового розвитку Станфорд-Біне (Stanford-Binet Tests, 4th edition). Модифікаційна шкала розумового розвитку Станфорд-Біне включає в себе вісім субтестів, які дозволяють отримати інформацію про особливості пізнавальної, сенсорно-перцептивної та соціальної сфер дітей віком від 24 місяців. Перші п'ять субтестів – «Розумовий розвиток», «Сенсорно-перцептивна сфера», «Пам'ять», «Увага», «Соціально-емоційний розвиток» створені для обстеження пізнавальної сфери. Додаткових три субтести створені для вивчення академічних знань та вмінь дитини, вони визначають рівень її науковості, зону найближчого розвитку. Для вивчення поведінки нами включено психоедукативний профіль PEP (Psych educative profile: Third edition), тест застосовується для дітей віком від 6 місяців до 7 років та дозволяє оцінити рівень когнітивного функціонування у дітей з відсутнім мовленням. Обрано і орієнтовну схему спостереження за психічними станами (І. Мамайчук), протокол якої дає можливість визначити характер поведінкових порушень та конкретні прояви, в ньому фіксуються наявність чи відсутність агресивності, негативізмів, конфліктність, нерішучість, страхи чи тривожність, рухова розгальмованість або навпаки загальмованість, незграбність, емоційна відгородженість, схильність до застрягання та до стереоти-

пій, тощо. Також, для вивчення поведінки дітей з РСА повинна бути включена клінічна бесіда з батьками та збір анамнезу для особової справи, у процесі первинного інтерв'ю, оцінюється загальний психічний стан функціонування дитини, встановлюється психічний статус. У процесі обстеження психічного статусу, оцінюється дитина по п'яти загальним аспектам: зовнішній вигляд і поведінка, процес мислення, настрої і емоції, знання дитини про оточуючий світ та ведуться неформальні спостереження, які дозволяють виділити ті аспекти поведінки і умови, які необхідно піддати більш глибокій оцінці за допомогою сфокусованого обстеження поведінки дитини.

Отже, розглянуті нами методики психолого-педагогічного вивчення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму включають в себе показники і критерії з різних сфер діяльності дитини, тому що порушення поведінки бувають складними і неоднорідними. Перспективи цього дослідження полягають у практичному доборі методик, які спеціалісти можуть використовувати для вивчення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму.

Список використаних джерел:

1. Островська К.О., Островський І.П. Основи психолого-педагогічної та медичної діагностики дітей із спектром аутистичних порушень: навчальний посібник. Львів: Тріада плюс, 2015. 228 с.
2. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутичних порушень у дітей. К., 2009. 386 с.

The article substantiates the problem of psychological and pedagogical research of behavior in children with ASD. The main indicators and criteria for assessing the behavior of young children with autism spectrum disorders were determined and a test toolkit for studying the behavior of children in this category was selected.

Key words: behavior, study, criteria, autism spectrum disorders.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.9:378

Н. П. Панчук, кандидат психологічних наук

ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ФАХІВЦЯ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті розглядаються психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій, їх вплив на професійну реалізацію майбутнього фахівця. Встановлено, що основні ціннісні складові можуть бути представлені детермінантами активності, поведінки, суб'єктивності та пізнання, які в індивідуальній системі цінностей відображаються через внутрішню мотивацію, спрямованість, установки та рівень усвідомлення професійної діяльності.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, професійне становлення, мотивація, навчально-професійна діяльність.

Актуальність дослідження. Професійне самовизначення, навчання у вищих навчальних закладах з метою оволодіння майбутньою професією, припадають саме на юнацький вік. Більшість молодих людей пов'язує своє уявлення про майбутнє з отриманням роботи, яка вимагає глибокої професійної підготовки. Період, коли особистість в процесі професійної підготовки входить в професійну діяльність є одним з важливих етапів формування особистості. Даний етап характеризується не лише оволодінням професійними знаннями, вміннями та навичками, але й тим, що відбуваються суттєві зміни в мотиваційній сфері, формуються професійні мотиви, ціннісна сфера особистості. У зв'язку з цим, прослідковується наявність залежності професійно зрілої людини від інших властивостей, які складають особистісну структуру індивіда. Саме до таких детермінант належать цінності.

Сучасними дослідниками вивчаються цінності та ціннісні орієнтації як елементи структури особистості фахівця у процесі його професійного становлення, це, зокрема, О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долінською, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєвим, В.М. Мицько, М.С. Пряхніковим, С.О. Ставицькою, Н.Ф. Шевченко, Н.В. Чепелевою, М.С. Яницьким тощо. З огляду на викладене вище особливої уваги вимагає вивчення проблеми поєднання та доцільного застосування знань, техно-

логій практичної діяльності з системою цінностей особистості, яка б відповідала професійній поведінці вчителя.

Мета дослідження – дати аналіз психологічних особливостей становлення ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця, розкрити детермінанти, що представляють ціннісні складові в індивідуальній системі цінностей студентської молоді.

Результати дослідження. З психологічної точки зору ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку та являє собою складову свідомості, з точки зору якої вирішується багато важливих життєвих питань. У ціннісних орієнтаціях проявляється стійке, соціально-зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів.

Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя – це такі соціальні цінності, які виступають для педагога в якості стратегічних цілей його діяльності, посідають визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі поведінки та професійної діяльності і впливають на зміст і спрямованість його потреб, мотивів і інтересів.

В процесі професійної підготовки, з однієї сторони, необхідна самореалізація як постійний елемент практично-

го вираження свого "Я", а з другої – осмислення власної духовності постійного зворотнього зв'язку між власними вчинками і цінностями, між активністю і самоконтролем, між особисто запропонованими перспективами і досягнутими результатами.

Професійна підготовка у вузі не обмежується передачею певної суми знань і формуванням професійних навичок. Вона має тісний зв'язок з професійною орієнтацією особистості, з формуванням певної системи цінностей, характерних для представників тієї чи іншої професії

Професійне становлення майбутнього фахівця відбувається в умовах постійного вибору особистістю значущих професійних цінностей, співвіднесення їх з ідеальним образом професіонала у своїй галузі. Професійний розвиток розглядається як зустрічний шлях професії та особистості. Саме в результаті гармонійного збігу цих складових можна передбачити рух до набуття професійних якостей, на основі прийняття системи як професійних, так і особистісних цінностей, які становлять смисли професійної діяльності [1, с. 329]. У зв'язку з цим специфіка професії вчителя вимагає розвиненості гуманістичної спрямованості системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує успішну аксіологічну діяльність, формування світоглядних позицій та визначення особистісного смислу педагогічної діяльності, а тому метою навчально-виховного процесу в педагогічному навчальному закладі має бути формування професійно-значущих утворень особистісної структури і, перш за все, ціннісних орієнтацій.

Фахівець-педагог, здійснюючи певний вибір, наділений свободою при прийнятті рішення і знаходженні адекватних засобів здійснення поставленої мети та розв'язання проблеми. Проте завжди він несе відповідальність за здійснений вибір. Причому відповідальність розглядається як своєрідна плата професіонала за надання йому свободи у прийнятті рішення. Для виконання такого складного завдання фахівцеві знадобиться не тільки рефлексія набутого досвіду соціальних відносин, а й збагачення власної духовності та наповнення професійної діяльності особистісним смислом. Тому стрижнем системи професійно-ціннісних орієнтацій є ставлення майбутнього вчителя до своїх особистісно-професійних характеристик, логічним центром і основою яких виступає мотиваційно-потреба сфера особистості.

Висновки. Отже, здійснений аналіз наукових досліджень ціннісної сфери особистості у процесі її професійно-

го самовизначення дозволяє виокремити основні ціннісні складові у професійному становленні майбутнього педагога. Вони можуть бути представлені детермінантами активності, детермінантами поведінки, детермінантами суб'єктивності та детермінантами пізнання. В індивідуальній системі цінностей фахівця кожний із вищенаведених класів детермінант відображається через суб'єктивні складові: внутрішню мотивацію, спрямованість, установки та рівень усвідомлення професійної діяльності.

Цінності та ціннісні орієнтації визначають стратегію розв'язання професійних запитів та завдань, відповідно впливаючи на результат самої професійної діяльності особистості фахівця.

Ціннісний компонент є провідним у ключових компетенціях професіонала, який забезпечує не тільки успіх індивіда у професійній діяльності, його конкурентоспроможність, але і власне його життєздатність у нових соціально-економічних реаліях.

Вчитель здійснює вибір стратегії та пошук засобів продуктивного вирішення завдань залежно від цінностей та ціннісних орієнтацій. Тому професійне становлення майбутнього фахівця має відбуватися в умовах постійного вибору особистістю значущих професійних цінностей, співвіднесення їх з ідеальним образом професіонала відповідної галузі.

Ефективність формування ціннісних орієнтацій вчителя та всієї системи його підготовки залежить від того, наскільки зовнішні виховні впливи відповідають завданням та змісту його самовиховання.

Список використаних джерел:

1. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: [Кн. 1-5]. Кн. 4: Развитие ценностной сферы профессионала. Москва: РАГС, 2001. 483 с.

The article deals with the psychological peculiarities of the formation of value orientations, their influence on the professional realization of the future specialist. It has been established that the main value components can be represented by determinants of activity, behavior, subjectivity and cognition, which are reflected in the individual system of values through internal motivation, orientation, setting and level of awareness of professional activity.

Key words: values, values orientations, professional formation, motivation, educational and professional activity.

Отримано: 18.04.2018

УДК 364:37.061

Я. М. Раєвська, кандидат психологічних наук

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розкриті теоретичні аспекти проблеми підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

Ключові слова: соціальна сфера, фахівці соціальної сфери, професійна підготовка, міжпрофесійна взаємодія.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення в Україні в умовах зростання соціальних проблем збільшується число тих, хто потребує кваліфікованої соціальної допомоги та підтримки. У цьому зв'язку сучасна стратегія соціальної політики держави у сфері освіти спрямована на створення багаторівневої системи професійної підготовки кадрів, здатної забезпечити суспільство професійними фахівцями в сфері соціально-підтримуючої діяльності. На сучасному етапі реформування професійної освіти висуває нові вимоги до фахівців, які мають володіти глибокими професійними знаннями, що визначаються специфікою майбутньої професії, мати сформовані практичні навички та вміння для ефективного виконання функцій в професійній діяльності. Специфіка такої діяльності в соціальній сфері визначається діями, спрямованими на досягнення мети та станом об'єктів взаємодії – це соціальна, психосоціальна та соціально-педагогічна допомога окремим людям, групам та спільнотам, що потребують соціальної підтримки, захисту та обслуговування.

Мета статті полягає у розкритті теоретичних аспектів проблеми підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Вимоги до організації професійної підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах базуються на основних положеннях, зазначених: у Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»; в Указі Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти». Так, у Законі України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 року наголошено на нагальній необхідності щодо поєднання освіти з наукою та практичною діяльністю з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівців.

Проблема розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності піднімалася в роботах О. Бондарчук, Л. Ка-

рамушки, Г. Ложкіна, С. Максименка, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко, В. Третьяченко, Ю. Швалба тощо. Питання психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців соціальної сфери знайшли своє відображення в наукових працях психологів та педагогів в Україні – О. Бондарчук, А. Грись, Л. Карамушки, М. Корольчук, Н. Кривоконь, П. Криворучко, С. Максименка тощо.

Питання готовності майбутніх соціальних працівників до виконання професійних обов'язків неодноразово розглядалися в роботах учених В. Бочарової, Т. Завгородньої, І. Зверєвої, А. Капської, О. Карпенко. Окремі аспекти формування професійної готовності фахівців соціальної роботи до здійснення соціального супроводу висвітлені у роботах Н. Клименюк, І. Мельничук, І. Трубавіної.

Аналіз наукових пошуків і вивчення сучасного досвіду організації процесу професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери уможливили виявлення низки суперечностей: між державними вимогами щодо підготовки конкурентоспроможних майбутніх фахівців соціальної сфери і низьким рівнем їх готовності до професійної діяльності; між традиційним характером організації професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери і недостатньою розробленістю інноваційних підходів, зорієнтованих на цілеспрямоване та результативне формування готовності студентів до фахової діяльності; між зовнішніми вимогами до особистості фахівця та вимогами особистості до себе; між рівнем підготовленості особистості та можливістю застосовувати свої професійні компетенції на практиці. Крім того, важливо, щоб професійна діяльність фахівців в соціальній сфері ґрунтувалася на засадах міжпрофесійної взаємодії.

Фрагментарність, яка властива сучасному стану сфери, не дає можливості осмислено організувати міжпрофесійну взаємодію. Вона іноді відбувається в конкретних робочих взаємодіях (наприклад, під час експертизи складних проектів), але не організована як систематична комунікація з питань розвитку сфери і її взаємодії з іншими сферами. У підсумку – реальне уповільнення розвитку багатьох сфер і соціальної, в першу чергу.

Аналіз наукової літератури показав, що безпосередньо проблема впливу соціальних цінностей на процес становлення міжпрофесійної взаємодії майбутніх фахівців соціальної сфери як у професійній діяльності, так і в процесі професійної звизької освіти не розроблялася.

Перш за все, структура підготовки фахівців соціальної сфери, її наукове, методичне обґрунтування, координація перебувають лише на стадії формування.

По-друге, ще не набуто досвіду застосування розробленого Державного Галузевого стандарту (2005р.) і показує незаперечну необхідність вивчення його в дії, врахування факторів як на державному, так і на регіональному рівнях.

По-третє, аналіз навчальних планів підготовки фахівців соціальної сфери у деяких ВНЗ України засвідчує або явно виражену універсальність, відсутність об'єкта, якому адресовано весь пакет дисциплін, або надзвичайну роздрібненість навчальних предметів, які часто дублюють як закономірності, так і технології роботи з різними категоріями населення. Та головний недолік діючих навчальних планів полягає в тому, що існує небезпека підготовки спеціалістів, досить компетентних у питаннях аналізу проблем людини, суспільних проблем, але які слабо уявляють собі, як ці проблеми необхідно вирішувати.

По-четверте, поряд з підвищенням рівня фундаменталізації професійної освіти важливо забезпечити спеціалізовану підготовку, включаючи нові соціально-орієнтовані спеціалізації з врахуванням регіонального компонента.

Міжпрофесійна взаємодія – це цілеспрямований, соціально-зумовлений, динамічний процес безпосереднього або опосередкованого одночасного впливу суб'єктів один на одного в результаті виконання певної професійної діяльності, при спрямовуючій ролі суб'єкта, що володіє сукупністю теоретичної та практичної підготовки, метою якого є реалізація змісту професійної діяльності одного і задоволення потреб іншого.

Міжпрофесійна взаємодія – це функціональна взаємодія, що має діловий характер і відрізняється від міжособистісної взаємодії. Вона сприяє досягненню індивідуальних цілей кожного та цілей спільної трудової діяльності за високого рівня усвідомленості і позитивному емоційному фоні. Особливості міжпрофесійної взаємодії полягають в тому, що: партнер у міжпрофесійній взаємодії завжди виступає як особистість, значуща для суб'єкта; учасником взаємодії приймає добре взаєморозуміння в питаннях справи; головне завдання міжпрофесійної взаємодії – продуктивна співпраця. Проблема міжпрофесійної взаємодії має відносно самостійний зміст, вона конкретизує взаємозв'язки особистості і професії, виявляє ті фактори, що опосередковують відносини індивідів у професійній діяльності. Ефективність її визначається, перш за все, сформованістю людини як особистості, як суб'єкта праці, пізнання, спілкування. Це, в свою чергу, передбачає, що формування людини як суб'єкта міжпрофесійної взаємодії має тривалий характер, обумовлений специфічними особливостями професіогенезу.

Таким чином, зміст підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії повинен включати такі компоненти: глибокий аналіз сучасного соціального розвитку і формування вміння дати об'єктивну оцінку соціальній політиці, запропонувати альтернативні варіанти; чітке уявлення і класифікацію сучасних моделей, форм і методів самої практики соціальної роботи; власне педагогічний процес підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії; розробку теорій, концепцій, моделей і технологій, спрямованих на ефективне функціонування фахівців соціальної сфери у міжпрофесійній взаємодії; розробку і реалізацію програм, що підвищують компетентність міжпрофесійної взаємодії фахівців соціальної сфери.

Список використаних джерел:

1. Романовська Л.І. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності та позитивні тенденції такого процесу в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2013. № 2 (8). С. 224–227.
2. Бех В.П., Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціальна робота і формування громадянського суспільства: монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. 599 с.
3. Горпинич О.В. Соціальна робота в Україні: стан та перспективи розвитку. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2004. № I (23). С. 67–74.
4. Мигович І.І. До питання про зміст професійної підготовки фахівців соціальної сфери. *Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом*. Ужгород: Art Line, 2003. С. 227-230.

The article deals with theoretical aspects of the problem of preparing future specialists of the social sphere for interprofessional interaction.

Key words: social sphere, specialists in social sphere, vocational training, interprofessional interaction.

Отримано: 18.04.2018

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ҐЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ОБРАЗУ «Я» ОСОБИСТОСТІ

Встановлено чинники, що впливають на зміну ґендерного і професійного образів «Я» (вік, фаза життя, сам етап і зміст професійного становлення та ін.). Встановлено, що ґендерна самосвідомість особистості формується на ранніх етапах соціалізації індивіда та визначає особливості формування інших образів «Я», який також є найважливішим упродовж більшої частини активного соціального життя особистості. Констатовано, що ґендерні дослідження в психології підтверджують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим чинником розвитку професійного образу «Я». З'ясовано, що у сфері зайнятості існує асиметричне розміщення чоловіків і жінок у професійній структурі. Показано, що соціальні чинники чинять вплив на вибір жінками і чоловіками певної професійної діяльності.

Ключові слова: ґендерний аспект, становлення, професійний образ «Я», особистість, ґендерна ідентичність, самосвідомість, самовизначення, статеві еталони.

Постановка проблеми. Становлення професійного образу «Я», з одного боку, є результатом впливу багатьох взаємопов'язаних зовнішніх і внутрішніх чинників, в систему яких входить і ґендер. Зазвичай, більшу увагу надають зміні ґендерних ролей жінок, які все частіше реалізують себе в традиційно чоловічих сферах соціальної активності (політика, бізнес, військова справа, «чоловічі» види спорту), хоча водночас відбувається не менш, на нашу думку, важливий процес зміни ґендерних ролей чоловіків, які все частіше беруть участь у традиційно жіночих царинах соціальної активності (виховання дітей, домашнє господарство). Крім того, спостерігається тенденція до андрогінії – прояву у жінок «чоловічих» рис вдачі, а у чоловіків – «жіночих».

Мета нашої статті – дослідження психологічних засад ґендерної ідентичності та ґендерного аспекту становлення професійного образу «Я» особистості

Виклад основного матеріалу дослідження. У реальній міжособистісній взаємодії й у особистісному плані компетентність виявляється для жінок швидше негативним, ніж позитивним чинником: висококомпетентні жінки не користуються прихильністю ані чоловіків, ані жінок [3, с. 39]. Щодо ґендерної ідентичності, то тут має місце усвідомлення зв'язку з культурними визначеннями мужності і жіночності. Це поняття охоплює суб'єктивний досвід і є психологічною інтеріоризацією чоловічих і жіночих рис у процесі взаємодії «Я та Інші». Ґендерна ідентичність тісно пов'язана з уявленням про свою стать – почувається людина чоловіком чи жінкою.

У 70-ті роки, за винятком окремих публікацій Б.Г. Ананьєва і деяких його учнів, проблема психології статі не знайшла достатнього відображення. І тільки з часом ця проблема привернула до себе увагу відомого вченого І.С. Кона, який актуалізував необхідність аналізу цієї проблеми, сформулював теоретико-методологічні проблеми вивчення психології статевої диференціації і статевих відмінностей. «Психологічна наука не може, – наполягав вчений, – цілком ігнорувати таку фундаментальну біосоціальну властивість, як стать» [2].

При розгляді маскулінності в дослідженнях враховують її множинність, історичність і ситуативність. Множинність виявляється в наявності у кожному суспільстві множинності моделей маскулінності – від домінантних до маргіналізованих. Домінантна модель маскулінності відображає уявлення про чоловічу ґендерну роль, які поділяє домінуюча (за расовими, соціальними і культурними ознаками) частина суспільства. Історичність маскулінності відображають зміни її структури впродовж історичних процесів. Ситуативність маскулінності виявляється через соціокультурну залежність інтенсифікаційних та інфляційних змін, що відбуваються з деякими її характеристиками [5; 6].

Образ «Я – чоловік» у чоловіків і «Я – жінка» у жінок розуміється як частина самосвідомості особистості, усвідомлення себе як представника певної статі, ставлення до цього процесу, надбання певних форм поведінки, навичок, стереотипів у процесі соціалізації. Постулюється ідея про те, що образ «Я – чоловік» у чоловіків, «Я – жінка» у жінок є основоположним у формуванні особистості, оскільки починає своє становлення раніше за інші складові її самосвідомості, впливаючи на формування інших складових і

образів «Я» (Т.В. Бендас, Ш. Берн, І.В. Льїн, І.С. Кон). Тобто образ «Я – чоловік» або «Я – жінка» може впливати як на становлення особистості загалом, так і на становлення професійного образу «Я» зокрема [5; 6].

Проблема взаємозв'язку образів «Я» в структурі самосвідомості особистості входить до кола проблем сучасної психологічної науки розроблялася в межах суб'єктно-буттєвого підходу, що розвиває ідеї гуманістичної психології про цілісність Я-концепції особистості, що самоактуалізується, де цілісність її Я-концепції розуміється як взаємозв'язок різних, зокрема ґендерного і професійного, образів «Я» в структурі самосвідомості. Важливою дослідницькою проблемою стає вивчення впливу взаємозв'язку ґендерного і професійного образів «Я» на самоактуалізацію і задоволеність життям у чоловіків і жінок, а також того, як цей взаємозв'язок відображається в самосвідомості на різних етапах професійного становлення.

Ґендерні дослідження в психології підтверджують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим чинником розвитку професійного образу «Я». Дослідники виокремлюють різні аспекти взаємодії ґендерної та професійної ідентичності у представників різних професійних, вікових, соціальних та етнічних груп (Д.В. Воронцов, Ю.С. Гусева, О.М. Кімберг, М. Кімел, Н.В. Кулагіна, О.С. Некрасов, С.О. Орлянський, Г.О. Таганова та ін.). Більшість авторів зазначають, що досягнення взаємозв'язку ґендерної і професійної ідентичності – це складний і поступовий процес, що включає взаємодію різних компонентів, змістовних характеристик і властивостей особистості. Причому істотніші переживання припадають на жінок, оскільки в більшості європейських і західних країн ще й досі збереглися ґендерні стереотипи та настановлення щодо відносно жінок (Т.В. Бендас, Ш. Берн, І.С. Кльоцина, В.О. Лабунська, Л.М. Ожигова і ін.). Дослідники наголошують на різних суперечностях в самосвідомості особистості між образами «Я – жінка», «Я – професіонал», «Я – мати», «Я – господиня» тощо (Ю.С. Альошина, О. Арнольд, О.М. Кімберг, І.С. Кон, А.Л. Фестінгер, Г. Шихін та ін.). Найчастіше ці суперечності дослідники визначають як «рольовий конфлікт у жінок» (О.А. Гаврилиця), «феномен подвійної ідентичності» (М.Ю. Арутюнян, О.М. Здравомислова), «рольове змішання» (Л.М. Ожигова), «проблеми саморегуляції особистості» (Н.А. Бондаренко, Г.Б. Горіста). Ще більшої напруги можуть зазнавати жінки, зайняті в тих професіях і на таких посадах, які згідно з ґендерними стереотипами, вважаються традиційно чоловічими: керівник, політик, військовий тощо. Так, жінка може стикатися з більшими, ніж чоловік, труднощами в процесі узгодження образів «Я», отже, переживати почуття незадоволеності та нереалізованості (Т.В. Бендас, Р.Г. Гаджієва, С.Д. Некрасов, С.П. Нікітін, Н.С. Харламенкова та ін.) [2; 4; 5; 6].

Отже, у сфері зайнятості існує асиметричне розміщення чоловіків і жінок у професійній структурі: низка професій є, практично, або чоловічими, або жіночими. Соціальні психологи Г. Гібш і М. Форверг, спираючись на погляди А.А. Гольденвейзера, вбачають причину цього не в біологічних особливостях чоловіків і жінок, а в соціальних умовах, що складаються в тому чи іншому суспільстві. Соціальні чинники чинять вплив на вибір жінками і чоловіками

віками певної професійної діяльності і практика показує, що хоча жінки й неохоче опановують царини діяльності, де переважають чоловіки, гадаючи, що їх вважатимуть менш жіночними, проте цей чинник останніми роками все більше втрачає свою значущість.

За даними Л. Термана і К. Майлза, жінки, що зробили кар'єру, в середньому виявилися більш маскулітними, ніж жінки, які не досягли певних результатів. Результати досліджень показали певні відмінності між юнаками й дівчатами в процесі професійного самовизначення, а також подальшого становлення професійного образу «Я», в їх динамічних і особистісних характеристиках: С. Сингер, Б. Штефлер, І.Н. Вакулова, С.П. Крягжде, Д.П. Барама, Л.А. Головей, Б. Розен, доходять висновку, що більшість підлітків обирають професії, що відповідають їх гендерній ідентичності, в професійному самовизначенні дівчата посідають активнішу позицію щодо вибору професії, усвідомленості і визначеності шляхів її отримання (Ю.П. Вавілова і Н.В. Андрєнкова, Л.А. Головей). Професійне самовизначення у юнаків відбувається у межах загальної життєвої перспективи й органічно входить у неї. На їх професійне самовизначення впливають чинники перспективи: чим визначеніші плани на подальше життя, тим вищий рівень сформованості професійного образу «Я» і рівень упевненості в правильності професійного вибору. У дівчат життєва та професійне самовизначення менше пов'язані між собою, для них характерна висока емоційність і ситуативність самовизначення (С.П. Льбін) [1; 5; 6].

Так, за даними О.М. Разумнікової, між чоловічою і жіночою вибірками студентів (всіх факультетів) спостерігаються значущі відмінності (за субтестами С.П. Торренса) за показником вербальної креативності. У чоловіків, порівняно з жінками, вища образна креативність, образний інтелект і гнучкість мислення; і навпаки, – за показником вербальної креативності відмінності між вказаними вибірками виявлено не було. Зазначається водночас, що у реальному житті творча продуктивність жінок значно поступається («істотно нижча») чоловічій. Припускається, що така обставина може бути пояснена різною біологічною будовою мозку у чоловіків і жінок.

Висновки. Отже, гендерна ідентичність, як одна з базових структур самосвідомості, відіграє важливу роль у процесах побудови життєвого плану, самовизначення, формування образу майбутнього. Показано, що соціальні чинники чинять вплив на вибір жінками і чоловіками певної професійної діяльності. Встановлено, що гендерна ідентичність, співвідносна з біологічною і психологічною статтю особистості, сприяє успішному самовизначенню,

зокрема професійному, а також подальшому становленню професійного образу «Я». З'ясовано, що нечітка гендерна ідентичність, низька диференційованість статевих еталонів знижує вплив гендерної ідентифікації як механізму, що впливає на вибір цінностей, професійне становлення професійного образу «Я».

Список використаних джерел:

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 544 с.
2. Кон И.С. История и теория мужских исследований. *Гендерный калейдоскоп*. Москва: Академия, 2001. С. 188–242.
3. Літвінова О.В. Вплив гендерних експектацій на соціально-рольову позицію майбутнього фахівця: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Луганськ, 2007. 231 с.
4. Літвінова О.В. Вплив гендерних стереотипів на професійне самовизначення: теоретичний аспект. *Записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* [за ред. С.Д. Максименка]. Київ: Главник, 2005. Вип. 26. Т. 3. С. 3–7.
5. Ренке С.О. Гендерний аспект становлення професійного образу «Я» особистості. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 36. С. 294–307.
6. Ренке С.О. Психологічні засади гендерного аспекту становлення професійного образу «Я» особистості. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Психологічні науки* / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. Вип. 9. С. 105–112.

The factors influencing the change of gender and professional «Me»-image (age, stage of life, the stage and professional development content and so on). It is established that gender self-consciousness of a personality is formed in the early stages of socialization of the individual and determine the features of other «Me»-images formation, which is also important during most of the active social life of the personality. The gender studies in psychology are stated to prove the social and psychological gender identity to be the most important factor in the development of the professional «Me»-image. It is found that in employment there is asymmetrical location of men and women in occupational structure. It is shown that social factors influence the women's and men's choices of a certain professional activities.

Key words: gender aspect, becoming, professional «Me»-image, personality, gender identity, self-consciousness, self-determination, sexual standards.

Отримано: 18.04.2018

УДК 376-056.36

І. Л. Рудзевич, кандидат психологічних наук

ГРАФІЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ КРЕЙДОЮ, ЯК ЗАСІБ КОНКРЕТИЗАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В СПЕЦІАЛЬНІЙ ШКОЛІ

У статті розглянуто графічні зображення крейдою на дошці, як один із важливих засобів конкретизації викладу матеріалу на уроках історії в спеціальній школі.

Ключові слова: графічне зображення, конкретизація, актуалізація знань.

В процесі вивчення історії, як в загальноосвітній так і в спеціальній школах, використовують різноманітні наочні засоби, зокрема – умовно-графічну наочність.

У методичній літературі неодноразово відзначалося значення образного викладання історії, при якому уявлення і поняття формуються в учнів за допомогою зображень досліджуваних явищ, а саме науковці звертали увагу на вивчення питання використання наочності у навчанні історії в загальноосвітній школі (О.О. Вагін, І.В. Гітис, П.В. Гора, Д.М. Никифоров); розглядали принцип наочності як один із найважливіших принципів навчання в спеціальній школі, значення якого не знижується при вивченні історії України в старших класах (О.Г. Зоріна, Б.П. Пузанов, Ж.І. Шиф, І.Б. Шулятков).

Особливості мисленнєвої діяльності учнів з розумовою відсталістю вимагають використання образності та конкретності при подачі історичного матеріалу, особливо тоді, коли необхідно виділити та окреслити конкретні елементи або деталі складного зображення.

Важливим засобом конкретизації викладу історичного матеріалу є графічне зображення. В руках вчителя – звичайна крейда. Знавець крейдового рисунка В.С. Мурзаєв в своїй книзі «Рисунки на класной доске в преподавании истории» писав, що в маленькому шматочку білої крейди сховані великі і несподівані можливості [3, с. 25]. Крейдовий рисунок увійшов у методичний арсенал вчителя історії завдяки доступності, швидкості, економії часу на уроці. Рисунок на перший погляд примітивний, проте він

включає в навчальний процес зорове сприйняття, дає можливість локалізувати, з великої кількості деталей виділити найважливіші та зосередити на них увагу дітей. Завдяки цьому розповідь учителя про далеке минуле стає зрозумілою, краще сприймається і запам'ятовується дітьми.

Важливою особливістю графічного зображення на дошці є те, що воно дає можливість простежити за процесом або подією в розвитку, русі. Крейдений рисунок є ефективним для показу динаміки історичної події або явища, а саме, його виникнення, зміни та розвитку.

Вивчення історії вимагає створення в учнів з розумовою відсталістю конкретних уявлень, неможливих без візуального підкріплення. Б.П. Пузанов зазначав: «Роль наочності при вивченні історичного і суспільствознавчого матеріалу важко переоцінити, враховуючи особливості пізнавальної діяльності розумово відсталого учня і специфіку історичних і суспільствознавчих понять, відсутність у навколишній дійсності аналогів більшості історичних понять, неможливість опори на особистий досвід учнів при формуванні більшості історичних та суспільствознавчих понять» [4, с. 84].

Застосовуючи графічне зображення на уроках історії слід виходити з того, що робота з крейдою має гармонійно поєднуватися з розповіддю вчителя, доповнювати та ілюструвати її.

Рисунок крейдою при зіставленні двох або декількох предметів допомагає учням визначити спільні та відмінні ознаки цих предметів. Наприклад: розповідаючи про знаряддя праці, якими користувалися первісні люди, вчитель мусить розкрити положення про те, що ці знаряддя розвивалися повільно, але безперервно у процесі історичного розвитку людини. Кількома нескладними рисунками можна простежити непростий шлях розвитку важливого знаряддя землеробства від загостреної сукової палиці та мотики, якою розпушували землю до сохи або рала із залізним наральником. Робота з крейдовим рисунком супроводжується запитаннями до учнів, що в свою чергу актуалізує увагу, розвиває спостережливість, уяву, мовлення.

Педагогічний рисунок пов'язаний зі схемами, так, як в його основі закладена схематичність. П.В. Гора виділяв наступні види схем:

1. Технічні схеми, що характеризують внутрішню структуру матеріального об'єкта.
2. Локальні схеми, що показують переміщення на місцевості.
3. Схематичні плани – статичне розміщення об'єктів на місцевості.
4. Логічні схеми, що допомагають виявити причинно-наслідкові зв'язки
5. Графіки і діаграми.

До даної класифікації М.В. Короткова додає сутнісні, що розкривають сутність поняття або історичного явища і

послідовні, які показують етапи будь-якого процесу. Останні, разом із технічними і локальними (М.В. Короткова) знаходяться найближче до крейдового рисунка.

Деякі сторінки Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького можливо конкретизувати динамічними схемами, використовуючи крейду різних кольорів. Паралельно проводиться робота з настінною історичною картою. Наприклад, всю динаміку бою під Жовтими Водами, атаки, обхідні маневри, вчитель наносить на дошку скеровуючи стріли у відповідному напрямку. Завдяки схемі учні виразніше усвідомлюють хід події, її історичне значення.

Вчитель повинен уважно поставитися до добору матеріалу для динамічного ілюстрування, пам'ятаючи про те, що в учнів спеціальної школи виникають складнощі при роботі інформації, яка представлена в умовній формі. Рисунок має бути вільним від зайвих деталей, добре розташований на дошці та відповідного розміру. Доцільно залишати вільне поле для необхідних записів, в процесі зображення використовувати готові аплікації. Це зробить подачу історичного матеріалу більш яскравою і цікавою для учнів. Слід рекомендувати учням робити подібні зображення у зошитах. Даний вид роботи вчить розподіляти увагу учнів, переключати її від спостереження до графічного зображення, що допомагає активному запам'ятовуванню, а в подальшому і відтворенню в пам'яті розповіді вчителя.

Наведені приклади свідчать, що динамічна схема на уроці історії, хоч вона спрощена, на перший погляд здається примітивною, має значні переваги перед іншими засобами унаочнення, при цьому складові частини історичного матеріалу учні сприймають послідовно, в міру розвитку бесіди або розповіді, кожний факт локалізований, виділений із загальної кількості деталей, події відтворюються в розвитку у процесі їх розгортання.

Список використаних джерел:

1. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. Москва: Просвещение, 1988. 208 с.
2. Капустин А.И., Ковтанюк П.Е. Методика преподавания истории: учебное пособие для студентов дефектологов. Славянск: СГПИ, 1992. 135 с.
3. Короткова М.В. Наглядность на уроках истории. Москва: Владос, 2000. 175 с.
4. Методика викладання історії в допоміжній школі: методичні рекомендації / упоряд. Гіренко Н.А., Гришин Ю.І., Липа В.О. Слов'янськ: СДПУ, 2012. 157 с.

The article examines the images with chalk on the board as one of the important means of specifying presentation on the lessons of history in a special school.

Key words: graphic specification, updating knowledge.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.9:331.101.3

О. В. Савицька, кандидат психологічних наук

ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОЧАТКОВИХ СТАДІЯХ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті розмежовуються поняття «мотиваційна сфера особистості» та «мотиваційна сфера діяльності». Автор розглядає змістові характеристики мотиваційної сфери професійної діяльності на етапі професійного навчання та аналізує місце професійної мотивації у структурі мотивації навчально-професійної діяльності.

Ключові слова: спрямованість, мотиваційна сфера професійної діяльності, змістові характеристики мотиваційної сфери, професіоналізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Складність і багатоманітність взаємозв'язків особистості та діяльності зумовлені водночас як специфікою здійснюваною особистістю діяльністю, так і особливостями психічної регуляції активності людини та структурою її особистості. Розуміння сутності системи особистісно-діяльнісних відносин забезпечує розвиток і становлення особистості у зв'язку зі специфікою професійної діяльності. Варто зазначити, що такий розвиток переслідує також мету підвищення продук-

тивності та ефективності професійної діяльності. Одним з центральних компонентів діяльності, найважливішим фактором, що, забезпечує успіх у будь-якій діяльності є мотивація [2]. Управління процесом її становлення є однією з передумов цілеспрямованого формування професіонала.

Аналіз останніх досліджень. Професіоналізація особистості є складним процесом, кожна стадія якого детермінує розвиток особистості. Формування суб'єкта професійної діяльності передбачає формування не лише операціона-

льної сфери професіонала (сукупності знань, умінь, навичок, компетенцій та технологій професійної діяльності), але й передбачає розвиток складних системних особистісних утворень. Провідну роль, як зазначав Б.Ф. Ломов, в забезпеченні інтеграції особистості відграє спрямованість [3]. Саме спрямованість через систему мотивів діяльності є чинником її здійснення на основі реалізації психологічного потенціалу особистості. В ході професіоналізації, як зазначає В.О. Бодров, спрямованість особистості змінюється завдяки змінам змісту мотивів та конкретних цілей [1].

Водночас, в сучасній психологічній науці все частіше спрямованість розглядають не лише як атрибут особистості, але й як атрибут діяльності [5]. Спрямованість діяльності розглядається як система спонукань або мотивів, які визначають протікання певного виду діяльності, і виникають завдяки домінуванню мотивів, повторюваність та запитуваність яких створює стійку мотиваційну структуру [5]. Водночас, як зазначає А.К. Маркова, мотиваційна сфера професійної діяльності не вичерпує всієї мотивації особистості [4]. Вони утворюють складну систему взаємозв'язків та взаємовпливів, що модифікує, трансформує загальну (особистісну) спрямованість [5].

Мотиваційна сфера професійної діяльності не обмежується виключно детермінацією певних професійних обов'язків, вона є ієрархізованою системою взаємопов'язаних прямих спонук професійної діяльності та непрофесійних спонук та цілей. На різних стадіях професіоналізації мотиваційна сфера професійної діяльності зазнає структурно-змістових змін.

Формулювання мети статті. Метою нашої статті є виокремлення змістових характеристик мотиваційної сфери професійної діяльності на етапі професійного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Реалізуючи поставлену мету нашого дослідження ми виходили з таких основних положень: 1) про полімотивованість діяльності та поведінки людини; 2) про стадіальність процесу професійно-особистісного розвитку; 3) про існування взаємозв'язку та взаємозумовленості особистісної та діяльнісної спрямованості.

Професіоналізація особистості є складним і поетапним процесом, в якому тісно переплітаються і взаємозумовлюють один одного дві лінії розвитку: освоєння професійної діяльності та становлення особистості професіонала. Зі стадії вибору конкретної професійної діяльності і на кожному наступному етапі професіоналізації прийняття професії передбачає повне занурення у неї, тривале професійне навчання та формування професійно важливих якостей і властивостей особистості, що означає відмову (можливо, і тимчасову) від інших шляхів самореалізації та самоствердження. Кожна стадія професійного розвитку характеризується, перш за все, суттєвими змінами діяльнісної й особистісної спрямованості, що виявляється, на думку В.А. Семіченко, у змінах складу мотивації, структури мотиваційної сфери, зміні питомої ваги та позиції окремих спонук в загальній структурі мотивації професійної діяльності [5]. І якщо на стадії вибору професії виникає і закріплюється інтерес до змісту майбутньої професії, розуміння індивідуальної та суспільної її значимості, виникають прагнення увійти в професійну спільноту та професійні очікування, то на стадії професійного навчання ці професійні домагання уточнюються, переглядаються причини інтересу до обраної професії [5].

Для з'ясування особливостей змістових характеристик мотиваційної сфери професійної діяльності на етапі професійного навчання нами використовувалися активізаційна профорієнтаційна методика (М.С. Пряжнікова), методика «Мотивація навчання у вузі» (Т.І. Ільїної). У дослідженні взяли участь 587 студентів (чоловічої та жіночої статі) 1-3 курсів педагогічних спеціальностей.

Емпіричне дослідження виявило наступне:

1. Високий рівень особистісного усвідомлення вибору професії, її прийняття та усвідомлення готовності до оволодіння обраною професійною діяльністю виявлено у 86,8% студентів першого курсу. У решта досліджуваних зафіксовано незначне зниження інтересу до обраної професії, зміна професійних домагань впродовж першого року навчання у виші.

2. В структурі мотивації студентів 1-3 курсів педагогічних спеціальностей переважає прагматичний мотив, найменше спонукає навчальну діяльність пізнавальний мотив. Кількість студентів з сформованою домінуючою мотивацією на отримання професії є величиною сталою. Професійний мотив у структурі мотивації студентів всіх курсів представлений однаково несуттєво. При цьому з переходом з курсу на курс у структурі навчальної мотивації спостерігається тенденція до зменшення питомої ваги пізнавального мотиву (з 30,9% на першому курсі проти 26,1% – на третьому) та зростання ролі прагматичного мотиву (з 50,6% на першому курсі проти до 57,5% – на третьому курсі).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з даного напрямку. Отже, результати наших досліджень настановлюють на думку про необхідність цілеспрямованого формування мотивації навчально-професійної діяльності та професійної мотивації студентів на стадії оволодіння професією.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у розробці комплексу діагностичного інструментарію для моніторингу розвитку мотиваційної сфери професійної діяльності та створення програми психологічного супроводу становлення суб'єкта навчально-професійної діяльності на ранніх етапах професіоналізації.

Список використаних джерел:

1. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы. Москва: Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2006. 623 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл; Изд. центр «Академия», 2004. 352 с.
3. Ломов Б.Ф. Личность в системе общественных отношений. *Психологический журнал*. № 2. 1981. С. 2-17.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 312 с.
5. Семіченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы). Киев: Миллениум, 2004. 512 с.

An author differentiates concept «motivational sphere of personality» and «motivational sphere of activity» in the article. An author examines characteristics of motivational sphere of professional activity on the stage of professional studies and analyses the place of professional motivation in the structure of motivation of educational-professional activity.

Key words: orientation, motivational sphere of professional activity, characteristics of motivational sphere of professional activity, vocational development.

Отримано: 18.04.2018

М. М. Свідерська, аспірант

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ У ПРОЦЕСІ СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЯ

У статті розкривається вплив людських емоцій на якість розуміння усного мовлення. Знання онтогенезу розвитку чутливості до емоцій дозволяє правильно оцінити стан цього процесу. Крім того, вміння розпізнавати емоції полегшує сприймання потоку слів, їх розуміння та засвоєння отриманої інформації.

Ключові слова: емоції, сприймання мовлення, онтогенез, невербальні засоби комунікації.

У процесі мовлення, слухач звертає увагу на манеру, виразність, емоції та інші невербальні засоби комунікації. Будь-яку інформацію можна розповісти по-різному: як простий набір слів у монотонному виконанні; у вигляді емоційно-забарвленої розповіді з використанням відповідних жестів та міміки. У другому випадку, інформація легше засвоюється і є цікавішою для прослуховування.

Метою дослідження є теоретичний аналіз впливу людських емоцій на якість розуміння усного мовлення.

Вплив емоцій на сприймання та засвоєння інформації вивчали З. Огороднійчук, С. Рубінштейн, Є. Соботович, М. Хватцев та ін. Зокрема, С. Рубінштейн розкриває роль емоційно-виразної функції; Є. Соботович описує період, коли діти починають розуміти почуття та емоції; М. Хватцев зазначає, що за допомогою емоцій можна передати частину інформації. Водночас у теорії недостатньо висвітлена роль емоцій у процесі сприймання та розуміння усного мовлення. Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз впливу емоцій на розуміння мовлення.

М. Хватцев описував невербальні засоби комунікації як спосіб покращити рівень розуміння зверненого мовлення [4]. Він також зазначав, що за допомогою рухів тіла, міміки та емоцій можна передати потрібну інформацію. Комплексне використання невербальних засобів комунікації на рівні з мовленням допомагає сприйняти зміст почутого. М. Хватцев зазначає, що у випадку недостатнього розуміння сказаного, можна отримати інформацію за мімікою, жестами та емоціями [4].

Вже в період 2–5 місяці дитина розпізнає голос матері з-поміж інших голосів, тобто починає звертати увагу на темпо-ритмічний бік мовлення та інтонаційне забарвлення. [2]. Діти навчаються розрізняти і реагувати на знайомі голоси з третього місяця життя. У віці 4–6 місяців спостерігається поява рухової активності у вигляді повороту голови до джерела мовлення.

Є. Соботович пише про те, що молодші школярі починають розуміти і узагальнювати такі складні групи, як почуття, емоції, психічні стани [3]. Вони навчаються розуміти беземоційне мовлення, що має на меті донести інформацію пізнавального характеру. Таке мовлення використовують у навчальній діяльності, щоб пояснити правила написання літер і цифр, варіанти розв'язання задач, правила побудови речень, написання слів тощо.

З моменту вступу дитини до школи, особливо увагу вчитель приділяє виразності та емоційності мовлення для полегшення осмислення почутого. Здатність до емпатії з'являється у молодшому шкільному віці, який є сензитивним періодом

для розвитку розуміння емоційних проявів інших людей та контролю за власними. У цей період, на думку З. Огороднійчук, школярі навчаються контролювати свої емоції, адекватно реагуючи на успіх та невдачі у навчальній діяльності; співпереживають героям почутих казок та оповідань; звертають увагу на інтонаційність та виразність у процесі спілкування з дорослими та однолітками [1]. Діти 6-7-ми років навчаються усвідомлювати свої емоційні прояви та почуття у процесі співпраці з дорослими та однолітками.

Першокласники можуть не до кінця розуміти емоції інших людей, проте вже у 2-3-х класах школярі правильно сприймають та розуміють їх прояви в дорослих та однолітків. У цьому ж віці з'являється здатність до емпатії в процесі співпраці. На емоційний стан дітей особливо впливає характер стосунків з батьками та однолітками [1]. Молодші школярі ще не повністю розуміють значення слів, що позначають моральні якості, проте вже починають ними користуватись.

Отже, використання емоцій значно покращує розуміння усного мовлення. При цьому методи альтернативної комунікації на заміняють вербальне мовлення, а лише полегшують його сприймання. Перспективою подальших досліджень вбачаємо експериментальне вивчення розуміння емоцій дітьми молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел:

1. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / [О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
2. Логопедія: [підручник] / за ред. М.К. Шеремет. [4-е вид.]. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. 856 с.
3. Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению / [Е.Ф. Соботович, Л.Е. Андрусишин, Л.И. Бартечева и др.]. Киев: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. 204 с.
4. Хватцев М.Е. Логопедия: [пособие для студ. пед. институтов и учителей специальных школ]. Москва: Учпедгиз, 1959. 476 с.

The article reveals the influence of human emotions on the quality of understanding of oral speech. Knowledge of the ontogenesis of the development of sensitivity to emotions allows you to correctly assess the state of this process. In addition, the ability to recognize emotions facilitates the perception of the flow of words, their understanding and assimilation of the information received.

Key words: emotions, speech perception, ontogeny, non-verbal means of communication.

Отримано: 18.04.2018

Ю. В. Сербалюк, кандидат історичних наук

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В ПАРАФІЯЛЬНІЙ ГРОМАДІ

Проаналізовано завдання і особливості соціальної роботи релігійних організацій у рамках концепції соціального служіння. Визначені основні шляхи організації та методи і форми підтримки нужденних у парафіяльній громаді.

Ключові слова: соціальна робота, соціальне служіння, релігійна громада.

Сучасна ситуація у сфері соціального захисту вкотре демонструє неспроможність державних інституцій в умовах економічної кризи, політичної трансформації та соціальних реформ надати належну соціальну підтримку вразливим верствам населення, людям, які опинились в складних життєвих обставинах, забезпечити умови самореалізації кожного у власних інтересах та інтересах суспільства.

Епоха патерналізму у соціальній політиці радянської доби української історії завершилась. Держава виявилась неспроможною відповісти на нові соціальні виклики. До справи благодійності і соціального служіння почали активно долучатись громадськість та релігійні організації. У наукових колах здійснюються дослідження історії, сучасної теорії і практики соціальної підтримки з боку різних кон-

фесій (Ворон П., Докаш В., Кожух М., Мартишин Д., Попович В. та ін.).

У сучасній Україні найбільшу частку серед населення складають православні (73,7%). Свідченням зростання уваги до соціального служіння з боку православних конфесій є ухвалення наступних документів: «Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви», «Церква і світ на початку третього тисячоліття» – Декларація ювілейного помісного собору УПЦ КП. На думку Мартишина Д., ціллю такої соціальної роботи визначено створення умов, які мають сприяти соціальній орієнтації та самореалізації людини. Виділяються два вектори соціального служіння: соціальна опіка, надання різних видів допомог окремим незахищеним групам населення та діяльність, спрямована на розкриття творчого потенціалу особистості, формування стійкого «імунітету» до негативних проявів людського буття [2]. Таким чином, передбачається здійснення соціальної роботи у сферах, що охоплюють всі сторони життєдіяльності людини: виховання, освіта, культура, професійна діяльність.

Практично на сьогодні соціальне служіння здійснюється у двох напрямках: робота у державних інституціях (лікарні, дитячі будинки, інтернати, соціально-реабілітаційні центри) і створення власних структур (лікарень, богадільень, освітніх, реабілітаційних центрів, притулків тощо) [3]. Об'єктами соціального служіння виступають традиційно особи з інвалідністю, діти-сироти, безпритульні та бездомні, багатодітні сім'ї, малозабезпечені родини, хворі, ув'язнені, вимушені переселенці та ін.

При найбільших православних конфесіях створенні відповідні соціальні служби: Служба соціального служіння УПЦ КП та Синодальний відділ з соціально-гуманітарних питань УПЦ МП. Однак, при всіх масштабах благодійницької діяльності конфесій в цілому, недостатньо використовується в сучасних умовах потенціал церковної громади (парафії) у наданні соціальної підтримки одновірцям. Саме вона стоїть найближче до споживача соціальних послуг, краще знає його проблеми і потреби. Разові акції, які залишаються ще основною формою соціальної підтримки нужденних при парафіях, не відповідають проблемам сьогодення та реальним потребам сучасної людини.

Аналіз теоретичних розвідок, посібників, методичних рекомендацій щодо організації соціальної роботи у парафіях дав можливість виокремити основні вимоги до соціального працівника у церковній громаді, особливості організації його діяльності.

Соціальна служба при храмі в ідеальному варіанті повинна мати такий склад: священик, психолог (психотерапевт), соціальний працівник, правник, медик. Якщо вузькі спеціалісти (психолог, правник, медик) можуть бути волонтерами, приймати у певні дні і певні години, то соціальний працівник при парафії має бути у штаті. Для ефективної діяльності потрібні також технічні умови (приміщення, телефон, комп'ютер, доступ до мережі Інтернет) та санітарно-гігієнічні засоби (дезінфекція після роботи з клієнтами, які потенційно можуть бути носіями інфекційних хвороб).

Соціальний працівник повинен мати визначені дні прийому, інформація про які має бути доступною. Основні види його діяльності: створення бази даних про осіб, які потребують соціальної підтримки; інформаційне забезпе-

чення діяльності соціальної служби при храмі; безпосередня практична діяльність з надання допомоги; формування команди добровільних помічників та здійснення їх навчання; налагодження стосунків з державними та громадськими організаціями, що надають соціальну допомогу чи здійснюють благодійну діяльність; участь у програмах соціальної підтримки державних соціальних, медичних та інших закладів; залучення профільних до парафіяльної соціальної діяльності; організація масових соціальних благодійних акцій при храмі.

Розпочати роботу з організації соціальної допомоги у межах парафії варто з вивчення документів, що регламентують принципи соціального служіння. Створивши базу даних, виділяють пріоритетні напрямки роботи. Це, значною мірою залежатиме від соціального контингенту об'єктів соціальної підтримки.

Серед основних принципів надання допомоги рекомендується звернути увагу на такі:

- допомагати всіма доступними в громаді ресурсами;
- пріоритет інтересів прохача. Якщо немає змоги їх задовольнити, допомогти відшукати профільну організацію, яка займається таким колом проблем;
- добровільність в отриманні запропонованих послуг;
- надавати допомогу у подоланні негативних наслідків конкретного випадку, не брати на себе постійне утримання людини;
- не використовувати видачу грошей безпосередньо прохачу: придбати самим необхідне – продукти, ліки, предмети побуту, квиток, оплатити лікування, послуги тощо;
- активно залучати прохача до вирішення власних проблем;
- дотримання конфіденційності;
- розподіл проблем клієнта за пріоритетністю [1].

Створення в Україні територіальних громад неминує викличе проблему в організації в них соціальної допомоги. Одним із шляхів її вирішення може стати соціальна служба при парафіяльних громадах.

Список використаних джерел:

1. Главная задача православного социального работника: методические материалы по социальному служению на приходе. URL: <http://tagilsergiya.ru/content/glavnaya-zadacha-pravoslavnogo-socialnogo-rabotnika>
2. Мартишин Д., Пеций М. Введение в социальную работу Церкви. Киев: Духовно-просветительский Центр имени Святых Апостолов, 2015. 198 с.
3. Попович В.М. Соціальне служіння (соціальна робота) як складова системи богословської освіти: актуальні напрями. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Вип. 38(51). С. 43-50.
4. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2729/>

The tasks and peculiarities of social work of religious organizations within the framework of the concept of social service are analysed. The basic ways of organization, methods and forms of support for the needy in the parish community are determined.

Key words: social work, social service, religious community.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.9-61.06

В. М. Сич, кандидат психологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ФАКТОРІВ НА МОТИВАЦІЮ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті здійснено аналіз результатів експериментального дослідження особливостей впливу соціокультурних факторів на мотивацію навчання майбутніх фахівців.

Ключові слова: культура, соціум, соціокультурне середовище, студентство, соціально-психологічні фактори.

Постановка проблеми. Очевидною причиною зростання актуальності вивчення проблем освіти й мотивації навчання є усе більш тісний зв'язок цих проблем із соціально-економічним розвитком суспільства, тому що освіта

забезпечує зворотний зв'язок з усіма сферами суспільного життя: економікою, політикою, культурою. Перехід до ринкової економіки спричинив не тільки позитивні, але й негативні зміни в освітній сфері. Одним з найбільш серйоз-

них наслідків – зниження мотивації до одержання якісних знань. У сучасному мінливому й глобалізованому світі, пронизаному масштабними потоками інформації, що вимагає постійного припливу нових знань, зростає роль студентства. Розуміння цього стимулює нове ставлення до молодого покоління, що є найважливішим ресурсом розвитку сучасної держави і суспільства.

Актуальність дослідження обумовлена потребою осмислення ступеня впливу можливостей зовнішнього соціокультурного середовища на мотивацію навчання студентів; виділення факторів і умов, що визначають мотивацію навчання, а також визначення методологічних підходів, методик, адекватних досліджуваному соціокультурному явищу – мотивації навчання студентів вузів.

Варто зазначити, що мотивація окремих видів діяльності, зокрема, навчальної особливо широко вивчається. Великий внесок у вивчення особливостей мотивації навчальної діяльності внесли А. Маркова, А. Матис, А. Орлов [2], М. Матюхіна [3]. Важливість позитивної мотивації для ефективності й успішності навчальної діяльності була доведена дослідниками М. Клаусом [1], В. Якуніним [4].

Мета дослідження полягає у визначенні ступеня впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів соціокультурного середовища на мотивацію навчання студентів.

Методика та організація дослідження. Основним методом дослідження став метод опитування та розроблена нами анкета «Особливості мотивації навчання студентів до ВНЗ» з метою діагностики впливу соціокультурних факторів на мотивацію навчання студентів ВНЗ.

До емпіричного дослідження були залучені 180 студентів I-IV курсу, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:

- 60 студентів економічного факультету;
- 60 студентів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології;
- 60 студентів фізико-математичного факультету.
- Опитування проводилось в 2016-2017 рр.

Результати дослідження. Експериментальне дослідження встановило, що більшості респондентів після закінчення навчання, планує працювати за отриманою у ВНЗ спеціальністю в державних структурах або заснувати свою справу. Частина студентів збирається продовжити освіту в аспірантурі, деякі прагнуть вийти за кордон працювати або вчитися, тому що одержання освіти за кордоном має наступні переваги: досягнення більшої конкурентоспроможності на ринку праці; гарні умови й рівень життя за кордоном.

Смислоттєві переваги студентів-економістів полягають у бажанні мати гарну професію, відкрити свою справу. У психологів, у більшості випадків, на першому місці стоїть гарна родина й діти. Для багатьох рівноцінно цьому є й одержання гарної професії, що дасть можливість стати сильним й незалежним, займати високий пост, забезпечити фінансовий достаток. Викликають побоювання студентів існуючі в суспільстві проблеми: важкий стан економіки країни; ріст злочинності, порушення законності й правопорядку; пошук роботи, відповідної до спеціальності й кваліфікації; пияцтво, наркоманія, поширення СНІДу.

Таким чином, у студентському середовищі зростає стурбованість важким станом економіки країни, що, у свою чергу, відбивається на матеріальному становищі студента і його родини, а також на ймовірності працевлаштування студентів і, як наслідок, на мотивації навчання. Істотні зрушення в ціннісних орієнтаціях і в моральній свідомості молодого покоління наочно переконує в тому, що чесна високопрофесійна праця означає бідність і реальну загрозу безробіття, у той час як гроші відкривають перспективу «гарного життя». У суспільстві втрачається цінність професіоналізму, переключені установки молодих на розвиток професійно-кваліфікаційного потенціалу.

Дослідження показало, що значна частина респондентів ухвалювали рішення щодо вибору навчального закладу само-

стійно, але є респонденти, які вибрали навчальний заклад, тому, що саме в цей ВНЗ була можливість вступити, що свідчить про наявність неформальних відносин усередині вузу.

За даними нашого дослідження, головними факторами, що негативно впливають на мотивацію навчання, є: недостатність підручників і методичної літератури; велике навчальне навантаження, особливо в студентів 3 і 4 курсів; відсутність сучасного устаткування, технічних засобів; не пристосовані до занять аудиторії, що вимагають ремонту, оснащення новими меблями, навчальним устаткуванням.

До факторів, які можуть вплинути на мотивацію навчання у ВНЗ, студенти віднесли: високий професіоналізм викладачів і цікавий виклад матеріалу; можливість проявляти ініціативу; гарні відносини з товаришами в групі; велика кількість навчально-методичного матеріалу й навчальної літератури з предметів.

Основними формами навчальної роботи, що задовольняють пізнавальні потреби студентів, є, переважно, лекції, практичні заняття, навчальні ігри, тести, тобто ті, які застосовуються викладачами вузів.

Аналіз спонукальних мотивів, якими студенти будуть керуватися при пошуку роботи, показав, що головним серед них є висока заробітна плата, можливість професійного росту, зв'язки, знайомства, оточення впливовими людьми й цікава робота. Таким чином, можна сказати, що незадовільне економічне становище студентства, нерозривно пов'язане з економічним становищем у країні, спонукує їх шукати високооплачувану, але при цьому не обов'язково цікаву роботу, що відповідає їхньому типу особистості, здібностям.

Перспективи працевлаштування після закінчення навчання впливають на мотивацію навчання. Деякі респонденти точно знають, де будуть працювати, причому серед математиків таких більше, ніж серед психологів і економістів. Не бачать ніяких перспектив на ринку праці, в основному економісти. Це пояснюється перенасиченням ринку фахівцями економічного профілю й відсутністю вакансій через те, що багато підприємств у регіоні не працюють.

Студенти вважають, що про працевлаштування необхідно домовитися заздалегідь до закінчення вузу. Викладачі також, в основному, згодні, що роботу студентам необхідно шукати заздалегідь. Однак є такі, хто не підтримує цю точку зору, тому що робота студентів буде заважати навчанню й знижувати мотивацію навчання.

Висновки. Отже, безліч об'єктивних факторів соціокультурного середовища, що включають відносини з викладачами, оснащення навчальних аудиторій, взаємини в навчальній групі, різноманітність форм навчальної роботи, інформаційні ресурси, економічні умови, у яких перебуває сам студент, його родина й ВНЗ, у якому він навчається, впливають на мотивацію навчання студентів. Але при цьому більшість студентів забуває, що основна мета будь-якої освіти – навчити людину самостійно мислити, озброїти її інструментом для дослідження вибраного предмета, професії. Досягнення цієї мети неможливо представити без активності самого студента, зацікавленого в результаті свого навчання.

Список використаних джерел:

1. Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения: [пер. с нем.]. Москва: Педагогика, 1987. 173 с.
2. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. Москва: Просвещение, 1990. 192с.
3. Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников. Москва: Педагогика, 1984. 144 с.
4. Якунин В.А. Психология учебной деятельности студентов. Москва: Мысль, 1994. 357 с.

In the article the results of the experimental study of the features of the influence of socio-cultural factors on the motivation of the training of future specialists are analysed.

Key words: culture, society, socio-cultural environment, students, social and psychological factors.

Отримано: 18.04.2018

ФУНКЦІОНАЛІЗМ ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІКИ В США

У статті проаналізована історія становлення функціоналізму як одного з головних напрямків експериментального дослідження психіки в США наприкінці XIX-початку XX століття. Визначені особливості американського варіанта функціональної психології У. Джемса та Дж. Дьюї щодо запровадження експерименту як методу дослідження психіки.

Ключові слова: історія психології, наукові школи, експериментальні дослідження, функціоналізм.

Наприкінці XIX-початку XX століття одним з головних напрямків американської психології був функціоналізм. Такі соціальні цінності як підприємливість, особистий успіх, практицизм, з одного боку, і логіка розвитку науки – з другого, сприяли становленню функціональної психології, яка визначила своїм предметом функції психічних процесів, свідомості в пристосованні людини до середовища та його практичних ситуаціях. Відповідно головним завданням було вивчити, яким чином індивід пристосовується до змін середовища та виявити найбільш ефективні способи пристосовування, застосовуючи психічні функції [1].

Мета статті – висвітлити особливості застосування функціоналізму як одного з напрямків експериментального методу дослідження психіки в наукових школах США наприкінці XIX-початку XX століття.

Функціональна психологія брала свої витоки з еволюційного вчення Г. Спенсера та Ч. Дарвіна. Засновником її американського варіанта можна вважати Уільяма Джемса (Джеймса). Він народився (1842-1910) в Нью-Йорку у забезпеченій сім'ї. Біографи відзначають, що він був вразливим і неврівноваженим юнаком з широкими та мінливими інтересами (то мистецтво, то хімія і біологія). Джемс часто хворів та їздив до західної Європи (на думку батька, подорожі позитивно впливали на здоров'я). У Берліні (1867), відвідавши лекції з фізіології, він зрозумів, що «психологія починає перетворюватись на науку» [4].

З 1872 р. Джемс викладає в Гарварді анатомію та фізіологію. Через певний час, керуючись «Основами психології» Спенсера, він читає курс «Про відношення між фізіологією і психологією» та поступово переносить акцент з образу на дію. Здавалось би, це дозволило йому вийти за межі зачарованого кільця феноменів свідомості. Проте це була ілюзія, оскільки сама дія мислилась похідною від інтересів, гіпотез, вірувань індивіда [4].

У 1890 році Джемс опублікував двотомник «Основи психології». Психологія в цій праці визначалась як природничо біологічна наука, а її предметом визнавались «психічні (ментальні) явища та їх умови». Отже, до сфери психологічних інтересів увійшли тепер і умови, щоправда трактування їх неоднозначне. Відтак, відповідаючи на це питання (що Джемс мав на увазі під умовами?), ми можемо однозначно констатувати, що автор постійно підкреслював важливість взаємозв'язку між психічним та тілесним. Водночас сам Джемс експериментами не займався, а для керівництва лабораторією з Германії запросив Г. Мюнстерберга [4].

Для експериментального вивчення окремих виявів особистості (самооцінки, рівня домагань, успіху і неуспіху та ін.) має значення розроблена Джемсом теорія особистості. За автором усвідомлення людиною свого існування має два аспекти: Я як «пізнаване» – «емпіричне «Я» або «особистість», і Я як «таке, що пізнає» – «чисте Я». «Емпіричне Я має таку структуру: 1) фізична особистість (власна тілесна організація, одяг, будинок, сім'я, стан тощо); 2) соціальна особистість (визнання в нас особистості іншими людьми: у людини стільки соціальних особистостей до скількох соціальних груп вона включена); 3) духовна особистість (єдність усіх духовних якостей та станів особистості (мислення, емоції, бажання тощо, ядром якої є почуття активності Я) [2, с. 97].

Вчення Джемса про емоції здивувало своєю парадоксальністю. Спочатку воно було викладене у статті «Що таке емоція?» Всупереч уявленню, що емоції слугують джерелом змін у різних системах – м'язовій, судинній та

ін., Джемс запропонував розглядати їх не як першопричину, а як результат цих змін. Майже одночасно схожу гіпотезу висунув анатом з Данії К. Ланге [4].

Джемс також розробив вчення про ідеомоторні акти. «Будь-яка думка переходить у рухи, якщо цюому не заважає інша думка». Проте спроби Джемса вийти за межі феноменів свідомості та включити до кола науково-психологічних об'єктів спрямовану до зовнішнього середовища предметну дію були, як уже зазначалось, невдалими, оскільки базувались на філософських положеннях індетермінізму та суб'єктивізму. Водночас «... до психологічної теорії вводилась несприятманна структуралістам проблема адаптивного моторного акту, у зв'язку з якою Джемс по-новому підходить до проблеми свідомості» [5, с. 327]. Проблема адаптивного моторного акту була предметом дослідження психологів Чиказької школи (Дж. Дьюї, Дж. Енджелл, Дж. Г. Мід, Г. Ледд та інші).

Фундатором функціональної психології в США можна вважати також Джона Дьюї (1858-1952).

Відомий як філософ і педагог він захопився психологією та створив перший підручник з цього предмета в Америці («Психологія», 1886 р.). Вчені вважають, що саме стаття Дьюї «Поняття про рефлекторний акт у психології» (1896) поклала початок функціональній психології. У цій статті він обґрунтував єдність сенсорних, центральних і моторних ланок рефлексу. Пристосовування до середовища описав за схемою кільця. Предметом психології визнавав цілісний організм з його постійною адаптивною активністю у середовищі, а свідомість – одним з моментів цього континууму. Саме за порушення координації між організмом і середовищем виникає свідомість та спрямовує організм на пристосовування до нових умов [3; 6].

У Чиказькому університеті Дьюї працював з 1894 р. Теоретичне кредо функціоналістам цієї школи найбільш влучно висловив Джеймс Енджелл (1869-1949) у президентському зверненні «Сфера функціональної психології» до Американської психологічної асоціації.

Отже, засновник функціональної психології в її американському варіанті У. Джемс поступово переносить акцент з образу на дію, залучає до інтересів психології умови, в яких виконуються дії. Водночас сам Джемс експериментами не займався (лабораторію очолив Г. Мюнстерберг з Германії). Фундатором функціональної психології в США також є Дж. Дьюї, який обґрунтував єдність сенсорних, центральних і моторних ланок рефлексу та описав пристосовування живих істот до середовища за схемою кільця. Такий підхід стверджував і експеримент як метод вивчення психіки. Проте він трактувався як контрольоване спостереження.

Список використаних джерел:

1. Джемс У. Психология (Text Book of Psychology). Санкт-Петербург: Тип. Б. Безобразова и Комп., 1898. 342 с.
2. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Педагогика. Пресс, 1998. 440 с.
3. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1995. 614 с.
4. Сімко Р.Т., Шинкарьок А.І. Історія експериментальної психології (від передумов до перших наукових шкіл): навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. 120 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии. 3-е изд., дораб. Москва: Мысль, 1985. 575 с.
6. Dewey J. The reflex arc concept in psychology. *Psychological Review*. 1896. № 3.

The article analyses the history of the emergence of functionalism as one of the main areas of the experimental study of the psyche in the United States in the late XIX-early XX century. The features of the American version of functional psychology W. James and J. Dewey concerning the introduction

of the experiment as a method of research of the psyche are determined.

Key words: history of psychology, scientific schools, experimental research, functionalism.

Отримано: 18.04.2018

УДК 153.245

Н. С. Славіна, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Обдарованість – досить складна за своєю природою психологічна якість дитини, тому в психологічній літературі одностайність у розумінні цього феномену відсутня. Раннє виявлення обдарованості допомагає спрямувати розвиток й створити усі умови для нього. Більшість сучасних психологів (Ю. Гільмух та ін.) визнає, що рівень, якісна своєрідність й характер розвитку обдарованості – це завжди результат складної взаємодії природних здібностей, що визначаються спадковістю, та соціокультурного середовища, опосередкованого певною діяльністю дитини (ігровою, навчальною, трудовою). Особливе значення відіграють власна активність дитини, а також психологічні механізми саморозвитку особистості, які є підґрунтям формування й реалізації індивідуального таланту.

Ключові слова: саморегуляція, обдарованість, дитина дошкільного віку.

Проблему саморегуляції поведінки особистості вивчали вчені, які досліджували: окремі прояви саморегуляції в різних видах діяльності – О.А. Конопкін, І.А. Трофімова, Г.С. Нікіфоров; вольову регуляцію особистості – Л.С. Вигоцький, А.І. Висоцький, К. Левін, В.К. Котирло, С.Л. Рубінштейн; проблему саморегуляції в дослідженнях рефлексії – І.Д. Бех, В.В. Давидов, А.З. Зак, Б.В. Зейгарник, К.Н. Поливанова [1].

Одна група вчених (Н. Бехтерева й ін.) вважає, що саме те, що функціонує без навчання, то і є обдарованістю, і її треба виявляти ще в ранньому дитинстві. Інша група (Б.М. Теплов та ін.) притримується думки, що обдарованою є дитина, яка відрізняється яскравими, очевидними, інколи визначними досягненнями або має внутрішні (приховані) задатки для таких досягнень у певному виді діяльності.

Л.В. Вигоцький зазначав, що психіка людини бере участь в регуляції поведінки, яка відрізняється вищими формами активного пристосування природи до своїх потреб, в протизагн пасивному пристосуванню тварин до середовища.

У працях І.І. Чеснокової саморегуляцію поведінки описано, як дворівневий процес. Перший рівень полягає в управлінні процесом поведінкового акту на всіх етапах його перебігу. Другий рівень – це самоконтроль усіх ланок саморегуляції поведінки та зв'язку між ними [1].

М.Й. Боришевський зазначав, що саморегуляція може здійснюватися за таких умов:

- коли індивід може адекватно відображати і моделювати наявну ситуацію;
- перетворювати власну внутрішню і зовнішню активність у відповідності з моделлю запропонованої ситуації;
- переборювати безпосередні спонукання заради досягнення перспективної мети [2].

В сучасних умовах зростає інтерес до виховання і навчання обдарованих дітей. Обдарована дитина – це така дитина, яка демонструє розвиток здібностей, вищий за здібності однолітків, це сукупність здібностей, що дозволяє дитині досягти вагомих результатів в одному або декількох видах діяльності, що є цінним для суспільства. Ця якість формується і проявляється в діяльності, зокрема під час спілкування.

На особливу увагу заслуговує дослідження Ю.А. Миславського, яким встановлено, що система саморегуляції формується і розвивається лише в процесах спілкування, яке забезпечує певні форми активності і розвитку особистості на різних вікових етапах [3].

Опираючись на його дослідження, ми встановили, що труднощі у спілкуванні значною мірою пов'язані з особливостями недостатньої сформованості процесів саморегуляції обдарованих дітей. Причин може бути кілька: недостатня сформованість вольових звичок і принципів саморегуляції, порушення почуття реальності, відсутність соціальної рефлексії і навиків поведінки у реальних умовах шкільного і спільного соціуму. І роль цих особливостей настільки велика, що з одного боку, вони можуть служити "індикаторами" обдарованості, а з іншого – можуть виступати в якості своєрідних перепон на шляху самореалізації дітей.

Саме тому ми визначили основні принципи гармонізації вольових рис характеру обдарованої особистості: принцип інтернальності, що означає формування відповідального ставлення до всього, що відбувається в житті людини; принцип дихотомічності – наявність парності взаємовиключних рис характеру (ознак домінування гармонійного характеру, що виключені у випадку дисгармонійного характеру); принцип позитивності, що полягає у спрямованості особистості на позитив стосовно інших ситуацій життя в цілому.

Список використаних джерел:

1. Березовська Л.І. Самовиховання та саморегуляція особистості. Київ: Слово, 2011. 168 с.
2. Боришевський М.Й. Развитие саморегуляции поведения школьников: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ: КПІ ім. М.П. Драгоманова, 1992. 77 с.
3. Миславський Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. Москва: Педагогика, 1991. 152 с.

A gift is difficult enough on the nature psychological quality of child, that is why in psychological literature unanimity in understanding of this phenomenon is absent. The early exposure of gift helps to direct development and create all terms for him. Most modern psychologists (Yu. Hilmuh and other) acknowledge that a level, quality originality and character of development of gift, it always the result of difficult cooperation of natural capabilities that is determined by heredity, and sociocultural environment mediated by certain activity of child (playing, educational, labour). The special value is played own activity of child, and also psychological mechanisms of self-development personalities that are soil of forming and realization of individual talent.

Key words: self-regulation, gift, child preschool.

Отримано: 18.04.2018

О. О. Смотров, асистент

АНАЛІЗ СТАНУ СФОРМОВАНOSTI ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО РОБОТИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті наголошено на актуальності проблеми готовності вихователів до роботи в інклюзивному закладі; на вагомості професійної підготовки педагогів для роботи в системі інклюзивної освіти; здійснено аналіз стану сформованості професійної компетентності майбутніх вихователів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: професійна компетентність, інклюзивний заклад, майбутні вихователі, діти з особливими освітніми потребами.

Однією з актуальних проблем на сьогоднішній день в українській системі національної освіти є інклюзивна освіта. Тому у зв'язку з цим вагомим значенням набуває проблема підготовки фахівців до роботи в системі інклюзивної освіти. Слід зазначити, що саме від професійної компетентності педагога до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами буде залежати ефективність впровадження інклюзії. Варто наголосити, що інклюзивна освіта повинна розпочинатися ще в дошкільному віці, оскільки вона буде сприяти максимальній соціалізації дітей з особливими освітніми потребами, позитивно відобразиться на формуванні їхньої особистості. Тому проблема формування професійної компетентності педагога щодо роботи в системі дошкільної інклюзивної освіти є досить актуальною. Питання підготовки педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в системі інклюзії досліджуються багатьма вченими, зокрема В. Бондарем, І. Демченко, І. Кузавою, І. Луценко, С. Мироною та ін.) [2; 3, с. 78; 4, с. 80]. Проте аналіз літературних джерел свідчить про те, що питання професійної підготовки майбутніх вихователів до роботи в дошкільному інклюзивному закладі вивчено недостатньо. З огляду на це і була обрана проблема для дослідження.

Мета статті – висвітлення результатів аналізу стану професійної компетентності майбутніх вихователів до роботи з дошкільниками з особливими освітніми потребами в системі інклюзивної освіти.

Існуюча практика засвідчує, що вихователі дошкільних навчальних закладів, на жаль, ні мотиваційно, ні змістовно не є готовими до перебування дитини з особливими освітніми потребами у своїй групі. І хоча на теоретичному рівні педагоги підтримують саму ідею інклюзивної освіти, проте не мають бажання брати на себе такі обов'язки та відповідальність [2, с. 33]. Все це можна пояснити тим, що така робота потребує належної підготовки, і не лише психологічної, а й методичної. А такий рівень підготовки у вихователів дошкільних навчальних закладів відсутній або ж недостатній. Саме тому підготовку майбутніх вихователів до роботи в умовах інклюзії слід розпочинати у ВНЗ.

У процесі констатувального дослідження ми вивчали стан готовності студентів до роботи в інклюзивному закладі. З цієї метою було вивчено:

- уявлення про дітей з різними категоріями порушень психофізичного розвитку.
- ставлення до інклюзивної освіти в цілому, та дошкільної як першооснови.
- визначення ролі вихователя в психолого-педагогічному супроводі дітей з особливими освітніми потребами.
- розуміння і готовність до виконання окремих елементів роботи вихователя в інклюзивній групі.

Методами дослідження були: анкетування, бесіда, твір, спеціально розроблені письмові завдання практичного характеру (виконувались індивідуально). У дослідженні брали участь студенти 4-го курсу педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за спеціальністю: 012 Дошкільна освіта (25 респондентів).

Отже, аналіз проведеного дослідження дозволяє зробити висновок, що майбутні вихователі на достатньому рівні володіють теоретичними основами з питань інклюзивної освіти, що свідчить про свідоме ставлення до цієї проблеми.

Більшість студентів не лише розуміють і підтримують, а й навіть обгрунтовують необхідність включення дітей з особливими освітніми потребами в середовище однолітків з типовим розвитком. Також великого значення у впровадженні інклюзивної освіти студенти відводять питанням гуманізації нашого суспільства. Практично усі студенти розуміють відповідальність, яка лежить на плечах вихователя інклюзивного дошкільного закладу, оскільки вміло визначають ті складові, які повинні відповідати його професійній компетентності. Велику роль відводять майбутні фахівці роботі вихователя в команді спеціального психолого-педагогічного супроводу (хоча у студентів виникають окремі розбіжності стосовно самої взаємодії цієї команди).

Слід зауважити, що теоретична підготовка майбутніх вихователів є важливим етапом в становленні їх як компетентних фахівців в галузі інклюзивної освіти, проте знання студентів повинні бути закріплені відповідними вміннями. Результати дослідження засвідчують, що більшість студентів не можуть переносити набуті знання в практичну діяльність; застосовувати творчі підходи до розв'язання практичних питань і завдань щодо інклюзії.

Отже, одержані результати свідчать про те, що дисципліна «Основи інклюзивної освіти» забезпечує лише загальну обізнаність в галузі інклюзії, формує мотиваційну готовність та окремі практичні навички студентів. Для формування цілісної професійної компетентності майбутніх вихователів інклюзивних груп потрібна дисципліна, яка забезпечить їхню практичну готовність, наприклад «Зміст і методи роботи вихователя інклюзивної групи». У реалізації дисципліни мають переважати практичні та лабораторні заняття з максимальним використанням інтерактивних методів навчання.

З огляду на це, перспективними напрямками дослідження проблеми є розробка форм і методів формування професійної компетентності майбутніх вихователів.

Список використаних джерел:

1. Беленька Г.В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: монографія. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 320 с.
2. Демченко І. Підготовка майбутнього вчителя початкових класів до засвоєння педагогічних засад інклюзивної освіти. URL: ps.stateuniversity.ks.us/file/issue_64/77.pdf
3. Кузава І., Ярмолюк М. Формування професійної готовності майбутніх вихователів до впровадження інклюзивної освіти. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2016. № 2 (2). С. 75-81. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup20162%282%2914>
4. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. С. 68-80.

The topicality of teachers' readiness to work in the system of preschool inclusive education is being specified in the article; the importance of professional preparation of educators for work in inclusive establishments is highlighted as well; the analysis of professional readiness of future educators to work with children with the special educational necessities is being carried out.

Key words: professional competence, inclusive establishment, future educators, children with special educational needs.

Отримано: 18.04.2018

НАПРЯМИ, ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ЩОДО ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ ДО ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ

У статті здійснюється опис напрямів, форм і методів діяльності соціального працівника щодо підготовки молоді до подружнього життя.

Ключові слова: соціальний працівник, молодь, подружнє життя, шлюб, готовність, взаємини.

Розуміння значущості готовності до подружнього життя, чинників, що її обумовлюють, і соціально-психологічних характеристик ефективних шлюбно-сімейних взаємин логічно викликає запитання, що потрібно робити для того, щоб підготувати молодих людей до майбутнього сімейного життя. Для цього існують напрями роботи, метою якої є підвищення готовності молоді до подружнього життя.

На думку П.Ф. Капгерова, розвиток готовності молоді до сімейного життя передбачає роботу в трьох напрямках:

1) формування психологічної компетентності щодо особливостей взаємин у сім'ї; ознайомлення з основами морально-психологічного клімату сім'ї, етапами досягнення подружньої сумісності, умовами гармонізації сімейних стосунків; висвітлення питань сімейних функцій та ефективного їх виконання тощо;

2) усвідомлення важливості здорового способу життя (через роз'яснення залежності особистісного і сімейного благополуччя від наявності тих чи інших шкідливих звичок); підвищення відповідальності молоді в шлюбно-сімейних взаєминах; розвиток необхідних для гармонійного сімейного життя особистісних властивостей (емпатія, емоційний інтелект, адаптивність тощо); оволодіння прийомами саморегуляції, самоконтролю і самокорекції поведінки та особистісних рис, зняття стресів, розвиток комунікативних навичок і вмінь тощо;

3) формування спрямованості на іншу людину, розуміння її психології, зовнішніх проявів її внутрішніх станів; розвиток уміння психологічно підтримувати іншу людину, «розвантажувати» її; осмислення психологічних відмінностей чоловіка і жінки, уміння враховувати їх у спілкуванні [1, с. 76].

Робота з молоддю повинна також охоплювати розвиток уміння вирішувати конфліктні чи складні ситуації у взаєминах з партнером, а ще спростовувати уявлення про ідеальну сім'ю як безконфліктну, що є досить поширеним серед молоді стереотипом. Таке уявлення не тільки неправильне, а й шкідливе. Адже подружжя, що його поділяє, зіштовхнувшись із першими труднощами, не буде докладаати зусиль, щоб зберегти «невдалий» шлюб. Молодь повинна розуміти, що психологічна сумісність найчастіше досягається не відразу, а потребує тривалої роботи, тож щасливі сім'ї – це не ті сім'ї, де немає конфліктів, а ті, які вміють їх вирішувати [2, с. 22].

Програма психологічної роботи з розвитку соціально-психологічної готовності молоді до шлюбу має охоплювати просвітницьку діяльність, психоконсультативні бесіди і спеціально підібрані психологічні вправи, рольові ігри, спрямовані на розвиток емоційної, комунікативної та інших сфер з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей.

Отже, можна виділити кілька напрямів роботи, що має на меті підвищення готовності молоді до подружнього життя.

Інформування. Функцією спеціаліста в даному випадку є надання молодим людям інформації про значущість здорового способу життя, особливості функціонування сім'ї, виконувани нею завдання, характер взаємин, феномен сімейних криз та їх подолання, особистісні риси, що перешкоджають чи сприяють створенню гармонійної сім'ї, тощо.

Таке інформування можна проводити у формі як лекцій, так і семінарів; як з окремими молодими людьми, так і з парами, що планують одружитися, а також із цілими молодіжними колективами (старші класи школи, групи студентів тощо).

Індивідуальне психологічне консультування. Цей вид психологічної допомоги передбачає індивідуальну роботу, спрямовану на самопізнання, самоусвідомлення себе як

майбутнього сім'янина і розвиток необхідних властивостей та особистісних рис.

Спеціаліст також сприяє пошуку внутрішніх ресурсів та їх використанню для саморозвитку. Крім того, індивідуальне консультування буває дуже корисним у ситуаціях, коли молоді люди переживають труднощі у взаєминах і конфлікти з особами протилежної статі. Часто конфлікти маскують незадоволені несвідомі потреби, і функцією спеціаліста в такому випадку є допомога в усвідомленні цих потреб та знаходженні інших, більш прийнятних, способів їх задоволення.

Консультування майбутньої шлюбної пари. Як зрозуміло з назви напрямку, цей вид психологічної допомоги може застосовуватися для роботи з парою, що збирається одружитися. Під час цієї роботи рекомендовано використовувати різні діагностичні методики з метою прояснення почуттів партнерів одне до одного; визначення того, наскільки добре вони встигли пізнати одне одного і як оцінюють свою готовність до сімейного життя. Виявляючи за допомогою діагностичних методик, а також під час бесіди з майбутнім подружжям різні потенційно проблемні, «небезпечні» місця, спеціаліст має можливість актуалізувати і скерувати спільні зусилля партнерів на оптимізацію майбутньої взаємодії між ними.

Працюючи з майбутньою шлюбною парою, спеціаліст також сприяє розвитку основних соціальних умінь і навичок, таких як навички уважного ставлення до інших, розуміння потреб людей, що поруч, уміння надавати підтримку і вирішувати конфліктні ситуації, виражати свої почуття і розуміти почуття інших тощо.

Важливим також видається прояснення рольових настанов майбутнього подружжя. Для цього бесіду слід побудувати таким чином, щоб партнери на основі уявлень кожного з них про рольову взаємодію в сім'ї прийняли спільне рішення про оптимальний розподіл виконуваних функцій з обов'язковим урахуванням індивідуальних потреб та інтересів кожного.

Групова робота (тренінг). Цей вид роботи доцільний, коли треба проявити свої обмеження і можливості у створенні гармонійного шлюбу, виявити шлюбно-сімейні настановлення і матримоніальні стереотипи, сформувати навички спілкування та вирішення конфліктів, розвинути індивідуально-психологічні властивості, важливі для успішного шлюбу.

Велика кількість роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя здійснюється Центрами Соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді. Об'єктом роботи є школи, заклади профтехосвіти, коледжі, ліцеї, вищі навчальні заклади, робітничі гуртожитки. Така робота здійснюється за допомогою лекторіїв, групових занять (наприклад, для дівчат і хлопців), а також під час індивідуальних консультацій. Для здійснення такої роботи залучаються, крім працівників соціальних служб, інші спеціалісти – юристи, сексологи, наркологи, психологи, гінекологи, андрологи та ін.

Програми лекторіїв передбачають розгляд таких питань: «Здоровий спосіб життя сім'ї», «Сім'я і закон. Кодекс України про шлюб та сім'ю. Укладення шлюбної угоди», «Проблеми планування сім'ї. Народження здорових і бажаних дітей», «Способи вирішення сімейних проблем і конфліктів», «Психологічний клімат сім'ї», «Бюджет сім'ї та його раціональна організація», «Мамина школа. Поради майбутньому батькові» та ін.

Значна увага у підготовці молоді до сімейного життя приділяється вечірніми жіночими та юнацькими гімназіями. Це один з видів інноваційних соціальних технологій, допоміжна компенсаторна форма освіти. В них навчаються дівчата (або юнаки) 13-20 років. Зараз при центрах працює

біля 20 таких гімназій. Термін навчання – два роки. У гімназіях створюються умови для формування особистості з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дівчини (або юнака), поліпшення соціального самопочуття, розширення кола спілкування, духовного збагачення, розвитку творчих здібностей, підготовки їх до виконання у майбутньому соціальних ролей дружини, матері, ділової жінки або чоловіка, батька, професіонала. Кожна гімназія працює за авторськими програмами. До викладання, крім спеціалістів соціальних служб, залучаються викладачі шкіл, науковці та ін. Навчальні плани вечірніх жіночих гімназій включають такі предмети: «Жінки в історії України та світовій історії», «Жінка в бізнесі», «Вічні витоки», «Дівчинка-дівчина-жінка», «Психологія міжособистісних відносин», «Етика і психологія сімейного життя», «Основи етикету», «Я чарівна і приваблива», «Мамина школа» та ін. При цьому значна увага надається питанням гігієни жінок, плануванню сім'ї, збереженню продуктивного здоров'я.

Програми юнацьких гімназій мають ряд курсів, спільних з жіночими, але також і свої специфічні предмети з питань права, психогігієни, вмiлого господарювання, основ фізичної підготовки, рукопашного бою та ін. У процесі викладання застосовуються активні форми занять – тренінги, рольові ігри, конкурси, дискусійні клуби тощо.

Однією з ефективних форм роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя є також діяльність клубів для дівчат, молодих жінок. Мета таких клубів – формування адекватного уявлення про соціальну роль жінки в суспільстві; підвищення культурного рівня жіночої молоді; підготовка до сімейного життя; розвиток комунікативних навичок; формування духовних цінностей; корекція особистісних проблем; сприяння розвитку здібностей; формування активної життєвої позиції. Таких клубів у системі соціальних служб налічується біля 70. Клуби створюються на базі центрів ССМ, шкіл, закладів профтехосвіти, вищих навчальних закладів. На базі багатьох клубів вирішується питання працевлаштування дівчат, здійснюється курсове навчання з підготовки і перепідготовки конкурентоздатних спеціалістів (гувернер, масажист, домашній перукар, косметолог, секретар-референт та ін.). Основна їх мета – підвищення загальної культури дівчат, орієнтація на щасливе материнство, формування здорового способу життя, підготовка до подружнього життя, соціальна адаптація жіночої молоді.

Особлива увага надається створенню таких клубів для дівчат-сиріт, і працюють вони на базі шкіл-інтернатів. Необхідність створення таких клубів обумовлюється тим, що випускникам шкіл-інтернатів буває важко адаптуватися в оточуючому середовищі, вони мають проблеми у створенні сім'ї, організації домашнього побуту і господарства. Відсутність емоційних контактів з батьками, спілкування тільки з ровесниками, обмеженість можливостей у виборі друзів, замкнене коло спілкування негативно позначаються на формуванні особистості цих дітей. У них спостерігаються нечіткі уявлення про сім'ю, сімейні традиції, подружнє спілкування. Тобто у цих дітей немає елементарного уявлення про образ сім'ї – що це таке. На елементарні запитання про організацію сімейної життєдіяльності вони відповісти не можуть. Діяльність подібних клубів враховує особливості цієї категорії дівчат. Особливо важливо проводити тренінги спілкування, використовувати завдання, ігрові ситуації, вправи для розв'язання практичних питань підготовки до сімейного життя.

Значну роль у підготовці молоді до сімейного життя відіграє Пошта довіри. Це листування спеціалістів центрів ССМ з молоддю, підлітками, які проживають у віддалених сільських районах, там, де немає Телефону довіри. Надсилають листи і ті підлітки, які внаслідок індивідуальних особливостей не наважуються безпосередньо звернутися зі своїми проблемами до спеціалістів. Працівники соціальних служб поділяють такі листи на 3 групи – лист до нарколога, до гінеколога, до соціального працівника. Серед них слід виділити ті, що стосуються підготовки молоді до сімейного життя, – це листи до гінеколога. Вони надходять від дівчат і стосуються питань можливості вступу у статеві стосунки,

появи захворювань, що передаються статевим шляхом, небажаної вагітності та ін. Такі дівчата потребують дружньої допомоги, поради, рекомендації гінеколога. Спеціалісти ССМ надають допомогу як у письмовій формі, так і у процесі індивідуальних бесід, на які запрошуються абоненти, дають їм рекомендації куди потрібно звернутися, щоб отримати анонімну консультацію спеціаліста.

Але більшість листів, які також пишуть в основному дівчата, стосуються питань взаємостосунків хлопців та дівчат, чоловіків та жінок, взаємини з батьками. Це історії кохання, про людські почуття, вчинки, втрату віри у майбутнє тощо. Такі листи вимагають великої уваги, зваженості у відповідях, спонукання до самостійного вибору своєї поведінки, роз'яснень негативних наслідків необдуманих вчинків. Причому у відповідях не слід наві'язувати підліткам свою думку, варто надати можливість самостійно вирішувати свою долю. Інакше можна втратити довіру підлітка.

До Пошти довіри можна віднести і записки, які надсилають підлітки після прослухання лекцій спеціаліста. Такі записки теж потребують уважного ставлення. Відповіді можна давати відразу в аудиторії або автори записок запрошуються на індивідуальні консультації до центру ССМ.

Значна робота проводиться соціальними службами разом із РАЦС з тими молодими людьми, які подали заяву про одруження. На базі РАЦС працюють спеціалісти соціальних служб, а також запрошені спеціалісти, які проводять консультації з групами (5-7 пар) або індивідуально з кожною парою. Індивідуальна робота вважається більш ефективною, оскільки така форма дає змогу якнайкраще враховувати біопсихологічні, культурні та інші характеристики партнерів, прогнозувати їх сумісність у міжособистісних та інтимних стосунках. Особлива увага при цьому звертається на проблеми взаємної адаптації, терпимості, взаєморозуміння, створення нормального психологічного клімату в сім'ї, профілактики конфліктних ситуацій і розлучень.

Більш спрощеним варіантом може бути спеціальний лекторій (4-7 занять) «Школа молодих». До тематики лекторію включаються такі питання:

- юридично-правові аспекти шлюбно-сімейних відносин;
- культура та основи фізіології подружнього життя;
- психологія і психогігієна шлюбно-сімейних відносин;
- планування сім'ї, народження здорового покоління;
- медико-соціальні проблеми пияцтва та наркоманії;
- економіка і бюджет сім'ї.

Деякі соціальні служби розробляють спеціальні пам'ятки, які обов'язково видаються молодим перед реєстрацією шлюбу. Вони вміщують різні поради щодо взаємостосунків подружжя, організації його життєдіяльності, народження дітей тощо.

Отже, сьогодні існує широкий набір методів і технік, що можуть стати в пригоді спеціалістові під час роботи, спрямованої на підвищення готовності молоді до подружнього життя. Але при цьому не слід забувати, що головною умовою ефективності такої роботи є прагнення самих юнаків і дівчат підготуватися до такого важливого кроку, як створення сім'ї. Тож починатися ця робота повинна з усвідомлення молодими людьми її значущості, важливості для побудови в майбутньому особистісного щастя, а також прийняття на себе відповідальності за її результати.

Список використаних джерел:

1. Каптерев П.Ф. Про сімейне виховання. Колос: Чернівці, 2000. 168 с.
2. Олійник А.Н. Психологічні проблеми служби сім'ї та шлюбу. Київ: Просвіта, 2004. 110 с.

The article describes the directions, forms and methods of the social worker's activity in preparing young people for marital life.

Key words: social worker, youth, marital life, marriage, readiness, relationships.

Отримано: 18.04.2018

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО ОБРАЗУ «Я» У МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті досліджено проблему обґрунтування програми розвитку професійного образу «я» у майбутніх соціальних працівників.

Ключові слова: розвиток, соціальний працівник, проблема, психологія, навчання, чинник, фахівець.

Постановка проблеми. В сучасних умовах становлення української освітньої сфери актуалізується проблема підвищення ефективності підготовки студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації як фахівців із високорозвинутою професійною самосвідомістю. У вітчизняному суспільстві нагальною є потреба у випускниках не лише з глибокими знаннями і необхідними вміннями за обраним фахом, а й із позитивним ставленням до професійної спільноти, адекватною професійною самооцінкою і позитивним професійним самоставленням, стійким прагненням до професійного самовдосконалення та успішної професійної самореалізації в майбутньому.

Важливим завданням Законів України «Про освіту» і «Про вищу освіту» є підготовка фахівців нової формації у вітчизняних вищих навчальних закладах. Вирішенню цього нагального державного завдання сприятиме обґрунтування науковцями у межах української психологічної науки програми розвитку професійного образу «Я» в майбутніх соціальних працівників протягом їх навчання у вищому навчальному закладі. Адже розвинений професійний образ «Я» є основою їх подальшого успішного професійного становлення як соціальних працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення різних аспектів проблеми розвитку професійного образу «Я» студентів вищих навчальних закладів у процесі їх навчання презентовані в низці сучасних наукових досліджень, які проводилися вітчизняними науковцями із різних галузей психології.

Психологічні основи формування професійної «Я-концепції» майбутніх юристів вивчала Р.В. Каламаж. Учена емпірично зафіксувала зростання показників високого рівня актуалізованості професійної ідентичності студентів із кожним роком навчання у вищій школі. В їх професійному образі «Я» помічено збільшення кількості рис, що зумовлено засвоєнням таких професійних знань, які стосуються особистості фахівця [1].

Психологічні чинники становлення професійного образу «Я» майбутніх психологів емпірично виявив С.О. Ренке. До цих чинників він зарахував: характер самоставлення, змістові та динамічні характеристики мотиваційної сфери особистості студентів, їх професійні здібності, професійну самосвідомість і форму навчання – денну чи заочну [3].

Досліджуючи специфіку розвитку професійної «Я-концепції» у студентів факультету фізичного виховання та спорту вищих навчальних закладів, В.О. Швидкий емпірично встановив, що цей процес у респондентів суттєво залежить від сили зв'язку між їх ідеальним образом «Я» та усвідомленням і прийняттям ними соціально заданого образу фахівця у галузі фізичного виховання і спорту. За його позицією, основним психологічним механізмом розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх фахівців є рефлексія особистості, що містить її саморозуміння, самоуправління і саморозвиток [4].

Динаміку розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх фахівців сфери правоохоронної діяльності дослідив П.В. Макаренко. Психолог з'ясував, що специфіка цього виду діяльності може позитивно і негативно впливати на професійну «Я-концепцію» студентів. Важливим є його висновок про те, що перспективна професійна самоідентифікація майбутніх фахівців сфери правоохоронної діяльності є провідним чинником розвитку їх професійної «Я-концепції» [2].

Проте, як помітно з проведеного теоретичного аналізу, питання обґрунтування програми розвитку професійного образу «Я» в майбутніх соціальних працівників протягом їх навчання у вищій школі не було предметом наукового інтересу психологів і стало **метою** нашого вивчення.

Виклад основного матеріалу. За нашим розумінням, професійний образ «Я» майбутнього соціального працівника – це складне інтегроване утворення, що містить множини його емоційно-ціннісних уявлень про себе як фахівця сфери соціальної роботи. Розвитку цього складного утворення у студентів вищих навчальних закладів, які здобувають освіту за спеціальністю «Соціальна робота», сприятиме систематичне застосування відповідної програми у навчально-виховному процесі вищої школи.

Основною умовою ефективності застосування програми з розвитку професійного образу «Я» ми вважаємо дотримання викладачами і кураторами академічних груп у навчально-виховній роботі з майбутніми соціальними працівниками принципів гуманістичного (А. Маслоу, 2001; К. Роджерс, 1994) і особистісно-орієнтованого (І.Д. Бех, 2003; В.В. Рибалка, 1998) підходів.

На нашу думку, вельми важливим є й дотримання ними ряду психолого-педагогічних умов, що обґрунтовані нами з огляду на положення вчених про розвиток професійної «Я-концепції» у студентів на етапі їх фахового навчання (Р.В. Каламаж, 2010; Р.В. Павелків, 2013 та ін.). Основними з цих умов є такі: ставлення викладачів і кураторів академічних груп до студентів із емпатійністю, розумінням, підтримкою, довірою і толерантністю; підкреслення важливості дотримання професійних цінностей соціального працівника; презентування викладачами і кураторами академічних груп власного позитивного емоційно-ціннісного ставлення до професійної спільноти соціальних працівників, своєї поваги до їх місії, як у нашій країні, так і в світі тощо; значний обсяг знань викладачів і кураторів академічних груп про історію розвитку соціальної роботи в Україні та світі, специфіку професійної діяльності соціальних працівників, їх професійні якості, цінності та норми поведінки тощо.

Окрім дотримання викладачами і кураторами академічних груп презентованих вище психолого-педагогічних умов, важливим є систематичне застосування ними у навчально-виховному процесі вищої школи масиву розвивальних і виховних технологій, які сприяють розвитку професійного образу «Я» в майбутніх соціальних працівників та інтенсифікують у них психологічні механізми професійної ідентифікації та рефлексії. Зокрема важливим є моделювання професійних ситуацій, зокрема й фрустраційних, проведення ділових ігор зі студентами на навчальних заняттях і виховних заходах, що покращить засвоєння ними особливостей професійної діяльності соціальних працівників, сприятиме поглибленню їх розуміння професійних якостей працівників сфери соціальної роботи та усвідомленню таких якостей у власному професійному образі «Я», а також прийняттю їх цінностей і норм поведінки, розвитку саморегуляції й самоконтролю у професійних стосунках.

Висновки і перспективи. Отже, важливим для розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх соціальних працівників є застосування відповідної програми у навчально-виховному процесі вищої школи. Перспективним для подальшого вивчення вважаємо питання апробації та встановлення ефективності програми розвитку професійного образу «Я» у майбутніх соціальних працівників. Результати розв'язання цього важливого питання будуть висвітлюватися у наших наступних публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Каламаж Р.В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Острого, 2010. 487 с.
2. Макаренко П.В. Професійна «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності: автореф. дис. ... канд.

- психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Харків, 2001. 20 с.
- Ренке С.О. Психологічні чинники становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2010. 246 с.
 - Швидкий В.О. Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2007. 18 с.

In the article the problem of substantiation of the program of development of professional image "I" in future social workers is investigated.

Key words: development, social worker, problem, psychology, training, factor, specialist.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.992.73

О. Б. Столяренко, кандидат психологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РІЗНОВІКОВИХ ВЗАЄМИН ДОШКІЛЬНИКІВ У ІГРОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто теоретичні аспекти проблеми впливу ігрової діяльності на розвиток особистості дошкільника. Проаналізовано погляди психологів на особливості ігрових взаємин між дітьми різного віку. Встановлено, що найскладніші виховні завдання успішно вирішуються саме у сюжетно-рольовій грі дітей різного віку, коли дошкільники вчаться з повагою ставитися до старших і турбуватися про молодших за себе дітей.

Ключові слова: міжособистісні взаємини, різновікові взаємини, різновікова група, ігрова діяльність.

Постановка проблеми. У «Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні» зазначено, що для особистісного становлення дитини особливе значення має спілкування, яке є найважливішим фактором перетворення новонародженого індивіда в соціальну істоту. Дитина дошкільного віку має оволодіти вміннями спілкуватися з однолітками, з молодшими та старшими за себе дітьми. Слід зазначити, що незважаючи на багатогранність вивчення проблеми міжособистісних взаємин, ученими недостатньо уваги приділяється проблемі розвитку дітей, що виховуються у різновікових групах дошкільного навчального закладу і, зокрема, дослідженню особливостей ігрової діяльності дошкільників різного віку. Тобто, потреба дошкільної освіти у розробці психологічно обґрунтованої системи виховних впливів для формування позитивних різновікових взаємин дітей є досить актуальною.

Мета статті: науково-теоретичне обґрунтування позитивного впливу ігрової діяльності на розвиток різновікових взаємин дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Вагомий внесок у дослідження міжособистісних взаємин дітей дошкільного віку зробили відомі вітчизняні психологи О. Вовчик-Блакитна, В. Кузьменко, О. Запорожець, Г. Костюк. Учені довели, що потреба дітей в спілкуванні не виникає спонтанно, а закладається у ранньому віці на основі взаємин з дорослими, однолітками та дітьми іншого віку.

Про корисність різновікових взаємин для формування доброзичливого ставлення до оточуючих, моральних почуттів, ціннісних якостей дітей дошкільного віку також свідчать дослідження сучасних вітчизняних психологів і педагогів С. Гаврилюк, І. Лапченко, О. Кононко. При цьому фактор взаємодії дітей різного віку виступає як важлива умова, що оптимізує розумовий і фізичний розвиток вихованців ДНЗ.

С. Гаврилюк [2] доводить, що діти четвертого – п'ятого року життя в спілкуванні з дітьми двох – трьох років охоче беруть на себе роль старших, часто підкреслюють своє положення старшого. Однак, прагнучи навчити малят, старші діти часто виявляють бажання керувати їх поведінкою. У той же час діти шостого – сьомого року життя в процесі гри з молодшими вже розуміють, що правила гри обов'язкові для старших, але не обов'язкові для маленьких.

О. Вовчик-Блакитна [1] в експериментальних дослідженнях приходять до висновку, що завдяки спільній діяльності молодших дітей зі старшими дошкільниками у малят розширюються функції мови, вони легко опановують навички словесного спілкування, постійно поповнюючи й активізуючи свій словниковий запас, засвоюючи словесні обороти і форми мовлення.

Розробляючи методику роботи в різновіковій групі дитячого садка, В. Кузьменко [5] зазначає, що саме у таких групах створюються особливо сприятливі умови для розвитку мовної активності молодших дітей, тому що їхній словник

і поняття збагачуються не лише під безпосереднім впливом педагога, але й у процесі спілкування зі старшими дітьми.

За даними О. Кононко [4], мовлення дітей однакових за віком, які знаходяться на різних рівнях розвитку спілкування, може суттєво відрізнитися. У той же час мовлення дітей різних за віком, але які знаходяться на одному рівні комунікативної діяльності, приблизно однаково за лексичним складом, складністю граматичного оформлення, розгортання речень.

У дослідженні К. Карасьової [3] обґрунтовано переваги різновікових груп у порівнянні їх з традиційними одновіковими групами дошкільних закладів. Автор наголошує, що у різновікових групах діти набагато більше спілкуються і розмовляють один з одним. Частіше називають товариша по імені, задають йому питання, обговорюють план гри чи спільної справи.

Науковцями визначені основні види діяльності, в яких передбачене максимальне спілкування старших і молодших дітей. Так, дослідження І. Лапченко [6] показали, що ігри і праця дітей шести – семи років характеризується багатством здобутками, які відрізняють їх від діяльності молодших дошкільників, завдяки цьому старші діти здатні піклуватися про молодших, допомагати їм, навчити їх у процесі спілкування окремим елементам того, що вміють робити самі.

Встановлено, що у поглядах психологів існують певні розбіжності щодо визначення оптимальної вікової різниці між дітьми для формування позитивних взаємин у сюжетно-рольовій грі. Так, за даними К. Карасьової [3], оптимальна вікова різниця між дітьми повинна бути не більшою, ніж два роки. Це сприяє їх позитивній взаємодії і впливу один на одного. Проте, С. Гаврилюк [2] та О. Кононко [4], виходячи із власних досліджень, вважають, що вікова різниця у три і більше років може сприяти формуванню у старших дітей почуття відповідальності за молодших, прагнення їх захищати та опікувати.

Висновки. Сюжетно-рольова гра є провідною діяльністю дошкільника і становить умову його психічного та особистісного розвитку. Найскладніші виховні завдання успішно вирішуються саме у сюжетно-рольовій грі дітей різного віку, коли діти вчаться уважно ставитися до старших, турбуватися про менших, набувають різноманітних комунікативних навичок.

Проблеми різновікового спілкування дошкільників присвячено неприпустимо мало досліджень, особливої уваги потребує розкриття психологічних особливостей міжособистісних взаємин дітей в умовах різновікових груп дошкільного навчального закладу.

Список використаних джерел:

- Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку. *Психологія*. Київ: Наукова книга, 2011. № 2. С. 80-87.

2. Гаврилюк С.М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей різного віку в навчально-виховному комплексі школа – дошкільний навчальний заклад. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. [наук. зб. / УДПУ ім. П. Тичини]. Київ: Наук. світ, 2014. Вип. 9. С. 202-208.
3. Карасьова К.В. Особливості прояву комунікативного складника у структурі сюжетно-рольової гри молодших дошкільників. *Актуальні проблеми психології. Т. 4. Психологія розвитку дошкільника*. [Зб. наук. статей / за ред. С.Д. Максименка та С.Є. Кулачківської]. Київ: Нора-прінт, 2014. Вип. 2. С. 49-53.
4. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ: Стило, 2010. 336 с.
5. Кузьменко В.У. За віком і за інтересами (комплектування різновікових груп). *Дошкільне виховання*. 2013. № 7. С. 19-20.
6. Лапченко І.О. Емоційне ставлення дошкільників до себе і ровесників. *Наука і освіта*: науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Одеса, 2016. С. 95-96.

In the article the looks of home and foreign psychologists are analysed to the role of mutual relations of children of different age in development of personality of child. The problem of mutual relations of children of different age small part of researches is sanctified to. The special attention is required by opening of psychological features of communication of children in the groups of preschool educational establishment.

Key words: mutual relations of children of different age, group of different age, position «chief» and «junior».

Отримано: 18.04.2018

УДК 373.3.094.21:616.4

О. М. Ткач, кандидат педагогічних наук

РОЛЬ СИНОПТИЧНОЇ ПЛАСТИЧНОСТІ ТА МОЗОЧКОВОЇ СТИМУЛЯЦІЇ У КОРЕКЦІЇ МОТОРНОЇ АЛАЛІЇ

У статті висвітлюється механізм формування довготривалої синаптичної пластичності у моторних зонах кори головного мозку в дітей з моторною алалією. Подана характеристика найбільш відомих пристосувань для мозочкової стимуляції, що використовуються на логопедичних заняттях.

Ключові слова: моторна алалія, синаптична пластичність, мозочкова стимуляція.

Моторна алалія обумовлена ураженням центрального відділу мовнорухового аналізатора. Якщо uszkodження локалізовані у посцентральних звивинах, розвивається аферентна моторна алалія, прогресування якої супроводжує кінестетична артикуляторна апраксія. Якщо уражена премоторна кора, то розвивається еферентна моторна алалія. Її перебіг проходить на тлі кінетичної артикуляторної апраксії.

Моторна алалія проявляється немовленнєвими і мовленнєвими симптомами. Спостерігаються проблеми з руховими функціями у вигляді незграбних рухів, погані координативні і слабкості моторики пальців рук. Складнощі із засвоєнням навичок самообслуговування, наприклад шнурування черевик. Наявні порушення в емоційно-вольовій сфері, недорозвиток сприймання та уваги. Діти, залежно від поведінкових особливостей, мають симптоми гіперактивності, розторможеності, а також малорухливості або загальмованості. Велика частина дітей має знижену працездатність, високу стомлюваність і негативізм щодо мовлення.

Відставання у формуванні інтелектуальних вмінь у дітей з моторною алалією відбувається через брак мовленнєвої активності. У процесі мовленнєвого розвитку даний недолік може поступово компенсуватися. Спостерігається збереження функцій сприймання і розуміння зверненого мовлення на тлі грубих відхилень або недорозвитку власного мовлення у дитини. З запізненням протікає кожен з етапів розвитку мовного досвіду, при цьому спостерігається істотне редукування мовленнєвих реакцій. Спостерігається грубе порушення звуковимови, незважаючи на доступність будь-якого артикуляційного руху для дитини, у якій проявляється аферентна моторна форма алалії.

Основний мовленнєвий недолік – нездатність виконати послідовно серію артикуляційних рухів, яка супроводжується грубим перекручуванням складової структури. Динамічний мовний стереотип не сформований, що може приводити до виникнення заїкання. Спостерігається недорозвиток словникового запасу. Нове слово погано засвоюється, активний словник представлений побутовою термінологією. Наслідком невеликого словникового запасу є погане розуміння словесних значень, їх неправильне застосування, заміна на схожі за семантичним значенням і звучанням слова. У словнику переважають іменники. Фрази складаються з простих речень. Дитині не вдається в правильному порядку відтворити події і виділяти основні або другорядні елементи. Виникають труднощі в процесі передачі послідовності подій.

У дітей з складною чи комбінованою формою моторної алалії часто констатується наявність тільки наслідуван-

ня звуків, вимова лепетних слова та активне використання жестів і міміки.

Корекційна робота передбачає формування нових моторних стереотипів. Цього можливо досягнути завдяки специфічним властивостям клітин кори головного мозку, а саме їх синаптичній пластичності. Дослідження в галузі неврології та нейрофізіології доводять, що довготривала синаптична пластичність відповідає за здатність до запам'ятовування окремих рухів чи їх комплексів. Набутий дітьми моторний досвід, що призвів до змін синапсів залишає специфічні зміни в корі головного мозку і при певній стимуляції з пам'яті можна виїмати все, що вона коли-небудь відобразила.

Найбільш ефективним способом формування довготривалої синаптичної пластичності є мозочкова стимуляція. Загалом, це комплекс вправ, спрямованих на розвиток ділянок мозку, що відповідають за мовленнєву активність та поведінку дитини. Якщо раніше вважалося, що мозочок управляє рівновагою і координує рухи очей і інших частин тіла, то сьогодні вчені довели, що цей маленький клубочок, що містить величезну кількість нейронів, відповідає за своєчасний розвиток інтелекту, мовлення та емоційно-вольової сфери дитини.

Методика була розроблена Френком Більгоу під час роботи з дітьми з дислексією та дисграфією. Підходи, використані автором, отримали підтвердження і в інших взаємозв'язку руху та інтелектуальних процесів. Прикладами цього служать теорія рівневої організації Н.А. Бренштейна, теорія СДЛ ВПФ А.Р. Лурія, принципи нейропсихології дитячого віку Л.С. Цветкової, діяльний підхід А.Н. Леонтьєва та інші.

Устаткування для мозочкової стимуляції за своїм характером досить різноманітне, тому відповідає корекційно-розвивального принципу подвійної стимуляції. Використовуються балансувальні дошки, відцентровані сфери, рівновагові мішечки та підвісні балансири. Балансувальні дошки дозволяють сформувати відчуття рівноваги, координованості рухів верхнього плечового поясу, попереку та нижнього поясу. Рівень складності вправ може підвищуватися не тільки за рахунок додаткового матеріалу, а й регулюванням положення ніг на розмітці дошки, зміни кута роликів. Рівновагові мішечки відрізняються між собою розміром, вагою і кольором. М'ячі-маятники можуть підвищуватися на різну висоту та кріпитися за допомогою однієї чи кількох систем кріплення. Доцільним є використання цільових щитів та планок з кольоровими чи фігурними секторами, з гладкою, випуклою чи структурованою поверхнею. Дуже важливо є послідовністю виконуваних вправ, правильність та чергування вправ з навантаженням а різні групи м'язів.

Працювати з окремими балансирами можна як у реабілітаційних центрах так і вдома, однак, варто зауважити, що сама методика досить громізка і вимагає спеціальної підготовки фахівців (інструкторів ЛФК, реабілітологів чи корекційних педагогів).

Список використаних джерел:

1. Соботович Е.Ф., Рождественская М.В. Особенности психического и речевого развития детей с моторной алалией. *Питання дефектології*. Київ, 1975. Вип. 10. С. 70–86.
2. Соботович Е.Ф. Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции: учеб. пособие для студентов. Москва: Классик-Стиль, 2003. 160 с.
3. Тищенко В.В. Моторна алалія в контексті психолого-педагогічних досліджень. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна* / за ред. О.В. Гаврилова,

В.І. Співака. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. XV. С. 181–186.

4. Bliss, T.V., Lomo T. (1973). (00) 80338-4 Long-lasting potentiation of synaptic transmission in the dentate area of the anaesthetized rabbit following stimulation of the perforant path. *Neuron* 232 (2). P. 331–56.
5. Citri A., Malenka R.C. (2008). Synaptic Plasticity: Multiple Forms, Functions, and Mechanisms 33 (1). P. 18–41.
6. Zucker R.S.; Regehr W.G. (2002). Short-term synaptic plasticity. *Annual Review of Physiology* 64 (11). P. 355–405.

The article deals with the mechanism of formation of long-term synaptic plasticity in the motor zones of the cerebral cortex in children with motor analysis. The characteristic of the most famous adaptations for cerebellar stimulation, used in speech therapy classes is given.

Key words: motor alalia, synaptic plasticity, cerebellar stimulation.

Отримано: 18.04.2018

УДК 37.047

О. С. Толков, кандидат психологічних наук

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано поняття "професійного самовизначення" у наукових джерелах. Виокремлено складові професійного самовизначення. Розглянуто етапи професійного самовизначення особистості.

Ключові слова: професія, професійне самовизначення, етапи професійного самовизначення.

Питання професійного самовизначення посідає чільне місце у наукових пошуках психологів, педагогів, соціологів тощо. Адже дослідження особливостей самовизначення особистості в сучасних умовах необхідне для усвідомлення процесів становлення суспільної думки щодо важливості конкретних професій, формування пріоритетних напрямків підготовки майбутніх фахівців.

Терміном "самовизначення" позначається у наукових психолого-педагогічних джерелах самовизначення особистісне, професійне, етичне, інтелектуальне, моральне, сімейне, соціальне, релігійне тощо.

Процес професійного самовизначення дає змогу особистості визначитися з напрямком вибору певної професії. Адже обрати професію відразу не так вже й легко. Цей процес проходить певні етапи, має свої особливості. Досить багато чинників повсякчас впливають на обрання майбутньої професійної діяльності.

Професійне самовизначення – це процес, який охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до завершення трудової діяльності.

Поняття "професійне самовизначення" утворене з 2 слів: професія та самовизначення. Так, професія (від лат. *professio* – офіційно вказане заняття, спеціальність) – відокремлений у рамках суспільного поділу праці комплекс дій та відповідних знань, що вимагає відповідної освіти [5]. Самовизначення – це визначення особистістю індивідуальних можливостей, здібностей, критеріїв самооцінки.

У свою чергу, професійне самовизначення постає складним процесом усвідомлення особистістю свого призначення в житті, професійного вдосконалення, самореалізації духовних і фізичних можливостей, формування професійних намірів і планів.

Під професійним самовизначенням у педагогіці розуміють самооцінку індивідуальних особливостей, врахування власних професійно-важливих якостей, знань, умінь та навичок з вимогами конкретної професії; рішення особистості щодо вибору майбутньої професійної діяльності – обрання професії, навчального закладу, місця роботи, зміну місця роботи тощо.

У соціолого-педагогічному словнику дане поняття трактується як процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Професійне самовизначення передбачає усвідомлення особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності й передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей

та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста [4, с. 202]. Його основною метою є формування готовності до самостійного усвідомлення, планування, корекції і реалізації індивідуального розвитку.

Л.І. Божович зазначає, що професійне самовизначення виступає певним вибором майбутнього трудового шляху, пошуком свого місця в праці, в суспільстві, в житті, знаходженням мети та сенсу власного існування [1, с. 34]. У процесі самовизначення особистість враховує власні можливості та зовнішні умови, які є важливими на шляху обрання професії.

Варто зауважити, що професійне становлення особистості відбувається на таких стадіях: формування професійних намірів, професійне навчання, професійна адаптація й часткова або повна самореалізація особистості у професії. Враховуючи вищезазначені стадії, М.С. Пряхніков виокремлює такі рівні професійного самовизначення: формування професійної готовності до самовизначення; конкретний професійний вибір; освоєння професії та уточнення спеціальності у процесі навчання; самостійне вдосконалення та перепідготовка у процесі роботи та освоєння суміжних і нових спеціальностей [3, с. 47-49].

У наукових джерелах виокремлюють такі етапи професійного самовизначення:

1. Первинний вибір професії. Особа, яка робить вибір, ще повністю не усвідомлює своє бажання досягти конкретної професії. Вона не має необхідних знань про світ професій, у неї наявні поверхневі уявлення про необхідні для певного виду професій знання, уміння, навички, професійно-важливі якості тощо. Цей етап характерний для учнів молодшого шкільного віку, але може спостерігатися й у підлітковому віці.

2. Етап професійного самовизначення. Особа поверхнево орієнтується у світі професій, у неї виникає бажання оволодіти певною професією. Цей етап в основному характерний для осіб старшого шкільного віку.

3. Професійне навчання. Особи шляхом навчання у вищих навчальних закладах I-IV рівня акредитації здобувають певні знання, уміння та навички в обраній професії.

4. Професійна адаптація. На цьому етапі працівник формує індивідуальний стиль діяльності, намагається досягнути піку професійних можливостей.

5. Самореалізація в діяльності. Особа ефективно працює, постійно професійно вдосконалюється.

Етап вибору майбутньої професії є надзвичайно важливим кроком у житті кожної людини. Адже надзвичайно

важливо обрати професію, яка буде приносити задоволення: моральне, духовне, матеріальне тощо. У такому випадку особистість буде професійно самовдосконалюватися, повністю реалізувати власний потенціал, набувати щораз нових навичок у обраній професії.

Отже, професійне самовизначення особистості постає динамічним процесом, упродовж якого людина формує професійні наміри та прагнення, робить власний професійний вибір, враховує професійні перспективи у обраній професії, передбачає можливі напрямки зміни сфери професійної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва: Педагогика, 1968. 435 с.

2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 4-е изд., стер. Москва: Академия, 2010. 304 с.
3. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. 256 с.
4. Соціолого-педагогічний словник / уклад.: С.У. Гончаренко, В.В. Радул, М.М. Дубінка та ін.; за ред. В.В. Радула. Київ: Ексіб, 2004. 304 с.
5. Професія. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Професія

The article analyses the concept of "professional self-determination" in scientific sources. The components of professional self-determination are singled out. The stages of professional self-determination are considered.

Key words: profession, professional self-determination, stages of professional self-determination.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922.6

Я. А. Утьосов, аспірант

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті розглянуто теоретичні основи соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: соціальний розвиток, соціальні якості, соціальна компетентність, підлітки з інтелектуальними порушеннями.

Постановка проблеми. Сучасна орієнтація загальноосвітньої школи на якісну освіту підростаючого покоління потребує вирішення питання інтеграції та інклюзії підлітків з інтелектуальними порушеннями у соціум, їх соціалізації та соціальної адаптації. Особливо проблематичним виявляється формування соціальної компетентності, розвитку соціальних якостей, які сприятимуть життєвій та професійній самореалізації підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Найважливішою метою соціалізації та соціальної адаптації підлітків з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями виступає формування інформативних, комунікативних, життєвих та соціальних компетентностей з метою недопущення або усунення, нівелювання проявів дезадаптації у них. Дослідження цієї мети уможливлено завдяки інтенсифікації педагогічного процесу, його змісту, методів, організаційних форм, які забезпечують отримання як навчальних, так і розвивальних ефектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти формування соціальної компетентності у загальній психології та педагогіці розкрито у працях В. Аверіна, І. Беха, Л. Виготського, І. Кона, Г. Костока, А. Мудрика, В. Панка, А. Петровського, С. Савченко, В. Рибалка, С. Рубінштейн тощо. Науковцями було досліджено питання сутності та змісту поняття процесу соціалізації особистості та його складових (І. Бех, Н. Голованова, Н. Заверико, І. Зверєва, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, В. Москаленко, А. Мудрик, С. Савченко, С. Харченко); психології соціального пізнання особистості (Г. Андрєєва, С. Рубінштейна); соціально-емоційного розвитку особистості та мотивації її соціальної поведінки (І. Алтуніна, О. Кононко, І. Кон); особливостей соціалізації дітей молодшого та старшого шкільного віку, вихованців закладів інтернатного типу (А. Богуш, Л. Варяниця, Н. Гавриш, М. Докторович, Л. Канішевська, С. Курінна); педагогічних аспектів соціалізації та соціальної компетентності учнів загальноосвітніх закладів (І. Ніколаєску, О. Павлик, О. Позднякова); розвитку соціальної компетентності підлітків (О. Прашко).

У спеціальній психолого-педагогічній літературі проблема соціальної компетентності розглядалась у таких напрямках: сутність, зміст та характеристика соціалізації, соціальної адаптації, інтеграції та інклюзії осіб з інтелектуальними порушеннями (Ю. Бистрова, Л. Виготський, Т. Жульковська, Л. Занков, І. Лубовський, С. Миронова, В. Синьов, А. Шевцов); розвиток комунікативної діяльності та інформаційної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями (Н. Гончарук, О. Проскурняк); пси-

холого-педагогічний супровід, соціалізація та інклюзія учнів з із затримкою психічного розвитку, з порушеннями аналізаторів, опорно-рухового апарату (О. Глоба, С. Іванченко, В. Кобильченко, Т. Сак, Е. Синьова, Л. Ханзерук); педагогічні аспекти адаптації, соціалізації та соціальної інтеграції дітей з інтелектуальними порушеннями (А. Висоцька, В. Липа, Г. Мерсіянова); психолого-педагогічні основи соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями (І. Татяничківа, О. Хохліна); професійно-трудова соціалізація та адаптація осіб з інтелектуальними порушеннями (Ю. Бистрова, В. Бондар, О. Хохліна); особливості використання загальнокультурних норм поведінки учнями початкової та основної школи з інтелектуальними порушеннями (І. Бгажнокова, О. Вержиховська, Г. Запрягаєв); порушення соціальної поведінки та міжособистісних стосунків учнів з інтелектуальними порушеннями (Е. Альбрехт, Т. Кузьміна, К. Лебединська, Г. Печерський, Л. Руденко).

Мета статті. Теоретично обґрунтувати основні положення розвитку соціальної компетентності підлітків з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Соціальна компетентність є складним, міждисциплінарним феноменом, що обумовило різноманітні напрями її дослідження у сфері педагогіки. Вона виступає як система структурованих знань про закономірності поведінки, діяльності та відносин, які проявляються через особистісні якості людини, що забезпечують відповідальне саморегулювання поведінки особистості в суспільстві, передбачає володіння складними комунікативними навичками, формування адекватних умінь в нових соціальних умовах.

Соціальна компетентність передбачає певний обсяг знань і рівень сформованості умінь та навичок, що дозволяють людині адекватно орієнтуватися в різних ситуаціях, об'єктивно оцінювати себе і людей, здійснювати самооаналіз і самоконтроль, прогнозувати поведінку інших осіб, формувати необхідні відносини і успішно впливати на них, орієнтуючись на наявні умови.

Розвиток соціальної компетентності у підлітків з типовим розвитком є важливим для успішної реалізації їх в соціумі та має певні особливості: прагнення розуміння себе та інших як особистості, яскраво виражена потреба в ідентифікації; зміщення соціальних ролей; зростання потреби в спілкуванні та емоційному благополуччі; процес дорослішання, пов'язаний з появою ряду особистісних проблем або досягнень, прагнення самостійності та індивідуальності.

Процес формування соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями проходить з великими труднощами та у сповільненому темпі. Схематично його можна розділити на 3 етапи:

I етап. Вхідження підлітка з інтелектуальними порушеннями в соціум: першою сходинкою є адаптація його в сім'ї. Успішність цього процесу залежить від того, наскільки адекватно члени родини реагують на проблеми підлітка і допомагають у їх подоланні. Виникаючі труднощі – результат неправильної позиції батьків та інших членів сім'ї.

II етап. Перебування підлітка з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі. Важливу роль має відіграти такт педагогів, повага до підлітка з інтелектуальними порушеннями. Налаштування дитини на перебування у закладі, на важливість нових змін у його житті виконують члени родини.

III етап. Адаптація підлітка з інтелектуальними порушеннями та його сім'ї власне у суспільстві, (пошук інших сімей з подібними проблемами, встановлення контактів).

Висновки. Отже, теоретичні основи вивчення проблеми соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями показали, що даний процес є важливим для успішної реалізації дитини в соціумі та має певні особливості, проходить з великими труднощами та у сповільненому темпі.

Перспектива подальшого дослідження. Однак, незважаючи на актуальність дослідження теоретичних основ соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями, проблема залишається недостатньо дослідженою у контексті організації та взаємозв'язку навчально-

виховного процесу, що вимагає розробки спеціальних педагогічних технологій щодо взаємодії уроку і позакласної виховної роботи у формуванні соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Список використаних джерел:

1. Балл Г.О. Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах. Київ: Освіта, 1998. 132 с.
2. Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка. Київ: Освіта, 2007. 20 с.
3. Жульковська Т. Соціалізація людей с обмеженими інтелектуальними можливостями / Моск. гуманит.-соціальної академія. Москва: Социум, 2001. 208 с.
4. Канішевська Л.В. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу: наук.-метод. посіб. Київ: Пед. думка, 2007. 172 с.
5. Мудрик А.В. Соціалізація человека: учеб. пособие для высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательский центр «Академия», 2006. 304 с.
6. Ніколаєску І.О. Формування соціальної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів: науково-методичний посібник. Черкаси: ОПОПП, 2014. 76 с.

The article deals with the theoretical basis of social competence of adolescents with intellectual disorders.

Key words: social development, social qualities, social competence, adolescents with intellectual disabilities.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922.6-053

М. М. Утьосова, аспірантка

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СПРИЙМАННЯ ПРОСТОРУ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті розглянуто теоретичні основи розвитку сприймання простору у дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: сприймання простору, психологічні умови, дошкільники з інтелектуальними порушеннями.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку педагогічної науки та практики особливого значення набуває проблема інклюзивного навчання дітей з психофізичними порушеннями, інтенсифікації корекційно-виховного впливу з метою оптимального розвитку дошкільників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями. Актуальність її вивчення зумовлена необхідністю пошуку ефективних шляхів, зокрема комплексного підходу до формування сприймання простору у дошкільників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями, що потребує проведення досліджень, спрямованих на розробку педагогічного забезпечення ефективного виховного впливу в зазначеному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти проблеми розвитку сприймання простору у дошкільників у загальній психології та педагогіці розкриваються у працях А. Запорожця, В. Зінченка, Б. Ломова, А. Лурія (зміст та сутність пізнавальних процесів особистості: відчуття та сприймання), Б. Ананьєва, Є. Рибалко (особливості сприймання простору у дітей), З. Борисова, О. Локшиної, О. Олейнікової, Р. Семернікової (виховання почуттів у дітей), О. Кононко (сутність і шляхи реалізації індивідуального підходу у вихованні дошкільників), Н. Побірченко, В. Савельєва (особливості розвитку психомоторики та сенсомоторики у дошкільників), М. Лісіної, А. Рузської (розвиток сприймання форми у дошкільників), В. Котирло, С. Шевченко (корекційно-розвиваюче навчання і виховання дітей дошкільного віку).

У спеціальній психолого-педагогічній літературі проблема розвитку сприймання простору у дошкільників розглядалось у таких напрямках: психологічні аспекти розвитку пізнавальних процесів у дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (С. Забрамна, М. Матвєєва, А. Обухівська, І. Соловійов, Н. Стадненко); сенсорне вихо-

вання дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (Ю. Андрухович, Є. Войлокова, Л. Ковальова); характеристика сенсорних та інтелектуальних порушень, шляхи їх корекції (Л. Назарова, С. Трикоз); особливості актуалізації уявлень дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (А. Виноградова, А. Кліх); формування соціальних навичок у дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (А. Висоцька); особливості формування образотворчої діяльності дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (О. Гаврілушкіна, А. Катаєва, Є. Стребелева); особливості формування уявлень про форму предмету у дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку у процесі ігрової та образотворчої діяльності (А. Катаєва, О. Мозолюк-Коновалова, А. Обухівська, Є. Стребелева); готовність дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку до навчання в школі (І. Єременко, В. Турчинська); своєрідність сенсорного розвитку та виховання дошкільників з порушенням інтелектуального розвитку (А. Катаєва); гаптичне та зорове сприймання дошкільників з типовим та порушеним інтелектуальним розвитком (І. Мамайчук); особливості сприймання кольору дошкільниками з порушенням інтелектуального розвитку (Г. Цикото, Ж. Шиф); програмно-методичне забезпечення змісту корекційно-спрямованого навчання і виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями (Г. Блеч, І. Гладченко, С. Трикоз, О. Чеботарьова).

Мета статті. Теоретично обґрунтувати особливості розвитку сприймання простору у дошкільників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Сприймання – це психічний процес, що полягає в цілісному відображенні предметів і явищ навколишнього світу під безпосереднім впливом фізичних подразників на рецептори органів чуття. При

цьому сприймання має суб'єктивний характер, бо воно залежить від попереднього досвіду і знань.

Оснovoю сприймання простору становить пізнання непросторових властивостей об'єктів через зорові, вестибулярні, рухові та шкірні відчуття. У комплексі вони дають змогу судити про відношення тіла до вертикалі, про просторове положення і відстань до інших об'єктів. Сприймання простору не природжене, а виникає і розвивається у процесі життя.

Сенсорний розвиток дошкільників з типовим розвитком передбачає засвоєння уявлень (образів) про різноманітні властивості й відношення предметів і явищ, опанування нових дій сприйняття, які дають змогу повніше сприймати навколишній світ. Як відомо, уже в ранньому віці дошкільник з типовим розвитком має певний запас уявлень про різноманітні властивості предметів, деякі з них починають відігравати роль зразків, з якими вона порівнює властивості нових предметів у процесі їх сприйняття. Дошкільники з типовим розвитком добре володіють діями сприймання простору, які склалися у ранньому дитинстві. В них удосконалюються перцептивні дії, вони починають опановувати орієнтування у просторі і часі, у них формується художнє сприймання і сприймання людей.

Для дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільний вік виявляється лише початком розвитку перцептивної дії. На основі виникнення у дошкільника інтересу до предметів, іграшок починається ознайомлення з їхніми властивостями і відношеннями.

Розвиток сприймання простору у дошкільників з інтелектуальними порушеннями має значні відмінності від розвитку сприймання простору у дошкільників з типовим розвитком. Оволодіваючи вибором за зразком на основі зорової орієнтації, дошкільники, проте не можуть здійснити вибір із великої кількості елементів, відчувають труднощі у розрізненні близьких властивостей, не можуть врахувати ці властивості у діях з дидактичними матеріалами. Не досягається без спеціального навчання можливість узагальнення за виділеними ознаками, вміння побудувати за вказаною ознакою ряд предметів, знайти місце предмета у цьому ряду.

Дуже страждає формування цілісного образу: у половини дошкільників з інтелектуальними порушеннями образ не може стати основою дії і не відтворюється дитиною ні у якій формі, у другій половині є спотворені, неповноцінні образи.

Хоча дошкільники з інтелектуальними порушеннями здійснюють вибір за зразком, тобто користуються зоровою орієнтацією, вони не використовують пошукові дії (примірювання, спроби). Якщо в їхніх діях зустрічаються труднощі, помилки, вони не можуть їх виправити, оскільки не використовують практичну орієнтацію.

У дошкільників з інтелектуальними порушеннями розвиток сприймання простору відбувається нерівномірно,

засвоєні еталони часто виявляються нестійкими, розпливчастими, відсутнє перенесення засвоєного способу дії з однієї ситуації на іншу. Досить складними є взаємовідношення між сприйманням властивості, знанням її назви, можливістю діяти з урахуванням цієї властивості і можливістю здійснювати на її основі найпростіші узагальнення.

Таким чином, дошкільникам з інтелектуальними порушеннями властиве велике відставання у термінах розвитку сприймання простору, уповільнений темп розвитку. У них пізніше і часто неповноцінно відбувається поєднання сприймання із словом, а це, в свою чергу, затримує формування уявлень про навколишній предметний світ.

Висновки. Отже, вивчення теоретичних основ розвитку сприймання простору у дошкільників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями дають нам змогу побачити, що дошкільники з типовим розвитком добре оволодіють діями сприймання простору, а у дошкільників з інтелектуальними порушеннями розвиток сприймання простору відбувається нерівномірно, їм властиве велике відставання у термінах розвитку.

Перспектива подальшого дослідження. Однак, незважаючи на актуальність дослідження і вище розглянутих напрямків вивчення сприймання простору у дошкільників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями більш детально потребує розробки у даній нозології дітей.

Список використаних джерел:

1. Айрес Э.Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития / [пер. с англ. Юлии Даре]. Москва: Теревинф, 2009. 272 с.
2. Ильченко А.М. Идеї раннього і вільного виховання дітей з обмеженими розумовими можливостями у педагогічній спадщині М. Монтессорі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка». Київ, 2007. 20 с.
3. Катаева А.А., Давыдова С.И. Обучение умственно отсталых дошкольников в игровой форме с использованием показа и словесной инструкции. *Дефектология*. 1976. № 1. С. 69-72.
4. Познавательные процессы: ощущения, восприятия / под ред. А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова, В.П. Зинченко. Москва: Просвещение, 1972. 335 с.
5. Рогальська І.П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. Луганськ: Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. 43 с.

The article deals with the theoretical basis of the development of perception of space in pre-schoolers with intellectual disorders.

Key words: perception of space, psychological conditions, pre-schoolers with intellectual disorders.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159. 964.21–053.6

О. М. Чайковська, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КОНФЛІКТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто особливості конфліктності особистості у підлітковому віці, проаналізовано психологічні детермінанти конфліктності підлітків та наукові підходи до визначеного питання.

Ключові слова: особистість, взаємини, конфлікт, конфліктність, підлітки.

Постановка проблеми. Практика соціального розвитку показує, що в період різких змін в житті суспільства значно підвищується поява об'єктивних причин для виникнення конфліктних ситуацій і прагнення вирішити їх антисуспільним шляхом. У зв'язку з цим актуальним на сучасному етапі розвитку суспільства є завдання дослідження причин, умов, структури, динаміки конфліктності серед підлітків, а також шляхів, засобів і методів їх урегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психолого-педагогічні дослідження головну увагу приділяють вивченню міжособистісних конфліктів на різних етапах онтогенезу їх учасників (М.І. Алексеева, В.М. Басова, Л.І. Божович, Л.Ф. Бурлачук, В.С. Волков, О.А. Донченко, В.К. Котирло,

А.І. Кочетова, М.М. Рибаківа, Т.М. Титаренко та ін.). Особлива увага звертається на підлітковий вік як критичний період у процесі соціалізації особистості (Л.І. Божович, І.С. Кон, Н.І. Повякель, Д.І. Фельдштейн та ін.). Міжособистісні конфлікти у підлітковому віці досліджено у працях Л.І. Божович, Т.В. Драгунової, В.І. Ілійчук, О.В. Первишевої та ін.

Мета статті – проаналізувати психологічні детермінанти підліткової конфліктності.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення теоретичних положень, представлених у окремих роботах, дозволяє стверджувати, що міжособистісні конфлікти у підлітковому віці зумовлюються рядом соціально-психологічних чинників.

Виділяють два основних підходи до визначення причин виникнення конфліктів у підлітковому віці: психоаналітичний та соціально-психологічний.

Центральним чинником для психоаналітичного підходу є пробудження в період статевого дозрівання сил, що мають інстинктивну природу та порушують рівновагу і призводять до зростання напруги, різких проявів у емоційній сфері.

Представники цього напрямку (Ст. Холл, З. Фрейд) відмічають, що для підлітків характерне підсилення збудливості та підвищення сексуальної активності. Саме це і є основним джерелом психічної нерівноваженості і внутрішньоособистісних конфліктів, які супроводжують статево дозрівання.

Увага психологів соціально-психологічної традиції (Ф.М. Бородкін, Н.В. Гришина, Н.М. Коряк, К. Левін та ін.) зосереджена на дослідженні міжособистісного, міжгрупового конфлікту. Так, на протиположності психоаналітичному підходу, соціальна психологія виділяє причину внутрішнього напруження і конфлікту, характерного для підлітка, не у внутрішній емоційній нестабільності, а в суперечливості впливів суспільства на молодшу людину [1]. Логічним є твердження, що будь-який внутрішньоособистісний конфлікт соціально обумовлений, оскільки він виникає, розвивається та вирішується в діяльності суб'єкта, в його взаємовідносинах. Аналізуючи причини конфліктності підлітків, особливу роль слід відводити соціальній життєдіяльності індивіда і таким категоріям, як роль, статус, рольовий конфлікт, рольова невизначеність, соціальні очікування.

Отже, для соціально-психологічного підходу головними поняттями є соціалізація і роль. Послаблення впливу колишніх авторитетів та можливість експериментування у сфері соціально-рольової поведінки часто призводять до виникнення у молодих людей сумнівів та нерішучості, які часто супроводжуються невпевненістю, непослідовністю, конфліктністю та іншими труднощами рольового вибору.

Беззмістовне проведення вільного часу, відсутність у підлітків можливостей проявляти свої схильності в позитивній діяльності породжують велику кількість гострих конфліктних вчинків.

У психолого-педагогічній науці виділяють наступні конфліктогенні проблеми підлітків, у яких криються причини їх конфліктів між собою: низька здатність управляти своїми негативними емоціями, відсутність чи слабо виражені навички ефективної взаємодії в складних ситуаціях; низький рівень толерантності; пасивна позиція у вирішенні проблем окремими підлітками, обумовлена низьким рівнем активної участі у вирішенні проблем, які часто є принципово важливими для даного підлітка.

Джерелом напруженості, конфліктності є невизначеність підлітків у життєвій ситуації, яка склалась. Великий вплив на поведінку підлітків здійснює безпосереднє оточення, тобто те мікросередовище, з яким вони постійно контактують.

Однією з важливих причин конфліктності є положення підлітка в групі. Підлітки стають популярними в колективі

ровесників тому, що вони краще інших можуть реалізувати свої прагнення. Те, що раніше засуджувалося, заборонялося, в теперішній час дозволено. Девіантну поведінку підлітків, їх конфлікти ми вважаємо однією із форм самореалізації особистості. Через конфлікти такі підлітки самовиражаються, реалізують свої схильності, задовільняють інтереси і потреби.

Причина конфлікту завжди втілюється в певних мотивах поведінки, що виникають у підлітка і які є безпосередньо спонукою для розв'язання суперечностей, що виникли. Зміст мотивів може бути різноманітним за характером в залежності від умов перебігу конфлікту: підтримка чи осуд з боку однокласників, присутність авторитетного вчителя та інші, які мають здатність посилити негативізм вчинків школяра або послабити і навіть нейтралізувати його, спонукаючи шукати інші способи вирішення проблеми. Мотивом поведінки підлітка може бути прагнення утвердитися у новому колективі однолітків, умовами, що сприяють формуванню певного змісту цього мотиву – підтримка його дій з боку класу. Якщо б умови перебігу конфлікту були б іншими, наприклад учні залишилися байдужими до поведінки однолітка або навіть осудили його, то причина конфліктної поведінки підлітка отримала б виявлення в інших мотивах і проявилася би в іншій ситуації.

Взаємодія підлітка з ровесниками буває конфліктною у силу тієї чи іншої акцентуації характеру. За даними А.Е. Лічко переважна більшість підлітків мають незбалансований (чи акцентуований характер) для якого характерні ригідність, прямолінійність, підвищена тривожність, знижена стійкість до стресів [2]. Незбалансований характер підлітків у сукупності з іншими конфліктогенними факторами може проявлятися в різних поведінкових реакціях в ситуаціях конфлікту.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можна зауважити, що міжособистісні конфлікти у підлітковому віці зумовлюються взаємодією соціально-психологічних чинників, провідними серед яких є особливості індивідуального стилю спілкування, сформованого у особистості та індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка.

Список використаних джерел:

1. Гришина Н.В. Психологія конфлікту. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 544 с.
2. Лічко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. Москва: Апрель-пресс, Эксмо-пресс, 1999. 416 с.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ. – Санкт-Петербург: Алетей, 1999. 250 с.

The article is devoted to the peculiarities of personality conflict in adolescence, also the psychological determinants of conflict of adolescents and scientific approaches to a definite question are analysed.

Key words: personality, relationships, conflict, adolescents.

Отримано: 18.04.2018

УДК 159.922

О. А. Чеканська, кандидат психологічних наук

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СТРЕСОСТІЙКОСТІ

У статті розглянуто основні аспекти проблеми стресостійкості особистості. Проаналізовано теоретичні матеріали щодо проблеми вивчення стресу. Виявлені основні причини виникнення стресових ситуацій.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, тривожність, агресія, емоційна стійкість.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день дослідження особливостей стресостійкості є найскладнішою соціально-психологічною проблемою. Урбанізація, прискорення темпу життя, інформаційні переваги, посилюючи цю напругу, часто сприяють виникненню і розвитку стресів та нервово-психічної напруги, що виводить питання психогієни і психопрофілактики в ряд найважливіших завдань охорони психічного здоров'я людини. Вирішення цих проблем пов'язано насамперед з необхідністю ранньої діагностики стресового стану та схильності до нього.

Теоретико-методологічним засадам психологічних особливостей стресостійкості людини велику увагу приділяли такі вітчизняні дослідники, як П. Ганнушкін, П. Зільберман, Л. Китаїв-Смик, І. Кон, В. Корольчук, А. Лічко, С. Субботін. Соціально-психологічні аспекти даної проблематики активно вивчалися зарубіжними вченими: К. Кінан, Р. Лазарус, К. Леонгадт, Г. Сельє, М. Франкнхейзерт ін. [1; 2; 3].

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз проблеми стресостійкості особистості.

Виклад основного матеріалу. Психологічний стрес як особливий психічний стан є своєрідною формою відображення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він знаходиться. Специфіка психічного відображення обумовлюється процесами діяльності, особливості яких (суб'єктивна значущість, інтенсивність, тривалість протікання) в значній мірі визначаються обраними або прийнятими її цілями, досягнення яких спонукається змістом мотивів діяльності. У процесі діяльності мотиви «наповнюються» емоційно, сполучаються з інтенсивними емоційними переживаннями, які відіграють особливу роль у виникненні та протіканні станів психічної напруженості. Звідси витікає вживання таких понять, як «емоційна напруженість», «афективна напруга», «нервово-психічне напруження», «емоційне збудження», «емоційний стрес». Спільним для всіх цих понять є те, що вони позначають стан емоційної сфери людини, в якій яскраво проявляється суб'єктивна забарвленість його переживань і діяльності. Однак, на думку К. Судакова, ці поняття фактично не диференційовані між собою, питома вага емоційного компонента в станах психічної напруженості неоднакова і, отже, можна говорити про неправомірність відомості останньої до емоційних форм. Це думка також визнається іншими дослідниками, які схильні розглядати поняття «психічна напруга» як родове по відношенню до поняття «емоційна напруга» [2].

Як показують дослідження, один і той же подразник впливає на різних людей неоднаково. У той час як для одних він перетворюється на стресор і породжує стресову реакцію, інші його просто не помічають. Це обумовлено індивідуально-особистісними відмінностями. У кінцевому рахунку все визначає спрямованість особистості, що виявляється у відповідних рисах і властивостях. Інакше кажучи, людей можна порівнювати між собою з точки зору властивих їм індивідуальних рівнів стресостійкості. При цьому, мабуть, одним з найцікавіших питань стає визначення основних напрямів зміни особистості з метою підвищення рівня її стресостійкості [1].

Теоретичний аналіз психологічної літератури показав, що єдиного підходу до формулювання визначення стресостійкості не існує, кожен автор пояснює цей термін по-своєму. Наприклад С. Суботін термін «стресостійкість» трактує, як емоційна стійкість, психологічна стійкість до стресу, стрес-резистентність, фрустраційна толерантність [3].

Аналізуючи основні теоретичні положення Р. Лазаруса, впливає для психологічного поля поняття, що досконало не вивчене дослідниками – стресостійкість. Даний феномен, в широкому сенсі, необхідно розглядати як функцію двох змінних – навколишнього середовища і внутрішніх ресурсів особистості. На основі цього можна зробити висновок про те, що всі існуючі види стійкості є невід'ємними компонентами такого цілісного явища як психічна стійкість особистості. З психологічної точки зору стресостійкість відображає функціональні характеристики значущих психічних процесів, якостей і властивостей особистості, що відповідають вимогам конкретних ситуацій [1; 3].

П. Зільберман під стресостійкістю розуміє інтегративну властивість особистості, що характеризується взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних та мотиваційних компонентів психічної діяльності особистості, яке забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній ситуації [2].

Рівень стресостійкості особистості має динамічний характер. Під впливом різних факторів він може як підвищуватись, так і знижуватись. Поняття стресостійкості тісно пов'язане з процесом соціалізації людини. В. Гур'єва стверджує, що соціальна підтримка – це захист людини, який чинить перешкоди стресорам у кризових та стресогенних ситуаціях і призводить суб'єкта до думки, що його люблять, цінують, про нього турбуються, що він є членом соціальної мережі, має з нею взаємні обов'язки [1].

Проте, соціальне оточення може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив. З одного боку, сім'я, групи ровесників, сусіди і групи колег можуть успішно запобігати впливу стресорів на людей. А з іншого боку, у багатьох випадках соціальне оточення створює і поглиблює важкі конфлікти з всім притаманним їм колом негативних наслідків. Саме через це соціальна підтримка відіграє важливу захисну роль для людей, які відчувають тяжку кризу або страждають від проблем тривалого характеру [3].

Негативний ефект соціальної підтримки пов'язаний також з надмірним і недоречним її наданням, що може призвести до втрати почуття контролю і до безпомічності. Ефективному сприйняттю соціальної підтримки сприяє впевненість особистості у тому, що реалізується її потреба у підтримці, інформації та зворотному зв'язку, оскільки вона є одним із проявів турботи про тих, хто шукає можливість розказати про свої біди людям, які спроможні допомогти [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, стресостійкість розглядається як індивідуальна здатність організму, що проявляється у збереженні нормальної працездатності, необхідного ступеню адаптації до впливу екстремальних факторів середовища і професійної діяльності. Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язане з розвитком ресурсів, що допомагають їй долати негативні наслідки стресових ситуацій. Саме на усвідомлення та розвиток необхідних ресурсів і має бути спрямована робота щодо формування стресостійкості особистості. Серед таких ресурсів виділяють відповідні особистісні якості, ефективні стратегії поведінки, активну життєву позицію тощо. Перспективи подальших досліджень вбачаються у поглибленні аналізу способів управління стресовим фактором, що виникає як відповідь особистості на сприйняту загрозу.

Список використаних джерел:

1. Грисюк С.В. Стресс, стрессоустойчивость и управление. Москва: РГГУ, 2008. 10 с.
2. Корольчук В.М. Чинники формування та розвитку стресостійкості особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Т. XII, ч. 7. С. 252–261.
3. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с.

The article deals with the main aspects of the problem of stress resistance of the individual. Theoretical study of materials on the problem of stress. The main causes of the occurrence of stressful situations are revealed.

Key words: stress, stress resistance, anxiety, aggression, emotional stability.

Отримано: 18.04.2018

УДК 378.147.091.31-051:373-056.2/3:159.963.32

О. В. Чонік, кандидат педагогічних наук

ГОТОВНІСТЬ ПЕДАГОГІВ ІНКЛЮЗИВНИХ ЗАКЛАДІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРУ АУТИЗМУ

Стаття присвячена проблемі формування готовності вчителів інклюзивних закладів до роботи з дітьми з розладами спектру аутизму. Описано модель роботи педагога інклюзивного класу.

Ключові слова: готовність, педагоги, діти з розладами спектру аутизму, інклюзивний заклад.

Запровадження інклюзивного навчання висуває нові вимоги до професійних якостей педагогів закладів загальної середньої освіти. На часі багато дітей з розладами спектру аутизму (далі – РСА) навчається в інклюзивних закладах,

тому питання готовності вчителів до роботи з цією категорією учнів є досить актуальним. Дослідженням проблеми підготовки вчителів до роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку в умовах інклюзивного навчання займа-

лися С. Альохіна, В. Бондар, Л. Гречко, А. Колупасва, І. Мамайчук, М. Матвєєва, С. Миронова, Н. Назарова, І. Оралканова, В. Синьов, В. Хитрюк Л. Шипіцина та інші. Вивченню проблем аутизму присвячено праці О. Аршатської, Г. Аспергера, О. Баснської, В. Башиної, М. Веденіної, В. Лебединського, К. Лебединської, М. Ліблінг, І. Мамайчук, С. Мнухіна, О. Нікольської, К. Островської, Т. Пітерса, Т. Скрипник, В. Тарасун, Д. Шульженко та інших.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз проблеми готовності вчителів до роботи з дітьми з РСА в умовах інклюзивного закладу.

На думку І.І. Демченко, учитель початкових класів, який працює з дітьми з особливостями психофізичного розвитку, повинен бути фахово, методично та психологічно підготовленим до роботи з ними. Фахова готовність охоплює систему знань із методології інклюзивної освіти та високий рівень корекційно-педагогічної майстерності; методична готовність полягає у володінні вчителем загально-педагогічними та корекційно-розвивальними технологіями; психологічна готовність інтегрує у собі такі особистісні якості педагога, як емпатія, толерантність, рефлексія тощо [2].

В.І. Бондар наголошує, що підготовка вчителя до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання є багатоаспектною проблемою. Педагог має володіти не лише знаннями із загальної педагогіки, психології та методик початкового навчання учнів, але і бути компетентним у питаннях медицини, спеціальної психології, корекційної педагогіки та спеціальних методик. У навчально-виховній роботі учитель інклюзивного класу виступає в якості корекційного педагога, який здійснює корекційно-педагогічну діяльність [1]. Оскільки педагоги інклюзивних класів не мають фахової дефектологічної освіти, не ознайомлені з психолого-педагогічною характеристикою дітей з РСА, не знають їхніх особливостей навчання і виховання, то у них можуть виникати значні труднощі у роботі з цими школярами. Для того, щоб педагог міг успішно реалізувати корекційно-розвитковий компонент інклюзивної освіти на уроках та у позакласній роботі, він має пройти спеціальну підготовку.

РСА відносять до дефіцитарних форм психічних порушень, акцентуючи увагу на специфічних особливостях дітей з РСА, які, звичайно, потрібно враховувати педагогам у роботі з ними. Зокрема: відсутність адекватності, рефлексу наслідування, Я-висловлювань; порушення мовлення, комунікативної діяльності; наявність страхів, психоемоційної напруги, стереотипій, агресії, аутоагресії; вибірковість сприймання навколишнього світу тощо.

З метою налагодження продуктивної комунікації з учнями з РСА педагогам варто бути уважними до їхніх неповторних проявів та враховувати їх у процесі здійснення психолого-педагогічного супроводу. А саме, зосереджуватися не на негативних ознаках, а на таких особливостях їхньої унікальної психічної організації, як: специфіка сприймання довкілля; незвичність системи сигналів для комунікації з іншими, власна мова; схоплення інформації від людини без прямого погляду на неї, а завдяки периферійному зору, вибірковість у ставленні до людей; кмітливість, переважання невербального інтелекту; любов до порядку і завершеності, здатність зрозуміти чітко визначені алгоритми і правила, постійно їх дотримуватися; високорозвинена механічна пам'ять; вміння орієнтуватися за візуальними стимулами; здатність зацікавитися чимось незвичним; тонке відчуття емоційного стану іншої людини; розвинений музичний слух; уміння чітко орієнтуватися у просторі і часі [3].

На думку Д. Шульженко, модель роботи вчителя інклюзивного класу, в якому навчається дитина з РСА, передбачає розв'язання наступних психолого-педагогічних питань:

1. Отримання інформації про когнітивний, комунікативний, поведінковий, діяльнісний, регуляторний аспекти розвитку учня з РСА. Цю інформацію педагогу може надати корекційний педагог чи спеціальний психолог закладу.

2. Гармонізація психологічного клімату на уроці, під час позакласних і святкових заходів, в яких обов'язково має брати участь школяр з РСА. Завдяки цим заходам учень набуває соціального досвіду у спілкуванні, вчиться озвучувати свої враження, почуття, інтереси, бажання.

3. Успіх учнів з РСА у пізнавальній діяльності корелюється з їх мотивами виконання тих аспектів пізнавальної діяльності, яка є доступною і цікавою для них. Доцільно використовувати у роботі з дітьми на уроках ті предмети, які їм подобаються. Індивідуальний підхід у навчанні забезпечує включення школяра з РСА в єдиний навчальний процес, активне виконання ним завдань, ідентифікацію себе як рівноправного члена колективу.

4. Учитель інклюзивного класу повинен вміти попередити виникнення проблемної ситуації, в якій не потрібно акцентувати увагу учнів на порушеннях школяра з РСА. У разі маніфестації аутистичних проявів таких, наприклад, як розхитування, аутостимуляція, вокалізація, ехололія, можна спокійно запропонувати дитині перейти в інше приміщення у супроводі корекційного педагога. Після цього вчитель має продовжити урок, не привертаючи увагу інших дітей до цього випадку [4, с. 218-219].

Труднощі педагогів інклюзивних закладів у роботі з дітьми з РАС можуть бути обумовленими багатьма чинниками, зокрема, психологічною, методичною неготовністю. Проте варто пам'ятати, що успішність інклюзивної освіти залежить в значній мірі не лише від бажання вчителя професійно вдосконалюватися, а також від злагодженої роботи всіх учасників психолого-педагогічного супроводу учнів, співпраці з батьками.

Перспективним напрямком дослідження є розробка методичних рекомендацій для учителів щодо роботи з дітьми з РСА.

Список використаних джерел:

1. Бондар В.І. Інклюзивне навчання та підготовка педагогічних кадрів для його реалізації. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія*. Вип. 15, 2010. С. 39–42.
2. Демченко І.І. Готовність учителя початкових класів до роботи в умовах інклюзивної освіти: структура та діагностика: навч.-метод. посіб. Умань: Видавець «Сочинський М.М.», 2014. 160 с.
3. Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі: навчально-наочний посіб. / укладач Тетяна Скрипник. Київ, 2015. 63 с.
4. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: Монографія. Київ, 2009. 385 с.

The article is devoted to the problem of forming the readiness of teachers of inclusive schools to work with children with autism spectrum disorders. The model of work of the teacher of the inclusive class has been considered.

Key words: readiness, teachers, children with autism spectrum disorders, inclusive school.

Отримано: 18.04.2018

УДК 373.3.091.33-027.22:793.7:009

О. С. Алікійчук, кандидат педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ НАВИЧОК УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УРОКАХ «МИСТЕЦТВА»

Стаття присвячена проблемам формування творчих навичок учнів початкової школи на уроках мистецтва засобами ігрових технологій. Розглядається питання формування музично-ігрового образу в творчій діяльності молодших школярів. Висвітлюються види музично-дидактичних ігор при вивченні даного курсу.

Ключові слова: творчі навички, молодші школярі, початкова школа, освітній процес, ігрова діяльність, уроки мистецтва.

Проблемою організації курсу та методики викладання мистецтва в школі займалися вітчизняні вчені: О. Костюк, Л. Кондратова, С. Коновець, Л. Левчук, Л. Масол, О. Рудницька, С. Соломаха, Б. Фільц, Т. Харламова та інші. Сучасна педагогіка шукає ефективні засоби дидактичного поєднання гри та мистецтва. Ігрову діяльність школярів досліджує низка вітчизняних дослідників: В. Абрамян, Н. Кудикіна, Т. Коваленко, І. Зязюн, Л. Лимаренко, О. Савченко та ін. Всі ці вчені одностайні в тому, що оскільки у дошкільному віці провідним видом діяльності в дітей була гра, а у школі – навчання, саме тому важливим підходом, який допомагає адаптуватись молодшим школярам до нових освітніх умов стає використання ігрових технологій. Ігрові методи не тільки урізноманітнюють урок мистецтва, а також сприяють активізації молодших школярів та сприяють формуванню їх творчих навичок.

Метою статті є висвітлення проблеми формування творчих навичок учнів початкової школи на уроках мистецтва засобами ігрових технологій, а також обґрунтування важливості формування музично-ігрового образу в творчій діяльності молодших школярів.

Застосування музично-дидактичних ігор, різних за своїм характером, завжди викликає у дітей інтерес, творчу активність. Крім того, дидактичні ігри використовуються і для розв'язання певних завдань морального та естетичного виховання. Наприклад, вони допомагають розвивати в дітей критичність до себе та інших, виховувати ініціативу, самостійність, кмітливість, почуття прекрасного тощо.

Музично-дидактичні ігри можуть бути різних видів. Насамперед, це ігри типу настільних дидактичних, які передбачають уміння уважно слухати та аналізувати твори музичного мистецтва. Використання сенсорного завдання тут пов'язане з ігровою дією. Другий вид музично-дидактичних ігор близький до рухливих. Спочатку виконується сенсорне завдання, а потім уже ігрові дії з елементами змагання, третій вид – хороводні ігри типу народних з імпровізацією, варіантністю. Ці ігри будуть ефективним методом виховання і навчання лише в тому випадку, якщо їх проводити з дітьми на кожному уроці, поступово ускладнюючи зміст, ігрові правила та дії [1].

У музично-дидактичних іграх бажано дотримуватися правил. Якщо дитина правильно виконала сенсорне завдання, її обов'язково заохочують: вона грає на якому-небудь дитячому музичному інструменті, стає ведучим тощо. Для проведення цих ігор потрібно мати дитячі музичні інструменти – металофон, бубон, барабан, дзвіночки, трикутники тощо. Особливу цінність мають музично-дидактичні ігри з літературним текстом. Діти можуть виконувати їх в процесі самостійної творчої діяльності.

Музично-дидактичні ігри повинні бути цікаво і яскраво оформлені. Наприклад, картки з зображенням музичних образів – яскравими, художніми, точно відповідати змісту гри. До виготовлення таких карток бажано залучати самих школярів.

Разом з дітьми можна виготовити більшу кількість наочно-дидактичного роздаткового матеріалу, щоб збільшити число учасників гри. Можна дати завдання поновити картки. З цим успішно можуть справитись учні молодших класів.

Дитяча музична творчість формується не лише в таких видах діяльності як спів та музикування. Наступним чинником, що впливає на становлення дитячої творчості в ігровій діяльності, є саме рух. Музично-ритмічні рухи є сприятливим ґрунтом для становлення і розвитку творчості учнів початкових класів. Художній образ є своєрідним способом передачі явищ дійсності. Дитина в своїх рухах під впливом музики повинна передати якусь картину життя, охарактеризувати той чи інший персонаж, його ставлення до інших. Отже, найбільш доступною формою для цієї діяльності стає який-небудь різновид сюжетно-ролевої гри, що супроводжується пантомімічними рухами, елементами танцю. Це може бути нескладний танок, або гра-драматизація. Між музикою і рухом, при одночасному їх виконанні, встановлюються досить тісні взаємозв'язки. Їх об'єднує один і той же художній зміст. Визначальну роль при цьому відіграє втілення музичних образів. Рух, супроводжуючи музику, виражає саме її образний зміст. В процесі цієї діяльності відбувається активний розвиток творчих реакцій дитини. Навіть в умовах виконання фіксованого руху від дитини вимагається свідомо самостійність і активність при втіленні музичних образів.

Музичні образи, виражені в програмних танцювальних п'єсах, вокальних творах, знаходять віддзеркалення в русі. Їх єдність виражається в ширшому плані, наприклад, в реалізації принципу контрастності, в схожості форми п'єси з будовою танцю. Можна провести зіставлення елементів виразності у музиці і русі. Рух примушує цілеспрямованіше, інтенсивніше, повніше сприймати музичний твір. Адже виконавцеві треба виражати його зміст, характерні особливості.

Художній образ, виражений у русі, складний за своєю структурою. Між музикою і рухом встановлюється ще один компонент, що визначає структуру дитячої творчості. Він підсилює усвідомленість дій дитини, пояснює конкретний зміст музики, характер образів, які потрібно передати в русі. Саме у дитячій творчості цей компонент відіграє чималу роль, оскільки він полегшує шлях дитячої самостійності, допомагаючи орієнтуватися в цілісному сприйнятті музики і її відтворенні в русі [2].

Формуванню творчих навичок молодших школярів в процесі сприймання музики сприяють творчі завдання різної складності. Наприклад, учня можна запропонувати вибрати з певного переліку малюнків зображення казкового персонажа, образ якого відповідає характеру звучання музики. Зробивши вибір, дитина повинна пояснити, чому до даного твору підходить зображення саме цього казкового героя. У виборі учня розкривається ставлення до музичного твору, а у обґрунтуванні – його особистісне розуміння змісту музики, творче емоційно-образне мислення.

Творчі завдання, пов'язані з відображенням в малюнках вражень від музики яку сприймає учень, дозволяють

дитині відкрити себе через музику, глибше зрозуміти її зміст і настрої. В цих зображеннях дитина пізнає свій творчий потенціал, а музика стає джерелом цього пізнання.

Важливим критерієм при оцінюванні творчих проявів дітей в процесі сприймання музики виступає взаємозв'язок основних компонентів музично-творчої діяльності, яка проявляється у гармонії між процесами сприймання, мислення, активних творчих дій. Аналіз результатів сприймання музики з точки зору цієї єдності допомагають педагогу оцінити рівень творчого розвитку дитини.

Отже, застосування ігрових технологій на уроці мистецтва дає можливість провести його найбільш змістовно. У грі діти швидше засвоюють програмні вимоги щодо розвитку співацьких навичок та музично-ритмічних рухів, в доступній ігровій формі у дітей активно розвиваються музичні здібності. Бажано музично-дидактичні ігри проводити у другій половині уроку як окремий вид діяльності.

Разом з тим, територія ігрової діяльності і досі потребує дослідження. Одним з найоб'ємніших є питання формування майстерності організатора ігор як оптимізатора та керівника ігрового простору, створювача позитивного емоційного тла, гармонізатора духовного і гуманістичного

потенціалу учнів, активатора творчої активності учасників ігрового процесу.

Список використаних джерел:

1. Методика навчання мистецтва у початковій школі: посібник для вчителів. Л.М. Масол, О.В. Гайдамака, Е.В. Белкіна, О.В. Калініченко, І.В. Руденко. Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. 256 с.
2. Рудницька О.П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти. Київ: ІЗМН, 1998. 280 с.
3. Хейзинга Й. Homo Ludens. *Человек играющий: статьи по истории культуры* / пер. с нидерландского и сост. Д.В. Сильвестрова. Москва, 2001. 352 с.

The article is devoted to the problem of the formation of creative skills of elementary school students at art lessons by means of gaming technologies. The article deals with the question of the formation of the musical-gaming image in the creative activity of junior schoolchildren. The types of music-didactic games are studied in the course of studying this course.

Key words: creative skills, junior schoolchildren, elementary school, educational process, game activity, art lessons.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:78.071.2

Т. В. Борисова, кандидат педагогічних наук

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬОЇ ВИРАЗНОСТІ ДИРИГЕНТА

У статті висвітлюються актуальні питання удосконалення диригентсько-виконавської майстерності майбутніх учителів музичного мистецтва. Розкрито сутність і зміст поняття "художня виразність диригента". Виокремлено методичні інструменти та педагогічні умови розвитку мімічної та пантомімічної складової диригентської діяльності студента в класі хорового диригування.

Ключові слова: диригент, вчитель музичного мистецтва, художня виразність, музичний образ, виконавці, керівництво, енергетика, міміка, пантоміма, погляд, жест, рух.

Однією з найбільш значущих фахових компетентностей майбутнього вчителя музичного мистецтва є його здатність організувати та керувати колективною музично-виконавською діяльністю школярів. Результативність цієї діяльності знаходиться у безпосередній залежності від рівня сформованості диригентських умінь і навичок, серед яких особливо виокремлюються уміння художньої інтерпретації музично-образного матеріалу, донесення за допомогою різноманітних засобів диригентської виразності своїх думок та почуттів до виконавського колективу та слухавської аудиторії.

Серед широкого діапазону диригентських інструментів, якими користується керівник учнівського виконавського колективу, окрім диригентської постави та мануальної техніки, існують ще й надзвичайно важливі для перетворення музичного матеріалу на справжній твір мистецтва нюанси, як міміка, погляд, найтонші, символічні елементи пантомімічних дій тощо.

Саме за допомогою таких ледь-вловимих інструментів, породжених особистісними внутрішніми імпульсами, енергетикою і харизмою кожного окремого диригента, він може підпорядковувати собі метро-ритмічну й звукову палітру музичного твору: зберігати його форму, увиразнювати фактурні моменти, управляти висотою, силою, тембральною палітрою окремих звукових мас, видозмінювати згідно із власною виконавсько-інтерпретаційною концепцією темпову конструкцію, використовувати необхідні для найповнішої реалізації художнього задуму агогічні зміни, штрихи, динамічні градації тощо.

Так, особливо значну роль у диригентському процесі відіграють вільні, раціональні, точно вивірені й особливого «красномовні» рухи і жести всіх складових виконавського апарату керівника музичного колективу. У даному контексті варто зауважити, що хоч в рухах або жестах диригента має бути закумуляований весь його енергетичний потенціал, за допомогою якого він транслює свою виконавську волю хору або оркестру, вони в жодному разі не мають бути надто широкими за амплітудою, не економними. Натомість, найбільш виразно ця енергія передається за допомогою надзвичайно лаконічного жесту, в якому у

концентрованому вигляді зовнішньо віддзеркалюються внутрішні імпульси диригентської думки або почуття. Як зазначав Р. Штраус – всесвітньовідомий композитор, диригент і реформатор диригентського мистецтва: «потрібно вміти холоднокровно приборкувати диявола» [4, с. 134]. Дотримання такого підходу в процесі диригентської практики робить жест надзвичайно рельєфним, виразним, довершеним і результативним в плані впливу на колектив.

Диригентам-початківцям також варто пам'ятати, що максимальне фізичне зусилля, яке вони можуть застосовувати в певному жесті або русі, має немов дорівнювати зусиллям одного виконавця і співвідноситись по значущості лише його виконавським можливостям, силі лише одного співака або оркестранта. Відомий диригент і дослідник проблем удосконалення диригентської майстерності С. Качков з цього приводу повчав: «як достатньо лише одного натиску кнопки для того, щоб привести у дію могутню електростанцію, так достатньо невеличкого помаху (якщо він є доцільним і точним), щоб викликати у хорі звучність максимальної сили» [1, с. 42].

Досить влучно підмітив й яскраво висловився щодо існуючих протиріч між фізичною та емоційно-вольовою, енергетичною інтенсивністю диригентських жестів і рухів видатний диригент Г. Шерхен: «Існує закон – посилені психічна енергія виривається назовні у вигляді посиленої фізичної енергії. Однак, фізична енергія сама по собі є антимузичною: музика є мистецтвом духа й духовних зусиль, вона не переносить, противиться фізичній енергії як самоцілі» [3, с. 75].

Надзвичайно важливе значення для художньої виразності диригента має його обличчя, погляд, за допомогою яких він може підсилити свою енергетичну комунікацію із колективом, підпорядковувати його своїй волі і домагатись від виконавців точного відтворення всіх необхідних для створення довершеного музичного образу нюансів. Саме за допомогою погляду диригент має також підтримувати окремі групи, солістів або колектив загалом й усіляко допомагати музикантам оркестру або хору якомога більш якісно виконати музичний твір.

Ці міркування зумовлюють необхідність насичення процесу підготовки майбутніх диригентів відповідними методичними інструментами, орієнтованими на відпрацювання виразності погляду. Так, студенти мають навчитись за допомогою погляду відтворювати різноманітні емоційні стани, давати невербальні вказівки щодо характеру звучання, «висловлювати» своє ставлення до різноманітних виконавських ситуацій (схвалювати, підбадьорювати, заспокоювати, активізувати тощо).

Варто зазначити, що окрім погляду, рівнозначно важливим аспектом художньої виразності диригентських дій є досконалі міміка. Адже всі емоції, відчуття й враження перш за все відображаються на обличчі людини.

Уточнимо, що мімічна функція обличчя віддзеркалює діяльність тісно пов'язаних між собою лицьових і мімічних м'язів, які розташовані навколо основних органів чуття: очей, рота, носа, вух. Саме тому, коли людина відчуває позитивні емоції, її міміка теж стає приємною: м'язи розгладжуються, обличчя стає спокійним, випромінює щастя. І навпаки – негативно забарвлені емоції відтворюються на обличчі насупленими й активними надбрівними дугами, м'язи обличчя напружені, вуста міцно зімкнені тощо.

Тому на заняттях з хорового диригування не можна залишати поза педагогічною увагою такий важливий компонент художньої виразності диригента, а натомість поставити на регулярну основу виконання студентами спеціальних невеличких тренінгів, спрямованих на відшліфування мімічних умінь та навичок їх використання в умовах диригентської діяльності.

Вправи відповідного характеру можна виконувати індивідуально, перед дзеркалом, відображаючи за допомогою міміки визначені окремі емоції та відчуття. Можна також обирати групові варіанти такої роботи, залучаючи до неї сторонніх осіб: викладачів або інших студентів, які в зворотньому напрямку відгадуватимуть мімічні «замальовки» і визначатимуть рівень їх правдивості (за К.С. Станіславським) та ступінь дєвості щодо впливу на виконавський колектив.

Варто також пропонувати студентам супроводжувати створені ними мімічні образи відповідними пантомімічними

рухами і жестами, які підсилуватимуть їх виразність і сприятимуть отриманню очікуваного відгуку музикантів-виконавців.

Узагальнюючи всі висвітлені вище міркування й пропозиції зазначимо, що система засобів художньої виразності диригента, незважаючи на існування цілої низки класичних канонів, все ж таки є не статичною, а «живою» субстанцією, яка залежить від харизми, індивідуальних характеристик, типу темпераменту кожного окремого диригента тощо. Тому при відборі методичних інструментів розвитку відповідних якостей майбутніх керівників слід керуватись їх особистісними характеристиками і вибудовувати індивідуальну траєкторію підготовки таким чином, щоб озброїти майбутніх диригентів таким набором умінь, за допомогою яких він у повному обсязі зможе здійснювати ефективну комунікацію з виконавцями та у плідній співпраці з ними реалізувати свою художньо-виконавську волю.

Список використаних джерел:

1. Казачков С. Дирижерский аппарат и его постановка. Москва, 1967. С. 42.
2. Особистісний підхід у диригентсько-хоровій підготовці майбутнього вчителя музики. Упоряд. І.О. Цюряк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 70 с.
3. Шерхен Г. Учебник дирижирования. *Дирижерское исполнительство*. Москва: Музыка, 1975. 213 с.
4. Штраус Р. Из опыта дирижирования великими классическими произведениями. *Исполнительское искусство зарубежных стран*. Вып. 7. Москва, 1975. С. 134.

The article covers topical issues of perfection of conducting-performing skills of future teachers of musical art. The essence and content of the concept "artistic expressiveness of the conductor" are revealed. The methodical tools and pedagogical conditions for the development of the mimic and pantomime component of the conductor's activity of the student in the class of choral conducting are singled out.

Key words: conductor, teacher of musical art, artistic expressiveness, musical image, performers, leadership, energy, facial expressions, pantomime, sight, gesture, movement.

Отримано: 25.04.2018

УДК 78.071.1:78.083.82

А. М. Бориуляк, кандидат мистецтвознавства

ЖАНР ТРАНСКРИПЦІЇ В ТВОРЧОСТІ Ф. ЛІСТА

На основі вивчення різноманітних теорій та праць стосовно жанру транскрипції, в статті надано різноманітні дефініції поняття «транскрипція», досліджено проблему «свого-чужого» в творчості Ф. Ліста.

Ключові слова: жанр, транскрипція, композиторська інтерпретація.

У надзвичайно різноманітному фортепіанному доробку Ф. Ліста особливе місце посідають фортепіанні транскрипції. Вони стали невід'ємною частиною як педагогічного, так і концертного репертуару піаністів. Використання перекладень і транскрипцій – цілком закономірне явище у музичній виконавській практиці. Добре відомі транскрипції, зроблені Й.С. Бахом, Ф. Лістом, Ф. Бузоні, а також С. Прокоф'євим, Д. Кабалевським, Л. Ревуцьким та ін. Для деяких інструментів, зокрема духових та гітари, це значна частина репертуару.

Великий внесок в жанр транскрипції здійснив Ф. Ліст. На той час існувало дві протилежні точки зору стосовно транскрипції музичних творів. Одні музиканти вважали, що будь-який переклад музичного матеріалу спотворює оригінал, адже в перекладі з латинської – *transcriptio* означає переписування. Але Ліст своєю творчістю довів високу цінність транскрипції і те, що вона як окремий жанр музичного мистецтва має повне право на існування. Сам композитор вважав, що транскрипція – не фотографія, а гравюра, тобто твір можна створити лише за натхненням. Дійсно, транскрипція – це не просто копія, а витвір мистецтва.

Багато наукових праць присвячено дослідженню творчої особистості Ф. Ліста, а також його музичній спадщині, зокрема, монографії Я. Мільштейна, Б. Сабольчи, О. Роценко, статті А. Ковалю, А. Демченка, К. Зеніна, Н. Золота-

рьової, С. Калініна, Л. Кияновської, В. Петриченко та інші, але досі залишається не до кінця з'ясовані питання перекладення та транскрипції.

Таким чином, **мета статті** – дослідити жанр транскрипції в творчій спадщині композитора-романтика Ф. Ліста.

Історія перекладень та транскрипцій налічує не одне століття. До перших спроб перекладень для популярних інструментів хорових або сольних вокальних творів належать взірці середини XVI століття – перекладення А. Вілларта для лютні. Пізніше з'являються транскрипції В. Галілея мадригалів Дж. Палестрини. Їх метою було ознайомлення через музикування на лютні з рідкісними взірцями вокальної музики. Видатним транскриптором можна вважати Й.С. Баха в творчості якого транскрипція набуває самостійного художнього значення. В основному це були обробки для клавесину творів Я. Рейнкена, А. Вівальді, Г. Телемана та власних творів (близько 500 творів). Слід зазначити, що на той час існувала традиція, яка давала виконавцю право вибору інструменту. Адже деякі органи твори виконувалися на клавесині, і навпаки. А хоральні прелюдії для органу можна розглядати, як транскрипції протестантських хоралів.

Відмітимо досить неоднозначне ставлення до формулювання самого поняття «транскрипція». Ще в 1970 році

Г. Коган писав: «Поняття транскрипції застосовується музикантами в різних тлумаченнях. Транскрипцією в широкому сенсі називають нерідко всяку переробку музичного твору – від простого перекладення для іншого інструмента або полегшеного аранжування для мало просунутих виконавців до вільної парафрази або фантазії на теми даного твору. Транскрипція у вузькому і більш точному сенсі знаходиться посередині між цими двома крайніми точками» [2, с. 63]. На думку Г. Когана, транскрипція означає таку обробку оригіналу, яка, зберігаючи в основному (на відміну від парафрази) його форму та інші характерні особливості, прагне в той же час (на відміну від аранжування) стати вільним, художнім перекладом даного твору на мову іншого інструменту та іншої творчої індивідуальності, які мають значення і цінність самостійного явища в художньо-музичній літературі. Тому змінюється не тільки виклад, але і мелодія і гармонія, ритм і форма, відбувається скорочення і розширення, зменшення і додавання голосів» [2, с. 63–64].

Н. Золотарьова слушно зауважує, що вивчення жанрово-стильових основ транскрипції є фундаментальною проблемою музичної науки. Її дослідження пов'язане з опорою на жанрову теорію. Авторкою відзначено, що основою для диференціації транскрипцій є якості й обсяг «чужого матеріалу». Загальною властивістю транскрипцій є наявність «об'єкта відтворення» (О. Рощенко), функціонування та характер якого змінюється залежно від жанрового спрямування творів транскрипторської сфери. Науковцем визначено два критерії диференціації транскрипцій: за типом функціонування об'єкта відтворення (його фрагмент або художня цілісність); за творчим методом його перетворення (наявність або відсутність композиторського концептування в переказі, варіаціях, фантазії, ремінісценціях) [1, с. 5].

Аналізуючи транскрипції Ф. Ліста та С. Рахманінова, О. Шелудякова в дослідженні «Феномен мелодики в музиці пізнього романтизму» приходять до висновку, що композитори досить сильно видозмінюють запозичений авторський текст, активно втручаючись в нього. І як результат такого діяння є «стильовий симбіоз з яскраво вираженими ознаками двох стилів. В одних випадках відбувається одночасне поєднання стилів, в інших – поступова стильова модуляція» [4, с. 26].

В музиці пізнього романтизму, в тому числі у творах Ф. Ліста, особливе значення набуває тема «свого» – «чужого». В музикознавчих працях поняття М. Бахтіна «чуже слово» знайшло продовження та визначилося як широке явище, що поєднує стилізацію, цитати, колаж та інші схожі явища.

Як відомо, чисельна кількість композиторів використовувала для написання своїх творів теми, запозичені в інших. Ці теми були представлені в різноманітних жанрах, формах. В якості прикладів наведемо «Варіації на тему Баха», «Варіації на вальс Діабеллі» Ф. Ліста.

Винахідливість, яку демонструють композитори у втіленні «чужого» матеріалу, свідчить про глибокі зв'язки з минулим. Серед об'єктів інтерстильових процесів композиторів-романтиків особливо привабливала музика бароко й, перш за все, Й.С. Баха, яка стала частим «чужим словом» в їхній творчості. В якості використаного «чужого» виступали цілий твір чи його частина, тема, музичний символ, мелодичні формули. У «Варіаціях на тему Баха» Ф. Ліст вжив тему-символ страждання із Кантати № 12 «Weinen, Klagen, Sorgen, Zagen» Й.С. Баха. Завдяки даному символу, говорячи словами китайського філософа Лінь Юй-Дана, Ліст зумів висловити вищі істини і дозволив дізнатись про те, що при всіх інших способах було б складно виразити. Бо символіка «має здатність утримувати в небагатьох умовах ліній думку віків і мрії поколінь, займає уяву і веде в царство безсловесного мислення» [5, с. 158].

Одночасне поєднання двох стилів – бароко та романтизму, Баха та Ліста відбувається у «Варіаціях на тему Баха» Ф. Ліста. В якості «чужого» в даному творі Ліста виступають дві цитати: основна тема та хорал із Кантати № 12 Й.С. Баха. В даному випадку цитати мають важливе значення символічного порядку. І як зазначає та ж Шелудякова, цитата – це найбільш яскравий та рельєфний спосіб поєднання різних стильових площин на стислому, обмеженому музичному просторі. За цитатою відкривається могутня культурно-історична панорама, яка створює навіть для одниничної запозиченої теми додатковий смисловий ряд.

Таким смисловим доповненням в «Варіаціях на тему Баха» є використання музичної символіки. Адже основна тема – риторична фігура *passus duriusculus* – протягом багатьох століть звучала як символ скорботи. Даним символом Ф. Ліст зміг виразити і часточку свого почуття, оскільки «Варіації на тему Баха» написані Лістом в 1862 році. Це тяжкий час для композитора – смерть улюбленої дочки Бландіни, втрата надій на шлюб з К. Вітгенштейн. Він розчаровується в житті, в людях та тяжко переживає. Все частіше до нього приходять найтяжчі думки, особливо після смерті дітей Даниеля і Бландіни. Ліст пише в листі до Ліни Раманн: «Вже змалоду я вважав, що померти простіше, ніж жити» [3, с. 42]. Творчість цього періоду композитора можна охарактеризувати, як поєднання впевненості і сумніву, надії і безнадійності.

«Варіації на тему Баха» Ф. Ліст присвячує Антону Рубінштейну – «в знак поважливішої дружби». Дещо раніше в 1859 році на цю ж тему Ф. Ліст написав «Прелюдію по Й.С. Баху» («Плач, Туга, Клопоти, Сумніви»), яка є прообразом майбутніх варіацій, та також присвячена А. Рубінштейну. В 1863 році Ф. Ліст робить редакцію варіацій для органу. Отже, в трьох різних жанрових варіантах композитор «втілює себе» в Баху:

- ✓ «Прелюдія по Й.С. Баху» – «перший дотик» до бахівського трактування образів скорботи;
- ✓ «Варіації на тему Баха» – транскрипція Кантати № 12 Й.С. Баха;
- ✓ Транскрипція варіацій для органу – це лістівська транскрипція на його варіації.

Отже, транскрипції Ф. Ліста – це високохудожні твори, які відображають майстерність композитора при зверненні не лише до «чужого», але й свого матеріалу.

Список використаних джерел:

1. Золотарьова Н.С. Reminiscences Ф. Ліста: теорія жанру: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво». Харків, 2013. 17 с.
2. Коган Г. О транскрипции. *Избранные статьи*. Вып. 2. Москва, 1972. С. 63–68.
3. Сабольчи Б. Последние годы Ференца Листа. Будапешт: АН Венгрии, 1959. 138 с.
4. Шелудякова О.Е. Феномен мелодики в музыке позднего романтизма: автореф. дисс. ... д-ра искусствоведения: спец. 17.00.02 «Музыкальное искусство». Магнитогорск, 2006. 48 с.
5. Ямвлих О Пифагоровой жизни. Москва: Алетея, 2002. 192 с.

Based on the study of various theories and works on the genre of transcription, various definitions of the concept of «transcription» are given in the article, the problem of «one's own» is explored in the F. Liszt's works.

Key words: genre, transcription, the composer's interpretation.

Отримано: 25.04.2018

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА АРКАДІЯ ДАНИЛЮКА

Стаття присвячена розгляду життєвого і творчого шляху подільського художника А. Данилюка; аналізуються графічні та живописні твори митця.

Ключові слова: художник, творчість, графіка, живопис, мистецтво.

Мистецтво локальних осередків є невід'ємною складовою сучасного українського мистецтвознавства, а дослідження творчості його представників – важливою задачею сучасних українських науковців. Творчість художника-педагога Аркадія Михайловича Данилюка (1936) нероздільно пов'язана з містом Кам'янцем-Подільським і є однією з яскравих сторінок його нескінченної «мистецької історії». Разом з тим вона є важливим об'єктом мистецтвознавчого краєзнавства, основні завдання якого полягають у вивченні особливостей художнього життя краю, творів мистецтва, життя і творчості окремих художників.

Особистість А. Данилюка не часто приваблювала дослідників в області мистецтва. Короткі начерки про майстра можна зустріти переважно у періодичній пресі або бібліографічних виданнях. Частіше ім'я А. Данилюка з'являється у невеликих замітках, що стосуються виставкової діяльності міста, активним учасником якої він залишається і сьогодні. На сьогодні практично відсутні праці, в яких би мистецький доробок художника був підданий комплексно-му мистецтвознавчому аналізу.

Мета статті – дослідити життєвий і творчий шлях художника А. Данилюка; проаналізувати живописні і графічні твори митця.

Народився А. Данилюк у 1936 році в с. Нігин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, з яким і пов'язані дитячі роки майбутнього художника. У 1957 році закінчив ремісничо-художнє училище у м. Чернівці, де освоїв художню обробку дерева та захопився скульптурою. В період навчання робив багато ескізів та начерків, пробував себе у мистецтві карикатури, до якої у нього був талант і особливий інтерес.

З 1971 по 1975 роки заочно навчався у Львівському поліграфічному інституті імені Івана Федорова за спеціальністю «Художник-графік з оформлення та ілюстрації книги». Після закінчення пробував себе в оформленні книги, працював над ілюстраціями до твору «Толока». Також збереглися графічні рисунки А. Данилюка до «Невинних оповідань» М.Є. Салтикова-Щедрина (1826-1889), які технічно і стилістично відрізняються від ілюстрацій його сучасників. Втілені у швидкій гротесковій манері, вони, скоріше, нагадують шаржі на головних героїв оповідань.

З 1972 по 1999 роки А. Данилюк займався художньо-педагогічною діяльністю у Кам'янець-Подільській дитячій художній школі. Коло митців, серед яких працював і творчо зростав художник, це: Д.І. Брик, С.В. Кукуруза, В.А. Бурдейний, О.Л. Грен, О.О. Брензей, Ю.Ф. Юрчик, І.В. Кляпетура, Л.В. Попович, Т.В. Щербина, К.Б. Дехтяр та ін. [5, с. 89].

Ім'я А. Данилюка часто пов'язують з іменем іншого подільського художника Олександра Грена (1898-1983), з яким його поєднували не лише творчі, але й теплі дружні стосунки. Самобутність творчих робіт О. Грена, досконалість композиційних рішень і неймовірне звучання кольору в його роботах сприяли тому, що А. Данилюк проявив себе як мистецтвознавець і у 1989 році для журналу «Україна» написав статтю «Можна прожити двічі», присвячену художній спадщині свого вчителя і наставника [2]. Дружбі з великим подільським художником А. Данилюк присвятив і цілу низку своїх графічних та живописних робіт, на яких у різних варіантах представлені художні будні О. Грена.

У своїй творчості А. Данилюк звертався до різних видів і жанрів мистецтва. Живопис і графіка художника представлені роботами, на яких краса рідного краю, самобутність і унікальність української культури та історії [3]. І в манері і в тематиці завжди тяжів до реалізму. Усе життя писав «живих людей» в їх природному оточенні і життєвих буднях. Побутова картина є чи найголовнішою темою художньої діяльності митця. Навіть портрети він вписує в міські пейза-

жі чи кімнатні інтер'єри, наче натякаючи глядачеві, що це не вдумані персонажі, а реальні живі люди зі своїми захопленнями і потребами. Цікавою у цьому плані є робота художника «Забігайлівка», написана у 1958 році, що нагадує полотна старих голландських майстрів.

Окреме місце в мистецькому спадку А. Данилюка займає пейзаж. Проте не як самостійний жанр, а скоріше як фон до його портретів і тематичних картин. Досить часто митець використовує стафаж, гармонійно вписуючи у пейзажі окремі фігури та жанрові сценки. Особливою теплотою і світлом наповнене його живописне полотно «Вербицький красвид». Звивиста дорога, що веде глядача у глибину картини, закінчується на лінії горизонту. Зліва видніється край села, справа простягаються безмежні подільські простори. На першому і дальньому планах зображені нечіткі фігури людей, які поступово розчиняються у повітряному середовищі. Все на картині живе своїм буденним життям.

Багато робіт художника насичені архітектурними пам'ятками Кам'янця-Подільського. Це і портрети, і тематичні композиції. На більшості з них люди не дивляться в кадр, а займаються своїми справами, що підкреслює деяку фрагментарність композиції і розкриває основну спрямованість творчості митця. Ведута рідного міста представлена на роботах художника не лише у якості фону до тематичних композицій чи портретів, але й у вигляді самостійного жанру.

У спадку художника знаходиться багато графічних та живописних портретів. Серед них особливим ліричним забарвленням відрізняються портрети дітей, безпосередність і чистота яких приковують до себе і не дають відірватися від проникливого дитячого погляду. Відомим у мистецькому колі Кам'янця-Подільського є портрет В. Гагенмейстера, виконаний А. Данилюком спільно з С. Кукурузою – А. Данилюк зробив малюнок, а С. Кукуруза вирізав ліногравюру. Також, аналізуючи графічні і живописні роботи А. Данилюка, хочеться відмітити велику кількість, виконаних з натури і по пам'яті, портретів вже згаданого художника О. Грена.

Щодо технік втілення художніх творів, то більшість живописних робіт із творчого спадку А. Данилюка написані олійними і темперними фарбами, а графіка виконана тушшю-пером і твердими графічними матеріалами.

Сьогодні А. Данилюк не перестає працювати як художник, бере участь у виставковій діяльності, відвідує мистецькі заходи, зустрічається з творчою молоддю, тобто є активним учасником художнього життя міста Кам'янця-Подільського.

Список використаних джерел:

1. Віштакенко В.А. Життєвий і творчий шлях Аркадія Данилюка. С. 152-153.
2. Данилюк А. Можна прожити двічі. *Україна*. 1989. № 35 (27 серпня). С. 12-13, I-IV вкладки.
3. Кам'янець-Подільська дитяча художня школа: Аркадій Данилюк. URL: <http://kp-artschool.km.sch.in.ua/>
4. Портрети Кам'янецького Матиса. *Подільщини: Культура*. URL: <http://www.podolyanin.com.ua/culture/other/9259/>
5. Урсу Н.О. Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2016. 240 с.: іл.
6. Художня школа від учора до сьогодні / автори-упорядники: Катерина Дехтяр, Тетяна Щербина. Кам'янець-Подільський, 2006. 36 с.

The article is devoted to consideration of vital and creative way of Podilskyi artist A. Danylyuk; graphic and picturesque works of artist are analysed.

Key words: artist, creativity work, graphic works, picturesque works, art.

Отримано: 25.04.2018

ДЕФОРМАЦІЇ ПОЛОТНЯНОЇ ОСНОВИ В РЕСТАВРАЦІЇ

У статті розкривається проблема впливу деформацій полотняної основи на стан та збереження станкового живописного твору, руйнування структури полотна та різноманітні деформації, які певною мірою змінюють первісний вигляд картини.

Ключові слова: деформація, покоробленість, вм'ятини, полотно, руйнування, консервація, реставрація.

Деформації основи із тканини бувають різними і виникають по різним причинам. Найпоширеніші пошкодження, що виникли в результаті природного старіння. Деформація тканини, поява втягнутості полотна по малюнку кракелюра ґрунту, злам тканини, що повторює абрис внутрішніх граней підрамника. Опукла деформація полотна на ділянках з великим навантаженням фарби. Хвилеподібна деформація полотна по лініях зшивання полотн. Деформації по периметру неправильно підведених латок, паперових наклеюк. Променеподібна деформація по кутах картини. Провисання полотна як результат зміни температурно-вологісного режиму [6, с. 49-53].

Покоробленість полотна картини походить від двох причин. По-перше, від змін атмосфери приміщення, в якому зберігаються картини, від поганого вологісного режиму, від різкої зміни температури і вологості повітря, по-друге, від різних механічних впливів на полотно картини з тильного або лицьового боку.

Деформації полотна можуть бути найрізноманітнішого характеру, вони зумовлюються як технологією матеріалу, так і причинами, що викликали ту чи іншу його зміну. Від цього залежить і ступінь деформації. Найчастіше зустрічаються в реставраційно-депозитарній практиці такі види покоробленості: ослаблення натягу полотна, що виражається в провисанні, велика хвилястість, загальна гофрованість, збірки по кутах в діагональних напрямках та ін. Ці дефекти здебільшого з'являються від зміни температурно-вологісного режиму. Вони не настільки небезпечні і не вимагають негайного виправлення. Більше того, втручання може виявитися непотрібним і навіть шкідливим, оскільки часто ці дефекти мають нестійкий характер і при наступному нормальному режиму виправляються самі. У картинах, що не натягнуті на підрамник і не вмонтовані в рами під скло, від довгого зберігання і при неправильному поводженні з ними також можуть утворитися покоробленості. Іноді доводиться мати справу з полотнами, згорнутими в трубку без будь-якої підстави (картонного або фанерного валу). У таких випадках циліндрична форма трубки від часу під дією власної ваги стає сплюсненою. При розгортанні такої картини полотно набуває ребристу поверхню, і якщо живопис старий з висохлим ґрунтом і фарбою, то складки будуть дуже стійкими. У таких випадках крім покоробленості можуть утворитися і інші дефекти і пошкодження, наприклад злами ґрунту і фарби, відставання їх, лушення різної форми і ступеня і т.д. В подібних випадках перш за все потрібно обстежити барвистий шар і зберегти його від осипання. Розгорнуту картину кладуть на стіл (при великому розмірі на спеціальний щит або на підлогу) лицьовою стороною вгору, потім одну з кромки, паралельну складкам, прикріплюють цвяхами до основи, на якій лежить картина, за протилежну крайку беруть руками і розтягують, наскільки можливо це зробити, не пошкодивши гофрованого полотна, після чого закріплюють і цю кромку. Потім зволожують повітря в кімнаті (бризкають підлогу, ставлять ванночки або випаровують воду з електричної каstrулі) і залишають картину лежати в спокійному стані. У наступні дні зволоження продовжують. Полотно вибирає частину вологи, через що ґрунт робиться більш еластичним, і полотно під дією власної ваги виправляється. Час від часу можна допомагати виправленню, підтягуючи полотно за кромку і переміщуючи цвяхи. Надалі картину натягують на підрамник за допомогою щипців, і покоробленості виправляються абсолютно. У деяких особливо несприятливих випадках може знадобитися і розгладження [5, с. 81-88].

Вм'ятини – найбільш поширені механічні пошкодження картин на полотні. Вони можуть з'явитися в результаті

поганого зберігання чи випадковості, але можуть бути і результатом свідомих дій людини. Необхідно згадати про деформацію полотна, причиною якої стає неохайне поводження з картиною. Переміщуючи картини, що зберігаються у відкритому вигляді, в іншу будівлю, музейні працівники не завжди дотримуються необхідної акуратності. Іноді картини розміщують таким чином, що полотно їх торкається до кута підрамника іншої картини, до кута меблів і т.д. Нерідко недосвідчені працівники музею беруть картину за хрестовину підрамника, підсовуючи під нього пальці, і натискають руками на полотно. В результаті на полотні картин утворюються вм'ятини або опуклості які також можна назвати дрібними пошкодженнями полотна, часто супроводжуються ушкодженнями і осипанням фарбового шару [1, с. 29-31].

Також одна із проблем пошкодження полотна є його покоробленість, що виникає з таких причин. По-перше, від змін атмосфери приміщення, в якому зберігаються картини, від ненормального режиму, від різкої зміни температури і вологості повітря; по-друге, від різних механічних впливів на полотно картини зі зворотного або лицьового боку.

Найбільш раціональним прийомом виправлення дефектів основи (покоробленості, проривів, обвисання) є дублювання картини новим полотном, тобто здвоювання полотна оригінального і нового допоміжного.

Приклади пошкоджень розглянути вище, звисно, не вичерпують, всіх випадків, з якими може зіткнутися реставратор. Можуть зустрітися й зовсім інші види ушкоджень, що усуваються також дублюванням [7].

У середині ХХ століття вважалося, що якісно зроблене дублювання не може пошкодити твору, а навпаки, робить його лише міцнішим. Вважали навіть, що застосування дублювання бажане як профілактична міра і в тих випадках, коли воно не викликане гострою необхідністю, наприклад:

1) якщо на картині є кілька невеликих проривів і сама картина невеликого розміру, то навіть при повній можливості усунути прориви кількома латками можна вдатися до дублювання всього полотна;

2) якщо перед нами виявиться картина невеликого розміру з фарбовим шаром у гарному стані, але порваними крайками, за які не можливо натягнути її на підрамник, то замість підклеювати простіше і доцільніше застосувати дублювання;

3) твори, виконані на папері олійними фарбами або на полотні, що не має крайок і підрамника (дрібні розміри), корисно дублювати на картон, незалежно від збереженості їх барвистого шару, це збереже їх надалі від пошкоджень при згинах;

4) нарешті, дублювання майже завжди корисно для старої картини, якщо, звичайно, воно майстерно проведено. В дубльованій картині завжди відчувається міцність, масивність і рівність поверхні. Крім того, подвійне полотно вдвічі послаблює вібрацію полотна при перенесеннях, перевезеннях і навіть при експозиції на стіні. Як відомо, вібрація, навіть сама незначна, з часом розхитує частки матеріалів, з яких зроблена картина, тому зменшення вібрації дублюванням сприяє кращому збереженню картини.

Отже, можна сказати, що деформації значно впливають на стан картини на полотні, що має вагоме значення для подальшого існування твору. В реставраційній практиці потрібно звертати увагу на доцільність збереження твору станкового живопису. Реставраційне втручання, якщо воно не змінює первісного вигляду, зберігає художній твір.

Список використаних джерел:

1. Голейзовский Н.К., Иванова Е.Ю. Новые методы реставрации станковой масляной живописи. *Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей*. Вып. 3. Москва, 1979.

2. Грабарь И.Э. Вопросы реставрации на Западе и у нас. *Художественная жизнь*. № 3, 1920.
3. Гращенко В. Жизненная судьба произведений искусства. *Вопросы искусствознания*. Вып. IX. Москва, 1996.
4. Гренберг Ю.И. Очерки истории технико-технологических исследований. *Сообщения ВЦНИЛКР*. Москва, 1970. С. 87-94.
5. Гренберг Ю.И. Технология станковой живописи. Москва, 1982. С. 41-55.
6. Кудрявцев Е.В. Техника реставрации картин. Москва: Издательство В. Шевчук, 2002. 252 с.
7. Библиотека реставратора. URL: <http://art-con.ru/libraries>. Назва з екрана.
The article reveals the problem of the influence of linen base deformations on the condition and preservation of easel painting, the destruction of the structure of the canvas and various deformations, which to some extent change the original appearance of the painting.
Key words: deformation, crevice, dent, canvas, destruction, conservation, restoration.
Отримано: 25.04.2018

УДК 655.11(092)(477-25)«16»

*В. Й. Бучковський, асистент кафедри***ФУНДАТОРИ ПЕРШОЇ ДРУКОВАНОЇ КНИГИ В КИЄВІ**

У статті аналізується процес становлення книгодрукування в Україні, характеризується діяльність постатей, які поширили друкарство на українських землях, зокрема в Києво-Печерській лаврі в XVII ст.

Ключові слова: подвижницька діяльність, книгодрукування Памво Беринда. Єлисей Плетенецький, Анфологон.

Вивчення графіки як виду мистецтва неможливе без ознайомлення майбутніх художників з історією її розвитку. Українська графіка бере свій початок з глибини віків. Поява рукописної книги в Київській Русі в XI–XII ст. дала плідний ґрунт для розвитку книжкової графіки.

Історії українського книгодрукування у Києво-Печерській лаврі присвячено праці низки дослідників (Боровський Я. Машталір Р.М., Ковба Ж.М., Феллер М.Д. та ін.). Хронологія їх досліджень досить широка, однак не всі етапи становлення українського друкарства представлені в літературі в повному обсязі.

Мета статті – показати швидке виникнення й досягнення значного розміру та діянь друкарні Києво-Печерської лаври.

У XVII ст. книгодрукування в Україні переживає період розквіту. На початку XVII ст. великими друкарськими центрами стають Львівська братська друкарня, друкарня Києво-Печерської лаври, у кінці XVII ст. – Чернігівська. Друкарня Києво-Печерської лаври була заснована 1615 р. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким на базі купленої ним Стратинської друкарні Федора Балабана. Крім лаврської, у Києві 1624–1631 рр. діяла друкарня Т. Вербицького, продана ним 1627 р. С. Соболю. Чернігівську друкарню заснував 1679 р. Лазар Баранович. Про значний розмах діяльності цих друкарень свідчить те, що лаврська за другу половину XVII ст. випустила 120 книг, Чернігівська за 20 років – 40 книг [5, с. 23].

Кандидат філологічних наук Я. Боровський у статті «Перша київська друкована» розповідає: «Грудневого дня 1616 р. в невеличкому будинку на території Києво-Печерської лаври було людно й гамірно. Обвівши поглядом присутніх (а серед них можна було побачити визначних діячів українського культурного життя – Іова Борецького, Памву Беринду, Захарія Копистенського, Тарасія Земку, Олександра Матуру), неважко було переконатися: сталося щось незвичайне... Та ось відчинилися двері й зайшов Єлисей Плетенецький, котрого ще сімнадцять років тому обрали архімандритом Києво-Печерської лаври. Завжди суворий і поважний, цього разу він був схожий на щасливого переможця. «Братіє! – почав він ще з порога. – Ось вона – перша київська друкована! Предтеча багатьох великих книг, що їх ми маємо надрукувати». І архімандрит передав присутнім невеликого формату книжку, на титульному аркуші якої блискотіла назва – «Часослов». Діячі нещодавно заснованого київського братства з цікавістю розглядали надруковану уставним шрифтом двома фарбами (чорною та червоною) книгу, оздоблену чудово виконаними заставками, ініціалами та заголовними літерами, що зображували людей, птахів, тварин, сирен, амурів. «Часослов» складався з 214 сторінок (192 стор. займав текст, а 22 – передмови, що належали самому Єлисею Плетенецькому та Захарію Копистенському). Книжку було випущено з навчальною метою, «аби вдовольнити потреби шкільній у православних городі Києві». Передісторія видання «Часослова» почалася

1599 року. Саме тоді, приїхавши до Києва зі Львова, Є. Плетенецький дійшов висновку, що в місті треба розпалити нове вогнище українського культурного життя. Але із чого ж розпочати? Певна річ, з друкарні. І ось на монастирські кошти Є. Плетенецький купує в місті Стратині (поблизу Рогатина, Галичина, тепер Івано-Франківська обл.) друкарню Федора Балабана, споруджує в монастирському селі Радомишлі паперову фабрику, ливарню й десь близько 1615 року береться за друкування книг. На його запрошення до Києва прибувають кращі письменники, редактори, художники. «Часослов», який з'явився друком 20 грудня 1616 року, і був першою книгою, що вийшла в місті над Дніпром (дехто помилково вважає, що першим київським друкованим виданням був «Анфологон»). Чотири примірники цієї унікальної книжки, що дійшли до наших часів, зберігаються нині в бібліотеках Москви та Ленінграда. До речі, думка Є. Плетенецького про те, що «Часослов» стане предтечою багатьох нових книжок, справдилася. Тільки за 15 років (1616–1630) київська друкарня випустила книг більше, ніж до того їх було надруковано по всій Україні. Серед цих видань бачимо славнозвісний «Лексикон словенороскій» Памви Беринди (1627), «Патерик Печерський» (1656), історичну працю «Синопис» (1674), твори І. Галатовського, Ф. Прокоповича, А. Радивиловського, Л. Барановича. Десь близько 1630 року в Лаврі організували й книгодрукування польською мовою, до якої часто зверталися письменники-полемісти» [1, с. 117-119].

Плетенецький Єлисей (бл. 1554, с. Плетеничі, тепер Львівська обл. – 1624) – церковний, культурний і громадський діяч, просвітител, архімандрит Києво-Печерської лаври (1599-1624). Засновник Києво-Печерської друкарні, яка стала першою в Східній Україні й однією з найкращих на той час у Європі, науково-літературного гуртка гуманістів, що діяв при ній. Організатор шкільництва, активний учасник братського руху, послідовний борець за зміцнення православної церкви. Всю свою діяльність Є. Плетенецький спрямував на зміцнення української православної церкви, розвиток культури, збагачення інтелектуального життя української спільноти. Він був серед організаторів Київського братства, засновував школи, сприяв запровадженню в шкільні програми, поряд із читанням Біблії, вивчення різних мов і ознайомлення з певним комплексом світських знань. Достойний наступник Никифора Тура, який зі зброєю в руках обороняв Києво-Печерську лавру від унії, Є. Плетенецький заручився підтримкою козаків на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним і повернув Лаврі великі земельні володіння, відібрані в неї польським королем Сигізмундом III. На прибутки від земель викупив у спадкоємців Федора Балабана Стратинську друкарню й перевіз її до Києво-Печерської лаври. Найбільш вагомим внеском Є. Плетенецького в розбудову релігійного й інтелектуального життя тогочасної України була організація при Лаврській друкарні гуртка видатних релігійних і культурних діячів-мислителів, поетів, письменників, теологів,

редакторів, перекладачів і художників. До цього гуртка входили Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Олександр Митура, Іов Борецький. Вони писали й видавали підручники, словники, полемічну, художню, теологічну, історичну літературу. Відповідно до барокової доби ці твори поєднували в собі релігійні й світські сюжети, цитування християнських і античних авторів. Лаврська «учена дружина» й друкарня орієнтувалися на поширення своїх видань серед усіх слов'ян. З науковим гуртком, заснованим Є. Плетенецьким, пов'язаний важливий етап розвитку культури, самосвідомості та філософського мислення українського народу, а також розвитку літературних мов усіх східнослов'янських народів [4, с. 304].

Беринда Памво (світське ім'я – Павло) (між 1555–1560, народився або в Молдавії, або в Буковині, або на Самбірщині; імовірно, с. Чайковичі, тепер Самбірського р-ну Львівської обл. – 1632, Київ; похований у Києво-Печерській лаврі) – письменник, лексикограф, редактор, перекладач, педагог, друкар, гравер, культурний діяч. Знав церковнослов'янську, грецьку, латинську та польську мови. Належав до гуртка Балабанів, який об'єднував українських культурно-освітницьких діячів першої половини XVII ст. Працював у Стратинській і Крилоській друкарнях. Активний діяч Львівського братства, трудився в братських друкарні та школі (1613–1619), у Львові (до 1613) постригся в ченці. Був запрошений до Києва для участі в підготовці видання книги «Анфологон» (*помилково пишуть: «Амфологон»*). Жив у Києво-Печерській лаврі. Працював редактором, перекладачем, друкарем, гравером, згодом став головним друкарем і завідувачем Києво-Печерської друкарні. Вірогідно викладав у Київській братській школі. Як архітепограф, редактор і перекладач брав участь у виданні низки капітальних лаврських друків у 1620-х рр. Памво Беринда понад тридцять років свого життя присвятив розвитку українського друкарства. Уперше у вітчизняній друкарській справі застосував сюжетні ілюстрації. Праця «Лексикон словенороскій і імен толкованіє» П. Беринди, що вийшла 1627 р. з Києво-Печерської друкарні, – найвидатніше досягнення староукраїнського словникарства (найвище досягнення староукраїнської лексикографії). У цій книзі вперше в українській і загалом у східнослов'янській філології застосовано наукову обробку словникового матеріалу. Масштабна праця «Лексикон словенороскій і імен толкованіє» давала переклад україн-

ською мовою й тлумачення 7000 слів. Ця книга відіграла велику роль у слов'янському світі протягом кількох століть, а в церковних школах тривалий час використовувалася як навчальний посібник. Високо підносячи церковнослов'янську мову, П. Беринда разом з тим обстоював необхідність запровадження живої української мови в церковних відправах. Це завдання взяв на себе і його «Лексикон». Він відіграв дуже важливу роль у становленні словникарства також й інших народів, зокрема польського, шведського, румунського. Памво Беринда підніс на новий рівень і розвиток української графіки, виступаючи автором низки чудових дереворитів, якими рясніють розкішні видання Крилоса, Стратина, Львова та Києва першої половини XVII століття. Згуртувавши навколо себе талановитих учнів-граверів, П. Беринда плевав культуру України, різнобічно підносячи її до найкращих на той час світових зразків [2, с. 202; 3, с. 296].

Отже, гортаючи сторінки духовної спадщини подвижників українства, ми в статті проаналізували подвижницьку діяльність Єлисея Плетенецького та Памви Беринди, які, за словами Ліни Костенко, «зціпивши зуби, перли плуга на ниві національного відродження, відродження національної самосвідомості».

Список використаних джерел:

1. Боровський Я. Перша київська друкована (стаття). *Наука друг книга*. Київ: Реклама, 1977. С. 119-130.
2. Велика ілюстрована енциклопедія України. Київ: Махаон-Україна, 2008. 504 с.: іл.
3. Золота книга української еліти: Інформаційно-іміджевий альманах. Т. 1. Київ: Компанія ЄВРОІМІДЖ, 2001. 576 с.
4. Золота книга української еліти: Інформаційно-іміджевий альманах. Т. 2. Київ: Компанія ЄВРОІМІДЖ, 2001. 584 с.
5. Машталір Р.М., Ковба Ж.М., Феллер М.Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974. 188 с.

The article analyses the process of formation of book-printing in Ukraine, characterizes the activities of figures that have spread printing on Ukrainian lands, in particular, in the Kiev-Pechersk Lavra in the XVIII century.

Key words: ascetic activity, book printing by Pamvo Berinda. Elisha Pletenetsky, Anthology.

Отримано: 25.04.2018

УДК 7.072.5:75.051:378.4(477.43-21)

*В. А. Вішаченко, кандидат мистецтвознавства,
О. Ф. Вішаченко, асистент кафедри*

ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ЖИВОПИСНИХ ПОЛОТН У РЕСТАВРАЦІЙНИХ МАЙСТЕРНЯХ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті висвітлюється питання атрибуції живописних полотен у процесі реставрації в майстернях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ключові слова: атрибуція, живописне полотно, реставрація, дослідження.

Експертиза та атрибуція творів мистецтва на сьогодні є відносно новою галуззю у сфері української культури. Незважаючи на те, що зачатки подібної діяльності фіксують ще з античних часів, багато що з принципів та методів залишається не до кінця з'ясованим. Так, і досі існують суттєві розбіжності у визначенні базових понять «експертиза» і «атрибуція», нерідко їх плутають, не розрізняючи основну мету цих двох етапів власне однієї діяльності [4, с. 5].

Під терміном «атрибуція» розуміється виявлення основних ознак, які визначають назву, матеріал, розміри, техніку виготовлення, авторство, хронологію, географію та історію створення та побутування твору. В ході атрибуції встановлюється зв'язок твору з історичними подіями або особами, розшифровуються написи та інші знаки, вивчається ступінь збереження і описуються пошкодження. Все це дозволяє визначити цінність пам'ятки мистецтва, її культурне та історичне значення.

Принципи і основи атрибуції залишаються актуальними питаннями у сучасному мистецтвознавстві. Вони

постійно перебувають у центрі уваги музейних фахівців, істориків, мистецтвознавців, реставраторів, колекціонерів.

У даній статті висвітлюються певні аспекти атрибуції у процесі викладання реставрації станкового живопису у майстернях КПНУ імені Івана Огієнка.

В реставраційних майстернях КПНУ ім. Івана Огієнка згідно договору про співпрацю між університетом та КПДМЗ (Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником) студентами спеціальності «Реставрація творів мистецтва» проводиться реставрація пам'яток з фондів музею. У процесі виконання практичної реставрації студенти мають змогу робити дослідження за висновками яких іноді вдається атрибутувати деякі твори. За вісім років співпраці вдалося атрибутувати значну кількість полотен, включаючи встановлення часу створення, авторство, країни походження та встановлення осіб зображених на портретах.

При атрибуції пам'ятки образотворчого мистецтва в сучасній практиці найчастіше застосовують два метод: стилістичний та техніко-технологічний. Стилiстичне дослід-

дження є одним з найдавніших способів експертизи творів мистецтва. В його основі лежить комплексне вивчення джерел, що розкривають особливості, характерні для художнього світогляду тієї чи іншої історичної епохи, а всередині стилістична експертиза рухається від загального до конкретного, тобто, починаючи з визначення стилю, школи, напрямку, до уточнення часу і обставин створення картини та особистості художника. Це дослідження базується на порівняльному аналізі стилістичних ознак творів з аналогічними загальними рисами, отриманими в результаті вивчення творчості багатьох окремих майстрів. Зіставляючи різні джерела, фахівець робить висновки про автентичність картини, встановлення або підтвердження авторства, датування тощо.

Від самого початку, стилістична атрибуція окрім вивчення художніх ознак, пов'язаних з колоритом, композицією, індивідуальністю живописних прийомів, включала в себе аналіз технічних параметрів твору. Дослідження таких додаткових джерел як кракелюр, фактура мазка, стан і особливості живописної основи, оригінальність підпису та співпадіння часу його створення з часом створення всієї картини, було гармонійною частиною експертизи, яка впливала на загальний стилістичний висновок. Багато в чому це пояснювалося взаємодією атрибуційних пошуків та реставрації [3].

Починаючи з 1920-х рр. досягнення в області техніки дозволили проводити експертизу на недоступному раніше рівні. Ці досягнення настільки розширили групу технічних засобів, що їх використання поступово сформувалося до 1970-1980-х рр. в самостійний вид атрибуційного дослідження. Поява різних видів рентгенографічних установок, ультрафіолетових і інфрачервоних випромінювачів, спектрографів, мікроскопів зі спеціальними насадками для дослідження і фотофіксації живих в певних променях спектра, інших складних приладів призвело до спеціалізації мистецтвознавців за такими, раніше далеким від культури та мистецтва дисциплінами, як фізико-оптичні та хіміко-біологічні дослідження. Частиною експертизи стало залучення даних дендрології, вузьких, але поглиблених сфер ботаніки, зоології та інших дисциплін, які були непрофільними для мистецтвознавства. Вивчаючи технічну основу твору і зіставляючи отримані дані з наявними, фахівці вже тільки за цими ознаками можуть скласти обґрунтований висновок про достовірність, датування, авторство полотна [3].

Стилістична і техніко-технологічна атрибуції, використовуючи весь накопичений банк даних, успішно застосовуються сьогодні на практиці. Між тим існує третій самостійний напрям атрибуційних пошуків, який не тільки дозволяє доповнити висновки перших двох, але в багатьох випадках служить найточнішим способом уточнення датувальних, визначення сюжетів, підтвердження авторства і визначення осіб, зображених на портретах. Цей напрямок ґрунтується на вивченні портрета в контексті сучасної йому культурної та історичної епохи і його інтерпретації за допомогою джерел по різноманітних аспектах минулого, які впливали на творчий задум художника, відносини замовника і автора твору.

Таким прикладом може бути дослідження та реставрація жіночого портрету зі збірки КПДІМЗ який поступив на реставрацію в 2013 році. На полотні зображена жінка 35-40 років в білій перуці, на шії – велике намисто з перлів. На грудях – прикраса з червоних та білих квітів, складки одягу написані дуже пишно, в стилістиці бароко. При візуальному дослідженні з самого початку було помітно, що матеріали, а саме полотно, не відповідають епосі портретованої. Дослідження в бічному направленому освітленні виявило на обличчі та фоні нехарактерні овали, які виступили шаром проступали крізь фарбовий шар, нібито видавлені з тилового боку. Було прийнято рішення зробити рентгеноскопію, яка виявила під верхнім жіночим портретом ще один портрет, але чоловічий, з великою кількістю орденів.

Цікавим був той факт що нижнє зображення було перевернуто до гори ногами ніби гральна карта. Завдяки якісним знімкам в рентгенівських променях вдалося зробити атрибуцію нижнього портрету по стилістичному аналізу. Орден Святого Іоана Іерусалімського, Орден Святого Володимира I ступеня, Орден Святого апостола Андрія Первозваного, камзол та характерні риси обличчя дали змогу атрибутувати нижній портрет як копію, виконану з прототипу «портрет імператора Павла I» художника Степана Щукіна, написаного після 1798 року.

Згідно з історичними даними, відомо, що імператора Павла I вбили у 1801 році і після його смерті портрети з його зображенням майже не тиражувалися. Тому, можемо припустити, що нижній портрет був написаний з 1798 по 1801 роки. Кракелюри в фарбових шарах не збігаються, і нижній майже не прослідковуються, а значить, що верхній жіночий портрет був написаний через проміжок часу не менше ніж 10 років, коли вже сформувалась міцна лещатинна плівка олійної фарби яка покривала зображення Павла I. Завдяки такій складній атрибуції ми змогли атрибутувати одразу два твори: нижній – як копію з роботи С. Щукіна «портрет імператора Павла I» по часу написання з 1798 до 1801 рр., та верхнім – жіночим портретом, написаним в першій чверті XIX ст., який, швидше за все є копією.

Окрім того, у 2009 році до реставраційних майстерень поступив портрет католицького каноніка. За даними музею – автор невідомий, час створення XIX ст. Твір був в аварійному стані, зберігався довгий проміжок часу без підрамника та мав велику кількість осипів та щільний потемнілий шар лаку. Під час потоншення лакової плівки в нижньому лівому куті був знайдений підпис написаний польською мовою «Żukowski». За манерою написання та почерком твір дуже схожий на відомого пейзажиста Станіслава Жуковського. Фарби, полотно, загубила потемніла лакова плівка відповідали часу в який жив та працював Станіслав Жуковський. Пошуки ще одного художника який жив в той самий час з таким же прізвищем не дав жодного результату. Портрет був виконаний надзвичайно професійно – промальовані вуха, пальці рук, що свідчило про те, що художник здобув ґрунтовну академічну освіту, яку саме мав Станіслав Жуковський. Єдине що засмучувало, це те що Станіслав був пейзажистом, а не портретистом, і в нас не було змоги порівняти манеру та характер написання з іншими його портретами. Оскільки про існування портретів виконаних С. Жуковським наразі нічого не відомо.

Отже, у результаті проведених комплексних досліджень вище вказаних творів, вдалося здійснити атрибуцію та встановити і більш точний час створення пам'ятки, і особу портретованого, і відкрити підпис Проте, піднята проблема потребує подальших науково-практичних розвідок, які будуть висвітлені у низці наступних публікацій.

Список використаних джерел:

1. Алешин А.Б. Реставрация станковой масляной живописи в России. Ленинград: Художник РСФСР, 1989. 160 с.
2. Иванова Е.Ю., Постернак О.П. Техника реставрации станковой масляной живописи. Москва: Индрик, 2005. 136 с.
3. Косолапов Б.А. Некоторые примеры использования историко-предметного метода при исследовании портретов. *Государственный Эрмитаж. Гербальдика. Материалы и исследования*. Сборник научных трудов. Ленинград, 1983. С. 91.
4. Тимченко Т.Р. Экспертиза творів образотворчого мистецтва: живопис (історія та методологія): навч. посіб. Київ: НАКККіМ, 2017. 120 с.

The article deals with the questions of the attribution of paintings in the process of restoration in workshops of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.

Key words: attribution, painting, restoration, research.

Отримано: 25.04.2018

МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

В статті розглядаються музично-педагогічні аспекти професійної підготовки здобувачів вищої освіти у процесі вивчення навчальної дисципліни Музична педагогіка.

Ключові слова: музична педагогіка, критерії, компетентності, наукові підходи, музична освіта, традиції, культура, дослідження, мистецька педагогіка.

Сучасна музична педагогіка успадкувала та творчо розвинула на новій соціально-естетичній основі реалістичні традиції української музичної культури. Традиційні методи викладання змінюються, оновлюються з урахуванням вимог сучасності. Створені за останні десятиліття нові форми навчання та виховання свідчать про розв'язання актуальних проблем музичної освіти на державному рівні. Музична педагогіка як окрема галузь знань має свій науковий простір, свої об'єкти та предмет дослідження, а тому її слід вивчати відповідно до властивих лише їй закономірностей. Музична педагогіка включає дві сфери музичної діяльності: музично-педагогічну науку та музично-педагогічну практику.

Основними категоріями музичної педагогіки є музичне навчання, музичне виховання, музичний розвиток та музична освіта. Виховання визначають як соціально спрямований, регульований процес формування та розвитку особистості відповідно до суспільних ідеалів. Музичне виховання – це спеціально організований процес, що передбачає формування особистісних якостей і компетентностей учня та розвиток його здібностей засобами музичного мистецтва.

Музична освіта як система розглядається у таких виразах:

- 1) соціальний масштаб (світова музична освіта; музична освіта у певній країні, регіоні, навчальному закладі тощо);
- 2) ступінь освіти (дошкільне музичне виховання, спеціалізована початкова музична освіта; неспеціалізована музична освіта; додаткова музична освіта; позашкільна музична освіта; професійна музична освіта (бакалавр, магістр); післядипломна музична освіта; аспірантура; докторантура;
- 3) профіль освіти (музична, музично-педагогічна) [1, с. 14].

Музична освіта – це взаємодія двох сторін: діяльності вчителя і діяльності вихованця [2, с. 63]. З боку вчителя музично-освітній процес є поєднанням навчання і виховання, з боку учня – формуванням та творчим використанням музичних знань, вмінь, навичок та компетентностей.

Музичну освіту як результат розглядають у двох аспектах. По-перше, це наслідок дії системи, зафіксованої державним стандартом, щодо певної освітньої системи. По-друге, результатом освіти є сама людина, її досвід як сукупність особистісних якостей, музичних знань, умінь, навичок, компетентностей, ціннісних орієнтацій, світогляду, творчої діяльності.

Музична освіта як цілеспрямоване засвоєння музичної культури є навчально-виховним процесом. Він покликаний реалізувати мету музичного виховання, визначену вимогами сучасного українського суспільства. Одним із засобів реалізації цієї мети є зміст музичної освіти. Як зазначає О. Рудницька [5, с. 39], головна мета музичної освіти полягає у формуванні різножанрових потреб учнівської молоді, для якої музика стає не лише засобом розваги, а й сприяє підвищенню культури. Реальні музичні інтереси учнів здебільшого виходять за межі традиційних програм, і тому розв'язання проблеми пріоритету "серйозного" або "розважального" мистецтва дозволяє глибше з'ясувати кризу сучасної культури, визначити відповідні форми та напрями музичної освіти.

В науковому просторі сьогодення існує багато спільних методів дослідження, які складають загальні наукові підходи до вивчення різноманітних явищ дійсності. З музичною педагогікою пов'язані насамперед системний, феноменологічний, синергетичний та герменевтичний підходи.

Сутність системного підходу полягає в тому, що відносно самостійні компоненти розглядаються не ізольовано,

а в їхньому взаємозв'язку, в системі з іншими. Системний підхід дає змогу виявити загальні системні властивості та якісні характеристики окремих елементів, що становлять систему. При системному підході педагогічну систему розглядають як сукупність взаємопов'язаних компонентів: мета навчання, суб'єкти педагогічного процесу (педагог і учень), зміст навчання (загальна, базова та професійна культура), методи і форми педагогічного процесу та матеріальна база (засоби).

Для музично-педагогічної науки виняткове значення має феномено-логічний підхід, розробка якого пов'язана з іменами Е. Гуссерля, М. Шелера, Р. Інгардена, М. Дюфрейна та ін. Ці досить відмінні одна від одної концепції поєднують розгляд предметів такими, якими вони існують "в собі", поза емпіричним змістом та соціальною обумовленістю. Ключовим поняттям феноменологічного підходу є інтенціональність, що характеризує якість будь-якого акту свідомості, співвідносність задуму з об'єктом дії, у тому числі спрямованість акту сприймання художнього твору. Теоретичне навантаження, яке дістає інтенціональність у феноменологічній філософії, дає можливість розкрити структуру мистецтва як сукупність його особистісних значень і смислів, пояснити індивідуальну природу змісту художнього твору, чуттєвої конкретності образу, естетичного переживання. У кожному інтелектуальному акті феноменологи виділяють три аспекти: 1) внутрішньо властивий свідомості інтенціональний об'єкт; 2) спосіб фіксації цього об'єкту (сприймання, фантазування, уявлення, спогади, передбачення тощо); 3) дослідження самого суб'єкта, "Я", його рефлексії. У такому розумінні предметом рефлексії стає саме інтенціональність. Це поняття можна вважати наріжним для феноменологічної естетики, оскільки воно дає специфічну характеристику ідеального способу буття художнього твору, його структурної організації, аналізу процесу сприйняття музичного мистецтва.

Останнім часом активно розвивається синергетичний підхід – напрям філософсько-педагогічної думки, який відштовхується від глобального аналізу сучасності і формування нової парадигми наукової картини світу. Ідея світоглядної цілісності у синергетичному підході ґрунтується на нових закономірностях взаємодії логосу і хаосу та інших протилежностей буття. Синергетика – черговий крок до розуміння феномена світовідношення, через неї досягається більш глибоке розуміння явищ природи і світу людини.

Герменевтичний підхід безпосередньо звернений до встановлення особистісних смислів, до ціннісних аспектів музично-педагогічної діяльності. Завдання створення нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно й культурно насиченої, діалогічної, толерантної – є пріоритетним напрямом національної доктрини розвитку освіти України ХХІ століття. Дослідження герменевтичної проблематики здійснюються в контексті поділу педагогічного знання на дві сфери: природничо-наукової та гуманітарної. Нині герменевтика постає як одна з форм осмислення духовного досвіду. Особлива цінність герменевтичного підходу для мистецької педагогіки полягає в цілісно-сприйнятті, осягненні та розумінні художньо-естетичного образу, який дає змогу створити умови для розвитку смислів та ідей, дасть студентам змогу втілення власного творчого потенціалу в навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти.

Список використаних джерел:

1. Олексюк О.М. Музична педагогіка: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ, 2006. 188 с.
2. Падалка Г.М. Музична педагогіка. Херсон: ХДПІ, 1995. 104 с.

3. Ростовський О.Я. Українська музична педагогіка: Стан і перспективи. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 17-18.
4. Рудницька О.П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти: навч. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 248 с.
5. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посібник. Київ: АПНУ. 2002. 270 с.
6. Шульгіна В.Д. Українська музична педагогіка: підручник. Київ: ДАККІМ, 2005. 271 с.

The article deals with the musical and pedagogical aspects of the professional training of higher education students in the process of studying the discipline Musical Pedagogy.

Key words: musical pedagogy, criteria, competence, scientific approaches, musical education, traditions, culture, research, artistic pedagogy.

Отримано: 25.04.2018

УДК 785.1(477)

Н. В. Геплюк, викладач

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКІ ВІХИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ОРКЕСТРУ НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування та розвитку Національного оркестру народних інструментів України.

Ключові слова: оркестр, народно-оркестрове виконавство, репертуар, інструментальний склад, народні інструменти, виконавці, традиції.

Одним із провідних професійних колективів, творча діяльність якого має важливе значення для розвитку музичної культури України, є Національний оркестр народних інструментів України. Його самобутня історія мистецько-творчої діяльності потребує детального аналізу, чим і викликає зацікавлення багатьох науковців.

Варто зазначити, що творчість цього колективу неодноразово привертала увагу дослідників з проблем народно-інструментального мистецтва, мистецтвознавців, культурологів, фольклористів. Різні аспекти художньої діяльності Національного оркестру народних інструментів України знайшли своє відображення у дослідженнях В. Гуцала, М. Головащенко, М. Давидова, В. Дейнеги, Б. Жолдака, Ю. Лошкова, Т. Сідлецької, І. Сікорської, О. Трофимчука, Л. Черкаського.

Характерними ознаками колективу є довершеність інструментального складу, різнобарвність жанрово-стильової палітри репертуару, опора на національні традиції народного музикування, висока професійна майстерність виконавців. Важливою складовою будь-якого оркестрового колективу є його інструментальний склад. Слід відмітити, що на сьогоднішній день Національний оркестр народних інструментів України має найоптимальніший (кількісний і якісний) інструментальний склад, що формувався протягом 40 років. За весь цей період становлення, формування, розвитку відбувалися постійні зміни (реконструкція та відродження забутого інструментарію, введення до оркестру нових інструментів). Інструментальний склад саме цього оркестру ввібрав у себе всю новизну, всі здобутки і якісні зміни народно-оркестрового виконавства України. В оркестровій звучності інструментального складу оркестру відображається національний колорит і розмаїття різних форм народного музикування в традиційних ансамблях.

Зі стабілізацією інструментального складу Національного оркестру народних інструментів України відповідно виробилося оригінальне, самобутнє і неповторне звучання оркестру. Нові оркестрові барви додали колективу національного колориту, адже склад зазначеного оркестру обов'язково повинен відповідати характеру української національної музики, народній виконавській манері. За словами В. Гуцала, «... саме в цьому оркестрі й відбулося злиття усіх регіональних музичних концепцій у загальну українську музичну ідею. Виробився той колорит і єдине звучання, в результаті чого постало, виробилось етнозвучання» [1, с. 215]. Саме тембри представлених тут реконструйованих інструментів, що побутували серед українського народу в минулому, – ліра, сурма, ладкова кобза, козацька труба, теленки, зозульки, свиріль, козобас, бугай, флюяра, ріжок, волінка, дрімба, рубель і качалка, береста та інші надають звучанню оркестру неповторного національного колориту.

Важливе значення для розуміння художніх засад Національного оркестру народних інструментів України має виконавський репертуар, в якому одне з вагомих місць посідають

обробки народного мелосу. Серед них: «Перлини народної музики», «Сторінки української класики», «Мелодії України», «Танцювальні награвання», «Перлини української вокальної музики», «Програма камерного складу Національного оркестру народних інструментів України», «Програма ансамблю Трійсті музики» У концертах часто звучать оригінальні ансамблі: сопілкарів, дрімбарів, виконавців на народних зозульках, трійсті музик, ансамбль бандуристів.

Оркестр має багатий репертуар. До нього входять композиції на українські народні теми – «Українська в'язанка» Ю. Алжнева, «Подільський козачок» І. Вимера, «Мелодія і буковинські козачки» В. Гекера, Закарпатський весільний танок «Березянка», «Трійсті музики», «Танцювальні награвання» В. Гуцала, «Свято на Буковині» О. Должикова, «Коло» Є. Кравченка, «Гуцульські старосвітські награвання» для сопілки з оркестром Л. Колодуба, твори крупної форми – «Гуцульська фантазія» С. Орла, музична фантазія «Калинонька» М. Стецюна, «Козачок», «Полька» І. Івашенка тощо. Ці твори презентують народно-інструментальну музику Поділля, Слобожанщини, Гуцульщини, Буковини і яскраво відображають регіонально-локальні народні виконавські традиції. Помітною тенденцією в художньо-репертуарній парадигмі оркестру стало активне залучення до всіх програм майстерно оркестрованих творів української і світової класики (Д. Бортнянського, Й. Брамса, А. Веделя, М. Вербицького, М. Глінки, С. Гулака-Артемівського, А. Дворжака, С. Завадського, М. Леонтовича, М. Лисенка та ін.), творів сучасних композиторів – В. Зубицького, В. Кирейка, Є. Льонка, В. Подгорного, В. Рунчака, М. Скорика, Є. Станковича, В. Степурка, В. Шумейка. Виконання творів цих композиторів сприяє підвищенню художньо-мистецького рівня виконавців. В. Дейнега слушно зазначає, що «... теоретично обґрунтоване формування репертуарної політики є одною з головних умов для ефективного функціонування будь-якого професійного колективу...» [2, с. 119].

Національний оркестр народних інструментів України також супроводжує виступи видатних українських співаків – народних артистів України М. Кондратюка, Н. Матвієнко, В. Степової, М. Стеф'юк.

Національний оркестр народних інструментів України виконує просвітницьку функцію, що полягає у створенні певних освітніх програм. Оркестр влаштовує багато концертів для дітей, перед виступами колективу читаються лекції про особливості розвитку народної музики, демонструються народні музичні інструменти. Отже, активна творча діяльність колективу сприяє формуванню музичних смаків широкої слухачької аудиторії.

Варто відмітити, що при Національному оркестрі народних інструментів України існує музей народних інструментів (він є філіалом Державного музею театрального, музичного і кіномистецтва України), де зберігаються старовинні зразки інструментів, що побутували на території України в минулому. Тут представлені народні духові ін-

струменти, колекція бандур, кобз, лір вітчизняних музичних майстрів. На базі оркестру постійно організуються конференції з проблем розвитку колективних форм народно-інструментального мистецтва.

Отже, слід зазначити, що Національний оркестр народних інструментів України виробив свій індивідуальний виконавський стиль, що ґрунтується на тембральній насиченості оркестрового звучання завдяки використанню у складі оркестру всього розмаїття народного музичного інструментарію, що побутує сьогодні на теренах України, превалюванні в репертуарі оркестру обробок народних мелодій, що підкреслює художню своєрідність і міцний зв'язок колективу з традиціями народної музичної творчості.

УДК 378.147.091.3-051:7.071.1:37:7.021.22

І. А. Гуцул, кандидат мистецтвознавства

НАЧЕРКИ І ЗАМАЛЬОВКИ В СИСТЕМІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ХУДОЖНИКІВ-ПЕДАГОГІВ

У статті аналізується значення начерків і замальовок у системі фахової підготовки майбутніх художників-педагогів. Відмічається існуюча проблема в методиці оволодіння студентами навиків швидкого малюнку. Пропонуються конкретні методи для подолання існуючих недоліків. Описані вправи дозволяють майбутнім художникам-педагогам досконаліше користуватися образотворчими засобами пізнання і розуміння художнього змісту і форми.

Ключові слова: начерк, замальовок, рисунок, педагогіка, вчитель, образотворче мистецтво.

Вирішальна роль у проведенні в життя євроінтеграційних прагнень та всебічне реформування суспільства в Україні належить перш за все вчителю. Перед ним поставлено відповідальне завдання: виховати молоде покоління, здатне подолати виклики життя та провести оновлення сучасного українського суспільства. Успішне розв'язання цього завдання передбачає серйозне поліпшення якості підготовки майбутніх учителів у вищих навчальних закладах мистецького спрямування.

У практиці підготовки вчителів образотворчого мистецтва є низка невирішених проблем, зокрема, студенти мистецьких спеціальностей не завжди мають достатні знання та вміння в області оволодіння мовою образотворчого мистецтва, визначення естетичної, художньої та пластичної суті в сприйнятому об'єкті, створенні виразних образів.

Проблемам удосконалення фахової підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва присвячені праці художники-педагогів (Беда Г.В., Беляєв А.О., Глушанка В.П., Кузін В.С., Ростовцев Н.Н., Терентьев А.Е., Шешко І.Б. та ін.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати і практично використовувати заняття начерками вдосконалення професійної підготовки студентів мистецьких спеціальностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Як свідчить досвід, не всі студенти мистецьких спеціальностей достатньо володіють художніми засобами мови образотворчого мистецтва, не завжди розуміють завдання художнього образу і не достатньо володіють розвиненим сприйняттям. Причиною цього, за нашим спостереженням, є те, що, в процесі вивчення основ образотворчого мистецтва студенти не завжди розуміють важливості використання при вирішенні художніх завдань різноманітних засобів художньої виразності, не повно здійснюється аналіз моделі зображення, вивчаються основи образотворчої грамоти у відриві від художності і, в основному, на тривалих натурних постановках. Все це не сприяє ефективному формуванню вищезгаданих якостей [3].

Збільшення частки короткострокових вправ у загальній структурі вправ порівняно з традиційною методикою навчання образотворчого мистецтва на цих факультетах дозволить знайти оптимальний варіант форми занять, а виконання начерків і замальовок є важливою складовою навчання малюнка.

Начерк – монохромне неповне узагальнене зображення предметного світу, що виконується зазвичай у короткій, іноді в найкоротший проміжок часу, коли складна форма вирішується вірною і виразною передачею тільки її основ-

Список використаних джерел:

1. Жолдак Б. Музичні війни або талан Віктора Гуцала: художньо-документальна повість. Київ: Криниця, 2004. 416 с.
2. Дейнега В. Музичний інструментарій як показник специфіки оркестру народних інструментів. *Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського*. Київ, 2002. Вип. 22: Муз. вик-во. Кн. 8. С. 119–129.

The article deals with the investigation of the peculiarities of functioning and development of the Ukrainian National folk instruments orchestra.

Key words: orchestra, folk-orchestral performance, repertoire, instrumental complex, folk instruments, performers, traditions

Отримано: 25.04.2018

них, типових і характерних ознак. Тому начерк часто визначається як ціле, побачене без частковостей. Замальовок – більш повне, ніж начерк, монохромне зображення предметного світу, але час роботи, над якими визначається самим рисувальником, що залежить від вимог, які він висуває до її змісту, а також від подальшого призначення замальовки. Замальовки, що виконуються з натури, є як би продовженням начерку в бік збагачення його деталями [4, с. 7–8]. Крім того, одна з головних функцій замальовок і начерків – пошук композиційного простору, який полегшує виконання роботи на основному форматі. Правильно знайдене в нарисі розміщення всієї маси натури може служити початком тривалого навчального малюнка.

Начерки і замальовки з натури найчастіше передбачають передачу загального враження, найголовнішого в об'єктах зображення або ж, навпаки, окремі деталі натури. Разом з тим у начерку передбачається правильність передавання форми, пропорцій, обсягу, просторового положення предмета, естетичної сутності навколишньої дійсності. Головне ж полягає в тому, що начерки і замальовки є засобом вираження початкового враження від натури, в той час як в тривалому рисунку закріплюють і уточнюють форму, об'єм натури на основі ретельного її вивчення [5, с. 3].

Основними матеріалами, при виконанні начерків і замальовок, можуть служити: графітні олівці різної м'якості; кольорові олівці; туш; м'які матеріали (соус, сангіна, вугілля та ін.); однотонна акварель; маркери різної товщини і форми. У начерках доцільно використовувати кольоровий і тонований папір. Без навичок виконання начерків і замальовок доволі складно організувати композиційний простір на обраному форматі аркуша.

Що стосується порядку виконання начерків і замальовок, то він систематизується на загальних обов'язкових принципах процесу виконання будь-якого зображення (тривалого або короткочасного): від загального до деталей, від великих, головних мас до більш дрібних, другорядних, зберігаючи враження цілісності. Таким чином, начерки та замальовки є важливою підготовчою частиною перед початком виконання тривалого малюнка. Вони допомагають студенту визначити композицію і простір, цілісно сприймати натурні постановки, передавати загальне враження від зображуваного об'єкта [6].

«Вибірковість – одна з умов цілеспрямованого спостереження і збереження найбільш суттєвого в пам'яті. Поняття важливого знаходиться в прямій залежності від поставленої мети, художнього інтересу, індивідуального сприйняття... Цілеспрямований характер пам'яті сприяє

творчому розвитку, активно відводить від механічного, пасивного спостереження. ... Вибіркове споглядання не тільки активізує роботу пам'яті, але і сприяє постановці художнього завдання» [7, с. 18].

З метою розвитку у студентів зорової пам'яті і просторових уявлень у процесі малювання з натури передбачено малювання по пам'яті та за поданням (протягом 10-15 хвилин) зображуваних з натури об'єктів. Досвідчені педагоги-художники рекомендують використовувати наступні вправи для активізації зорової пам'яті.

Перша вправа. Спочатку зробити замальовку предмета з натури, показавши його основну будову, зв'язок його окремих частин. Для цього потрібно вибирати поворот, що найбільш ясно виражає форму предмета. Залишивши предмет в тому ж положенні, зробити ще два-три зображення цього предмета як би з інших точок.

Друга вправа. Намалювати предмет з натури. Потім, прибравши предмет і відклавши в сторону малюнок, зробити по пам'яті два нових малюнка: один – предмета як його малювали, інший – того ж предмета в іншому повороті.

Третя вправа. Поставити предмет, розглянути його з різних сторін, взявши його в руки. Розглянути будову його форми. Закріпивши в пам'яті форму предмета, прибравши його і виконати два-три малюнка по пам'яті, показавши предмет з різних точок зору. Всі малюнки робити на одному аркуші.

Четверта вправа. Для зображення людини по пам'яті необхідно протягом 2-3 хвилин розглянути позу натурника. Після закінчення відведеного на запам'ятовування часу натурник йде, студент повинен, зберігши спостереження у пам'яті, зобразити рух і характерні пропорції моделі на аркуші. Після чого необхідно постійно порівнювати свої малюнки з натурою, оскільки безсумнівно, що запам'ятовування форми предмета вимагає цілеспрямованого вивчення об'єкта зображення, розуміння будови і характеру форми. Лише за цієї умови можливе достовірне відтворення зафіксованого предмета на папері [8, с. 11].

Систематична робота та поступове ускладнення завдань можуть стати стимулом творчого осмислення дійсності і образного світосприйняття. О. Авсіян радить: «Для розвитку пам'яті на індивідуальну характеристику спочатку корисно використовувати прості сюжети, будь то група предметів, нескладний пейзаж. Намалюйте по пам'яті два близьких за характером об'єкта. В подальшому можна збільшити число предметів та подовжити інтервал між їх роз-

глядом, виявивши в порівнянні схожість і відмінність форм. Малюнки для порівняння виконують на одному аркуші, ведуть паралельно, вирішуючи при цьому просторово-конструктивні завдання» [7, с. 22].

Висновок. Отже, удосконалення володіння техніки швидких начерків і замальовок в малюнку студентами майбутніми вчителями образотворчого мистецтва є надійним засобом для набуття ними необхідних професійних навичок. Теоретичне обґрунтування і практичне використання начерків і замальовок у системі вдосконалення професійно-художньої підготовки студентів майбутніх вчителів образотворчого мистецтва в системі фахової підготовки студентів мистецьких спеціальностей дозволяє зробити висновки про доцільність розробки методичних рекомендацій до проведення короткострокових вправ по малюнку.

Список використаних джерел:

1. Глушанська В.П. Малювання з методикою викладання. Москва: Просвещение, 1971. 128 с.
2. Шешко І.Б. Побудова і перспектива малюнка: навчально-методичний посібник для студентів пед. ін-тів. Мінськ: Вища школа, 1981. 136 с.
3. Беда Г.В. Основы изобразительной грамоты. Москва: Просвещение, 1989.
4. Беджанов Ю.К. Изобразительное и декоративно-прикладное искусство. Термины и понятия: учеб. пособ. Майкоп, 1997. 178 с.
5. Кирцер Ю.М. Рисунок и живопись: практ. пособие. Москва: Высш. шк., 1992. 270 с.: ил.
6. Вибер Ж. Живопись и её средства. Москва, 1991.
7. Авсіян О. Рисование по памяти: Уроки изобразительного искусства. Юный художник. 1987. № 5. С. 18-22.
8. Рисунок и живопись. Руководство для самостоятельных художников. 3-е изд. Москва: Искусство, 1976. 144 с.: ил.

The article examines the importance of sketches and drawings in the system of professional training of future artists-teachers. It is noted the existing problem in the technique of mastering the students skills in quick drawing. Offers specific techniques to overcome existing deficiencies. Described exercises make the future perfect artists to teachers to use graphic means of knowing and understanding art content and form.

Key words: sketch, sketching, drawing, education, teacher, fine arts.

Отримано: 25.04.2018

УДК 37.016:780.616.432(091)

Л. П. Джигалюк, викладач

ФОРТЕПІАННА ПЕДАГОГІКА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Стаття присвячена дослідженню особливостей фортепіанної педагогіки, її виникненню та розвитку, а також окремим питанням з методики викладання спеціального курсу «Фортепіано».

Ключові слова: педагогіка, методика, фортепіано, педагог, піаніст, віртуоз, учень.

Виникнення фортепіанної педагогіки у власному значенні слова слід зарахувати до порівняно недавню – до кінця XVIII століття, коли фортепіано, витіснивши колишнього «короля» інструментів – клавесин, зайняло його місце у музичному побуті Європи. Вже в ті часи, і сама фортепіанна педагогіка досягла високого рівня. Це зумовлено тим, що вона мала багату історію, що прийняла від клавірної педагогіки періоду розквіту клавесинізму, а ще через неї й від органно-клавірної педагогіки епохи Відродження.

Отже, фортепіанну педагогіку слід розглядати, як одне із етапів тривалого розвитку теорії та практики навчання на клавірних інструментах. Кожен з цих етапів мав свою специфіку.

Основною ідеєю органно-клавірної педагогіки була спрямованість виховання різнобічного, творчо мислячого композитора – виконавця – педагога, кожний твір музики, її виконання і навчання їй становлять різні межі єдиної професії музиканта. Ця ідея була глибоко прогресивною і повпливала на діяльність багатьох музикантів пізніших часів. Природно, що у різні історичні періоди конкретне розуміння цієї

ідеї змінювалося, наповнюючись новим змістом, що й також призвело до зміни форм і методів педагогічної роботи.

Періодом вищого розквіту клавесинізму стала перша половина XVIII століття. Клавесинна педагогіка продовжує і розвиває основні традиції органно-клавірного мистецтва епохи Відродження відповідно до запитів нової доби. Бах в передмові до роботи «Досвід істинного мистецтва гри на клавірі» (1 ред. – 1753 р., 2 ред. – 1762 р.) [1] перераховує, що мав вміти клавесинист: складати фантазії різноманітних видів, обробляти задані теми «за всіма правилами гармонії і мелодії», володіти навиком гри, орієнтуватися у всіх тональностях (тональності з великою кількістю бемолів і дізів вже тоді починали вживатися різними композиторами), моментально і безпомилково транспонувати, читати з аркуша будь-які твори, написані для будь-якого інструмента, акомпанувати по генерал-басу, тощо. Перелічені вимоги були визнані дуже високими. Виконання їх було під силу лише музиканту, що пройшов фундаментальну школу навчання у області виконавського і композиторського мистецтва, притому навчання, спрямоване на досконале оволодіння багатьма практичними навичками, необхідними для різномані-

тної музичної діяльності. Рівень озброєності цими навичками хорошого клавесиста-професіонала XVIII століття є для сучасного музиканта надзвичайно високим, майже недосяжним. Насправді, багато хто з нинішніх випускників консерваторій може вільно «читати з аркуша» й транспонувати будь-які твори (навіть середньої складності твори бахівських часів).

Розгадку великих досягнень педагогіки колишніх часів слід, напевно, шукати у її специфічній спрямованості на ранне і планомірне виховання творчої індивідуальності майбутнього музиканта, здійснене у взаємодії із навчанням гри на інструменті і вельми активізований весь педагогічний процес. В якості прикладу можна навести школи І.С. Баха. Відомо, що, створюючи свої інтенції, він ставив перед учнем широкий спектр завдань: як навчитися «суто витратити час на два голоси», і «потім правильно і добре поводження з трьома окремими партіями», але водночас і «придбати хорошу вигадку» («>inventiones»), і навіть «солідну попередню підготовку для композиції». Неважко собі уявити, наскільки успішнішим виявляється вивчення цих п'єс, якщо піаніст усім своїм попереднім музичним вихованням вже немов долучений до творчої лабораторії автора, і це є стимулом щодо його власних творчих пошуків.

Період відокремлення фортепіано з інших клавішних інструментів був часом корінних змін у розвитку музичного мистецтва. У стрімкого розвитку капіталізму у Європі, інтенсивно розвинутому процесу спеціалізації й поділу роботи у всіх сферах людської діяльності дедалі виразніше стала позначатися і диференціація професії «мистецтво». Поступово відбувалося розмежування між професіями композитора, музиканта, і педагога. У зв'язку з тим, що автори музичних творів значно повніше фіксували тепер свої творчі задуми в нотному тексті, виконавці практично перестали потребувати докладного вивчення композиції і імпровізації. Разом з тим, хвиля захоплення віртуозністю викликала підвищені вимоги до вдосконалення виконавчої майстерності.

Найкращі педагоги XIX століття, безсумнівно, розуміли небезпеку розпочатого акценту до області техніцизму, який призводить до втрати гармонійності вмінь музиканта. Деякі намагалися протиставити цьому колишню систему навчання. Так було в кінці 20-х років. Черні випустив посібник по імпровізації, у якому пише, що успішний розвиток у цій галузі мистецтва – «найважливіший обов'язок та окраса піаніста-віртуоза».

Більше перспективною стала інша лінія виховання піаніста – розвиток творчого підходу до проблеми інтерпретації, втіленню авторського задуму. Ця лінія простежується, наприклад, у керівництві І. Гуммеля.

Паралельно вишукувалися шляхи до подолання вузькості односторонньо-віртуозного навчання піаніста. У цьому плані великий інтерес представляє педагогічна діяльність такого музиканта – новатора, як Ф. Ліст. Його педагогічна діяльність є прикладом дуже яскравої спрямованості думки педагога про формування широко освіченого музиканта, здатного глибоко перейматися поетичним змістом творів і втілювати їх у своєму виконанні.

Не буде перебільшенням сказати, що це цілий передовий маніфест фортепіанної педагогіки, заснований на кращих її традиціях та перейнятій духом боротьби з усім відсталім і рутинним, що зберігалось.

Отже, у боротьбі думок, в зіткненні передових художніх ідей із будь-якими проявами різного роду регресивних тенденцій складалися ті принципи, які потім стали основою навчання кращих піаністів-педагогів сьогодення.

Окремим важливим елементом формування піаніста є методика викладання спеціального курсу фортепіано.

«Таланти створювати не можна, але можна потрібно створювати середу їхнього прояви й зростання». Р.Р. Нейгауз [3].

Сама фортепіанна педагогіка покликана розвивати любов до музичному мистецтву, художнього смаку, вміння слухати і розуміти музику. Цьому як можна більше сприяє вивчення кращих зразків фортепіанної літератури. Народні пісні й танці, високохудожні твори радянських, російських, зарубіжних і українських композиторів – приблизно такі розділи у сучасній системі фортепіанного навчання. Педагог, якому довірено музичну освіту, повинний від початку цікаво й захоплююче побудувати музичні заняття, бо нерідко саме з

перших місяців занять залежить, стане музика ще й радісним супутником людини або він залишиться до неї байдужим. Запалити, «заразити» піаніста бажанням опанувати мови тої музики – найголовніша з початкових завдань педагога. Проглянувши безліч літератури, педагог відбирає найцікавіше і корисне саме для даного учня, проявляючи максимальну гнучкість і проникливість, оскільки необхідне для одного учня може бути непотрібним іншому. Що ширшим є кругозір педагога, ясніше його уявлення про сильні і слабкі сторони свого учня, тим мудрішим й доцільнішим буде репертуарний план занять із ним. «Надзвичайно важливе правильно підібрати для учня твори. Безцільно мучити такими творами, що здаються їм незрозумілими або занадто важкими. Кожен учень робить значно більші успіхи, якщо займається охоче і із задоволенням...» [2]. Але, попри це, не можна постійно підлаштовуватися під учня, даючи йому твори такої вдачі, який учневі легше передати у виконанні. Будь-який музикант є, передусім артистом, який має вміти передати слухачам будь-який стан душі. Педагог повинен зуміти привернути симпатії учня, інакше варто сподіватися, що полюбить музику, коли йому стала близька особистість педагога. Треба серйозно і відповідально ставитися до кожної маленької особистості, початкуючого навчання музиці.

На початку занять закладаються як основи знань, так і формується музичне мислення та вміння. Тільки зумівши досягти зацікавленості на перших зустрічах з музикою, можна поступово вводити учня на більш вузьке коло професійних навичок. Переходячи до професійного навчання, рухатися, у першу чергу, намагатися якнайлегше і зрозуміліше подавати необхідні знання. Разом з цим, треба працювати над вихованням волі до праці. А метою праці, його стимулом має бути прагнення учня відчувати результати своєї роботи. Це прагнення педагог повинен якомога швидше пробудити і всіляко підтримувати під час занять. При ознайомленні навіть з найбільш простими творами треба прагнути передусім пробудити в учнів правильне слухове сприйняття мелодії. Учень має навчитися співати мелодію, граючи її одночасно на фортепіано, потім співати мелодію й без участі інструмента, підбирати у різних тональностях. З початку навчання дуже важливо привчати маленького піаніста до транспонування. Такі вправи сприяють розвитку слуху, пам'яті і орієнтування на клавіатурі.

Займаючись тим, що зазвичай прийнято називати «постановкою рук», педагог має навчитися робити це непомітно, ненав'язливо, більшою мірою з допомогою рук. Спочатку слід ознайомити дитину поруч із фактичним звуковидобуванням звуку, тобто показати йому механізм фортепіано. Дитина повинна сама уздріти і зрозуміти, що звук залежить від цього, як опуститься палець на клавішу. У цей час перед педагогом слід дуже відповідальна завдання – «створити» руки дитини. З першого торкнутися клавішах треба намагатися зробити їх гнучкими, вільними, природними. У роботі кожен педагог повинен виявити мистецтво, винахідливість. Дитина допомагають відчувти, що його руки – інструмент висловлення в звуках його помислів та бажань, що це його голос. Вони повинні зрозуміти й запам'ятати, що руки можуть «говорити», отримуючи звуки й голосно, і тихо, і сердито, і ніжно, і співучо, і різко, словом, як відчуваєш, і «кажеш» – граєш.

Найбільш поширене небезпеку обману піаніста – скутість рук. А, щоб уникнути її на самому початку навчання, розкласти якусь відому дитині мелодію між правою та лівою, саме руками і давати грати її одними третіми пальцями. Головне – це свобода рук, їх природні руху передачі музичних думок та почуттів.

Вимоги гарного, співучого тону, виразної наспівності у виконанні мелодії, осмисленого фразування становлять турботу педагога, починаючи з перших щаблів музичного виховання учня і протягом всього його навчання. Співуче виконання, вродлива фразування пов'язані із гарним володінням прийомом гри legato. Всім зрозуміло, що заняття музикою, виховання та розвиток музично-образного мислення пов'язані насамперед із сприйняттям мелодії. У цій художньо-змістовній послідовності музичних звуків, їхнім виокремленням в єдину лінію, зазвичай мається на увазі

legato'є виконання. І, природно було б починати заняття з вироблення хорошого legato у виконанні мелодії.

Проте помічено, організація руки учня, правильне розподіл ігрового напруження і, як наслідок, вилучення доброго тону найкраще досягаються початковими вправами на поп legato, що ж зазначалося вище. У цьому слід пам'ятати, що поп legato не повинно порушувати єдність фрази.

Список використаних джерел:

1. Бах І.С. Досвід істинного мистецтва гри на клавирі. Київ: Муз. Україна, 1974. С. 203-205.

2. Черні К. Посібник по імпровізації. Київ: Муз.Україна,1979. С. 81-82.
3. Нейгауз Г.Г. Искусство фортепианной игры. Москва, 1985. 105 с.

The article is devoted to the study of the peculiarities of piano pedagogy, its origin and development, as well as to separate questions on the methodology of teaching the special course "Piano".

Key words: pedagogy, technique, piano, teacher, pianist, virtuoso, student.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:78

Т. П. Карпенко, кандидат педагогічних наук

МЕТОДИ РОБОТИ З ПІДГОТОВКИ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ (У КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСЬКОМУ КЛАСІ)

У статті характеризуються методи та особливості підготовки студентів до музично-виконавської роботи в школі, підготовка майбутніх фахівців до концертмейстерської діяльності у класах спеціальних музичних дисциплін на мистецьких факультетах ВНЗ.

Ключові слова: учитель музики, майстерність, концертмейстерські навички, акомпанемент, читання з аркуша, музичне виконавство, музичний твір, ансамбль.

Важливим засобом засвоєння духовної культури є музичне виховання молоді, яке насамперед, залежить від наявності висококваліфікованих кваліфікованих вчителів музики сучасної школи. У системі підготовки таких фахівців провідне місце належить викладанню курсу «Концертмейстерський клас», який є складовою цілісної програми гармонійного формування музиканта, спрямованого на досягнення кінцевої мети професійної підготовки майбутніх учителів, їх музично-педагогічної майстерності. Вона передбачає наявність у спеціаліста високих моральних якостей, широкого культурного світогляду, ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки, значного об'єму музично-теоретичних знань, умінь та навичок у виконавській та методичній галузях, розвинених загальних, педагогічних та музичних здібностей. Індивідуальне навчання з музично-виконавських дисциплін є невід'ємним компонентом професійної підготовки вчителя-музиканта, має потенційно великі й водночас невикористані можливості для розвитку в студентів специфічних концертмейстерських якостей. Саме ці якості педагогічно-виконавської майстерності формуються у концертмейстерському класі при правильному спрямуванні роботи студента, поглибленому вивченні відповідного репертуару.

Питання професійної підготовки майбутнього вчителя музики досліджувалися в роботах Р.А. Верхолаза, О.Д. Готліба, Р.Р. Давидяна, Т.І. Карнаухової, Н.П. Козіної, М.А. Крючкової, Т.І. Курасової, Г. Падалки, О.В. Рафаловича, М.І. Різоля, М.О. Моїсєєвої та багатьох інших музикантів-педагогів. У їх працях висвітлюється дана проблема в плані єдності вимог до змісту підготовки та професійної діяльності вчителя музики; висвітлюються напрямки дослідження історичної генези спільної музично-виконавської діяльності, народних традицій інструментального та вокально-інструментального ансамблю та зародження викладання концертмейстерського класу в системі музичної освіти; сутності музично-виконавської діяльності, її відмінних ознак і особистісних якостей виконавців у контексті практичної підготовки в спеціальних навчальних закладах (викладання концертмейстерської майстерності) та професійної діяльності концертмейстера.

Одним із важливих методів у формуванні концертмейстерських навичок є ескізне опрацювання репертуару, оскільки воно дозволяє збільшити кількість зіграних за роки навчання творів, розширити межі інформованості студентів, підняти їх виконавсько-професійний рівень.

Стадія виконавського втілення, тобто технічне вирішення фактурних завдань, конкретизація художнього задуму все ж існує в ескізному вивченні, але в стилістично, концентрованому вигляді. Завершальна стадія роботи спрямована на піаністичне і образно-змістове вдосконалення твору, остаточне визначення варіанту виконання деталей, яскраве в художньому

розумінні виконання, утворення органічної, переконливої інтерпретації. Вона може бути частково скорочена викладачем порівняно з варіантом вивчення, коли метою є досягнення найбільш досконалої інтерпретації, яка можлива на певному етапі готовності студента. Ці етапи творчої роботи не можна відмежовувати один від одного, оскільки вони взаємопов'язані. При ескізному вивченні вони не будуть завершуватись своїм логічним підсумком, який є практичним критерієм оцінки проведеної роботи – концертним виступом.

Такий метод, як ескізне вивчення в умовах концертмейстерського класу, має свої особливості. На першому етапі, коли створюється "робоча гіпотеза" виконання, необхідне формування уявлення не лише фортепіанної та вокальної партій, змісту літературного тексту, але й загального, синтетичного уявлення твору, його головного настрою. Асоціації, що виникають при цьому, будуть значно яскравішими, конкретнішими, ніж у вивченні суто інструментальної музики.

Виходячи з вищесказаного, виділимо такі компоненти ескізного вивчення музичних творів: ступінь відповідності емоційно-образного змісту музики літературному тексту – узагальнений підхід до втілення настрою поетичного твору чи докладно деталізована вокальна інтонація, що відтворює мовленнєву виразність і психологічну глибину образів; архітектонічна будова твору (наскрізний розвиток, репризити, циклічність тощо) та драматургічне навантаження синтаксичних одиниць музичної мови, кульмінаційні моменти (місцеві та загальні); інтонаційні особливості, динамічний план, агогічні відхилення, гармонічний аналіз фактури.

У практичній діяльності вчителя музики інколи постає необхідність виконувати музичний твір не в оригінальній тональності, а, виходячи з теситурних міркувань, у зручній для співу. Завдання транспонування також потребує попередньої підготовки і використання відповідних методів, а саме: зорового ознайомлення з текстом, з'ясування основної тональності твору та модуляцій в інші тональності, визначення напрямку руху мелодії й наявності стрибків, гамоподібних, арпеджированих побудов, осягнення метроритмічних особливостей твору, гармонічного аналізу супроводу, лінії баса тощо; проведення мовної заміни ключових знаків альтерації оригінальної тональності на знаки нової тональності з відповідними уточненнями у транспонуванні.

Отже на початковому етапі оволодіння концертмейстерськими навичками доцільно використовувати вокальні твори з акомпанементом, що викладений нескладною фактурою одного певного типу. Вивчення акомпанементів мішаного типу бажано розпочинати після ознайомлення з різними інструментальними фактурами. Доцільним є спрямування роботи над супроводом на реалізацію таких вимог методичного характеру: досягнення правильного співвідношення голосів і розподілу звучності (виразне виконання мелодії, відчуття гармоніч-

них фігурацій); уточнення динамічних і тембрових характеристик звучання під час переходу від вступу до виконання акомпанементу; оптимальне співвідношення динамічних і темпових нюансів виконання партії супроводу з характером звучання ведучої партії, ансамблю або хору.

Поєднання різних видів музичної діяльності в концертмейстерському класі сприяє розвитку самостійності й образності музичного мислення, творчих здібностей, волі, працездатності, комунікативних здібностей студентів, які є надзвичайно важливими чинниками удосконалення їх педагогічної майстерності. Отже, реалізація визначених методів роботи з підготовки майбутнього вчителя музики сприятиме підготовці висококваліфікованих педагогів.

Список використаних джерел:

1. Верхолаз Р.А. Питання методики читання нот з аркуша. Москва: АПН РРФСР, 1980. 48 с.

2. Осипова Л.В. До питання про роботу над музичним твором у зв'язку з особливостями фортепіанної підготовки вчителя музики загальноосвітньої школи. *Питання професійної підготовки вчителя музики*. Свердловськ, 1972. С. 86.
3. Фейгин М. Музыкальный опыт учащихся. *Вопросы фортепианной педагогики*. Москва: Музыка, 1971. Вып. 3. С. 35.

In the article we characterized the methods and features of preparation of students to musical-playing work at school, preparation of future specialists to concertmaster's activity in the classes of the special musical disciplines on artistic faculties of the high school.

Key words: music master, skill, concertmaster's skills, accompaniment reading from a paper, musical plating, musical work, ensemble.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:785071.2

Ж. Ю. Карташова, кандидат педагогічних наук

ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В УМОВАХ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

У статті висвітлюються концептуальні положення у конструюванні інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва в умовах неперервної мистецької освіти, які мають багатокomпонентну внутрішню будову та складну структуру психолого-педагогічних взаємозв'язків.

Ключові слова: інструментально-виконавська підготовка, конструювання змісту освіти, системний підхід, міжпредметні зв'язки, діяльнісний підхід, саморозвиток.

Розгляд теоретичних основ професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва свідчить, що її методика (мета, зміст, завдання й принципи положення, форми і методи реалізації) розробляються вітчизняною педагогічною наукою з урахуванням світових та національних філософських, психолого-педагогічних та соціально-педагогічних реалій.

Зміст мистецької освіти – складне поняття, оскільки ґрунтується на педагогічних закономірностях, принципах, методах і прийомах навчання, включає світоглядні й морально-етичні норми існуючих суспільних відносин. Зважаючи на це, в загальному плані зміст мистецької освіти слід розуміти як систему наукових та методичних знань, музично-виконавських умінь і навичок, а також творчих, світоглядних і морально-етичних ідей, якими повинні оволодіти майбутні учителі музичного мистецтва в процесі навчальної діяльності.

У педагогічній науці є різні підходи до конструювання змісту освіти, що ґрунтуються на загальних дидактичних принципах її відбору й побудови. Як передбачають формування змісту освіти з урахуванням соціального замовлення, а також реальних можливостей, умов і закономірностей процесу навчання за загальними дидактичними принципами відповідності змісту, меті становлення гармонійно розвинутої особистості спеціаліста; відповідність змісту навчання вимогам побудови органічно цілісної системи підготовки фахівців у навчальному закладі; відповідність змісту навчання науково-педагогічним вимогам, тобто оптимальним умовам формування способів і засобів пізнавальної і професійної діяльності, визначених метою навчання [1].

Як стверджує В. Ледньов, до останнього часу в галузі педагогічної науки не були сформульовані важливі принципи і закономірності конструювання змісту освіти. Загально визнаним положенням, що стосується проблеми змісту, є системний підхід. Створюючи теорію будь-якої системи, визначають, по-перше, її місце в мегах системі; по-друге, оптимальний набір і властивості компонентів, що забезпечують ефективне функціонування системи та її розвиток; по-третє, зв'язки між цими компонентами. [2].

У формуванні творчої особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва особливого значення набуває саморозвиток. Зміст психолого-педагогічної підготовки повинен бути спрямований на формування у студентів таких компонентів саморозвитку:

- самовизначення – вироблення своєї позиції в житті, світогляду, ставлення до себе й навколишнього світу,

розуміння суспільних процесів, уміння поставити перед собою завдання і відповідно діяти;

- самореалізації – утвердження себе як особистості, котра не обмежує інтересів інших; розвиток творчо-виконавських здібностей; управління своєю психікою, своїми емоціями.

Отже, для реалізації мети освітнього процесу в умовах неперервної освіти недостатньо забезпечити традиційний підхід до конструювання змісту психолого-педагогічної освіти, що включає здебільшого спеціальні професійні знання. У змісті навчання мають бути такі основні терміни й поняття, без яких неможливо засвоїти навчальну дисципліну; педагогічні процеси явища, без яких важко сформувавши переконавання; головні принципи й закономірності, що розвивають суть педагогічних процесів і явищ, об'єктивні зв'язки між ними; провідні ідеї педагогічної науки, які широко застосовують на практиці; ціннісні орієнтири особистості, що відбивають соціальний досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

У традиційному викладі зміст інструментально-виконавської підготовки, навіть актуально усвідомлений студентами, не може бути ефективним у майбутній практичній діяльності з двох причин: він неадекватно відображає предмет діяльності вчителя музичного мистецтва – способи організації педагогічного процесу з урахуванням різних рівнів його перебігу; зміст знань, умінь та навичок, що становлять сутність дисциплін інструментально-виконавського циклу, недостатньо спрямований на усвідомлення способів пізнання інструментально-виконавської діяльності, внаслідок чого порушуються психолого-педагогічні умови, які забезпечують успішність професійної діяльності в наш час, а саме:

- засвоєння інструментально-виконавських знань, умінь та навичок як системи;
- співвідношення систем знань та умінь, перегляд їх відповідно до завдань пізнання і конкретних умов застосування;
- засвоєння не тільки знань, умінь та навичок, а й способів їх застосування на практиці, а також набуття нових.

Нами визначено низку організаційно-педагогічних умов, дотримання яких у процесі розробки та конструювання змісту інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва має надати йому логічної завершеності, а саме:

- наявність навчальних програм, методичних посібників та відповідного репертуару для викладання дисциплін з проблем інструментально-виконавської діяльності, розробок та методичних матеріалів для проведення практичних занять, які базуються на застосуванні інноваційних методик навчання, що передбачають організацію активної взаємодії учасників освітнього процесу;
- задоволення потреб у професійному самовизначенні та професійній підготовці;
- наявність кваліфікованих викладачів які могли б з урахуванням сучасних вимог забезпечувати навчальні дисципліни інструментально-виконавського циклу;
- наявність системності у використанні різноманітних методів та форм навчання майбутніх учителів музичного мистецтва (інформаційно-репродуктивних, проблемно-пошукових тощо);
- урахування викладачами принципів роботи зі студентською аудиторією (діалогічності, партнерства, толерантності, орієнтації на задоволення професійно-практичних потреб, звернення до професійного та життєвого досвіду молоді, створення умов для самореалізації тощо);
- розвиток, стимулювання та реалізація інтелектуально-творчого й духовного потенціалу, практичного досвіду вивчення та впровадження інструментально-виконавського досвіду.

Сучасний зміст навчальних програм інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва складають адаптовані до рівнів навчання студентів знання, вміння та навички. А це вимагає нового підходу до особистісно орієнтованої парадигми навчання, яка на сучасному етапі носить раціоналістичний характер [3]. Однак загальним недоліком таких матеріалів, особливо авторських методик та інструктивно-методичних вказівок, є недооцінка важливості цілісного й системного методологічного забезпечення інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва, яке б охоплювало всі види виконавської діяльності. І як результат – недосконалість й низька педагогічна ефективність змісту

навчальної діяльності, яка тією чи іншою мірою впливає на пошук оптимальних варіантів теоретичних аспектів, дослідження розвитку змісту й технологій мистецької освіти в загальноісторичному контексті, осмислення прогресивних педагогічних ідей минулого з погляду сьогодення, на вивчення вітчизняного та зарубіжного педагогічного та виконавського досвіду.

Визначені концептуальні положення у конструюванні інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва в системі неперервної освіти мають багатокомпонентну внутрішню будову, складну структуру психолого-педагогічних взаємозв'язків, які відповідають меті і конкретним цілям підготовки вчителя музичного мистецтва, що, за нашими припущеннями, має забезпечити ефективність процесів формування особистості вчителя на всіх етапах навчання.

Список використаних джерел:

1. Коган В.И., Сичеников И.А. Основы оптимизации процесса обучения в высшей школе (Единая методологическая система института: теория и практика): науч.-метод. пособие. Москва: Высш. шк., 1991. 143 с.
2. Леднев В.С. Содержание образования: структура, перспективы. Москва: Высш. шк., 1991. 224 с.
3. Мадзігон В.М. Методологічні засади змісту освіти. *Анотовані результати НДР Інституту педагогіки за 2006 р.* Київ: Пед. думка, 2007. С. 5-7.
4. Нечаев Н.Н. Психолого-педагогический аспект подготовки специалистов в вузе. Москва: Высш. шк., 1985.

The proposed article covers the conceptual provisions in the design of the instrumental and performing training of the future teacher of musical art in conditions of continuous artistic education, which have a multicomponent internal structure and a complex structure of psychological and pedagogical interrelations.

Key words: instrumental-executing preparation, structuring of content of education, system approach, interpersonal relations, activity approach, self-development.

Отримано: 25.04.2018

УДК 741/744+766

О. А. Кліц, кандидат архітектури

ОСНОВИ ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ В ХУДОЖНЬО-ПРИКЛАДНІЙ ГРАФІЦІ

У статті розглядається актуальне питання застосування комп'ютерної графіки у дизайні художньо-прикладної продукції. Описано загальні концепції комп'ютерної графіки, вивчаються закономірності графічного дизайну та галузі його застосування.

Ключові слова: комп'ютерна графіка, графічний дизайн, художньо-прикладна графіка.

Постановка проблеми. Особливістю діяльності фахівця, що створює зображення, незалежно від технічних засобів, якими він користується є створення об'єкта візуальної комунікації. Під візуальною комунікацією в даному випадку розуміється інформаційний процес, при якому підготовлені автором зображення передаються глядачеві по каналі зору [3]. Великий внесок в дослідження візуальних комунікацій внесли західні спеціалісти. Серед них Едвард Тафті, професор Йельського університету, автор книг «Visual Display of Quantitative Information», «Visual Explanations», Найджел Холмес – директор фірми з виробництва інфографіки «Explanation Graphics», автор книги «Wordless Diagrams» та інші [5].

Сучасна практика показує, що арсенал комп'ютерної графіки активно проникає в усі галузі знань і практичної діяльності, зокрема у процес створення як художньої так і прикладної графічної продукції.

Метою даної статті є визначення взаємозв'язку комп'ютерної графіки, класичних графічних технік та дизайну у контексті виготовлення творів художньо-прикладної графіки.

Виклад основного матеріалу. Графіка – це вид образотворчого мистецтва, до якого належать малюнок та основані на ньому художні зображення. Прикладна графіка сьогодні охоплює практично всі сфери життя суспільства.

Графічний дизайн також є продовжувачем багатовікових традицій графічного мистецтва та одним з найбільш розповсюджених видів дизайнерської творчості [4].

Зображення як основний продукт і головний функціональний елемент графічно-інформаційних систем виділяється найбільшою інформативністю, може найшвидше та найповніше сприйматись людиною і повною мірою відповідає природним психологічним особливостям сприйняття людиною навколишнього середовища [2]. Комп'ютерна графіка в багатьох своїх прикладних галузях – це мистецтво, а комп'ютери й програми – усього лише технічний арсенал цього мистецтва, який для більшості професійних дизайнерів став основним робочим інструментом [1].

Щоб іти у ногу із часом творці змушені освоювати новий для себе програмний інструментарій, опановувати прийоми побудови й модифікації зображень. Наявність прикладної функції твору комп'ютерної графіки зустрічається дуже часто. В галузі традиційної художньої графіки й живопису переваги автоматизації найменш очевидні, тому застосування в ній комп'ютерів і графічних програм залишається епізодичним, хоча й розширюється рік у рік. В галузі книжкової графіки й поліграфічного оформлення ситуація інша – сучасні поліграфічні технології інтенсивно використовують комп'ютери й програмне забезпечення.

Графічні редактори поділяються на класи. Одні є зручними для створення простих штрихових зображень. Інші дозволяють імітувати не тільки різноманітні інструменти художника (пензлі, пера, олівці, фломастери, розприскувачі тощо), але й художні матеріали (масло, гуаш, туш, акварель, папір, картон та ін.). Деякі редактори дозволяють імітувати стиль роботи відомих майстрів живопису. Є графічні редактори, з допомогою яких важко створити зображення, але які незамінні для оброблення зображень, одержаних іншим шляхом.

Однак, як і в інших видах мистецтва тут головне – не технологія, а творчість, на яку здатні тільки люди. Техніка – це лише інструмент, що дозволяє прискорити творчий процес і надає нові можливості для матеріалізації його результату. У розпорядженні користувача можуть бути потужні комп'ютери і досконалі графічні програми, здатні швидко і якісно вивести у файл, на екран або друк будь-яке зображення, але зміст цих зображень залежить тільки від знань і творчих здатностей самого користувача. Багато галузей комп'ютерної графіки вимагають знання основ малюнка, колористики, композиції, історії мистецтва й краєвих його зразків, розвиненого художнього смаку й уяви. Графічні програми відіграють допоміжну роль.

Образно-художні аспекти у змісті прикладної графіки, являючись результатом історичного розвитку, в кінцевому підсумку обумовлені комунікативним та прагматичними чинниками, що впливають на естетичні та художні якості графічного продукту. Створення рекламної графіки специфічне, оскільки її образно-художній зміст є похідною від розв'язання маркетингових завдань, а вибір зображальних засобів, що використовуються проектною діяльністю, залежить від соціокультурної специфіки цільової аудиторії.

Наприклад, А.В. Шолохов зазначає, що еволюція рекламної графіки (що складає значну відсоткову частину художньо-прикладної графіки загалом), як у всьому світі, так і в Україні зокрема, скерована в бік переносу функцій впливу з її вербальної частини на візуальну. Візуальний ряд виконує вже не ілюстративно-декоративну функцію, а формується як сукупний візуально-вербальний конструкт, мова якого спирається на прийоми та засоби образотворчого мистецтва [6, с. 4-12].

Отже, з плином часу прикладна графіка пройшла значний шлях розвитку. Певні історичні фактори надали їй нових властивостей. З'явилися нові способи зображень і графічні матеріали. Останні десятиліття принесли комп'ютерні технології, які увійшли до різних сфер життя людини, у тому числі й у галузь художньо-прикладної графіки. Сьогодні вони разом із традиційними методами та видами допомагають в графічній роботі, втіленні ідей та проєктів. У роботі над конкретним об'єктом, залежно від поставленого завдання, добуваючись певної виразності форми і відповідного емоційного настрою, дизайнер використовує весь арсенал засобів художньої виразності.

Список використаних джерел:

1. Близнюк М.М. Інформаційно-комп'ютерні технології: мистецький аспект. Київ: Каравела, 2006. 272 с.
2. Близнюк М.М. Теоретичні основи та мистецькі аспекти комп'ютерної графіки: аналітичний огляд. URL: <http://art-kipdm.if.ua/2014/05/06/985/>
3. Сидоренко О., Коломієць Т. Використання комп'ютерних технологій для стилізації малюнків під різні види художньо-творчих робіт. *Трудова підготовка в закладах освіти*. № 3. 2004. URL: <http://www.ostriv.in.ua>
4. Прищенко С.В. Теорія та методика дизайну: курс лекцій. Київ: Інститут реклами, 2012. 32 с.
5. Шолохов А.В. Образно-художественные аспекты формирования визуального содержания в рекламной графике: автореф. дисс. ... канд. искусствоведения. Москва, 2011. 28 с.
6. Швед О. Інфографіка як засіб візуальної комунікації в сучасній журналістиці. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. № 30. Київ, 2014. С. 305-313.

The issues of application of computer graphics in design of artistic and applied products are discussed at this article. The review of the applied industry of computer graphics is carried out. The tasks of graphics design and industry of its application are examined.

Key words: computer graphics, graphics design, artistic and applied graphics.

Отримано: 25.04.2018

УДК 94.008(477.43-21)«19»

М. В. Кузів, старший викладач

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ м. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті на основі архівних, документальних та історичних матеріалів розглянуто вагомі сторони творчої діяльності А. Петрицького і З. Комінека в першій половині ХХ ст. Охарактеризовано регіональну специфіку даної сторінки в історії розвитку подільського музичного мистецтва та культури регіону.

Ключові слова: розписи, музика, оркестр, З. Комінек, А. Петрицький.

З кінця ХІХ століття регіон Поділля вважався одним із культурних осередків України. Саме в той час до міста Кам'янця-Подільського з'їхалися обдаровані митці, що представляли різні галузі культури і мистецтва, пов'язані спільними думками та інтенсивним прагненням знайти власну стежину у висловлюваннях засобами мистецтва. Життєві дороги кількох молодих художників і музикантів перетнулися на творчій ниві Кам'янецьчини.

Мета даної статті – окреслити вагомі сторони творчої діяльності Анатолія Галактіоновича Петрицького і Зденека Рудольфовича Комінека, зацентрувавши увагу на періоді 20-х років минулого сторіччя.

У 1920-1921 рр. А. Петрицьким було виконано настінні розписи для клубів у Кам'янці-Подільському та Козельці на тему героїчного епосу українського народу [1, с. 13]. У його підходах до художньо-творчого розуміння українських вистав спостерігається точне знання української старовини, почуття фольклорного й етнографічного колориту, знання одягу, речей, побуту тощо.

Він, безсумнівно, був взірцем для всієї культурно-мистецької спільноти міста. Невгамовний інтерес до театралізації, тяжіння до локальної живописності та монументальних форм привели А. Петрицького до театру (1917 р.). Він оформляв вистави великих і малих форм, фойє театральних приміщень і клубів, писав декорації, завіси тощо. Кар'єру театрального художника він розпочинав у театрах «Гротеск» та «Дім інтермедій» [3, с. 141].

Разом з місцевим художником Олександром Греном Петрицький працював над виконанням розписів кінотеатру «Гігант» (під час війни він був зруйнований, пізніше відновлений як кінотеатр ім. Войкова) на тему «Дума про Самійла Кішку». Були створені попередні ескізи, виконані розписи. На жаль, не залишилося жодного розпису, оскільки приміщення було майже зруйноване під час Другої світової війни. Під час окупації фашисти демонстрували тут свої фільми для німецької залогої та 1-2 рази на тиждень – для населення. На початку 1944 р. гітлерівці в залі кінотеатру тримали коней, а в березні спалили його [2, с. 7].

У квітні 1944 р. кінотеатр ім. Войкова тимчасово перебрався в колишній клуб учителів, пізніше – у клуб прикордонників по вул. Ленінградській (тепер – Лесі Українки). Кінотеатр по вул. Шевченка відбудували за проєктом архітектора Миколи Масловського. 7 січня 1950 р. він за-

працював як оновлений (колишня адреса – Шевченка, 47), а згодом під назвою «Родина».

Вцілів один ескіз, який був створений для розписів, що зберігається в архіві музею літератури і мистецтва у м. Києві [6]. Ескіз датується 1921-1922 рр. і презентує фрагмент з народної думи: оздоблену галеру з гарматами; на галері турки, яничари та козаки-бранці, між якими керманіч – гетьман запорізький Самійло Кішка.

Доля зв'язала художника Анатолія Петрицького, якого було запрошено для оформлення кінотеатру «Гігант» зі Зденеком Комінеком, який на той час теж там працював. Саме в цьому кінотеатрі маестро створює свій камерний оркестр, який грав перед сеансами кіно і в перервах між актами спектаклів (перший концерт оркестру відбувся 28 вересня 1935 р.). На той час Зденек Комінек здійснював інтенсивну виконавську діяльність як скрипаль, виступав у сольних програмах і в ансамблях з провідними музикантами міста, працював концертмейстером 1-х скрипок Кам'янець-Подільського державного драматичного театру [5], був активним членом Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича в Кам'янці-Подільському, викладав у музичній школі. Він був доволі відомою людиною в місті.

Оркестр, укомплектований досвідченими музикантами з числа великих любителів музики, за короткий період здобув загальне визнання. Кожен виступ колективу схвально сприймали слухачі. У його репертуарі звучали і народна музика, і класика, і твори радянських композиторів [2, с. 7]. Працював Комінек на цій посаді з 1935 по 1950 рр. [4].

Суттєвий внесок мистецького оточення і його допомога у становленні та розквіту таланту Комінека на Поділлі були неоціненними. Переконані, що здібності Зденека Рудольфовича розвивались, маючи підтримку представників культурного центру та окремих колег, які оселилися або довгий час перебували на теренах регіону.

Безперечно, талановита особистість А. Петрицького справила велике враження на мистецьку спільноту Кам'янець-Подільського. Його творчість дала поштовх подальшому дослідженню варіацій орнаментики та кольорів народних килимів, а в музиці пошуку та сучасному аранжуванню старовинних мелодій, що перегукується з інтересом та розумінням українських народних національно-декоративних традицій у творчій діяльності митця [7].

А. Петрицький удосконалював свою майстерність у поєднанні з епохою перших десятиліть ХХ ст., проголошуючи її провідні ідеї. Приглядаючись до сучасників, опановуючи новітні живописні експерименти, продовжуючи пошуки нового мислення у кольорових співвідношеннях та на площині, він залишався Петрицьким, який відпрацьовував і синтезував свій власний стиль [3, с. 143]. Тісно співпрацюючи, Зденек Комінек, безперечно, черпав натхнення у спілкуванні з видатним представником монументального мистецтва.

Отже, можна констатувати, що у період життя і творчої діяльності на Кам'яничині художника Анатолія Петрицького та скрипалю і диригента Зденека Комінека, завдяки співпраці з мешканцями міста, справжніми професіоналами, та із запрошеними діячами культури і мистецтва було створено потужний мистецький осередок.

Список використаних джерел:

1. Анатоль Петрицький: Спогади про художника. Упоряд.: Л.М. Петрицька, Д.О. Горбачов. Київ, 1981. 112 с.
2. Будзей О. Від «Нового світу» до ... нових надій. *Подільнин*. 2006. 15 вересня. С. 7.
3. Ковальчук О. Творчі Пошуки А. Петрицького у сценографії музичного театру 1920-1930-х років. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Spkho/2009_5/PDF%5CН_О-5_2009_p-136-154_Kovalchuk.pdf
4. ПААП (Приватний архів Анатолія Прияна). – Довідка держкіно ім. Войкова від 8 травня 1947 року за № 0106. *Збірка світлин та особистого архіву родини Комінек*.
5. ПААП. *Збірка світлин та особистого архіву родини Комінек*.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ). Ф. 237. Оп. 2. Спр.78. 8 арк. Навчери та зарисовки до невстановлених робіт – без дати.
7. ЦДАМЛМУ. Ф. 237. Оп. 2. Спр. 38, 7 арк. Ткання килима – без дати.

In the article on the basis of the documentary and historical materials considered important aspects of creative activity A. Petritsiyi and Z. Kominek in the first half of 20 century. An author marks the regional specific of this page from the history of Podilskiy culture.

Key words: painting, music, orchestra, Z. Kominek, A. Petritsiyi.

Отримано: 25.04.2018

УДК 7.025.4:2-526.62

Н. І. Кучма, асистент

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИДАЛЕННЯ ЩІЛЬНИХ ЗАБРУДНЕНЬ З ІКОННИХ ПОВЕРХОНЬ

У статті розкрито основні методи та технології видалення щільних поверхневих забруднень з поверхні живописного шару ікони; розглянуто причини, які призвели до виникнення поверхневих забруднень, та їх вплив на живописне полотно.

Ключові слова: розчинники, емульсії, поверхневі забруднення, реставраційні матеріали, фарбовий шар.

Від зародження реставрації до сьогодні, майстрів цікавило питання видалення щільних поверхневих забруднень, оскільки вони заважають естетичному сприйняттю твору та псують дорогоцінний живописний шар. Тому актуальність теми даної статті полягає у розкритті можливостей технологій видалення щільних поверхневих забруднень, вивченні основних методів, які застосовуються у сучасній реставраційній практиці.

Значною мірою для цього використані результати досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-реставраторів (Калиниченко Л., Кудрявцев С.В. Титов М., Сланський Б., Федосєєва Т. та ін.).

Мета статті – розглянути та висвітлити основні способи усунення щільних поверхневих забруднень у сучасній реставраційній практиці.

Під поверхневими забрудненнями слід розуміти тільки ті нашарування, які утворилися поверх лаку, що покриває живопис. До них відноситься пил, що завжди знаходиться в повітрі, навколо картини. Він містить найдрібніші піщинки ґрунту та інші частинки неорганічного й органічного походження, що заносяться на ногах відвідувачів і

потрапляють крізь щілини вікон, дверей, погані вентиляційні канали. Крім пилу, при невідосконалених системах опалення в музеях має місце кіптява, яка надходить з віддушів або заноситься ззовні.

Під терміном «видалення поверхневого забруднення» розуміють видалення забруднення, що накопичується з плином часу на поверхні лакової плівки, що захищає фарбовий шар від безпосереднього зіткнення із забрудненим повітрям і від дії розчинників [3, с. 34].

Способи реставрації ікони, техніка і рецептура матеріалів зміцнення і «відновлення» стародавнього живопису складалася століттями. Відновити основні моменти технології реставрації можливо лише за старовинними посібниками, що містяться в іконописних «оригіналах», оскільки виправленням живопису займалися аж до середини ХІХ століття виключно іконописці в монастирях. У сучасній практиці багато рецептів не використовуються, оскільки вважаються застарілими [2, с. 47].

Пришвидшення темпів науково-технічного розвитку логічно пришвидшило й темпи віднайдення нових засобів видалення щільних забруднень з поверхні полотна. Серед нових засобів очищення поверхонь – лазер. Хімічні речови-

ни чи навіть вода, якими користувалися роками, підходять не для кожного твору. В нагоді і став лазерний пристрій, створений у Флорентійському інституті фізики. Опромінювання лазерним імпульсом низької напруги ведуть спеціальним пристроєм, що створює над поверхнею забрудненого твору хмарку так званої слабкої плазми. Вона і випалює бруд.

Також, у сучасній реставрації для видалення забруднення з поверхні лакової плівки застосовують різні емульсії та розчини. При підборі найбільш ефективної комбінації треба мати на увазі, що при збільшенні процентного вмісту спирту в складі емульсії або розчину їх розчинна здатність значно підвищується, у зв'язку з чим може виникнути небезпека видалення верхнього шару лаку разом із забрудненням. Тому додавати спирт слід дуже обережно [1, с. 72].

Поряд з емульсіями «вода-спирт-пінен» у деяких випадках використовують розчини гідрату окису амонію NH_4OH , нашатирий спирт з додаванням кількох крапель лляної олії. Слаболужний розчин гідрату окису амонію добре видаляє жирну кіптяву і сажу. Також у реставраційній практиці широко використовують дитяче мило. Але лужність дитячого мила – величина не постійна, вона коливається від рН 8 до рН 10 і має тенденцію до подальшого підвищення. Тому, готуючи розчин дитячого мила для видалення забруднення, застосовують 2% розчин, необхідно перевірити його рН і не допустити рН більше 8.

До видалення забруднення з поверхні ікони приступають тільки після закінчення всіх технічних процесів: зміцнення фарбового шару, дублювання, підведення реставраційного ґрунту і т.д.

Ікону ставлять на мольберт і починають підбір розчинників. Розчинник підбирають у кожному окремому випадку дослідним шляхом. Зазвичай пробу на видалення забруднення проводять на невідповідальних місцях, переважно на світлих ділянках картини. Розчинником змочують ватний тампон, добре віджимають його і віджатим тампоном протирають намічену невелику ділянку. Якщо тампон залишається чистим, це означає, що дана суміш не розчиняє забруднення і її треба замінити. Якщо тампон набуває жовтуватого відтінку, значить, розчин занадто міцний і захоплює разом з брудом і шар лаку. Підібравши найкращий склад розчинника, переходять і до видалення забруднення на всій площі картини [4, с. 75].

Поряд з ватними тампонами застосовують такі матеріали, як щетинні пензлі та хірургічні очні скальпелі. На

гладкій поверхні живопису буває достатньою обробка тільки тампоном, але на живописі з яскраво вираженою фактурою мазка або зернистістю полотна доводиться видаляти бруд із заглиблень, утворених ходом авторського пензля або переплетенням ниток полотна. У цих випадках тампон знімає бруд тільки з опуклих частин фактури фарбового шару, не зачіпаючи заглиблень. Тоді роботу проводять щетинним пензлем, а видаляти розчинник доводиться не просто ватним тампоном, а ваткою, оберненою в два шари марлі, інакше волокна вати чіпляються за нерівності мазка. Окремі точкові скупчення забруднень і ескременти комах видаляють вістрям скальпеля.

Отже, усунення щільних поверхневих забруднень з поверхонь живопису є невід'ємною складовою реставраційних процесів, що проводяться над творами мистецтва. Процес цей – складний і має індивідуальний характер підбору техніки розчистки в кожному окремому випадку. Кожна з речовин, що знаходиться на поверхні живописного полотна, вимагає особливого розчинника, який би ретельно видаляв бруд не нашкодивши роботі.

Список використаних джерел:

1. Кудрявцев Е.В. Техника реставрации картин. Москва: В. Шевчук, 2002. 252 с.
2. Лебединцев П.Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. Київ: 1979. 107 с.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. Київ: 1993. Ч. 2. 175 с.
4. Федосеева Т.С. Материалы для реставрации живописи и предметов прикладного искусства. Москва, 1999.
5. Соціальний спеціалізований інтернет-ресурс содействия в сфере сохранения, консервации и реставрации материальных памятников культуры. URL: <http://art-con.ru>. Назва з екрана.
6. Реставрация станковой масляной живописи. URL: <http://art-con.ru/node/98>. Назва з екрана.

The article covers the methods and technologies of removing solid contaminants from the surface of the surface layer of painting icons; examines the causes that led to the emergence of surface contaminants and their effects on a painting.

Key words: solvents, emulsions, surface contamination, restoration materials, paint layer.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:785.071.2

В. М. Лабунець, доктор педагогічних наук

ІННОВАЦІЙНІ ЗАСАДИ ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті висвітлено інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музики, визначено комплекс розроблених основних технологій.

Ключові слова: інструментально-виконавська підготовка, інноваційні ідеї, вітагенне навчання, інтрасуб'єктивність, емпатія, синестетичні здібності.

Модернізовану мистецьку інноваційну діяльність майбутнього вчителя музики доцільно розглядати як найвищий ступінь педагогічної творчості, що зумовлена соціально-економічними змінами у суспільстві, які мають задовольнити потреби прогресивної педагогіки в модернізації, раціоналізації та інтеграції навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Інноваційна діяльність вчителя музичного мистецтва виявляється у завчасному проектуванні освітнього процесу, у цілепокладанні, визначенні мети, завдань, змісту та конкретних технологій мистецького інноваційного навчання.

Інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва, на нашу думку, полягають у розробці та впровадженні основних технологій, а саме:

– вітагенного навчання, що базується на актуалізації життєвого досвіду особистості (А. Белкін);

- інтрасуб'єктивного відношення до виконання музичних творів (Д. Дубровський);
- врахування особистісного виконавського стилю та синестетичного впливу на аудиторію слухачів (Г. Ципін);
- активного використання медіа засобів у процесі інструментально-виконавської підготовки студентів (О. Бордюк);
- оптимізації блочно-модульної організації інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музики (І. Глазунова).

Інноваційна технологія вітагенного навчання базується на актуалізації життєвого досвіду особистості, її інтелектуально-психологічному потенціалі в освітніх цілях. Засновником технології вітагенного навчання є А. Белкін. Ця технологія включає два рівні – це життєвий досвід пов'язаний з отриманою інформацією та другий – де життєвий досвід виступає як компетентнісне надбання.

Ціннісними орієнтаціями технології вітагенного навчання доцільно визначити:

- формування компетентностей, а саме багатопланових навичок адаптації до сучасного життя;
- формування готовності до самозбереження шляхом самодисципліни та мобілізації особистісних сил;
- виховання в учнів життєздатності;
- формування в особистості уявлення про багатомірність освітнього процесу.

Технологія *інтрасуб'єктивного відношення до виконання музичних творів* відіграє важливу роль в інструментально-виконавській підготовці майбутніх учителів музичного мистецтва. У процесі дослідження структури свідомості особистості як суб'єктивної реальності, Д. Дубровський виокремив взаємозалежність єдності та співвідношення протилежних модальностей, як базисної основи означеного феномена. Суб'єктивно реальне сприйняття майбутнім учителем музичного мистецтва творів відбувається за умови якщо у центрі його свідомості знаходяться особистісні переживання від цих творів. У визначеній структурі свідомості майбутнього вчителя музичного мистецтва провідною особливістю є квазідецентричний підхід, за умови якого центр свідомості виконавця музичного твору (вчителя музики) переміщується до центру свідомості автора твору – композитора [3].

Технологія інтерсуб'єктивного відношення до виконання музичних творів дозволяє розкрити особливості сприйняття творів мистецтва. На думку Л. Виготського, усі процеси сприйняття мистецьких творів, доцільно визначити як «повторні й відтворені процеси творчості» [2, с. 81]. Л. Бочкарьов розглядає естетичне сприйняття як еволюцію естетичного відношення й естетичного почуття, де естетичне почуття – це презентація творчого начала сприйняття художніх творів. Він характеризує сприйняття як «вид творчої активності», яка включає окремі, але взаємопов'язані динамічні утворення – співпереживання і співтворчість, де співтворчість «не просто розшифровує зашифровані іншим, але і творчо констатує за допомогою уяви свої власні образи, прямо не співпадаючи з баченням автора твору» [1, с. 146].

Інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва полягають у розробці та впровадженні технології *врахування особистісного виконавського стилю та сугестивного впливу на аудиторію слухачів*. Аналіз смислових характеристик дефініції «стиль», як загальнонаукової проблеми містить спільні характеристики для різних комплексів (загальносмислових, психолого-педагогічних, мистецько-творчих, музично-виконавських), що містять власні стилістичні прояви суб'єктів. Ці комплекси узагальнені наступним чином: характеристики визначення суб'єкта відображенні у власній стратегії поведінки; свідомо пізнавальні дії особистості – у власній ціннісно-мотиваційній системі, унікальні якості індивіда об'єднані у власну індивідуально-цілісну неповторність, а група характеристик, що відбиває творчий потенціал суб'єкта діяльності – у власній акмерівень професійної діяльності.

Інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва полягають у розробці та впровадженні *технології активного вико-*

ристання медіа засобів у процесі інструментально-виконавської підготовки студентів. Аналіз інформаційно-технічних засобів навчання слугував підґрунтям для розгляду поняття «мультимедіа» (multi media), що в сучасному розумінні охоплює засоби масової комунікації, тобто технічні засоби створення звуку, запису даних, та їх копіювання, тиражування, зберігання, поширення й обміну між суб'єктом (автором медіатексту) й об'єктом (масовою аудиторією).

Основним завданням інформаційного насичення виконавської діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва за допомогою засобів мультимедіа є емоційне об'єднання внутрішнього світу студента зі світом зовнішнім. Саме мультимедіа як вид мистецтва впливає на людину завдяки засобам динамічної виразності: розміром зображення, висоті звучання, кольору, артикуляції, довжині темпу, гучності тощо.

Ефективність виконавської діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає *оптимізацію блочно-модульної організації інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва*. У процесі розвитку музично-педагогічної освіти склалася певна навчальна система інструментально-виконавської підготовки учителів музичного мистецтва для продуктивної діяльності в умовах загальноосвітньої школи. Її мета полягає у формуванні музичної та духовної культури студентів й забезпеченні їх творчої самореалізації у художньо-естетичному процесі навчання. Тому одним з пріоритетних напрямів удосконалення сучасного музично-педагогічного навчання учителів музичного мистецтва є оптимізація їх інструментально-виконавської підготовки.

Отже, інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва полягають у розробці та впровадженні визначених нами основних технологій, а саме: вітагенного навчання, що базується на актуалізації життєвого досвіду особистості; інтрасуб'єктивного відношення до виконання музичних творів; врахування особистісного виконавського стилю та сугестивного впливу на аудиторію слухачів; активного використання медіа засобів у процесі інструментально-виконавської підготовки студентів; оптимізації блочно-модульної організації інструментально-виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Бочкарев Л.Л. Психология музыкальной деятельности: монография. Москва: Классика – XXI, 2008. 352 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства [сост. М.Г. Ярошевский]. Ростов н/Д: Феникс, 1998. 479, [1] с.
3. Дубровский Д.Ю. Компьютер для музыкантов-любителей и профессионалов: практ. пособие. Москва: Триумф, 1999. 400 с.

The article outlines the innovative principles of instrumental and performing training of the future teacher of music, defined a complex of developed basic technologies.

Key words: instrumental-performing training, innovative ideas, vitative education, introspection, empathy, suggestive abilities.

Отримано: 25.04.2018

УДК 78.067.26(477.43)

І. Г. Маринін, кандидат педагогічних наук

НАРОДНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО У КОМПОЗИТОРСЬКІЙ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСІЯ БЕЦА

У статті викладено матеріал про концертну, просвітницьку діяльність та народно-інструментальну творчість композитора Поділля Олексія Беца.

Ключові слова: трієсті музики, народний фольклорно-етнографічний ансамбль народної музики, народно-інструментальне мистецтво Поділля.

Дослідження музичної, концертної та просвітницької діяльності народно-етнографічного ансамблю народної музики композитора Поділля Олексія Беца зумовлене не тільки його величезним невичерпним художньо-енергетичним потенціалом, а й науковою, етно-історичною цінністю

в контексті сучасного відтворення реальної національної самобутності та автентичності подільського краю.

Ансамбль народної музики був створений в 1975 році на педагогічному факультеті Кам'янець-Подільського державного педінституту.

Учасниками колективу були викладачі та лаборанти кафедри музики: О. Бец (баян), І. Бец (бухало), Е. Сохачький (скрипка), В. Олійник (цимбали), З. Яропуд (сопілка), А. Попович (контрабас), М. Сембрат (коза-бас), І. Маринін (кобза-ритм), А. Геплюк (бухало).

Серед перших самостійних творів керівника ансамблю і композитора з'являються обробки весільних обрядових, народних жартівливих пісень і танців: «Весільна полька», «Подільські гуляночки», «Подільські викрутаси», «Ойра», «Варварка», полька «Кам'ячанка», «Подільська кадрили», «Фрагменти подільського весілля», «Подільські візерунки», «Буковинська полька», «Ювківська кадрили», «Половина саду цвіте», «Ой вінку, вінку», «Світи місяченьку».

Інструментальні версії музичних творів в обробках О. Беца принципово протиставлені вокальним, оскільки вони є динамічними, рухливими, експресивними, блискучими, колоритними, а відтак і в музичному діапазоні широкими і багатими, що викликають неабиякий інтерес у слухача. Але автор свідомо не загострює це «протистояння», а навпаки, поєднує народний інструменталізм з мелодійністю пісень в одне ціле, яке доповнюється і збагачується лише в тісному взаємозв'язку завдяки вдалим, бездоганно майстерно продуманим оркеструванням.

Відомий письменник-сатирик Микола Годованець, який часто запрошував музикантів до себе додому на Різдвяні свята, ніби пророкуючи майбутню популярність ансамблю, промовляв: «Знатимуть вас, хлопці, по всій Україні» [1, с. 45]. Так і сталося...

Дуже часто ансамбль народної музики виступав з танцювальним колективом «Горлиця» як акомпануюча група. Весь музичний супровід до танців «Варварка», «Подільські гуляночки», «Сирба», «Гопак», «На половині» є власними обробками О. Беца.

Народно-інструментальним інструментуванням О. Беца притаманні ліричність, імпровізаційність, багатство мелізматики, які колоритно звучать на тлі «народної» ритмічної структури. В інструментальних творах є помітне використання півтонів у проведенні яскравої, м'якої, душевної мелодичної лінії; мелодичних зворотів, які не схожі на мелодію інших регіонів; симетричної структури мелодії, її інтонаційна повторюваність; характерних інтервалів (збільшена секунда, збільшена септима, зменшена кварта, збільшена квінта) у гармонічних мажорі й мінорі; синкопованої «народної» метро-ритмічної основи.

Становлення і професіоналізація композитора Олексія Беца, формування оригінального народно-інструментального доробку митця відбувається через закономірно-об'єктивний процес – тісний зв'язок з природним подільським фольклорним середовищем. Творчий доробок композитора все більше наповнюється національно-самобутніми рисами, які чітко вирізняються з-поміж усіх етнорегіональною своєрідністю.

У загальному вітчизняному масиві музичної інформації його музичний стиль є розпізнаним. Він вирізняється інтонаційно-мелодичною ідентичністю, яка притаманна подільському етно-територіальному регіону. Надзвичайно тонко підмічені характерні ознаки традиційних локальних «музичних діалектів» Південно-Західного Поділля переосмислюється Олексієм Бецом і підноситься на якісно новий художній рівень подільського музичного мистецтва, яке завжди з великим успіхом презентувалося на обласних звітах аматорських творчих колективів Хмельниччини у київському Палаці культури «Україна» (м. Київ), на всесоюзних, всеукраїнських та міжнародних конкурсах аматорськими та професійними творчими колективами. Ні один концерт, починаючи з початку 60-х років ХХ ст. не обійшовся без нових оркеструвань Олексія Беца для народно-інструментальних колективів, танцювальних супроводів, духових оркестрів, аранжувань для хорових, вокальних та вокально-інструментальних колективів.

У 1990 році ансамбль здобуває звання лауреата республіканського конкурсу ансамблів народної музики України (І місце, м. Тернопіль). Голова журі – головний диригент національного академічного оркестру народних інструментів народний артист України В. Гуцал високо оцінює виступ ансамблю і називає його одним з найкращих самобутніх колективів.

На репертуарний доробок творчого колективу з Поділля, його формування та подальший розвиток певним чином впливало географічне розташування Південно-Західного Поділля, де фольклорне середовище є своєрідною біосферою, яка «філірує» його жанрову специфіку та форми виконавства. На оригінальність репертуару ансамблю завжди мала вплив музична культура інших народів, що проживали у Південно-Західному Поділлі або були її географічними сусідами (молдовани, румуни, поляки, угорці). Динаміка такого фольклорного зближення і впливу простежується, наприклад, із сусідньою Буковиною («Бессарабська полька»), яка знаходиться поруч за Дністром, а також Молдовою. Своєрідне віддзеркалення взаємовпливу національних культур в оркеструваннях Олексія Беца віднайшли і російські кадрили, які була використані у танцювальних композиціях («Фрагменти подільського весілля», «Ювківська кадрили», «Лісоводська кадрили», «Дев'ятка», «Держанівська кадрили»). Слід зазначити, що саме в процесі таких культурних етнічних «взаємовпливів» відбуваються інтеграційно-еміграційні музичні обмінні процеси, внаслідок яких протягом тривалого часу сформувалася усталена народно-інструментальна культура Південно-Західного Поділля із її характерними регіональними мелодико-інтонаційними, гармонічними й ритмічними особливостями.

Для інструментальних творів ансамблю характерними є варіаційна форма, прозора фактура, прості виконавські прийоми гри, поєднання подільського пісенного та інструментального фольклорного матеріалу в цілісну композицію, «в'язанкова» побудова інструментальних композицій, обов'язкове використання народно-танцювальної музики з елементами «сценічного жартівливо-танцювального видовища» («В'язанка подільських народних мелодій», «В'язанка весільних мелодій», вокально-інструментальна композиція-в'язанка «Половина саду цвіте»).

Іншим вагомим чинником впливу на формування репертуару ансамблю трійстих музик є широке використання різноманітних народних інструментів. Цей фактор спонукав його керівника – Олексія Беца до активізації композиторської творчості, насамперед до створення власних перекладань та оригінальних музичних творів: опрацювань народно-інструментальних музичних композицій-в'язанок, вокально-інструментальної та музично-танцювальної музики. Відбувається еволюціонування репертуару ансамблю від фольклорних зразків до сучасних оригінальних інструментальних творів.

Тому є закономірним той факт, що творчий композиторський шлях Олексія Беца став об'єктом наукових досліджень, у яких науковці намагаються дослідити причинно-наслідкові зв'язки успіху композитора і його творчого доробку.

Список використаних джерел:

1. Маринін І.Г. Народно-інструментальне мистецтво Південно-Західного Поділля: трійсті музики Олексія Беца: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка Світ, 2011. С. 45.

The article deals with the peculiarities of using folk-dance music in the creative work of the Podillian composer Olexsiy Bets.

Key words: triple musicians, folk-ethnographic company of folk music, folk-dance music.

Отримано: 25.04.2018

Л. В. Мартинюк, кандидат педагогічних наук

ПЕДАГОГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОГО ОБРАЗУ ПЕВНОЇ СЕНСОРНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКА-ВИКОНАВЦЯ

У статті йдеться про дослідження процесу становлення музичного образу сенсорної полімодальності підлітка-виконавця.

Ключові слова: музичний образ, підліток, сенсорна полімодальність, виконавство.

З розвитком української державності значно змінилось ставлення суспільства до музичного мистецтва, а докорінні зміни в політичній, соціальній, культурній сферах життєдіяльності суспільства гостро поставили завдання розвитку художньо-творчих здібностей підростаючого покоління, здатності до сприймання, розуміння і творення музичних образів, потреби в духовному самовираженні, урізноманітненні проявів музичності дітей на уроках музики в загальноосвітніх школах. Розвиток музичного образу досліджували С. Волков, Л. Виноградов, М.Ф. Головіна та багато інших науковців, але ми вважаємо, що ця проблема потребує більш детального дослідження, особливо питань щодо розвитку сенсорної полімодальності підлітків. Тому метою нашого дослідження є педагогічне управління, а саме розгляд педагогічних прийомів та методів, які впливають на становлення музичного образу певної сенсорної полімодальності у підлітків-виконавців.

Мелодія, яка звучить, завжди викликає у виконавця (музиканта-інструменталіста, вокаліста, диригента, хореографа) не тільки предметний образ, але й образ руху (під час гри на інструменті, співу, виконанні будь-яких творчих завдань, які вимагають створення музичного образу). Отже, образ у музичному мистецтві – це джерело думки музиканта-виконавця, результат його аналізу і розуміння виконуваного твору. А через зміну музично-уявних образів, тобто через перетворення уявлень, образне мислення досить специфічно відбиває суттєві зв'язки дійсності. Чим багатша і різноманітніша палітра цих різномодальних чуттєвих ознак – зорових, слухових, дотикових – тим яскравішим, виразнішим буде створений образ, який несе в собі не просто відображення фізичних характеристик такого об'єкту, але і естетичне ставлення людини до дійсності.

Досвідчені педагоги і психологи радять учителям-практикам не втрачати можливості вдаватися на уроці до порівняння, певного зіставлення, запозичувати щось з фонду власного життєвого досвіду учня, і пов'язувати це з музичним образом. Яскравим прикладом цього слугують спогади відомого виконавця В. Крайнева про заняття з Г. Нейгаузом. У роздумах про образ Г. Нейгауз приходив до висновку, що художній образ музичного твору – це сама музика, жива матерія, музична мова з її закономірностями і її складовими частинами, що називається мелодією, гармонією, поліфонією з певною формальною будовою, які несуть конкретний емоційний і поетичний зміст [3, с. 151]. В контексті нашого дослідження суттєвого значення набуває теорія С. Волкова, який формування ідеального музичного образу розглядає як триступеневу ієрархію між взаємодіями логічного і образного та логічного і емоційного [1, с. 186]. Становлення музичного образу в ідеальному плані набуває форми образно-художнього музичного уявлення. На першому етапі становлення (С. Волков пов'язує його з дією першої сигнальної системи мозку) виникає суто емоційне (первинне) уявлення, стимулятором і «підкріплювачем» якого може бути емоційність на її біологічному рівні.

Другий етап (у дію вступає друга сигнальна система) – первинне уявлення включається у процеси аналізу і синтезу, піддаючись уточненню, коригуванню і змінам. «Маючи суто імпульсивний», «біологічний» відтінок, емоційні уявлення, збагачені (в результаті активної дії другої сигнальної системи) знаннями, набувають іншого характеру. Вони стають більш глибокими, змістовними. У процесах аналізу і синтезу, зазначає С. Волков, активну участь беруть конкретно-звукові (внутрішньо-слухові) і конкретно-чуттєві асоціативні (так звані «позамузичні») уявлення (слухові, зорові, дотикові тощо), які, хоч і пов'язані з музикою, все ж виходять за межі уявлення чисто звукових феноменів.

Третій етап становлення виконавського образу (за С. Волковим) – формування цілісного образно-художнього (вторинного) музичного уявлення. Його провідним елементом є емоційні уявлення, збагачені і розвинуті в результаті процесів, які проходили на другому етапі. Виконавець приходить тут до органічного синтезу логічного і чуттєвого начал. С. Волков підкреслює важливість і необхідність такого синтезу, з точки зору педагогічного управління процесом становлення ідеального музичного образу твору у виконавця. Автор наголошує на важливій ролі на цьому етапі конкретно-звукових уявлень (здатності до внутрішньо-слухового уявлення, мисленевої роботи без опори на реальне звучання) і концентрації виконавської волі та уваги як важливого фактора в їх проходженні.

Педагогами використовуються методи, які сприяють актуалізації і ефективному формуванню музичних образів певної сенсорної модальності [2, с. 145]. За результатами констатувального обстеження учнів, у більшості підлітків переважають мономодальні, а також і бімодальні музично-образні уявлення. Тому виникла необхідність в розробці таких методів, за допомогою яких було б можливо розвинути у них полімодальні музично-образні уявлення, які відрізняються найбільшою сенсорною повнотою. Наприклад, в роботі з підлітками, у яких візуальні уявлення є домінуючими, застосовувалися методи і прийоми, що розвивають слухові і кінестетичні уявлення. Таким чином музично-образні уявлення учнів розширювалися до рівня полімодальних. Існує кваліфікація методів, які розвивають полімодальні музично-образні уявлення:

- ✓ метод озвучування картини – творче завдання, яке припускає аналіз «звукового простору» картини, виявлення її звукових образів; створення звукової палітри картини, яке припускає вибір інструментів, жестів і способів мовного, вокального, інструментального і шумового звуконаслідування для втілення виявлених звукових образів; розподіл виконавських ролей і створення літературно-музичної партитури картини в записі її на дошці; концертно-ролевого виконання звучної картини по створеній партитурі (читець-розповідач картини; інструментальна група виконавців; вокальна група виконавців; група мовної інтонації; група шумового звуконаслідування; диригент, який організовує розвиток, становлення шумової картини, що «жила»);

- ✓ метод створення композицій – це композиції у вигляді драматизації і інсценування пісень, музично-літературні композиції із залученням творів образотворчого мистецтва;

- ✓ метод художніх узагальнень, заснований на асоціативному синтезі (тотожність і контраст) творів музичного, образотворчого мистецтва і літератури;

- ✓ метод емоційної драматургії, що дозволяє вчителю впливати на образну сферу дитини через побудову уроку в художній формі на основі синтезу мистецтв.

Отже, педагогічне управління процесом становлення музичного образу певної сенсорної модальності підлітка-виконавця на уроках музики є плідним процесом, який потребує застосування мономодальних та полімодальних музично-образних уявлень. Щоб розвинути їх в учнів, педагогу слід користуватися спеціальними педагогічними методами та прийомами, які розвивають ці уявлення та управляють ними в процесі виконавської діяльності підлітків.

Список використаних джерел:

1. Волков С.О. О формировании представлений в образно-художественном мышлении современного музыканта-исполнителя. Вопросы теории и эстетик музыки. Вып. II. Ленинград: Музыка, 1977. С. 184-201

2. Мартинюк Л.В. Формування образних уявлень підлітків у процесі музично-виконавської діяльності. *Теорія і методика мистецької освіти*: збірник наукових праць. Київ, 2010. С. 143-147.
3. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. Записки педагога. Ленинград: Музыка, 1982. 300 с.

Speech goes in the article about research of becoming musical appearance of sensory multimodality teenager-performer.

Key words: musical appearance, teenagers, sensory multimodality, methods.

Отримано: 25.04.2018

УДК 748(477.43)

Н. В. Мендерецька, асистент кафедри

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ СКЛА НА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ГУТНИЦТВА

Стаття присвячена питанням розвитку процесів художньої обробки скла на теренах України. Розглядається вплив західноєвропейського та давньоруського досвіду виготовлення скляних виробів на традиції українських майстрів гутної справи.

Ключові слова: скло, традиції, досвід, методи роботи, художнє оздоблення.

Актуальною є тема дослідження культуро-творчих процесів у єдиному загальноєвропейському просторі, а саме у мистецтві України, як його частки. Ця тема частково висвітлювалася великою кількістю мистецтвознавців, але залишається невичерпним джерелом вивчення і дослідження. З останніх публікацій, які торкаються теми становлення і розвитку українського гутництва можна відмітити авторів Єсюніна С.М., Стрижак Н.П., Богун О.М., та ін.

Від давньоруського часу українську склоробну продукцію визначали такі напрями, як віконне скло та столовий посуд. На відміну від Європи, де віконне скло в добу середньовіччя мало художній розвиток у вигляді вітража, в Україні, незважаючи на вдалі спроби XII-XIII ст., здійснені на галицьких та волінських землях, воно залишилося в межах доцільності виробу. Щодо столового посуду, то на відміну від віконного скла, унаслідок зростання на нього попиту, з середини XVI ст. підвищували його якість та розширювали асортимент. Частина скляних виробів столового призначення походила з керамічних взірців, частина – з металевих. Про використання взірців керамічних виробів, зокрема античних, засвідчує, зокрема, ілюстрація зі Сваричівського євангелія XVI ст. із зображенням каламаря, який у той час виготовляли українські гутники. Його форма, що поширювалася з південних територій України, походила від античних арібал [3, с. 905].

Зі стародавніх взірців європейського столового посуду походив новий для України тип посудини для рідини – пляшка, який раніше на цих територіях не застосовували. З XVII ст. посуд розділили на господарський та столовий. Наслідком такого розподілу в XVIII ст. стала поява таких нових на той час типів виробів столового призначення та щоденного користування, як тарілки та миски. Спочатку, зазвичай без оздоб, вони досить швидко набули художнього оформлення, яке стало постійно супроводжувати такі вироби. Господарський посуд традиційно був переважно позбавлений прикрас. Зокрема, це стосувалося графіноподібних посудин, серед яких у другій половині XVII ст. переважали вироби сплющеної форми. Нескладний розпис білими, світло-червоними та жовтими фарбами, наприклад, прикрашав графин-карафу овальної форми із зеленого скла. Майстерно виконаний поліхромний розпис білими, рожевими та жовтими фарбами оздоблював також досконалий за формою графин-карафу із темно-зеленого скла з Київщини.

Покращення низки технологічних та технічних прийомів у другій половині XVII ст. спричинило не лише підвищення якості скломаси, а й рівня майстерності гарячого формування виробів, наслідком чого стало відкриття нових можливостей для їх художнього опрацювання. З XVIII ст. гутні вироби щоденного вжитку могли поєднувати одночасно багатий колір самого виробу та різні відтінки фарб розпису – білі, жовті, червоні, блакитно-сині, коричнево-червоні, чорні, що надавало виробу небаченої доти колористичної глибини та художньої виразності [4, с. 60].

Широко вживалися кухлі, які належали до типів з прямими стінками або стінками, увігнутими до середини. Часто єдиним пластичним акцентом таких виробів була красива ручка. На зразках циліндричних кухлів вона з'єднувала дві пари скляних джгутів – «обручів», які перетягу-

вали посудину знизу й на середині. Ручкою були оздоблені й інші – низькі широкі кухлі з напівкулястим тулубом на невисокій простій підставці. Їх прикрасою були плескуваті «гудзики-наліпки», запозичені з металевих виробів такого ж призначення. Кухлі з прямими стінками невдовзі отримали оздоблення у вигляді рельєфів з відтворенням різних сцен. Для пиття використовували чарки та келихи на профільованій пластично оздобленій ніжці тощо [4, с. 59].

Найбільше тяжіння до декоративності українські майстри проявили у створенні фігурного посуду, який у XVIII ст. отримав розвиток у вигляді посудин-тварин та посудин-птахів. Прихильність до зооморфних мотивів, як одна з характерних рис народного мистецтва, позначилася в поширенні саме такого типу посуду. Він походив від побутового керамічного начиння, однак мав власні визначені, специфічні властивості. Вихідною формою для створення пляшки у вигляді птаха, наприклад, була кулеподібна посудина, а для «ведмеда» та «коника» – циліндрична пляшка. У свою чергу, «баранець» і «кабанець» – були «переробкою» форми барила. Так з'явилися посудини у вигляді півня, барана, ведмеда [3, с. 909].

Художні процеси, які відбувалися в українському склоробництві цього часу, позначені тісною взаємодією із загальноєвропейськими. Їхніми визначальними чинниками були: переважання безбарвного, а також свинцевого скла, винайденого в Англії в XVII ст.; широке використання технік гравірування та алмазної грані, які розвинулися під впливом чеського й німецького скла; вдосконалення технології кольорового прозорого скла, що в Росії, а згодом і в Україні, стало можливим завдяки хімічним досліддам М. Ломоносова [2, с. 271].

Таким чином, технічний рівень українського склоробства вже з XVII ст. відповідав рівню техніки скляного виробництва в інших європейських країнах, за винятком Венеції, а з XVII ст. – Чехії. На українських гутах варилося переважно просте, зеленувате скло, але виготовлялось також і кольорове. Виробництво ґрунтувалось виключно на ручній праці. На місці поселень на землях козацтва знайдено багато фрагментів типового скляного посуду – штофів, фляг і дзбанків, барилець. Вироби складувували були зручними і гарними, прикрашались пластичним скляним оздобленням.

Отже, українське скло має в цілому самотні риси. Форми і прикраси виробів указують на зв'язок із стародавніми руськими традиціями; особливо яскраво це видно на характерних прикрасах ліпним склом. Відзначаючи впливи на українське скло XVI-XVII ст. склярства Заходу, слід підкреслити, що вони мали другорядне значення й не були вирішальними. Незважаючи на перехід до фабричного виробництва скляної продукції, у цілому рівень виробів українського гутного скла XVI-XVIII ст. свідчить про його значні надбання, швидку еволюцію та вироблення високих критеріїв функціональних, художніх та технологічних нормувань, які перейшли в традицію й утримувалися в народному мистецтві впродовж наступних століть.

Список використаних джерел:

1. Єсюнін Сергей. Гутники – склороби. URL: http://ye.ua/news/news_7295.html

2. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т.3 / НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. Київ, 2009. 516 с.
3. Історія українського мистецтва у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; ред. Т.Д. Степовик. Київ, 2011. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. 1088 с.
4. Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. Москва, 1987. 304 с.
5. Тищенко О.П. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). Київ: Либідь, 1992. 129 с.

The article is devoted to the development of the artistic glass processing on the territory of Ukraine. The influence of Western European and Old Russian experience in manufacturing glassware on the traditions of Ukrainian glassmakers is considered.

Key words: glass, traditions, experience, working methods, artistic decoration.

Отримано: 25.04.2018

УДК 392:7(477)

Б. М. Негода, професор кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЖИВОЇ ТРАДИЦІЇ В МИСТЕЦТВІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються шляхи активної боротьби з руйнуванням художньої традиції в Україні.

Ключові слова: традиції, подвижницька діяльність.

Мета статті – свідомо, шанобливо ставитись до глибоких традицій у мистецтві України.

Традиція (лат. *traditio* – передача, оповідь) – історично сформовані знання, форми діяльності, поведінки та супутні їм звичаї, правила, цінності, уявлення, що передаються з покоління в покоління. Складається на основі тих форм діяльності, які неодноразово підтвердили свою суспільну значимість і особистісну користь. Зі зміною соціальної ситуації розвитку тієї чи іншої спільноти традиція може руйнуватися, трансформуватися й заміщатися новою [1, с. 347].

Заслужений художник України Марія Шнайдер-Сенюк стверджує: «Якщо традиції зруйнувати, то це буде дорого коштувати для народу, тому що простір завойовується не так гарячою зброєю, як знищенням традицій автохтонів і насадженням традицій колонізатора, котрий діє за правилом: «рідше діяти на культуру іншого народу прямим втручанням у процеси, які формують цю культуру» [3, с. 22].

Голова Національної спілки майстрів народного мистецтва України Євген Шевченко говорить: «Нині останній форпост для збереження художньої традиції в найширшому її галузевому спектрі – творчі об'єднання: їх треба реформувати, але не руйнувати. На тлі знищення освіти, підготовки майстрів, руйнації мережі профтехучилищ ми у творчому союзі з кількома навчальними закладами – передовсім, з Вишньківським коледжем прикладного мистецтва – фактично підготували плеяду майстрів, які зберігатимуть і розвиватимуть народне ремесло щонайменше на півстоліття» [2, с. 19, 22].

Генеральний директор Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара» Петро Гончар стверджує: «Музеї зберігають те, що кристалізувалося, квінтесенцію нашої культури, а Національна спілка майстрів народного мистецтва покликана оберігати те, що лише визріває, що розвивається. Традиція житиме. І майстри працюватимуть. Бо це є архетипний прояв людської діяльності. Зберігати рукотворність, рід, який пам'ятаю я і який пам'ятає мене, – це ми об'єктивно обстоюватимемо завжди» [2, с. 22].

За дослідженням автора даної статті, Богдан Дмитрович Лук'янчук у своєму неопублікованому Щоденнику пише: «Працюючи в Музеї народної архітектури та побуту України, мав нагоду під час науково-пошукових експедицій по Слобідській Україні, паралельно з вивченням і відбором для музейної експозиції кращих зразків народної архітектури, народних ремесел, також вивчати народний побут, звичаї та все, що пов'язано з життям нашого народу. У 60-70-і роки ХХ ст. нам, працівникам Музею в Пирогові, надзвичайно повезло застати це багато збереженого, вивчити й зберегти, як найбільший скарб нашого народу. Пізніше, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. вже стало складніше з пошуками творів народного мистецтва, народної архітектури та побуту. Цим ми повинні, у першу чергу, завдячити тим світочам нашої культури, яким повезло весь свій досвід, свої знання пронести через буремні роки нашої історії й передати наступним поколінням. Особливий, найвагоміший внесок зробив у цій справі заступник Голови Ради Міністрів у галузі культури, академік Петро Тимофій-

йович Тронько, один з найзначиміших діячів і ініціаторів відродження української культури й народної архітектури та побуту, зокрема. Будучи комуністом, Петро Тимофійович, наче на лезі бритви, і служив державі, і дуже вмילו, толерантно поєднував у собі здібності й партійного діяча, і служителя культури свого народу. А це в ті роки – ой як було складно, нелегко та ризиковано! Як добре, що в потрібний час у нас був такий світоч культури. І як добре, що він і життя прожив довге: 96 років. І до останніх днів не полишив праці на благо України. Петра Тимофійовича не стало 2011 року, але зроблену ним велику державну справу ще ніхто не зміг так натхненно продовжувати. Правда, він опирався на досвід і знання своїх ровесників, учених-побратимів: Григорій Логвин, Мусій Катерного, Юрій Хохол, Єва Пламеницька, Горленко Віктор Самойлович, Петро Костирко, Дмитро Зубков, Володимир Сікорський і перший, хто віднайшов місце для Музею в с. Пирогово, – Сергій Таранушенко. Нам треба пам'ятати про їхні здобутки. ...Рік 1975. Багаті були на різні резонансні події останні десятиліття минулого ХХ століття. Життя ще доповнювалося тим, що всі ми були на той час значно молодшими. Повезло й мені в той час працювати над створенням Музею народної архітектури та побуту України. Часті експедиції по Східних областях України, зустрічі з багатьма цікавими людьми, їхні розповіді, спогади, описані, занотовані й закарбовані у пам'яті, – збереглися й для мене, і для тих, кому буде цікаво доповнити свої знання, які вдалося пережити з минулого й, при потребі, майбутнім – тим, хто буде цікавитись життям і побутом людей, що жили раніше від нас. Тепер, з висоти прожитих літ, хочу признатися, що можна було зібрати набагато більше матеріалів, бо час невпинний, і з кожним роком залишається все менше носіїв пам'яті про тих, що жили до нас.

Зараз уже початок ХХІ ст., час новий, час технічного прогресу, наукових відкриттів по всьому світу, і все, що робиться, легко зашифровується завдяки революційним відкриттям і розробкам технічних засобів, і всі матеріали переносяться на електронні носії пам'яті. Через це так важливо якнайбільше зафіксувати те, що в минулому передавалося тільки народною пам'яттю. Вона – безцінна. Які були нелегкі часи для нашого народу на поч. ХХ ст., коли вирували революції, війни, голодомори, епідемії, – що все разом гальмувало розвиток суспільства. В одних народів – революційні технічні прориви, а в інших – відсталість, застої, втрати потенціалу націй, втрачені культурних надбань. Так і наш народ жив, як писав Василь Симоненко, серед пристрасті і гніву, серед радощів і мук, крок за кроком прокладаючи свою дорогу, до гідного людини життя. Зараз, здобувши незалежність своєї держави, нашому народові потрібно добре укоренитись на своїй, даній Богом, землі, і опираючись на досвід наших минулих поколінь, впевнено стояти на ногах у когорті вільних народів, але ніколи не забувати, якого ми племені-роду. А рід наш, незважаючи на всі негаразди, які нам «підсовувала» історія, – рід наш краєний, рід наш прекрасний, і багацько нас є. І щоб було в

нас щасливе майбутнє, треба якомога більше вивчати джерела нашої історії тому, що минуле повинно бути життєдайним джерелом для майбутнього. На даний час, у нас велика прірва між минулим і майбутнім. Потрібно ще багато зусиль, щоб цю прірву заповнити всіма скарбами, що ще залишилися й жевріють у народі, вписати їх у книгу нашого буття, поки ще живуть носії НАШОГО».

Отже, якщо ми говоримо про традиції в мистецтві, то маємо на увазі художнє надбання минулого, що творчо використовується для виконання поставлених завдань перед сучасним мистецтвом. Митці України, майстри народного мистецтва покликані оберігати завжди те, що лише визріває, що розвивається. І тоді мистецька традиція житиме, і на ній виростатиме творча індивідуальність, що втворює своє, неповторне. В Україні однаково вартісні традиції професійного й народного мистецтва.

УДК 78.071.1(477)(092)

В. Ф. Олійник, старший викладач

ВАСИЛЬ ВЕРХОВИНЕЦЬ І ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті досліджується багатовекторна творчість В. Верховинця, аналізуються його науково-методичні праці та їх значення у формуванні української національної культури.

Ключові слова: композитор, хореограф, педагог, народні пісні, народний танець, національна культура.

Серед багатьох відомих діячів української національної культури особливе місце належить талановитому композитору, диригенту, хореографу, музикознавцю, педагогу та етнографу – Василю Миколайовичу Верховинцю, якому 5 січня 2018 року виповнилося 140 років від дня народження. Слід зазначити, що вся багатогранна спадщина митця є національною за сутністю і виховною за змістом. Його мистецька, педагогічна та науково-теоретична діяльність протягом усього творчого життя переслідувала одну мету – формування національної культури дітей та молоді. На жаль, сьогодні ім'я В. Верховинця мало відоме сучасникам, хоча його внесок у розвиток української національної культури надзвичайно великий.

Серед публікацій, що друкуються у періодичних мистецтвознавчих виданнях і торкаються різних аспектів творчої спадщини В. Верховинця, заслуговують уваги дослідження О. Мартинів, А. Гуменюка, Л. Гаврілової, Н. Дем'яненка. Але власні науково-методичні праці В. Верховинця та їх вклад у формування української національної культури проаналізовані, на нашу думку, недостатньо.

Мета статті – розкрити багатовекторну творчість В. Верховинця, проаналізувати його науково-методичні праці та їх значення у формуванні української національної культури.

Василь Миколайович Костів (справжнє прізвище митця) народився на Івано-Франківщині. Після закінчення сільської школи навчався у львівській бурсі, де в той час готувалися слухачі для духовної і учительської семінарії, після закінчення якої здобував освіту в учительській семінарії у місті Самбір. Отримавши диплом вчителя, молодий педагог викладав співи в народних школах міста Калуша.

У 1906 році в житті В. Верховинця відбувається важлива подія – зустріч з корифеєм українського театру М. Садовським, який, помітивши талант у юнака, запропонував йому роботу у своїй трупі. Саме у Києві, в театрі М. Садовського, з небувалою силою розкривається артистичний талант В. Верховинця, адже йому тут доводилося виступати на одній сцені із М. Заньковецькою, І. Мар'яненком та іншими видатними митцями. Та, не зважаючи на власні акторські здібності, В. Верховинець переконається, що поряд із хореографією, його стихією і улюбленою роботою є і хормейстерська справа, якій він віддається повністю, поєднуючи з роботою диригента в театрі аж до 1918 року. Одночасно В. Верховинець успішно закінчує теоретичний клас школи М. Лисенка під керівництвом професора Г. Любомирського.

Список використаних джерел:

1. Велика сучасна енциклопедія. У 10 т. Т. 9. С–Т / уклад. А.С. Івченко. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 352 с.: іл. + мапи.
2. «КАМО ГРЯДЕШІ», УКРАЇНСЬКИЙ МАЙСТРЕ? Круглий стіл в редакції журналу «Народне мистецтво». *Народне мистецтво*. 2011. № 1-4 (51-54). С. 15-22.
3. Шнайдер-Сенюк М. Декоративно-ужиткове мистецтво: традиція-інновація-менеджмент. *Образотворче мистецтво*. 2006. № 1. С. 22-23.

The article deals with ways of active struggle against the destruction of artistic traditions in Ukraine.

Key words: traditions, ascetic activity.

Отримано: 25.04.2018

Робота в театрі М. Садовського дала змогу також виявити великий інтерес митця до етнографічних та фольклористичних пошуків. Під час численних гастролей колективу по Україні молодий хормейстер глибоко вивчав побут і творчість українського народу. Таке його захоплення дає можливість зібрати багатий етнографічний матеріал, який у майбутньому стане міцною базою всієї теоретичної і практичної діяльності митця.

Так, в результаті багаторічних етнографічних досліджень вийшли у світ дві основні наукові праці В. Верховинця – збірка дитячих ігор та пісень «Весняночка» та ґрунтовне новаторське дослідження характеру і принципу побудови української народної хореографії «Теорія українського народного танцю».

У «Весняночці», яка побудована на основі фольклорного матеріалу, власних творів та кращих зразків заново переосмисленої музично-ігрової дитячої літератури своїх сучасників, автор вибудовує власну концепцію національно-естетичного виховання дітей та молоді, використовуючи принцип етнопедагогіки.

Гортаючи сьогодні сторінки «Весняночки», легко помітити, що до неї увійшли ігри, здатні посісти важливе місце в процесі дитячого виховання. Адже переважна більшість ігор «Весняночки» – це невеличкі казки, де дійсність тісно переплітається з вигадкою. До того ж, тут кожна гра несе в собі глибоке смислове навантаження і має конкретно визначену мету, шлях до якої лежить через виконання певних завдань, поставлених перед дитиною в грі. Ці завдання відзначаються винятковою різноманітністю. Вони поступово ускладнюються, але, періодично повторюючись в іншому викладенні та в іншій ігровій ситуації, добре виконуються дітьми. Таким чином досягається необхідна послідовність у посиленні впливу на розвиток розумових та фізичних здібностей дитини [1, с. 6].

«Теорія українського народного танцю» – це фундамент сучасної української хореографії. Мистецтвознавці зазначають, що якби Василь Верховинець не створив нічого, окрім «Теорії українського народного танцю», то й цього було б досить, щоб поставити його ім'я в один ряд з відомими творцями української народної культури першої половини ХХ ст. Адже саме ця праця стала першою спробою систематизації й узагальнення творчих досягнень українців у галузі народного танцювального мистецтва. У зазначеній роботі В. Верховинця не лише зібрав надзвичайно цінний фольклорний матеріал, а й науково опрацював його, зробивши основою при постановці багатьох українських народних танців [2].

Сьогодні можемо сміливо стверджувати, що наукова праця «Теорія українського народного танцю» – це не лише підсумок етнографічних пошуків науковця, а й стихія його життя. Адже так склалося, що весь життєвий шлях Василь Миколайович пов'язав з українським народним мистецтвом, особливо з танцювальним і пісенним фольклором. Танець і пісня настільки влилися в його особисте й творче життя, що стали суттєвою ознакою та покликанням цього видатного знавця народної культури, справжнього українця, який був постановником першого українського балету «Пан Канювський» Михайла Вериківського і танцювальних сцен у «Наталці Полтавці» М. Лисенка.

Праця В. Верховинця «Теорія українського народного танцю» має важливе і педагогічне значення, яке полягає в тому, що послідовне і продумане подання хореографічного матеріалу тут поступово і всебічно розвиває виконавську техніку, виховує розумний характеру вітчизняного танцю. В ній митець науково обґрунтував і розробив педагогічно доцільну методику викладання хореографічного матеріалу, якнайповніше представив характерні для українського народного танцю рухи та комбінації [2]. Згодом цю роботу високо оцінили видатні балетмейстери України П. Вірський, Л. Чернишова, О. Соболев, В. Вронський, який писав, що «... цей доробок являє собою чудовий педагогічний матеріал, який необхідно прийняти за основу при складанні начальних програм для вивчення українського танцю в хореографічних школах та училищах» [3].

Характеризуючи композиторську творчість В. Верховинця, потрібно, насамперед, відзначити її глибокий народний характер, де завжди відчуваються особливості національної мелодики. Його твори «Грими, грими, могутня пісня», «За Батьківщину», «Заграй, кобзарю», «Більше надії, брати», «Великодній дощ», «Ми творці життя нового», які пронизані задушевністю і щирістю патріотичної натури композитора, на початку 20-х років минулого століття були досить відомими в Україні. Найбільш повно хорові та пісенні творчість композитора відображені у збірках «Хорові твори» і «Пісні та романси».

Але В. Верховинцю, на превеликий жаль, довелося жити у часи, коли в країні відбувалися страшні гоніння та репресії проти багатьох свідомих українців. Його спіткала трагі-

чна доля, як і багатьох талановитих людей свого часу. У грудні 1937 року митець був безпідставно заарештований і кинутий у в'язницю. Подальша його доля не відома. Реабілітований В. Верховинець помер 25 квітня 1958 року.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що В. Верховинець започаткував оригінальний педагогічний підхід для музичного розвитку дітей, використавши інсценовані дитячі народні пісні із залученням елементів театралізації та хореографії, а також створивши театралізовані пісенно-хореографічні композиції на фольклорній основі [2]. Також його заслуга в тому, що він підготував міцну теоретичну базу для подальшого розвитку національної хореографії, розробивши метод розшифровки танцювальних рухів на папері.

Як бачимо, різнобічна діяльність В. Верховинця підпорядкована єдиній меті – формуванню національної культури молоді і дозволяє розглядати його багатогранну спадщину як систему, що органічно поєднує педагогічну, музичну, хореографічну, етнографічну та композиторську творчість.

Список використаних джерел:

1. Верховинець В.М. Весняночка. *Ігри з піснями для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку*. Київ: Музична Україна, 1989. С. 6.
2. Мартинів О. Творчість Василя Верховинця в контексті формування національної культури. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич: Посвіт, 2012. Вип. 3. С. 109-113.*
3. Дем'яненко Н. Концептуальні положення педагогічної теорії Василя Верховинця. URL: <http://www.nbu.gov.ua>

The article explores the multi-vector creativity of Verkhovutsya, analyses his scientific and methodological works and their significance in the formation of Ukrainian national culture.

Key words: composer, choreographer, teacher, folk songs, folk dance, national culture.

Отримано: 25.04.2018

УДК 069:378.4(477.43-21)

І. В. Паур, кандидат історичних наук

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА)

У статті висвітлено науково-пошукову, експозиційну, фондову роботу працівників Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у різні періоди його існування.

Ключові слова: музей, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач музею, експозиція, фонди.

Створенню Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – Музей історії) передувало накопичення значної кількості історичних фактів, документів, різноманітних видань, рукописів, фотосвітлини, пов'язаних з його історією, що потребували систематизації та подальшого вивчення. Наприкінці 1960-х рр., відповідно до розпорядження ректора педагогічного інституту доцента І. Іваха, працівники кабінету естетичного виховання (завідувач – доцент, кандидат філософських наук А. Грицюк) започаткували оформлення на четвертому поверсі головного корпусу (вул. Московська, 61) першої експозиції Музею історії. Його було відкрито 24 лютого 1971 р. під час святкування 50-річчя з дня заснування закладу* [4, с. 2].

15 лютого 1981 р., напередодні 60-літнього ювілею закладу, рада пединституту підтримала пропозицію ректора, професора А. Копилова, про реконструкцію музею історії інституту та його офіційну реєстрацію. Експозиційну залу було перенесено в окрему аудиторію на третій поверх головного корпусу інституту. Було сформовано громадську раду з п'яти осіб, головою якої (за згодою) обрали викладача кафедри фізкультури Е. Левицького [4, с. 3], а керівником музейної кімнати – викладача М. Моцейка [7, с. 4].

У листопаді 2000 р. для оновлення змісту експозиції та якісного оформлення Музею історії наказом ректора університету А. Копилова було введено посаду завідувача музею, на яку було призначено колишнього керівника навчального відділу О. Мітіну [7, арк. 219]. Вона доклала чималих зусиль, щоб до 85-річчя з дня заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (2003) музей було реставровано, а його експозицію переформлювати. Відповідно до нової концепції, затвердженої ректором О. Завальнюком, історію закладу відображали дев'ять експозицій: «Кам'янець-Подільський університет – один із

* У радянські часи як дату створення навчального закладу вказували 26 лютого 1921 р., коли колегія Укрголовпрофосу України ухвалила рішення про реорганізацію Інституту теоретичних наук у два самостійні навчальні заклади – Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут.

первістків національної вищої школи в Україні» (1918–1920), «Кам'янець-Подільський інститут народної освіти» (1921–1930), «Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання» (1930–1933), «Кам'янець-Подільський педагогічний інститут» (1933–1935), «Кам'янець-Подільський учительський інститут» (1939–1948), «Ректорський корпус», «Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут» (1948–1997), «Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет» (1997–2003), «Культурне життя університету», «Спортивне життя», «Кам'янець-Подільський державний університет» (2003–2008), «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка» (2008) [6, с. 1]. До кожної з експозицій увійшли документи, фотографії з історії університету, наукові праці викладачів, почесні відзнаки навчального закладу.

Упродовж вересня 2013 р. – березня 2015 р. завідувачем Музею історії був помічник ректора І. Костюк [5, арк. 21, 25], а з квітня 2015 р. і до сьогодні – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва І. Паур. У 2017 р. завідувач музею проголосила акцію «Музейний експонат» яка закликає зберегти історію Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і поповнити фонди фотографіями, альбомами, документами, конспектами, книгами, приладами, речами, що мають відношення до його діяльності. Ідею підтримали ректор, С. Копилов, декани В. Дубінський, В. Лабунець і І. Стасюк, завідувачі кафедр С. Абрамович, Т. Дуткевич, Л. Любінська, Л. Марчук, Л. Онуфрієва, О. Рарицький, І. Рибак і В. Степанков, професори В. Газін, О. Завальнюк і Ю. Хоптяр, доценти А. Задорожнюк, О. Комарницький, В. Федорчук і В. Шинкарук та ін.

Одним із заходів до відзначення 100-річчя університету, з ініціативи ректора С. Копилова, стало оновлення експозиції Музею історії. Під час формування сучасного виду музею було дотримано основного принципу організації музейної експозиції – цілісності, тобто гармонійної єдності художньо-образного, функціонального, конструктивно-технічного та економічного аспектів, що організує музейні предмети за їх інформативними та атрактивними змістовими ознаками. Із традиційних методів експонування: систематичного, ансамблевого, ландшафтного, тематичного ними було обрано останній, який найбільше відповідає профілю музею. Цим методом відповідають відповідні експозиції, зокрема тематично називають експозицію, яка за допомогою експозиційних матеріалів розкриває певну тему, сюжет, проблему, створює музейний образ подій або явищ, що відображаються. Основною структурною одиницею тематичної експозиції є тематико-експозиційний комплекс, що є групою предметів різних типів – речей, документів, образотворчих матеріалів тощо [11, с. 148-149]. Так, сучасні стенди та експонати Музею історії відображають історію навчального закладу як одного з провідних освітніх, наукових та культурних закладів Західної України. Фонди Музею історії складають писемні джерела, зокрема: архівні документи, меморіальні предмети, фотоматеріали, предмети медальєрики, нумізматики, фалеристики, твори мистецтва, речові пам'ятки.

Художнім оформлення сучасного виду Музею історії займалися випускники кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, зокрема О. Царенко створила проект «Музей історії

університету» у програмі «Sweet Home 3D», С. Пекний розробив дизайн-проект одинадцяти експозиційних розділів музею, вітражі на вікна виготовив Р. Дмитрук. Студентки педагогічного факультету Д. Корній і Н. Банар під час фахової музейної практики розробили дизайн-проект стенду «Університет пишається своїми героями», буклет «Музеї Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», листівку «Музейний експонат».

Отже, Музей історії університету є важливим культурним осередком Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. У ньому проводяться різноманітні заходи виховного характеру, що сприяють популяризації наукових, культурних, спортивних досягнень викладачів і студентів університету та його кращих традицій.

Список використаних джерел:

1. Баталкіна В.І. Особливості дизайну сучасного музею. *Вісник ХДАДМ*. 2017. № 1. С. 5-10.
2. Гладун О.Д. До проблеми формування експозиційного простору (з досвіду Черкаського обласного художнього музею). *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2016 / редкол.: В.Г. Чернець (голова) та ін. Київ: НАКККіМ, Видавець Олег Філюк, 2016. С. 71-72.
3. Жук М.Й., Чирчик С.В. Методологія дизайн-проекткування в контексті професійного становлення майбутнього дизайнера середовища. *Вісник ХДАДМ*. 2013. № 4. С. 4-9.
4. Іов І. Червона стрічка золотого ювілею (Репортаж з музею інституту). *Радянський студент*. 1971. № 4-5. 25 лютого (четвер). С. 2.
5. Костюк Ігор Олександрович (помічник ректора). *Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Ф. 10. Оп.28-ос. Спр. 56. Арк. 21–25.
6. Левицький Едуард Людвігович. Автобіографія. *Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Ф. 10. Оп. 28-А. Спр. 347. Арк. 3.
7. Мітіна О.П. Інформація про музей історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Фонди Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. 3 с.
8. Мітіна Олександра Петрівна. *Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Ф. 10. Оп. 3-ос. Спр. 114. Арк. 219.
9. Музей історії інститута. Інформація Каменець-Подільського педагогічного інституту ім. В.П. Затонського о роботі музеїв інститута. Рукопис. *Фонди МІ КІПУ*. 14 с.
10. Муравська С.В. Експозиційна робота музеїв закладів вищої освіти України (на прикладі окремих областей). *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2016 / редкол.: В.Г. Чернець (голова) та ін. Київ: НАКККіМ, Видавець Олег Філюк, 2016. С. 56-60.
11. Яковець І.О. Музейна експозиція: основні поняття та методи побудови. *Вісник ХДАДМ*. 2011. № 1. С. 147-150.

The article describes the creation and the main stages of the formation of the Museum of History of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. The scientific research and exposition work of museum workers during different periods of its existence is described.

Key words: museum, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, museum head, exposition, foundations.

Отримано: 25.04.2018

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА ІВАНОВА

У статті розкриваються сторінки науково-педагогічної спадщини Володимира Іванова, доктора мистецтвознавства, педагога, який працював викладачем, завідувачем кафедри, деканом музично-педагогічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, звідки й розпочався його науковий шлях.

Ключові слова: науковець, музична освіта, культура, Кам'янець-Подільський, Поділля, науково-педагогічна спадщина.

«Наука – світло, мистецтво – чари»

(В. Ф. Іванов)

Науково-педагогічний старт Володимира Федоровича Іванова (1937-2010 рр.) розпочався у Кам'янці-Подільському, куди він був направлений Міністерством освіти України на педагогічну роботу (1967 р.). Працюючи викладачем Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, Іванов серйозно готувався до наукової роботи і тому у своїй педагогічній роботі теж намагався виходити на грані «максималізму», і його перші студенти-баяністи повинні були стати виконавцями. До їх честі, розповідав В. Іванов, студенти виявилися готовими подолати будь-які технічні труднощі, але викладачеві, для того щоб переконатися в цьому ще раз, він якось кожному з них запропонував заграли по одному бахівському твору в органному залі Кам'янецького кафедрального собору. І коли викладач зі студентами слухали гру «вниз», а виконавець був «на горі» поряд з органом (ми ж його «замінили» баяном), то здавалося, що звуки музичного твору лунали у всіх куточках храму, немов у кожному з них знаходився гравець. Саме «філософія» ангельського звуку повинна була, на думку, сприйнятися його вихованцями. Він слідкував за їх реакцією зробив для себе висновок, що музика дійсно має якусь чарівну силу. Кафедральне «випробування» мало для Іванова свої позитивні наслідки і він наважився продовжити свій експеримент далі, тобто морально та технічно підготовлених студентів-баяністів організувати до літнього річного екзамену з виконанням створеної ним чотиричастинної сонати (Іванов розпочав її писати ще в Одесі, продовжував у Бердянську і закінчив у Кам'янці). Це був складний у художньо-образному та технічному плані твір, написаний за традиціями класичних європейської музики. У творчості викладача твір став ще й як особистий підсумок набутих професійних знань. Для сценічного виконання твору вимагалась певна підготовка і час. Знаючи технічні можливості своїх студентів, викладач спланував їм по одній частині кожному.

Перша частина, написана у формі сонатного *allegro*, була найскладнішою за своєю поліфонічною та технічно-виконавською фактурою і доручив її виконувати студенту З. Яропуду (зараз – професор кафедри музичного мистецтва КПНУ імені Івана Огієнка). За цю частину сонати, яка відрізнялась від інших складністю своєї музичної мови, В. Іванов особливо переживав і тому, поставив перед студентом дуже серйозне завдання – грати щодня по кілька годин. Студент виявився дуже відповідальною людиною і зі всіх чотирьох баяністів обрав для виконання I частини твору саме його. Викладач повірив в нього і не помилився. Студент на цьому творі не тільки музично виріс, а й технічно змужнів та значно піднявся вгору по сходах знань.

Друга частина, написана за мотивами сі-мінорої сонати композитора Чайкіна, виділялася своєю мелодійністю, і тому вона була більш доступною ліричній натурі студентці В. Пукас. Її тонке відчуття дрібних інтонаційних зворотів легко пов'язувалось із загальною кантиленною картиною музичного образу. Своєю грою вона зуміла відтінити суворий характер музики I частини, яку впевнено провів її баяніст, і вмілим виконанням ніби відкрила візу до гострого жартівливого токата III-ї частини.

«Дозвіл» на виконання наступного розділу твору мав студент П. Гевал (зараз – директор Хмельницького НВК № 2). Приймаючи лірично-образну естафету від своєї попередниці, він мусив у заданому чіткому темпі бігового скакуна завести «іподром» слухача і розвинути динаміку карусельної круговерті. Цей образ викладач зі студентом завойову-

вали з напругою, але все ж таки віднайшли до нього ключики, і наші «коні» проклали свій шлях, у кінці якого була поставлені гостра крапка на *sf* (сфорцандо). Його виконання не викликало у слухача сумнівів. Він акумулював художньо-образний настрій двох попередніх частин, що утворили виконавці двох попередніх частин, і підготував ґрунтовну образну базу для заключного розділу, де чекав вступити у фінальний простір студент В. Общанський (зараз – доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії).

І хоча дві середні частини сонати були своєрідними ланками всього чотиричастинного циклу, але без них фінал не міг сприйматись окремим художнім образом, тим більше, що у його перших тактах були закладені заключні інтонації початку сонати, а далі – розпоршені інтонаційні звороти зі всіх попередніх частин. Завданням виконавця фінальної частини було зуміти об'єднати і образно осмислити ці музичні ланки та на єдиному переможному дусі довести вольову силу людського духу. Вираження цього останнього полягало у стрімкому технічному русі, з якого починався та закінчувався фінал. Його лірико-драматична середина тільки тимчасово знімала напруга, яка зі свого боку відіграла роль бойової рішучості. І хоча студент з честю вийшов зі свого складного становища, йому було нелегко витримати свій підготовчий марафон. Він дійсно вистраждав цей образ. Виконання сонати було незабутнім і дружним подарунком класу студентів В. Іванова.

Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут був першим і справжнім місцем, де Володимир Федорович усвідомив своє педагогічне і наукове майбутнє. Поступивши в аспірантуру Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АНУ, його увага була спрямована на вивчення зовсім маловідомої хорової спадщини композитора М. Леонтовича в галузі церковного співу. У кінці 1960-х рр. такого роду наукові проблеми не були популярними і навіть переслідувались, бо питання церковного співу вважались у радянській академічній науці не актуальними. Коли ж Іванов подивився на музичний зміст духовних творів Леонтовича, то зрозумів, що в них виявляється справжня майстерність його композиторського пера і він у технічно-художній галузі не поступається багатьом іншим творцям такого роду. Такі узагальнення були викладені В. Івановим у доповіді про хорову спадщину М. Леонтовича, яку навесні 1969 р. виголосив науковим співробітникам у відділі музикознавства Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АНУ. В аспірантурі вчився у професорів В. Довженка, М. Гордійчука, старшого наукового працівника М. Боровика (Київ). Повернувся у Кам'янець у новій науковій якості. Захист дисертації, згадає Іванов, для мене був початком справжнього мого входження у наукову проблему щодо закономірностей розвитку художньої творчості в галузі українського співацького мистецтва та традиційної православної вітчизняної культури. У відгуку професора Одеської державної консерваторії М. Вірановського підкреслювалась розробка дисертантом концептуальної основи дисертації, що надало можливості її автору визначити ефективність новизни матеріалу та його науково-методичну й освітньо-навчальну реалізацію. Сама ж наукова новизна, за його словами, криється в тому, що автор вперше дослідив та узагальнив історико-теоретичні відомості та систему знань співацько-освітньої практики XVIII ст., проаналізував її генезис у визначеному соціально-культурному часі, здійснив нетрадиційний підхід до культурологічної оцінки явища, як складної системи з вла-

сними нормативними правилами, методологічними принципами, пізнавально-практичними функціями. Авторитет дослідника підкріплюється посиланнями на його публікації таких вчених, як М. Гордійчук, В. Довженко, О. Правдюк, Ю. Келдиш, М. Рицарева та ін.

Захист дисертації відкрив В. Іванову двері для більш глибокого проникнення у тонкощі духовного світу церковної музики. На той час він вже володів концепцією розвитку співацько-освітньої практики XVIII ст. і мав усі підстави розвивати цю ідею на матеріалах більш ранніх часів. Вченим проглядалась перспектива у розкритті соціально-мистецьких чинників музично-педагогічного розвитку та історико-структурних трансформацій освіти та науки Київської Русі IX-XVII ст. Треба було детально обґрунтувати методологічні та культурно-освітні основи (науково-методичні, художньо-культурні, навчально-виховні) співацького навчання вітчизняної ранньохристиянської доби, розібратися у типології навчально-дидактичного матеріалу та особливостях рейтингових оцінювань знань церковних півчих.

Багато праць В. Іванов присвятив вивченню розвитку музичної освіти Поділля, його визначних постатей, зокрема: «Про невідомі твори М. Леонтовича» (1970), «Згадки про вірмен у фольклорі Поділля» (1971), «Прелюдія М. Леон-

товича» (1977), «Микола Леонтович. Спогади. Листи. Матеріали» (1982), «Поезія Т. Шевченка в творчості М. Леонтовича» (1989), «Музика в житті Т. Шевченка» (1989), «Старовинний наспів на Поділлі у XVIII ст.» (1990) та багато ін.

Список використаних джерел:

1. Іванов В.Ф. Микола Леонтович (спогади, листи, матеріали). Київ, 1982. 261 с.
2. Іванов В.Ф., Іванова Л.О. Музична освіта в Україні XVIII століття: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во: Ліон, 2008. 352 с.
3. Іванов В.Ф. Тадеуш Ганицький (1844-1937): монографія. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 124 с.

The article deals with description of importance of the scientific and pedagogical heritage of Volodymyr Ivanov, the Doctor of Art Studies, a pedagogue who worked both as a teacher, as a head of the department, and a dean of the musical-pedagogical faculty of the Kamianets-Podilskyi State Pedagogical Institute where his scientific path began.

Key words: scientist, musical education, culture, Kamianets-Podilskyi, Podillia, scientific and pedagogical heritage.

Отримано: 25.04.2018

УДК 77.03/.08(477.43-21)«18»

І. С. Підгурний, кандидат мистецтвознавства

ФОТОГРАФИ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Стаття висвітлює можливо не нові матеріали у історії становлення фотографії на Кам'янеччині, але розкриває імена тих хто відіграв важливу роль в культурному житті міста кінця XIX ст.

Ключові слова: фотографія, фотоательє, фототипографія, Й. Кордиш, М. Грейм, А. Енгель.

Як правило, коли постає питання хто був першим фотографом у Кам'яні-Подільському то перше ім'я, яке спадає на думку у переважній більшості краєзнавців, дослідників це Михайло Грейм (15.09.1828-15.01.1911), але якщо розібратись у джерелах, то ні для кого не буде новою, що він викупив ательє у Йосипа (Юзефа) Кордиша (1824 – 21.07.1896), і мало того, дуже часто навіть називають суму, за яку заклад було придбано, а саме 1200 рублів.

Без сумніву, першим фотоательє розташованим у будинку Ядловського у Кам'яні-Подільському була майстерня Йосипа Кордиша. У 1872 році її викупив Михайло Грейм. Дмитро Бабюк на основі аналізу зворотньої сторони фотокарток Йосипа Кордиша робить висновок, що хронологічно між Кордишем і Греймом, закладом володів, чи може керував Владзімеж Загурський, про це свідчить надпис «Фотографія ЮЗЕФА КОРДИША у КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛІ під керівництвом В. Загурського» [2]. Але все таки схилиємось до думки, що заклад належав Кордешу, який у той час працював у Києві, а Загурський був його помічником.

Також дослідження Бабюка Д.С. показують, що першим документально зафіксованим фотографом у Кам'яні-Подільському був француз із прізвищем Маркевич, про що є запис 12 грудня 1859 р. «Подільських губернських відомостях». Нам відомі дві його фотографії міста, які опублікували у Пам'ятній книжці Подільської губернії за 1859 рік [1]. Але Меркевич у Кам'яні не залишився, тож першим фотографом міста, який мав своє ательє, був Юзеф Кордиш.

За Юліушем Гажтецьким, у своїх листах із Михайлом Греймом, Йосип Кордиш згадує, що у Кам'яні-Подільському є п'ять професійних фотографів. Звісно себе він вважав поза конкуренцією, також він відзначав майстерність фотографії самого Михайла Грейма, котрий буквально за кілька років досяг високої майстерності у фототипії. І не дивно, якщо згадати що Грейм упродовж двох десятиліть до цього керував губернською друкарнею. Також існують припущення, що Грейм, як фотограф, був учнем відомого Варшавського фотографа Кароля Байєра. Байєр володів дагеротипією у 40-х роках XIX століття.

Саме у той час освіту друкаря, а також, можливо, і фотографа у Варшаві здобував Михайло Грейм. За іншими версіями Грейм і Байєр познайомились у 70-х роках, як завзяті нумі-

змати. Відомий факт, що після смерті Байєра його дружина переслала Михайлові Греймові записник з фоторецептами [6, с. 342-343]. Так чи інакше про майстерність Грейма, як фотографа, свідчать сотні збережених до нашого часу світлин.

Наступним фотографом теж відомим у Кам'яні-Подільському, а може і не тільки був Август Карлович Енгель. Можливо менш відомий ніж його рідний брат Олександр Енгель, який володів мережею фотоательє на Кавказі і був членом Російського Імператорського географічного товариства. Фотоательє Августа Енгеля розміщувалось на Центральній площі міста у будинку Ласта (більш вигідне місце ніж заклад Кордиша, а потім Грейма) у будинку Ласта, і працювало з 1870 року. Це вже другий фотограф який почав справу раніше за Михайла Грейма.

Якщо розглядати всю сукупність фотографій Й. Кордиша, А. Енгеля і М. Грейма складається враження, що вони співпрацювали. Дуже часто зустрічаються схожі, якщо не ідентичні фотографії видів Кам'яні-Подільського. До таких робіт належать зображення міста з боку південного двору Старого замку, види з Польських фільварків на Старе місто і Польську браму, вид на замок від Миської брами. Можливо фотографи обмінювались знімками, або кліше. Кліше і знімки Кордиша могли перейти до Грейма разом із майстернею та обладнанням після купівлі-продажу ательє. Можливо фотографи Грейм і Енгель практикували спільні фотоплениери. Цього достеменно нам не відомо, але факт, що фотографи були знайомі сумнівів не викликає.

У листах до М. Грейма Й. Кордиш цікавиться справами А. Енгеля, розповідає про його брата Олександра і про пропозиції викупити у того один-два заклади на Кавказі.

Це були фотографи старшого покоління і їх фотографії відзначалися певною художністю, вважаються більш цінними, бо на знімках автори встигли зафіксувати те що не дійшло до наших днів.

У кінці 80-х початку 90-х років XIX ст. у зв'язку з розвитком технологій естафету перейняло нове покоління фотографів (колишні лаборанти, ретушери та ін.) творчість яких втратила документальність стала більш масовою. Є згадки, що М. Грейм робив спроби долучитись до нових тенденцій у фотосправі: стереофотографії та кінематографу, але вік у нього був уже не той.

В 1889 р. одеський міщанин Михайло Григорович Молчанов відкрив фотографію на Підзамчі. Дві останні фотомайстерні XIX століття з'явилися в місті 1893 р. – дворянина Адама Жилінського та колоніста Франц Алозі-йовича Кодеша. У будинку Студниць, який знаходився біля готелю Бель-В'ю у Петро-Павлівському провулку по черзі працював не один фотограф, зокрема Ф. Кодеш, С. Гіллер, Б. Гиков – ательє «Военная фотографія». З 1901 – І. Крже-мінський, але діяльність цього фотографа поза хронологічними межами [3]. Спостерігається тенденція, що ательє міняли своїх власників.

У кінці XIX століття наука і техніка почали давати людству практичні плоди свого розвитку у попередніх століттях. Так пошуку фотографії передувала розробка теоретичних її засад засобами фізики та хімії багатьма вченими, принаймні, за два століття до отримання перших вагомих практичних результатів, а також не менш тривалий досвід митців, які розробили не менш значущі закони отримання зображень засобами передачі світла і тіні.

Цей же розвиток науки і техніки сприяв актуалізації вивчення історії, як наслідок до спроб збереження і фіксації минулої та існуючої історико-культурної спадщини для майбутнього. Спостерігається посилення тенденції до накопичення фактажу у процесі археологічних розкопок, красназничих досліджень. У багатьох країнах Європи прослідковується надзвичайний інтерес до мистецького доробку минулих століть, а з винайденням фотографії – до видатних пам'яток культури й побуту, до збереження пам'яті про своєрідність національних стилів і напрямів.

Кожен із згаданих фотографів увійшов в історію, хтось залишивши картки пам'яті у сімейних альбомах 130-річної давнини, а хтось музейними експонатами які можуть служити цінними джерелами для істориків та реставраторів.

Список використаних джерел:

1. Бабюк Д.С. Кам'янецькі фотографії кінця XIX, поч. XX століття (оновлено 29.11.2016). URL: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/2378.html>. Назва з екрану.
2. Бабюк Д.С. Фотографії Йосипа Кордиша. URL: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/2378.html><https://dmytro-babyuk.livejournal.com/664.html>. Назва з екрану.
3. Бабюк Д.С. Фотомайстерня І. Кржемінського у Кам'янці-Подільському. URL: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/6844.html>. Назва з екрану.
4. Піонери кам'янецької фотографії. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/3382/>. Назва з екрану.
5. Фотографы стародавнього Каменця. URL: <https://kamenec.livejournal.com/12205.html>. Назва з екрану.
6. Garztecki J. Mistrz Zapomniany: O Michale Greimie z Kamieńca. Kraków, 1972 r. 408 s.
7. Plutecka G., Garztecki J. Fotografowie nietypowi. Kraków, 1987, 268 s.

The article highlights not new materials in the history of photography on Kamianets, but reveals the names of important persons in the cultural life of the city at the end of the XIX century.

Key words: photography, photo-studio, photo-typography, J. Kordish, M. Greim, A. Engel.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.147.091.31-044.4.78

О. М. Прядко, кандидат педагогічних наук

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПОСТУПОВОСТІ ТА ПОСЛІДОВНОСТІ НАВЧАННЯ В ПРАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВОКАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглядається специфіка вокальної підготовки студентів музично-педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, вивчається необхідність дотримання системи принципів вокальної педагогіки в практиці співацького розвитку майбутніх вчителів музичного мистецтва, обґрунтовується доцільність реалізації на практиці вокального навчання принципу поступовості та послідовності засвоєння співацьких умінь та навичок студентів.

Ключові слова: вокальна підготовка, вчитель музичного мистецтва, принципи вокальної педагогіки, принцип поступовості та послідовності навчання.

Принципи вокальної педагогіки сформувалися на основі узагальненого досвіду роботи педагогів вокалу минулого та сучасності. Вони є системою вимог щодо процесу вокального розвитку студентів і спрямовані на організацію та систематизацію вокальної підготовки молоді. В українському педагогічному словнику принципи навчання визначаються як основні вихідні положення теорії навчання [2, с. 270]. Сукупність принципів співацького навчання студентів забезпечує успішність визначення завдань, добору прийомів та методів роботи на заняттях з постановки голосу.

Загальноприйнятими у вокальній педагогіці є наступні принципи: принцип індивідуального підходу у навчанні; принцип поступовості та послідовності навчання; принцип систематичності навчання; принцип науковості; принцип усвідомленості навчальної діяльності; принцип єдності засвоєння теоретичних основ та практичної діяльності; принцип взаємозв'язку розвитку вокально-технічних умінь та художньо-виконавських якостей; принцип, який має узагальнювальний характер, і передбачає одночасність розвитку всіх якостей співака (вокально-технічних, художньо-виконавських, вокально-слухових). Дотримуватися цих принципів потрібно обов'язково, незалежно від того, які методичні підходи використовує педагог працюючи зі студентами. Принципи вокального навчання і виховання покликані систематизувати та оптимізувати процес вокального розвитку вихованців.

В процесі вокальної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва важливим є принцип поступовості та послідовності навчання. Цей принцип вимагає працювати зі студентами плановірно та обережно, поступово ускладнюючи вокально-технічні завдання поєднуючи на шляху стано-

влення професійних вокальних умінь майбутнього педагога-музиканта. Принцип поступовості та послідовності навчання є як загальнопедагогічним, так і специфічним, притаманним вокальній педагогіці. Не дотримання цього принципу призводить до низьких результатів навчання, неможливості формування вокально-рухових стереотипів діяльності. Лише рухаючись від простого до складного, від засвоєння елементарних вокально-рухових стереотипів до поступового їх ускладнення, вироблення здатності гнучко поєднувати їх у більш складні системи дій, стане можливим швидко, ефективно та міцно засвоювати вокально-технічні навички, усвідомлено та широко їх використовувати.

Принцип поступовості та послідовності засвоєння вокальних умінь та навичок тісно пов'язаний з принципом посиленої складності. Для того аби визначити матеріал, використання якого є доцільним на кожному з етапів становлення вокальної майстерності студента, педагог має чітко уявляти рівень його вокально-технічних можливостей, враховувати вікові особливості функціонування голосового апарату.

Реалізування на практиці принципу поступовості та послідовності вокального навчання вимагає чіткого регламентування змісту та послідовності виконання навчальних завдань на занятті з постановки голосу, визначення мети кожного окремого елемента занять, аналізу доцільності, доступності та своєчасності використання певного прийому навчання співу. Важливим у ході розвитку співацького голосу майбутніх педагогів-музикантів є контролювання педагогом самостійних занять студента, встановлення можливої тривалості самостійних вправлянь, мети та змісту занять, вокально-педагогічного матеріалу, над яким доці-

льно студенту працювати самотужки. Самостійна робота студента має спрямовуватися на закріплення вокальних умінь (самостійне розспівування, спів вокалізів і вокальних творів) та бути підготовчою (вивчення мелодії, літературного тексту, ритмічного малюнку вокального твору, ознайомлення з біографією композитора та автора літературного тексту, вивчення епохи створення вокального твору). Правильно організована самостійна робота, побудована за принципами системності, концентричності та послідовності, сприяє розвитку вокальних технічних якостей співацького голосу, дає студентові необхідний виконавський досвід та впевненість у власних силах. Правила і норми самостійних занять студента, їх тривалість, добір індивідуальних вправ та вокалізів мають визначатись педагогом відповідно до рівня підготовленості студента, його вікових, фізіологічних та психологічних особливостей.

У методиці постановки співацького голосу розспівуванню відводиться надзвичайно важлива роль. Робота над вокальною технікою є процесом вироблення складних вокальних стереотипів, точних м'язових рухів та їх координування. Ефективною вона буде тоді, коли нервові процеси інертності студента будуть подолані й він перебуватиме у стані активності, чому сприяє початкове розігрівання голосового апарату на нескладних, звичних для вокаліста вправах. Добір системи вправ індивідуально для кожного студента педагогом має здійснюватися відповідно до поставленої мети та завдань навчання. На початкових заняттях вправи мають бути нескладними за будовою та ритмічним малюнком, охоплювати невеликий відрізок діапазону голосу вокаліста. На початкових етапах розвитку співацького голосу вокальні вправи не повинні містити стрибків на великі інтервали і вимагати затрати великої кількості повітря. Вони мають виконуватися звуком середньої сили без надмірної напруги голосового апарату. Кожен етап вокального навчання студентів має супроводжуватися ускладненням технічних завдань, включенням у роботу різних технік голосотворення, розширенням діапазону співацького голосу, динамічних можливостей.

Добираючи вокально-педагогічний репертуар у роботі зі студентом з дотриманням принципу поступовості та послідовності навчання на початкових етапах занять доцільно пропонувати для виконання початківців прості твори з мелодією легкою для засвоєння, гармонічним акомпанементом, який допомагатиме дотримуватися чистоти інтонування. Використання нескладного посильного репертуару на етапі засвоєння початкових вокальних навичок студента дозволить зосере-

джувати достатньо уваги на внутрішніх фонаційних відчуттях, концентруватися на конкретних елементах вокальної моторики, не відволікаючись на необхідність виконувати вокальний матеріал із великими інтервальними стрибками, складним ритмічним малюнком. Таким доступним вокальним матеріалом, який доцільно застосовувати у роботі з початківцями, є обробки українських народних пісень, які за висловом О. Дилецького створюють для голосу «режим природної саморегуляції» [1, с. 67]. Необхідність використання у народній пісні обмеженого діапазону, особлива зручність мелодичних зворотів, їх краса і простота сприяє швидкому вивченню вокального матеріалу напам'ять, легкому та природньому засвоєнню елементів вокальної техніки.

Реалізація сукупності принципів співацького розвитку студентів на практиці забезпечує успішність визначення навчальних завдань, підбору ефективних прийомів та методів роботи на заняттях з постановки голосу. Дотримання у процесі співацького розвитку майбутніх учителів музичного мистецтва принципу поступовості та послідовності навчання сприяє планомірності та природності формування системи вокально-технічних умінь та навичок, засвоєнню необхідних вокально-моторних стереотипів, накопиченню запасу виражальних засобів вокального виконавства.

Список використаних джерел:

1. Антонюк В.Г. Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект: монографія. Київ: Українська ідея, 2001. 144 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376с.
3. Юцевич Ю.Є. Теорія і методика розвитку співацького голосу: навч.-метод. посіб. для викладачів і студ. мистецьких навч. закладів, учителів шкіл різного типу. Київ: Ін-т змісту і методу навчання, 1998. 158 с.

The article deals with the specifics of the vocal training of students of musical and pedagogical specialties of higher educational institutions, the necessity of adhering to the principles of vocal pedagogy in the practice of singer development of future teachers of musical art, the feasibility of the implementation of the practice of vocal teaching is based on the principle of gradualists and the sequence of assimilation of singing skills and skills of students.

Key words: vocal training, teacher of musical art, principles of vocal pedagogy, principle of gradualness and sequence of learning.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:78]:7.071.2

Т. Д. Пухальський, викладач

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВИХ ДИСЦИПЛІН У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ

У статті виокремлено та конкретизовано комплекс засобів диригентсько-хорових дисциплін, реалізація яких сприяє ефективності професійної підготовки майбутнього вчителя музики. З урахуванням навчальної та виховної складових процесу формування професійної компетентності класифіковано засоби диригентсько-хорових дисциплін: інтеграції знань і вмінь, розвитку організаційно-педагогічних вмінь, розвитку комунікативних вмінь, реалізації індивідуального підходу, розвитку виконавської майстерності, виховного впливу, творчої самореалізації.

Ключові слова: диригентсько-хорові дисципліни, професійна компетентність, учитель музики, професійна підготовка, хорове диригування.

Важливим завданням реформування мистецької освіти є відродження національного хорового мистецтва та його активне використання у вихованні молоді, що потребує зміни освітніх орієнтирів у підготовці учителів музики. Нашу увагу привертає диригентсько-хорова підготовка музикантів-педагогів, як одна із найперспективніших у формування їх професійної компетентності. Реалізація її освітніх можливостей вимагає відповідного наукового та методичного забезпечення навчального процесу. Здійснений аналіз наукових праць (Л. Бірюкової, А. Козир, А. Растригіної, Т. Смирнової, З. Софроній, Н. Тарарак, І. Цуряк, І. Шинтляїної та ін.) виявив зацікавленість дослідників цим питанням, але й також відсутність чіткої кла-

сифікації засобів диригентсько-хорових дисциплін, що зумовило актуальність нашого дослідження.

Метою наукової розвідки є виокремлення та конкретизація інструментів диригентсько-хорових дисциплін у формуванні професійної компетентності майбутніх учителів музики.

В процесі дослідження встановлено, що формування професійної компетентності майбутніх вчителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін рівною мірою залежить від навчальної та виховної складових. Виховна складова цього процесу є не менш важливою ніж навчальна, враховуючи, що більшість професійних якостей учителя-диригента саме виховуються. Виховний потенціал хоро-

вого мистецтва розкритий в численних наукових дослідженнях, присвячених формуванню естетичних смаків, духовної культури, творчих якостей, національної свідомості, патріотизму тощо. Тому, поєднуючи навчальні та виховні можливості диригентсько-хорових дисциплін, ми виокремили наступні засоби:

- інтеграції знань і вмінь (застосовується у взаємопроникненні навчального матеріалу із циклом професійних дисциплін; у реалізації міжпредметних зв'язків з широким колом загальних дисциплін; створенні творчого та поліаспектного освітнього середовища підготовки фахівця);
- розвитку організаційно-педагогічних вмінь (моделювання педагогічних ситуацій із майбутньої професійної діяльності на заняттях з хорознавства, хорового диригування, хорового класу й практикуму роботи з хором, а також на педагогічній практиці в ЗОШ);
- розвитку комунікативних вмінь (формування та поглиблення досвіду вербального та невербального спілкування з хоровим колективом, вдосконалення мануальної техніки диригування, емоційно-вольового взаємозв'язку з хоровим колективом);
- реалізації індивідуального підходу (на індивідуальних та групових заняттях диригентсько-хорових дисциплін; у системі відносин «викладач – студент»);
- розвитку виконавської майстерності (в усіх трьох напрямках: диригентському, вокальному, інструментальному, а також завдяки участі у вокально-хорових колективах);
- виховного впливу (спрямованого на формування музичного смаку, художнього мислення, любові до музики, захопленості мистецтвом, творчої активності, позитивного ставлення до професійної діяльності тощо);
- творчої самореалізації (в процесі індивідуальних, колективних, контрольованих, самостійних форм творчої діяльності у педагогічному, музичному та дослідницькому напрямках).

Виокремлення комплексу засобів диригентсько-хорових дисциплін має умовний характер. Насправді потенціал диригентсько-хорового циклу дисциплін у формуванні професійної компетентності набагато ширший. Жоден з виділених нами засобів не реалізується окремо від інших, що вказує на можливість системного та організованого впливу диригентсько-хорової підготовки на формування якісного фахівця, цілісний

та інтегральний характер процесу формування його професійної компетентності, глибокі дидактичні можливості у підготовці майбутніх учителів музики до диригентсько-хорової роботи в умовах загальноосвітньої школи.

Конкретизовані нами засоби диригентсько-хорових дисциплін віддзеркалюють весь спектр їх можливостей у формуванні професійної компетентності майбутніх учителів музики, ефективне використання яких можливе за умови тісної взаємодії між такими навчальними курсами як «Хорознавство», «Хорове диригування», «Хорове аранжування» та «Хоровий клас». Характерною особливістю означених засобів є абсолютна відповідність кожній із дисциплін диригентсько-хорового циклу як в опосередкованому, так і в комплексному застосуванні в професійній підготовці. Найбільш ефективно їх використати для формування професійної компетентності учителів музики можна в умовах організованої системи тісних взаємозв'язків диригентсько-хорових дисциплін. Тому перспективою наших подальших досліджень є розробка навчально-методичного комплексу формування професійної компетентності майбутніх учителів музики.

Список використаних джерел:

1. Абдуллин Э.Б. Методология педагогики музыкального образования. Москва: ГНОМ, 2002. 272 с.
2. Растрюгина А.М. Формування фахових компетенцій у класі хорового диригування як основа професіоналізму майбутнього педагога-музиканта. *Молодь і ринок*. 2012. № 10. С. 11-14.
3. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: [навч. посіб.]. Київ, 2002. 269 с.

The article deals with the means of conducting and choral disciplines, which help the efficiency of training of music teachers in the future. Taking into consideration training and educational components of formation process of professional competence, the means of conducting and choral disciplines are classified as knowledge and skills integration, organizational and pedagogical skills development, communicative skills development, realization of individual approach, performing skills development, educational influence and creative self-efficacy.

Key words: conducting and choral disciplines, professional competence, music teacher, professional training, choral conducting.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:091.4

Т. М. Ситник, професор кафедри музичного мистецтва

СИСТЕМА К. С. СТАНІСЛАВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті розглядаються аспекти формування творчих здібностей майбутніх педагогів на засадах акторської майстерності, зокрема, системи К.С. Станіславського, як одного з компонентів професійної компетенції майбутніх вчителів.

Ключові слова: театр одного актора, система, педагогічний артистизм, креативність, емоції, почуття, образне мислення.

Сучасне соціальне замовлення висуває принципово нові вимоги до педагогічних кадрів, адже вдосконалення професійної підготовки майбутніх спеціалістів в системі вищої освіти є актуальною проблемою педагогічної теорії та практики. Актуальність її визначається необхідністю підготовки студентів до самостійної роботи, до формування у них, зокрема, елементів педагогічного артистизму.

Метою статті є окреслення елементів педагогічного артистизму, які формуються в процесі вивчення курсу «Основи акторської майстерності» і які з великим успіхом можуть застосовуватись в практичній роботі. Проблема підготовки креативного вчителя активно розробляється в працях науковців та викликає неабиякий інтерес вчителів-практиків (Ш.О. Амонашвілі, О.С. Булатова, Т.І. Гончарова, В.А. Кан-Каліка, А.С. Макаренка, І.А. Зязюна, В.І. Загвазінського, В.О. Сухомлинського та ін.). У їх працях відзначається, що успішній педагогічній роботі часто заважає те, що саме у практичній діяльності деякі вчителі, які добре володіють теоретичним матеріалом з фаху, відчува-

ють безпорадність у формі й техніці викладу навчального матеріалу, їм не вистачає зовнішньої та внутрішньої психотехніки, не вистачає мистецтва душевного контакту, якому неможливо навчитись з підручників. А.С. Макаренко зазначав, що він став вважати себе майстром, коли навчився говорити фразу «Ди-но сюди» вісімнадцятьма різними інтонаціями Це приклад володіння комплексом прийомів, які дають вчителю можливість глибше, яскравіше, талановитіше виявити свою позицію і досягти успіхів у роботі.

Аналіз навчально-виховних дій талановитих викладачів показує, що однією з важливих передумов педагогічної сумісності є сила естетичних почуттів, сила переживань педагога на рівні фахової і сугестивної дії. Чим яскравіші, різноманітніші переживання педагога на лекції, семінарському чи практичному занятті, тим більше він самоутверджується в свідомості студента. Робота педагога – завжди творчість. Поза естетичним почуттям вона немислима. Тому розвиток почуттєвої сфери педагога, формування його естетичного досвіду – найважливіший із складників

його педагогічної майстерності. Педагогічне мистецтво нерідко ототожнюють з театром одного актора. Для педагога важливо усвідомити принципи театральної дії, її закони. В цьому може добре прислужитися система К.С. Станіславського. У ній вперше розв'язується питання свідомого оволодіння підсвідомим, довільним процесом творчості, виявом таланту особистості в діяльності.

Ця система містить п'ять принципів, які можуть бути застосовані у процесі виховання педагога:

- принцип життєвої правди;
- принцип ідейної спрямованості: вчення про надзавдання;
- принцип дії – підгрунття переживання й матеріалу для творчості;
- принцип органічності творчості;
- принцип творчого перевтілення в образ.

Кожний із зазначених театральних принципів знаходить своє відображення у практичній діяльності як актора, так і педагога.

К.С. Станіславський вбачав у сценічному мистецтві художньо узагальнене відображення дійсності, правдиве відтворення життєвих явищ і ситуацій. Тому правда життя, правдиве відображення дійсності становить головну вимогу великого майстра театральної педагогіки.

У педагогіці це ніщо інше, як зв'язок навчання й виховання з життям. Інакше кажучи, проєктивна діяльність учителя.

Другий принцип учений вбачає в режисерському рішенні вистави, тлумаченні сценічних образів, ідейному втіленні сутності драматичного твору. Це майже без змін можна перенести в педагогічну діяльність, особливо у світлі нового педагогічного поняття «режисура уроку». Цей принцип відіграє головну роль у конструктивній діяльності вчителя. Як і вистава, урок повинен мати надзавдання. А предмет (дисципліна) – над-надзавдання.

Третій принцип вкорінений в активності й дійовості мистецтва, обраних К.С. Станіславським як засадові. Активність і дійовість становлять підгрунття для переживання й матеріалу для творчості. У свою чергу, творче переживання й матеріал для творчості є провідними компонентами в організаторській діяльності педагога.

Наступний принцип репрезентує нерозривний зв'язок психічного з фізичним, зв'язок суб'єктивно переживаного почуття з його зовнішнім об'єктивним вираженням. К.С. Станіславський навчає контролювати виникнення потрібного стану для того, щоб використати його в практи-

чній діяльності. У педагогічній практиці це становить безпосередньо комунікативну діяльність учителя.

Останній принцип забезпечує одну з найважливіших умов плідної акторської творчості – це стан сценічного переживання, на ґрунті якого розв'язуються завдання всіх попередніх принципів. Подібно до цього у практичній діяльності вчителя цей принцип знаходить своє відображення у гностичній діяльності, яка є першоосновою для всієї діяльності педагога загалом.

Навчальний курс «Основи акторської майстерності» має на меті сформувати і розвинути у студентів, серед інших, і такі якості, які б допомогли їм працювати, володіючи розвинутою педагогічною технікою, а саме: психофізичною свободою, увагою, увагою та фантазією, педагогічною дією. Ці якості є засадовими стосовно внутрішньої техніки педагога. Водночас з розвитком внутрішньої техніки відбувається й удосконалення техніки зовнішньої, тобто міміки, пластики, голосу, створюються умови для гармонії розуму й почуттів – підгрунття педагогічної технології й техніки, що за умови вдосконалення дає педагогічний артистизм, який, у свою чергу, є передумовою педагогічної майстерності.

Сьогодні ставити високі вимоги до вчителя початкової ланки оновленої національної школи, а тому підвищення якості підготовки майбутнього педагога, зокрема його творчих здібностей, має бути пріоритетною проблемою вищої освіти.

Список використаних джерел:

1. Абрамян В.Ц. Театральна педагогіка. Київ: Лібра, 1996. 224 с.
2. Загв'язинський В.І. Педагогічна творчість учителя. *Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність*. Київ, 2000. С. 13-20.
3. Кан-Калик В.А. Вчителю про педагогічне спілкування. *Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність*. Київ, 2000. С. 129.
4. Станіславський К. Работа актёра над собой. Москва: Искусство, 1953. С. 145.

The article deals with the questions of formation of creative abilities of future teachers on the basis of acting skills, in particular, the system of KS Stanislavsky as one of the components of the professional competence of future teachers.

Key words: theatre of one actor, system, pedagogical artistry, creativity, emotions, feelings, imaginative thinking.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.016:78.071.2.087.68

Т. В. Совік, кандидат педагогічних наук

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ СТАНІСЛАВА ЛЮДКЕВИЧА НА ЗАНЯТТЯХ ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ

У статті розглядається творчий доробок Станіслава Людкевича стосовно хорового мистецтва в єдності хорової творчості та диригентської практики. Подано характеристику його хорових творів у контексті виконавської майстерності диригента.

Ключові слова: хорове диригування, диригент, композитор, Станіслав Людкевич.

Репертуар для хорового диригування сьогодні досить багатий та розмаїтий, адже суспільство накопичило за період свого існування чималий спадок: від класичних творів українських та зарубіжних композиторів до творів сучасних. Поряд із цим, варто звернутися до самого поняття диригування, щоб усвідомити та виокремити найкращі зразки музичної творчості композиторів для відточення диригентської майстерності.

Диригування (від франц. Diriger – направляти, управляти, керувати), один з видів музично-виконавського мистецтва, керівництво колективом музикантів (оркестром, хором, ансамблем, оперною або балетною трупю тощо) у процесі підготовки і під час публічного виконання ним музичного твору. Диригування здійснюється диригентом. Він забезпечує ансамблю стрункість і технічну досконалість виконання, прагне передати колективу виконавців свої художні наміри, своє розуміння твору. Важливу роль у процесі диригування відіграє і обличчя диригента, його

погляд, міміка. Сучасне диригування вимагає від диригента музично-теоретичної підготовки, тонкого слуху, хорошої музичної пам'яті, а також активної, цілеспрямованої волі [4]. Композитор, який сам є диригентом, володіє усіма тонкощами та майстерністю техніки диригування, створить музичний твір досконалим для виконання. З-поміж плеяди видатних українських композиторів яскраво вирізняється творчість Станіслава Пилиповича Людкевича. Хорова спадщина С. Людкевича досліджувалася багатьма музикознавцями (М. Загайкевич, С. Павлишин, Л. Пархоменко; А. Рудницький, В. Витвицький, М. Антонович та ін.).

Людкевич Станіслав Пилипович (24.01.1879–10.09.1979) – композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, публіцист, упорядник і редактор музичних видань. Доктор музикознавства (1908), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1935). Професор (1939). Народний артист СРСР (1969), Герой Соціалістичної Праці (1979) [1].

Станіслав Пилипович Людкевич народився в м. Ярославі в родині вчителя. Під час навчання у Ярославській гімназії Святослав співав у хорі, а у 12 років став його диригентом. У неповні 18 років він написав перший свій твір «Пожар» на слова поеми Шиллера «Пісня про дзвін». Закінчивши гімназію, навчався на філологічному факультеті Львівського університету (1898 – 1901рр.). В університетські роки особисто познайомився з Іваном Франком. Людкевич присвятив поетові симфонічний твір «Вічний революціонер» і мав виконати його на святкуванні 25-річчя творчої діяльності Франка. Недосвідченому тоді Людкевичу допомагав диригувати капельмейстер. «Думав, провалюся крізь землю від сорому», – згадував пізніше Станіслав Пилипович [3].

Самостійно займався вивченням теорії композиції та історії музики. В 1901 році почав викладати у школі, редагував журнал «Артистичний вісник» (1905 – 1907 рр.). Вагомим вкладом в українську музичну фольклористику стали збірки: «Галицько-руські народні мелодії» (1906 – 1907 рр.), «Мелодії українських народних пісень з Поділля й Холмщини» (1916 р.). Вищу музичну освіту Станіслав У 1907 Людкевич здобував у Віденській консерваторії (1907 р.). У 1908 р. захистив докторську дисертацію з музикознавства на тему: "Дві проблеми розвитку звукообразності". Брав активну участь в організації Вищого музичного інституту ім. М.В. Лисенка у Львові (з 1908 – директор, з 1919 – викладач теоретичних дисциплін та інспектор філіалів), диригент аматорських хорів, публіцист, упорядник та редактор музичних видань.

С.П. Людкевич – один з видатних майстрів української симфонічної музики та монументальних кантат (поєми: «Каменярі» – 1926, «Дніпро» – 1948, «Прикарпатська симфонія» – 1952, кантати: «Кавказ» – 1900-1912, «Заповіт» – 1955, «Батрак» – 1940 – диригував сам автор). Людкевич автор опери «Довбуш» – 1953, скрипкового і трьох фортепіанних концертів, камерних творів, обробки народних пісень. Людкевич працював власний стиль, в якому близькість до українського музичного фольклору поєднується з багатого палітрою гармонічних засобів і поліфонічних прийомів.

Творчий доробок С. Людкевича, то він нараховує 25 обробок народних пісень. Більшість із них – це високомайстерні художні твори, які сміливо можна зарахувати до оригінальних композицій.

У обробках С. Людкевича вражає різноманітність виражальних засобів. Кожен із них привертає до себе увагу якимось своєрідним способом розкриття змісту, неповторованим в інших піснях. До народної пісні С. Людкевич підходить дуже обережно. Звернемося до одного із перших опусів С. Людкевича «Ой Морозе, Морозенку» в якій розповідається про загибель вірного сподвижника Богдана Хмельницького. Відповідно сюжетові, С. Людкевич опрацював пісню в характері скорботного маршу – змальовування народного обряду – козацького похорону. Обробку починає чоловіча група, яка потім підхоплюється і розвивається жіночою групою. С. Людкевич виклав свою першу варіацію в гомофонно-акордовій фактурі. Присутнє плавне голосоведіння, яке притаманне українській народній пісні, та одноманітність гармонії. Диригенту є над чим попрацювати, щоб добитися передачі образу та досконалого звучання хору.

У хорових обробках без супроводу С. Людкевич широко застосовує різноманітні прийоми підголоскової поліфонії. Так, в обробці «Ой зацвіли фіалочки» митець застосовує поліфонічний прийом, у якому яскраво вимальову-

ється тема в сопрано на фоні розвиваючих підголосків у інших голосах. Надання переваги поліфонічним прийомам у своїй творчості можна пояснити тим, що композитор добре знався у поліфонічному письмі, тому часто застосовував прийом поступового вступу голосів – «експозиційність», у професійній імітаційній поліфонії характерною для фуги, а в українській народно – пісенній творчості – для процесу становлення пісні з її одноголосним заспівом, до якого потім приєднуються, зразу або поступово, всі інші голоси. Все це потребує неабиякої майстерності диригента, його бездоганного знання партій, володіння технічними прийомами для проведення поліфонічних ходів тощо.

С. Людкевич вдало використовує та розвиває в своїх обробках інший поліфонічний прийом – підголосок, фон (підголосок, який виконує роль гармонічного або мелодичного підтримання основної мелодії) та надзвичайно розвинуті колоруючі підголоски, що в контексті набувають значення самостійних контрапунктів. До таких творів належить обробка української народної пісні «Як ніч моя покриє». Крім цих прийомів композитор уміло користується прийомом ладової динамізації матеріалу. У пісні «Чорна рілля ізорана» С. Людкевич подає середній куплет у тональності до-мінор (основна тональність – ля-мінор). Таким чином, простим тональним зрушенням, не міняючи основного настрою, композитор досягає посилення експресії, коли в тексті з'являється центральний образ пісні: «Вітер віє по долині, лежить жовняр на могилі». Внаслідок створюється своєрідна куплетно-тричастинна форма [2]. Диригенту важливо застосовувати жест, який підкреслював би емоцію та характер кожної частини, щоб уникнути одноманітно-монотонного звучання хору. Особливу увагу слід приділити жестах в останній частині, що насичена динамічними відтінками та різними способами звуковедення.

Проаналізувавши творчі здобутки видатного композитора, диригента, педагога та музикознавця Станіслава Пилиповича Людкевича, можна з упевненістю сказати, що його твори є саме тим фундаментом, на якому вибудовується виконавська майстерність диригента, його інтерес до спадщини українських композиторів ХХ століття.

Список використаних джерел:

1. Галайчак Т.Ю. Людкевич Станіслав Пилипович. *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Ми* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ljudkevych_S_P
2. Заверуха С.І. Наслідкування художніх принципів обробки народних пісень М. Леонтовича у творчості його послідовників (С. Людкевича). URL: armp.kgpa.km.ua/Files/APMP02/10.pdf
3. Коломоєць Д. Століття Станіслава: коротка розповідь про довге життя Людкевича. URL: <https://collegiummusicum.com.ua/korotka-rozpovid-pro-lyu>
4. Рацер Е.Я. URL: vseslova.com.ua/word/Диригування-32299u

The article deals with the creative work of Stanislav Lyudkevich concerning choral art in the unity of choral art, conductor's practice. A description of his choral works is given in the context of conducting performing skill.

Key words: choral conducting, conductor, composer, Stanislav Lyudkevich.

Отримано: 25.04.2018

УДК 785(075.8)

Г. І. Тимчук, концертмейстер

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ЗІ СТУДЕНТАМИ- ВОКАЛІСТАМИ

У статті розкривається специфіка роботи концертмейстера у роботі зі студентами-вокалістами, вимоги до професійної майстерності концертмейстера.

Ключові слова: концертмейстер, вокаліст, майстерність, виконавство.

Концертмейстер – найбільш поширена професія серед піаністів. Концертмейстер потрібен у класах усіх музичних спеціальностей: і на концертній естраді, і в хоровому колективі, і в хореографії, у класі концертмейстерської майстерності, ансамблевої гри. Без концертмейстера не обходять-

ся музичні та загальноосвітні школи, палаци дитячої та юнацької творчості, естетичні центри, середні спеціальні мистецькі навчальні заклади та виші. Концертмейстерське мистецтво вимагає високої музичної майстерності, художньої культури та особливого покликання.

Мета статті – розкрити специфіку роботи концертмейстера з вокалістами.

Терміни «концертмейстер» і «акомпаніатор» не тотожні, хоча на практиці і в літературі часто застосовуються як синоніми. Діяльність акомпаніатора передбачає, зазвичай, лише концертну роботу, тоді як поняття «концертмейстер» включає в себе щось більше: розуміння зі співаком його оперних, хорових чи вокальних партій, знання вокальних труднощів та причин їх виникнення, вміння не тільки контролювати співака, але і підказувати правильний шлях до виправлення тих чи інших недоліків тощо. Таким чином, у діяльності концертмейстера об'єднуються педагогічні, психологічні, творчі функції. Від майстерності і натхнення концертмейстера майже завжди залежить творчий стан соліста. Проводячи заняття в класі, концертмейстер не тільки готує співака до майбутнього виступу, але і сам ретельно працює над своєю партією, бо в момент виступу на естраді чи під час іспиту він є творчим партнером соліста [1]. У період підготовки творів співак і піаніст проводять спільну роботу: кількаразове повторення цілого і деталей, апробування різних темпів, аналіз характеру твору, координують динаміку. Ще більш складні завдання постають перед слухом концертмейстера тоді, коли йому доводиться працювати над розучуванням вокального ансамблю.

Досвід роботи показує, що діяльність концертмейстера складається з робочого процесу і концертного виконання. Робочий процес ділиться на 4 етапи: 1) робота над твором в цілому: створення цілісного музичного образу як уявний ескіз того, що належить виконати. Завданням цього етапу є створення музично-слухових уявлень при візуальному прочитанні нотного тексту твору; 2) індивідуальна робота над партією акомпанемента: розбір фортепіанної партії, відпрацювання труднощів, правильне виконання мелізмів, виразність динаміки, застосування різних піаністичних прийомів; 3) робота з солістом – вимагає бездоганного володіння фортепіанною партією, поєднання музично-виконавських дій, знання партії соліста; 4) репетиційне виконання твору в цілому: створення музичного виконавського образу.

Головною ознакою професійної майстерності концертмейстера є вплив на аудиторію, шляхом передачі внутрішнього змісту художнього образу, засобами сценічного перевтілення. Осягаючи композиторський задум, концертмейстер прагне передати своє уявлення про ідейно-художній зміст солісту допомагаючи йому донести задумане до слухачів. Тому можна з впевненістю сказати, що концертмейстер – це ще й інтерпретатор музичного твору.

Функції концертмейстера, що працює з солістом, у значній мірі педагогічного характеру, оскільки вони полягають, головним чином, у розборі та вивченні нового репертуару. Така педагогічна сторона концертмейстерської роботи вимагає від піаніста, окрім акомпаніаторського досвіду, специфічних навичок і знань із суміжних виконавських мистецтв, а також педагогічного чуття і такту. Тривалий період перебування у вокальному класі виробляє у концертмейстера так званий вокальний слух, завдяки якому фіксуються різні особливості вокальної партії: манера подачі звуку, тембральне забарвлення, індивідуальні риси артикуляції та дикції. Головною відмінною рисою концертмейстерської діяльності є необхідність розвитку вміння слухати не лише себе, але і соліста. Саме у подвійній концентрації і активності слухової уваги піаніста проявляється ця особлива риса. Створення чіткого слухового уявлення загального звучання вимагає від акомпаніатора ретельного тренування і розвитку внутрішніх слухових якостей. У вокальній музиці словесний текст є надійним аргументом. Те, що в інструментальній музиці може бути надано довільності смаку, у вокальному акомпанементі знаходить переконливе художнє мотивування, а конкретність образу підказує більш точну манеру штриха. Концертмейстер нарівні з солістом повинен заглиблюватись в драматургію поетичного тексту, знаходити його вокальне вираження [2].

Динаміка – один з найбільш дієвих засобів індивідуальної інтерпретації. Залежно від конкретної художньої функції, в супроводі може бути використаний весь діапазон сили звучання, від крайнього *pianissimo* до граничного *forte*. У багатьох випадках динаміку акомпанемента підказують сюжет і персонаж музичного твору. Чим інтонаційно багатший супровід, тим яскравіший образ. Проте, завжди слід враховувати міру сили звучання супроводу, акомпануючи, наприклад, ліричному сопрано або драматичному тенору і відповідно до цього регулювати весь динамічний план. Зрозуміло, що потрібно зважати на індивідуальні можливості виконавця.

Виконавський ансамбль вважається яскравим прикладом і доказом концертмейстерської майстерності піаніста. Але, нерідко партію супроводу розглядають як виконання другого плану, як підпорядковану вокальній партії. Таке розуміння є хибним і не завжди обґрунтованим, оскільки, поперше, партія супроводу навіть якщо вона і є гармонічним фоном для провідного голосу, то у будь-якому випадку від якості її звучання залежить загальний успіх виконання, а подруге, в багатьох своїх творах композитори фортепіанну партію повноправно прирівнюють до тієї, що виконує соліст.

Важливим чинником успішного концертного виконання також є вміння створити контакт з аудиторією. Цьому безпосередньо сприяють професійні якості концертмейстера: його загальне музичне обдарування, музичний слух та уява, вміння охопити образну суть і форму твору, артистизм, натхненність і, звичайно, досконале володіння інструментом – як в технічному, так і в музичному плані. Концертний виступ – підсумок і кульмінаційний момент усієї творчої роботи концертмейстера з вокалістом, де головним завданням є спільно з солістом розкрити музично-художній задум твору з високою культурою його виконання.

Висновок. Концертмейстер – це покликання педагога, і праця його за своїм призначенням те саме, що й праця педагога. Майстерність концертмейстера глибоко специфічна, вимагає не тільки артистизму, різнобічних музично-виконавських обдарувань, а й досконалої обізнаності з різними голосами, знань особливостей гри інших музичних інструментах оперної партитури. Діяльність концертмейстера вимагає від піаніста застосування багатосторонніх знань і умінь з курсів гармонії, сольфеджіо, поліфонії, історії музики аналізу музичних творів, вокальної та хорової літератури, педагогіки в їх взаємозв'язку. Для педагога концертмейстер – права рука і перший помічник, музичний однодумець.

Для соліста концертмейстер – натхненник його творчих справ; він і помічник, і друг, і наставник, і тренер, і педагог. Право на таку роль може мати далеко не кожен концертмейстер – воно завойовується авторитетом глибоких знань, постійною творчою зібраністю, волею, безкомпромісністю художніх вимог, неухильною наполегливістю, відповідальністю у досягненні потрібних художніх результатів у спільній роботі з солістами, у власному музичному вдосконаленні.

Список використаних джерел:

1. Карпенко Т.П. Концертмейстерський клас: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький. 2010. С. 5.
2. Печенюк М.А. Формування професійно-педагогічної майстерності майбутніх педагогів-музикантів у «Вокальному класі». *Мистецька освіта: теоретичні та методичні заходи*: матеріали II Міжнародної наукової конференції, 20-30 вересня. Суми: СумДПУ. 2010. С. 143-144.

The article reveals the specifics of the work of the concertmaster in working with students-vocalists, the requirements for the professional mastery of the accompanist.

Key words: concertmaster, vocalist, skill, performance.

Отримано: 25.04.2018

СОЛОБКОВЕЦЬКИЙ ХРАМ СВ. ЙОСИФА, УЛЮБЛЕНЦЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ

Стаття пов'язана дослідженням домініканського монастиря з костелом у містечку Солобківці, як одного з характерних зразків культурно-мистецької спадщини на землях України. Автор торкається долі інших католицьких костелів проповідницького чину на території Поділля, часу їх виникнення, існування та ліквідації.

Ключові слова: костел, домініканський орден, архітектура, мистецька спадщина, храм, кляштор.

До кінця XVI ст. осередки домініканців на землях України входили до складу Польської провінції, з 30 грудня 1595 року генерал ордену встановлює самостійний руський вікаріат, який після численного розгляду і внесення змін рішенням капітули у Римі у 1612 році перетворюється на Руську Провінцію [4, с. 1]. Одним з найменш досліджених осідків ченців на Поділлі можна вважати монастир у Солобківцях, про який практично не було публікацій. Тому *мета статті* – розглянути архітектурні та художньо-композиційні особливості храму і монастиря в Солобківцях, використовуючи скупі архівні джерела.

У 60-х роках XVII ст. постають кілька монастирів на теренах Поділля, зокрема, і в Солобківцях будується кляштор з храмом у 1650 році, присвячений св. Йосифу, Улюбленцю Пресвятої Діви Марії. Цей осередок спіткала доля більшості домініканських садіб – він був скасований російською імперською владою у 1832 році і перетворений на парафіяльний.

Утворення кляштору в Солобківцях фіксують Візитації 1823 року, в монастирських архівах знайдено слід про побудову першого костелу Солобківським спадкоємцем Яцком Шембером (Шембергом?), який віддав його домініканцям біля 1650 року. Першобудову було спалено в результаті ворожих нападів, від неї залишилися лише фундамент і стіни [1, арк. 237].

1729 року воєвода Подільський Стефан Гумецький, отримавши Солобківці у спадок, повністю відтворив храм і монастир зовні та всередині. Портрети бенефакторів Стефана і Катерини Гумецьких, розташовані в костелі, свідчать про досить вагомому добротинному допомогу [1, арк. 237а]. Родина Гумецьких й надалі підтримувала ченців. Так, син воєводи, коронний стольник Ігнатій Гумецький, побудував шпиталь при костелі і призначив фундуш на утримання кляштору [4, с. 228]. У 1841 році на храмі та інших спорудах монастиря, який на той момент вже не був домініканським, під час пожежі були спалені дахи; у цьому ж році їх відновили [3, арк. 576].

Враховуючи територіальну близькість, спільну приналежність до Подільського воєводства та домініканського ордену Руської провінції, можна висловити припущення, що Летичівський та Шаровецький костели правили за взірць при зведенні аналогічних споруд більш пізнього періоду в таких містечках, як Соколець і Солобківці.

За архітектонічною структурою це однонавовий заловий храм мурований з каменю і вкритий гонтом, що доповнювався двома боковими каплицями, які утворювали враження трансепту – в плані видовжений католицький хрест довжиною 30, шириною 12 аршин [3, арк. 576].

Структура головного входу відносилася до третьої групи однобаштових фасадів, яка нараховує близько шістнадцяти сакральних об'єктів ченців. Вежа-дзвіниця мала три яруси й містила дзвони. Аналогічний фронтон, відокремлений горизонтальними тягами і прикрашений пілястрами з капітелями мав храм у містечку Соколець, що географічно розташований неподалік від Солобківців.

Кам'яний портал завершувала кулька з тесового каменю з місцями позолоченом залізним хрестом [1, арк. 237], а на кутах фронтону по два кам'яних вазони; крухта (нартекс) була добудована до вхідних дверей.

Опорядження інтер'єру характеризувалося побіленнями ззовні і зсередини чистими стінами, мурованим склепінням, викладеним з цегли, підлогою з теребовлянського, в аркадах – з дикоого тесаного каменю. Усі двері одинарні, зроблені з дубу [3, арк. 576].

П'ять існуючих вітварів храму було присвячено святым Божим. Головний вітвар Солобківського храму мав правиль-

ну класичну орієнтацію – на схід. Аналогічно зорієнтовані були домініканські костели у Сокильці, Барі, Чарторийську, Летичеві, Шарівці, Мурафі, Кам'янці-Подільському. Інсоляція приміщення здійснювалася за допомогою дев'яти бокових вікон і одного круглого, що знаходилося в пресбітерії.

Одинарні дубові двері знаходилися у західній частині храму; звідти сходи вели на хори, де розміщувався орган на п'ять голосів [3, арк. 576].

Змістовим центром чільного вітваря виступав живописно намальований на полотні образ Божої Матері Розарію, заслонним зображенням для якого був також написаний на полотні образ св. Йосифа, Улюбленця Пресвятої Діви Марії в дерев'яній визолоченій рамі. Образ Мадонни доповнювався срібною сукенкою (окладом) з двома коронами. Престол кам'яний, відділений від стін, містив ківорій з книгою, увінчаною зображенням Агнця Божого. Образи фланкувалися колонами й пілястрами з позолоченими і посрібленими карнизами, а також двома пофарбованими ангелами. Обабіч знаходилися написані на стінах олійними фарбами образи святих апостолів та євангелістів, праворуч – Петра, Луки і Марка, ліворуч – Павла, Матея, Йоана [3, арк. 576]. Верхній ярус вітваря містив зображення св. Анни, матері Пресвятої Діви Марії, у дерев'яному обрамленні. Нижній ярус акцентувався ликом св. Миколая, єпископа Міри в дерев'яній круглій рамі.

Різьблений амвон з балдахіном і зображенням Св. Духа у вигляді голуба знаходився праворуч, з протилежного боку був намальований на стіні образ св. Йоана Хрестителя. Нерідко амвони прикрашалися різьбленими і намальованими фігурами євангелістів (Соколець [1, арк. 264]) та домініканських святих, які за традицією вважалися блискучими проповідниками: св. Яцка Одровонжа, св. Томи Аквінського, св. Вікентія Ферера (Летичів [2, арк. 107], Солобківці [2, арк. 238]) та ін. Над проповідницьким амвоном Солобківського храму символічно було розташовано різьблену з дерева фігуру домініканського святого, блискучого проповідника Вікентія Ферера.

Ліворуч від пресбітерія знаходився другий вітвар, що містив різьблене з дерева, виконане в експресивній манері Розп'яття Ісуса Христа у дерев'яній посрібленій рамі; у верхньому ярусі вітваря висіло зображення знаменитого вченого-домініканця св. Томи Аквінського, нижній ярус містив образ св. Йоана Божого також у різьблених з дерева і посріблених рамах. У нижньому ярусі також висіло намальоване на полотні зображення св. Кастана в круглій дерев'яній рамі [3, арк. 576].

Третій вітвар було присвячено Патріарху і засновнику чину, святому Домініку, заслонним зображенням до якого слугував образ намальований на полотні св. Антонія Падуанського в різьбленій з дерева і посрібленій рамі. Верхній ярус займав лик св. Марії Магдалени, нижній – св. Йоана Непомука в круглій рамі [3, арк. 576].

Чільним зображенням 4-го вітваря, що знаходився праворуч, біля амвону, був образ св. Юди Тадея [2, арк. 238], пізніше – Пресвятої Діви Марії [3, арк. 576] в різьбленій і визолоченій рамі; верхній ярус присвячувався св. Теклі, мучениці, нижній – св. Ігнатію, намальованому на полотні в круглій рамі.

У каплиці знаходився 5-ий вітвар, котрий містив образ св. Вікентія Ферера, який перекривався заслонним зображенням св. Яцка (Гацинта) на полотні в позолоченій і посрібленій дерев'яній рамі. Верхній ярус – лик св. Еразма, єпископа і мученика, нижній – св. Антонія Падуанського [2, арк. 238] та св. Франциска Серафимського [3, арк. 576] в круглій посрібленій рамі.

Констатуючи викладене, можна дійти *висновків*, що розписи під мармур із золотими прожилками прикрашали та об'єднували всі вітартні композиції, нижні яруси яких були також оформлені уніфіковано-живописними образами в круглих посріблених рамах.

У стильовому відношенні архітектоніку споруди характеризував готичний напрямок по аналогії з Летичівським, Шарівським, Соколицьким, Язловецьким костелами. Але у Солобковецькому явно простежуються пізніші ренесансні нашарування.

Храми домініканців у містечках Соколиця і Солобківці були настільки подібні, що можна дійти висновку про їх зведення та опорядження однією «фабрикою» будівничих і майстрів різних видів прикладних мистецтв. У Солобківському храмі спостерігається повтор у розміщенні образів одного і того самого святого, але у різних живописних інтерпретаціях. Наступним кроком у дослідженні даного костелу буде розширений пошук історичних та іконографічних джерел.

Список використаних джерел:

1. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі – КПДМА). Ф. 685: Римсько-католицька духовна консисторія. Оп. 4. Спр. № 21, 1823.
2. КПДМА. Ф. 685: Римсько-католицька духовна консисторія. Оп. 4. Спр. № 23, 1824.
3. КПДМА. Ф. 685: Римсько-католицька духовна консисторія. Оп. 2. Спр. № 58, 1850.
4. Wołyniak (M.J. Giżycki). Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej. Kraków, 1923. Т. 2. 278 s.

The article deals with the investigation of Dominican cloister with the Roman-Catholic church in Solobkivtsi as one of the remarkable specimens of cultural-artistic heritage on the lands of Ukraine. The author traces the fate of other Roman-Catholic churches of preachers' order on the territories of Podolia, the time of their appearance, existence and destruction.

Key words: Roman-Catholic church, Dominican order, architecture, artistic heritage, temple, cloister.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.011.3-051:785.071.2

М. О. Хмелюк, аспірант

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОГО СТИЛЮ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОЦЕСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті розглянуто процес формування виконавського стилю майбутнього вчителя музичного мистецтва в ході інструментально-виконавського навчання, висвітлено етапи формування «стильового чуття», «стильового мислення», «стильової творчості».

Ключові слова: виконавський стиль, інтерпретація, стильовий підхід, інструментально-виконавська підготовка.

Актуальність проблеми формування виконавського стилю інструменталіста зумовлена її значущістю для теорії та практики музично-педагогічної освіти, зокрема й у сфері виховання особистості музиканта. Сучасна наука, що досліджує різноманітні прояви музично-творчої діяльності людини, є складною системою знань, пов'язаних з пізнанням різних музичних явищ, внутрішніх закономірностей музики та її функціонуванням.

Незважаючи на глибину й теоретичну фундаментальність вивчення феномену стилю, визнання його пріоритетності в інструментально-виконавській інтерпретації, до цього часу немає спеціальних досліджень, які б розкривали механізми усвідомлення стильових явищ виконавцем, слухачем. Суперечність між необхідністю та браком ефективних способів формування виконавського стилю в системі інструментальної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва визначила проблему даної статті.

У наукових працях, які досліджують проблеми пізнання музичних явищ на засадах стильового підходу (О. Катрич, В. Москаленко, О. Сокол), наголошується на значущості виконавської діяльності як способу об'єктивації музичного стилю, підкреслюється взаємозв'язок композиторського та виконавського стилю, процесів творення та відтворення.

Проблема взаємозумовленості композиторського та виконавського стилю набула широкого та багатоаспектного висвітлення у науково-методичній літературі, ставши однією з головних в інструментально-виконавській інтерпретації (О. Гольденвейзер, Г. Коган, Є. Ліберман, Я. Мільштейн, Г. Нейгауз, Д. Рабінович, С. Савшинський, С. Фейнберг та ін.). Дослідники вважають, що стиль характеризується сукупністю технічних і виразових засобів артиста: індивідуальне ставлення до структури музичного матеріалу, особистий підхід до фразування, манера володіння інструментом, інноваційні технології, інтелект музиканта, психологія виконавця та його світосприйняття.

На думку В. Медушевського, зворотній контакт між композиторським і виконавським стилем досягається в межах сприйняття індивіда [3].

Той факт, що музикант-виконавець має свій індивідуальний стиль, зафіксовано у вислові О. Катрич: «Індивідуальний стиль музиканта-виконавця – це система виразових засобів, що відповідає специфічності його світогляду, яка збе-

рігає цілісність та функціонує у якості опорного чинника переінтонування різноманітних композиторських стилів» [2, с. 9]. Саме творча особистість виконавця відіграє провідну роль у репрезентації будь-якого художнього музичного твору. Крізь специфічне (індивідуальне) сприйняття задуму композитора та особисту інтерпретацію з подальшою репрезентацією музичного твору виконавець створює свій неповторний стиль. Відома формула Ж. Бюфона – «Стиль – це людина», – у музиці інтерпретується С. Назайкінським як: «... особистість, що виражена в музичних звуках» [5, с. 20].

Таким чином, важливою ознакою виконавського стилю є те, що в будь-якому трактуванні він завжди передбачає єдність і цілісність. Саме такий чинник має бути домінуючим для вчителя музичного мистецтва, оскільки виконання у стилі завжди несе в собі художньо-естетичну цінність.

Виконавська орієнтація на стиль композитора як концентроване вираження його художньої індивідуальності дозволяє глибоко проникати в задум твору та знаходити відповідні засоби виразності в процесі інструментального навчання. З цих позицій і розглянемо деякі можливості використання стильового підходу в системі фахової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Певні властивості стилю дозволяють зосередити увагу на тих цілях, завданнях та умовах музично-педагогічного процесу, які орієнтують на пізнання та виконавську реалізацію стилю композитора. У системі професійної підготовки формування таких якостей ускладнюється тим, що до ВНЗ вступають студенти з різним рівнем підготовки, який часто не відповідає сучасним вимогам до виконавської діяльності фахівця. Тому вже з першого курсу необхідно приділяти увагу інтерпретації музичних творів на основі стильового підходу.

Відповідна методика може ґрунтуватися на принципах цілісності та єдності мети з урізноманітненням методів їх досягнення, а також творчої виконавсько-стильової інтерпретації. Зрозуміло, що складний процес осмислення музичного стилю передбачає поступовість. Разом з тим, його цілісний характер спрямовує на те, що ці етапи можуть бути досить умовними, тобто поєднуватись у процесі розуміння музики або діяти синхронно. З урахуванням даних особливостей етапи поділяються таким чином: на першому і другому передбачається формування «стильового чуття» і «стильового мислення», а на третьому – реалізація «стильової творчості».

На першому етапі відбувається емоційне осягнення музики певної епохи або окремого композитора, формування стилю-слухового досвіду (за М. Михайловим), що являє собою ознайомлення молодого виконавця зі значною кількістю творів певного стилю. Поряд із власною виконавською діяльністю цей етап передбачає включення у стильове середовище, тобто слухання музики в різних варіантах – аудіо та відеозаписах, відвідування концертів тощо. У цей же період починає формуватися первинне відчуття стилю, виділення з різних творів окремих інтонацій або засобів виразності, які утворюють стильовий інваріант. Специфіка їх осягнення полягає в тому, що відповідне декодування починається з емоційної реакції. Хибна спрямованість емоційних реакцій у деяких випадках і породжує стильову неадекватність виконання.

Практичний ракурс досліджень М. Михайлова стосується аналізу загальних закономірностей процесу формування початкових уявлень про стиль у свідомості музиканта. Розглядаючи питання накопичення слухового досвіду, М. Михайлов визначає його як необхідну умову розвитку музичного мислення.

У цьому контексті доречно звернутися до висловлювання Я. Мільштейна, який писав: «Розуміння індивідуальних стилістичних рис композитора – ось що, перш за все, необхідне виконавцеві. Кожен стиль, кожен рід музичного твору він має усвідомити, відчутти точно й глибоко в індивідуальному вигляді. Він повинен зрозуміти, що кожне стильове утворення має свої особливості, тільки йому притаманні певні форми й риси, і його не можна змішувати з іншими стилями довільно, за своїм бажанням» [4, с. 89].

Разом з інтуїтивним осягненням виконавського стилю відбувається його інтелектуальне осягнення, що відповідає другому етапу розуміння музичного твору. Фокусуючи у собі певну історичну стильову систему (від індивідуального стилю до стилю епохи), кожен музичний твір водночас володіє певними особливостями, які надають йому неповторної самобутності. Звертаючись до творів конкретного музичного стилю, ми сприймаємо їх як самодостатню художню цілісність й одночасно як розпізнавальний знак даного стилю, а осягаючи специфіку художньої стилістики того чи іншого композитора, осмислюємо інтонаційно-структурні закономірності визначеного музичного стилю. За допомогою викладача студентові необхідно зробити стильовий аналіз твору, що дозволяє визначити його форму, усвідомити стильову специфіку семантичних засобів – мелодії, гармонії, тембру, динаміки, форми. У результаті цього формуються певні стильові уявлення, які утворюють нормативний стильовий код, і на їх основі – відповідна стильова установка. Її наявність не тільки мобілізує психіку на сприйняття стилю й формування його внутрішнього слухового образу, але й керує процесом його виконавського відтворення, налагодження фізичної, емоційної, інтелектуальної та вольової структури особистості. Відповідно стиль як системне явище знаходить своє відображення в цілісності особистості.

На третьому етапі попередньо засвоєні знання знову трансформуються в емоційні почуття. Але ці нові почуття стають зовсім іншими, пропущеними крізь інтелектуальну сферу, тобто вони виникають у результаті розуміння авторського стилю. У цьому випадку виконавську реалізацію стилю можна вважати творчим актом, у якому відтворюється власна форма смислового вираження твору. Разом з тим, необхідно пам'ятати, що стильовий підхід може реалізуватися найкраще в тому випадку, коли викладач спрямовує роботу на розширення музичного тезаурусу студента. Розуміння

стилю як цілісної системи спрямовується чуттям виконавця, який заглиблюється в емоційний світ виконуваної музики.

На формування індивідуального виконавського стилю, безперечно, впливає високий рівень виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва, його практичних умінь – читання з аркуша, вміння розшифровувати текстові позначки, а також загальний рівень його музично-теоретичної підготовки. Індивідуальний стиль виконання повинен проявитися в неповторній звуковій манері (мистецтві туше, колориту, тембровій палітрі), яскравій ритміці, тонкому міховеденню. Його формування відбувається протягом всього професійного життя, але власна манера виконання формується вже в процесі навчання. Допомагає цьому винайдення вірного образного уявлення про твір, знаходження яскравої характеристики звучання, конкретизація внутрішньослухових уявлень тембрів різноманітних музичних інструментів, людського голосу, володіння засобами музичної виразності і технологією їх застосування. На думку професора О.П. Щолокової, важливою рисою індивідуального виконавського стилю є те, що в будь-якому трактуванні він завжди передбачає єдність і цілісність художніх прийомів.

Отже, перебуваючи в сучасному інтонаційному просторі, безпосередньо втілюючи у реальному звучанні конкретний музичний опус, виконавець пізнає його образні, стильові, структурні закономірності, поглиблюючи своє розуміння музики даної доби у процесі практичної діяльності. Ретельне аналітичне опрацювання твору насправді стає підґрунтям для формування його виконавського трактування, для кристалізації виконавських традицій його інтерпретації. Свійкі професійні навички у цій сфері можуть досягнути автоматизму, дозволяючи виконавцеві вивільнити творчу енергію для власне художньої роботи. Відсутність при інтерпретації розуміння стильового підходу до виконаного твору, глибинного проникнення в його художній задум, формальне дотримання вимог авторського тексту, обмеження виконання виключно технологічними завданнями приречені на короткотривале існування.

Аналітичний підхід інструменталіста-інтерпретатора до твору певного музичного стилю стає фундаментальною основою формування виконавської культури та традицій виконання творів. У результаті узагальнення виконавського досвіду виникає уявлення про стиль як комплексну систему музичних закономірностей.

Список використаних джерел:

1. Асаф'єв Б.В. Речевая интонация. Москва-Ленинград: Музыка, 1965. 136 с.
2. Катрич О.Т. Індивідуальний стиль музиканта-виконавця (теоретичні та естетичні аспекти). Київ, 2000. 17 с.
3. Медушевский В. О содержании понятия «адекватное восприятие». *Восприятие музыки: сб. статей / ред.-сост. В. Максимов.* Москва: Музыка, 1980. С. 140-150.
4. Мильштейн Я.И. Вопросы теории и истории исполнительства. Москва, 1983. 266 с.
5. Назайкинский Е.В. Стиль и жанр в музыке: учеб. пособие для вузов. Москва: Владос, 2003. 248 с.

The article examined the process of forming the performing style of the future teacher of musical art during the instrumental-performing training, highlighted the stages of "stylistic sense", "stylistic thinking", "stylistic creativity".

Key words: performing style, interpretation, style approach. Instrumental-performing training.

Отримано: 25.04.2018

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ СВЯТА – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглядаються календарно-обрядові свята та соціально-педагогічна значущість по формуванню національної свідомості школярів.

Ключові слова: календарно-обрядові свята, учні, вчитель, українська школа.

Значне місце у жанровому розмаїтті народно-пісенної музичної творчості українців посідає обрядовий фольклор – один з найдавніших видів народної поетичної творчості, який виник і розвивався в тісному зв'язку з виробничою діяльністю людського суспільства. Обрядовий фольклор поділяють на певні художньо-поетичні цикли за порами року. До обрядових пісень зимового календаря належать колядки і щедрівки, новорічні посівальні пісні, в яких висловлювалися побажання гарного врожаю, добробуту, щастя і здоров'я. До обрядових пісень весняного циклу належать веснянки та гайки. Пісні, присвячені зустрічі весни, є сюжетними і багатими на художні образи. Значна частина цих образів генетично пов'язана із стародавніми уявленнями людей про боротьбу двох протилежних сил при змінах холодного і теплого періодів року. Веснянки – це здебільшого хорові пісні, які виконували разом із танцем, і вони мали первісне призначення прикликати весну. М. Костомаров, визначаючи ідейний зміст українських весняних пісень, відмічав, що це «юність, переважно в житті жінки, зображена в послідовному розвитку почуттів і поривів у зв'язку або, краще сказати, в аналогії з розвитком життєвої сили навколишньої природи. Саме тому деякі пісні співаються раніше від інших, ніби узгоджуючись із стадом природи. Тут ви знайдете: безтурботну веселість тих років, коли дівчина перестає бути дитиною, таємну потребу кохання, соромливе освідчення власному серцю, перше побачення, дорікання, ніжність, жарти, сльози, надії, побоювання – всю історію молодості в світі сільському, тихому» [4, с. 118]. Веснянки, як і інші жанри календарно-обрядової поезії, – неоціненний скарб нашої національної культури, живе джерело української народної пісенності, що зачаровує нас своєю немеркнучою поетичною красою. Ось чому їх потрібно включати до навчального процесу загальноосвітніх шкіл, щоб формувати у вихованців інтерес до музичної народної творчості, зокрема до обрядового фольклору.

Пісні, що входять до літньо-осіннього циклу, пов'язані з польовими роботами – жнивими. До них належать такі пісні: купальські, петрівчані, жниварські, обжинкові та толочанські, весільні. Цінність їх полягає в тому, що вони допомагають пізнати історію розвитку народу, історію його культури – як матеріальної, так і духовної.

Календарно-обрядові свята є невід'ємною частиною соціальної і духовної життєдіяльності нашого суспільства, виступають як важливий чинник національно-культурної та активно-творчої патріотичної діяльності учнівської молоді. Їх соціально-педагогічна значущість у тому, що участь у них сприяє формуванню національної свідомості школярів, створенню емоційної атмосфери єдності сценічного майданчика і всієї аудиторії, активізації учасників дійства, спрямовуючи їх до конкретного шляху виявлення активності, творчості.

Важливим є спільне відпрацювання організаційно-змістового аспекту, посилення емоційного впливу на учнів. Сутність такої методики і полягає в тому, що істина міцно завоюється тоді, коли вона пережита, а не просто подана як готовий матеріал. У цьому зв'язку зростає роль організації активно-творчої діяльності учнів як соціально-педагогічного методу їхньої народознавчої роботи, особливістю якого є усвідомлення кожним того чи іншого свята народного календаря, вироблення особистісного ставлення до нього.

Учителі вирішують проблему активізації всіх учасників свята шляхом організації діячого дійства, де роль кожного виступає ефективним стимулом до творчості, ініціативи, самостійності. В центрі уваги – залучення школярів до пошуково-дослідницької роботи, яка посилює мотивацію пізнавальної

діяльності народознавчого характеру, почуття обов'язку, відповідальності та усвідомлення творчого саморозвитку.

Така діяльність учнів організується і проводиться на добровільних засадах. Залежно від інтересів, нахилів і здібностей вони самостійно, за допомогою дорослих вільно обирають доручення-завдання і виконують його творчо, без примусу. Ефективним є те, що свята готуються дітьми різного віку. В такій діяльності складаються взаємовідносини, які сприяють формуванню в учнів позитивного ставлення один до одного, набуттю соціального досвіду, засвоєнню духовного життя свого народу. Запорукою успіху в діяльності школярів є їхня самостійність. Надаючи їм допомогу, педагог особливу увагу звертає на духовний пошук кожного, вчить спостерігати, записувати спогади, працювати з архівними матеріалами, інформаційно-довідниковою літературою, музейними експонатами.

Передія робота вчителя передбачає: постановку конкретних завдань – записати спогади, організувати пошук, провести інтерв'ю, бесіду, розробити доручення-завдання, конкретизувати матеріал відповідно рівню розвитку учнів, їхніх вікових особливостей; опрацювання зібраного матеріалу й організацію активно-творчої, пошуково-дослідницької діяльності: написання сценарної художньо-просвітницької основи свята; корекцію як змісту діяльності, так і організації педагогічного впливу; аналіз та забезпечення навчально-матеріальної бази для організації свята.

Проведення календарно-обрядового свята потребує продуктивної підготовки. В цей період відбувається колективний пошук засвоєння соціального досвіду народу. Педагог коригує процес підготовки свята, пропонує різні варіанти його проведення, надає допомогу в підбиранні необхідної літератури, вирішенні питань матеріального забезпечення та стежить, щоб матеріал, який буде використаний, мав необхідну пізнавальну і розвивальну цінність для кожного школяра.

У розробці сценарію не може бути шаблону і формального підходу. Доцільно враховувати: життєвий досвід, інтереси школярів, їхню світоглядну позицію і соціальну активність, взаємодію організаційно-педагогічного, інформаційно-просвітницького, національно-культурного й емоційно-образного впливів на вихованців, фольклорно-етнічну образність дійства на святі, змістову поетично-музичну основу й традиційне обрядове дійство; яскравість, точність художнього оформлення. Для створення сценарію необхідний документально-художній матеріал. Тут важливо все – зовнішній вигляд учасників дійства, їхня поведінка тощо. Отже, в реальному святково-обрядовому дійстві все має бути продумано до найменших дрібниць.

Календарно-обрядові свята проводяться згідно з планом-сценарієм, не відхиляючись від нього. Кожен учень бере активну участь у святі. Під час свята організується така педагогічна взаємодія, коли кожен його учасник створює і підтримує атмосферу радісної творчості. Надаючи допомогу учням, учителі своєчасно коригують їхні дії, підтримують необхідну динаміку проведення свята.

Після проведеного свята учасникам пропонується проаналізувати свою роботу, сформулювати зауваження і пропозиції стосовно перспектив розвитку роботи. Підсумковий аналіз, що здійснюється колективно спрямований на встановлення рівня ефективності духовного пошуку, дослідної, активно-творчої діяльності вихованців. Кожен висловлює свою думку і судження, вносить пропозиції щодо вдосконалення пропозиції підготовки і проведення календарно-обрядових свят. Під час колективного аналізу визначаються напрямки майбутньої пошуково-дослідницької, краєзнавчої роботи учнів.

Узагальнюючи матеріали такого аналізу, педагоги надають допомогу школярам у плануванні, розробці сценаріїв та безпосередньо стимулюють творчу діяльність учнів.

Успіх підготовки і проведення свят багато в чому залежить від участі в них батьків. Учителі прагнуть проводити разом з ними родинні свята і дати: вшанування новонародженої дитини і її батьків, бабусь, дідусів, День матері, день народження, день повноліття та інших. Форми залучення батьків до проведення свят можуть бути різними: епізодична допомога, спільний пошук матеріалів, відвідані музеїв, проведення екскурсій, експедицій, історичні розповіді, збирання і класифікація сімейних реліквій тощо.

Педагогічні колективи шкіл України нагромадили певний досвід підготовки і проведення календарно-обрядових свят, який потребує аналізу й узагальнення. Всі вони мають не лише просвітницький, а й навчально-пізнавальний, емоційний, культурний, організаційно-педагогічний характер.

Отже, відроджуючи такі свята, школярі відчувають гордість та належність до свого народу, в них виховується почуття любові до рідної землі, роду, України.

Список використаних джерел:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1956. Т. 1-3. 456 с.
2. Довженко Г.В. Український дитячий фольклор. Київ: Наук. думка, 1961. 172 с.
3. Іваницький А.І. Українська народна музична творчість. Київ: Муз. Україна, 1990. 336 с.
4. Костомаров М.І. Етнографічні питання Костомарова. Київ, 1930. 230 с.

We consider you the traditional holiday, social and educational significance in the formation of national consciousness of students.

Key words: calendar ritual celebration, students, teachers, Ukrainian school.

Отримано: 25.04.2018

УДК 78.01:378.011.3-051:78

Р. Б. Чоріта, аспірант

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА-МУЗИКАНТА ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ФОРМУВАННЯ

У статті розкривається сутність і структура поняття "художньо-естетичний смак педагога-музиканта", а також визначається науково-методичний підхід до формування художньо-естетичного смаку майбутнього педагога-музиканта.

Ключові слова: педагог-музикант, диригентсько-хорова діяльність, художньо-естетичний смак, мотивація, інтерпретація, художньо-естетична оцінка, рефлексія.

Зростання значення виконавської культури та професіоналізму майбутнього вчителя музики сьогодні є однією з найважливіших особливостей вищої музично-педагогічної освіти. Професіоналізм педагога-музиканта передбачає не тільки адекватне осмислення процесів соціокультурної ситуації, а й здатність оцінювати їх.

У зв'язку з цим актуальним є пошук нових засобів і методів формування художньо-естетичного смаку, як одного з найважливіших показників художньої та естетичної культури майбутнього педагога-музиканта та його професіоналізму взагалі. Важливим засобом формування й розвитку естетичних смаків є мистецтво, зокрема – музичне. Як зазначає Л. Безбородова, морально-етичні, естетичні почуття та смаки, необхідні майбутньому вчителю музичного мистецтва, значною мірою формуються саме у процесі спілкування з музичним мистецтвом [1].

Дослідженням проблеми формування художньо-естетичних смаків та естетичної культури студентів педагогічних вузів, зокрема музично-педагогічних факультетів займалися Л. Гончаренко, Н. Згурська, М. Кір'ян, С. Мельничук, Ю. Носорев, Л. Побережна, С. Под'янова, Н. Попович, Л. Рапацька, Л. Суходольська-Кулешова, І. Яшина. Питання формування виконавської культури педагога-музиканта та його професіоналізму висвітлювали Л. Безбородова, Л. Горохова, В. Живов, А. Іванов-Радкевич, Л. Лезіна, О. Казачков, К. Ольхов, К. Пігров, Л. Падалко, І. Пономарьков, В. Самарін, О. Сафронова, Н. Селезнева та ін.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, педагоги-музиканти, висвітлюючи питання формування виконавської культури та професіоналізму, опираються на специфіку виконавського мистецтва, проте в запропонованих ними наукових положеннях прослідковується деякий взаємозв'язок з теоретичними концепціями вчених-музикознавців, естетиків (В. Васильєв, В. Живов, В. Леванов, Т. Левчук, В. Лозовий).

Художньо-естетичний смак – це один із елементів естетичного ставлення людини до дійсності, частина її світогляду. На формування смаків великий вплив має весь досвід людини, характер, її стосунки з суспільним середовищем, зі світом. Художньо-естетичний смак – це не просто здатність відрізнити красиве й некрасиве, гармонійне і негармонійне, доцільне і недоцільне, але і система критеріїв такої відмінності, яка спирається на певне уявлення про прекрасне й потворне, про високе й низьке, трагічне й комічне [6, с. 624].

У галузі мистецько-педагогічної освіти проведено наукові дослідження, в яких виявлено умови, шляхи й способи формування естетичного смаку як якості, що визначає особистість музиканта й, зокрема, музиканта-педагога. Основою формування естетичного смаку науковці вважають естетичну оцінку діяльність, яка передбачає систематичне залучення педагога-музиканта до критичного аналізу сучасної художньої практики і спеціальну організацію художнього спілкування, поєднуючи його з використанням педагогічних стимулів естетичного самовиховання (Б. Брилін, О. Лармін, Г. Падалка) [2;5].

Ученими розроблено принципи планування навчального репертуару для педагога-музиканта як основи художнього смаку [1]. Поетапно-циклічну модель і методику формування естетичних смаків педагогів-музикантів (Л. Гончаренко, Н. Калашник), що зумовлено поетапністю цього процесу, передбачає використання комплексної подачі педагогами й засвоєння педагогом-музикантом навчального матеріалу, а також активну музично-практичну та художньо-просвітницьку діяльність [3;4].

Компоненти художньо-естетичного смаку також входять до художньої культури педагога-музиканта і в різних аспектах розгляду залежать від сформованості його естетичної свідомості.

Отже, художньо-естетичний смак педагога-музиканта – це комплекс професійно значущих якостей та вмінь, що залежить від потреб, ціннісних орієнтацій, ерудиції, містить емоційно-перцептивний, пізнавально-інтелектуальний, інтерпретаційний, оцінно-рефлексивний компоненти та проявляється під час репетиційної роботи з інструментальним колективом і в процесі концертно-виконавської діяльності.

Враховуючи індивідуальні особливості педагога-музиканта, пропонуємо такі методи формування художньо-естетичного смаку:

- аналіз конкретних життєвих ситуацій та зіставлення їх з музикою; вибір підхожих визначень для характеристики творів мистецтва, їх порівняння;
- емоційна ідентифікація;
- асоціативний пошук;
- інтегративний метод;
- проблемно-пошукові та творчі завдання;
- ескізне опрацювання музичного матеріалу;
- порівняння власної інтерпретації музики музиканта-педагога з іншими виконавськими трактуваннями;

- рецензування;
- взаємооцінка;
- екзаменаційний тренінг;

Ми виявили, що на формування художньо-естетичного смаку майбутнього педагога-музиканта впливають окрім вищезазначених і такі фактори, як особисті та професійні якості викладача та колективів.

Проведення навчально-пошукового експерименту підтвердило доцільність реалізації означених педагогічних умов. Зазначимо, що через специфіку та складність формування художньо-естетичного смаку використання пропонованої системи потребує достатньо довгого часу.

Подальша розробка обраної теми може бути продовжена в таких напрямках:

- більш детальне обґрунтування шляхів формування художньо-естетичного смаку майбутнього педагога-музиканта та факторів, що впливають на цей процес;
- розробка індивідуалізованих комплексних програм з предметів інструментально-виконавського циклу;
- доопрацювання відповідних методів з урахуванням сучасних педагогічних та інноваційних технологій.

Результати проведеного дослідження не вичерпують усіх аспектів художньо-естетичного смаку педагога-музиканта та проблеми його формування, і не претендують на повноту вивчення і висвітлення питань, пов'язаних із формуванням художньо-естетичного смаку майбутніх учителів музичного мистецтва. Подальші дослідження проблеми варто пов'язати з більш глибоким вивченням іноземного досвіду щодо формування художньо-естетичного

смаку в студентів музичних спеціальностей визначенням критеріїв відбору художніх творів.

Список використаних джерел:

1. Безбородова Л.А. Дирижирование: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "Музыка" и учащихся пед. уч-щ по спец. "Муз. воспитание". Москва: Просвещение, 1990. 159 с.
2. Брилін Б. Формування смаків. *Музика*, 1980. № 2. С. 28-29.
3. Гончаренко Л.П. Розвиток естетичних смаків майбутніх учителів засобами сучасної інструментальної музики: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т, 2002. 20 с.
4. Калашник Н.Г. Історично-педагогічна генеза формування естетичних смаків учнівської молоді у процесі навчально-виховної діяльності: автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2004. 36 с.
5. Падалка Г.Н. Формирование эстетических идеалов и вкусов будущих учителей музыки: автореф. дис. ... докт. пед. наук. Киев, 1989. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
6. Юм Д. Про норму смаку. *Сборник сочинений*: в 2 т. Москва: Мысль, 1996. Т. 2. С. 624.

The article reveals the essence and structure of the concept of "artistic and aesthetic taste of a teacher-musician", as well as a scientific and methodological approach to the formation of the artistic and aesthetic taste of the future teacher-musician.

Key words: teacher-musician, conductor-choral activity, artistic-aesthetic taste, motivation, interpretation, artistic-aesthetic evaluation, reflection.

Отримано: 25.04.2018

УДК 7.071.1(477.43) (092)

Н. А. Шульц, кандидат мистецтвознавства

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ Д. ЖУДИНА В СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглядається творчий доробок Дмитра Жудіна, його живописні та графічні композиції, які важливе джерело вивчення життя й побуту на Поділлі.

Ключові слова: мистецтво, художник, творча особистість, живопис, графіка, музеї.

Культурну спадщину Поділля уособлюють пам'ятки мистецтва, залишені творцями минулих епох. Вони, свідки життя народу і розвитку його національної культури, відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття відданості своїй землі, є невід'ємною частиною світового надбання. Вивчення і збереження матеріальної та духовної культури передбачає використання досвіду пам'язкознавчої роботи, що здійснювалася у всіх регіонах України в минулому, в тому числі впродовж XIX – початку XX ст. у межах Поділля. Вагому роль у ній відігравали науково-громадські осередки історичного профілю. Одне з цільних місць тут посідали музейні заклади.

Мета статті – висвітлити та проаналізувати перспективи використання творчого доробку Д. Жудіна в сучасному культурному просторі.

Виклад основного матеріалу. Особлива цінність колекцій музею в Кам'янці-Подільському полягає у відображенні всього розмаїття різних художніх напрямків XIX ст. – реалізму, романтизму, імпресіонізму та постімпресіонізму, вона подає нюанси їхнього розвитку та зміни, які, зрештою, призвели до появи модернізму XX ст.

У XIX столітті митці оселялися на Поділлі, щоб відчути близькість природи та розвинути свої здібності малювання на пленері, намагаючись вловити і зафіксувати миттєве враження та варіації кольорів цих краєвидів. Проте увага митців була спрямована не лише на пейзажі, вони зображали також сцени з повсякденного життя селян.

Вагомий внесок у поповнення музейних фондів картинної галереї Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зробив Дмитро Жудін. Його донька Ольга та син Микола передали значну колекцію робіт батька у розпорядження художньої галереї. Як зазначалося вище,

значна частина графічних та живописних робіт знаходиться у Центральному державному архіві-музею літератури і мистецтва України. Саме передана колекція живописних полотен є найбільш повною й уможливило на даний момент здійснення ґрунтовного комплексного мистецтвознавчого аналізу.

Діяльність і творча спадщина Дмитра Жудіна заслуговує на увагу, оскільки розкриває головні принципи світосприйняття художника як представника культурно-мистецького життя Поділля другої половини XIX – першої половини XX ст. У численних творах, різноманітних за своїми жанрами, художник яскраво віддзеркалює дух епохи, відображає героїчні сторінки історії регіону. Безперечним є той факт, що роботи Д. Жудіна із зображенням подільських краєвидів, Кам'янецьких околиць та архітектурних споруд є важливим джерелом при вивченні мистецтва краю, а також мають багатий фактичний образотворчий матеріал для історичної науки і музейної практики. У цьому його незаперечна цінність.

Колекція робіт Дмитра Жудіна стала справжньою скарбницею подільського регіону, своєрідним мистецьким осередком пошуку та ідей. За своє творче життя художник, мистецтвознавець, педагог, музеєзнавець залишив нащадкам багату творчу спадщину з кількома сотнями робіт: живописні та графічні пейзажі, портрети, начерки, етюди.

У списку переданих експонатів є олійні портрети та пейзажі, графічні портрети, ескізи та малюнки. Частково твори Жудіна експонувалися у Кам'янець-Подільському музеї-заповіднику та на виставках. Його колекція картин була широко представлена глядачам на виставці, присвяченій 140-річчю від дня його народження, матеріали якої опубліковані в статті А. Трембіцького «Кам'янець-Подільський початку XX ст. у творах Д.А. Жудіна» [2, с. 5].

Найдавніші пам'ятки живопису в збірці – портрети. Характер цих робіт засвідчує відхід від давніх канонів, прагнення дотримуватися традицій академічного, реалістичного портретного жанру. Культурологічна спрямованість творчості митця простежується в зображеннях типів краян, одязі, манері позування й інших, здавалося би, дрібницях, які у синтезі утворюють репрезентативну картину культурного життя регіону зазначеного періоду.

Кожна картина Дмитра Жудіна, при її детальному вивченні, є незамінним джерелом інформації. У його полотнах та етюдах відбилосся життя Поділля на зламі XIX і XX ст.: люди, події, пам'ятки історії, архітектури та культури Кам'янця-Подільського. Усе це художник зображував у своїх композиціях. Дмитро Жудін багато подорожував і зробив велику кількість етюдів та начерків різних куточків досліджуваних географічних теренів.

Цікавість митця до національних меншин, що мешкали в краї, до їх звичаїв, поведінки, одягу та інших ознак, детальна їх фіксація дозволяють сьгоднішнім глядачам і дослідникам усвідомлювати багато чинників, рис і особливостей багатонаціонального складу населення центрального Поділля. Численні рисунки м'яким матеріалом мають неабияку краснорічність. У творчості художника вагоме місце посідають пам'ятки історії. На основі робіт митця можна спостерігати, як виглядала історична забудова Кам'янця-Подільського на початку XX ст.

У роботах художника, відбито не лише візуальний характер середовища, а й ідеологічні та культурологічні засади того часу. Начерки й етюди є безцінним джерелом для типологічного аналізу пам'яток культури регіону, оскільки в них в усій повноті відображено численні пам'ятки сакрального, оборонного, громадського житлового будівництва. Вони наочно демонструють значний часовий діапазон та історичну цінність архітектурних об'єктів і ще раз підтверджують необхідність науково обґрунтованого, логі-

чного та послідовного підходу до проблем дослідження духовної та матеріальної спадщини народу.

Висновки. Отже, творчий доробок Дмитра Жудіна є важливою інформацією про культурне надбання минулого, а його живописні та графічні композиції – важливим джерелом вивчення життя й побуту на Поділлі. Роботи Д. Жудіна відображають найдрібніші стиліові та художньо-композиційні особливості архітектури зображуваних споруд, своєрідні риси подільських краєвидів та мешканців Поділля. Зображувальні твори, пов'язані з конкретною місцевістю, не лише передають взаємозв'язок мистецтва з життям, а й допомагають зрозуміти джерела художньої творчості народу.

Список використаних джерел:

1. Ковальчук А.М. Історичні передумови виникнення мистецького осередку на Поділлі. *Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору*: збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 212 с.
2. Курилко М.И. Секреты фрески: Проблемы мастерства. *Искусство*. 1962. № 9. 88 с.
3. Молева Н. Русская художественная школа второй половины XIX – начала XX в. Москва: Искусство, 1967. 391 с.
4. Севрюхин Д.Я. Золотой век художественных объединений в России и СССР. Санкт-Петербург, 1992. 92 с.

The article deals with the creative work of Dmitry Judin, his paintings and graphic compositions, an important source of studying life and life in Podillia.

Key words: art, artist, creative personality, painting, graphics, museum.

Отримано: 25.04.2018

УДК 378.147.091.3-051:7.071.3:7.023.2

О. П. Якубовська, асистент кафедри

ТЕХНІКА АКВАРЕЛЬНИХ ТОНУВАНЬ У ПРАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ РЕСТАВРАТОРІВ

У статті розглянуто технологічний аспект процесу тонувань у реставраційній практиці та впровадження техніки акварельних тонувань у практичній підготовці майбутніх реставраторів.

Ключові слова: реставрація, тонування, акварель, авторський фарбовий шар.

Твори станкового живопису за час свого існування піддаються масі впливів різноманітного походження, картину часто переміщують, вона старіє. Неминучим є процес формування втрат фарбового шару. Картина на якій наявні такі втрати у реставраційній практиці піддається процесу відновлення втрат авторського живопису реставраційним ґрунтом, що в процесі не створює цільного образу, оскільки плями ґрунту порушують загальну кольорову композицію. Така картина втрачає свій експозиційний вигляд.

Термін «тонування» означає відновлення кольору авторського живопису у місцях втрат фарбового шару. Тонування втрат не допускає вільної художньої творчості реставратора. При виконанні тонувань реставратор повинен керуватися наступними правилами: фарба наноситься виключно в межах втрат авторського живопису; тонування може бути видалене без шкоди для авторського фарбового шару; фактура поверхні і колір відновленої ділянки повинні бути близькі до фактури і кольору прилеглих ділянок авторського живопису[3].

Важливість тонування у реставраційній практиці важко переоцінити, а найвідповідальнішим моментом залишається витримка технології процесу. Саме тому якісне навчання і фахова практична підготовка реставраторів включають у себе вивчення та застосування правильної технології виконання реставраційних тонувань оптимальним для навчального періоду способом.

У реставраційній справі не існує поняття «стандартного методу». Підбір матеріалів реставрації який базується першочергово на їх нешкідливості та оборотності у майбу-

тньому залежить виключно від особливостей конкретної реставраційної роботи. Тому застосування олійних, акварельних фарб для реставраційних тонувань є можливим та бажаним, але після детального вивчення характеру та особливостей твору живопису.

Розрізняють три види нанесення тонувань: пуантель, штриховка і злиті тонування. Всі три допустимі при використанні як олійної так і акварельної фарби. Метод «пуантель» полягає в тому, що фарба наноситься дрібними розділними крапками. Ці крапки, створюють тонку гладку фарбову плівку без помітних мазків. При виконанні штриховки фарбу наносять тонкими вертикальними штрихами, іноді в кілька прийомів. Ці два види тонувань базуються на оптичному змішуванні кольорів. Щодо злитих тонувань, або тонувань тон-в-тон, вони наносяться тонким суцільним шаром фарби, тотожного до живописного авторського шару кольору та тону.

Студенти-реставратори у процесі навчання виконують відносно нескладні реставраційні маніпуляції, націлені на відновлення цілісності твору живопису під постійним наглядом викладачів. Однією із завершальних фаз таких маніпуляцій є реставраційне тонування, або ретушування втрат авторського фарбового шару.

Тривале спостереження за діяльністю студентів у цьому напрямі дає змогу зробити висновок про необхідність зміни підходу до виконання тонувань та впровадження акварельних фарб як основного матеріалу для них. Це зумовлено тим що першочерговою функцією студент-реставратор бачить саме відновлення авторського шару шляхом максимального наближення власних тонувань до

авторського живопису, часто нехтуючи основними правилами здійснення цього процесу реставрації. Бажання зобразити «красиву» картину в розумінні студента змішується із професійною реставрацією.

Виконання ретушування втрачених частин живопису олійними фарбами є досить складним процесом, що зумовлено відносно швидкою здатністю останніх до окислення, а згодом і до значної зміни властивостей, пожовтіння та потемніння, осідання пігментів. Олійні фарби допустимий однак не оптимальний матеріал для реставрації, особливо у руках студента, оскільки тонування втрач живопису – це складний, відповідальний процес, від виконання якого залежить існування твору в цілому як історичної пам'ятки з його певною естетичною роллю.

Застосування олійних фарб дає змогу здійснити декілька значних помилок у виконанні реставраційних тонувань: бажання швидко «затонувати» втрачені місця, захоплення авторського живопису для списання країв втраченої, виконання тонувань в «один шар», недостатня кількість розчинника у фарбах що формує своєрідні пастозні тонування. Ці помилки є типовими для реставраторів-початківців і виникають через надмірну самовпевненість останніх, навіть при досконалому володінні теоретичним матеріалом, а також через нехтування етичною складовою реставраційної справи.

Виходом із цієї ситуації є впровадження акварельної фарби для виконання тонувань. Тонування акварельними фарбами у теорії реставрації є підготовчим матеріалом, базою для повторних тонувань олійними фарбами.

Особливістю акварелі є її водорозчинність, а відтак швидка оборотність. Прозорість акварельних фарб та їх здатність зберігати колір і тон, можливість швидко та без втрат змити нанесені тонування – комплекс якостей, який робить акварель оптимальним матеріалом у навчанні майбутніх реставраторів.

Звісно технологічна складова у такому випадку буде дещо інша. Водорозчинність акварельної фарби, окрім позитивної сторони створює ускладнення нанесення її на фрагменти з ізованим лаком реставраційним ґрунтом, але така незначна вада легко усувається додаванням до акварелі бичої жовчі, яка додає водному розчину адгезії. Таким чином з допомогою акварельних фарб можна застосувати всі три види тонування: пуантель, штриховку та злітні тонування.

Застосування акварельних фарб для тонування втраченого авторського живопису є не менш складним у виконанні як тонування олійними фарбами, однак набір властивостей цього матеріалу є оптимальним для використання саме студентами-реставраторами. Впровадження акварельних фарб мінімізує можливість здійснення помилок, типових у процесі навчання та дозволяє максимально безпечно надати картині експозиційного вигляду та відновити цілісність зображення не доповнюючи його власним живописом.

Список використаних джерел:

1. Этический Кодекс Голландской ассоциации профессиональных реставраторов. 1992. URL: <http://art-con.ru/node/355>
2. Кудрявцев Е.В. Техника реставрации картин. Москва: Изд-во ГТГ, 1948. 199 с.
3. Тихомирова И.М. Реставрация станковой масляной живописи. 1976. URL: <http://art-con.ru/node/98>

The article is devoted to the technological aspect of the process of toning in restoration practice and the introduction of watercolour toning techniques in the practical preparation of future restorers.

Key words: restoration toning, watercolour, author's paint layer.

Отримано: 25.04.2018

УДК 78.071(477):378.4(477.43-21)

З. П. Яропуд, кандидат педагогічних наук

ІСТОРІЯ ВШАНУВАННЯ М.Д. ЛЕОНТОВИЧА У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті йдеться про роботу конференцій, присвячених ушануванню подільському композиторові М.Д. Леонтовичу.

Ключові слова: історія вшанування, конференція, К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Історія вшанування у нашому університеті видатного подільського композитора М.Д. Леонтовича розпочалась 20 років тому – від часу проведення з ініціативи кафедри музики разом з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Рильського, Хмельницьким і Кам'янець-Подільським міськими товариствами української мови імені Т. Шевченка «Просвіта» І Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури», присвяченої 120-річчю від дня народження М.Д. Леонтовича. Тодішній ректор професор Копилов А.О., відкриваючи конференцію наголосив на широкому представництві у її роботі науковців-мистецтвознавців, педагогів, культурних діячів з різних регіонів України. Голова оргкомітету конференції (З.П. Яропуд) у статті відзначив, що на адресу конференції надійшло понад 60 наукових матеріалів, авторами яких були доктори наук, професори, кандидати наук, доценти, заслужені працівники культури України, краснавиці, аспіранти. (серед них доктор мистецтвознавства академік В.Ф. Іванов, доктор педагогічних наук професор О.Я. Ростовський, заслужений працівник культури України професор В.Д. Доронюк. На жаль, їх сьогодні вже немає з нами. Робота конференції зосереджувалася у чотирьох секціях. Конференцію привітали Спілка композиторів України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського, Хмельницьке обласне відділення Всеукраїнського музичного товариства, Музичний меморіал М.Д. Леонтовича в с. Марківка [1, с. 3]. Проведення І Всеукраїнської конференції саме у

Кам'янці-Подільському було закономірне, «... бо тут пройшли його юнацькі роки, тут він остаточно визначився як музикант, тут він зробив свої перші композиторські спроби, тут, у цьому місті живе дух М. Леонтовича, живе його пам'ять»[2, с. 3]. За результатами конференції був видрукуваний збірник наукових доповідей «Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури». Перша конференція стала важливим кроком в узагальненні і глибокому осмисленні музично-педагогічної і творчої спадщини М. Леонтовича, співзвучної сьогоденню.

І Всеукраїнська науково-практична конференція «Микола Леонтович і сучасна освіта і культура» (до 125-річчя від дня народження) відбулася 11-13 грудня 2002 року. В інформаційному листі зазначалось, що організаторами конференції виступили Міністерство освіти і науки України, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Рильського НАН України, Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Управління культури Хмельницької облдержадміністрації, виконком Кам'янець-Подільської міської Ради і громадська організація «Партія відродження Кам'янця-Подільського». У конференції взяли участь науковці з усієї України. Відкрив конференцію і привітав її учасників ректор університету професор Олександр Михайлович Завальнюк. Результати співпраці науковців різних регіонів України увінчалися укладанням наукового збірника «Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура (до 125-річчя від дня народження)». – Вип.4. – за ухвалою вчених рад ІМФЕ ім. М.Т. Рильського і К-

ПДУ (протокол № 9 від 26 грудня 2002 року). У цьому збірнику чи не вперше зроблена спроба цілісного осмислення творчої особистості М. Леонтовича, його спадщини, різних аспектів діяльності у зв'язку з актуальними проблемами сучасної музично-педагогічної освіти, музикознавства, музичної фольклористики, краєзнавства. Наприклад, у II розділі «М. Леонтович – відомий і невідомий» йдеться про маловідомі сторінки хорової творчості М. Леонтовича, власне – духовну спадщину митця, оскільки повернення церковних композицій митця до життя є величезною подією в Україні, а «слухання, – як зазначав академік В. Іванов, – і виконання справжнього храмового співу є глибоко національного справою і в сучасних умовах має велике морально-виховне значення» [3, с. 6]. Ще один маловідомий бік творчості композитора розглядає науковець Наталя Тарасова, а саме єдність кольору і звуку, яку він інтуїтивно відчував і шукав гармонійні начала у звуках, кольорах, у житті. Виконуючи рекомендації першої конференції у рамках другої конференції відбулося відкриття (12 грудня 2002 року) меморіальної дошки М. Леонтовичу на будинку колишньої духовної семінарії (сьогодні корпус КПДАТУ, вул. Т. Шевченка), а потім у МБК відбувся мистецький вечір, присвячений 125-річчю М. Леонтовича у якому взяла участь хорові колективи міста, а саме: народна студентська хорова капела університету «Ясинець» (худ. керівник М. Кузів), хорова капела училища культури «Гомін» (худ. керівник М. Олексійчук), народна дитячо-юнацька хорова капела «Журавлик» (худ. керівник і диригент І. Нетеча), народний хор української пісні «Смотрич» МБК (худ. керівник М. Мельник).

З огляду на виконання Постанови Верховної Ради України від 27.06.2007 року «Про відзначення 130-річчя з дня народження видатного українського композитора, хорового диригента, фольклориста, громадського діяча Миколи Дмитровича Леонтовича» з ініціати кафедри методики музичного виховання, вокалу і хорового диригування Кам'янець-Подільський державний університет, виконком Кам'янець-Подільської міської ради і громадськість міста 12-14 грудня 2007 року провели III Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Творча спадщина М. Леонтовича в українській та світовій культурі і освіті». Конференція покликала до співпраці не тільки науковців-мистецтвознавців, педагогів, культурно-громадських діячів, але й практиків-музикантів, хорових диригентів, творчу молодь, оскільки у рамках конференції відбувся I Всеукраїнський фестиваль дитячих і юнацьких хорових колективів «Товтри – 2007», метою якого стала пропаганда творчої спадщини композитора, збереження та розвиток національного хорового мистецтва, обмін досвідом роботи колективів, налагодження зв'язків, виховання естетичних смаків молоді. Конференція і фестиваль стала помітним явищем серед мистецької громадськості України. Так, на ім'я конференції і фестивалю надійшла вітальна телеграма від міністра культури і туризму України Юрія Богущького, у якій, зокрема, зазначалося, що результати роботи конференції стануть своєрідним внеском провідних вітчизняних вчених і практиків у справу подальшого розвитку в Україні культурно-мистецької освіти. У вітальній телеграмі голови Національної всеукраїнської спілки, худ керівника Народного заслуженого академічного хору ім. Г. Верьовки, Героя України, народного артиста України, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка академіка А. Авдієвського зазначалося, що мистецьке свято на Хмельниччині стане явищем українського хорового співу. Національна спілка композиторів України зичила всім учасникам конференції глибоко патріотичного фестивалю натхнення у праці, незгасного творчого горіння на мистецькій ниві. На фестиваль прибуло 19 хорових колективів з різних регіонів України. Фактично фестиваль об'єднав усю Україну, оскільки приїхали до нас з Луганська і Мелітополя, з Миколаєва і Одеси, Ніжина і Переяслав-Хмельницького, Івано-Франківська і Тернополя, Бердичіва, Вінниці і Хмельницького. Серед почесних гостей фестивалю були Дичко Леся Василівна – всесвітньовідомий композитор, народна артистка України, секретар правління Національної Спілки композиторів України;

Іванов Володимир Федорович – доктор, академік заслужений діяч мистецтв України, член Національної Спілки композиторів України; Кузик Валентина Володимирівна – доктор філософії мистецтва, провідний науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Рильського, лауреат премії ім. М.В. Лисенка, автор програми «Музичний меморіал» та інші.

Родзинкою конференції стало виконання студентською хоровою капелою «Ясинець» (худ. керівник М. Кузів) у церкві св. Йосафата через майже, 70 років замовчування Літургії М. Леонтовича і видання Збірника наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія педагогічна. – Випуск XIV. Також вдалося реалізувати рекомендації II Всеукраїнської конференції (2002), які зводилися до актуальної необхідності реалізації музично-педагогічної концепції М. Леонтовича в освітній практиці навчальних закладів. Так, на базі кафедри методики музичного виховання, вокалу і хорового диригування був відкритий кабінет-музей М. Леонтовича (аудиторія № 6), а Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М.Т. Рильського, Спілка композиторів України підготували і видали повне науково коментоване зібрання творів М.Д. Леонтовича (укладач В. Кузик).

IV Всеукраїнська конференція відбулася 12-13 грудня 2012 року і була приурочена 135-річчю від дня народження М.Д. Леонтовича. Конференція продовжила традицію попередніх всеукраїнських конференцій, присвячених впровадженню ідей великого подолянина в українську і світову культуру й освіту. Відкрив роботу конференції ректор університету доктор історичних наук, професор Копилов Сергій Анатолійович. Серед інших на конференцію прибув знаний і шанований у музичній культурі автор ґрунтовного дослідження творчої спадщини М. Леонтовича професор Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Коцюбинського Завальнюк Анатолій Федорович, він же автор експозиції та організатор меморіального музею біля могили композитора М.Д. Леонтовича в с. Марківка на Вінниччині. Презентував друге доповнене видання «Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори» (До 130-річчя від дня народження), а також науково-популярний фільм про М. Леонтовича. Підсумком конференції став Збірник наукових праць «Педагогічна освіта: теорія і практика». – Випуск 12.

V Всеукраїнська конференція присвячена 140-річчю від дня народження М.Д. Леонтовича, також стала гідним вшануванням у вінок слави геніальному подолянину, композиторові від Бога М. Леонтовичу. Учасники конференції дійшли однієї думки: ми в боргу перед світлим генієм М. Леонтовича, оскільки ще мало зробили, щоб збагнути його велике призначення не лише для української, а й світової музичної культури.

Без сумніву напрацювання конференцій з відзначення композитора сприяли поповненню наявних обсягів леонтовичезнавства і збагатила українську музично-педагогічну науку новими відомостями про життя і творчість митця, накреслила нові проблемні русла, за якими може піти вивчення та пропаганда його творчості не лише в українській, а й світовій музичній культурі.

Список використаних джерел:

1. Яропуд З. Про першу всеукраїнську науково-практичну конференцію, присвячену 120-річчю від дня народження М. Леонтовича. *Музично-педагогічна і творча діяльність Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури*. Кам'янець-Подільський: ППХВ ім. В. Гагенмейстра, 1997. С. 3.
2. Там само. С. 3.
3. Іванов В. Маловідомі сторінки хорової творчості М.Д. Леонтовича. *Духовні хорові твори*. Київ, 1993. С. 6.

The article deals with the work of conferences devoted to the famous Podilskyi composer M.D. Leontovich.

Key words: history of honour, conference, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.

Отримано: 25.04.2018

ЗМІСТ

Секція ІСТОРИЧНИХ НАУК

<i>Адамовський В. І.</i> Клеймо зрадництва німецького населення СРСР.....	3
<i>Бабюк Д. С.</i> Роль Юзефа Кордиша у становленні фотографічної справи в Кам'янці-Подільському у другій половині XIX ст.	6
<i>Баглай В. В.</i> Історичні бази даних дніпропетровської школи історичної інформатики (за матеріалами «Інформаційного бюлетеня асоціації «Історія і комп'ютер»).....	7
<i>Білецька Т. В.</i> Соціальний капітал в сучасному суспільстві: гендерні аспекти.....	9
<i>Боровець І. І.</i> Пітсбурзька чесько-словацька декларація 1918 року.....	10
<i>Верстюк В. В.</i> Лоївська битва 1649 р. в оцінці М. Костомарова.....	11
<i>Віннічук О. В.</i> Чутка як форма політичної комунікації.....	13
<i>Вонсович Г. Б.</i> Трансформація категорії «держава» в умовах технологічної цивілізації.....	14
<i>Вонсович С. Г.</i> Методологія дослідження технології тоталітарних режимів.....	15
<i>Газін В. В.</i> Кримський чинник московсько-польського «порозуміння» в Андрусові 1667 р.....	17
<i>Галецька Я. С.</i> Історія Поділля у працях польських вчених і краєзнавців II пол. XIX ст.	18
<i>Ганаба С. О.</i> Видозміна природи зла у реаліях сучасного буття.....	20
<i>Глушковецький А. Л., Чернов В. В.</i> Фонди 274 та 300 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення нормативно-правового регулювання виборів до II Державної думи.....	22
<i>Дубинський В. А.</i> Максим Гехтер про аграрне питання на початку XX ст. і шляхи його вирішення.....	23
<i>Завальнюк О. М.</i> Іван Огієнко про головні риси Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) (до 100-річчя заснування вишу).....	25
<i>Ігнат'єва Т. В.</i> Трансформація змісту геополітичних факторів в умовах перехідного характеру сучасного світового процесу.....	28
<i>Кліщинський П. В.</i> Причини та передумови Першої світової війни у висвітленні преси.....	29
<i>Климчук Л. В.</i> Журнал «Краєзнавство» – фахове видання краєзнавців України.....	30
<i>Клімчук Ю. А.</i> Італійська війна 1943-1945 рр.: її характерні риси.....	34
<i>Комарницький О. Б.</i> Комсомольські осередки і студентство педагогічних вишів радянської України у 30-ті рр. XX ст.....	35
<i>Лубчинський А. А.</i> Радянське плакатне мистецтво в 20-х рр. XX ст.....	36
<i>Лякович Р. С.</i> Роль Симона Петлюри в організації мобілізаційних кампаній до українського війська у 1919 р.....	38
<i>Магась В. О.</i> Військові та офіцерські союзи в роки Першої російської революції в Україні.....	40
<i>Марчук О. І.</i> Комітет головноуповноваженого уряду УНР у листопаді-грудні 1919 року: турбота про Україну та її громадян (за матеріалами періодики).....	41
<i>Моздир В. В.</i> Етнокультурні трансформації в Подільській губернії наприкінці XVIII – 40-х роках XIX століття: узагальнення з дослідження.....	43
<i>Найчук А. В.</i> Діалектичний та синергетичний підходи у дослідженні держави.....	45
<i>Олійник С. В.</i> Спогади Й. Бяляня-Холодецького як джерело з історії Львова в часи російської окупації 1914-1915 років.....	47
<i>Опря І. А.</i> Проблема бідності та соціальної нерівності в сучасній Бразилії.....	48
<i>Плахтій М. П.</i> Розвиток математичної логіки як передумова формування кібернетики.....	49
<i>Рибциун О. В.</i> Стратегічні фактори, що призвели до російської агресії в Україні.....	50
<i>Степанков В. В.</i> Чому Б. Хмельницький не проголосив незалежність України?: спроба відповіді.....	52
<i>Степанков В. С.</i> Пилявецька битва 21-23 вересня 1648 р. у висвітленні Михайла Грушевського.....	54
<i>Сулятицька Т. В.</i> Основні історичні етапи формування та розвитку культури спілкування.....	55
<i>Хоптяр Ю. А.</i> Участь вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у створенні "Енциклопедії історії України".....	57
<i>Чабанов В. Г.</i> Політичний стереотип як результат когнітивного процесу.....	61
<i>Юга О. А.</i> Шведський чинник в польсько-українських відносинах середини XVII ст. (1655 – 1656 рр.).....	63
<i>Яблонська Д. Р.</i> Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО (1921-1930 рр.).....	65
<i>Заводовський А. А.</i> Анатолій Кралицький – предтеча націоналізму на Закарпатті.....	66

Секція ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

<i>Андрейцева І. А.</i> Якість робочої сили: теоретичні та методичні аспекти.....	69
<i>Баженова С. Е.</i> Методологія екскурсійної діяльності та її філософське значення в житті суспільства.....	70
<i>Боднарчук Т. Л.</i> Ретроспектива розвитку торговельного підприємництва в Україні.....	72
<i>Буторіна В. Б.</i> Розвиток сфери електронного виробництва в Україні.....	73
<i>Веселовська Т. Є.</i> Створення і розвиток гастрономічного туризму на Поділлі.....	75
<i>Гуменюк А. О.</i> Розвиток готельної справи у містах Правобережної України протягом 1861 – 1914 років.....	76
<i>Ковтуник І. І.</i> Стратегія гомакетингу та її застосування в галузі туризму.....	78
<i>Комарницька О. М.</i> Трудовий потенціал: характеристика сучасних науково-методичних факторів його відтворення.....	79
<i>Кушнір О. К.</i> Методичні основи управління витратами на підприємстві.....	80
<i>Лисак В. Ю.</i> Теоретичні положення та суть концепції управління персоналом підприємства.....	82
<i>Мазур Н. А.</i> Формування товарних запасів торговельного підприємства: стан та проблеми.....	83
<i>Олійник Н. Ю.</i> Формування організаційної поведінки індивіда під впливом мотивації.....	84
<i>Олійник О. С.</i> Особливості реалізації деяких товарів на підприємствах торгівлі.....	86
<i>Опря Б. О.</i> Особливості туристичної інфраструктури в туристичних дестинаціях.....	87
<i>Поліщук В. С.</i> Підвищення якості туристичних послуг як елемент зростання конкурентоспроможності галузі.....	88

<i>Рарок Л. А.</i> Соціально-економічний розвиток сільських територіальних громад в умовах децентралізації влади.....	89
<i>Рарок О. В.</i> Особливості менеджменту в малому бізнесі.....	93
<i>Свідер О. П.</i> Інвестиційні ризики в контексті прямого іноземного інвестування.....	95
<i>Семендяк В. М.</i> Корпоративна соціальна відповідальність – необхідний чинник стабільного розвитку великих підприємств.....	97
<i>Семенець І. В.</i> Податок на прибуток: історія становлення та сьогодення.....	99
<i>Стрельбіцький П. А.</i> Розвиток теоретико-прикладних засад гідної праці.....	101
<i>Ткачук В. В.</i> Формування ефективної системи розвитку інфраструктури підприємницької діяльності.....	103
<i>Туголуков А. С.</i> Порівняльна характеристика базових категорій інформаційної економіки.....	105
<i>Чаплінський В. Р.</i> Модернізація соціально-трудових відносин України: пріоритетні напрями та принципи реалізації.....	108
<i>Яцишина І. В.</i> Концепція Smartcity та її реалізація в Україні.....	109

Секція КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ

<i>Бєлова О. Б.</i> Особливості формування уваги у дітей з порушеннями мовлення.....	111
<i>Бугера Ю. Ю.</i> Порівняльна характеристика розвитку уваги дітей з порушеннями мовлення та інтелекту молодшого шкільного віку.....	112
<i>Буйняк М. Г.</i> Комплексний підхід до психолого-педагогічного вивчення родини, що виховує дитину з особливими освітніми потребами.....	113
<i>Вержиковська О. М.</i> Формування сюжетно-рольової гри у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку.....	114
<i>Гаврилов О. В.</i> До питання про організацію спеціальної дошкільної освіти в Україні.....	116
<i>Галецька Ю. В.</i> Особливості розвитку лексичної сторони мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку..	117
<i>Гевчук Н. С.</i> Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.....	119
<i>Гончарук Н. М.</i> Напрями психологічної корекції агресивної поведінки.....	120
<i>Гоцуляк Н. Є., Бабелюк О. В.</i> Психологічні засади морально-психологічного стану працівника ДСНС.....	122
<i>Грубляк В. В.</i> Комплексний підхід у відновленні рухових функцій постінсультних хворих.....	124
<i>Гудима О. В.</i> Психолого-педагогічні особливості становлення професійних якостей студента як суб'єкта педагогічної діяльності.....	125
<i>Данилюк О. І.</i> Щодо проблеми фінансового забезпечення функціонування пенсійної системи України.....	126
<i>Данчук Ю. П.</i> Особливості розвитку «Я образу» у сучасних дослідженнях.....	127
<i>Дідик Н. М.</i> Діагностичне прагнення до саморозвитку сучасних студентів.....	128
<i>Дмитрієва О. І.</i> Окремі аспекти організації психологічної допомоги батькам учнів з порушеннями слуху.....	129
<i>Докучина Т. О.</i> Актуальність формування професійної мотивації у майбутніх корекційних педагогів.....	130
<i>Дорофей С. В.</i> Творчий потенціал як внутрішня передумова творчої діяльності дитини.....	131
<i>Дуткевич Т. В.</i> Психологічне поняття успіху особистості.....	132
<i>Жиляк Н. В.</i> Психологічні особливості взаємозв'язку самооцінки та психомоторної активності молодших школярів....	134
<i>Константинів О. В.</i> Характеристика обстеження імпресивного мовлення дошкільників із загальним недорозвитком мовлення.....	135
<i>Куриця А. І.</i> Поняття трансформаційного лідерства.....	136
<i>Куриця Д. І.</i> Психологічний аспект вивчення проблеми формування індивідуального стилю трудової діяльності..	137
<i>Левицький В. Е.</i> До питання про вивчення уявлень про сімейне життя вихованців дитячих будинків.....	138
<i>Лісова Л. І.</i> Особливості корекції навчальної діяльності молодших школярів з порушеннями мовлення у процесі розв'язування арифметичних задач.....	139
<i>Марціновська І. П.</i> Особливості копінг-поведінки підлітків у ситуації стресу.....	140
<i>Мельник Ж. В.</i> Професійна підготовка працівників соціальної сфери до роботи з сім'єю у вищих навчальних закладах.....	141
<i>Миронова С. П.</i> Психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини раннього віку з інтелектуальними порушеннями.....	142
<i>Михальський А. В.</i> Емоційно-стресові чинники як одна з причин виникнення виразкової хвороби шлунку і дванадцятипалої кишки.....	143
<i>Михальська С. А.</i> Розвиток мовлення як психологічна проблема.....	144
<i>Михальська Ю. А.</i> Основні гігієнічні аспекти здорового способу життя у дітей та підлітків.....	145
<i>Мілевська О. П.</i> Корекційний зміст роботи над описовою лексикою зі старшими дошкільниками із загальним недорозвиненням мовлення.....	146
<i>Onufriieva L. A.</i> Professionalism and professional competence as integral components of a personality's psychological maturity.....	147
<i>Опалюк Т. Л.</i> Мотивація соціалізації особистості та основні мотиви розвитку соціально-рефлексійної компетентності вчителя.....	149
<i>Орлянська А. В.</i> Психолого-педагогічне вивчення поведінки дітей раннього віку з розладами спектру аутизму.....	150
<i>Панчук Н. П.</i> Детермінанти становлення ціннісної сфери фахівця в процесі професійної підготовки.....	151
<i>Раєвська Я. М.</i> Теоретичні аспекти проблеми підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.....	152
<i>Ренке С. О.</i> Психологічні засади гендерної ідентичності та гендерний аспект становлення професійного образу «Я» особистості.....	154
<i>Рудзевич І. Л.</i> Графічні зображення крейдою, як засіб конкретизації матеріалів на уроках історії в спеціальній школі...	155
<i>Савицька О. В.</i> Змістові характеристики мотиваційної сфери професійної діяльності на початкових стадіях професіоналізації.....	156
<i>Свідерська М. М.</i> Роль емоційної складової у процесі сприймання мовлення.....	158
<i>Сербалюк Ю. В.</i> Організація соціальної допомоги в парафіяльній громаді.....	158
<i>Сич В. М.</i> Особливості впливу соціокультурних факторів на мотивацію навчання майбутніх фахівців.....	159
<i>Сімко Р. Т.</i> Функціоналізм як один із напрямків експериментального дослідження психіки в США.....	161

Славіна Н. С. Психологічні особливості саморегуляції обдарованих дітей	162
Смотров О. О. Аналіз стану сформованості професійної компетентності майбутніх вихователів до роботи в інклюзивному закладі	163
Співак В. І. Напрями, форми і методи діяльності соціального працівника щодо підготовки молоді до подружнього життя	164
Співак Д. В. Обґрунтування програми розвитку професійного образу «я» у майбутніх соціальних працівників	166
Столяренко О. Б. Особливості формування різновікових взаємин дошкільників у ігровій діяльності	167
Ткач О. М. Роль синоптичної пластичності та мозочкової стимуляції у корекції моторної алалії	168
Толков О. С. Професійне самовизначення як психолого-педагогічна проблема	169
Утьосов Я. А. Теоретичні основи соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями	170
Утьосова М. М. Теоретичні основи розвитку сприймання простору у дошкільників з інтелектуальними порушеннями	171
Чайковська О. М. Психологічні детермінанти конфліктності підлітків	172
Чеканська О. А. Теоретичний аналіз проблеми стресостійкості	173
Чопік О. В. Готовність педагогів інклюзивних закладів до роботи з дітьми з розладами спектру аутизму	174

Секція МИСТЕЦЬКИХ ДИСЦИПЛІН

Аліксійчук О. С. Формування творчих навичок учнів початкових класів засобами ігрової діяльності на уроках «Мистецтва»	176
Борисова Т. В. Методичний інструментарій розвитку художньої виразності диригента	177
Боришук А. М. Жанр транскрипції в творчості Ф. Ліста	178
Бренюк А. Г. Художня спадщина Аркадія Данилюка	180
Бучачий О. В. Деформації полотняної основи в реставрації	181
Бучковський В. Й. Фундатори першої друкованої книги в Києві	182
Віштакенко В. А, Віштакенко О. Ф. Питання атрибуції живописних полотен у реставраційних майстернях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка	183
Воевідко Л. М. Музично-педагогічні аспекти професійної підготовки студентів	185
Геплюк Н. В. Історико-мистецькі віхи становлення й розвитку національного оркестру народних інструментів України	186
Гуцул І. А. Начерки і замальовки в системі фахової підготовки майбутніх художників-педагогів	187
Джисалюк Л. П. Фортепіанна педагогіка, її виникнення та розвиток	188
Карпенко Т. П. Методи роботи з підготовки майбутнього вчителя музики (у концертмейстерському класі)	190
Карташова Ж. Ю. Інструментально-виконавська підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах неперервної освіти	191
Кліщ О. А. Основи графічного дизайну в художньо-прикладній графіці	192
Кузів М. В. З історії розвитку культурного життя м. Кам'янець-Подільського у першій половині ХХ ст.	193
Кучма Н. І. Технологічні особливості видалення щільних забруднень з іконних поверхонь	194
Лабунець В. М. Інноваційні засади інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва	195
Маринін І. Г. Народно-інструментальне мистецтво у композиторській творчості Олексія Беца	196
Мартинюк Л. В. Педагогічне управління процесом становлення музичного образу певної сенсорної модальності підлітка-виконавця	198
Мендерецька Н. В. Вплив європейських традицій художньої обробки скла на особливості розвитку українського гутництва	199
Негода Б. М. Збереження живої традиції в мистецтві України	200
Олійник В. Ф. Василь Верховинець і його роль у формуванні української національної культури	201
Паур І. В. Методика формування сучасної музейної експозиції (на прикладі музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)	202
Печенюк М. А. Характеристика науково-педагогічної спадщини академіка Володимира Іванова	204
Підгурний І. С. Фотографи Кам'яниччини другої половини ХІХ ст.	205
Прядко О. М. Дотримання принципу поступовості та послідовності навчання в практиці професійної вокальної підготовки студентів музично-педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів	206
Пухальський Т. Д. Інструментарій диригентсько-хорових дисциплін у формуванні професійної компетентності майбутніх учителів музики	207
Ситник Т. М. Система К. С. Станіславського у формуванні творчих здібностей майбутніх педагогів	208
Совік Т. В. Використання творів Станіслава Людкевича на заняттях хорового диригування	209
Тимчук Г. І. Організація роботи концертмейстера зі студентами-вокалістами	210
Урсу Н. О. Солобокецький храм св. Йосифа, Улюбленця Пресвятої Діви Марії	212
Хмелюк М. О. Особливості формування виконавського стилю майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі інструментального навчання	213
Чайка С. В. Календарно-обрядові свята – важливий чинник національно-патріотичної діяльності учнівської молоді	215
Чоріта Р. Б. Художньо-естетичний смак майбутнього педагога-музиканта та проблема його формування	216
Шульц Н. А. Перспективи використання творчого доробку Д. Жудіна в сучасному культурному просторі	217
Якубовська О. П. Техніка акварельних тонувань у практичній підготовці майбутніх реставраторів	218
Яропуд З. П. Історія вшанування М. Д. Леонтовича у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка	219

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

4-5 квітня 2018 року

Випуск 17

Том 1

Підписано до друку 14.12.2018. Формат 60 x 90 1/8.
Гарнітура "Таймс". Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умовн. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 41,4.
Тираж 55. Зам. № 835.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.